

JAJAČKO PODRUČJE U OSLOBODILAČKOM RATU I REVOLUCIJI

1941~1945.

zbornik
sjecanja

JAJAČKO PODRUČJE U OSLOBODILAČKOM RATU I REVOLUCIJI

1941 - 1945.

ZBORNIK SJEĆANJA

KNJIGA I

Izdaju Skupštine opština
Donji Vakuf, Jajce i Šipovo
1981. godina

ODBOR ZA IZDAVANJE ZBORNIKA

Stipo Bilan, Makso Dakić, Jovo Đukić, Ahmeđ Džubo, Hazim Eminefendić, Mirko Grabež, Branko Jeftenić, Spaso Kalaba, Derviš Kršlak, Dragan Lacić, Branko Livančić, Savo Marković, Rade Marković, Dragojlo Markić, Bogoljub Marijanac, Jovo Milovac, Radomir Mitić, Marinko Nišić, Mirko Ponjević, Nurija Ribić, Mirko Simić, Hamdija Sinanović, Vaskrsija Stupar, Fehko Šehalić

Predsjednik odbora
DRAGAN LACIC

REDAKCIJSKI ODBOR

*MILK A B URSAĆ-MARIJANAC
AHMED DŽUBO
HAZIM EMINEFENDIĆ
IRFAN FILIPOVIĆ
MESUD HOTIC
TODOR JOKIĆ
SPIRO JOVISEVIĆ
SPASO KALABA
JOVO KLJAJIĆ
RADOJKA KOS-VRANIĆ
BOGOLJUB MARIJANAC
RADOMIR MITRIĆ
MIRKO PONJEVIĆ
VASKRSIJA STUPAR
ABDURAHMAN TUPARA
SIMO VIDOVIC
DRAGO VIDOVIC*

Predsjednik Redakcijskog odbora
AHMED DŽUBO

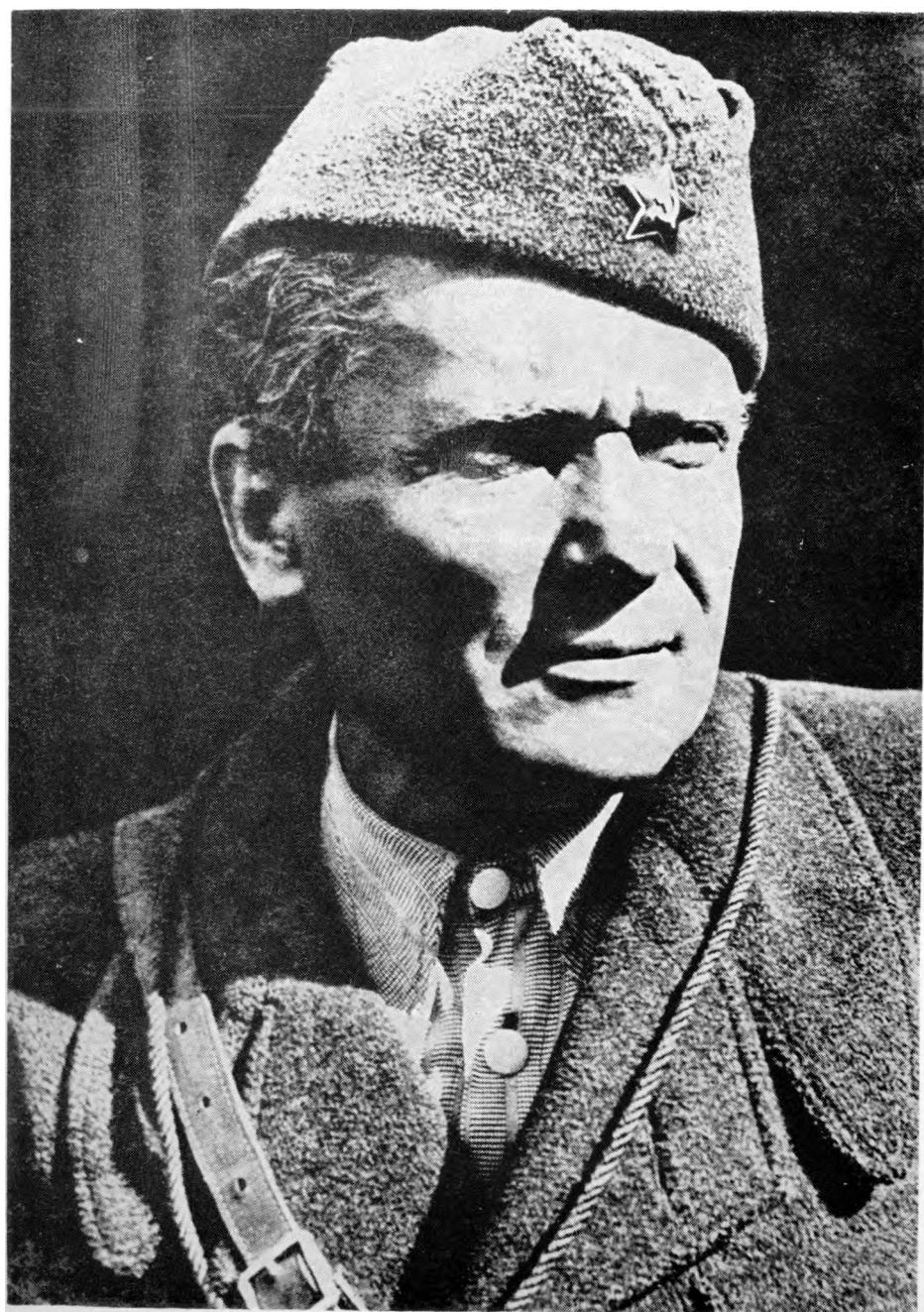
Sekretar Redakcijskog odbora
SPIRO JOVISEVIĆ

Glavni i odgovorni urednik
PERO MORAĆA

Redaktor
PETAR V. JANKOVIC

Lektor
VERA POPOVIĆ

Recenzenti
*Dr IBRAHIM KARABEGOVIĆ
VLADO KECMAN*

Vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda
Jugoslavije — Josip Broz Tito

**JAJAČKO PODRUČJE
U OSLOBODILAČKOM RATU
I REVOLUCIJI
1941—1945.**

**Knjiga je štampana u saradnji sa Republičkim odborom SUBNOR-a
Bosne i Hercegovine**

NAPOMENE REDAKCIJSKOG ODBORA

J Jčesnici narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije sa jajačkog područja pojavljuju se pred javnošću svojim kazivanjima, u želji da sačuvaju od zaborava događaje i svoje doživljaje iz tog istorijskog razdoblja.

Skupštine opština Donji Vakuf, Jajce i Šipovo, uz učešće predstavnika svojih boračkih organizacija, na sastanku održanom jula 1973. godine u Jajcu, imenovale su Odbor za izdavanje Zbornika i Redakcijski odbor, a istovremeno se dogovorile i o finansiranju publikacije.

Odbor za izdavanje Zbornika i Redakcijski odbor obavili, su za nekoliko godina veoma obiman posao. I pored niza teškoća, prikupili su gotovo 4000 stranica teksta (sjećanja učesnika NOR-a i drugih priloga). Ovi odbori su istovremeno usmjeravali rad pododbora formiranih u Banjaluci, Beogradu, Donjem Vakufu, Jajcu, Šipovu, Sarajevu i Zagrebu. Tako su desetine saradnika angažovane na okupljanju i aktiviranju učesnika rata sa jajačkog područja u ovom značajnom poslu. Posebna je pažnja pridavana potrebi da što više boraca napiše svoja sjećanja, odnosno da svaki oblik aktivnosti i organizacije u oslobođilačkom ratu i revoluciji nađe svoje mjesto u Zborniku. Jedan dio sjećanja napisan je u prvim poslijeratnim godinama, a većina između 1970. i 1980. godine. Zapažen doprinos — kako brojem i raznovrsnošću prikupljenih priloga tako i radom na pripremanju i publikovanju knjiga našeg Zbornika — dali su podobori u Beogradu i Sarajevu, jer u ovim gradovima živi veliki broj učesnika NOR-a iz jajačkog kraja.

Pripremajući prikupljene priloge za štampu Redakcijski odbor je nastojao da do najvišeg mogućeg stepena sačuva originalnost i autentičnost kazivanja, što znači da je vršio samo najneophodnije intervencije i ispravljaо faktografske greške. Obimniji redaktorski zahvati bili su nužni isključivo u slučajevima ponavljanja opisa pojedinih zbivanja, čega je najviše bilo u prilozima o početku i razvoju ustanka u pojedinim selima, o nekim borbenim akcijama i sl.

Redakcijski odbor je uključio u Zbornik i sjećanja nekoalicine umrlih drugova: Đure Pucara-Starog, Šaćira Maslića, Nemanje Vlatkovića, Hasana Dželadinovića, Fahrije Filipovića, Petra Rakite, dra Miće Branislavljevića i drugih, jer je zaključio da su njihova svjedočenja zanimljiva i vrijedna po sadržaju. Naravno, i na tim tekstovima izvršene su neophodne redaktorske intervencije, prvenstveno u sređivanju faktografije.

Prema odluci Odbora za izdavanje Zbornika, originali svih prikupljenih tekstova (uključujući i one koji nisu odabrani za objavljivanje) biće predati na čuvanje i korišćenje Muzeju Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu.

Što se tiče kompozicije tekstova, Redakcijski odbor se odlučio za hronološko-tematski princip. U prvu knjigu uvršten je osvrt na društveno-ekonomске i političke prilike i revolucionarni radnički pokret prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, a zatim slijede prilozi o pripremanju i razvoju ustanka do kraja 1941. godine, kada je na teritoriji Janja i Pljeve stvorena slobodna teritorija povezana sa oslobođenim Drvarom i ostalim dijelovima ustaničke Bosanske krajine.

Da bi sjećanja o kojima je riječ bila što bolje ilustrovana, Redakcijski odbor je u Zbornik uvrstio odabrane fotografije i faksimile dokumenata nastalih u predratnom i ratnom periodu.

PRVI DIO

**JAJACKO PODRUČJE DO DRUGOG SVJETSKOG RATA
I OKUPACIJE**

Mesud Hotić

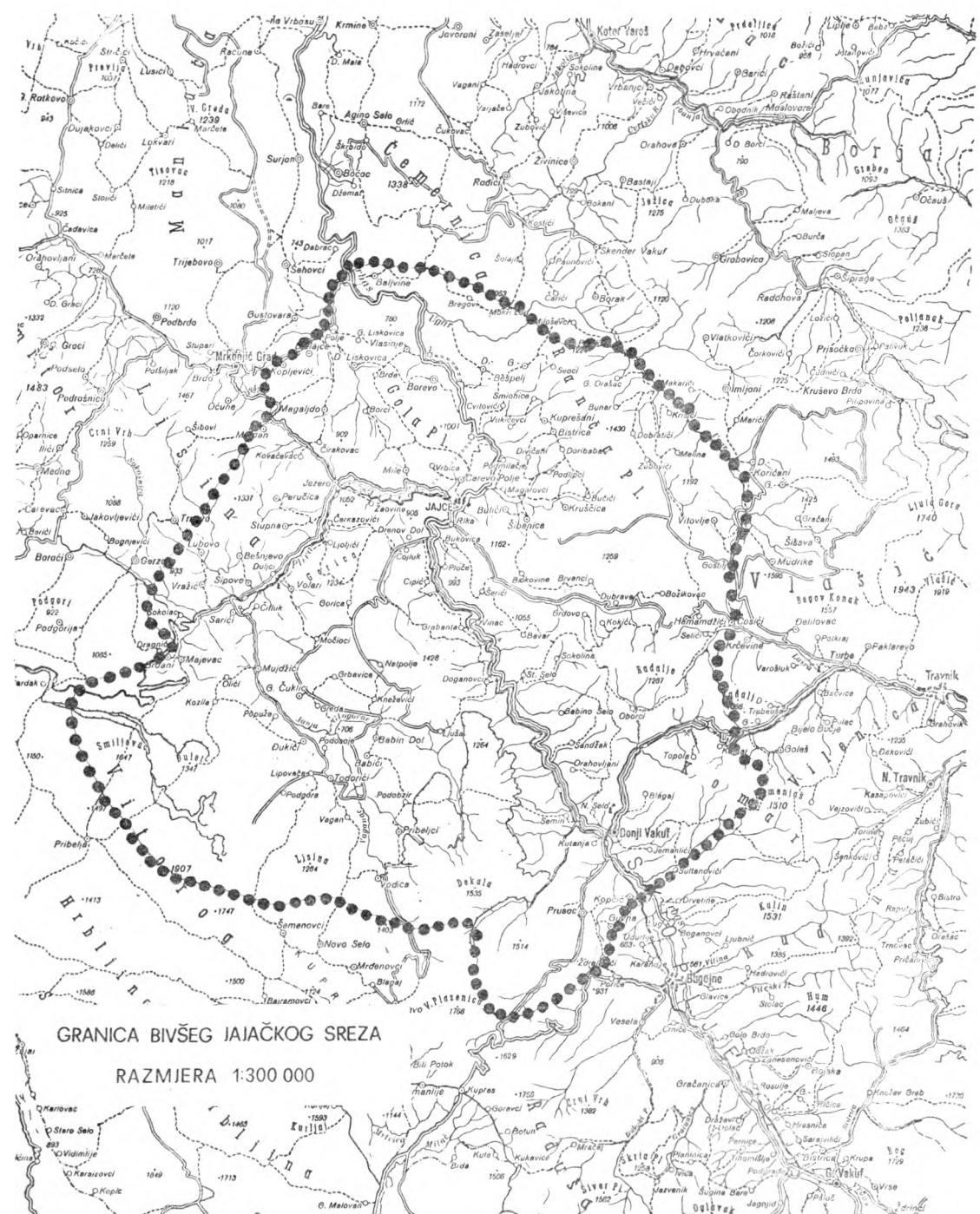
DRUŠTVENO-EKONOMSKE I POLITIČKE PRILIKE NA JAJAČKOM PODRUČJU DO RATA 1941.

Ovaj Zbornik sadrži kazivanja učesnika rata i revolucije 1941—1945. Oozbivanjima na teritoriji koju danas čine opštine Jajce, Šipovo i Donji Vakuf. U predratnoj administrativnoj podjeli, na istom prostoru bilo je sedam opština: jajačka, jezerska, pljevska, janjska, donjevakufska, vinačka i seocka (Seoci). Prema popisu iz 1931. godine, u tim opštinaima bilo je ukupno 48 510 stanovnika, od kojih 24 176 Srba, 14 205 Muslimana, 10 080 Hrvata i 49 pripadnika ostalih narodnosti. Oko 85 odsto stanovnika sačinjavali su seljaci, što znači da ih je u gradskim naseljima živjelo svega nešto više od jedne šestine.

Veći dio jajačkog područja zahvata brdsko-planinsko zemljište, sa izvjesnim karakteristikama krša (manja kraška polja i uvale). Ono je ispresjecano rijekama Vrbasom, Plivom i Janjem, čije obale na tom dijelu imaju gotovo kanjonski karakter. Nešto veća ravnica nalazi se uz rijeku Plivu, na dijelu od Šipova do Jezera. Znatan dio teritorije pokriven je crnogoričnim i bjelogoričnim šumama, a rudna bogatstva još uvijek nisu dovoljno ispitana. Utvrđene su samo male količine uglja, boksita, barita i nekih drugih ruda. S obzirom na karakteristike zemljišta, veći dio područja je pod uticajem planinske klime, sa dugim i oštrim zimama. Većina stanovništva živi u brdsko-planinskim rejonom, na nadmorskim visinama od 600 do 1 500 metara.

Cijelo jajačko područje bilo je prije rata ekonomski siromašno, sa slabo razvijenom privredom. Izuzetak je donekle činilo Jajce, kao privredni, kulturni i administrativni centar sreza. Najveći industrijski objekat u gradu bila je hemijska tvornica, podignuta 1897. godine (današnja „Elektrobosna“), sa 500—600 zaposlenih. U njenom sastavu nalazile su se pilana i krečana malih kapaciteta. Značajno mjesto u privredi Jajca imali su i zanatstvo, trgovina, ugostiteljstvo i turizam. Jedina elektrana podmirivala je hemijsku tvornicu električnom energijom, a istovremeno je obezbjeđivala rasvjetu grada. Ostala naselja nisu imala električno osvjetljenje.

Drugi gradić po veličini, takođe nešto privredno razvijeniji, bio je Donji Vakuf. Imao je dvije pilane, gipsaru i nekoliko trgovačkih, ugostiteljskih i zanatskih radnji. U varošicama Jezeru i Šipovu, osim neko-

liko trgovačkih, zanatskih i ugostiteljskih radnji, nije bilo nikakvih privrednih objekata. Kao i u Jajcu, u svim ovim varošicama postojala je izrazita podjela na bogate i siromašne. Gradska sirotinja tavorila je u najvećoj bijedi. S obzirom na industrijsku nerazvijenost teritorije, mogućnost zapošljavanja bila je minimalna.

Saobraćaj je takođe bio slabo razvijen. Osim druma od Banjaluke preko Jajca, koji se u Donjem Vakufu granao ka Sarajevu i Splitu, postojali su još putevi Jajce—Mrkonjić-Grad—Ključ i Jezero—Šipovo. Stanovnici naselja koja nisu bila uz ove puteve koristili su isključivo strme pješačke i konjske staze. Uz to, pomenuti putevi bili su sa mnogo oštih krvina, uski i izgrađeni od tucanika (makadama), što znači male propusne moći i teški za saobraćaj. Postojale su i dvije željezničke pruge: uskokolosiječna na relaciji Jajce—Donji Vakuf—Lašva i šumska od Jajca do Drvara, preko Jezera i Šipova, koja je uglavnom služila za transportovanje drvne mase, a dva puta nedjeljno i za prevoženje putnika. Jajce je bilo uključeno u jugoslovensku PTT mrežu, a imalo je veze i sa obližnjim varošicama: Donjim Vakufom, Jezerom i Šipovom.

Seljaštvo je uoči drugog svjetskog rata bilo u vrlo teškom položaju zbog relativno malih obradivih površina posnog i slabo plodnog zemljišta, usitnjenosti posjeda, prenaseljenosti, zaduženosti bankama i zelenasima, opterećenosti porezima i nametima, kao i zbog neupotrebljavanja bilo kakvih agrotehničkih mjera pri obradi zemlje. Seljaci u planinskim područjima bavili su se uglavnom gajenjem stoke i ratarskih kultura koje su mogle uspijevati u tim klimatskim uslovima (zob, ječam, krompir). U nižim predjelima, osim stočarstvom, ljudi su se bavili ratarstvom i, donekle, voćarstvom. Osnovna karakteristika bavljenja poljoprivredom bilo je svaštarenje, bez mogućnosti značajnijeg proizvodnja za tržište. Domaćinstva koja su pretežno gajila stoku orijentisala su se na ekstenzivno stočarstvo, jer za intenzivno nisu imala uslova. Ratarstvo je takođe bilo primitivno. Gvozdeni plug upotrebljavan je rijetko; najviše se oralo drvenom ralicom. Najkraće rečeno, cijelokupna poljoprivredna proizvodnja bila je zaostala i na vrlo niskom nivou.

Takvo stanje u poljoprivredi, uz veliki natalitet, ubrzavalо je proces raslojavanja i osiromašenja seoskog stanovništva. Mnogi seljaci bili su prisiljeni da traže izvore za svoju egzistenciju van poljoprivrede, prvenstveno na sezonskim šumskim radilištima u bližoj okolini. Neki su odlazili i u industrijske centre, daleko od svojih domova i porodica, nastojeći da obezbijede bilo kakav posao.

Takve ekonomске prilike znatno su uticale da i prosvijećenost stanovništva bude vrlo niska. Od ukupnog broja stanovnika, nepismenih je bilo oko 80 odsto, a žena čak za 10 procenata više. Na cijelom jajačkom području neposredno poslije prvog svjetskog rata bilo je svega osam četvororazrednih osnovnih škola, a pred drugi svjetski rat još toliko. Međutim, broj škola ni tada nije omogućavao da se u potpunosti obezbijedi školovanje dorasle djece, tim prije što su one bile neravnomjerno raspoređene i neracionalno organizovane. Neka dosta široka područja — Dnoluka, Krezluk i druga — nisu imala nijednu školu. Osim pomenutih osnovnih škola i večernje šegrtske škole, u Klosteru časnih sestara

u Jajcu¹, nije postojala nijedna druga prosvjetno-obrazovna ustanova, pa su mogućnosti za dalje školovanje bile isključivo privilegija djece imućnijih roditelja. Uz to, posebno treba istaći veliki otpor roditelja svih nacionalnosti školovanju djece, naročito ženske (ne samo u selima nego i u gradskim naseljima), što je bilo uslovljeno konzervativnim shvatnjem i potrebom za dječjom radnom snagom, a donekle i sasvim rijetkom mrežom školskih ustanova. Zbog svega toga, u osnovnu školu polazila je tek jedna četvrtina djece.

Seoska područja zahvaćena mrežom osnovnih škola imala su izvjesnu prednost i zbog povremenih kulturnih manifestacija koje su organizovali učitelji, jer u selima udaljenim od škola nije bilo nikakvih uslova za kulturni život. Varošice Jezero i Šipovo nisu se po prosvjetenosti i kulturnom životu mnogo odvajale od obližnjih sela.² Jajce se u tom pogledu razlikovalo, iako je i ono bilo bez srednjih škola. Naime, u njemu je živio i djelovao znatan broj prosvijećenih ljudi sa srednjom i visokom školskom spremom, kao i izvjestan broj srednjoškolaca i studenata u vrijeme raspusta.

Na nacionalno-konfesionalnoj osnovi postojalo je u Jajcu više kulturno-prosvjetnih ustanova, čitaonica i biblioteka, te sportskih klubova i društava (neka od njih širila su svoj uticaj i van grada). Relativno brojna radnička klasa, iako zauzeta borbom za osnovna egzistencijalna prava, imala je svoja kulturna, sportska i druga društva. Njihovo djelovanje nije bilo ograničeno samo na radnike nego je unesilo izvjesnu kulturnu dinamiku i u život ostalih građana.³ Slično stanje, samo u manjem obimu, bilo je i u Donjem Vakufu, gdje su takođe na konfesionalnoj osnovi postojale čitaonice, biblioteke i sportska društva. Sve pomenute kulturne ustanove i institucije djelovale su na dobrovoljnoj osnovi, a tako su i finansirane. Izuzimajući izdržavanje osnovnih škola, vladajući režimi monarhističke Jugoslavije, za sve vrijeme njenog postojanja, nisu ulagali nikakve napore ni sredstva u kulturni život ili za podizanje kulturno-prosvjetnih institucija.

Zbog teških ekonomskih uslova i gotovo opšte neprosvijećenosti stanovništva, socijalne prilike u gradovima i selima bile su veoma teške i sve više su se pogoršavale, dostižući kulminaciju neposredno pred drugi svjetski rat. Vlast nije ulagala nikakve napore da bi spriječila ili bar ublažila osiromašenje i raslojavanje seoskog stanovništva, povećavanje broja gradske sirotinje i slično. Sve to je doprinisalo nezadovoljstvu narađa, a time i nepovjerenju u vladajući režim.

Stanovništvo jajačkog područja, osim malog broja zaposlenih u preduzećima i ustanovama, nije imalo nikakvog zdravstvenog osiguranja. Radnici su dugogodišnjom borbotom ostvarili socijalno i zdravstveno osiguranje, ali ipak nisu imali punu zaštitu zbog raznih špekulacija i ma-

¹ U tom klosteru postojala je izvjesno vrijeme srednja škola do male mature, a bilo je otvoreno i odjeljenje za muzičko obrazovanje. Pošto je školarina plaćana, škole su pretežno pohadala djeca imućnijih Hrvata, pa čak i nekih Muslimana.

² Pred drugi svjetski rat, i u Šipovu je postojala čitaonica sa malom bibliotekom.

³ Svojim povremenim gostovanjima kulturno-umjetničko društvo „Pelagić“ iz Banjaluke davalо je izvjestan doprinos kulturnom životu u Jajcu.

GLAS SLOBODE

ORGAN SOCIJALNO-DEMOKRATSKE STRANKE

Bosne i Hercegovine.

POLOŽAJ RADNIKA U JAJCU.

Radnici koji rade u mestu po raznim Ovih dana boravio je ovde drug Duzanatskim radionicama, vrlo su mizer- šan Balaban iz Banja Luke, izasla- no plaćeni a pored toga osудeni da nik ORSJ te je referisao na više sed- rade u malim, vlažnim, smradnim ra- nica i sastanaka. Svi njegovi referati, dionicama po 10, 12 i 16 sati a uz na- uputstva i predlozi pažljivo su sasi- gradu od 10—25 dinara. Radnje su za- šani i primljeni. Nadati se je da će tvorene samo nedeljom, a radnim da- drugovi u Jajcu postupiti po uputama nom se otvaraju i zatvaraju kad ko druga Balabana, koje se naročito od- hoće, i na taj način omogućuje sa stra- nose na začin rada u pokretu te kultur- ne vlasti neograničeno izrabljivanje še- nog podizanja i vaspitanja članova. M.
grta i radnika. Ovome zlu mogu da sta- nu na kraj jedino sami radnici, udruženi u svojim stručnim savezima.

A znakova toga udruživanja i duhov- nog budenja već ima. Jajački drugovi su uspeli svojim sitnim radom priku- piti izvestan broj radnika oko podruž- nice Opštoga Radničkog Sa- veza, radničkog nogometnog kluba «Borac», radničkog tam- buraškog zbora i čitaonice i knjižnice koja je smeštena u ma- lim i tesnim prostorijama Radničkog Doma. Ovde će Radnički pokret kubu- riti stalno sa prostorijama, jer u sa- mom mestu nema većih i širih prosto- rija koje bi odgovarale potrebama rad- ničkog pokreta a koje bi se mogle unap- miti pod kiriju. Kirije su vrlo visoke te neće preostati ništa drugo nego čim se ojača radnički pokret pristupiti gradnji Radničkog Doma.

„Glas Slobode“ br. 44, od
3.XI 1927. godine.

hinacija svojih poslodavaca. Zdravstvenih ustanova i stručnog sanitet- skog osoblja bilo je vrlo malo. U Jajou je postojao dom zdravlja sa sve- ga tri ljekara, a u Donjem Vakufu ambulanta sa jednim ljekarom, dok ostala naselja nisu imala ustanova te vrste.⁴ Takvo stanje — uz lošu, gotovo nikakvu zdravstvenu prosvijetenost — bilo je uzrok velike smrt- nosti stanovništva, naročito djece u prvim godinama života. U periodu 1936—1939. godine, od 8 603 živorodenata umrlo je 4 649 djece ili 54 odsto. Najviše su harale tuberkuloza i tifus.

⁴ U Šipovu je postojala ambulanta koja je radila samo jedanput sedmično, a izgradnja jajačke bolnice bila je u završnoj fazi tek 1940. godine.

Politički život u Jajcu i njegovoj okolini, kao i u cijeloj Bosni i Hercegovini, odvijao se između dva rata na nacionalno-vjerskoj osnovi. Srpsko stanovništvo većinom se opredjeljivalo za režimske političke organizacije: Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS) i Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ), a djelimično i za Savez zemljoradnika. Muslimani su u ogromnoj većini bili pristalice Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), koja se kasnije inkorporirala u JRZ, dok su se Hrvati okupljali oko Hrvatske seljačke stranke (HSS), jedne od najjačih u opoziciji. Osim ovih, pojavljivale su se i druge građanske stranke, kao što su bile Samostalna demokratska stranka (SDS), fašistički orijentisana Hoderina stranka („Borbaši“) i još neke. Osim toga, da bi obezbijedila svoje interese i hegemoniju, srpska vladajuća buržoazija osnivala je na jajačkom području četničke organizacije, a ekstremna hrvatska nacionalistička organizacija (ustaše) stvarala je pred drugi svjetski rat svoja uporišta u Jajcu, Jezeru i Šipovu.

Za sve pomenute građanske stranke karakteristično je da su bile nosioci velikosrpske, velikohrvatske i velikomuslimanske politike u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, čime su produbljivale i raspirivale već postojeće nacionalne antagonizme. Ne samo da nisu imale pravilan stav o nacionalnom pitanju nego u njihovim programima nije bilo nikakve perspektive za rješavanje nagomilanih ekonomskih, socijalnih i drugih problema. Boreći se za svoje interese, nacionalne buržoazije su isticale nacionalna prava kao paravan da bi se prikrila suština političkih igara, čime su izazivale i pojačavale međusobnu netrpeljivost i sukobe. Građanske stranke su se u svojim političkim aktivnostima obilato koristile demagogijom i lažnim parolama, što je naročito dolazilo do izražaja u izbornim kampanjama. Izborni zborovi pretvarani su u svađe i šovinističke ispade, a nisu bile rijetke ni tuče. Da bi obezbijedile potreban broj glasača, građanske partie koje su se nalazile na vlasti koristile su se obilato raznim oblicima prinude, pa i falsifikatima.

Ako isključimo izborne kampanje i povremene „usmjerene“ manifestacije, politički život karakterisao se mrtvilom i nezainteresovanosti stanovništva za zbivanja. Sve to je udaljavalo narod od građanskih stranaka, pa je opadalo i njegovo učešće na izborima. U borbi za vlast, nekoliko građanskih stranaka postiglo je 1937. godine sporazum o zajedničkom nastupanju na izborima koji su predstojali (1938). Ta tzv. Udružena opozicija imala je znatan uticaj i u jajačkom srezu. Međutim, tadašnja i kasnije obrazovane kraljevske vlade sve više su napuštale spoljnu politiku oslanjanja na Pariz i London, približavale se Italiji i Njemačkoj i preduzimale mjere za fašizaciju zemlje. Pod uticajem tih zbivanja, a naročito zbog neposredne ugroženosti države, raslo je revolucionarno i antifašističko raspoloženje naroda izraženo u težnji da se promijeni novonastalo stanje u spoljnoj politici.

S obzirom na industrijsku nerazvijenost jajačkog područja između dva rata, radnička klasa je bila malobrojna. Prema statističkim podacima iz 1931. godine, u cijelokupnoj privredi tog kraja bilo je zaposleno 836 radnika, 501 službenik i namještenik i 843 samostalne zanatlige, ugovornitelja i trgovaca, od kojih oko 70 odsto u Jajcu. Među radnicima je bilo oko 50 odsto nekvalifikovanih i sa sela. Mnogi visokokvalifikovani 1 stručni radnici u hemijskoj tvornici bili su stranci, zaposleni još u vri-

jeme austrougarske okupacije, a ostali su bili sa jajačkog područja i iz drugih krajeva Jugoslavije. Strani radnici su, nema sumnje, svojom stručnošću doprinijeli kvalifikacionom osposobljavanju naših radnika, ali su bili privilegovani u tvornici i predstavljali su oslonac upravi u sprovodenju njene politike. Znatan broj tih inostranih radnika, među kojima je najviše bilo Nijemaca, odnosio se prema našim ljudima baha-to i potcenjenjivački. Oni su se distancirali od naprednih kretanja u radničkom pokretu, a kasnije pristupili organizaciji „Kulturbund“ u Jajcu.

Kao i u vrijeme austrougarske okupacije, ekonomski položaj naših radnika u monarhističkoj Jugoslaviji bio je vrlo težak, na granici bijede. Radili su u nesnošljivim uslovima, gotovo bez ikakve zaštite. Radni dan trajao je u prosjeku 12 časova, na nekim radilištima i više, uz mizernu nadnicu koja nije bila dovoljna ni da podmiri osnovne životne potrebe. Da bi novac isplaćen radnicima ponovo dospio u ruke poslodavaca, otvarane su kantine u fabrici i na radilištima. Tu je radnicima preskupo prodavana hrana i razne druge potrepštine, tako da su mnogi trošili i posljednju zarađenu paru, pa čak se i zaduživali.

Kakav je položaj radnika bio neposredno poslije prvog svjetskog rata vidi se iz članka u „Glasu slobode“ broj 212 iz 1920. godine: „Stanje radnika u jajačkoj fabrići karbida začelo je najmizirenije u Jugoslaviji. Jadne kolibice, gore od pristojnih štala ..., to su većinom njihovi stanovi i ležišta. Hrana ovih bednika sastoji se od kukuruznog hleba, luka, na čistoj vodi kuhanog kupusa, graha, krompira i pure. Meso, mast i maslac koji su pre imali samo prilikom velikih svetaca, njihov jelovnik odavno ne poznaje. Iznemogli, suščavi, bledi, anemični, kao limun izmoždeni, na pola goli, u papirnate tralje odeveni, kao kakvi kosturi vuku se na posao i sa posla ... Sadašnje nadnice su najvećim delom od 18—40 kruna... Ovako krajnjom bedom, upravo sramnim izrabljivanjem, naterani su ovi jadnici da podnesu upravi fabrike zahtev za 100 odsto povišicu koja, i kad bi se u celosti usvojila, ne bi još ni izdaleka odgovarala najnižim potrebama za održavanje golih života ... Na ove skromne zahteve uprava fabrike je odgovorila da ne pristaje na nikakvu povišicu. Tek posle višednevног štrajka poziva radnike da se uz povišicu od šugavih 10 odsto povrate na posao. Uzaludno je te parazite uveravati da radnik za tu nadnicu ne može ni dovoljno kukuruznog hleba kupiti. Oni su na ovakva uveravanja odgovarali — pa bosanski radnik nije bolje ni naučio.“ Sličan je bio i položaj radnika u drugim preduzećima. Takav je, bez bitnih promjena, ostao sve do kraja monarhističke Jugoslavije.

Iako je radništvo na jajačkom području živjelo u izuzetno teškim uslovima, a uz to bilo i slabo prosvijećeno, ono je pod uticajem svjesnijih i naprednijih ljudi nastavljalo borbu za poboljšanje uslova rada, veće zarade, osmočasovno radno vrijeme i druga prava. Učvršćivana je 1 sindikalna organizacija. Ona je do zabrane djelovanja KPJ postizala značajne uspjehe u borbi za radnička prava i solidarnost, kao što je, na primjer, bilo učešće u opštem štrajku željezničara aprila 1920. i u štrajku radnika hemijske tvornice 1920. godine. Može se slobodno reći da je period od završetka prvog svjetskog rata do donošenja Zakona o zaštiti države (1921. godine) bio karakterističan po porastu revolucionarnog elana, jedinstva i organizovanosti radnika u borbi za svoja prava, čemu je

doprinosilo i opšte revolucionarno raspoloženje u zemlji nastalo poslije oktobarske socijalističke revolucije.

Međutim, poslije donošenja Zakona o zaštiti države pohapšeni su i protjerani istaknutiji rukovodnici radničkog pokreta u Jajcu, čime su sindikalna organizacija i radništvo bili obezglavljeni. Pokušaj da se radnici organizuju u klasne sindikate uspio je samo djelimično, zbog razbijajućkog djelovanja reformističkih sindikata. Izvjestan uticaj na radnike u Jajcu ostvarili su u to vrijeme i „Zvonaši“, krajnje desno krilo Socijalističke partije, koji su imali svakovrsnu podršku vladajućeg režima i poslodavaca.

Novi udarac radničkoj klasi i progresivnom radničkom pokretu zadala je šestojanuarska diktatura 1929. godine, a velika svjetska ekonomski kriza 1929—1933. dovela je do daljeg pada radničkih nadnica i sve veće nezaposlenosti. Još ranije su neke građanske partije uspjеле da razbiju jedinstvo radničkog sindikalnog pokreta, stvarajući sindikate na nacionalnoj osnovi i pod svojim uticajem. To se prvenstveno odnosi na Hrvatsku seljačku stranku, koja je stvorila Hrvatski radnički sindikat (HRS). Taj proces nastavljen je i poslije šestojanuarske diktature, kad je oformljen režimski — tzv. Jugoslovenski radnički sindikat

(JUGORAS). Međutim, borba za stvaranje jedinstvenih radničkih sindikata nije prestala; ulagani su novi napor i da se oni organizuju. Tako su, na primjer, 1937. godine osnovane podružnice Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ) u hemijskoj fabrici u Jajcu, pilani u Donjem Vakufu i na nekim šumskim radilištima. U Jajcu je URSSJ, 1939. godine, organizovao desetodnevni štrajk građevinskih radnika koji su gradili most na Vrbasu.

S obzirom na to da se URSSJ borio za jedinstvo radničke klase, ističući njene zahtjeve sve odlučnije, bio je izložen pritiscima vlasti, odnosno njenom nastojanju da po svaku cijenu održi podijeljenost radnika na nacionalnoj osnovi. Nakon odluke vlade Cvetković—Maček i raspuštanja URSSJ-a, obustavljen je rad njegove podružnice u Jajcu.

Poslije Kongresa ujedinjenja, aprila 1919. godine, na kojem je obrazovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) — SRPJ (k), u oktobru 1919. godine, u Jajcu je formiran Mjesni odbor SRPJ (k), za čijeg je predsjednika izabran Franjo Peterković. Ta organizacija je u maju 1920. imala 255 članova. U istom periodu stvorena je organizacija Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-a), a nastalo je i mjesno udruženje žena socijalista (komunista). Na Drugom kongresu SRPJ (k) u Vukovaru, kad je dobila naziv Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), delegat jajačke partijske organizacije bio je Franjo Peterković, tada već istaknuti politički aktivist.

Razdoblje između Prvog i Drugog kongresa KPJ, u kojem je Partija djelovala legalno, karakterisalo se daljim porastom revolucionarnog raspoloženja masa, naročito radništva, što se ogledalo ne samo u organizovanju štrajkova nego i u opredjeljivanju ljudi na parlamentarnim izborima novembra 1920. godine. Tada je u travničkom izbornom okrugu, kojem je pripadalo i jajačko područje, pobijedio kandidat KPJ Danko Madunić.

Veliki uspjeh KPJ na izborima 1920. godine, kad je za poslanike izabrano 59 njenih predstavnika, uticao je da vladajuća buržoazija, koja se već bila konsolidovala i učvrstila svoje redove, pređe u opštu i bjesomučnu ofanzivu. Ona je tzv. Obznanom i Zakonom o zaštiti države zabranila svaku političku aktivnost KPJ i nanijela joj težak udarac. Iznenadena tim mjerama i nespremna da im se odupre, Partija je bila prisiljena da nastavi djelovanje u strogoj ilegalnosti.

Tada je razbijena i partijska organizacija na jajačkom području. Franjo Peterković je uhapšen i protjeran u Sloveniju, Pavle Rubin upućen je u Turbe, a neki komunisti bili su primorani da odu u Mostar i Drvar. Istovremeno je uhapšeno još nekoliko komunista, a ostali su se pasivizirali. Bezobzirnost i brutalnost vladajućeg režima u obračunu sa komunistima mogu se jasno ocijeniti i na osnovu izvještaja sreskog načelnika u Jajcu od 23. maja 1921. godine, koji sadrži i ovu rečenicu: „Protjerivanjem glavnih komunističkih voda, svaka komunistička aktivnost je prestala među lokalnim radništvom.“ Sličan je i sadržaj izvještaja iz Donjeg Vakufa, takođe iz 1921. godine, u kojem se kaže da na tom području „nema komunista“. Naravno, treba imati u vidu da su se pod udarom pomenutih mjera buržoaskog režima, osim komunista, našli i drugi napredni ljudi, borci za demokratiju i progres.

Bio je to period onemogućavanja i suzbijanja bilo kakve komunističke aktivnosti među radnicima. Policija je često premetala stanove komunista i drugih naprednih ljudi, sprečavala širenje revolucionarne štampe, publicistike i literature. Izgubivši svaku vezu s partijskim rukovodstvom, radništvo je bilo prepušteno samo sebi i nije moglo preduzeti neke ozbiljnije akcije ni kad su bili u pitanju njegovi osnovni životni interesi. Kao ilustracija te nemoći može poslužiti masovno otpuštanje radnika iz fabrike u Jajcu, početkom 1923. godine, pri čemu oni nisu pružili nikakav organizovan otpor.

Koristeći se zabranom rada KPJ, građanske političke stranke nastojale su i uspijevale da stvore povoljne uslove za djelovanje na lokalno radništvo sa svojih pozicija. Mnogi radnici u Jajcu i njegovoj okolini opredijelili su se za građanske političke stranke i sindikate stvorene pod njihovim okriljem, što je uticalo na dalje razbijanje jedinstva revolucionarnog pokreta u cjelini.

Gotovo pune dvije decenije (1921—1941. godine) Komunistička partija je nastavila borbu u strogoj ilegalnosti, izložena progona i teroru. Taj pritisak buržoaskog režima dostigao je najveći intenzitet za vrijeme šesto januarske diktature, što se karakterisalo nizom provala u ilegalnim partijskim organizacijama i likvidiranjem znatnog broja istaknutih kadrova. Tada je ubijen i organizacioni sekretar KPJ Đuro Đaković, a mnogi komunisti-revolucionari osuđeni su na dugogodišnju robiju. Iz partijskih organizacija u Bosni i Hercegovini takođe je uhapšen veliki broj ljudi, naročito poslije niza provala 1929., 1932. i 1936. godine.

Teško stanje u KPJ trajalo je sve do 1937. godine, kada je na njen čelo došao Josip Broz Tito. Od tada je počelo organizaciono sređivanje Partije, oživljavanje i proširivanje političkog djelovanja komunista u masama. Obnavljanje partijskih organizacija u BiH poslije 1936. teklo je sporo i nepovezano. Tada u BiH nije postojalo pokrajinsko partijsko rukovodstvo, što je, pored ostalog, uslovilo da veze sa Centralnim komitetom KPJ budu slabe, odnosno da on nema uvida u pravo stanje partijskih organizacija na velikom području. Pokrajinsko partijsko rukovodstvo za BiH izabrano je polovinom 1938. godine, na konferenciji u Mostaru, kad je rad komunista postavljen šire i organizovanije. Pred Petu zemaljsku konferenciju KPJ, 1940. godine, obnovljen je rad partijskih organizacija u BiH, pa je tada u 40 mjesta djelovalo 60 celija sa oko 240 članova. Izabrana su i oblasna partijska rukovodstva u Mostaru, Banjaluci, Tuzli i Sarajevu.

Na jajačkom području nije postojala organizacija KPJ sve do 1938. godine. Međutim, nekolicina komunista, kao što su bili Jusuf Filipović, Anton Kučera i Alija Verem, samoinicijativno su politički djelovali i okupljali oko sebe izvjestan broj radnika i omladinaca. U tom pogledu prednjaci je Jusuf Filipović, koji je zbog političke aktivnosti uhapšen u Sarajevu još 1932. godine. Nešto kasnije (iste godine) protjeran je u rodno mjesto Jezero kod Jajca, gdje je ostao sve do 1941. godine. Verem i Kučera bili su uhapšeni i strahovito mučeni zbog komunističkog djelovanja. Sve te nedaće podnijeli su hrabro i dostojanstveno, ne poklečnuvši pred policijom, ali su poslije izlaska iz zatvora teško oboljeli i bili nesposobni ma za kakav rad.

Kao politički iskusniji i izgrađeniji komunist, Jusuf Filipović odlučno je širio komunističke ideje i uspio da u relativno kratkom vremenskom razmaku pripremi za prijem u Partiju izvjestan broj radnika i omladinaca. Tako je stvorio uslove za formiranje čelije KPJ u Jajcu i Jezeru, što je i učinio decembra 1938., odnosno maja 1939. godine. Formiranju tih čelija prisustvovao je i Mahmut Bušatlija, student prava, koji je već u to vrijeme bio jedan od istaknutijih partijskih radnika u Bosni i Hercegovini. Krajem 1940. i početkom 1941. godine osnovane su i dvije seoske partijske čelije na jajačkom području — u Grbavici i Pribeljčima. Iako nije postojao komitet koji bi objedinjavao rad novoformiranih čelija, neki komunisti su uspijevali da uprkos ilegalnim uslovima ostvaruju veze s Mjesnim komitetom KPJ u Banjaluci i s komunistima u Travniku, Bugojnu i Mrkonjić-Gradu. Oblasni komitet KPJ u Banjaluci, koji je formiran 1940. godine, preuzeo je brigu o partijskim čelijama na ovom području. Održavao je s njima dosta čvrste veze, slao im direktive za rad, partijsku štampu, publicistiku i literaturu. One su bile malobrojne i neiskusne, posebno za rad u ilegalnim uslovima, ali su ipak uspjеле da oko sebe okupe znatan broj simpatizera, naročito mladića i djevojaka.

Partijske organizacije djelovale su u kulturnim i sportskim društвima, organizaciji „Soko” i sindikatima. Kako smo već istakli, kulturna društva bila su organizovana na konfesionalnoj osnovi, ali su se komunisti i drugi napredni ljudi borili da njihova aktivnost ima progresivnu sadržinu. Jajački komunisti ostvarili su poseban uticaj na radničku čitaonicu „Snaga” i društvo „Soko”. Tada su postojali još povoljniji uslovi za politički uticaj KPJ — kako u gradu tako i na selu — ali oni nisu iskorišćeni u obimu koji je nudila konkretna situacija, prvenstveno raspoloženje naroda. To je bilo uslovljeno ne samo nedovoljnim političkim iskustvom komunista nego i njihovim sektaštvom i vrlo strogim kriterijumima za prijem novih članova. Zato su pomenute partijske čelije ostale sa malim brojem članova sve do početka oružanog ustanka.

Za sve vrijeme postojanja monarhističke Jugoslavije vladajući režimi vodili su ne samo politiku koja je predstavljala najgrublji oblik eksploatacije i osiromašenja širokih narodnih slojeva nego i politiku nacionalnog ugnjetavanja i raspirivanja mržnje između pojedinih naroda, čime su razjedinjivali zemlju i slabili njenu odbrambenu sposobnost. Gradanske političke stranke sve više su se kompromitovale i pokazivale nesposobnost za razrješavanje nagomilanih unutrašnjih problema, što je uslovjavalo porast revolucionarnog raspoloženja naroda. Da bi sačuvala svoje pozicije, vladajuća buržoazija nije vodila računa ni o osnovnim interesima države. Na unutrašnjem planu preduzela je mјere koje su vodile ka fašizaciji Jugoslavije, a 25. marta 1941. pristupila tzv. Trojnom paktu.

Komunistička partija je u to vrijeme — svojim programom za demokratizaciju zemlje, za rješavanje nacionalnog pitanja na principima ravnopravnosti i za odbranu neposredno ugrožene nezavisnosti — uspjela da ostvari veliki politički uticaj na narodne mase, što potvrđuju i događaji od 27. marta 1941. godine, odnosno obaranje vlade Cvetković—Maćek i odbacivanje sramnog sporazuma o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.

Sva ta zbivanja imala su odraza i u bivšem jajačkom srezu. Nastalo je neraspoloženje naroda, a nacionalni antagonizmi bili su sve izraženiji. Međutim, istovremeno je jačala svijest o potrebi jedinstva u borbi za drukčije društvene odnose i nacionalnu ravnopravnost. Mnogi stanovnici Jajca i nekih drugih mjesta takođe su učestvovali u demonstracijama 27. marta 1941. godine. A kad je KPJ donijela odluku o oružanom ustanku, narod Janja i Pljeve masovno je stupio u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika već 29. jula 1941. godine. Potom je talas ustanka postepeno zahvatao i ostala područja tadašnjeg jajačkog sreza.

Franjo Rajić

REVOLUCIONARNE AKTIVNOSTI JAJAČKIH RADNIKA

U drugoj polovini 1917. godine obnovljena je sindikalna organizacija radnika „Elektrobosne“. Osim toga, na Željezničkoj stаници u Jajcu osnovana je sindikalna podružnica. Istovremeno je iznajmljena zgrada na bivšoj pijaci i u njoj otvoren Radnički dom. Bio je to buran početak organizovanja i jačanja radničkog pokreta u Jajcu. Obnovljena je mjesna organizacija Socijaldemokratske partije BiH, a poslije Kongresa ujedinjenja osnovana mjesna organizacija Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista).

PLODNO ANGAŽOVANJE

U Radničkom domu razvijene su razne aktivnosti. Osim partijskih i sindikalnih organizacija, djelovale su novoosnovane kulturne i sportske sekcije, odnosno klubovi. Nogometni klub „Borac“ bio je veoma privlačan za omladinu, kao i planinarska, tamburaška i druge sekcije. Značajnu ulogu imala je i mjesna organizacija žena socijalista (komunista), koja je u generalnom štrajku željezničara 1920. godine, na jajačkoj Željezničkoj stanci, mnogo pomogla štrajkačima i moralno i materijalno. Žene su organizovale javne kuhinje za ishranu štrajkača, koji su bili lišeni i plate i sljedovanja.

U tadašnjoj borbi Partije i klasnih sindikata osnovni ciljevi su bili: osmočasovni radni dan, veće nadnice i poboljšanje uslova rada i života radnika uopšte. Da bi se mnogi zadaci sindikalne organizacije mogli uspješno obavljati, odlučeno je da se obezbijedi mjesto za jednog plaćenog funkcionera. Tako je, na zahtjev jajačke organizacije, Savez iz Sarajeva uputio u Jajce Antu Siljega, Mostarca, za sekretara sindikalne organizacije.

Režim je pravio ogromne smetnje razvijanju aktivnosti jajačkih klasno-svjesnih radnika. Često su vršene premetačine u stanovima sindikalnih aktivista, ometano održavanje sastanaka i konferencija. Vlasti se nisu ustručavale da dovedu ne samo policiju nego i vojsku da blokiraju Radnički dom, vrše pretres u njemu i ometaju rad. Na primjer, za vrijeme jedne radničke konferencije iznenada su došli vojnici i opkoli-

li Dom, a nekoliko oficira i vojnika upalo je unutra s namjerom da pohapse članove sindikalnog rukovodstva, prvenstveno govornike. Radnici su pružili žestok otpor. U toj gužvi najviše su se istakli radnici Franjo i Ivo Vukadin. Neki sindikalni rukovodioci, među kojima je bio i Pavo Rubin, protjerani su iz Jajca.

U takvoj situaciji predstojalo je sprovođenje izbora za Ustavotvornu skupštinu. Partija je, cijeneći da ima veliki ugled i uticaj u narodu, istakla svoju kandidatsku listu s Dankom Madunićem, zidarskim radnikom iz Travnika. Na veliko iznenađenje režimskih ljudi bez obzira na jak uticaj klera, Radikalne stranke i Hrvatske seljačke stranke — pobjedio je Madunić, kandidat na listi KPJ za travnički okrug. To je još više podstaklo politički rad, kulturne i sportske aktivnosti jajačkih radnika. Istovremeno, to je uticalo da radnici postave još odlučnije zahtjeve, kao što su poboljšanje uslova rada i života, veće nadnlice, nedjeljni i godišnji odmori, biranje radničkih povjerenika u svim pogonima s punim pravom zastupnika. Boreći se za svoja prava dešavalo se da radnici obustave proizvodnju i da svi izadu pred upravnu zgradu; naročito su bili odlučni u zaštiti svojih zastupnika od žandarma, koji su branili fabričku gospodu.

ŠTRAJK U „ELEKTROBOSNI”

Tako su jednom radnici „Elektrobosne”, nezadovoljni uslovima rada i života, obustavili proizvodnju i svi izašli pred zgradu Uprave tvornice, tražeći odgovore na svoje zahtjeve i pozivanje na odgovornost predstavnika Uprave Grasera, Fertnera i još nekih zbog njihovog ponašanja i tiranije koju su sprovodili nad radnicima. Uprava je tada pristala na pregovore, ali nije htjela dozvoliti da se Graser i Fertner pojave pred radnicima, tvrdeći da su odsutni. Nezadovoljni odgovorom, radnici su provalili u Upravu tvornice i na tavanu pronašli pomenutu dvojicu, a zatim ih proveli kroz tvornicu da ih svi vide i da im upute prijekore za njihovo nečovječno ponašanje.

Poslije toga, Uprava „Elektrobosne” je, uz pomoć režima, još upornije nastojala da razbijje radničko jedinstvo. U tom cilju su u tvornicu primljeni neki ljudi sa strane, s namjerom da djeluju u radničkim organizacijama kao razbijači. To su bili braća Vuksan iz Mostara. Oni su se prijavili u Radničkom domu kao muzičari i ubrzo počeli potiskivati jajačke radnike, Muju Ademovića i druge koji su rukovodili muzičkim sekcijama. Nakon izvjesnog vremena, došljaci su preuzezeli rukovođenje zborovima tamburaša. Međutim, braća Vuksan su nešto kasnije otkriveni, naročito kad su počeli rasturati tzv. radnički list „Zvono”. Ustanovljeno je da ih je u Jajce uputio Jovo Šmitran, otpadnik od Partije i osnivač disidentskog pokreta, tajno oslojenjeno na tadašnji režim i kapital. Kad se ovo saznalo, došlo je do burnog reagovanja radnika „Elektrobosne”. Usljedili su protesti, pa čak i fizički napadi na braću Vuksan. Bili su ometani pri dolasku na posao, tako da su ih ponekad policajci morali pratiti. Ali sve to nije bilo dovoljno. Radnici „Elektrobosne” su

na ulazu u tvornicu, na svim vratima i na svakom uglu, objesili klepetuše. Zvonjenje klepetuša pratilo je svaki pokret braće Vuksan u kruku tvornice, a u tim trenucima čuli su se i povici radnika: „Zvonari”, „Zvonari”...

Ozlojedeni radnici održali su konferenciju na kojoj je zaključeno da se braća Vuksan i nekoliko njihovih pristalica bojkotuju, da se nikao s njima ne smije sastajati, razgovarati ili na bilo koji način kontaktirati. Tada sam prvi put u životu čuo za riječ „bojkot“.

Situacija se potom još više zaoštrila. Jedini prihvatljivi izlaz bio je štrajk. Radnici „Elektrobosne“ obustavili su proizvodnju, uprkos svim nastojanjima Uprave i tadašnje vlasti da to ne čine. Strajkači su se okupili i pod crvenim zastavama došli u centar grada, u Radnički dom. Tu im je podrobno saopšten plan štrajka i izabran štrajkački odbor, čiji je zadatak bio da brine o pregovorima s Upravom tvornice i da se bori za usvajanje radničkih zahtjeva.

Čim su doznali za štrajk, iz Sarajeva su doputovali u Jajce predstavnici Glavnog radničkog saveza i Radničke komore BiH. Oni su posredovali između štrajkača i Uprave tvornice, ali su bili pristrasni za račun kapitalista. Štrajk je trajao pet nedjelja. Nadnlice su povećane svega za 10 odsto.

Faksimil policijskog dosjea Franje Peterkovića, koji je bio predsjednik mjesnog udruženja KPJ u Jajcu i delegat jajačkih komunista na Vukovarskom kongresu

ODLUČNOST I SOLIDARNOST

U međuvremenu, pošto se štrajk odužio, Uprava tvornice je pokušala da nađe izlaz angažujući štrajkbrehere. Oni su sakupljeni iz okoline Jezera i Majdana, uglavnom radi istovara pristiglih sirovina koje su danima stajale neistovarene.

Mladi radnici su bili najaktivniji u sprečavanju štrajkbrehera da dolaze na posao. Oni su jednu grupu štrajkolomaca dočekali i napali ispod mezara na Varošnicama, iako su je štitili žandarmi.

Štrajk je obustavljen poslije pet nedjelja, iako nisu bili ispunjeni svi zahtjevi radnika. Međutim, u tom štrajku izvojevana je značajna pobjeda jajačkih radnika. Kapitalisti su bili prisiljeni da po prvi put potpišu kolektivni ugovor u kojem je glavna stavka bila — garancija osmosatnog radnog dana i godišnjeg odmora.

Za vrijeme tog štrajka solidarnost radnika došla je do punog izražaja. Ona je, između ostalog, manifestovana i time što su radnici sa sela primili u svoje domove gradske radnike-proletere na izdržavanje, čime su im pomogli da lakše prebrode materijalne poteškoće u koje su tokom štrajka zapali.

Poslije izvjesnog vremena, u Radnički dom je iznenada upala policija na čelu s Ahmedom Škrgom. Bilo je to jednog zimskog dana 1920. godine. Ja sam se zatekao u Domu s ostalim omladincima na času sviranja. Policija i vojska opkolile su zgradu i u njoj je obustavljena svaka aktivnost. Nikoga nisu puštali napolje, a nama, omladincima, naredili su da u kantama donosimo vodu i gasimo peći. Poslije su nas izjutili, a policajci i još neki ostali su u Domu. Sutradan je objavljena Obznana.

Još iste noći pohapšeni su sindikalni i drugi aktivisti, a sutradan, po kratkom postupku, protjerani iz Jajca bez svojih porodica. Drug Peterković je protjeran u Sloveniju, Anto Siljeg i Filip Blažević u Mostar, Pavle Rubin u Turbe, Drago Bilbija u Drvar itd.

To je, u stvari, bio obračun s organizatorima štrajka i najistaknutijim aktivistima radničkog pokreta u Jajcu. Istovremeno, to je predstavljalo kraj jednog plodnog perioda aktivnosti jajačkih radnika. Živjeći stalno pod oštrom prismotrom policije i žandarma, preostali aktivisti su se pasivizirali. Takvo stanje trajalo je dosta dugo.

Iako su se život i rad odvijali u uslovima Obzname i Zakona o zaštiti države, jajačka omladina je jedne noći provalila u zapečaćeni Radnički dom i iz njega iznijela desetinu zaplijenjenih tambura, koje su kasnije korišćene u radničkoj čitaonici „Snaga”.

Branko Lacić

ORGANIZOVANOST, AKTIVNOST I USLOVI ŽIVOTA JAJACKIH RADNIKA

Foslijе stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u uslovima obnavljanja klasnih radničkih organizacija, jajački radnici nastavili su aktivnost čija je osnovna odlika bila lijevo revolucionarno opredjeljenje, koje je izrastalo iz uslova klasne borbe i temeljilo se na iskuštvima stečenim u toj borbi. Teški uslovi rada, uz minimalne nadnlice, postajali su iz dana u dan sve nepodnošljiviji i neizbjegno su dovodili do zaoštravanja klasnog sukoba radnika i kapitalista.

USLOVI RADA U „ELEKTROBOSNI”

Tvornica „Elektrobosna” bila je vlasništvo akcionarskog društva iz Austrije. Njom su upravljali direktori baron Sajler i doktor Miler, a poslije 1931. godine Fedor Šlajmer. Činovnici su većinom bili njemačkog porijekla, a samo nekolicina Jugosloveni. Svi ostali u „Elektrobosni” bili su kvalifikovani i nekvalifikovani radnici.

Odnosi u tvornici su bili veoma loši. Radnici su direktore i činovnike morali pozdravljati riječima: „Sluga pokoran.” Ako se neki radnik usudio da upotrebi uobičajeni pozdrav, ubrzo je gubio radno mjesto.

Uslovi rada bili su veoma teški, a mjere zaštite na radu — na najnižem nivou. Ljudi koji su radili na pećima za proizvodnju ferosilicijuma bili su izloženi visokim temperaturama. Opekotine su trajno unakazi vale njihova lica i ruke.

Radnici u pogonima elektrolize i klor-komore svakodnevno su trovani raznim hemijskim sastojcima, a zarađivali su samo po dva dinara na čas. Uz to, mnogi radnici sa sela pješačili su svakog dana i po pet-sest sati, jer nije bio organizovan prevoz od njihovih naselja do radnog mesta, i obratno. Radnici iscrpeni poslom otpuštani su kao nepotrebni. Većina ih je ostajala bez ikakvih sredstava za život.

Radnici su se 1927. godine dogovorili da pokušaju da razgovaraju s direktorom tvornice o poboljšanju uslova rada i povećanju zarada. Odlučeno je da Nikola Rajić i ja saopštimo direktoru Milleru zahtjeve radnika. Miler nas je primio neprijateljski i nazvao nas buntovnicima. Na zahtjeve radnika koje smo mu saopštili odgovorio je riječima:

— Nikakvih povišica zarada neće biti! Šta hoće ti radnici?! Nisu valjda životinje, pa da dnevno pojedu osam kilograma kukuruza!

Radnik je tada za svoju dnevnu zaradu mogao da kupi osam kilograma kukuruza, ali je Miler smatrao da je i to previše

Na Milerove riječi, koje su bile veoma uvredljive, mi smo zaprijetili štrajkom, ali smo odmah izbačeni iz kancelarije. Ubrzo nam je saopšteno da ćemo biti otpušteni iz „Elektrobosne“ i protjerani iz Jajca. Sto se mene tiče, Miler je ostvario svoju prijetnju. Otpušten sam iz tvornice i stavljen na listu policije kao nepoželjan za tadašnji režim. Ubrzo nam je sve prodato na licitaciji, a ja sam, iako jedini hranilac svoje sedmočlane porodice, morao napustiti rodno Jajce i potražiti zaposlenje u nekom drugom mjestu. Međutim, Nikolu Rajića nisu otpustili, jer je on u to vrijeme, a i poslije, bio predsjednik podružnice reformističkih sindikata (GRS-a i ORS-a).

Tako je naš pokušaj da poboljšamo uslove života i rada završen neuspjehom.

POLITIČKO OSPOSOBLJAVANJE I JAČANJE JEDINSTVA

Većini jajačkih radnika bilo je jasno da se bez organizovane borbe ne mogu poboljšati uslovi njihovog života i rada. Zato su osnovali i stalno jačali svoje sindikalne organizacije strukovnih saveza, koji ma su rukovodili kvalifikovani radnici, u to vrijeme najzapaženiji sindikalni aktivisti Pavle Rubin, Nikola Rajić, Anto Krešo i drugi.

Otvorena je i Radnička čitaonica. U njoj su se radnici okupljali, čitali naprednu literaturu i dogovarali o svom organizovanju i borbi za poboljšanje uslova života i rada. Čitaonicom je rukovodio Odbor sindikalne podružnice. U cilju ostvarivanja što boljeg uticaja na omladinu, osnovan je nogometni klub „Borac“, kojim je rukovodio limarski radnik Nikola Pranjko Krpo. Tamburaškim zborovima upravljali su brijakački radnik Mujo Ademović i obućarski radnik Anto Krešo.

Mladi radnici su aktivno učestvovali u radu čitaonice, nogometnog kluba, tamburaškog i drugih zborova i sekacija. Sve je to doprinisalo jačanju njihovog jedinstva, podizanju političke svijesti i sposobnosti da se odlučnije i uspješnije bore za svoja radnička i građanska prava.

Režim se na razne načine suprotstavljaо jačanju jedinstva i uticaja radnika. Ne samo da je često zabranjivao razne manifestacije nego je osnivao svoje klubove i sekcije, nastojeći da na taj način razbije radničke organizacije i klubove, kao što je bio nogometni klub „Borac“.

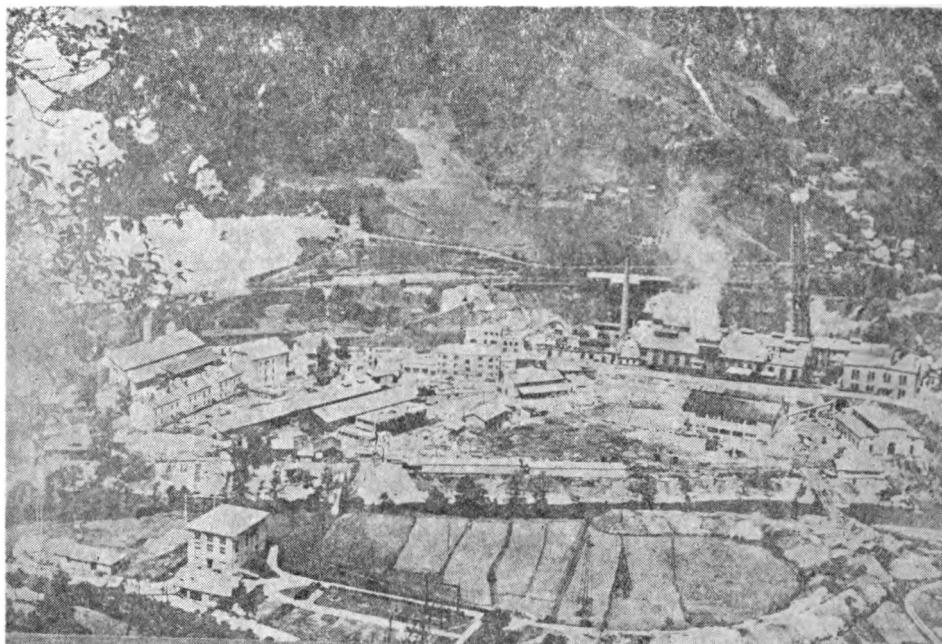
Proslava Prvog maja, praznika rada, ima u Jajcu dosta dugu tradiciju. Radnici, omladina i ostali napredni građani okupljali su se Prvog maja na urancima i svečanostima u Prudima, na Volijaku, na Begluki, u Pijavicama i u Kozluku. Na svim tim skupovima bilo je veselo. Svirali su radnički tamburaški zborovi i pjevane revolucionarne pjesme, igralo se i razgovaralo.

Na zidovima kuća i drugim vidnim mjestima ispisivane su uoči Prvog maja razne parole, a najčešće poznati poklič „Proleteri svih zemalja — ujedinite se!“

Sluge nenarodnog režima, policajci i žandarmi, bili su tih godir veoma zaposleni i bijesni, jer su, pored ostalog, morali da brišu uklanjaju parole posvećene Prvom maju i borbi radnika za bolje uslojevi života i rada.

„CRVENI SOKO”

Dolaskom Fedora Šlajmera za direktora „Elektrobosne”, 1931. godine, pokrenuta je akcija za izgradnju zgrade Sokolskog doma u Jajcu. Radnici su masovno sudjelovali u toj akciji. Mnogi su dali novčan priloge u iznosima koji su bili veći od 200 dinara.

Elektro-hemijska industrija „Elektrobosna” prije rata

Kad je zgrada Sokolskog doma završena, u njoj su se počeli okupljati napredni mladi radnici, među kojima su bili Berta i Mirko Kučen, Franjo Rajić, Mehmed Čejan, Stipo Bilan, Ibro Burek, Mustafa Ahmed Džubo, braća Ilići, braća Cevro i drugi. Berta Kučera i Franjo Rajić, koji su rukovodili vježbanjem, bili su veoma omiljeni i uticajni među omladinom zbog svoje izuzetne aktivnosti i drugarskog ophođenja.

U upravi „Sokola” bili su čestiti i ugledni ljudi: Fedor Šlajmer, dr Mića Branislavljević, dr Ibro Brkić, jajački prota Milan Ilić, Anto Buric Ivo i Anto Andžukić i još neki. Oni nisu bili opterećeni nacionalističkim predrasudama. Suprotstavljali su se politici nenarodnog režima i stalno se zalagali za slogu, za bratstvo i jedinstvo. Zato je u Sokolskom domu vladala zdrava atmosfera. Među omladinom koja se tu okupljala nije bilo nacionalne podvojenosti ili drugih deformacija.

U Sokolskom domu organizovane su raznovrsne aktivnosti mlađih radnika i ostale omladine. Osim redovitog vježbanja u gimnastičkoj dvorani i nastupanja na sokolskim sletovima i proslavama, aktivno su djelovali pjevački zbor, predavačka tribina, filmska tribina i razne sekcije.

U Domu su održavana predavanja koja su odabirali članovi „Sokola”. Posebno su mi ostala u sjećanju predavanja o opasnosti od fašizma, o Sovjetskom Savezu i još neka, zatim film „Pastir Kostja” i sli. Neka predavanja u Sokolskom domu slušali su i poznati jajački komunisti Jusuf Filipović i Esad Ademović.

Predavačka aktivnost imala je veliki uticaj na političko obrazovanje omladine, na razvijanje njene političke svijesti, patriotizma i spremnosti za odbranu zemlje. Plod tih aktivnosti bilo je, pored ostalog, formiranje streljačke družine u Sokolskom domu, a zatim i akcija za osnivanje streljačkih družina u cijelom jajačkom srezu. Osnovana je i pokretna poljoprivredna biblioteka sa nekoliko stotina knjiga, koju su nam kasnije žandarmi zaplijenili u janjskom selu Glogovcu.

Zbog antirežimskog raspoloženja jajačkog društva „Soko”, a posebno zbog naprednih ideja koje su se u njemu širile i veoma plodne političke i kulturne aktivnosti, buržoaski i drugi konzervativni elementi nazvali su ga „Crveni soko”. Za to su, naravno, imali dosta razloga.

Da bi onemogućili širenje naprednih ideja i otpora kapitalistima, čuvari omrznutog režima progonili su najaktivnije radničke borce, zabranjivali održavanje radničkih priredaba, izleta i prvomajskih proslava, ali se nisu mogli efikasno suprotstaviti organizovanim i složnim radnicima i naprednoj omladini Jajca.

Abdurahman Tupara

OTKRIVANJE KOMPROMITUJUĆEG MATERIJALA I HAPŠENJA U DONJEM VAKUFU

/"Spravljajući željezničku prugu Donji Vakuf—Bugojno pružni radnici su oktobra 1935. godine pronašli u jednom propustu paket u kojem je, pored ostalog, bilo nekoliko brojeva listova „Proleter”, „Srp i čekić” i „Seljačka borba”, kao i raznih proglaša CK KPJ.

Predradnik u ovoj grupi, čijeg se imena ne sjećam, odnio je pronađeni paket u policiju. Ubrizo je otpočela vrlo široka istraga u vezi s tim. Policija je pretpostavljala da postoji jaka organizacija koja rastura te materijale.

Da bi osujetio progresivne akcije, režim je primijenio neviđeni teror, naročito za vrijeme majskih izbora 1935. godine. Udružena opozicija je bila proglašena antinacionalnom, a čak je optuživana za veze s ustaškom emigracijom, odnosno za ubistvo kralja Aleksandra itd. Svako javno istupanje, pa i pominjanje Udružene opozicije, kažnjavano je u toj situaciji zatvorom, globama, oduzimanjem dozvole za rad i sl. Međutim, i pored svega toga, Sulejman Terzić i Mehmed Ademović su jedne noći, po svoj prilici samoinicijativno, napisali opozicione parole na željezničkom mostu, tako da su bile dostupne velikom broju građana. U tome su im pomagali Kemal Balagija (izrezao je šablone za slova) i Mustafa Merdžan (pripremio je odgovarajuću boju).

Pojava parola na mostu izazvala je zaprepašćenje policije i veliko oduševljenje pristalica Udružene opozicije. Uslijedila je vrlo opsežna policijska istraga, ali ona nije uspjela da otkrije učesnike akcije pisanja parola.

Međutim, istraga o kompromitujućem materijalu uskoro je dala neke rezultate i uslijedila su hapšenja. Tada su osumnjičeni i uhapšeni gradjevinski tehničar Alija Verem i radnici Anton Kučera, Vlado Lozić, Ahmet Šahtan i Vlado Marković. Istovremeno je u Banjaluci uhapšen Munib Maglajlić, od koga je Alija Verem preuzeo pronadjeni materijal 27. avgusta 1935. godine, a potom ga donio u Donji Vakuf i organizovao čitanje. Materijal je proučavan u pilani Pansini.

Prilikom te istrage policija je primjenjivala drastične metode. Građani koji su noću išli na posao vidjeli su kako uhapšene drugove tuku i drže u hladnom Vrbasu da bi im iznudili priznanja. Međutim, istražitelji nisu saznali ništa na osnovu čega bi uhapšeni mogli biti osuđeni

na dugoročnije kazne zatvora. Jer kompromitujući materijal je bio kod grupe uhapšenih drugova samo nepuna dva mjeseca (od 27. avgusta do 3. oktobra 1935. godine), a niko nije priznavao bilo koju drugu aktivnost, niti je policija imala dokaza o takvom radu. Nakon završetka istrage, svi uhapšeni su predati Okružnom sudu u Travniku, koji ih je osudio na kazne zatvora od 9 do 16 mjeseci.

Alija Verem

Alija Verem je u to vrijeme bio jedan od najnaprednjih omladića u Donjem Vakufu. Poznavali smo se od najranije mladosti. Zajedno smo pohađali osnovnu školu, a kao omladinci raspravljali o mnogim pitanjima koja su tada zanimala mlade ljude, čitali naprednu literaturu, pjevali revolucionarne pjesme i slično. Alija je naročito volio da čita. Bio je nježnog zdravlja i nije bio veliki ljubitelj nogometa kao mi, njegovi prijatelji, koji smo se svakodnevno okupljali u sportskom klubu „Jug“.

Poslije izlaska iz zatvora, Alija je živio kod roditelja. Njegovo nježno zdravlje još više je bilo narušeno za vrijeme tamnovanja. Nije dugo bolovao. Umro je u Donjem Vakufu, u rodnoj kući. Ulica u kojoj se rodio i odrastao dobila je njegovo ime. Ona podsjeća na svjetli lik mladog revolucionara, borca za bolji život i nove društvene odnose.

Hasan Hodžić

NEKE AKTIVNOSTI SINDIKALNE ORGANIZACIJE U DONJEM VAKUFU

Prije rata postojale su u Donjem Vakufu dvije sindikalne organizacije: Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ), preko koje je djelovala KPJ, i Jugoslovenski radnički savez (JUGORAS), koji je služio kapitalističkom društvu. Članovi JUGORAS-a imali su razne privilegije. Lakše su dobijali stan, djeca su im lakše mogla izučiti zanat, a uživali su i niz drugih pogodnosti.

Do 1936. godine u Donjem Vakufu postojala su dva preduzeća: pilana Pansini (koju su zvali i „Ruska pilana”) i tvornica gipsa „Alabaster”. Oba ta preduzeća zapošljavala su oko 100 radnika. Osim toga, na eksploataciji šuma u Semešnici bilo je angažovano oko 100 radnika. Šume je eksploatisalo preduzeće „Ugar”, akcionarsko društvo iz Turbeta.

Da bi izvukli što veći profit, uz što manje troškove, kapitalisti su 1936. godine sagradili i pilanu „Ugar” u Donjem Vakufu. Time su štedjeli na prevozu grade u Turbe, a i na utovaru, istovaru i drugim poslovima. Pilana je počela da radi 1937. godine i zapošljavala je 80 radnika. Za njenog upravnika postavljen je Isidor Meler, koji je do tada bio poslovođa u pilani u Turbetu.

Ja sam, takođe, radio u Turbetu — kao gaterist, ali sam premješten na isti posao u Donji Vakuf. To je bilo u interesu sindikalne organizacije, a i na zahtjev upravnika Melerà, koji je bio član našeg sindikata. Naime, Meler je imao u vidu da sam iz tog kraja i da pozajmem tamošnje ljude.

Odmah poslije dolaska u Donji Vakuf zainteresovao sam se za rad Sindikalne podružnice i doznao da njome rukovodi Mitar Novaković, capiner na lageru kod Željezničke stanice. Akordant na tom lageru bio je Bogdan Vukelja. Upoznao sam se s njima i ponudio im svoju pomoć. Ubrzo je zakazana sjednica podružnice, na kojoj je bio i Đuro Mikić, bravar na montaži pilane, moj poznanik iz Turbeta. On je tada radio u Sindikalnoj podružnici URSS-a, a po svoj prilici bio je i član KPJ.

Zbog početka rada pilane, trebalo je proširiti rad sindikalne organizacije, pa je na toj sjednici izabran novi upravni odbor podružnice u slijedećem sastavu: predsjednik Hasan Hodžić, sekretar Mitar Nova-

ković, blagajnik Zvonko Lozić, članovi Hasan Škornja, Vaso Kovačević, Đuro Mikić i neki Mihajlo, brusač u pilani, čijeg se prezimena ne sjećam.

Naše djelovanje u Donjem Vakufu bilo je uveliko otežano. Poznato je da su osim URSS-a, kao jedine prave radničke sindikalne organizacije, u bivšoj Jugoslaviji djelovale i režimske sindikalne organizacije, preko kojih je sprovodena politika vlastodržaca i političara, dok su interesi radnika bili potpuno zapostavljeni. Podružnica JUGORAS-a u Donjem Vakufu imala je svoje prostorije na mjestu gdje se danas nalazi pošta. Zgrada je bila vlasništvo Hasan-bega Rustempašića, sekretara donjovakufske organizacije JUGORAS-a. Predsjednik te organizacije bio je Simo Kutić, iz Kutanje, tada capiner u pilani. Organizacija Hrvatskog radničkog saveza (HRS-a) u Donjem Vakufu nije bilo, jer nije imala pristalica. Međutim, u Turbetu je ona postojala i djelovala.

Na jednoj od sjednica odbora, 1938. godine, zaključili smo da pripremimo nacrt kolektivnog ugovora između Sindikalne podružnice URSS-a i predstavnika firme „Ugar” u Donjem Vakufu, radi poboljšanja uslova rada i života radnika. Boraveći svojim posлом u Bugojnu, Vaso Kovačević se našao s Mahmutom Bušatlijom i samoinicijativno zatražio od njega instrukcije za sklapanje pomenutog ugovora. Ali Bušatlija mu je dao samo pismenu poruku za mene, kao predsjednika podružnice, da dođem u Bugojno, u tadašnji Hotel „Grof”. Pošto se nismo poznavali, poručio mi je kako ćemo se prepoznati.

Kada smo se sastali u Hotelu „Grof”, Bušatlija mi je rekao da budem kratak u izlaganju i da ništa ne bilježim, već da zapamtim ono što će mi kazati u vezi s nacrtom ugovora. Bio je zadovoljan kad sam mu ispričao kakav smo nacrt zamislili. Insistirao je da ubrzamo taj posao.

Nacrt ugovora predviđao je slijedeće mјere: a) povišenje piata svim radnicima za 5 odsto; b) nabavka zaštitnih naočara brusačima; c) nabavka kožnih kecelja kovačima; č) nabavka radnih odijela mazačima; č) obezbjedenje peškira, sapuna i tople vode za bravare; d) nabavka kreveta radnicima koji spavaju u barakama.

Pismeni nacrt kolektivnog ugovora predali smo firmi. Međutim, nešto kasnije obaviješteni smo da ona ne želi da pregovara samo sa nama, ističući da postoje dvije sindikalne organizacije (URSS i JUGORAS), a to je značilo da zahtjeve treba usaglasiti.

Zbog toga smo bili prisiljeni da sazovemo konferenciju svih radnika, a ja sam bio zadužen da otvorim taj skup i obrazložim zašto je sazvan. Kad su se radnici okupili pred pilanom, neposredno poslije završetka radnog vremena, objasnio sam im šta traži uprava firme i zatražio da se izjasne koju sindikalnu organizaciju ovlašćuju za sklapanje ugovora. Predložio sam da se odmah izdvoje i stanu prema pilani oni koji su za URSS, a pristalice JUGORAS-a da ostanu tu, kod rampe. Tako je i učinjeno.

Kad smo izbrojili jedne i druge radnike, vidjeli smo da je većina za JUGORAS. Bili su to mahom radnici sa sela, a u grupi koja je podržala URSS kvalifikovani i gradski radnici. Razlog našem porazu bio je jasan. Predstavnici režima su članove URSS-a nazivali „crveni”, a jugorasovce „trobojkaši”, pa su se nekvalifikovani radnici, naročito oni

sa sela, bojali da će izgubiti posao ukoliko se priključe našoj organizaciji.

Na konferenciji je bio i upravnik pilane Isidor Meler. On je pretvodno izdejstvovao od vlasti odobrenje da se taj skup održi za to ga je zadužila sindikalna organizacija.

Poslije te konferencije, predstavnici JUGORAS-a su pokušali da pregovaraju s firmom o sličnom nacrtu ugovora. Ali nisu uspjeli zbog nedostatka upornosti, borbenosti i iskustva.

Neuspjeh organizacije URSS-a na konferenciji radnika negativno se odrazio na njen dalji rad. Međutim, kad je iz Turbeta došao Omer Isović, sa službenim zadatkom da prečišćava i klasira borovinu u ovdašnjoj pilani, pokrenuo je rad naše podružnice. Znajući da je Omer istinski borac za njihova prava, zbog čega ga je tadašnji režim često proganjao, radnici su vjerovali njegovim riječima i podržavali ga u aktivnostima. Jednom su, na primjer, glumci-amateri iz Turbeta izveli za naše radnike komad socijalnog sadržaja u kojem je prikazano kako vlasnik velike krojačke radionice, koristeći se svojim položajem, navodi na nemoral mlade radnica i upropošćava njihov i onako težak život.

Rad ove sindikalne organizacije prekinut je početkom drugog svjetskog rata. Postojeća arhiva bila je pohranjena kod Muharema Čovića, zvanog Krajišnik, ali je spaljena poslije njegove pogibije.

Šaćir Maslić

OSNIVANJE ORGANIZACIJA KPJ U JAJCU I JEZERU I NJIHOVE AKTIVNOSTI DO USTANKA

Ozbiljnije pripreme za formiranje partijskih organizacija u jajačkom srežu počele su dolaskom Jusufa Filipovića u Jezero, 1932. godine. Naime, Jusuf je u Sarajevu bio uhapšen zbog komunističke djelatnosti, a poslije puštanja iz zatvora protjeran je u rodno mjesto Jezero, gdje je ostao sve do 1941. godine. Pribavljanjem marksističke literature i širenjem marksističkih ideja živom riječju Jusuf je od 1932. do 1938. izgradio priličan broj drugova. Čitajući naprednu literaturu i družeći se s Jusufom oni su usvojili marksističku ideologiju i tako dorasli da postanu članovi Partije ili njeni bliski saradnici.

Jusuf je, bez sumnje, začetnik partijskih organizacija u bivšem jajačkom srežu. On je pripremio za prijem u Partiju Mustafu Ganibegovića, Mehu Kestena, Mustafu Hasića, Irfana Filipovića i mene, a uticao je i na Omara Maslića dok je bio u Jezeru. Osim pomenutih drugova, koji su nešto kasnije primljeni u Partiju, kandidati su bili Lazo Babić, Drago Rosić i drugi, a članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-a) Lutvo Džafić, Šukrija Maslić, Nurija Ribić i Stanko Gligorić.

PRVE ĆELIJE

Mi dugo nismo imali veze s partijskim rukovodstvima, iako smo to uporno tražili. Prvi zvanični kontakt ostvarili smo s Mahmutom Bušatlijom Bušem, instruktorem Pokrajinskog komiteta komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, koji je imao odgovarajuće ovlaštenje kad nam je došao 25. decembra 1938. godine. Vezu je uspostavio Jusuf Filipović. Nešto prije toga u Jezero je dolazio Edhem Karabegović Ledo, iz Banjaluke, pa mislim da je zahvaljujući njemu ostvarena veza s Pokrajinskim komitetom, poslije čega je drug Bušatlija došao u Jajce.

Bušatlija je u Jajcu formirao aktiv od pet članova (iz Jajca i Jezera), pa su ti drugovi samim tim kandidovani za članove Partije. Taj prvi sastanak održan je u Gostionici „Šangaj“ u Jajcu, u sobi na tavanu. Gostionu je tada držao Rezak Tirić, naš simpatizer.

Na tom sastanku bili smo Jusuf Filipović i ja iz Jezera, te Jakica Altarac, Esad Ademović i Sulejman Sahačić iz Jajca. Tada nam je drug Mahmut Bušatlija rekao da smo se „sastali kao komunisti”, a potom je govorio o komunističkoj partiji, o položaju i revolucionarnoj ulozi radničke klase, o političkoj situaciji u svijetu i o Sovjetskom Savezu. Tom prilikom dao nam je knjigu „Istorijske Svesavezne komunističke partije (boljševika)”, preporučujući je kao udžbenik koji treba da pročimo.

Maja 1939. godine Mahmut Bušatlija je došao u Jezero i formirao prvu partijsku organizaciju od četiri člana. To su bili radnici Jusuf Filipović, bravari, Šaćir Maslić, kovač, Meho Kesten, kovač, i Mustafa Ganibegović, zvani Ganija, korpar. Kasnije smo Jusuf i ja primili gimnazijalca Mustafu Hasića, koji je, bez sumnje, bio vrlo dobar komunista. Ja sam bio sekretar čelije u Jezeru. Jusuf je rukovodio svim organizacijama (čelijama) u jajačkom srezu, ali je prisustvovao i sastancima naše čelije.

Šaćir Maslić

Od tri postojeća kandidata u Jajcu otpao je Sulejman Sahačić, a ostali su Esad Ademović i Jakica Altarac. Nešto kasnije, kad je Jusuf ustanovio da je Stipo Bilan dorastao za člana Partije, bio je i on primljen. U početku je ta čelija imala samo tri člana, a kasnije su primljena još trojica. Sekretar čelije je bio Esad Ademović, stolarski radnik, a članovi Jakica Altarac, službenik, Stipo Bilan, stolarski radnik, Derviš Kršlak, radnik, Berta Kučera, radnica, i Lidija Gorbačevska, službenica.

SVE VECI BROJ AKTIVISTA

Prema tvrđenju nekih drugova, kao komunisti u Jajcu radili su i Muhidin Kadrić, zvani Muhija, njegov brat Nešad, Lujza Pihler, zvana Borka, Hans Pihler, Vladimir Frković Lule i Juso Žulić. Međutim, pošto sam se stalno družio s Jusufom Filipovićem, a i zamjenjivao ga u rukovođenju svim organizacijama dok je bio u logoru u Ivanjici, dobro mi je poznato šta je ko bio i kako je radio.

Što se tiče Muhidina i Nešada Kadrića, oni su, bez sumnje, bili vrlo bliski Partiji. Hans Pihler je otisao u Španiju 1937. godine, dakle prije nego što je u Jajcu formirana partijska organizacija. Poslije povratka iz Španije, on se, koliko je meni poznato, za vrijeme rata zadržao u Slavoniji. Prije nego što je otisao u Španiju, saradivao je s Jusufom i sa mnogim, iako nismo bili članovi Partije. On nam je jednom prilikom donio iz Zagreba materijale Sedmog kongresa Kominterne, i to referate Dimitrova, Toljatija i Manuilskog, zaključke Kongresa, odluke i direktive Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Ti materijali su bili štampani na vrlo tankom papiru malog formata. Lujza Pihler je, istina, došla iz Španije u Jajce, ali se nije smjela javno kretati. Policija je na nju strogo motrila kao na španskog borca, a čini mi se da tada nije imala naše državljanstvo. Pošto je stalno prijetila opasnost da bude uhapšena, Jusuf Filipović je uspio da je „ukrade“ policiji i uz korišćenje muslimanskog zara dovede do svoje kuće u Jezera. Potom, u jedan sat poslije ponoći, zajedno s Jusufom, krenula je fijakerom Rassima Ribića ka Crnoj Rijeci (preko Mrkonjića), do autobusa Jajce—Banjaluka. Kasnije smo joj, na zahtjev druga Đure Pucara Starog, poslali falsifikovanu ličnu legitimaciju. Obrazac legitimacije nabavljen je tajno u Opštini Jezero, a ispunjen i ovjeren u Opštini Turbe, preko Jakice Altarca.

Partijske organizacije imale su oko sebe vrlo bliske i ideji marksizma odane drugove i drugarice, koji su u suštini bili komunisti. Čini mi se da smo mi, tadašnji članovi Partije, krivi što oni nisu bili primljeni. Postavljeni su vrlo oštri kriterijumi, a bilo je i uskog gledanja. Takav naš stav, uvjeren sam, proisticao je i iz nedovoljnog iskustva. Pomenuću samo neke drugove i drugarice koji su, po mome mišljenju, već tada mogli biti primljeni u Partiju: dr Ibro Brkić, Hasan i Kerim Dželadinović, M-ustafa i Ahmed Džubo, dr Đuro Glanc, Besim Ganibegović, Mujo Hrnjić, Zekerijah Hadžiosmanović, Muhidin i Nešad Kadrić, Bedrudin Makić, Zlata i Ruta Salom, Hamdija Sinanović (iz Jajca), te Lazo Babić, Irfan Filipović, Nikola Malić i Drago Rosić (iz Jezera).

Osim njih, postojao je velik broj simpatizera Partije, koji su pomagali njene akcije. Naročito je veliki uspjeh u tom smislu imala partijska organizacija u Jajcu, što je i razumljivo s obzirom na velik broj fabričkih radnika i zanatlija u gradu. Takvi uslovi nisu postojali u Jezera, pa aktiv nije ni mogao biti veliki. Ali to nije bila prepreka da ovdašnji komunisti dobro rade i po obimu i po sadržaju. Od pomenutih vanpartijaca su kasnije, u ratu, izrasli dobri članovi KPJ, politički i vojni rukovodioци.

SUSRETI S PREDSTAVNICIMA POKRAJINSKOG KOMITETA

U prvo vrijeme, dok nije formirano partijsko rukovodstvo u Banjaluci (čini mi se da je imalo naziv Oblasno povjereništvo), ostvarivali smo partijsku vezu preko Mahmuta Bušatlije. On je često dolazio i donosio nam partijski materijal, a i usmeno prenosio direktive.

Poslije formiranja partijskih celija u Jezera i Jajcu, avgusta 1939. godine, zajedno s Mahmutom Bušatlijom došao je da nas obide i Hasan Brkić. Sastanak jezerske celije održan je danju iznad Velikog plivskog jezera, u tzv. Varsaluki, na mjestu obrasлом šašom između dva kraka rijeke Plive. Drugovi Bušatlija i Brkić, kao i članovi celije iz Jezera, morali su se poslužiti malim ribarskim čamcem. Prevezao nas je Ahmet Kesten, otac Mehe Kestena, člana naše celije. Taj sastanak je za nas, u stvari, bio mali seminar o tome kako treba da radimo. Na primjer, Hasan Brkić nam je govorio o formiranju odbora za vezu između radnika i seljaka, o metodima rada na selu i slično.

Osini Brkića i Bušatlije, partijske organizacije u Jajcu i Jezera obilazio je i Đuro Pucar Stari. Prvi put sam ga sreo 14. februara 1941. godine, u vrijeme kad sam, sticajem okolnosti, bio određen da održavam vezu s partijskim rukovodstvom u Banjaluci. Naime, Jusuf Filipović i Esad Ademović nalazili su se tada u vojnem logoru u Ivanjici, gdje su bili pozvani kao rezervisti.¹

Jusuf je blagovremeno saznao za svoj odlazak u taj logor, pa je partijskom rukovodstvu u Banjaluci predložio da ga ja zamjenujem. Pošto je to usvojeno, saopštio mi je lozinku („Sarajlija“) za uspostavljanje veze s drugom koji će uskoro doći. Rekao mi je, čak, da će to biti Đuro Pucar, iako su imena u takvim prilikama bila strogo konspirativna.

Đuro Pucar je doputovao u Jezero autobusom oko 16 časova. Odmah je uspostavio vezu sa službenikom Opštine Mujom Kestenom, našim simpatizerom, koji ga je dopratio do moje kovačnice. Ali ja sam se tada nalazio u obližnjoj kafani, pa je Mujo došao i obavijestio me da imam „gosta“. Odmah sam došao u kovačnicu i pozdravio se s došljakom. On mi je rekao da ga je jedan drug, prilikom odlaska u vojsku, upitao sam ga da li, možda, dolazi od „Sarajlije“. Odgovorio je potvrđno i objasnio mi da u slučaju potrebe kažem da je tražio posla kod mene, a ja sam se pravio kao da ne znam kako se on zove. Predložio sam Starom da ode u Kafanu „Čardak“, koja se nalazila naspram moje kovačnice, upozorivši ga da u njoj ima i ljudi naklonjenih fašizmu. On je na to pristao bez kolebanja, ali smo se dogovorili da ubrzo pređe u obližnji hotel. Ja sam u međuvremenu potražio Mustafu Ganibegovića i Mehu Kestena da bi mi pomogli oko prebacivanja Đure Pucara do moje kuće. Pošto je već poznavao Starog, Ganibegović je ušao u hotel i dao mu znak da podje za njim. Kod džamije ih je sačekao Meh. On je s gostom neopaženo došao u moju kuću.

Đuro Pucar je odmah upitao kakva je „atmosfera“, to jest da li ima neposredne opasnosti. Rekao sam mu da je policija prije izvjesnog

¹ Poznato je, međutim, da su tu „rezervu“ većinom sačinjavali komunisti i da su im oficiri bili žandarmi, što svjedoči o želji režima da na taj način ostvari potpunu kontrolu nad najnaprednjim ljudima, odnosno da bar privremeno onemogući njihove akcije.

vremena pretresla Jusufov i moj stan, te da smo bili uhapšeni. Potom je Stari predložio da okupim članove jezerske ćelije i da zajedno s njim krenemo prugom prema Jajcu. Tako smo i postupili. U stvari, bio je to sastanak u pokretu, koji je završen neposredno pred Jajce, kod tzv. Centove ćuprije. Đuro Pucar nam je tada, pored ostalog, ukazao i na propuste u radu. Istakao je potrebu da budemo elastičniji u prilaženju ljudima, s obzirom da predstojeća fašistička opasnost zahtijeva okupljanje i usmjeravanje svih rodoljuba.

Drugovi iz moje ćelije vratili su se odatle u Jezero, a ja sam sa Starim ušao u grad. Cilj je bio da ga povežem s partijskom ćelijom u Jajcu. Prolazeći pored željezničke stanice primijetili smo nekoliko žandarma i policajca Bogdana Vujića. Ovaj je znao da sam komunist, ali mi nije pravio neprilike. Ipak, odvojio sam se od Starog, za svaki slučaj, a on je prišao žandarmima i upitao kada kreće voz za Sarajevo. Želio je da na taj način otkloni eventualnu sumnju.

Kad me je Đuro Pucar sustigao, dogovorili smo se da mu prije sastanka s predstavnikom jajačke ćelije obezbijedim spavanje kod nekog od drugova koji nisu pod prizmotrom policije. Predložio sam da to bude dr Ibro Brkić, naš čovjek, koga policija još nije zapazila. Nešto kasnije, svratili smo u Han-kapiju, koja je služila kao hotel. Tu je Stari ostao da večera, a ja sam otišao da potražim Stipu Bilana. Od radnika Muhibina Kadrića saznao sam da je Stipo u Sokolskom domu, na predavanju koje je držao jajački prota Milan Ilić. Uspio sam još te večeri da povežem Đuru Pucara s Bilanom, i to na mostu preko Plive, nedaleko od tvornice.

OBEZBJEĐIVANJE LITERATURE, PUBLICISTIKE I PROPAGANDNOG MATERIJALA

Veza naših ćelija s partijskim rukovodstvom u Banjaluci održavana je često, gotovo redovno. U Banjaluku su katkad odlazili Jusuf Filipović, Nemanja Vlatković i Mustafa Ganibegović, a redovnu vezu ostvarivala je Lidija Gorbačevska, službenica Nadzorništva Uprave puteva u Jajcu. Ova Ruskinja, inače član jajačke ćelije, bila je najpogodnija za nošenje ilegalnih materijala, jer nije bila sumnjiva policiji.

Osim već pomenućih drugova, iz Banjaluke nam je dolazio Muhammed Kazaz. On je, pored ostalog, imao zadatak da ispita mogućnosti isticanja kandidatske liste Stranke radnog naroda u srezu Jajce. Pošto za to nije bilo uslova, odlučeno je da mi potpomognemo Udruženu opoziciju.

Za vrijeme jedne priredbe u Jajcu, koju je davalо radničko kulturno-umjetničko društvo „Pelagić“ ili KAB (iz Banjaluke), dobili smo dosta propagandnog materijala i upoznali Josipa Mažara šošu, Pavla Rađana, Irfana Karabegovića i još neke.

Jednom je Nemanja Vlatković donio iz Banjaluke veliku količinu ilegalnog materijala, od kojeg je jedan dio bio namijenjen partijskoj organizaciji u Drvaru. Naime, nešto ranije bio je uhvaćen s ilegalnim materijalom i uhapšen drug koji je održavao vezu Banjaluka—Drvar, pa se pokazalo potrebnim da i mi privremeno pomognemo u prenoše-

nju pošte za drvarsку organizaciju. Nemanja mi je taj materijal predao pred Hotelom „Grand” u Jajcu, ali mi nije rekao kome i na koji način dostaviti dio namijenjen drugovima u Drvaru. Ja sam odmah pošiljku predao Mustafi Džubi (u brijačnici), a on ju je odnio svojoj kući na Harmane. Istog dana otisao sam Džubinoj kući i odvojio materijal za Jajce, dok sam pošiljku namijenjenu organizaciji u Drvaru odnio u Jezero.

U pošiljci predviđenoj za Drvar bilo je najviše raznih letaka protestne sadržine, u vezi sa zabranom Ursovih sindikata. Međutim, pošto nisam dobio vezu za Drvar, taj materijal je ostao kod nas sve do rata, sakriven u sedrama. Kad su ustanici prvi put oslobođili Jezero, Mustafa Ganibegović je taj i neke druge materijale odnio na slobodnu teritoriju, gdje su uspješno korišteni za idejno-politički rad.

Ćelije u Jajcu i Jezera dobijale su najnapredniju štampu i publicistiku, kao što su listovi „Proleter”, organ CK KPJ, „Komunist”, organ CK Srbije, „Srp i čekić”, organ CK Hrvatske, „Savez radnika i seljaka”, organ PK Bosne i Hercegovine, „Radnički tjednik” i „Naša brazda”, časopis „30 dana” i dr. Osim toga, zahvaljujući partijskim vezama, često smo dobijali letke i proglašene kojima je KPJ reagovala na razne događaje u svijetu ili na mjere tadašnjeg nenačelnog režima u Jugoslaviji, odnosno usmjeravala svoje revolucionarne akcije. Svi ti materijali služili su nam za sagledavanje stanja u zemlji i inostranstvu, a posebno za upoznavanje problema radničkog pokreta i uspješno uključivanje u borbu za progres.

Takođe smo primali mnoge napredne knjige i brošure u izdanju Odjeka i Kulture. Ova izdavačka preduzeća su, vjerojatno, dobijala naše adrese preko uredništva lista „Radnički tjednik”, koji je izlazio u Zagrebu, što navodi na zaključak da su bila pod uticajem Partije. Jednom smo, na primjer, primili paket u kojem su bili samo primjerici knjige Rodoljuba Čolakovića „Kuća oplakana”, potpisane pseudonimom R. Bosanac. Nešto kasnije, Đuro Pucar Stari pitao me je da li smo dobili tu knjigu, na osnovu čega sam zaključio da je ona dostavljena po direktivi Partije.

Ćelija u Jezera primila je i nekoliko primjeraka djela Vladimira Ilija Lenjina „Imperializam kao najviši stadij kapitalizma”, a često su nam upućivane i razne popularno pisane brošure marksističkog sadržaja, u kojima su tretirani politički i privredni problemi, revolucionarni i oslobođilački pokreti u svijetu. Iako su, u stvari, bili ilegalni, svi ti materijali stizali su nam legalnim putem i besplatno, a dijelili smo ih članovima i simpatizerima Partije. Cini mi se da je izvjestan dio brošura u izdanju Odjeka i Kulture štampan kao edicija koja je imala naziv „Popularna biblioteka”.

Pomenute brošure za partijsku ćeliju u Jezera, kao i list „Radnički tjednik”, upućivane su na moju adresu. Inače, većina propagandnog i drugog materijala, posebno za ćeliju u Jajcu, stizala je preko Vladimira Luleta Frkovića. On je taj posao obavljao dobro.

Naša aktivnost ogledala se i u povremenom slanju napisa za „Radnički tjednik”. Na primjer, u tom listu je februara 1941. objavljen moj članak povodom uspjelog štrajka u rudniku bari ta u Žaovinama.

USPJEŠNE AKCIJE

Iako je u tadašnjem jajačkom srežu postojalo više partijskih celija, nije bilo komiteta koji bi objedinjavao i usmjeravao njihov rad. U početku je njima rukovodio i održavao veze s nadležnim rukovodstvima Mahmut Bušatlija, a kasnije je to činjeno na razne načine. Rukovodstva su najčešće davala direktive za rad našim organizacijama preko Jusufa Filipovića. Znam da je, na primjer, preko Jusufa stigla i direktiva o formiranju sindikalne podružnice, u okviru Saveza industrijsko-zanatskih radnika. Taj sindikat je bio pod neposrednim uticajem Partije.

Partijska organizacija u Jajcu, uz pomoć jezerske, uspjela je da u tu podružnicu uključi velik broj radnika. U Jajcu su za to bili povoljniji uslovi nego u Jezeru, jer je broj radnika bio mnogo veći. Osim u tvornicama, bilo je radnika zaposlenih kod privatnih zanatlja, a i na tadašnjoj željezničkoj pruzi „Šipad“. Uspješnom uključivanju radnika u posmenuti sindikat, osim drugova iz partijske celije u Jajcu, znatno je doprinio Jusuf Filipović.

Prostorije podružnice nalazile su se u blizini sadašnjeg Muzeja AVNOJ-a. Tu su se sastajali najnapredniji radnici, preko kojih su komunisti uspješno djelovali. Međutim, rad toga sindikata bio je 1940. godine zabranjen, a njegove prostorije zatvorene.

Partijska celija u Jajcu ostvarivala je vidan politički uticaj na građane, a posebno na omladinu i radnike „Elektrobošne“. Za omladinu su često organizovani izleti u prirodu, koji su prvenstveno imali vaspitni karakter. Mladima je dijeljena marksistička i druga napredna literatura, proučavani su pojedini partijski materijali, održavana predavanja ... Tim skupovima često je prisustvovao i Jusuf Filipović. Jajački komunisti takođe su uspješno djelovali u društvu „Soko“ i hrvatskom kulturnom društvu „Tomasević“.

Da je uticaj komunista na stanovnike Jajca bio veliki pokazalo se već prvih dana ustanka, kada su se mnogi opredijelili za narodnooslobodilački pokret i aktivno radili na prikupljanju pomoći za naše jedinice. Izvjestan broj članova KPJ i omladinaca stupio je u partizane u jesen 1941. A septembra 1942. godine, kad je Jajce prvi put oslobođeno, njima se pridružio veliki broj građana, prvenstveno omladine. Mnogi od njih su u toku rata postali vojni i politički rukovodioci.

Rad jezerske celije takođe se sastojao u širenju marksizma putem raznih ilegalnih i legalnih materijala, živom riječju i praktičnim djelovanjem komunista. Osim u Jezeru, uticaj članova KPJ bio je zapažen i u okolnim selima. O tome svjedoči i činjenica da su u Čerkazovićima, Ljoljićima i Đumezlijama bili osnovani odbori Saveza radnika i seljaka. U tim selima su komunisti često održavali sastanke sa seljacima, na kojima je objašnjavana politička situacija, čitani pojedini dijelovi Statuta Saveza radnika i seljaka, napisi iz lista „Naša brazda“ i sl.

Poseban značaj imale su dvije akcije kojima je rukovodila celija u Jezeru. Prva je izvedena u jesen 1940. godine, kad su povišavanjem brane na jezeru izazvane poplave koje su nanijele stanovništву velike štete. Tada je oko 50 ljudi, pod rukovodstvom Jusufa Filipovića i ostalih komunista, došlo iz Jezeru u Jajce. Pošto su prepješaćili desetak kilometara, oni su demonstrativno tražili da sreski načelnik Dundero-

vie primi odbor koji je nosio pismenu predstavku prethodno usvojenu na konferenciji u Jezera. Bio je to odlučan zahtjev da fabrika „Elektro-bosna”, kao prouzrokovač poplava, nadoknadi pričinjenu štetu. Odbor za predaju te predstavke sačinjavali su Jusuf Filipović, Sado Hasić i Ahmet Ribić.

Sreski načelnik nije htio da primi naše predstavnike, a neko je, čak, pozvao žandarme. Kad su žandarmerijske patrole došle u hodnik zgrade sreza, koji je bio pun demonstranata, pojavio se sreski načelnik i povikao svojim zaštitnicima da uhapse Jusufa Filipovića. Demonstranti to nisu dozvolili, već su ispoljili odlučnost da se i fizički obračunaju sa žandarmima. U hodniku je nastala gužva. Neki stariji ljudi, među kojima i Arif Zović, mesar iz Jezera, hvatali su bajonete golum rukama.

Vidjevši da su demonstranti spremni i na tuču, Dunderović je istupio pomirljivo. Izjavio je da će primiti naše predstavnike ako napustimo zgradu. Mi smo na to pristali, ali pod uslovom da prvo izadu žandarmi. Tako je i bilo. Međutim, ubrzo smo koristeći se stepenicama s druge strane zgrade, ponovo ušli u hodnik. Cilj nam je bio da sačuvamo Jusufa dok je pregovarao sa sreskim načelnikom. Akcija je uspješno okončana. Dunderović je primio predstavku i obećao da će posredovati kod „Elektrobosne” u vezi s nadoknadom štete pričinjene stanovništву Jezera.

Snažan odjek u našem kraju imao je i štrajk u rudniku barita u Žaovinama kod Jezera, februara 1941. godine, koji je takođe organizovan na inicijativu komunista. Rudari su štrajkovali protiv poslodavaca Augusta Mursela i Fahrije Hadžiosmanovića, preuzetnika iz Jajca, zbog toga što im mjesecima nisu isplaćivane zarade. I ti radnici su organizovano ušli u Jajce, a potom cijeli dan gonili poslodavce po gradu — sve dok ih nisu prisilili da isplate zaostale zarade. Za to vrijeme niko nije radio, ali je jedan dio radnika čuvao rudnik.

Žandarmi su intervenisali i u toj akciji, pokušavajući da među radnicima pronađu inicijatore i predvodnike. Međutim, u tome nisu uspjeli, iako su radnici znali da štrajkom rukovodim ja, preko Muharema Cosića iz sela Zaovine.

PRETRESI I HAPŠENJA

U Jezeru je postojao i aktiv od pet omladinaca. S njima su članovi Partije radili sistematski, što se prvenstveno odnosi na izučavanje marksističke literature i drugih odgovarajućih materijala. Jedan od tih omladinaca bio je i na kursu SKOJ-a u Bugojnu, koji je policija prije završetka otkrila i rasturila. Jednom prilikom mi je Hajro Kapetanović, polaznik toga kursa, rekao da grupa u kojoj je on bio nije uhapšena prilikom povratka kroz Jajce zahvaljujući Jusufu Filipoviću. Naime, Jusuf im je dao 700 dinara i obezbijedio da ih autoprevoznik Zaim Spahić odveze u Banjaluku.

Jednu grupu drugova iz Jezera tretirali smo kao kandidate za članove Partije. Zato smo se trudili da ih stalno informišemo o najvažnijim zbivanjima i pojavama, a posebno da obezbijedimo njihovo marksistič-

ko vaspitanje i obrazovanje. Osnova za to bilo je proučavanje raznih partijskih materijala i čitanje napredne literature.

Omladinci iz Jezera često su pjevali revolucionarne pjesme, iako su znali da je to zabranjeno. Kad je, jednom prilikom, nekolicina njih uhapšena, žandarmi su ih uporno saslušavali i pokušali da otkriju partijsku organizaciju. Ali omladinci su bili čvrsti, pa predstavnicima režima nije uspjelo da saznaju ono što ih je interesovalo o komunistima. Među tim omladincima, koji su kažnjeni sa po tri dana zatvora, bio je i član KPJ Mustafa Hasić.

Naša partijska ćelija postigla je značajan uspjeh i 27. marta 1941. godine organizovanjem demonstracija u Jezeru povodom potpisivanja tzv. Trojnog pakta. Na čelu tih demonstracija bili su komunisti. Uzvikivana je poznata parola: „Bolje rat nego pakt” i tražen vojni savez sa Sovjetskim Savezom.

Stalno proširivanje i poboljšavanje aktivnosti naše ćelije izazivalo je veću budnost i oštije mjere policije, sa ciljem da sazna ko su komunisti, njihovi simpatizeri i pomagači. Jednom je uhapšen Esad Ademović, ali je u jajačkom zatvoru ostao svega 6—7 dana zbog dobrog držanja prilikom ispitivanja i nedostatka kompromitujućeg materijala.

U proljeće 1940. uhapšeni smo Jusuf Filipović i ja zbog komunističke djelatnosti, nakon prethodnog pretresa naših stanova u Jezeru. Međutim, policija je pronašla samo neke materijale koji su smatrani gotovo legalnim, pa smo istog dana pušteni iz zatvora. U isto vrijeme, u Bihaću je uhapšen Irfan Filipović, Jusufov brat, koji je potom istjeran iz gimnazije.

Pomenuti pretresi i hapšenja uslijedili su zbog toga što je žandarmerijskom naredniku Bubalu palo u ruke pismo koje je Irfan poslao Jusufu u po vozovodi na relaciji Oštrelj—Jajce. Vozovoda je u Jezeru dao pismo Ibršimu Zgoniću, s molbom da ga preda Jusufu. Ali u istom vagonu nalazio se i pomenuti narednik, koji je službovao u Jezeru. On je pismo oduzeo čim je čuo kome je upućeno, jer mu je Jusufova aktivnost bila dobro poznata.

Zgonić je odmah obavijestio Jusufa o tome, pa nas policija nije iznenadila. Iako tada nismo znali sadržaj pisma, očekivali smo pretres i hapšenje, a to je značilo da moramo brzo sakriti sve što ne bi moglo pasti u ruke policiji. Te večeri smo primijetili i pripreme za pretres, jer su žandarmerijske patrole u Jezeru bile pojačane i krstarile su naseljem sve dok mi, oko 20 časova, nismo otišli iz kafane kućama.

Već oko pet časova uslijedio je pretres Jusufovog i moga stana, a potom smo odvedeni u zatvor. Irfanovo pismo pokazao nam je narednik Bubalo prilikom saslušanja. U pismu je, pored ostalog, Irfan obavještavao brata da je sa svojim razredom bio na ekskurziji u Splitu, te da je tom prilikom video dosta drugova i dobio sovjetski list „Izvestija“. Pošto je čitanje tog lista bilo zabranjeno u našoj zemlji, za policiju je sadržaj Irfanovog pisma bio dovoljan povod da pretrese naše stanove i da nas uhapsi.

Partijske organizacije Jajca i Jezera radile su u punom sastavu sve do napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine. Da bi izbjegli da ih uhapsi ustaška policija, svi kompromitovani članovi Partije moralni su toga dana da se povuku u strogu ilegalnost.

Iz Jajca su pobjegli u Janj članovi KPJ Esad Ademović, Jakica Altarac i Stipo Bilan, a iz Jezera Jusuf i Irfan Filipović, Mustava Ganibegović, Mustafa Hasić, Meho Kesten i ja, te kandidati Lazo Babić i Drago Rosić.

Jezerski komunisti podijelili su se prilikom bjekstva u dvije grupe. Sutradan su ustaše uhvatile i uhapsile grupu koju je predvodio Jusuf Filipović. U njoj su, osim Jusuf a, bili Irfan Filipović, Mustafa Hasić, Lazo Babić i Drago Rosić.

Zekerijah Hadžiosmanović

POLITIČKE AKTIVNOSTI GRUPE NAPREDNIH INTELEKTUALACA U JAJCU

Prije rata u Jajcu je aktivno politički djelovala grupa naprednih intelektualaca, među kojima su se isticali Vladimir Lule Frković, Đuro Glanc, Joža Engel, Rizo Ruždić, Ibro Brkić, Erih Sekora, Nazif Džepar i Makso Dakić. To su većinom bili advokatski koncipijenti-pravnici, a bilo je i Ijekara, studenata i drugih. S nama su često bili Jakica Altarac, napredni radnici Ibro Burek, Derviš Kršlak, Berta i Fanika Kučera. Aktivnosti ove grupe odvijale su se pod neposrednim uticajem poznatog jajačkog revolucionara Jusufa Filipovića.

Đuro Glanc i Vladimir Frković bili su obrazovani, iskusni i uticajni ljudi, pa nam je imponovalo da budemo u njihovom društvu. Oni su svakog čovjeka osvajali svojim ljudskim odnosom i znanjem. Od njih smo mnogo naučili. Njihov uticaj na ostale intelektualce iz te grupe, i ne samo na njih, bio je presudan i opredjeljujući.

Đuro Glanc je u to vrijeme bio jedan od boljih mladih pravnika u Bosni. Neumorno je čitao pravnu i marksističku literaturu, znao je njemački jezik, bio vješt i uvjerljiv govornik ...

Otac Vladimira Frkovića bio je predsjednik Apelacionog suda u Sarajevu. I Lule je bio solidno obrazovan, veoma sposoban i snalažljiv, ali je katkad za razliku od Glanca, ispoljavao nedovoljnu stabilnost i neodmjerenost u postupcima.

S Frkovićem sam radio u istoj advokatskoj kancelariji. On me je često zaduživao da prikupljam razne podatke koji su mu bili potrebni. Uz pomoć radnika Salke Bibića, u prvo vrijeme prikupljaо sam mu podatke o uslovima rada i života jajačkih radnika. Te podatke smo prekucavali u advokatskoj kancelariji, a potom ih je Lule slao da se publikuju u tadašnjem radničkom listu „Glas slobode“, koji je štampan u Sarajevu. Frković je u prvo vrijeme naručivao po 40, a zatim po 60 i 80 primjeraka toga lista, koje smo preuzimali na jajačkoj pošti i rassturali među radnicima „Elektrobosne“ i zanatskim radnicima u gradu. Sjećam se da su pojedini redovi dopisa iz Jajca bili precrtni tušem, a katkad je izlazak lista i zabranjivan zbog podataka koji su za tadašnju vlast bili nepovoljni i optužujući.

Na zahtjeve Jusufa Filipovića, u našoj advokatskoj kancelariji prekucavan je i partijski materijal. Umnožavani tekstovi korišteni su

u idejnopoličkom radu s kandidatima KPJ, članovima SKOJ-a i simpatizerima Partije.

Povremeno mi je postavljao razne zadatke i Đuro Glanc, i to uglavnom da prenosim ilegalne partijske materijale u određeno vrijeme i na određeno mjesto. Te materijale najčešće sam donosio od Saćira Maslića, a njemu ih i vraćao. Jednom prilikom, na zahtjev Jusufa Filipovića, predao sam Stipi Bilanu, u stolarskoj radionici, prvi tom Marksovog „Kapitala”.

Najčešće smo se sastajali u gradskom parku, a ponekad kod Plivskih jezera. Koliko se sjećam, na tim sastancima proučavali smo sljedeća djela: „Kapital” (Marks), „Anti-Diring” (Engels), „Žena i socijalizam” (Bebel) i „Španija u plamenu” (Segai), zatim brošuru „Stahinizam” i druge.

Često smo se sastajali i u tadašnjem Sokolskom domu, gdje su nas, osim biblioteke, privlačili tamburaški i pjevački zbor. U malom tamburaškom zboru bili su Toni Kučera, Šerkan Čevro i Hamdija žužić.

U čitaonici Sokolskog doma povremeno su održavana zanimljiva predavanja iz oblasti nauke, kulture i politike. Predavači su bili napredni ljudi, među kojima jajački prota Milan Ilić, inženjer Fedor Slajmer, ljekar Ibro Brkić i drugi.

Svakodnevno mjesto našeg okupljanja bila je trgovina Ibre Bu-reka, u kojoj je prikupljana i „Crvena pomoć” za materijalno ugrožene radnike.

Sjećam se i hapšenja koje je uslijedilo poslije rasturanja „Otvorenog pisma bosansko-hercegovačke studentske omladine svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti”, štampanog povodom stvaranja Bloka narodnog sporazuma između Zemljoradničke, Demokratske, Radikalne, Hrvatske seljačke i Samostalne demokratske stranke, decembra 1937. godine.

Zbog rasturanja „Otvorenog pisma...” i propagiranja stavova koji su u njemu izloženi, Ismet Begić, Makso Dakić, Nazif Džepar, Erih Sekora i ja privredni smo policijskom pristavu tadašnjeg Sreskog načelnstva, Hasanbegoviću, i kažnjeni sa po 10—15 dana zatvora. Za sve vrijeme boravka u jajačkom zatvoru, od mnogih drugova, prijatelja i simpatizera svakodnevno smo dobijali kafu, cigarete, hranu i druge potrebne stvari. To je smetalo predstavnicima vlasti, pa su jedva čekali da izdržimo kazne i napustimo zatvor.

Ruta Salom

NEZABORAVNI IZLETI

Partijske organizacije u Jajcu i Jezeru posvećivale su prije rata većnu pažnju radu sa omladinom. Njihove aktivnosti ogledale su se i u organizovanju izleta na Plivska jezera. Inicijator i organizator tih izleta najčešće je bio Jusuf Filipović. On je uporno nastojao da programi tih susreta budu što bogatiji, a atmosfera prijatna, drugarska. Zahvaljujući tome, uvijek smo bili dobro raspoloženi. Uživali smo u ljepotama prirode, pjevali revolucionarne pjesme, svirali i šalili se.

Ali zabavnim sadržajima posvećivali smo samo dio vremena. Bavili smo se i proučavanjem marksističke literature, raspravljali o političkim i socijalnim prilikama u našoj zemlji i u svijetu, čitali korisne i zanimljive napise iz časopisa „30 dana“ (posebno se sjećam priloga pod naslovom „Sovjeti osvajaju Sjeverni pol“).

Jusuf se, kao i u drugim prilikama, naročito trudio da omladina njeguje drugarstvo, bratstvo i jedinstvo i solidarnost. Ukazivao je na štetnost vjerskih, nacionalnih i drugih predrasuda i nastojao da se što brže prevazilaze postojeće razlike između radnika i intelektualaca.

Ne sjećam se svih drugova i drugarica koji su sudjelovali na izletima, ali dobro znam da su najčešće dolazili Jakica Altarac, Danica Andukić, Katica August, Stipo Bilan, Hasan Dželadinović, Mehmed Džepar, Irfan Filipović, Vladimir Lule Frković, Mustafa Hasić, Zekerijah Hadžiosmanović, Edhem Hodžić, Slobodan Ilić, Muhidin i Nešad Kadrić, Berta, Fanika i Mirko Kučera, Bedrudin Makić, Hamdija Sinanović, Smajo Radovac, Šefik Talić, moja sestra Zlata i drugi mladi Jajčani.

Sa izleta smo se vraćali raspoloženi i zadovoljni onim što smo doživjeli. Jer uvijek smo se lijepo zabavljali, a uz to dolazili do vrijednih saznanja koja su nam bila od velike koristi za političke i društvene aktivnosti.

Prateći naše aktivnosti, policija nam je najednom zabranila da se sastajemo na Plivskim jezerima. Međutim, ostalo je trajno drugarstvo koje nas je tada povezivalo i zbližavalo. Mi smo se i kasnije susretali na raznim mjestima, posebno pri izvršavanju zajedničkih zadataka. Izleti na Plivska jezera bili su naša prva škola. U njoj smo učili kako treba drugovati, učiti i raditi, i kako se treba pripremati za velike bitke koje su nam predstojale.

Ahmed Džubo

GODINE KOJE SE PAMTE

pT ksploataciju i nepravdu u monarhističkoj Jugoslaviji počeo sam osjećati još 1934. godine, kao šegrt, dok sam izučavao zanat u trgovini Sunkule Altarac u Jajcu. Morao sam raditi svakog dana do kasno u noć, „i svecom i petkom”, kako to narod kaže. Kad je trgovina bila zatvorena, morao sam raditi u Sunkulinom stanu — nositi drva, vodu i ostalo. U to vrijeme nije bilo nikakve zaštite šegrtu od nemilosrdnog izrabljivanja. Zbog toga je moja prva pobuna u životu bila pobuna protiv eksploracije koju je Sunkula vršila u nastojanju da što prije uveća svoj kapital.

Naravno, pobuna je dovela do raskida sa Sunkulom, a samim tim i do novih životnih poteškoća, ali sam ja to doživio kao vlastito oslobođenje od izrabljivanja i nepravdi koje ni tada, a ni kasnije nisam mogao podnositi.

ZNAČAJNA SAZNANJA O BORBI ZA PROGRES

Prva saznanja o oktobarskoj socijalističkoj revoluciji u Rusiji, koja je oslobodila milione izrabljivanih i otvorila novo poglavlje u istoriji čovječanstva, stekao sam u Kafani „Sport” i Radničkoj čitaonici, zatim u „Sokolu”, bioskopu i prilikom susreta sa svojim drugovima, vršnjacima, koji su se kao i ja oduševljivali onim što su doznavali o oktobarskoj revoluciji i akcijama radničke klase u Jugoslaviji.

Kafana „Sport” nalazila se u neposrednoj blizini Travničke kapije. Ona je po cijeli dan bila puna svijeta, a najviše nezaposlenih mlađih radnika. Tu su navraćali i drugi građani koji su voljeli da slušaju muziku i pjesmu i da sudjeluju u razgovorima o prilikama u svijetu, o nezaposlenosti i teškim uslovima života radnika i seljaka u našoj zemlji, zatim o događajima u sovjetskoj Rusiji, o sportu i drugom.

Kafana „Sport” bila je privlačna ne samo zbog opšte atmosfere u njoj nego i zbog toga što su tu povremeno navraćali bravarski radnik iz Jezera Jusuf Filipović, koji je u to vrijeme bio najuporniji i najuspješniji propagator komunizma u jajačkom kraju, stolarski radnik Ěsad Ademović, gimnazijalac Jakica Altarac, mesarski radnik Mehmed Burek,

stolarski radnik Sulejman Sahačić, Toni i Mirko Kučera, Mehmed Cerić, Toni Čermak, Mustafa Mujo Džubo, Branko Lacić, Mujo Hrnjić i drugi.

I ja sam nekoliko puta bio u Kafani „Sport” kad su, na inicijativu Jusufa Filipovića i drugova, vodene zanimljive diskusije o radničkom pokretu i komunističkoj partiji, o životu u Sovjetskom Savezu poslije pobjede oktobarske revolucije, o teškim uslovima života i rada u našoj zemlji, o potrebi organizovanja radnika i vođenja odlučnije borbe protiv kapitalističkog izrabljivanja i politike nenarodнog režima.

Pjevački zbor jajačkog društva „Soko”, 1934. godine

Jusuf Filipović je bio komunist koji je idealizirao događaje. Često je nekritički primao saznanja do kojih je dolazio čitajući propagandni i drugi materijal o Sovjetskom Savezu i Crvenoj armiji. Međutim, on je istovremeno ispoljavao veliku hrabrost. Bio je dobar govornik, uporan i uvjerljiv kad god je pominjao ono u što je nepokolebljivo vjerovao. Uz to, imao je snažan i prodoran glas.

Kad nam je jednom prilikom govorio o snazi i naoružanju Crvene armije, pomenuo je i tenkove „velike kao kuće”. Tada je, oprilike, rekao i ovo: „Tenk dode, a iz njega, sa svake strane, izađu po tri manja tenka koji gnječe i gone neprijatelja. Istovremeno iz velikog tenka, kao iz kakve tvrđave, topovi rigaju vatru i podržavaju manje tenkove..

Pričao je s oduševljenjem i o sovjetskim kolhozima i sovhozima, a naročito o „velikim mašinama koje idu po njivama, a iz njih ispadaju vreće pune pšenice”.

Jusuf ove priče su mnogima ličile na bajke, ali su meni i svima koji su ga pažljivo slušali ostale u nezaboravnom sjećanju. Te priče su nas

podsticale na razmišljanje i budile u nama nadu da će i jugoslovenska radnička klasa, predvođena svojom Komunističkom partijom, naći put do pobjede.

Zbog diskusija vođenih u Kafani „Sport” i priča koje su se o tome širile po gradu, vladajući krugovi nazvali su je „Crvena kafana”.

AKTIVNOSTI NAPREDNE OMLADINE

Kao naraštajac jajačkog „Sokola” stekao sam mnoga korisna saznanja, jer su u novoj zgradbi Sokolskog doma, osim vježbača, djelovali pjevački hor i razne druge sekcije, u kojima su se svakodnevno okupljali napredni omladinci i omladinke.

Među jajačkom omladinom koja se okupljala u Sokolskom domu nije bilo nacionalne podvojenosti. Naprotiv, sloga i drugarstvo bili su očigledni. Zato su mi ostali u trajnoj uspomeni boravci u Sokolskom domu i nastupi na sokolskim sletovima u Banjaluci i Bosanskom Petrovcu — prilikom svečanog otvaranja novosagrađenog Sokolskog doma. Sa zadovoljstvom se sjećam kako nas je rodoljubivo stanovništvo Banjaluke pozdravljalo dok smo prolazili glavnom ulicom grada, a zatim i na stadionu, za vrijeme izvođenja sletskih vježbi.

Putovanje željeznicom do Oštrelja, a potom autobusom do Bosanskog Petrovca, ostalo mi je u nezaboravnom sjećanju i zbog toga što sam tada prvi put doživio prirodne ljepote kojima obiluje dolina rijeke Plive i predjeli oko Oštrelja i Bosanskog Petrovca.

Sjećam se i gostovanja u Jajcu radničkog kulturno-umjetničkog društva „Pelagić” iz Banjaluke. Njegova priredba u Sokolskom domu snažno je uticala na podizanje proleterske svijesti i jačanje aktivnosti jajačkih radnika.

U Radničkoj čitaonici, koja se nalazila u blizini Travničke kapije, počeo sam redovito i temeljito čitati dnevnu i periodičnu štampu i knjige, slušati radio,igrati šah i drugo. To su činili i moji najbolji držovi Mehmed Burek, Mirko Kučera i ostali.

U prostorijama Radničke čitaonice bilo je živo po cijeli dan, narоčito u onom njenom dijelu koji je korišćen kao kafana. Nezaposleni radnici su tu navraćali i satima međusobno razgovarali, a neki su sudjelovali i u raznim društvenim igrama. Čim bi se okupili tamburaši, otpočinjala je svirka i pjesma. Šerkan Čevro je svirao prim, Mustafa Glamočić — bas, a Toni Čermak, Mustafa Džubo i ostali — tambure. Najčešće je Mustafa Džubo pjevao solo, a ponekad su pjevali i svi zajedno. U čitaonici je uvijek bilo veselo, iako su ljudi živjeli teško. Tom raspoređenju i ugodnoj atmosferi doprinosio je i Sajd Popaja, radnik koji je pružao ugostiteljske usluge posjetiocima čitaonice.

Susreti i razgovori s drugovima predstavljali su za mene posebno zadovoljstvo. Jer, tada bismo, pored ostalog, zapjevali i poneku revolucionarnu pjesmu. Najčešće smo iznad slapova vodopada Plive, kod Zulica mlinu, tiho pjevušili pjesmu „Crven je istok i zapad, crven je sjever i jug ...” i sanjarili o revoluciji i boljim danima. Obično je Muhidin Kadrić počinjao pjesmu, a odmah su mu se pridruživali brat Nešad,

Mehmed Džepar, Mirko Kučera, Hasan Dželadinović, Toni Čermak i ostali koji su se tu nalazili. Tutnjava vodopada davalu je našoj pjesmi neki naročit, izuzetan prizvuk.

Ostali su mi u nezaboravnom sjećanju i prvomajski uranci i teferiči. Dva puta sam sudjelovao na prvomajskim urancima u Prudima, a jednom na Begluki. Na tim urancima nije učestvovalo mnogo radnika, ali je atmosfera bila prijatna. Ćestitali smo jedni drugima praznik rada, a potom razgovarali i veselili se uz pjesmu. Jela i pića nije bilo, jer većina radnika nije imala novaca za takve izdatke.

MEĐU NEZAPOSLENIMA

Poslije završetka stručne produžne škole i zanata, 1937. godine, počeo sam u punoj mjeri osjećati sve teškoće radničkog života. Ostao sam bez posla, a to znači i bez osnovnih sredstava za život. U istom položaju bile su tada u Jajcu desetine mladih ljudi različitih struka. Svi smo priželjkivali i svakodnevno tražili zaposlenje. Odlazili smo na kapije „Elektrobosne“ i u Rajhmanovu pilanu, tražeći bilo kakav posao, ali uzalud. Ukoliko su poslodavci i primali novu radnu snagu, gotovo isključivo su odabirali nepismene seljake koji su, pritisnuti mnogim nevoljama, prihvatali sve uslove. Zapošljavani seljaci nisu se suprostavljali bezdušnom izrabljivanju i ponižavanju. Njihova svijest bila je na niskom nivou, a zavisnost i od najbjednije nadnica veoma velika. Poslodavci su bili uvjereni da se radna snaga sa sela neće buniti, da neće štrajkovati. Većina radnika živjela je na granici mogućnosti opstanka, sjedeći danima po kafanama ili na pragovima kuća, pričajući i priželjkujući bolje dane.

Prisiljen životnim prilikama, u nedostatku izbora, jednog dana sam sa svojim drugom Mehmedom Burekom krenuo u Krezluk (oko sedam kilometara od Jajca). Tamo smo, na intervenciju jednog prijatelja, počeli da radimo na transportovanju bukovih drva. Bacali smo drva u Kokički potok i potom ih potiskivali da bi ih voda nosila prema Jajcu. Satima smo bosi gazili po hladnoj vodi i radili bez ikakvih zaštitnih sredstava. Spavali smo u jednoj drvenoj kolibi kod koje je „proizvodjen“ čumur, a hranili se krompirom i sirom „torotonom“, nabavljenim od seljaka. Na ovom poslu, uz bijednu nadnicu, jedva smo izdržali nedjelju dana, a potom se vratili u Jajce s pocijepanom odjećom i obućom, gladni i umorni.

Stigavši u Jajce saznali smo da su nezaposleni radnici Jusuf Filipović i Esad Ademović posjetili advokata Šefkiju Behmena, koji je bio i poslanik, tražeći od njega da ih zaposli. Pošto ih je saslušao, ovaj čovjek, pristalica režima, im je arogantno odgovorio:

— Vi, komunisti, treba da shvatite da u Kraljevini Jugoslaviji neće za vas biti kruha ni zaposlenja!

A Jusuf, kao da je znao šta će im Behmen odgovoriti, spremno je povišenim glasom podviknuo:

— E, neka znate, gospodine Behmen, da ni za vas neće biti kruha u našoj narodnoj, komunističkoj državi!

Sjedeći bez posla i bez nade da ćemo ga obezbijediti, razmišljali smo i o tome da krenemo u „frent”, tj. da idemo od grada do grada i da tražimo zaposlenje. Ali, i za „frent” smo morali imati bar nešto novca, a mi nismo imali ni dinara. Trebalo je danima pješačiti u neizvjesnost, potucati se „od nemila do nedraga”, zlopatiti bez stana i hrane. Takve radnike, koji su prolazili kroz Jajce, često smo vidali prašnjave i umorne od dugih i uzaludnih pješačenja. Mi smo im se istovremeno divili i saosječali sa njima. Divili smo se njihovoj upornosti i izdržljivosti, a sažaljavali ih zbog jadnog izgleda i iscrpenosti koja im se ocrtavala na preplanulim licima.

POJAČAVANJE OTPORA NENARODNOM REŽIMU

Približavanjem fašističke opasnosti (naročito poslije tzv. „Anšlusa” Austrije, marta 1938. godine) i pojačanom eksploracijom Jugoslavije od strane sila Osvoline, još više su pogoršani životni uslovi radnog naroda grada i sela. Kao i drugdje, u Jajcu je bilo sve više sirotinje. Siromašni seljaci grcali su u dugovima. Svakog pijačnog dana mogle su se vidjeti pljenidbe i čuti vika „egzekutora” koji su seljacima za neplaćeni porez i dugove oduzimali posljednju ovcu ili kravu. Gledao sam pazarnim danom seljake iz brdskih krajeva jajačke opštine kako sa zbenicom donijetom od kuće „prismaču” komadić izmrvljenog bijelog hljeba. Bila je to za njih poslastica koju su samo u rijetkim prilikama mogli gledati na policama jajačkih pekara.

Mnogi siromašni ljudi, a pogotovo seljaci, tražili su izlaz u pijanstvu, ostavljajući u jajačkim birtijama i posljednju paru za rakiju — „špirituš”. Tako su uništavali zdravlje, a ponekad su u afektu izazvanom pijanstvom i beznadežnošću u kojoj su se mnogi ljudi nalazili padale i glave.

Na drugoj strani, jajačke gazde, age i begovi, zadovoljno su trljali ruke. Cijene su rasle vrtoglavom brzinom, a s njima i špekulacije. Sve je to padalo na teret radnih ljudi grada i sela. Pojedini trgovci bili su se jako osilili. Izigravali su se sa sirotinjom, a onim građanima koji im nisu bili po volji i koje su nazivali „crvenim” nisu htjeli ni robu da prodaju. Takav slučaj desio se i brijačkom majstoru Mustafi Džubi, kad je mladić koji je kod njega izučavao zanat poslao da u trgovini Fadilbegu Zaćiragića kupi pet kilograma „narodnog” brašna.

Kad je Fadilbeg doznao kome mladić kupuje brašno, ljutito je odbrusio:

— Reci ti svome majstoru neka sebi nabavi brašno iz Moskve!

Kad je Mustafa čuo šta mu je Fadilbeg poručio, odgovorio je mirno i pribrano:

— Fadilbeže, biće vremena i za kajanje! Stidićeš se ovoga što si učinio!

Sve je to uticalo na širenje i sazrijevanje saznanja kod radnika i drugih poštenih građana Jajca da se postojeće suprotnosti ne mogu rješavati na osnovama kapitalističkog poretka i da je neminovan revolucionaran preobražaj društva.

Istovremeno je otpor nenačinom režimu bivao sve jači. Broj pristalica Bloka narodnog sporazuma¹ naglo je rastao. Taj blok je imao sve veći uticaj na biračke mase, čemu su, pored ostalog, umnogome doprinisili napredni mladi radnici i intelektualci Jajca.

Iz tog vremena ostao mi je u živom sjećanju i dolazak tadašnjeg ministra saobraćaja dra Mehmeda Spaho u Jajce, na predizborni miting koji je održan pred Hotelom „Grand“ (prije decembarskih izbora 1938. godine). To je bio prvi politički zbor kojem sam prije rata prisustvovao. Došao sam, kao i ostali građani, da vidim kako će to da izgleda i da čujem šta će Spaho govoriti.

Jajački radnički sportski klub „Borac“, 1938. godine

Spaho je tada doputovao motornim vozom. To je bio prvi dolazak novog motornog voza u Jajce. Iako je Spaho bio istaknuti predstavnik Jugoslovenske muslimanske organizacije i ministar saobraćaja, mnogi građani su, siti neispunjениh obećanja s podozrenjem gledali na njegov dolazak. Jedni su motorni voz nazvali „ludi Spaho“, a drugi su govorili da je tom vozu trebalo „metnuti fes“ i si.

Zbor je počeo uz prisustvo nevelikog broja građana. Kad je Spaho bio u najvećem govorničkom raspoloženju, jajački komunist Esad Ademović je povikao:

— Lažeš, Spaho, nije tako! Dolje s njim!

¹ Udružena opozicija koju su sačinjavale građanske stranke: Hrvatska seljačka stranka, Samostalna demokratska koalicija, Zemljoradnička stranka i Srpska demokratska stranka.

Tada je nastalo komešanje među prisutnim svijetom. Policajci su potrčali prema mjestu odakle su se čuli povici, ali je Esad utrčao u zgradu obližnje pošte i iz nje, kroz sporedni izlaz, umakao potjeri.

Kasnije su na Spahin voz bačena i pokvarena jaja. Tako je dr Mehmed Spaho dočekan i ispraćen iz Jajca 1938. godine. Jajački radnici, a i većina ostalih građana, pokazali su i tada da su protiv izdajničke politike vladajuće klike Milana Stojadinovića, odnosno za ravnopravnost, jedinstvo i slogu narodā Jugoslavije i pravedniju raspodjelu nacionalnog dohotka, za savezništvo sa Sovjetskim Savezom i za odbranu zemlje od fašističke najeze.

Srećko Nedeljković

**OSNIVANJE I RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE
U GRBAVICI**

Oktobra 1939. godine došao sam za učitelja u selo Grbavici. Tada još nisam bio član KPJ, ali sam po opredjeljenju i angažovanju pripadao radničkom pokretu. Naime, kao dak Učiteljske škole u Užicu bio sam obuhvaćen organizovanim radom grupe omladinaca kojom je rukovodila Partija, to jest bio sam uključen u aktiv SKOJ-a. Deset omladinaca iz te grupe uključeno je u članstvo KPJ prije aprilskog rata. Sasvim je razumljivo da sam i poslije dolaska na službu nastojao da održavam vezu s tim drugovima. A da se o meni vodilo računa pokazuje i to što sam, osim pisama, dobijao i neke knjige koje nisam naručivao, kao što su „Književne sveske“, „SSSR u slici i riječi“ i dr.

Već godinu dana prije moga dolaska u Grbavici Nemanja Vlatković je bio učitelj u Pribeljcima, a nekako istovremeno sa mnom u Ljušu je za učitelja došao Slobodan Bodo Pošarac. Njega sam već poznavao, jer smo zajedno služili vojni rok u Mariboru. Nas trojica smo se dosta često sastajali, razmjenjivali mišljenja i dogovarali se o radu.

Za devet godina postojanja škole u Grbavici ja sam bio deseti učitelj, što znači da se nijedan moj prethodnik nije zadržao duže od godinu dana. To samo po sebi svjedoči da su uslovi za rad učitelja bili dosta teški. Međutim, pošto sam dosta često slušao o teškim uslovima pod kojima učitelji rade, nisam se mnogo iznenadio. Naprotiv, kad sam vidi zidanu školu, veliku i svjetlu učionicu, a na spra tu dvosoban stan za učitelja, rekao sam:

— Ja odavde ne idem dok me ne potjeraju.

— Varaš se, učitelju! Niko ovdje nije sastavio godinu dana! I ti ćeš pobjeći! — prokomentarisao je Krstan Mitrić iz Čuklića, koji me je dopratio i pomogao mi donijeti stvari iz Šipova.

— Vidjećemo — odgovorio sam mu.

S obzirom na takav odnos prethodnika, a i zbog toga što je škola bila izgradena izvan naselja, kako bi je koristilo više sela, razumljivo je što ljudi nisu bili naviknuti da tu dolaze, odnosno što ona nije bila neki centar u kojem bi se narod okupljao. To mi je u početku bio najveći problem. Obilazio sam dake u Grbavici, Čuklićima, Podgredi, Močiocima i Natpolju da bih se upoznao s njihovim roditeljima, što bolje shvatio tamošnje prilike, uspostavio kontakte sa seljacima...

Prilikom tih obilazaka i razgovora upoznao sam dosta ljudi, video njihovo veliko siromaštvo i zaostalost, ali i osjetio poštenje i čestitost, povjerenje u čovjeka koji im pravilno pride i pokaže razumijevanje za njihove teškoće. Tako sam postepeno uspostavljaо kontakte, sticao nove prijatelje.

OKUPLJANJA U ŠKOLI

Svojim radom u školi sa djecom i osnivanjem đačke kuhinje (što je za ondašnje uslove mnogo značilo) sticao sam glas „dobrog učitelja“. Uz to, organizovanje analfabetskog tečaja i tzv. Sokolske čete (koja, naravno, nikome nije prijavljivana niti registrovana) doprinijelo je da se u školi okuplja dosta veliki broj omladinaca i omladinki, a kasnije su sve više dolazili i stariji ljudi. Škola je postepeno postajala centar okupljanja, gdje se moglo nešto čuti i naučiti, potražiti pomoć i dobiti savjet. U toj saradnji počeli su se isticati Radomir i Stojan Mitrić, Vid Radman, Mihajlo Rakita, Simo Mitrić Mimin i drugi.

Najpoznatiji političar toga kraja bio je Simo Marijanac, zvaní Dreko, imućniji zemljoradnik iz Strojica, koji je u to vrijeme bio i poslanik JRZ za srez Jajce. A kad se režim raspao, u ratu je poginuo kao čestiti rodoljub. Jednom prilikom je Simo navratio u školu — „da se upoznamo“. Zahtjevao je od mene da radim na formiranju odbora JRZ. Kad sam to odbio i napao režim, zaprijetio mi je, Ijutito uzjahaо konja i otišao. Više se nikad nismo sreli.

Politička ličnost toga kraja bio je i pop Milan Rakita, predsjednik Odbora Zemljoradničke stranke i poslanički kandidat te stranke na izborima 1938. godine. Rođen je u Grbavici, u porodici koja je u nekoliko pokoljenja davala sveštenike. Ali taj „čovjek iz naroda“ nije bio vjerski zatucan, već je sveštenički posao obavljao da bi sebi i svojoj porodici obezbijedio pristojan život. Kao sveštenik i učesnik prvog svjetskog rata, u kojem je bio ranjen, uživao je velik ugled i uticaj u svome kraju. Međutim, svoju poziciju nije zloupotrebljavao za lično bogaćenje. Činio je sitne usluge ljudima, prema mogućnostima, ukoliko to nije zahtjevalo veće odricanje i žrtvovanje. Imao je u kući radio-aparat, pa se narod i zbog toga okupljao kod njega. Kao aktivni član Zemljoradničke stranke, pripadao je opoziciji i nije bio zadovoljan režimom. Ponudio mi je da budem sekretar Odbora Zemljoradničke stranke. Ali kad nisam pristao, nije više na tome insistirao. O radničkom pokretu i komunistima nije mnogo znao. Istina, nije ih simpatisao, ali se ne može reći ni da ih je mnogo napadao. Volio je Rusiju kao veliku slovensku zemlju, ne plašeći se mnogo boljševizma „kad ga već prihvata dvjesto miliona Rusa“. Sve u svemu, slabo se razumijevao u politiku, a nije se ni trudio da je shvati, iako se njome bayio. U suštini je bio dobar čovjek, pa nam nije mnogo smetao u radu. Čak je kasnije dobro poslužio u razvijanju ljubavi prema Sovjetskom Savezu i mržnje prema Nijemcima, iako je to činio samo iz rodoljubivih, patriotskih pobuda. Čak je u svojim svešteničkim propovijedima govorio o „velikoj bratskoj zemlji na istoku, u kojoj su svi ljudi braća i gdje nema siromašnih i bogatih“, kao i o „velikoj opasnosti od Hitlera, koji nam

prijeti i hoće da nas porobi". Naravno, sve to je činio pod našim uticajem. Ponekad je dolazio u iskušenje i ispoljavao kolebljivost.

Jednom prilikom, u kući popa Milana Rakite upoznao sam Milana Ilića iz Pribeljaca. Još dok je bio dječak, pop Rakita mu je obezbijedio da završi neki zadružni kurs, što mu je omogućilo da stekne nova znanja. Ilić je, inače, volio knjigu, pa je nastavio da čita sve što mu dođe do ruku. S obzirom na to da je kod popa Rakite najlakše dolazio do knjiga i novina, dosta često ga je posjećivao i vodio razgovore s njim. Bio je oponiciono nastrojen, kao vatreni pristalica Žemljoradničke stranke. U njenom programu i eventualnoj pobjedi na izborima vidio je izlaz i rješenje „seljačkog pitanja”. Međutim, kao mlad i bistar čovjek, željan da što više sazna, došao je i do knjiga u kojima su na drugi način tretirani problemi društva. Uz to, učestvujući u razgovorima s naprednim ljudima, relativno brzo je shvatio ideje za koje se bore komunisti, pa je postao veoma aktivan borac radničkog pokreta.

Inače, ljudi toga kraja, potištenu nemaštinom i teškim životom, u početku se nisu mnogo interesovali za politiku. Izrazitim bogataša i gulikoža nije bilo. Bogatstvo je u tim uslovima više bilo rezultat mukotrpnog rada i samoodricanja, čak i tvrdičluka do opasnosti po život, nego izrabljivanja drugih. U uslovima patrijarhalnog načina života, ljudi toga kraja obezbjedivali su egzistenciju uglavnom od primitivnog stočarstva i domaće radinosti, proizvodeći uz to krompir i kukuruz za vlastite potrebe. Drugih prihoda, tako reći, nije bilo. Otuda i shvatanje da „politikom treba da se bave oni koji imaju vremena, a mi smo osuđeni da rintamo”. No pokazalo se da su takvi uslovi bili veoma povoljni za pojačanu političku aktivnost marksistički orijentisanih snaga.

JEZGRO NAPREDNIH SNAGA

Sve većim i organizovanijim okupljanjem ljudi u školi stvoreno je jezgro za buduću aktivnost. Posebno su se isticali Radomir Mitić i Vid Radman. Mitić je, osim političke aktivnosti, kao zanatlija dosta žrtvovao za uspješno organizovanje priredaba. Kao omladinac, mnogo je trčao, objašnjavao i pozivao, a bio je i aktivni učesnik na priredbama. Vid Radman je po godinama bio stariji od nas, ali je bio zadojen mržnjom prema režimu i bogatašima. Mi smo nastojali da što bolje objašnjavamo pojedine unutrašnje i spoljne događaje. To smo činili putem predavanja na skupovima kod škole, u razgovorima na raznim sjedelicama, davanjem pojedinih članaka i knjiga na čitanje i diskusijama o onome što je procitano. Mislim da smo u toku te prve godine uspjeli da steknemo povjerenje ljudi i da pobudimo interesovanje za zbivanja u nas i u svijetu. To se moglo osjetiti po pitanjima koja su nam ljudi postavljali i po zainteresovanosti za odgovore i objašnjenja.

U to vrijeme čuo sam za Jusufa Filipovića, radnika iz Jezera, komunista, a katkad i šta je on rekao o nekom događaju. Međutim, nisam imao prilike da se s njim sretнем i razgovaram, s obzirom na rijetke odlaske i kratka zadržavanja u Jajcu, iako sam to želio i pokušavao.

Jednog dana dobio sam proglaš o stvaranju Stranke radnog naroda i letak o ciljevima njene borbe; nisam znao ko mi je to poslao.

O tome smo razgovarali i bilo je raspoloženja da se nešto učini. Međutim, nikakvih drugih obavještenja nismo imali, niti se nešto više moglo dozнати. Osim toga, uskoro je završena školska godina, pa sam morao ići na vojnu vježbu. Kasnije nam je rečeno da se od toga odustalo.

U toku školskog raspusta 1940. godine, za vrijeme vojne vježbe u Užicu, poslije niza sastanaka primljen sam u članstvo KPJ. Pošto sam bio učitelj u Bosni, upućen sam da se javim Uglješi Daniloviću u Sarajevu, radi partijskog povezivanja, a istovremeno da mu skrenem pažnju na drugove Ratka Perezanovića, učitelja u Hercegovini, i Petra Radovanovića, učitelja kod Prijedora. Mi smo zajedno završili Učiteljsku školu u Užicu, ali oni nisu bili primljeni u Partiju. Međutim, pošto su bili aktivni i provjereni omladinci, na njih se moglo računati u partijskom radu. Obojica su kasnije, kao komandiri partizanskih četa, poginuli u NOR-u.

Uglješu Daniloviću sam obavijestio o prilikama u Janju i o tome što smo radili u protekloj godini. Na kraju razgovora on mi je rekao:

Ko ti pokaže dopisnu kartu poslatu iz Sarajeva, s potpisom Mica, u kojoj se raspituje i pozdravlja rođaka, učitelja u Grbavici, taj će ti biti partijska veza.

Poslije dvadesetak dana u Grbavici je došao jedan drug i pokazao mi takvu dopisnicu. Bio je to Jusuf Filipović, metalski radnik iz Jezera. Ostao je toga dana kod mene u školi i prenoćio. Dobro je poznavao prilike, pa i neke ljude toga kraja. Detaljno smo razgovarali o svemu i konstatovali da postoje uslovi za formiranje partijske organizacije. Ovlastio me je da to učinim, ali smo se dogovorili koje drugove da primim u Partiju. Za Nemanju Vlatkoviću mi je rekao da pričekamo na mišljenje drugova iz Banjaluke, koji ga poznaju, s obzirom „da je riječ o intelektualcu“. Takođe smo se dogovorili da napravim izbor drugova koje bismo uključili u rad partijskih organizacija u još nekim selima. Obećao mi je nešto partijskog materijala za idejno uzdizanje

1 bolje organizovanje rada. Za taj materijal uputio me je na Šaćira Maslića, kovača u Jezeru, objasnivši mi kako da uspostavim vezu s njim. Poslije nekoliko dana, prema dogovoru s Jusufom, poslao sam u Jezero omladinca Stojana Mitića sa sjekirom, kod kovača Maslića, s molbom da učitelju u Grbavici „klepa sjekiru“. Naravno, Stojan je tada mislio da zaista zbog toga i ide kod kovača. Po povratku je donio i jedan paketić za mene. U stvari, to su bile prve četiri glave „Istorije SKP(b)“ umnožene na šapirografu, po dva broja „Proletera“ i „Komunista“, zatim „Savez radnika i seljaka“ i „Držanje pred klasnim neprijateljem“. To je bilo dovoljno za nekoliko mjeseci intenzivnog rada.

OSNIVANJE PARTIJSKE ĆILIJE

Od drugova koji su se najviše angažovali u dotadašnjem radu, a prema dogovoru s Jusufom, novembra 1940. godine formirana je partijska organizacija. Osim mene, kao sekretara, članovi su bili Radomir Mitić, stolar iz Cuklića, Stojan Mitić, omladinac, takođe iz Cuk-

lica, i Vid Radman, siromašni zemljoradnik iz Grbavice, koji je ranije nekoliko godina bio zaposlen kao fizički radnik u preduzeću „Elektro-bosna”, u Jajcu. Od tada je naša partijska organizacija bila organizator i rukovodilac svih političkih i raznih drugih aktivnosti u Janju. Na sastancima smo čitali pojedine članke iz „Proletera” i „Komunista”, a zatim diskutovali o njima. Nešto kasnije počeli smo da prorađujemo i „Istoriju SKP(b)”. Osim toga, dogovorili smo se o organizovanju raznih sjedeljki i skupova po selima, tumačenju političkih prilika u zemlji i pojedinih aktualnih zbivanja u zemlji i svijetu. A toga je bilo mnogo u onom burnom vremenu 1940/41. godine.

Jedna od najvećih akcija bila je organizovanje protesta siromašnih seljaka zbog nedovoljnog obezbjedenja ishrane od strane ondašnjih vlasti. Naime, to je bio pokušaj da se siromašnim porodicama dodijeli nešto žita po nižim cijenama. Bila je potrebna cijela procedura i mnogo vremena da bi se dobio neki kilogram kukuruza. Trebalo je, na primjer, od popa donijeti potvrdu koliko domaćinstvo ima članova i kojeg su oni uzrasta. A da bi dao takvu potvrdu, pop je tražio „vlaku” (balvan) drva. Ta situacija je iskorištena, pa je organizovano oko stotinu siromašnih seljaka koji su otišli u Jajce i protestovali ispred Sreskog načelstva, tražeći hljeba. Sreski načelnik je bio primoran da primi njihovu delegaciju i da obeća veću količinu žita, ali obećanje, naravno, nije ispunio.

Uspjeli smo isto tako da formiramo neku vrstu kulturno-umjetničkog društva, koje je pripremalo skeć „Seljak i june”, horske recitacije „O klasje moje” i „Hljeb” od Alekse Santića i „Patak i žaba” od Jove Jovanovića Žmaja. Prilikom izvođenja prvog programa u grbavičkoj školi, koja je bila prepuna naroda, održao sam politički govor. To je bilo moje prvo istupanje „pred masom”. Kasnije smo isti program izveli u školama u Glogovcu i Babićima. Mislim da su te priredbe imale veliki odjek i dale vidan doprinos raskrinkavanju režima i revolucionisanju ljudi.

Nekako u isto vrijeme povedena je akcija za veće angažovanje i organizovanje sindikata administrativnih i drugih službenika. Na jednom sastanku u Jajcu formiran je inicijativni odbor na čelu s drugom Ibrom Brkićem, ljekarom. Međutim, koliko mi je poznato, nije bilo vremena da se postignu značajniji rezultati.

Januara 1941. u Partiju smo primili Milana Ilića iz Pribeljaca, pošto se u međuvremenu oslobođio iluzija o Zemljoradničkoj stranci i sasvim opredijelio za napredni radnički pokret. Prijem u Partiju prihvatio je s oduševljenjem i s punom ozbiljnošću i odgovornošću shvatio povjerenje koje mu je ukazano. Pošto mu je mjesto boravka bilo dosta udaljeno, učestvovao je samo na dva-tri sastanka, kada je i noćivao kod mene u školi. Tada smo dugo razgovarali o svemu. Pokazivao je veoma veliko interesovanje i želju da što više sazna i nauči. Povjerio mi je da i sam pokušava da napiše nešto o životu na selu. Namjera nam je bila da eventualnim prijemom Nemanje Vlatkovića i Petra Peće, zemljoradnika, formiramo partijsku organizaciju i u Pribeljcima.

Podstaknut pozitivnim odjekom priredbe u Grbavici, Nemanja je pripremio prikazivanje „Jazavca pred sudom”, od Petra Kočića. On

je veoma dobro igrao Davida Štrbca. Uoči te priredbe u Pribeljcima čuo sam preko radija da je Bugarska toga dana pristupila Trojnom paktu i da su njemačke trupe umarširale u njenu teritoriju. Obavijestio sam o tome Nemanju i dogovorili smo se da prije priredbe, dok se on „šminka”, izdržim predavanje. Govorio sam o paktu Bugarska—Njemačka, u stvari o okruženju naše zemlje njemačkim trupama i njihovom angažovanju u napadu na Grčku, pripremanju naše vlade za izdaju zemlje i pristupanje Trojnom paktu, o opasnosti od fašizma i potrebi otpora takvoj politici, ističući zahtjev za savezom s velikom bratskom zemljom Sovjetskim Savezom itd. Narod je s velikom pažnjom slušao izlaganje, pa sam imao utisak da bi svi do posljednjeg pošli u borbu ako bi bili pozvani. Sve u svemu, priredba je odlično uspjela. Radovali smo se kao djeca. Čestitao sam Nemanji na dobro odigranoj ulozi Davida, a on meni na održanom govoru. Te noći, poslije priredbe, održali smo sastanak Nemanja, Milan Ilić, Petar Pećo i ja. Saopštili smo Peći da je primljen u Partiju, razgovarali o priredbi, analizirali stanje i dotadašnji rad i dogovorili se o budućim aktivnostima.

SUSRETI U BANJALUCI

Prije pomenute priredbe u Pribeljcima, jednog dana Jusuf Filipović mi je saopštio da treba da odem u Banjaluku i donesem „neki materijal”. Tom prilikom me je upoznao sa gimnazijalom Jakicom Altarcem i rekao da će mi Jakica biti partijska veza ukoliko ne budem mogao naći njega. Osim Jusufa, Jakice i Saćira Maslića upoznao sam Stipu Bilana. Tada sam mislio da su to članovi Sreskog komiteta i da je Jusuf sekretar.

Da bi moj odlazak u Banjaluku bio manje upadljiv, sa mnom je pošao i Nemanja, jer je on češće odlazio u taj grad, s obzirom da je tamo završio Učiteljsku školu i imao dosta drugova i poznanika. Prema Jusufovom uputstvu, u Banjaluci sam svratio u krojačku radnju kod Habije Bećirbašića. Rekao sam mu da me je poslao Jusuf i tražio da me poveže se Kasimom Hadžićem. U dogovorenou vrijeme, ponovo sam došao u radnju. Habija mi je pokazao jednog crnomanjastog čovjeka srednjeg rasta, čvrsto gradenog, rekavši da je to Kasim. Tu, u radnji, razgovarali smo dosta dugo. Ja sam, uglavnom, govorio o stanju i prilikama u Janju, te o radu naše partijske organizacije. Kasim je bio vrlo zadovoljan našim radom. Rekao mi je da Nemanju primimo u Partiju i da formiramo partijsku organizaciju u Pribeljcima. Da bih izbjegao upisivanje u hotelske knjige, preko kojih je policija kontrolisala ko dolazi u grad, Kasim me je upoznao s jednim drugom, grafičkim radnikom, kod koga sam noćio. Bio je to plav, dosta mršav i povisok čovjek. Razgovarali smo do duboko u noć, ali jedan drugog nismo pitali za ime, što je sasvim razumljivo s obzirom na neophodnost konspiracije u ondašnjim uslovima rada.

Sutradan, kad sam se na ulici našao s Nemanjom, nisam mogao da izdržim, pa sam mu rekao da su se drugovi složili s njegovim prijemom u Partiju. Radovaо se kao dijete, zagrlio me i nekoliko puta poljubio, tako da su se i neki prolaznici okrenuli privučeni izlivima naše

nježnosti. Nastavili smo šetnju razgovarajući o Partiji, odgovornosti u radu, konspiraciji, budnosti, angažovanju itd. Očekivali smo dogovoreni susret s Kasimom, da bi nas povezao s „jednim drugom”. Najednom, čuli smo upozorenje:

— Sta se šetate, do vraga! Dva puta prolazimo pored vas, a vi nas ne primjećujete!

Kasim je to izgovorio i otišao, a drug koji je bio s njim rekao nam je da podemo za njim. Prateći ga, prešli smo preko Vrbasa i ušli u jednu prilično veliku kuću. Sjedeći na šeći jama, razgovarali smo o dotadašnjem i budućem radu. Taj razgovor nam je dosta pomogao da se bolje snademo i intenziviramo aktivnost. Posmatrajući namještaj zaključio sam da se nalazimo u muslimanskoj porodici, ali sam se iznenadio kad nas je poslužila jedna drugarica bez feredže i zara. Kasnije sam saznao da je naš sagovornik bio Osman Karabegović.

Poslije toga razgovora svratio sam u radnju kod Habije, uzeo paketić koji je Kasim ostavio i autobusom se vratio u Jajce. Nisam znao šta je u paketu koji sam predao Jusufu Filipoviću, ali sam pretpostavljaо da je ilegalni materijal.

Potom je, mislim u toku februara, Nemanja ponovo bio na nekom ilegalnom sastanku u Banjaluci. Kako nas je kasnije obavijestio, bio je to sastanak dvadesetak članova Partije na kojem je raspravljano o političkom stanju, radu partiskih organizacija i daljem pridobijanju masa. Najkraće rečeno, zaključeno je da moramo biti smjeliji, otvoreniji i energičniji.

UTICAJ NA PROSVJETNE RADNIKE I SELJAKE

Osim angažovanosti u radu na selu, pristupili smo radu na uključivanju u naše redove prosvjetnih radnika, preko Učiteljskog udruženja. Istupanjima na sastancima tog udruženja postepeno smo postizali željene rezultate. Na primjer, prilikom biranja nove uprave uspjeli smo da za predsjednika izaberemo Matekala, starog učitelja iz Šipova, dobrog i čestitog čovjeka. Za sekretara sam izabran ja, blagajnik je ostao Bošković, režiser pri Načelstvu, a za delegata predstojećeg kongresa Udruženja izabran je Nemanja. U tom radu, a i inače, bili su pravilno orijentirani, dosta aktivni i angažovani Slobodan Pošarac, zvan Bodo, učitelj u Ljuši, i Mirjana Just, učiteljica u Babićima. Treba reći da se i školski nadzornik Dušan Marijanac korektno držao u tim okolnostima. On nas nije direktno pomagao, ali je doprinosio samim tim što nije ometao naš rad, iako je to mogao. Bio je pošten i čestit čovjek, dobar patriot, opoziciono orijentisan prema režimu. Vršeći pregled grbavičke škole, juna 1940. godine, u zapisniku je izrazio zadovoljstvo mojim radom u izvođenju nastave i vanškolskoj aktivnosti. A za vrijeđne ručka, kao kroz šalu, rekao je da će „cijela Grbavica pocrveniti”.

Na osnovu dječjih odgovora, nastavnih sredstava i slično, mogao je zaključiti prema čemu se razvija ljubav kod djece, a prema čemu mržnja. Zapazio je da nema nastave iz vjeronauke, da djeca ne čitaju ftnolitvu prije i poslije časova, čak da je i ne znaju, čuo je za moja česta odsustvovanja sa nastave, istupanja u Učiteljskom udruženju i

slično, ali se pravio kao da ništa od toga ne zapaža. Takav odnos imao je i prema Nemanji. Čak bi se moglo reći da smo mu bili simpatični i da mu je bilo milo što smo takvi.

Mislim da na kraju ovog sjećanja treba reći nešto više o Nemanji Vlatkoviću. Kada smo Slobodan Pošarac i ja počeli svoje učiteljovanje, oktobra 1939. godine, on je već godinu dana bio učitelj u Pribeljcima. Upoznali smo se prvog dana slijedećeg mjeseca, kad smo došli u Jajce radi prijema plate i sastanka svih učitelja iz sreza. Nas trojica vratili smo se zajedno do Grbavice, a otuda su Nemanja i Slobodan produžili prema svojim školama.

Za sve vrijeme putovanja, koje je trajalo pet-šest časova, žustro smo polemisali o raznim pitanjima. Nemanja se nije lako predavao, vješto je iznalazio proturazloge i činjenice. Kad smo uveče stigli blizu škole, rekao mi je:

— Sve to što ti pričaš i zastupaš — to je marksizam. Znam ja to. Ali, zaostalost ovog sela, težak život, siromaštvo, nepismenost i druge nedaće ubice taj tvoj elan i slomiti ti volju za borbot. Tu ćeš se utopiti u svakodnevnicu, samljeće te žrvanj života. A pošto pop ima kćer za udaju, ti ćeš se oženiti njome. Pop će ti kupiti kravicu i sagraditi kućicu, pa ćeš vremenom postati ugledan građanin i vjeran podanik ovog sistema vlasti.

Nemanja je tada, vjerovatno, imao u vidu neke primjere, ali se njegova prognoza nije ispunila. Staviše, ubrzo su nastale i u njemu vidne promjene.

Kao đak Učiteljske škole u Banjaluci, pripadao je naprednom omladinskom pokretu. Ali usamljenost i težak život u zaostalom selu izazvali su u njemu izvjesnu nevjericu u mladalačke ideale. Tome su posebno pogodovale okolnosti, kao što je bio težak lični materijalni položaj, siromaštvo i bijeda djece koju je učio, nedostatak veze s pokretom i si.

Međutim, seljaci su Nemanju neobično voljeli i cijenili, baš zato što se nije ogradio od njihovog načina života, što mu nije bilo mrsko da s njima ide na slave i svadbe, da zajedno piju i pjevaju. Po naravi je bio veseo i veoma komunikativan, lako je sklapao poznanstva i neposredne kontakte. Zabavan i uvijek veseo, bio je rado priman u svako društvo i bio drag gost u seoskim domovima. Zato je njegov uticaj na mještane bio veoma veliki. Bio je, kako se to obično kaže, pravi masovik.

Mnogo vremena smo nas trojica proveli zajedno. Razgovarali smo i dogovarali se, čitali pojedine materijale, diskutovali i polemisali. Razradivanje pojedinih pitanja, istraživanje i razjašnjavanje uzroka nekih pojava, prikupljanje i analiziranje činjenica doprinijelo je da zajedničkim naporima pokrećemo akcije za izmjenu uslova u kojima se živjelo. Dogovori o pokretanju pojedinih akcija i angažovanje u njima, a naročito pozitivni rezultati, učinili su da osjetimo zadovoljstvo, da ne žalimo napore, da savladujemo teškoće, da učvršćujemo povjerenje i nadu u bolju sutrašnjicu.

Pažnja s kojom su ljudi slušali Nemanjinu objašnjenja o pojedinim događajima u zemlji i svijetu, bilo da im je govorio o Sovjetskom Savezu kao socijalističkoj zemlji ili o fašizmu od čijeg porobljavanja

i nama prijeti opasnost, povjerenje koje su ljudi izražavali prema njemu tražeći pomoć i savjete — sve to je učinilo da se osjeća sigurnim u svojim nastojanjima i postupcima. Plodan završetak analfabetskog tečaja i uspješno izvođenje komada „Jazavac pred sudom”, a pogotovu prijem u Partiju — bili su događaji koji su Nemanji dali novu snagu. U njemu su nastale promjene koje su u Jajcu iznenadile mnoge njegove poznanike iz ranijeg perioda.

Kad je jednom prilikom na sastanak učitelja u Jajcu došao novi sreski načelnik „da bi se upoznao s njima”, počeo je insistirati da oni služe režimu, pa i najavljuvati represalije. Nemanja to nije mogao prečutati i upustio se u polemiku. Ne znajući tačno gdje je Nemanja učitelj, načelnik mu reče:

— Dobro, dobro, učo! Čuo sam ja već za rad učitelja u Grbavici.

Nemanja mu na to odmah odgovori:

— Nisam ja u Grbavici, tamo je drugi. Ja sam u Pribeljcima.

Nastade tajac, jer je Nemanja time stavio do znanja da on nije usamljen, već da je više njemu sličnih.

Uskoro je uslijedila mobilizacija, pa taj sukob nije imao nekih težih posljedica.

Kao takvog — neposrednog, društvenog i iskrenog — Učiteljsko udruženje sreza izabralo je Nemanju za svog delegata na kongresu udruženja, koji se pripremao.

)

Radomir Mitrić

PRVA ĆELIJA KPJ U JANJU I NJENA POLITIČKA AKTIVNOST

Političke pripreme za osnivanje prve ćelije KPJ u Janju počele su u jesen 1939. godine, kada je Srećko Nedeljković došao za učitelja u selo Grbavici. Srećko je bio rodom iz Arilja, a Učiteljsku školu završio je u Užicu. Pričao mi je da nije bio član Partije kad je došao u Janj, ali je još u Učiteljskoj školi politički djelovao i pripadao naprednoj omladini. U Partiju ga je primio Petar Stambolić, u ljeto 1940. godine, u Užicu, a potom ga uputio u Sarajevo da se javi Uglješi Daniloviću, koji ga je povezao s jajačkom partijskom organizacijom.

ČITALAČKE GRUPE I POLITIČKI AKTIVI

Ja sam do 1. septembra 1939. godine radio u Beogradu, kao stolarski radnik, a u svoje selo Čuklić (Janj) vratio sam se kad je Njemačka napala Poljsku. Ubrzo posle toga upoznao sam se sa Srećkom Nedeljkovićem. Naši susreti bili su sve češći, jer smo uvidjeli da možemo dobro saradivati jer smo po političkom opredjeljenju bili veoma bliski jedan drugom.

Do susreta sa Srećkom vrlo malo sam znao o Komunističkoj partiji i ciljevima za koje se ona bori. Prije toga ponekad sam se viđao s Mirkom Pečom, članom KPJ, studentom u Beogradu. Gajio sam simpatije za Zemljoradničku stranku i ispoljavao nezadovoljstvo prema postojećem režimu glasajući za Udruženu opoziciju.

U razgovorima sa Srećkom došao sam do saznanja da se postojeće građanske partije ne bore za bolji položaj radnika i seljaka, niti za istinsku demokratiju, nego za svoje interese — prvenstveno za osvajanje vlasti. Istovremeno sam shvatio da se jedino Komunistička partija Jugoslavije istinski bori protiv eksploracije radničke klase, za socijalizam i demokratske slobode svih radnih ljudi. Kao primjer, Srećko mi je naveo Sovjetski Savez, zemlju u kojoj su radnička klasa i seljaštvo, pod rukovodstvom Komunističke partije, u oktobarskoj revoluciji svrgli carsku diktaturu i izborili se za slobodu i izgradnju socijalističkog društva. Naši razgovori često su se odnosili i na političke prilike u Janju,

posebno na uticaj pojedinih građanskih partija na seljake, na težak ekonomski položaj stanovništva toga kraja i niz drugih pitanja.

Srećko Nedeljković je takvom svojom aktivnošću brzo uspio da okupi grupu omladinaca i naprednih seljaka, s kojima je u prvo vrijeme razgovarao o njihovim problemima, a kasnije ih organizovao u čitalačke grupe i političke aktive. Prva čitalačka grupa, kojoj sam i ja pripadao, imala je oko deset članova.

Ta naša grupa dolazila je jednom nedjeljno na sastanak u školu. Tada nam je Srećko govorio o najhitnijim novostima u protekloj nedjelji, a potom smo čitali neke članke iz partijskih listova. Sve to je pobudivalo interesovanje omladinaca i seljaka. Učitelj Nedeljković davao nam je kasnije na čitanje knjige iz školske biblioteke, koja je bila dosta siromašna.

Nedeljković je organizovao i jednu „Sokolsku četu” od oko 25 omladinaca iz okolnih sela čiji je komandir bio Mihajlo Rakita, seljak iz Grbavice. U toj četi više se radilo na političkom uzdizanju mladića, nego na ostvarivanju programa „Sokolskog društva”, a u nju su bili uključeni i članovi omladinske čitalačke grupe. Pod okriljem „Sokolske čete” izvedeni su razni sportski programi, koji su po svom sadržaju odgovarali sportskoj kulturi te sredine.

Kasnije su ti omladinci učestvovali i u pripremanju kulturnih programa zajedno sa školskom djecom. Tako smo u jesen 1940. počeli da pripremamo priredbu za seljake i dačke roditelje. Odabran je skeč „Seljak i june” i nekoliko rodoljubivih pjesama Alekse Šantića. Ja sam, po Srećkovoj zamisli, napravio kulise za pozornicu. Taj program izведен je u januaru i februaru 1941. godine u grbavičkoj, glogovačkoj i pribeljskoj osnovnoj školi, uz masovno prisustvo seljaka.

Bojali smo se da će žandarmi zabraniti izvođenje tog programa u Glogovcu, gdje se nalazila žandarmerijska stanica. Međutim, do toga nije došlo. Čak je na priredbi bilo i nekoliko žandarma.

POKRETNE SEOSKE BIBLIOTEKE

Na području Janja postojale su 1940. godine četiri male pokretne biblioteke koje su imale po 60 do 100 knjiga. Biblioteke su se nalazile kod članova KPJ ili liča koja su bila bliska Partiji. Kod mene se nalazila biblioteka u selu Čuklićima, koja je služila za sva sela na području Grbavice. Biblioteka u selu Babinom Dolu bila je kod Petra Peće, tada kandidata za člana KPJ, a koristili su je stanovnici seli na području Babića. U selu Pribeljcima biblioteka je bila kod Milana Ilića, kandidata za člana KPJ. Nju su koristili i čitaoci iz Podobzira. Četvrta biblioteka nalazila se u selu Lipovači, kod Jove Milovca, koji je bio politički napredan i blizak Partiji. Te biblioteke poklonilo je janjskim selima „Sokolsko društvo” iz Jajca, a pripremljene su i podijeljene na inicijativu grupe članova KPJ koji su bili u Upravi „Sokola”.

U bibliotekama su bile brošure iz oblasti poljoprivrede, napredna djela čuvenih svjetskih i naših pisaca, kao što su „Mati” Maksima Gorkog, neki romani Džeka Londona, popularne pripovijetke i narodne pjesme.

Interesovanje za te knjige stalno je raslo. Često se dešavalo da su sve bile podijeljene čitaocima, pa se nije moglo udovoljiti zahtjevima ostalih zainteresovanih. Mnoge knjige su išle iz ruke u ruku, a pojedine su čitane kolektivno na seoskim skupovima i prelima. Sve to svjedoči da je knjiga nalazila pravi put do čitaoca, iako su u toj sredini bili uglavnom pismeni samo mlađi ljudi.

Međutim, i te male pokretne biblioteke, koje su tek počele da unose iskru znanja u ovu zaostalu sredinu, postale su smetnja režimu i uzrok nemira njegovih predstavnika. Već početkom 1941. godine, po naređenju sreskog načelnika iz Jajca, žandarmi su zaplijenili knjige iz nekih biblioteka sa područja Janja i predali ih Žandarmerijskoj komandi u Jajcu. Uprava „Sokolskog društva“ vrlo oštro je protestovala zbog toga kod sreskog načelnika i Komande žandarmerije.

Zahvaljujući radu omladinske čitalačke grupe i seoskih aktiva pri Osnovnoj školi u Grbavici, kao i interesovanju čitalaca za te male seoske biblioteke, nije pobudeno interesovanje naprednih seljaka i omladinača samo za korišćenje knjige nego i za politička zbivanja u svijetu i u našoj zemlji. Na sastancima čitalačke grupe obradivani su leci i članci koji nisu bili pogodni za seoska prela ili druge skupove. Čitani su, na primjer, popularni članci iz „Proletera“, „Komunista“, „Srpa i čekića“ i drugih partijskih listova. S obzirom na to da su materijali bili strogo ilegalni, seljacima se nije smjelo reći ko ih izdaje. Gdje god je u tekstu pominjana Komunistička partija, čitano je: „Napredni radnički pokret“.

Seljaci su bili sve zainteresovаниji, pa su često i sami tražili da im neko govori o novostima ili da im se nešto pročita. Na sastancima čitalačke grupe sve više smo pominjali Komunističku partiju, ciljeve njene borbe, radničku klasu, Sovjetski Savez i političke događaje u zemlji i svijetu.

Srećko Nedeljković je intenzivno pratilo političke događaje, pa nam je često govorio o opasnosti koja našoj zemlji prijeti od fašističkih država Njemačke i Italije, o nenarodnom režimu Kraljevine Jugoslavije i potrebi jedinstva radnika i seljaka u borbi za ostvarivanje njihovih prava.

U jesen 1940. pristupili smo organizovanju akcije „Crvena pomoć“, u čemu smo postigli dobre rezultate. Prikupljana je pomoć u naturi, uglavnom u žitaricama, jer seljaci nisu imali mogućnosti da daju novčane priloge. Ta je pomoć bila namijenjena porodicama radnika koji su bili u teškom materijalnom položaju.

Istovremeno je Srećko Nedeljković aktivno djelovao u Udruženju učitelja, boreći se za njihov bolji položaj. Takođe se zalagao za otvaranje školskih kuhinja i dobio podršku većine svojih kolega. Zato su u jesen 1940. otvorene školske kuhinje gotovo u svim janjskim školama. Pojedine namirnice za te kuhinje davali su roditelji učenika, a mast, hljeb i još neki artikli obezbjeđivani su školskim budžetima. S obzirom na to da je Janj siromašan i pasivan kraj, školske kuhinje su mnogo značile za ishranu učenika, jer je većina njih imala bolji ručak u školi nego u svojoj kući.

Sve te aktivnosti Srećka Nedeljkovića obezbijedile su mu povjerenje seljaka na njegovom školskom području i autoritet među omladinom i drugim mještanima.

ĆELIJA U GRBAVICI

Poslije godinu dana rada omladinske čitalačke grupe i aktiva seljaka mogla se ocijeniti politička opredijeljenost pojedinaca i preduzeti pripreme za prijem u Partiju onih koji su bili spremni i sposobni da se bore za njen program. U novembru 1940. godine, nakon dogovora s Jusufom Filipovićem, Srećko Nedeljković je primio u KPJ mene, siromašnog seljaka Vida Radmana, koji je ranije dugo radio u jajačkoj tvornici „Eelektrobošna“, i omladinca-seljaka Stojana Mitića. Time je osnovana prva ćelija KPJ u Grbavici od četiri člana. Sekretar ćelije bio je Srećko Nedeljković.

Mada i sam mlad član KPJ, Srećko Nedeljković je bio politički izraslij od nas, pa je često na sastancima, prilikom proučavanja partijskih materijala, govorio o ciljevima za koje se bori Komunistička partija. Posebno je isticao ko može da bude njen član, kako treba da se ponaša i da djeluje. Od njega smo dosta saznali o borbi radničke klase, koja se zajedno sa siromašnim seljaštvom i naprednom inteligencijom suprotstavlja eksplotaciji od strane jugoslovenske buržoazije, te o svirepim postupcima diktatorskog režima Kraljevine Jugoslavije prema komunistima i drugim borcima za demokratiju i slobodu. Iстicao je da se samo čvrsto organizovani možemo oduprijeti tom režimu i izboriti svoja prava.

Vrlo često smo na sastancima govorili i o držanju komunista pred klasnim neprijateljem, ukoliko bi bili uhapšeni, naglašavajući da član KPJ ne smije ništa priznati policiji, niti odati svoje drugove.

Kao primjer komunista koji se dobro držao pred klasnim neprijateljem istican je Georgi Dimitrov. Tada je ilegalno rasturana brošura o njegovom držanju pred fašističkom policijom, koju smo svi s velikim interesovanjem pročitali.

Bilo je neophodno ukazati našim mladim komunistima na sve to, a naročito na značaj konspiracije u ilegalnim uslovima rada Komunističke partije, jer je svaka nesmotrenost mogla dovesti do provala i hapšenja, odnosno izazvati ozbiljne posljedice.

Pridavali smo veliki značaj i moralno-političkom liku člana KPJ. Srećko je često isticao da komunist mora u svojoj sredini i na svakom mjestu služiti za primjer drugima, to jest svojim radom, skromnošću i djelovanjem postati politički uticaj an u masama.

Ubrzo poslije osnivanja partiskske ćelije u Grbavici, primljen je u članstvo KPJ i Nemanja Vlatković, učitelj u Pribeljcima. Zaključeno je da on odmah počne pripremati jednu grupu mladića za prijem u Partiju. Tako su već početkom 1941. primljeni u KPJ mlađi seljaci Petar Pećo (iz Babinog Dola) i Milan Ilić (iz Pribeljaca). Njihovim prijemom stvoreni su uslovi za osnivanje druge ćelije KPJ na području Janja — u selu Pribeljcima, koje je od Grbavice udaljeno oko 20 kilometara.

Te dvije čelije, u pomenutim sastavima, nastavile su svoju aktivnost sve do aprilskog rata 1941. godine. Tada su bili mobilisani u vojsku Srećko Nedeljković, Nemanja Vlatković, Vid Radman i Petar Pećo, a u Janju smo ostali Stojan Mitrić, Milan Ilić i ja. Mi smo sve do povratka drugova iz tog kratkotrajnog rata održavali vezu s partizanskim čelijama u Jajcu i Jezeru.

U Grbavici je postojala i grupa kandidata za članove KPJ, koju su sačinjavali seljaci Mihajlo Rakita, Spiro Mitrić, Savko Mitrić i Simo Mitrić Mimin. Svi su oni kasnije postali članovi Partije i učestvovali u NOP-u.

Omladinska čitalačka grupa i aktiv naprednih seljaka nastavili su rad i poslije osnivanja čelije KPJ u Grbavici. Staviše, organizovana je omladinska čitalačka grupa i u Pribeljcima. Grupu u Grbavici sačinjavali su omladinci Jovo, Momir i Novak Mitrić, Spiro, Bogdan i Savko Rakita, Savko Savić, Ilija i Petar Mihajlović. Stojan Mitrić, kao član KPJ, djelovao je politički među omladincima, čitalačku grupu u Pribeljcima sačinjavali su Spiro, Đorđe, Dušan i Ilija Ilić, Gojko Jovišević i Dušan Malinović.

Prema svojoj političkoj aktivnosti, svi pomenuti omladinci ispunjavali su uslove da budu članovi SKOJ-a. Međutim, na tom terenu nisu postojali aktivi skojevske organizacije sve do pred kraj 1941. godine. Omladinci su izvršavali niz konkretnih zadataka, kao što su održavanje veze s partijskim čelijama u Jezeru i Jajcu, donošenje i odnošenje partijske literature i slično.

U početku nije bilo baš lako okupljati omladince, jer mnogi nisu ispoljavali dovoljno interesovanja, a i roditelji su često predstavljali prepreku. Nužna je bila uporna borba protiv zaostalih shvatanja pojedinaca. Bilo je potrebno dosta truda da bi neki omladinci sagledali korist od čitalačkih časova, da bi se poslije teških seoskih poslova odlučili da uveče podu na sastanak u školu udaljenu od sela više od tri kilometra. Sjećam se da su se neki pitali kakva je korist od čitanja, jer im njivu niko neće obraditi ako oni sami to ne učine.

Takva shvatanja su pobijedena upornim radom. Ti isti mladići su kasnije bili vrlo aktivni. Svi su oni u ustaničkim danima stupili u partizanske jedinice, a neki brzo postali vojni i politički rukovodiovi. Mnogi od njih su, kao neustrašivi borci za ideale Partije, poginuli u bitkama protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Omladinci iz Grbavice, koji su politički djelovali od jeseni 1940. do julskog ustanka 1941. godine, bili su zaista divni. Vrlo je teško izdvijiti nekog od njih, reći da je bio bolji od ostalih. Svi oni su bili pošteni, odani Partiji i spremni da izvrše svaki zadatak.

ZNAČAJAN POLITIČKI UTICAJ

U selima Ljuši, Babićima i Mujdžićima radili su prije aprilskog rata učitelji koji su, pod uticajem Partije, i politički djelovali u narodu. U Babićima je radila učiteljica Mirjana Just, koja je bila vrlo bliska Partiji. Ona je bila aktivna već prvih dana ustanka, a kasnije je na slobodnoj teritoriji radila u Antifašističkom frontu žena. Međutim, go-

tovo svi učitelji, muškarci, bili su neposredno pred rat mobilisani u bivšu jugoslovensku vojsku, a poslije njene kapitulacije nisu se vratili u Janj.

Iako su obje čelije KPJ u Janju bile mlade i imale svega sedam članova, a uz to bile dosta udaljene od jajačke i jezerske čelije, one su vrlo aktivno politički djelovale u narodu. Članovi KPJ trudili su se da što bolje prate događaje u zemlji i svijetu, kao i da ih objašnjavaju narodu u granicama svojih sposobnosti. Kad ovo kažem, imam u vidu činjenicu da smo mi, mladi članovi KPJ (sa svega nekoliko mjeseci staža), bili skromnog političkog znanja. Usvojili smo političku liniju Partije i disciplinovano se borili za sprovođenje donesenih zaključaka, ali nismo mogli sami, bez pomoći sekretara čelije, da shvatimo i objasnimo pojedina politička zivanja.

Narodu smo govorili o opasnosti koja prijeti našoj zemlji od fašističkih država Njemačke i Italije, osuđivali politiku bivše jugoslovenske vlade, koja je zajedno s knezom Pavlom Karadorđevićem vršila pripreme za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. U narodu je tada postojalo raspoloženje za savez između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, a vlada je vodila sasvim suprotnu politiku.

O pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, kao i o vojnem puču koji je potom uslijedio, u selima Janja i Pljeve saznalo se dan-dva kasnije. Ali bez obzira na to zakašnjenje, ti događaji su snažno odjeknuli. Narod je osuđivao sramnu izdaju vlade i izražavao spremnost da se bori protiv fašizma. Pod uticajem demonstracija koje su tih dana zahvatile cijelu zemlju, i u Šipovu je došlo do spontanog masovnog protesta.

Događaji koji su se odigrali u martu 1941. ukazivali su na neizbjegnost rata. Jedino se postavljalo pitanje kojeg će dana fašističke sile napasti našu zemlju. Vijest o mučkom bombardovanju Beograda i napadu fašista na Jugoslaviju, 6. aprila 1941. godine, izazvala je ogorčenje u narodu toga kraja. Mnogi mladi vojni obveznici odlazili su samoinicijativno u Jajce i Šipovo, želeći da ih nadležni vojni organi upute u njihove jedinice, tamo gdje su imali ratni raspored. Međutim, taj trud je bio uzaludan. Predstavnici vojnih vlasti savjetovali su im da idu svojim kućama i da čekaju pozive; ti pozivi, međutim, nikad nisu stigli. Već tada se jasno nazirala i sramna izdaja viših oficira u štabovima i komandama vojske Kraljevine Jugoslavije. To je potvrđivala i činjenica da je bilo mobilisano nekoliko starijih godišta, uglavnom za sporedne dužnosti, dok se veliki broj mladih i sposobnijih vojnih obveznika nalazio kod svojih kuća, umjesto da budu na granici, u prvim borbenim redovima.

Vaskrsija Stupar

MOJI PRVI SUSRETI S KOMUNISTIMA

Kad sam završio osnovnu školu i dobio svjedočanstvo, na putu kući razmišljao sam o tome šta dalje da radim. Odlučio sam da zamonjam roditelje da mi omoguće dalje školovanje. Oni su se složili s tim, pa sam se upisao u Srednju poljoprivrednu školu u Banjaluci, i završio je 1937. godine. Potom sam pokušao da se zaposlim u Šipovu, ali a tome nisam uspjeo. Boravio sam izvjesno vrijeme kod kuće, a onda odlučio da podem u Beograd i da tamо okušam sreću.

Tako sam se jednog dana obreo u našem glavnom gradu. Lutao sam ulicama i tražio posao. Obišao sam Beograd i uzduž i poprijeko. Dani navikavanja na život u velikom gradu sporo su prolazili, a posebno onima koji su bili bez posla i sredstava za život. Saznavši da žandarmi i policija hvataju i zatvaraju one koji nisu zaposleni i koji nemaju radničku knjižicu, uplašio sam se i postao nesiguran.

Jedne večeri, nakon dugog lutanja gradom, u kasnim časovima naletio sam kod Slavije na žandarma. Legitimisao me je i ustanovio da nemam radničku knjižicu, pa me je sproveo u zatvor II kvarta. Smješten sam u jednu mračnu prostoriju. Ujutru sam sproveden kod starještine kvarta. Pošto mu je žandarm raportirao da me je u toku noći našao bez isprava, starješina mi je prišao i kroz zube upitao:

— Odakle si ti, vucibatino?

Brzo sam odgovorio da sam iz jednog sela kod Jajca. Policajac je iskolačio oči, prišao mi bliže, opsovao mi bosansku majku i rekao da je i on od Jajca. Meni je to bilo drago. Pomislio sam: „Evo ko će mene spasiti od nevolje.“ Zato sam ga zapitao:

— Kako se vi zovete, gospodine, koji ste od Jajca?

Još nisam čestito ni izgovorio posljednju riječ, a on mi je opalio jak šamar po jednom, pa po drugom obrazu. Njegov prsten mi se zario u donju usnu i iz nje je izbila krv. Kad je to primijetio, naredio je žandarmu da me odvede da se operem, pa da se vratim na saslušanje. Ispitivanje je trajalo vrlo kratko. Otjeran sam na šišanje, a onda na pilanje drva za zatvorske službenike.

„Ima Ū nade, hoću li udahnuti dah slobode, hoću li izići iz ove mračne prostorije?“ — pitao sam se više puta u sebi. Imao sam sreću.

Moj zemljak Dušan Maleš, rodom iz Pljeve, s kojim sam stanovaо u Hadži-Rufimovoј ulici, prisjetio se šta mi se moglo dogoditi i krenuo je da me traži. Pronašao me i nekako uspio da me izvuče iz zatvora.

Bio sam presrećan izlazeći iz zatvora. Išao sam uzdignute glave s mojim spasiocem. Mislio sam da idemo u stan, ali me je on odveo kod Miloša Minića, predsjednika Upravnog odbora Opštetsudetskog menze. Dušan ga je odavno poznavao i s njim radio. Minić me je primio i o svemu razgovarao sa mnom. Ispričao sam mu kako sam došao u Beograd i radi čega. On je sve to pažljivo saslušao, pa mi je dao neku potvrdu u kojoj je stajalo da sam zaposlen. Rekao mi je da podem u Upravu grada Beograda, jer pomoću te potvrde mogu izvaditi radničku knjižicu. Tako je i bilo. Dobivši knjižicu vratio sam se u menzu i ponovo se javio Miniću. Taj divni i humani čovjek omogućio mi je da se u menzi besplatno hranim. Zatim me je upoznao s ekonomom menze Hasanom Brkićem, studentom prava, i Mirkom Pećom, studentom filozofije, koji je u menzi bio zaposlen kao konobar. Posebno mi je bilo drago što sam se upoznao s Mirkom Pećom, mojim zemljakom, rodom iz sela Babića kod Šipova.

Hasan, Mirko i Miloš počeli su me politički prosvjećivati. Njih trojica (tek mnogo kasnije saznao sam da su bili članovi KPJ) su mi dali osnovu političke orijentacije i već tada sam se opredijelio za radnički pokret, i kao prvo bio učlanjen u Ursove sindikate. Ipak, sa mnom je najviše politički radio Mirko Pečo. Njegovi savjeti i uputstva kako da se vladam dobro su mi došli u narednim godinama. On je znao da mi dugo priča o eksploraciji radnika od strane kapitalista, a potom kako se treba boriti protiv domaće buržoazije. U to vrijeme se mnogo govorilo o Sovjetskom Savezu, kao prvoj zemlji socijalizma, posebno kako je pod rukovodstvom Lenjina izvedena oktobarska revolucija, pa je Mirko meni pričao o Komsomolu i o našem SKOJ-u. On je vjerovatno smatrao da ja, kao omladinac, treba da postanem skojevac.

Zapažao sam da je Mirko suviše kritičan i strog prema sebi. Nastojao je da u radu postigne što više. Neprekidno je održavao veze s radnicima iz svog rodnog kraja koji su živjeli i radili u Beogradu. U razgovoru s nekim radnicima iz Janja saznao sam da je on pokrećač svih političkih akcija među njima. Rasturao je naprednu literaturu sam i preko svojih povjerenika učlanjivao radnike u Ursove sindikate.

Osim djelovanja na radnike iz Janja zaposlene u Beogradu, Mirko Pečo je za vrijeme ferija odlazio u rodni kraj i тамо politički radio. Donosio je napredne knjige i brošure i davao ih na čitanje svojim prijateljima i poznanicima. Sjećam se da je i meni dao da pročitam roman „Mati“ Maksima Gorkog i „Umovanje zdravog razuma“ Vase Pelagića, a od Hasana Brkića dobio sam nekoliko brošura koje su se odnosile na građanski rat u Španiji.

Februara 1939. morao sam iz zdravstvenih razloga napustiti Beograd i vratiti se u svoj rodni kraj. To sam učinio teška srca, jer sam bio spreman da se uključim u borbu za bolji život, za naprednije društvene odnose. U Beogradu sam bio u vrijeme kad je Josip Broz došao na čelo Partije, odnosno kad se pristupilo učvršćivanju i omasovljavanju njenih redova.

Na polasku iz Beograda Hasan Brkić i Mirkо Pećo su mi saopštili da se javim Jusufu Filipoviću, koji je živio u Jezeru, uz napomenu da će mi on ubuduće davati uputstva za rad.

Bio je mart 1939. kad sam se upoznao s Jusufom Filipovićem, uz pomoć Vlajka Borojevića, službenika iz Jajca. On me je s Jusufom upoznao na jednostavan način. Borojević i ja doputovali smo u Jezero i svratili u kafanu Adema Ribića, gdje smo očekivali Jusufov dolazak. Ubrzo se preda mnom našao žustar čovjek srednjega rasta. Kad bi završio sa izlaganjem misli, znao je najednom začutati, pa se sticao utisak da je „odluta negdje daleko“. Ko nije poznavao Jusufa, takođe bi pogrešno zaključio da pred sobom ima čutljivog čovjeka.

Pošto smo saslušali radio-vijesti u Ademovoj kafani, krenuli smo Jusufovoju kući. Usput me je on ispitivao o mome boravku i radu u Beogradu, a naročito se interesovao za moje kontakte s Hasanom Brkićem i Mirkom Pećom. Potom mi je govorio o tajnosti našeg rada i načinu zakazivanja sastanaka, te o nizu drugih pitanja koja su se odnosila na ilegalno djelovanje.

Jusuf je često dolazio u Jajce. Uvijek je nastojao da se sastane sa mnom i da me informiše o situaciji u nas i u svijetu. Kad god je želio da se sastanemo, najprije je dobro provjerio da li ga neko prati. Prilazio mi je tek kad bi utvrdio da nema opasnosti.

U tim mojim kontaktima s Jusufom, koji su trajali sve do aprilskog rata, primjećivao sam da je on vrlo blizak ljudima i da lako ostvaruje saradnju s njima. Bio je veoma pravičan. Žato ga je pošten svijet volio, a protivnici mrzili. Prkosio je predstavnicima ondašnjih vlasti i javno se borio protiv nasilja i bezakonja.

Za vrijeme boravka u Jajcu, nakon povratka iz Beograda, shvatio sam da je Partija planski radila i uspjela da stvori svoja uporišta u tom kraju. Mirkо Pećo je jedan od onih koji su tome znatno doprinijeli. On je pronalazio ljudi bliske Partiji, koji su ispoljavali spremnost da se bore protiv postojećeg režima, slao ih Jusufu i ostalim komunistima da nastave rad s njima. Zahvaljujući takvom radu, na jajačkom području su osnovane čelije KPJ. One su odigrale odlučujuću ulogu već prvih dana NOR-a i revolucije.

Jako Čavar

ŠTRAJK NA GRADILIŠTU JAJAČKOG MOSTA

Sedmodnevni štrajk jajačkih radnika na gradilištu mosta u Varaždu organizovala je podružnica Ursovih sindikata u jesen 1936. godine.

Radove na mostu preko Vrbasa izvodio je sarajevski preduzimač Adam Tili. Koliko se sjećam, među tim radnicima bili su Džemal Ademović, Anto Vujić, Salko Hodžić, ja i drugi.

Kao i svaki drugi kapitalist, Tili je nastojao da nadnice radnika budu što manje, a njegova zarada što veća. Mjera zaštite na radu nije bilo, iako se radilo na visokim skelama, iznad dubokog i plahovitog Vrbasa, na poslovima opasnim po život radnika.

Odnos poslodavca prema radnicima nije bio ljudski. Tili se poнашао bahato, omalovažavao je i vrijedao radnike. Sve to izazvalo je nezadovoljstvo, a naročito protežiranje jedne grupe tesara — „folksdojčera” od Prnjavora, među kojima je bio i neki Josip Lajner. Njima je Tili isplaćivao nadnice veće za 20 odsto nego drugim radnicima. To je prevršilo svaku mjeru, pa su radnici stupili u štrajk.

Poslije prekida rada, jajački radnici su najodlučnije zahtjevali da se njihove nadnice povećaju za 20 odsto i na taj način izravnaju s nadnicama „folksdojčera”, zatim da se poboljšaju uslovi rada i da se popravi odnos prema radnicima, da se poslodavac korektno odnosi prema njima i da im uredno isplaćuje zarađe.

Poslije sedam dana štrajkovanja, poslodavcu Tillu nije preostalo ništa drugo nego da prihvati uslove radnika. Povećao im je nadnice za 20 odsto i tako ih izravnao s nadnicama protežiranih „folksdojčera”.

U organizovanju ovog štrajka naročito se istakao tadašnji sekretar podružnice Ursovih sindikata mladi limarski radnik iz Jajca Muhi-din Kadrić. Štrajkačima su pomagali i drugi sindikalni aktivisti, među kojima su bili najzapaženiji Nikola Rajić i Anto Krešo.

Todor Jokić

ŠTRAJK DRVOSJEČA

Stanovnici Natpolja, Grbavice, Kneževića i drugih sela sa janjške visoravni nisu mogli u predratnom periodu živjeti od prihoda koje su dobivali sa svoje posne zemlje. Gotovo iz svake kuće odlazio je „trbuhom za kruhom” bar po jedan član porodice. Najveći broj njih zapošljavao se u šumskim preduzećima „Šipad” i „Ugar”, ili u Šumskoj upravi u Jajcu. Ti ljudi su sjekli šumu na radilištima koja su se nalazila u blizini, pa su od svojih domova vrlo brzo stizali na posao.

Vlasnici pomenutih firmi dobro su poznavali prilike tih krajeva, pa su nudili veoma niske zarade, uvjereni da ih radnici moraju prihvati. Ljudi Isu često radili i po 16 časova dnevno za svega 8 do 10 dinara. Uz to, privatni preduzimači su uzimali svoj dio.

Iako su svakodnevno gundali i bunili se, neorganizovani radnici nisu ništa mogli postići, jer su poslodavci na njihovo negodovanje najčešće jednostavno odgovarali da ako neće oni, drugi hoće. Bojeći se da će ostati i bez tih minimalnih zarada, radnici su čutali i nastavljali da rade.

Tako je bilo sve do jeseni 1939. godine, kad je Šumska uprava u Jajcu, kao poslodavac, ponudila još nepovoljnije uslove. Radnici su se tada pobunili i stupili u štrajk. Poslodavac im je postavio ultimatum, odnosno zaprijetio da će dovesti radnike iz Kupresa ako ne nastave posao za 24 časa.

Radnici koji su do tada sjekli šumu u Ravnoj gori odgovorili su da ne prihvataju ponuđene uslove, da čvrsto ostaju pri svojoj odluci; taj njihov stav poslodavcu su saopštili Krstan Jokić, Niko Jokić, Ilija Ponjević i drugi.

Ali poslodavac je ostvario svoju prijetnju. Nakon dva dana, na radilište su dovedeni novi radnici iz okoline Kupresa. Predstavnici štrajkača pošli su kod novodošlih radnika i rekli im zašto se bune, objasnili uslove koje su postavili poslodavcima i zatražili od njih da ne počinju da rade u takvim uslovima. Novodošli radnici nisu prihvatali zahtjeve štrajkača, nego su prionuli poslu.

Iako pritisnuti nevoljom i svjesni da mogu izgubiti i svoje bijedne zarade, štrajkači su ipak riješili da idu dalje, da situaciju potpuno

raščiste. Krajem septembra 1939. godine, napali su u toku noći štrajkbrehere, popalili im barake za stanovanje i uništili alat. Štrajkolomci su se razbježali pod žestokim naletom štrajkača. Sutradan su poslodavci doveli na lice mjesta desetak žandarma, tražeći organizatora štrajka. Štrajkači su odgovorili da su svi oni organizatori. Kad nisu uspjeli da otkriju organizatora, jer to zaista i nisu bili pojedinci, žandarmi su se povukli, a poslodavci su bili prisiljeni da ispune zahtjeve štrajkača.

Ta prva pobjeda štrajkača, iako spontana, uvjerila je radnike da se samo odlučnom i organizovanom borborom mogu suprotstaviti izrabiljivačima.

Muharem Čosić

ŠTRAJK U ŽAOVINAMA

Prije rata bio sam jedan od tridesetak radnika u malom rudniku barita u Zaovinama kod Jezera. Rudnik su iskoriščavali privatni preduzimači August Mursel i Fahrija Hadžiosmanović. Uslovi rada u tom rudniku bili su teški, a nadnlice male. Ali najteže nam je padalo neisplaćivanje zarada i po nekoliko mjeseci. Zbog toga smo se patili. Trebalo je kupovati životne namirnice, a trgovci nam nisu ništa davali na veresiju.

Tako su se, na primjer, u februaru 1941. godine navršila tri mjeseca otkako nismo primili plate. Bilo nam je već dozlogrdilo. Tih dana sam susreo u Jezeru Šaćira Maslića, kovačkog majstora. Kad me je upitao kako idu poslovi u rudniku, rekao sam da nam nije dobro, jer već tri mjeseca nismo primili nijedan zarađeni dinar. Na to mi je Šaćir rekao:

— Muhareme, pobuni radnike! Obustavite rad u rudniku i podite u Jajce kod poslodavaca. Recite im da nećete raditi dok vam ne isplate zarađene nadnlice.

— A šta će biti sa mnom, Šaćire, ako ne uspijem okrenuti radnike za sobom? Ostat ću ti ja onda bez posla! — odvratio sam mu bojažljivo.

— Eh, moj Muhareme, dok je leđa biće i samara — odgovorio mi je Šaćir.

Ocijenio sam da nema drugog izbora i odlučio da poslušam Maslića. Čim sam došao među radnike i rekao im šta mislim, sve sam ih pridobio. Prekinuli smo rad. A kad nas je poslovoda Mitar Vujić upitao zašto ne radimo, odgovorili smo gotovo u jedan glas:

— Platut daj, pa čemo raditi.

Sutradan smo svi pošli u Jajce. Stigavši pred kancelariju poslodavaca zatražili smo da nam isplate zarađene nadnlice. Oni nisu imali kud, morali su udovoljiti našem zahtjevu.

Dok smo se u grupi kretali glavnom ulicom Jajca, policajci i žandarmi su nas pratili i „držali na oku” sve dok nismo napustili grad.

Idući svojim kućama, u razgovoru smo zaključili da se samo jedinstveni i hrabri radnici mogu uspješno boriti protiv izrabljivanja. Tada sam drugovima rekao da u njedrima nosim tajne novine, dobitne od Šaćira Maslića, u kojima piše da će naš narod dočekati slobodu i lijepe dane o kojima sanjamo.

Bogdan Rakita

STRELJAČKA SEKCIJA U GRBAVICI

Seoska omladina na teritoriji bivšeg jajačkog sreza nije imala prije drugog svjetskog rata nikakvu organizaciju koja bi je ma u kojem pogledu povezivala i okupljala. U ljeto 1939. godine „Sokolsko društvo“ iz Jajca pokušalo je da svoju aktivnost proširi i na seosku omladinu. Naime, uz pomoć popa Rakite, koji se u to vrijeme bavio i politikom (uglavnom bio u opoziciji), osnovana je sekcija „Sokola“ od omladinaca sa teritorije koja je gravitirala grbavičkoj školi. Osnovna aktivnost sekcijske trebalo je da bude streljaštvo.

U vrijeme školskog raspusta, jula iste godine, iz Jajca su došli neki drugovi koje do tada nisam poznavao. Pozvali su sve članove sekcijske, a i ostalu omladinu koja je to željela, da se okupe kod škole radi gađanja vojničkom i malokalibarskom puškom. Kasnije sam doznao da su grupu koja je organizovala gađanje predvodili ljudi bliski Partiji, napredni omladinci iz Jajca. Među njima je bila i drugarica Berta Kučera, tada kandidat za člana KPJ. Tu sam, takođe, upoznao Franju Rajića i Mimu Marijanca.

Za gađanje su bile pripremljene školske mete i postavljene ispod škole, u zvanom Paležu. Poslije kratke obuke, koju je s nama izvela drugarica Berta, počeli smo da gađamo. Članovi sekcijske dobili su po četiri metka, a ostali omladinci po dva. Iako većina nas ranije nije imala u rukama vojničku pušku, rezultati su bili veoma dobri.

Avgusta iste godine, ponovo smo pozvani na gađanje. Odziv omladine bio je veliki, pa se činilo da je to nekakav seoski zbor. Berta nam je ponovo ukratko objasnila kako treba gađati. Postigli smo odlične rezultate, pa su i naši nastavnici bili zadovoljni.

Ta gađanja ostala su mi duboko u sjećanju i zbog toga što su bila od velike koristi za sve omladince koji do drugog svjetskog rata nisu služili vojni rok. Svi mi, učesnici pomenutih gađanja, znali smo 1941. godine i kasnije da bez prethodne obuke koristimo oružje u borbama protiv neprijatelja.

Koliko mi je poznato, osnivanje streljačke sekcijske u Grbavici predstavlja dio nastojanja Partije da svoj uticaj na seosku omladinu ostvaruje i preko sportskih organizacija.

Jo vo Milo vac

LAŽNA OBEĆANJA

Od kada pamtim, u janjska sela su zalazili samo lugari, poreznici, žandarmi, finansi i popovi. Oni su obavljali određene poslove i potom se vraćali svojim kućama.

Početkom ovog stoljeća otvorene su u našem kraju dvije osnovne škole, a od 1928. do 1932. godine još četiri. Učitelji su dolazili i s nama dijelili više zla nego dobra. Ti prosvjetni radnici bili su prvi nosioci naprednih ideja. Među njima su se isticali Mićun Jovanović, Slobodan Bodo Pošarac (Ljuša), Srećko Nedeljković (Grbavica) i Nemanja Vlatković (Pribeljci). Učitelji su Janjanima ukazivali na izrabljavače, tj. na one koji su se za ovaj kraj interesovali samo u vrijeme kad je trebalo da pukupe porez i druge dažbine ili kad su predstojali izbori. U kampanjama buržoaskih partija za pridobijanje birača njihovi predstavnici nisu imali mjere. Zato su naši ljudi često znali, mada im nije bilo do toga, da se slatko nasmiju raznim glupostima, a ponajviše parolama koje su lansirane za vrijeme predizbornih kampanja.

Meni su ostale u živom sjećanju predizborne aktivnosti 1938. godine. Na našem području vođena je borba između kandidata Udružene opozicije i Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ). Uoči izbora, opozicija nije dozvolila kandidatima JRZ da na području Janja i Pljeve održavaju političke zborove. Birači koji su podržavali Udruženu opoziciju ometali su sreskog načelnika da govori na političkom zboru u Strojicama. Kad se pojavio na tribini, narod ga je zasuo pokvarenim jajima i kamenjem. Slično se dogodilo i u Glogovcu kad je trebalo da govori predstavnik JRZ. Na svim tim zborovima bilo je riječi o zaduženju seljaka kod bankara i trgovaca. Jedan od kandidata JRZ obećavao je moratorijum i brisanje svih dugova u zemlji, a drugi ga je odmah pobijao, obećavajući da će biračima koji glasaju za JRZ biti omogućeno da dugove otplaćuju u ratama i bez kamata. Ljudi su se, naravno, govornicima u lice smijali.

Poslanici JRZ izbacili su potom novu parolu: „Ko glasa za JRZ, dobiće doznaku da bi mogao kupiti cement i željezo za izgradnju bune.” Nekim selima obećali su izgradnju vodovoda. Ali, kao što je uvijek bivalo u takvim prilikama, ni to obećanje nije ispunjeno. Naši ljudi iz Strojica, Podobzira, Pribeljaca i drugih sela, kao i njihova

stoka, skapavali su od žedi u sparnim ljetnjim mjesecima i poslije izbora.

Sjećam se i treće lažne parole koju su pristalice JRZ lansirali. Preko svojih korteša na zborovima i u ličnim kontaktima obećavali su biračima besplatne vagone za prevoz kukuruza zarađenog u Vojvodini. Prema onoj narodnoj: „Obećanje ludom radovanje”, ni ovo nikad nije ispunjeno.

U toku izborne kampanje narod je doživljavao i posebna uzbudjenja, zbog kojih mnogi ljudi nisu mogli mirno spavati. Naime, vlasti su znale da angažuju lugare, žandarme i druga lica da podnose prijave protiv onih seljaka koji su usurpirali državno zemljište i činili druge slične prestupe, kako bi ih prisili da glasaju za JRZ. Pritisak je vršen i angažovanjem poreskih organa da po hitnom pljenidbenom postupku naplaćuju zaostali porez, što znači da je ta buržoaska partija imala na raspolaganju cjelokupni državni aparat. On joj je pomagao u vrijeme izbora, odnosno olakšavo da pobijedi.

Druga strana, Udružena opozicija, nije se mogla služiti takvim sredstvima, jer jednostavno nije bila u mogućnosti da glasačima obećava bilo kakve povlastice. Udružena opozicija je imala i velike teškoće u održavanju političkih zborova. Na primjer, kad su predstavnici opozicije zakazali 1938. politički zbor u Strojicama, na kojem je trebalo da govore dr Mića Branislavljević i prota Milan Ilić, pripadnici JRZ im nisu odobrili korišćenje opštinskog zemljišta (pred zgradom Opštine), pa je zaključeno da se zbor održi na crkvenom zemljištu. Međutim, JRZ je i tu zabranila zborovanje. Potom je zbor otpočeo na privatnom zemljištu, u neposrednoj blizini, ali su pripadnici JRZ uspjeli i tu da ometu njegovo održavanje. Zapravo, nastala je tuča između pristalica zavađenih političkih stranaka. To je, u stvari, bio revanš opozicije, koja je prethodno omela zbor JRZ na istom mjestu.

Po zakonu nije bila dozvoljena agitacija na sam dan izbora, ali to nije poštovano. Poslanički kandidati i drugi predstavnici JRZ prijetili su glasačima i na biralištima. Karakterističan je jedan postupak na biralištu u Osnovnoj školi u Strojicama. Vidjevši da je Risto Rakita glasao za Udruženu opoziciju, predstavnik JRZ ga je opomenuo na licu mjesta:

— Obećao si, Risto, da ćeš glasati za JRZ! Dao sam ti pola litra rakije i dva pakla duvana!

Risto je odvratio:

— Neću da prodam svoj glas onima koji me izrabljuju!

Ovakvih primjera je bilo i na drugim biralištima u Janju.

Zahvaljujući navedenim okolnostima, a posebno pravilnoj orijentaciji birača, na izborima 1938. u Janju i Pljevi pobijedila je Udružena opozicija.

Posebno je važna još jedna činjenica koja se odnosi na te izbore. Naime, većina omladine u Janju podržavala je poslanike Udružene opozicije. To je bila orijentacija KPJ, koju su prenosili napredni radnici iz Beograda, Jajca i drugih gradova prilikom povremenog navraćanja u svoj rodni kraj, a i nekolicine srednjoškolaca, prvenstveno učitelja i komunista iz Janja, Jajca i Jezera.

Treba naročito istaći da su napredni učitelji odigrali pionirsku ulogu u podizanju svijesti naših ljudi, a posebno u vaspitanju omladine. Oni su preko nje krčili put novim idejama, raskrinkavalii politiku buržoaskih partija i nenarodnog režima u cjelini, a prvenstveno politiku JRZ na području Janj a i Pljeve. Cesto je opravdano isticano da predstavnici JRZ ne bi nikad upitali siromašne seljake Janj a i Pljeve kako žive i je li im potrebna neka pomoć, da joj nisu bili potrebni glasovi na izborima. Pristalice JRZ nisu gotovo ništa uradili da bi pomogli siromašnom narodu. Naprotiv, oni su ga pritiskivali porezima i drugim dažbinama. Otuda i činjenica da je većina ljudi iz Janja koji su podržavali Udruženu opoziciju kasnije prihvatile politički program KPJ, što je bio doprinos širenju njenih ideja.

Takođe je značajno da su učitelji iz našeg kraja održavali stalne kontakte s mnogim svojim bivšim đacima, to jest ostvarivali politički rad s omladinom. Neke su orijentisali da nastave školovanje, pronalažili među njima svoje dobre saradnike i primali ih u SKOJ i KPJ.

Kad je podignut ustanak, omladinci su bili oslonac NOP-a u tom kraju. Mnogi su izrasli u veoma dobre komandire, komandante i političke komesare, u partiskske i skojevske rukovodioce.

Bogdan Rakita

POČETAK ORGANIZOVANOG RADA OMLADINE U SELU GRBAVICI

1 Ičitelj Srećko Nedeljković, rodom iz Arilja, došao je u jesen 1939.

U na dužnost u Osnovnu školu u selu Grbavici. Odmah je počeo da okuplja omladince iz Grbavice i okolnih sela. Pošto su neki mladići bili nepismeni, pristupio je osnivanju analfabetskog tečaja, i njime obuhvatio i starije seljake koji su željeli da se opismene.

Omladince koji su bili završili osnovnu školu uključivao je u čitalačku grupu. Sjećam se da nam je, na primjer, čitao odlomke iz knjige Dragojla Dudića „Za plugom”, u kojima je opisan težak život seljaka. Nedeljković nam je često govorio i o ratu koji je tada uveliko bješnjeo, zatim o izdaji i nemoći buržoaskih vlasti da zaustave Hitlerove osvajačke horde. Istovremeno je isticao moć i veličinu Sovjetskog Saveza. Sve to je na nas, radoznaće seoske mladiće, ostavljalo dubok utisak, tako da smo zavoljeli i učitelja i ono što je on volio. Zahvaljujući Srećku Nedeljkoviću, u Grbavici je osnovana i „Sokolska četa”, u okviru koje smo, osim fiskulturnih vježbi, izvodili i najosnovniju vojnu obuku.

Krajem 1940. Srećko je posebno pozvao na sastanak grupu omladinaca u kojoj sam bio i ja. Razgovarao je s nama o novonastaloj situaciji, a najviše o teškom stanju u kojem se naša zemlja nalazila i o ratnoj opasnosti koja nam prijeti. Početkom 1941. počeo je s nama proučavati odluke Pete zemaljske konferencije KPJ i neke članke iz „Proletera”.

Ranije smo, takođe na inicijativu učitelja Nedeljkovića, pokušavali da osnujemo malu seosku biblioteku. Iako u tome nismo uspjeli jer nismo imali novaca, ta želja nas nije napuštala. Zato smo se dogovorili da pripremimo jednu priredbu, kako bismo zaradili nešto novaca da se preplatimo na „Seljačke novine” i kupimo neke knjige. Osnovali smo diletantsku grupu i mali hor, a uz to odabrali nekoliko omladinaca za recito van je. Pripremili smo skeć antirežimskog sadržaja, pod naslovom „Seljak i june”, a horske pjesme i recitacije bile su izrazito rodoljubive i revolucionarne.

Priredba je bila odlično posjećena i uspjela je preko svih naših očekivanja. Za ulaznice smo dobili oko 200 dinara, pa je učitelj odmah mogao da izvrši pretplatu na „Seljačke novine”. Knjiga koje smo namjeravali da kupimo nije bilo u Jajcu. Nedeljković je na toj priredbi

govorio okupljenom narodu o situaciji u našoj zemlji i u svijetu uopšte. A kad ga jeneko zapitao šta je sa Rusijom, odgovorio je da o Rusiji ne smijemo govoriti, jer se za to ide u zatvor.

Te zime okupljali smo se vrlo često, nedjeljom i u večernjim časovima, što se naročito odnosi na grupu koju smo sačinjavali Stojan, Novak i Jovo Mitrić, ja i još neki omladinci. Uglavnom smo proučavali neke materijale i razgovarali o najaktuelnijim zbivanjima. Nedeljković nam je objašnjavao mnoge pojave i probleme o kojima do tada nismo imali ni pojma. Svaki put nas je upozoravao da niko ne smije znati šta govorimo i radimo. Kod njega smo često nalazili Radomira Mitrića, Milana Ilica i Vida Radmana, ali nismo znali zašto se oni sastaju.

Pošto nam je prva priredba dobro uspjela, odlučili smo da isti program izvedemo i u Glogovcu. Pored tamošnje osnovne škole nalazila se žandarmerijska stanica, ali smo se ponadali da žandarmi neće biti zainteresovani za našu priredbu. U Glogovac smo otišli jedne nedelje — koja se poklopila s nekim crkvenim praznikom — kako bismo imali što masovniju posjetu. S nama su pošli i neki stariji drugovi, od kojih sam zapamtio jedino Radomira Mitrića. Nedeljković je negdje nabavio crveni barjak i zadužio Novaka Mitrića da ga nosi. Pošto je bio u dobrim odnosima sa popom, učitelj ga je nagovorio da u crkvi oglasi našu priredbu.

Mene su pred početak programa odredili za blagajnika, iako sam igrao glavnu ulogu u skeću. Cijena ulaznice bila je dva dinara. Kad smo vidjeli da u redu stoje i dva žandarma, nije nam bilo nimalo prijatno. Radomir mi je šapnuo da od njih tražim po četiri dinara, nadajući se da ćemo ih time odvratiti od namjere da gledaju program. Ali, nismo uspjeli. Žandarmi su se malo bunili, a onda pristali da plate koliko smo tražili. Program je izведен u cijelini. Jedino Srećko nije smio da održi predviđeni govor.

Negdje u drugoj polovini marta 1941. učitelj Nedeljković je preko školske djece sazvao nas nekolicinu i saopštio nam da je pozvan u rezervu. Izrazio je svoje uvjerenje da je rat neizbjeglan, a situacija neizvjesna, preporučio nam da se čuvamo i aktivno radimo kao i do tada, te da se, ako bude potrebno, dobrovoljno javimo u vojsku radi odbrane zemlje.

Pošto je ubrzo uslijedila kapitulacija Kraljevine Jugoslavije, nastale su nove teškoće. Povremeno smo se sastajali, ali ništa ozbiljnije nismo radili sve do napada Njemačke na Sovjetski Savez. Negdje krajem juna, na sastanku u kovačnici Novaka Mitrića, Radomir Mitrić nas je obavijestio o potrebi sakupljanja oružja, a na tome je u više navrata insistirao i Vid Radman. Početkom jula došao je kod mene Stojan Mitrić i rekao mi da počнем da okupljam povjerljive omladince iz Grbavice, ističući da se moramo pripremiti za ustank koji će ubrzo buknuti.

Trivun Jovišević

STIHOVI NA LJESKOVIM STAPOVIMA

Napredni učitelji, koji su u godinama uoči rata dolazili u naš kraj, podsticali su nas da upućujemo djecu na dalje školovanje, a naročito one đake koji su osnovnu školu završavali s odličnim uspjehom. Te savjete smo prihvatali, ali novaca za školovanje nije bilo. Ja sam, ipak, 1938. godine odlučio da upišem moga sina Gojka u Vidovićevu Dopisnu školu, sa sjedištem u Sarajevu. Osim Gojka, u tu školu upisao se i Milan Ilić.

Kad su 1938. počele pripreme za izbore, nastala je borba između stranaka za pridobijanje birača. Među mnogima koji su imali namjeru da se kandišu za poslanika kod nas bio je i profesor Miljenko Vidović. Taj čovjek je upravljao Dopisnom školom koju je pohadao Gojko. Pročulo se u našem kraju da je on human čovjek, spasitelj naših siromašnih đaka, čovjek koji će im pomoći da završe školovanje, pa sam se i ja poradovao njegovom dolasku. Prilikom razgovora sa mnom isticao je da na svojim tečajevima okuplja veliki broj nepismenih ljudi, većinom radnika i siromašnih seljaka iz cijele Jugoslavije, posebno naglašavajući da im besplatno šalje udžbenike i druge napredne knjige. Na kraju mi je rekao da on, kao takav, zaslužuje da se u našem zabačenom i siromašnom kraju kandiduje za narodnog poslanika. Zamolio me da mu obezbijedim dovoljan broj potpisa da bi se mogao kandidovati, a zauzvrat mi je obećao besplatne udžbenike za sina i istakao da će on sigurno završiti njegovu Dopisnu školu. Uzgred mi je rekao da su ga meni uputili Milan Ilić i njegov otac Simo.

Ne razmišljajući o posljedicama, prihvatio sam se toga posla. Predložio sam Vidoviću da mi da svoju adresu, kako bih mu mogao poslati listu potpisnika, a da on ide u Sarajevo. Pošto se on složio s tim, dao sam se na posao. Brzo sam dobio dovoljan broj potpisa u svom selu i poslao Vidoviću listu.

Sav sretan što sam uspješno obavio posao, nastavio sam da pratim zbivanja u vezi sa izborima. Primjećivao sam da se organi vlasti mnogo angažuju oko izbora. Jednog dana, na vrata moje kuće banuo je sreski načelnik sa žandarmerijskom patrolom.

— Da li ti obezbjeđuješ kandidaturu jednom probisvjetu, Vidoviću iz Sarajeva? — upitao me je sreski načelnik.

— Da! — odgovorio sam.

— A zašto si ti to učinio?!

— Morao sam, jer mi sin kod njega pohađa školu, a obećao je i besplatne udžbenike za njega.

— Kako si prikupio te potpisne, tako će ih i povući! — reče sreski načelnik i naredi mi da pronađem sve ljudi koji su bili potpisnici liste.

Pošao sam u selo i okupio potpisnike liste na određeno mjesto. Čim je tu stigao sa žandarmima, sreski načelnik je počeo da više na seljake i da im prijeti zatvorom.

Bilo je očigledno da su se ljudi uplašili, što je to sreski načelnik vješt iskoristio. Preletivši očima po skupu, on strogo upita:

— Jeste li spremni da povučete svoje potpisne?

Ljudi su potvrđno odgovorili gotovo u jedan glas. Nije se imalo kuda, pa sam se i ja složio. Sreski načelnik je potom, očigledno zadovoljan, krenuo sa svojom pratnjom prema Jajcu.

Kasnije sam saznao od naših ljudi da je sreski načelnik podržavao poslanike JRZ. To me je razbješnjelo, jer sam se opredijelio za podršku kandidata Udružene opozicije na prijedlog Nemanje Vlatkovića.

Jednom prilikom, razmišljajući o svemu tome, naročito o izborima, odlučio sam da napišem pjesmu u desetercu koja bi odražavala ondašnje raspoloženje naših ljudi. Evo kako je glasila ta pjesma:

Oj, seljaci jajačkoga sreza,
što nosite košulje od beza
i kapute od debela sukna,
držite se vi radničkog skuta,
vodiće vas do pravoga puta.

Vodiće vas, jer gospoda neće,
ona vam se za novcem okreće.

Držite se vi radničkog roda,
od njega će sinuti sloboda.

Ostavite sve lisice stare,
one što vas kupuju za pare.

Danas kupi, sutra vas prodaje,
nikad za vas gospoda ne haje.

Poslanici zidaju palate,
seljak trpi, oni se bogate.

Oj, drugovi, zar smo tako glupi
od gospode da se sve to trpi.

Sve hranimo, sve dajemo džabe
poslanici samo za se grabe.

Tä gospoda uopšte ne mari,
kako seljak suvu puru vari.

Igraju se svakojakih loza,
a gospoda seljake izvoza.

Aoj, seljo, ti kukavče mali
deveta si rupa na svirali.

Za gospodu ne daj svoga glasa,
od nje tebi nema nigda spasa.

Već ti glasaj za radnička prava,
samo to ti tvoj život spasava ...

Stihove sam urezao na nekoliko ljeskovih štapova i sakrio ih u šumi. Više puta sam dolazio na to mjesto, uzimao štapove i učio stihove napamet. Pjesmu sam recitovao pred svojim prijateljima i opoziciono orijentisanim seljacima iz našega kraja. Za tu moju pjesmu saznao je i Radomir Mitrić. Kad smo se sreli na jednom zboru, zamolio me da mu pjesmu izrecitujem, što sam učinio poslije dugog ustezanja. Njemu se pjesma dopala.

Neko je pred sam rat prijavio žandarmima u Glogovcu da ja pišem nekakve pjesme u kojima se veliča radnička klasa, a omalovažavaju gospoda i režim. Žandarmi su dolazili u selo i pitali o kakvim je pjesmama riječ. Vratili su se u stanicu neobavljen posla, a ubrzo ih je rat spriječio da eventualno preduzmu novo traganje.

Mirko Ponjević

PROTEST RADNIKA ĆUMURANE U BRAVNICAMA

Početkom 1941. radio sam u grupi radnika na paljenju čumura - u Bravnicama. Osim predradnika Luke Radoša i njegovog zamjenika Krstana Jokića, grupu su sačinjavali Spasan i Špiran Jokić, Ilija, Makšim i Jovo Ponjević, te još neki radnici čijih se imena ne sjećam. Poslodavac nam je bila Šumska uprava u Jajcu.

Uslovi našeg smještaja i ishrane bili su vrlo loši, a zaštite na radu nije ni bilo. Nadnice su bile mizerne, pa smo većinom radili na akord od ispaljene čumurane. Da bismo zaradili 20—30 dinara dnevno, morali smo raditi od jutra do večeri, tj. po 12 i više časova dnevno. No ni tako male i teško stečene zarade nisu nam isplaćivane blagovremeno, a često su i umanjivane obustavama za razne dažbine. Uz to, radnik je jedva mogao dobiti bolovanje, čak i kad se teže razboli ili povrijedi na poslu. A prema podacima koji su tek poslije rata „izašli na vidjelo”, kad su neki drugovi željeli da regulišu radni staž u bivšoj Jugoslaviji, ustanovljeno je da njihovih imena nema ni u jednom zavodu za socijalno osiguranje. To navodi na zaključak da su nas poslodavci varali i da uopšte nismo ni bili osigurani.

Potkraj februara 1941. radili smo prema unaprijed dogovorenoj cijeni, pa je trebalo da poslodavac ustanovi količinu i kvalitet gotovog čumura, a potom da potpiše obračun za isplatu. Međutim, predstavnik Šumske uprave, nadležan za prijem čumura, htio je da nas prevari. On je, naime, uporno tvrdio da procenat kvalitetnog čumura ne iznosi više od 50 odsto, tj. da polovinu treba škartirati. Vidjevši da je to najbezobzirnija otimačina, mi smo negodovali i insistirali na ponovnoj procjeni, ali nismo uspjeli ništa da promijenimo.

Čim je predstavnik Šumske uprave napustio radilište, počeli smo se dogovarati šta da činimo i ubrzo smo jednoglasno zaključili da grupa od desetak radnika, s predradnikom na čelu, ode u Jajce i uloži protest Sreskom načelstvu.

Na samom ulazu u Sresko načelstvo dočekao nas je čovjek osrednjih godina i upitao šta želimo. Kad smo mu rekli zbog čega se žalimo i izrazili namjeru da razgovaramo sa sreskim načelnikom, taj službenik je počeo da nas smiruje i odvraća od namjere. Izjavio je da nas

načelnik ne može primiti i obećao da će mu on prenijeti poruku. Ipak, na naše uporno insistiranje, uspjeli smo da razgovaramo s jednim službenikom načelstva. Taj nam je obećao da će „ispitati stvar”, ali i zaprijetio da će biti najstrože kažnjeni svi koji eventualno pokušaju da organizuju prekid rada.

Ubrzo nam je javljeno da će čumur ponovo biti pregledan, jer je, vjerovatno, neko iz Sreskog načelstva javio Šumskoj upravi da smo se žalili. I zaista, nakon dva-tri dana došao je drugi predstavnik poslodavca. On je bio samo nešto popustljiviji — umjesto 50 odsto, odbacio je 40 odsto proizvedenog čumura. Mi smo protestovali i protiv te procjene, ali smo je na kraju prihvatali pod uslovom da zaradeni novac dobijemo u najkraćem roku.

Ništa bolje nije bilo ni stanje na ostalim radilištima. Na primjer, drvosječa je dobijao samo sedam dinara za mukotrpno pripremljeni metar drva (sječa bukve, cijepanje, slaganje i predaja poslodavcu). Ali i tako loši uslovi postajali su iz dana u dan sve gori. Tome je najviše doprinisalo veoma nestabilno stanje u kojem smo se nalazili neposredno prije napada fašista na našu zemlju.

Hazim Eminefendić

DEMONSTRACIJE U JAJCU 27. MARTA 1941. GODINE

Tspred zgrade Sreskog načelstva u Jajcu, koja se nalazila u Boriku (na mjestu sadašnjeg Hotela „Turist”), 27. marta 1941. iskupilo se mnoštvo svijeta — mahom komunisti i njihovi simpatizeri, antifašisti, rodoljubi i pošteni građani iz raznih socijalnih slojeva. U toj masi, kao uljezi, razmiljeli su se „kulturbundovci”, ustaše i četnički elementi. Znajući da su komunisti pokretači i organizatori demonstracija, oni su željeli da spriječe ili bar djelimično poremete njihovu antifašističku orijentaciju. Takav karakter demonstracija najmanje je odgovarao ustašama, jer su ti izrodi već uveliko bili digli glave i počeli da prijete svojim britkim kamama koje su slobodno nosili za pojasevima.

U Borik su tada doveli učitelje i djecu iz Osnovne škole. Đacima je prethodno rečeno da izvikuju parolu: „Živio kralj!”. No, i pored svega toga, antifašističko raspoloženje okupljene mase bilo je takvo da više niko nije mogao rasturiti demonstracije. Žandarmi i policajci morali su se zadovoljiti samo blokiranjem zgrade Sreskog načelstva.

Ispred okupljenog svijeta, na jednom kafanskom stolu, smjenjivali su se govornici. Oni su narodnim jezikom razobličavali fašizam i izdajničko držanje vladajuće klike, koja je podmuklo pripremala predaju zemlje fašistima.

Noseći transparente i izvikujući parole: „Bolje rat, nego pakt”, „Bolje grob, nego rob” demonstranti su krenuli kroz jajačku čaršiju. Međutim, osim pretežno antifašističkih parola, bilo je i onih koje su veličale Hitlera i monarhiju. Na čelu povorke demonstranata zastavu je nosio Vido Delja, porijeklom iz Crne Gore.

Ubrzo je iz tijesnih sokaka i ulica na čaršiju izašla masa mještana. Posmatrajući taj izuzetni događaj u svom drevnom gradu, narod je ispoljavao znatiželju, zabrinutost, pa i strah, zavisno od toga koliko je ko bio kadar da razabere šta se sve zbiva u našoj zemlji i oko nje. Mnogi nisu razumjeli parole koje su izvikivane iz svega glasa, posebno one protiv fašizma.

Demonstracije organizovane 27. marta u Jajcu nedvosmisleno su izrazile odlučnost i spremnost komunista, skojevaca, antifašista i svih

rodoljuba da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika. Kasnije, u oružanoj borbi i revoluciji, mnogi su i davanjem svojih života za opštu stvar dokazali da to nisu bile „prazne priče”, nego početak jedne velike bitke za čast, slobodu i dostojanstvo čovjeka.

Ilija Ponjević

OD MOBILIZACIJE DO KAPITULACIJE

Dok smo u Bravnicama radili na paljenju čumura, kod preduzimača Luke Radoša, zvanog Lisica, Špiran Jokić, Spasan Jokić i ja dobili smo poziv da se javimo vojnom referentu u Jajcu radi odlaska u rezervu. Bilo je to u martu 1941. godine.

Upućeni smo u Travnik, gdje je od rezervista formiran 27. pješadijski puk. Raspoređeni smo po specijalnostima i već sutradan dobili odgovarajuće naoružanje i opremu. Sve je bilo novo, iz magacina. Naređeno nam je da odmah očistimo konzervirano oružje, a potom je po kasarskom krugu otpočela nastava — kao da smo regruti. Mi smo gundali, izjavljajući da nam to nije potrebno, ali nas niko nije slušao ili bilo šta pitao u vezi s tim.

Teoretski časovi bili su nam još teži, jer smo morali znati koje-kakve bezvrijedne podatke o dinastiji Karađorđevića, baš kao osnovci azbuku. Starješine su nam govorile i o neprijateljima Kraljevine Jugoslavije. Kao spoljni neprijatelji pominjani su Nijemci, Talijani, Bugari i Mađari, a kao unutrašnji — komunisti. Cak su komunisti predstavljeni opasnijim od svih spoljnih neprijatelja, uz posebno isticanje da su protih boga i kralja, te da su im ideje nastrane, ponašanje neljudsko ... Neupućeni i nepismeni vojnici mogli su, na osnovu toga, zaista steći utisak da je riječ o nekakvima divljacima i asocijalnim tipovima.

SUKOB U SPAVAONICI

Jedne večeri, dok smo bili u dubokom snu, u našu spavaču sobu ušao je neki potporučnik ili poručnik, dežurni oficir. Počeo je da galami i psuje sve što mu je došlo na usta, istovremeno bacajući čebad sa nas. Kad smo, bunovni, poskakali sa kreveta, neko je povikao: „Čebe na glavu, majku mu pokvarenul!“ Vrata su bila otvorena, pa je oficir odmah pobegao na hodnik. Ipak, nastavio je da viče: „Lopovi, banditi, platićete vi to sutra“, a mi smo mu iz sobe odgovarali: „Uđi ovamo da ti pokažemo tvoga boga.“ Ubrzo je otisao, nije se smio vratiti. Bilo je očigledno da je pijan, ali ne toliko da se nije mogao kontrolisati.

Znali smo da nas sutradan očekuju disciplinske kazne, pa smo se čvrsto dogovorili da budemo „svi za jednog — jedan za sve”. A to je značilo da niko ne smije reći ko je prvi viknuo na dežurnog oficira, već da treba isticati njegovo pijanstvo i vrijedanje vojnika.

Sutradan, poslije doručka, uzeli smo oružje i izašli na kasarnski krug radi zanimanja. Očekujući šta će se dalje zbiti, primijetili smo komandira naše čete, kapetana Đuru Trkulju, koji je bio veoma nezgodan i često pijan. On nije htio da primi raport dežurnog čete, nego je odmah došao pred naš stroj. Počeo je da galami i psuje sve najgore, tražeći da kažemo ko je napao dežurnog oficira. Ali mi smo ostali pri dogovorenom; niko nije odao drugove koji su bili inicijatori otpora. Svi odgovori svodili su se na isto: dežurni je vrijedao vojниke, bio je pijan, nije znao šta radi...

Najjednostavnije rečeno, komandir je pobješnjeo. Njemu je onaj oficir rekao da smo ga u spavaonici oborili na zemlju i tukli, te da je uspio da se izvuče samo pukim slučajem, a mi smo smireno i odlučno tvrdili da je on jedini krivac. Kapetan Trkulja je, čak, pokušao da udari neke vojниke, ali je od tuče odustao čim je ocijenio našu složnost i spremnost da se branimo. Zato je naredio da trčimo po krugu, uz komentar: „Majku vam seljačku ili čete pocrkatiti ili čete kazati ko je noćas bio buntovnik!”

Mi smo trčali i uz put se dogovarali da ne popustimo. Iako je kapetan stalno galamio i zahtijevao da trčimo brže, mi smo bili sve sporiji. Neki su, nakon pola časa, popadali od umora, ali ni tada nisu htjeli priznati ono što je kapetan želio.

Srećom, to je primijetio komandant našeg bataljona, major Petar Filipović. Naredio je da stanemo i time prekinuo naše muke baš kad smo svi već bili na izmaku snage. Otišli smo do kasarne i tako umorni posjedali na zemlju.

MOBILIZACIJA

Komandant bataljona pozvao je sve oficire u svoju kancelariju i zadržao ih oko jedan čas. Pomišljali smo da možda razgovaraju o si-noćnjem incidentu u spavaonici, ali smo istovremeno osjetili i saznali da nešto drugo nije u redu. Iako nam je bilo zabranjeno da koristimo štampu, pročitali smo vijest o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Na času smo tražili objašnjenje o sadržini toga pakta, ali su oficiri odbili da nam bilo šta o tome kažu. Kao i u drugim, sličnim prilikama, govorili su nam da je naše da branimo kralja i otadžbinu, a ne da vodimo politiku. Ipak, činilo se da većina oficira nije naklonjena Trojnom paktu, pa da i zbog toga ne žele da se izjašnjavaju pred nama.

Već 27. marta ujutru bili smo u strogoj pripravnosti. Vojnici naoružani puškama dobili su tog dana po 200 metaka, a puškomitraljesci po 500. Ni oficiri nisu izlazili iz kasarne. Preko noći je jedna polovina čete dežurala, a ostali su spavali pod ratnom spremom. Takva opreznost potrajala je nekoliko dana.

U međuvremenu smo obaviješteni da je general Simović izvršio državni udar i da je kralj Petar II Karađorđević stupio na prijesto bez namjesnika. Oficiri su s velikom radošću prihvatili ove promjene. Ćule su se razne izjave i parole, koje su otprilike glasile ovako: „Nećemo pristati da nas gazi fašistička čizma”, „Mi smo nepobjediva jugoslovenska vojska”, „Bolje rat nego pakt”, „Hoćemo u rat” i sl. U tome je, čini mi se, najgrlatiji bio poručnik Cabelj, sin ruskog emigranta. On je jednom viknuo: „Dobio sam toliko snage da bih preskočio ovu kasarnu.”

Ubrzo smo primijetili početak šire mobilizacije. Na primjer, svi vojnici iz naše čete koji su imali lijep rukopis angažovani su u kancelarijama da pišu poziv rezervistima. U Travniku je iz dana u dan bilo sve više vojnika. Za mnoge nije bilo mesta u kasarnama, pa su smještani u barake i u druge objekte. Naoružanje, oprema i odjeća dijeljeni su danonoćno.

Kad smo 6. aprila, u ustaljeno vrijeme, pošli na doručak, najednom su zasvirale sirene. Svi smo odmah potrcali da uzmemu oružje i opremu. Uskoro smo saznali da su njemački avioni bombardovali Beograd i neke druge gradove, odnosno da je Jugoslavija napadnuta bez objave rata. Tada smo ponovo začuli patriotske izjave oficira: „Borićemo se do posljednjeg”, „Branićemo kralja i otadžbinu”, „Nećemo dozvoliti da nas gazi fašistička čizma” i sl.

Mi, vojnici, slijepo smo vjerovali da će tako biti, pa smo i sami izražavali spremnost da branimo zemlju. Međutim, tada nije bilo ni traga raspoloženju koje je vladalo nekoliko dana poslije 27. marta.

Napustili smo grad i smjestili se u neke barake na periferiji. Starješine su nas otuda odvele na isповijest i pričest u katoličku crkvu, jer u gradu nije bilo pravoslavne. Kad smo se vratili u logor, primijetio sam da se velika grupa vojnika okupila na jednom mjestu. Prišao sam bliže i video da tu, okružen drugovima, govori jedan mladi vojnik, a zatim čuo dio njegovog izlaganja. On je rekao da ne treba vjerovati u boga i druge izmišljotine, ističući da je Vasa Pelagić, iako je završio bogosloviju, odustao od svešteničkog poziva zbog toga što nije želio da laže narod.

POKRET PREMA SLAVONIJI

Istog dana, nešto poslije 17 časova, krenuli smo iz Travnika prema Zenici (preko Guče gore), a otuda vozom do Bosanskog Broda. Tu smo se odmah iskrcali iz vagona i krenuli ka Slavonskom Brodu. Most je bio oštećen minama ili avionskim bombama, ali smo pješice dosta lako prešli na lijevu obalu Save. Koliko se sjećam, otuda smo otišli u selo Vođevce. Tu se čula neka pucnjava i ubrzo smo saznali da se u selu nalazi dvadesetak žandarma koji su umjesto kokardi stavili na kappe hrvatske zastave. Brzo smo ih razoružali, a neke i povezali. Sa žandarmima je bio i izvjestan broj vojnika, ali su oni odmah pobacali novoprakačene oznake i priključili se našim jedinicama.

Predveče smo se zaustavili u nekom zaseoku. Najednom se, sa grupom oficira, pojavio popularni komandant našeg bataljona major

Petar Filipović. Nosili su ratnu pukovsku zastavu. Kad su nas postrojili polukružno oko sebe, kapetan II klase Đuro Trkulja, komandir čete, izdvojio je Milu Vujkovića iz sela Pljeve i mene, a potom rekao majoru Filipoviću:

— Ja bih da budu ova dvojica.

Major je uzeo zastavu, predao je Vujkoviću i rekao mu:

— Poginućeš ako zatreba, ali ova najveća vojnička svetinja ne smije pasti u ruke neprijatelju ...

Zatim je izvadio iz džepa pištolj od 6,35 mm i dao ga Vujkoviću. Meni je pružio flašicu benzina i kutiju šibica, uz slijedeće objašnjenje:

— Ukoliko bi zastava došla u opasnost, treba je politi benzinom i zapaliti, ali ne smije biti zarobljena. Vas dvojica odgovorate svojim životima za ovu najveću vojničku svetinju!

Otada se Mile i ja nismo smjeli razdvajati. Bili smo svjesni odgovornosti, ali i ponosni zbog priznanja i povjerenja koje nam je ukazano.

Nakon izvjesnog vremena, kapetan Đuro Trkulja saopštio nam je:

— Ispred nas je veliko hrvatsko selo Županja. Tamo je, izgleda, neprijatelj. Noćas je od većine vojnika našeg pionirskog puka oduzeto oružje, a pontonski materijal gotovo uništen. Još ne znamo da li su to učinili sami seljaci ili im je neko pomogao. Ali, teško njima!

Prisluškivali smo da li se negdje vodi borba; međutim, vladala je potpuna tišina. Neposredno prije ulaska u selo zauzeli smo borbeni poredak. No niko nas nije dočekao, iako je bilo očigledno da je komandirova informacija tačna. Vidjeli smo po cesti i oko nje prevrnute pontonske čamce, kola i raznu opremu. Najednom smo začuli kratku puščanu i mitraljesku paljbu. To su naši vojnici pucali na seljake koji su pokušali da umaknu iz sela, kao što su to mnogi blagovremeno učinili. Neki od pedesetak uhvaćenih bili su i naoružani.

Nešto kasnije prebacili smo se skelom na desnu obalu Save, u Orašje. Mile Vujković i ja, sa ratnom pukovskom zastavom, prevezeni smo među prvima. Tu su dotjerani i seljaci pohvatani u Županji. Oficiri su neke od njih tukli, nagoneći ih da viču: „Živio kralj Petar II”, ali oni su umjesto toga vikali: „Živio Ante Pavelić.” Pojedinci su tu drskost platili životom, ali nisu htjeli popustiti.

Na drugoj obali Save, u Županji i oko nje, pucnjava je bila sve češća i žešća. Oglasili su se, čak, minobacači i topovi. Ali nisam mogao saznati ko se to boriti i kakva je situacija tamo. Jedino sam čuo da Nijemci još nisu dogle stigli.

SPALJIVANJE PUKOVSKE ZASTAVE I PREDAJA ORUŽJA

Iz sela Smiče, gdje smo bili razmješteni po šljivicima, krenuli smo prema Gračanici. Kad je nakon dva sata, naređeno da zastanemo, do nas je došla velika grupa oficira iz bataljona koju je predvodio major Filipović. Komandant bataljona je uzeo od Vujkovića pukovsku zastavu, izvadio je iz futrole i razvio, a potom od mene zatražio flašicu sa benzinom i šibicu. Oči su mu bile pune suza.

— Braćo, vojnici, mi smo izgubili rat, ali ne na bojnom polju, nego za zelenim stolom — obratio nam se drhtavim glasom major Filipović, teško izgovarajući svaku riječ. — Ne mogu vam reći šta će sa nama biti. Mnogi će sigurno dospjeti u Njemačku, kao zarobljenici, ali ja to sebi neću dozvoliti... Ova naša svetinja, pukovska zastava, ne smije pasti neprijatelju u ruke. Moramo je mi uništiti!

Zatim je polio zastavu benzinom i zapalio šibicom. Ona se za tren oka pretvorila u buktinju. Svi prisutni vonjici, podoficiri i oficiri zauzeli su stav „mirno“ i tako odali posljednju počast ratnoj zastavi 27. pješadijskog puka.

Ubrzo je tu stigao i komandant puka, potpukovnik Zdenko Begić. Major Filipović mu se odmah obratio, u prisustvu velikog broja vojnika i starješina.

— Gospodine potpukovniče — rekao je ljutito major Filipović — zašto nam niste na vrijeme rekli da je riječ o izdaji?! Ja bih sa svojim bataljonom prešao u Srbiju, da se tamo s našom braćom borimo protiv neprijatelja, a ne da sramno položimo oružje Nijemcima koje još nismo ni vidjeli!

Na to je potpukovnik Begić odgovorio:

— Gospodine majore, ja predajem puk, a to znači i vas!

— Vi predajete puk, gospodine potpukovniče, ali mene nećete! Ja u ropstvo neću, radije ću poginuti! — uzvratio je oštro major Filipović.

Nešto kasnije, pored nas su naišli major Petar Filipović i kapetan Mate Đuranović, komandir 1. čete. U rukama su imali puške. Oprastajući se s nama, major Filipović je u prolazu rekao:

— Zbogom, vojnici! Naš narod je doživio sramnu izdaju! Ja neću u njemačko ropstvo! Spašavajte se, drugovi vojnici, kako znate i umijete! Nemojte dozvoliti da vas zarobe!

Nastavili smo dalje prema Gračanici i uz put vidjeli teške prizore. Duž cijelog puta ležalo je odbaceno pješadijsko i artiljerijsko naoružanje, isprevrtana vojnička kola ...

Revoltirani time i situacijom u cjelini, Mile Vujković i ja prebili smo puške i bacili ih u jednu živicu. Tako su postupili i mnogi drugi. Međutim, bilo je i onih koji su se radovali, čak i pjevali, što znači da su jedva čekali dolazak fašista. Među njima je bio i poručnik Cabelj. Jašući na konju koji je više išao poprijeko nego naprijed, bio je sav sretan.

U Gračanici smo zapazili tri njemačka tenka koji su polomili jednu ogradu i ušli u šljivik. Oko njih se nalazilo petnaestak vojnika, bez ijednog oficira, a nedaleko odatle nekoliko naoružanih civila, sa fesovima na glavama. U rukama su imali puške, a za pojasevima pištolje na oficirskim opasačima. Ti naoružani civili naredivali su nam gdje da stavljamo oružje. Pošto smo bili postrojeni u kolonu po četiri, dva reda su predavala oružje na jednu, a dva na drugu stranu. Naoružanje je slaganje po vrstama: puškomitralice, puške, pištolji...

Tu nije bilo nijednog njemačkog vojnika. Samo da je imao ko da nas podstakne i povede, to nekoliko izdajnika mogli smo pohvatati

i podaviti golim rukama, a kamoli poubijati dobro snabdjeveni oružjem i municijom. Posebno je bilo žalosno gledati dok su ti bijednici izdvajali naše oficire i komandovali im kako da se postroje.

NEMILOSRDNI OKUPATORI

Iz Gračanice su nas odveli na Željezničku stanicu Suvo Polje, a otuda teretnim vozom u Doboј. Tu smo zatekli veliki broj naših vojnika iz drugih jedinica, a poslije dva dana bilo nas je vjerovatno oko 80 000. Bili smo na velikoj poljani pored grada, okruženi dobro naoružanim Nijemcima koji su bili raspoređeni na svakih 15—20 metara. Sve više su nam padale na um riječi majora Petra Filipovića kojima nas je upozoravao da se spasavamo kako znamo i umijemo. Ali bilo je već kasno. Cijevi fašističkog oružja bile su uperene u nas sa svih strana.

Nijemci su zaveli najstroži režim. Drugog dana našeg boravka u Doboju došao je jedan oficir sa prevodiocem i rekao nam da smo zarobljenici njemačkog Rajha; da nam je sudbina u njihovim rukama. Rekao je takođe da ako kod nekoga bude pronađeno vatreno oružje, biće strijeljan po kratkom postupku. Takođe će odmah biti ubijen onaj ko pokuša da pobegne. Isto tako, zaprijetio je smrću i onima koji budu pokušavali da dva puta istog dana prime hranu.

Mile Vujković je još uvijek nosio u đžepu pištoljčić što mu ga je dao major Filipović prilikom uručivanja zastave. Bojeći se pretresa, dogovorili smo se da ga bacimo u rijeku Bosnu čim padne mrak. To smo uspjeli neprimjećeni od stražara, jer smo bili na poljani blizu rijeke. A što se tiče prijema hrane, ocijenili smo da nas ne mogu kontrolisati u tolikoj masi. Zato smo katkad primali određeno sledovanje i po nekoliko puta, žećeći da u torbicama imamo zalihe ciboka i konzervi. Naš život na otvorenom prostoru postajao je sve teži. Bili smo, tako reći, u blatu do koljena.

Nakon nekoliko dana postrojili su nas i podijelili po nacionalnostima. Jedan njemački oficir, uz pomoć tumača, naredio je da se izdvoje svi Hrvati, Muslimani, Madari, Bugari, Slovenci i još neki, a zatim strogo upozorio da će na licu mjesta biti ubijen svako ko se priključi nekoj od tih nacionalnosti a ne pripada njoj. Da ne bi bilo dileme, on je odmah nabrojao ko sve treba da ostane: Srbi, Crnogorci, Makedonci, Cigani, Jevreji... Mene su neki poznanici iz Jajca i okolnih sela dobromanjerno nagovarali da podem s njima bez brige, ali se nisam smio odlučiti na tako opasan postupak. Međutim, sve više sam pomisljao na bjekstvo. U tome sam video jedini spas.

Zarobljenici izdvojeni u prvu grupu pušteni su kućama, a ostale su već sutradan, po nekoliko hiljada odjednom, počeli transportovati za Tuzlu. Ukrcavali su nas u zatvorene teretne vagone, strogo motreći da neko ne pobegne.

U tuzlanskom Zapadnom logoru zatekli smo zarobljenike iz nekih drugih jedinica. Tu je bilo oko 40 000 vojnika i podoficira. Oficiri nisu bili s nama. Zapazili smo da je logor dobro obezbijeden stražama, ali ne toliko da se ne bi moglo pobjeći. Međutim, razgovarajući o bjekstvu

već prvog dana boravka u Tuzli grupa u kojoj su bili Dušan Metlo, Mile Vujković, Špiran Jokić, ja i još nekolicina nije imala nikakav konkretni plan. Preovladavalo je mišljenje da treba dobro ispitati mogućnosti i upoznati okolinu, jer nijedan od nas nije ranije boravio u Tuzli.

Sutradan su nas postrojili da bi nam podijelili suvu hranu. Primali smo po šest komada ciboka i jednu konzervu. Ovdje su Nijemci bili dovitljiviji, pa niko nije imao priliku da dobije više nego što je predviđeno. Naime, odmah su posebno postrojavali one koji su već primali sljedovanje i time obezbjedi vali potpun uvid.

Tu, dok smo stajali u stroju, neko od poznanika saopštio mi je vijest koja me je istovremeno obradovala i rastužila: u toku noći pobegli su naši drugovi Dušan Metlo, Petar Popržan, Špiran Jokić, Mile Vujković i još neki. U prvi mah, imajući u vidu naše dogovore, osjećao sam se prevarenim. Međutim, ubrzo sam realno ocijenio njihov postupak i još čvršće odlučio da pokušam bjekstvo čim mi se ukaže kakvatakva povoljna prilika. Pomišljao sam da je bolje i poginuti nego robovati fašistima.

BJEKSTVO UZ POMOĆ STARICE

Istog dana, nešto oko 9 časova kolona zarobljenika krenula je iz logora u pravcu istoka. Dok smo išli jednom od ulica Tuzle, neki civil nam u prolazu reče da je to pravac ka Zvomiku.

Nepreglednu kolonu od četrdesetak hiljada zarobljenika pratilo je oko 150 Nijemaca. Vojnici su uglavnom bili na konjima ili motociklima, a oficiri u automobilima. Krstarili su kroz kolonu i oko nje, ne dozvoljavajući bilo kakav razgovor ili skretanje sa druma. Kad smo prošli Simin Han, jedan zarobljenik je izašao iz kolone radi vršenja nužde. Njemački vojnik zaustavio je motocikl i šmajserom ga ubio bez ikakve opomene. To nas je ogorčilo i uplašilo, ali je želja da se spasimo bjekstvom bivala sve jača.

Prolazeći kroz selo Požamicu, primijetili smo grupu djece. Među njima je bila jedna prosijeda starica, koja je krajem svoje marame brisala suze. Zaključio sam da teško doživljava situaciju u kojoj se nalazimo, pa sam je upitao:

— Majko, čije je ovo selo?

— Srpsko, sine — odgovorila je jecajući.

Na te riječi pogledao sam naprijed i pozadi. To su, kao po komandi, učinila i petorica mojih dobrih prijatelja i nerazdvojnih drugova. Vidjevši da u blizini nema Nijemaca, za tren oka smo pretrčali dva desetaka metara i ušli u najbližu kuću. Bila je to kuća uplakane starice s kojom sam maločas razgovarao. Ona je odmah shvatila našu namjeru, pa je požurila da nam pomogne. Pokazala nam je kako da se ponemo na tavan i preporučila da iskoristimo dvije velike prazne kace. Tako smo i postupili.

Sa tavama smo osluškivali kretanje kolone i stroge povike Nijemaca. Sekunde i minute doživljavali smo kao vječnost, pa nismo mogli ocijeniti koliko se vremena nalazimo u kacama naše spasiteljice. I kad

smo, konačno, zaključili da su svi prošli, najednom pred kućom začusmo njemačke vojнике na konjima. Ipak, sve se dobro završilo. Naša domaćica, vjerovatno želeći da i mi to čujemo, objašnjavala je fašistima:

— Ja sam ovdje sama; u kući nema nikoga!

Konjanici su otišli za kolonom, iako je sasvim sigurno da nisu razumjeli šta im je starica rekla. Mi smo, za svaki slučaj, još uvijek čučali u kacama na tavanu. Ali domaćica nam se ubrzo javila tihim glasom:

— Djeco, slobodni ste! Ovdje sada nema nikoga!

Izašli smo pred kuću, zahvalili starici i požurili prema obližnjoj šumi. Tek što smo zakoračili u šumu, drumom je naišla njemačka motorizovana kolona. Međutim, bili smo dobro zaklonjeni — nisu nas mogli primijetiti.

Osim mene, u toj maloj koloni bili su Jovo Šumar, Dušan Gajić, Stevo Jokić, Spasan Jokić i Blagoje Jandrić. Bili smo presretni, jer više nismo čuli stroge i odvratne povike fašista.

Kad smo odmakli od ceste oko dva kilometra, sjeli smo i dobro razgledali okolinu. Potom smo naišli na jednu usamljenu kuću, okruženu šumom. Domaćin je bio predusretljiv. Kad smo mu objasnili ko smo i kuda putujemo, on je rekao da moramo stalno ići prema zapadu. Dao nam je jednu kartu razmjere 1 : 1 000 000, ali nam je i ona dobro poslužila za orientaciju. Mi smo njemu poklonili vojničku uniformu.

Četvrtog dana našeg putovanja, kod Zenice su nas uhvatile ustase. Ali kad smo im platili da nas provedu kroz grad, nisu nam pravili smetnje. Još su nas posavjetovali kako dalje da postupamo, pa smo nakon šestodnevног potucanja sretno stigli svojim kućama.

Dragojo lo Markić

POVRATAK KUĆI POSLIJE RASPADA KRALJEVSKE VOJSKE

"Njikad ne mogu zaboraviti 6. aprila 1941. godine. Nalazio sam se u Šibeniku, na odsluženju kadrovskog roka. U jutarnjim časovima pojavila se iznad mirnog grada eskadrila italijanskih bombardera. Počela je da ponire i baca bombe. Glavni cilj je bilo vojno skladište koje se nalazilo na periferiji grada, u objektima poznatog šibenskog trgovca Stipe Šare. Na sreću, te bombe nisu eksplodirale. Tog trenutka našao sam se ispod same tvrđave Šubićevac, nadomak grada. Kao i svako jutro, hitao sam po poštu za garnizon. Građani su bili iznenadeni i preplašeni. Većina nije znala šta se događa. Protivavionska artiljerija sa Šubićevca gadala je bombardere, ali nijednog nije obořila.

Iz grada sam se vratio u kasarnu vrlo brzo. Tek što sam predao poštu adžutantu komandanta puka, oficiri su počeli da izlaze iz kancelarija, a potom je trubač odsvirao zbor. Saopšteno nam je da su njemačke trupe izvršile napad na Jugoslaviju. Ubrzo su jedinice počele da odlaze pred magacin radi prijema ratne opreme. Dijelovi puka nalazili su se pored Subićeve, na položajima Skradin i Zlarin, a preostale snage zaposjele su rejon Mandalina i Zablaca. U kasarni je ostao mali broj pješadinaca i protivavionaca, radi obezbjeđenja i zaštite objekata.

Vojска na položajima, aktivni i rezervni sastav, ponašala se vrlo neodgovorno. To se prvenstveno ogledalo u neposlušnosti i nedisciplini. Svako jutro dežurni logora raportirao je komandantu da je nestalo „toliko i toliko“ rezervista, pa i aktivnih oficira. Seljaci su na kolima i magarcima odnosili iz skladišta razne prehrambene artikle i preostalu vojnu opremu. Neki su, čak, uzimali puške i municiju.

Jednog dana je komandant garnizona, kapetan Bauša Baušić, pozvan da hitno dođe na Šubićevac. Kad je tamo stigao, na jarbolu se nalazila zastava Nezavisne Države Hrvatske. Uzalud je pitao ko je izvješio tu zastavu. Naredio je da se ta zastava odmah skine i umjesto nje postavi jugoslovenska.

Međutim, poslije njegovog povratka u logor, ubrzo je obaviješten da je ponovno izvešena zastava NDH. Prilikom druge Baušićeve intervencije, umalo je došlo do tuče između njega i nekih ustaški orijen-

tisanih oficira. Komandant puka, do tada strah i trepet za cijeli garnizon, postao je nemoćan u svakom pogledu.

Koliko se sjećam, do 12. ili 13. aprila logor je napustio gotovo sav aktivni i rezervni starješinski kadar. Vojnici-kadrovcii ostali su bez starješina. Bilo nam je jasno o čemu je riječ, pa smo se snalazili kako je ko znao i umio. Proživljavali smo teške i sramne dane.

Od 6. aprila do definitivnog rasula gotovo se nisam ni odvajao od kapetana Baušića. Bio sam njegov kurir, pa me nije puštao od sebe. Kad je ostao gotovo sam, bez starješinskog i vojničkog sastava, pozvao me je u kancelariju i rekao mi da nikome ne dozvolim ulazak u prostorije štaba. On je otisao u grad po porodicu. U međuvremenu sam okupio nekolicinu zemljaka, Jajčana, među kojima Milana Stupara, Cumbu, garnizonskog trubača, Hadila Opardiju i Himzu Dervića. Mi smo od dolaska u Šibenik stalno drugovali. Do Baušićevog povratka iz grada ubijedili smo skladištara da nam zamjeni uniforme, cipele, rublje i drugu opremu. Dobili smo sve potpuno novo.

Komandant garnizona došao je s porodicom vrlo brzo. Čim je smjestio porodicu u ranije obezbijedene prostorije jedne seoske kuće, komandant me je pozvao u kancelariju i opširno mi objasnio situaciju u zemlji. Zatim mi je predložio da podem s njim u Crnu Goru. Bio sam iznenaden tim pozivom. Upitao sam ga kako zamišlja da se na tako veliku udaljenost prebací sa ženom i nejakom djecom. Rekao mi je da će koristiti konja dok bude mogao, a onda... Gledajući me pravo u oči, izjavio je da bi strijeljao ženu i djecu, iako ih nadasve voli, ali ne bi dozvolio bandi da ih mrevari i na kraju pobije. Dodao je da bismo se u Crnoj Gori zajednički borili protiv fašista i izdajnika, a zatim izvadio pištolj i dao mi ga na poklon (taj pištolj sam, uz velike napore, sačuvaо do danas).

Nisam kapetanu odgovorio ništa određeno. Ali kad sam svojim zemljacima saopštio o čemu je riječ, upozorili su me na opasnost. Reklili su mi, pored ostalog, da će Baušić putujući sa djecom i ženom vrlo brzo pasti u ruke onih koji su ga napustili, te da bih s njim loše prošao. Kolebao sam se bez obzira na to, ali su me drugovi jednostavno dogribili i odvukli sa sobom.

Krenuli smo prema Trogiru, izbjegavajući prometnice. U sela smo navraćali samo da bismo nabavili hranu. Moja grupa je kod Trogira upala u zasjedu jake i dobro maskirane Mačekove zaštite. Tu su nas razoružali i sproveli u Trogir. Izvjestan broj mojih drugova, među kojima i Milan Stupar, uspio je da izbjegne hapšenje. Nas su iz Trogira nekim brodićem prebacili do Splita i smjestili u jednu kasarnu.

U toj kasarni bilo je puno vojnika. Obezbjedenje je bilo tako jako da niko nije mogao izaći van. Gotovo dva dana nisu nam dali ništa za jelo. Drugog dana naređeno nam je da se postrojimo po nacionalnostima i da stavimo hladno i vatreno oružje ispred sebe. Najavljeni je stroga kontrola, uz prijetnju da će vojnik koji pokuša da sakrije oružje biti strogo kažnjen. Našao sam se u nedoumici. Pištolj dobiven od komandanta puka držao sam ispod koljena lijeve noge. Osjećao sam se vrlo nelagodno, jer su detaljno pretraživali svakog vojnika. Kada su došli do mene, poslužio sam se trikom. Raskopčao sam šinjel i bluzu, a potom ljutito rekao: „Zar ne vidite da nemamo oružja! Nije vas bri-

ga što smo gladni!" Time sam uspio da odvratim njihovu pažnju, pa me nisu detaljno pregledali.

Nakon te premetačine i oduzimanja oružja, potrpali su nas u kamione i odvezli prema obali. Najednom je stao kamion u kojem sam se nalazio. Sprovodnik je vikao na šofera zato što je stao, a on mu je mimo rekao da je riječ o nekom kvaru (imao sam dojam da je vozač izmislio kvar). Zatim nam je naređeno da se iskrcamo. Postrojili su nas i pješice poveli kroz grad. Osjetio sam priliku da se nekako izdvojam. Zamolio sam stražara-sprovodnika da se začas udaljim iz stroja kako bih kupio nešto za jelo. Taj me je energično odbio i zamahnuo kundakom prema meni. Ubrzo sam se obratio drugom sprovodniku, ali s molbom da kupim cigarete. Međutim, i taj pokušaj mi je odmah propao. Upornost mi se, ipak, najzad isplatila. Trećeg sprovodnika sam zamolio da me pusti do vojnika koji je sjedio na obližnjoj klupi. Rekao sam da mi je to zemljak, pa bih po njemu poslao poruku i pozdrav porodici. Naravno, „zemljaka“ sam na brzinu izmislio, jer uniformisano mladića koji je sjedio na klupi nisam nikada ranije ni vido. Ćim se kolona sa sprovodnicima dovoljno udaljila, bez teškoća sam se umiješao među prolaznike i počeo da razmišljam šta dalje da radim.

Tada je za mene nastao novi problem: kako izaći iz Splita prema Sinju? Jer vojne patrole su krstarile po gradu, naročito na perifernim raskrsnicama i putevima koji vode ka drugim gradovima. U jednoj gostionici na periferiji Splita kupio sam nešto za jelo i krenuo cestom ka Sinju. Na trećem kilometru od grada primijetio sam pokraj ceste mladića i djevojku. Iako su se zabavljali, taj susret mi je bio neprijatan. Čvrsto sam odlučio da ubijem mladića ako mi bude pravio neprijatnosti. Kad sam stigao do njih, mladić je izašao na cestu i upitao me kuda idem. Kad sam rekao da idem za Sinj, on mi je predložio da malo sačekam, jer će uskoro stići kamion kojim se mogu prevesti.

I zaista, poslije 10—15 minuta pojавio se kamion pun vojnika. Pomenuti civil zaustavio je to vozilo, pa sam se uz njegovu pomoć popeo na karoseriju. Kad smo stigli u Sinj, pred samu kapiju kasarnskog kruga, jedan od oficira zaustavio je kamion. Bez razmišljanja, za tili čas, našao sam se na zemlji. U tom trenutku prišao mi je rezervist iz moje čete i rekao:

— Ti si jedan od onih koji su pucali u nas dok smo noću bježali iz logora u čamcima.

Odgovorio sam mu:

— Možda sam taj, ali imaj u vidu da sam, kao vojnik, izvršavao naređenje.

U razgovor se umiješao drugi rezervist. On je mirno rekao:

— Pusti vojnika neka ide svojim putem.

Tek što sam krenuo, začuh poziv:

— Hej, vojniče, vrati se u kasarnu!

Pošto me je zvao podnarednik, ispričao sam se tvrdnjom da će se vratiti čim kupim cigarete. Podnarednik je bio uporan u svom zahtjevu, a ja još uporniji u odluci da se ne vratim. Dijelila nas je visoka ograda. Osim toga, na ulici je bilo dosta građana, pa sam se brzo umiješao među njih i izmakao podnaredniku.

Uspio sam da se izvučem iz grada i krenuo dalje, prema Bosni. Između Glavice i Obrovca udružio sam se s nekolicinom vojnika iste sudbine, ali nisam ni jednog poznavao. Izbjegavajući ceste i naselja, odnosno straže Maćekove zaštite, sretno smo stigli do Borove glave. Na toj relaciji izgubili smo gotovo dva dana, jer smo pretežno putovali noću. Nedaleko od Borove glave, oko 4 časa ujutru, dočekala su nas četvorica pripadnika Maćekove zaštite. Ti naoružani seljaci su bili dobro maskirani iza drveća. Zatražili su da odložimo oružje. Neko od mojih saputnika ljutito je rekao da nemamo oružja, pa su nas pustili da prođemo. Ali, nismo se udaljili ni sto metara — dočekala nas je druga zasjeda, brojno veća od prethodne. Rekli su nam da ako pokušamo bježati, bićemo strijeljani. Našli smo se u bezizlaznoj situaciji, jer je pristigla i grupa koju smo prošli. Sproveli su nas u obližnju žandarmerijsku stanicu, gdje smo zatekli petnaestak vojnika u zatvoru.

Bili smo strašno gladni. Zato sam vojnicima iz moje grupe predložio da upitamo stražara hoće li nas po dvojicu puštati do obližnje gostionice, kako bismo nešto pojeli i popili. Moja inicijativa nije naišla na razumijevanje drugova, pa sam odlučio da nešto preduzmem i bez njihove pomoći. Približio sam se stražaru i počeo razgovor s njim. On me je dobro zagledao i rekao da sam mu odnekud poznat. Čim je čuo da sam služio kadrovske rok u Šibeniku, prisjetio se da me je viđao u jednoj tamošnjoj kavani. Pomenuo je i „dobre djevojke“, zbog kojih smo najviše posjećivali tu krčmu. Međutim, bez obzira na poznanstvo, pristao je da me pusti do obližnje gostionice tek na moje uporno insistiranje. Pravdajući se svojom nenađežnošću za odobravanje takvih postupaka, upozorio me da se što prije vratim.

U gostionici sam popio vruću rakiju i dobro se najeo, a potom kupio nekoliko kilograma kruha i podosta salame. Kad sam se vratio, stražar je sa zadovoljstvom konstatovao da sam stvarno pošten. Svoje saputnike takođe sam prijatno iznenadio — toplim kruhom i salamom.

Ubrzo sam zamolio stražara da mi ponovo dozvoli da izidem, izjavivši da želim i ostalim vojnicima donijeti nešto hrane. Zahvaljujući stečenom povjerenju, odmah me je pustio da idem. Međutim, ocijenivši da mi je to pogodna prilika da pobegnem, pošao sam prema autobuskoj stanici. Na žalost, tamo nije bilo ni ljudi ni autobusa. Kod stanice se nalazio samo nekakav putnički automobil. Nakon izvjesnog vremena pojavio se elegantno obučen građanin, koji mi je ličio na agenta. Čim je prišao vozilu, upitao sam ga je li mu poznato kad polazi autobus prema Livnu i Kupresu. Odgovorio je da ne zna, a potom dodao da je posljednjih dana sve izmijenjeno. Zamolio sam ga da me primi u auto ako putuje u tom pravcu. On je odgovorio da ide za Duvno i nakon kratkog razmišljanja pristao da me poveze. Putem smo uglavnom čutali, iako sam ja povremeno pokušavao da razgovaramo o bilo čemu. Zaključio sam da nema povjerenja u mene, ali mi to nije mnogo smetalo. Ipak, ne znajući ko je, pomicala sam i na mogućnost da me napadne. Zato sam stalno bio na oprezu. Kad smo stigli do jedne raskrsnice, zaustavio je auto i rekao mi:

— Evo, tu je Šujica i put ka Kupresu.

Odbio je da primi novac koji sam mu ponudio za vožnju. Rekao je da za te pare popijem vruću rakiju i doručkujem u gostionici koja se nalazila nedaleko od mjesta našeg rastanka.

Svratio sam u tu gostionicu. Za stolovima je sjedelo nekoliko polupijanih ljudi, vjerovatno mještana. Čim sam sjeo, počeli su me provocirati s ciljem da saznaju što sam po nacionalnosti. Praveći se da nisam shvatio tu njihovu namjeru, laički sam odgovorio:

— Zar ne vidite da sam vojnik!

Na to je uslijedio komentar jednog od tih znatiželjnika:

— Nije svejedno čiji si vojnik! Kraljeva vojska je propala!

Da bih izbjegao dalji razgovor s njima, zatražio sam od gostionica nešto za jelo i piće. Međutim, jedan bahati čovjek prišao mi je i rekao:

— Ti, vojniče, bezvoljno razgovaraš s mojim prijateljima! Znaš li ti, bolan, iako si u uniformi, da ti mogu odrubiti glavu k'o horozu!

Potom me je upitao zašto nemam na reveru trobojku NDH. Odgovorio sam da je nisam mogao nigdje dobiti ili kupiti. On je skinuo trobojku sa svoga kaputa i prikačio mi je na rever šinjela i rekao:

— Sad te više nitko neće dirati, jer se zna kome pripadaš!

Otuda sam pošao prema Kupreškom polju. Poslije nekoliko kilometara pješačenja ugledao sam grupu vojnika. Odmah sam im se pridružio i ustanovio da su iz moga kraja. Među njima je bio i Milan Stupar, s kojim sam se rastao kod Trogira kad su me zarobili pripadnici Mačekove zaštite. Novi saputnici upitali su me kakva je to zastava na reveru moga šinjela. Objasnio sam im šta ona znači i kako sam, je dobio. Tada je neko, imajući u vidu namjenu te „značke”, predložio da ja budem vođa puta, kako bismo nesmetano stigli do Janja. Pošto su gotovo svi bili gladni, svratili smo u prvo selo da potražimo nešto za jelo. Zahvaljujući trobojcima na mom reveru, neki ustaški orijentisani seljaci dobro su nas nahranili.

Koliko se sjećam, 18. aprila 1941. stigli smo do janjskog sela Baćica i zanoćili u Mrđenovićima. Na tom području trobojka NDH nije imala nikakvog značenja. Slijedećeg dana stigli smo do sela Močioci i rastali se. Svako je otisao svojim putem.

Ja sam pošao preko Gorice i oko 17 časova stigao na rijeku Plivu, kod mosta u Stupni (zaselak Zloselo). Na mostu sam zatekao grupu mladića, Muslimana, iz sela Duljaka. Neke od njih sam poznavao, pa nam je susret bio prijateljski. Ali jedan je odmah počeo da me izaziva (bio je, inače, poznat po bahatom ponašanju). Rekao mi je:

— Markiću, dobro bi bilo da ja i ti zamijenimo odijela! Tebi više ne treba uniforma, jer se tvoja i kraljeva vojska raspala!

Njemu se pridružio još jedan od prisutnih. Sa sjekirama u rukama zahtijevali su da skinem uniformu. Upozorio sam ih da me puste na miru, izjavivši da će pucati ako učine i jedan korak prema meni. Oni su se na to nasmijali i upitali iz čega će pucati. Kad sam iz džepa izvadio pištolj, držeći prst na obaraču, odmah su zastali. Ostali mladići, koji su se do tada držali po strani odbili su izazivače sukoba i izgrdili ih.

Moj susret s porodicom bio je radostan. Međutim, već tada smo imali razloga za zabrinutost, jer su nas opasnosti na svakom koraku vrebale.

Nenad Boro ja

ORUŽJE ZA USTANIKE

Jedne večeri, aprila 1941. godine, kiša je neprestano padala. Izgledalo je kao da su se otvorili i nebo i zemlja. Nabujali potoci slivali su se niz Jazmak u pobjeđnjeni Vrbas.

Najednom je kiša prestala. Pošto su namirili stoku, moji ukućani su se počeli pripremati za večeru i spavanje. Ali naš pas je iznenada zalazio i na nekoga žestoko nasrnuo. Pomislio sam da nam dolaze nenajavljeni gosti.

Izašao sam pred kuću da bih vidio šta je psa uznemirilo. Ubrzo sam začuo neke zvižduke i glasove, a potom primijetio desetak ljudi koji su se kretali prema našoj kući. Iza njih se pojavila druga grupa, zatim velika kolona. Kad su prvi pristigli do mene, jedan se izdvojio i prišao mi. Pružio mi je ruku i rekao:

— Mi smo vojska. Želimo da pređemo na onu stranu rijeke Vrbasa. Hoćeš li biti tako dobar da nam pokažeš most?

Zaključio sam da je to neka od jedinica bivše jugoslovenske vojske koje su tih dana, nakon kapitulacije, prolazile kroz naš kraj. Odgovorio sam vojniku potvrđno i pokazao mu rukom u pravcu mosta.

U međuvremenu su mnogi vojnici i starješine posjedali oko kuće i pored obližnje ograde. Prema mojoj slobodnoj procjeni, bilo ih je oko dvjesto pedeset. Neki su ušli u kuću i posjedali oko ognjišta.

Jedan govorljivi puškomitraljezac počeo je da džara vatru. Rekao nam je da putuje iz Splita, a potom istakao da je vojska Kraljevine Jugoslavije brzo poražena zato što je nezadovoljna i demoralisana. Ali odmah je naglasio da sve nije izgbuljeno, odnosno da će se pojavit ljudi koji će pokrenuti narod na ustank. U izlaganju ga je prekinuo jedan oficir, koji je naredio da jedinica nastavi pokret.

Iz kuće su odmah izašli svi sem puškomitraljesca. Kad je ostao sam, spustio je oružje pored vatre i rekao:

— Sklonite ovaj puškomitraljez, trebaće vam. Skrivajte puške, bombe, municiju i opremu koju baca ova raspuštena vojska. Ne pokleknite pred prijetnjom okupatora, nemojte mu predavati oružje...

Ubrzo je neki oficir utrčao u kuću i naredio mi da ih vodim prema mostu. Polazeći s njim, primijetio sam da je nekoliko vojnika osta-

vilo u blizini kuće puške i municiju. To je zapazio i oficir. Gundao je zbog postupka svojih vojnika, ali je bilo očigledno da je nemoćan.

Taj oficir i ja brzo smo izbili na čelo kolone i stigli do mosta. Kad smo prešli na drugu obalu Vrbasa, pokazao sam mu put prema Starom Selu. Potom sam krenuo natrag.

Cim sam stigao kući, pokupio sam ostavljeno oružje i municiju. Našao sam četiri puške, torbicu municije i nekoliko okvira napunjениh mećima za puškomitraljez. Sve to sam stavio pored puškomi trai jeza koji je već bio u kući.

Pogledao sam svog brata Nedeljka, želeći da ustanovim kako on doživjava ovu situaciju, a posebno šta misli o ostavljenom oružju. Zakklučio sam da je „odsutan“. Misli su mu negdje lutale dok je netremice posmatrao razgorjelu vatrnu.

— Je li ti dragoo što nam je ovo oružje došlo u šake? — upitao sam ga radoznalo.

Nedeljko se iznenada digao sa stolice i rekao mi:

— Uzimaj oružje, krećemo odmah!

Podigao sam se bez riječi. Brat je uzeo puškomitraljez i municiju, a ja ostalo oružje. Izašli smo iz kuće i pošli ka obližnjoj šumi. Oružje smo dobro sakrili u jednoj pećini, a potom se vratili kući. Noć je već bila na izmaku.

Tri mjeseca kasnije, čim smo saznali za ustanak u Janju, uzeli smo oružje iz pećine i odnijeli ga u Ljušu. Tu ga je Dušan Rakita, jedan od rukovodilaca ustanka u Janju, odmah podijelio borcima Ljušanske čete. Puškomitraljez je dao borcu Maksi Obradoviću, pošto je on u bivšoj jugoslovenskoj vojsci bio osposobljen da rukuje njime. Tom puškomitraljezu izgubio se trag u vrijeme formiranja 7. krajiške NOU brigade.

Hazim Eminefendić

„CRVENI” PROTA

Poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, u Jajcu je uhapšeno više od dvadeset Hrvata i Muslimana, mahom komunista i rodoljuba. Poslije nekoliko dana, među zatočenike je doveden prota Milan Ilić.

Jednog jutra u čelju je ušao ustaški logornik Zvonko Korenički, rodom iz Doca kod Travnika, i naredio da se svi zatvorenici postroje dva po dva u dugačkom hodniku. Logornik se nekoliko minuta šetkao, bolje reći klatio ispred stroja, ne rekavši ni jedne riječi, ali njegovo osorno držanje i cinični pogled dovoljno su govorili sami za sebe. To su bili stari, dobro oprobani metodi duhovnog satiranja i mučenja nevinih ljudi. Idući tako ispred stroja, ustaša je najednom stao kao ukopan, podigao ruku, kažiprstom pokazao na zatvorenika koji je bio prvi u stroju sa desne strane i oštro upitao:

— Vaše zanimanje?

Jedan za drugim, zatočenici su odgovarali: „radnik”, „gimnazijalac”, „zatanlij“ ... Kad je došao na red prota Milan Ilić, on je ponosito, i ne pogledavši ustaškog glavešinu, mirno odgovorio: „zatočenik“. Čuvši taj neočekivani odgovor, Korenički je skočio i izvio se kao da ga je neko u tom trenutku ofurio loncem ključale vode. Za tren se našao licem u lice s Milanom, žarivši svoj krvavi pogled u kočopernog starca koji je i dalje mimo stajao u redu, kao da se ništa nije desilo.

— Zatočenik, a? — procijedio je Korenički kroz zube, koji su mu cvokotali kao da je cijelu noć probdio na ciči zimi.

— Da, gospodine!

— Ne pitam te, stoko bradata, šta si sada, nego šta si do sada radio! — podvrisnuo je logornik i udario snažno nogom u pod.

— Zatočenik, gospodine ustaški logorniče! — ponovo je odgovorio prota Milan hladnokrvno i tiho, a zatim nastavio malo povišenim tonom: — Složiće se, gospodine, da ja zaista više nemam zanimanja, jer je vjera kojoj sam služio cio svoj život stavljena van zakona, a crkva za moje vjernike zatvorena i pretvorena u gubilište.

— Izgleda mi da su te ovi komunistički agitatori dobro naučili kako ćeš odgovarati na pitanja prilikom saslušanja! — uzvratio je Korenički, sijekući očima uzduž i poprijeko zatvorenike koji su stajali u

redu. — Sigurno su ti rekli: „Možeš ti, pope, govoriti šta hoćeš! Neće, valjda, hapsiti i progoniti sveštenu lica?” E, znaj dobro da ti kod mene neće pomoći sveštenička mantija.

Hrabra izjava čestitog i plemenitog prota Milana Ilića ošamutila je Koreničkog, pa je zabezecknut i gotovo skamenjen stajao ispred zatvorenika, ne mogavši progovoriti ni jednu jedinu riječ.

Prota Milan Ilić službovaо je za vrijeme bivše Jugoslavije u Jajcu. On nije bio samo sveštenik nego i prosvjetitelj i kulturni radnik. Neumorno je radio u kulturno-umjetničkim društvima, a naročito među školskom omladinom. U školama je organizovao mnoge priredbe i održavao časove pjevanja i muzičkog obrazovanja. Svojim pregalaštvom u širem kulturu stekao je veliki ugled i poštovanje među građanima Jajca, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost. Bio je jedan od najnaprednijih sveštenika, čovjek koji se svim svojim bićem borio za pravdu, slogu i bratstvo među našim narodima.

O kvalitetima prota Ilića svjedoči na svojevrstan način i dio tajnog izvještaja Stevana Zvicera, upućenog sreskom načelniku avgusta 1932. godine:

„Ovd. svešt. Ilić, prosvjetar društva ‚Sokola‘, odrekao je da sa zborom izade navečer na zabavu koja se toga dana držala u spomen vjenčanja njegovog veličanstva kralja Aleksandra i nj. v. kraljice Marije ...

Mislim da bi i u interesu sloge i zajedničkog rada potrebno bilo naći puta i načina da se ovdašnji paroh Ilić Milan premjesti iz ovog mesta, jer je isti po svojoj prirodi nemiran duh.”

Neki jajački konzervativci i Velikosrbi zazirali su od prota Ilića, ljuteći se što više brine o prosvjetiteljstvu nego o crkvenim poslovima. Bilo je svakojakih prijetnji, pa čak i uvreda. Pojedinci su ga počeli nazivati i „crveni“ prota. Ali on se nije dao zbuniti i pokolebiti, nego je nastavio svoje prosvjetiteljsko djelovanje.

Poslije prvog svjetskog rata, u Jajcu je podignuta nova Pravoslavna crkva u stilu nemanjičkih zadužbina u Srbiji. Ali trebalo je načiniti ikonostas od drveta. Tada je Hajrudin Kršlak bio jedan od najpoznatijih, a može se reći i jedini pravi rezbar u Jajcu, pa je prota Milan Ilić bez dvoumljenja odlučio da mu povjeri taj posao. Nije se ni osvrtao na prigovore čija je suština bila u slijedećem: zašto da Musliman radi svete stvari za pravoslavnu crkvu. Prota se nije prevario, jer je Kršlak izradio zaista predivan ikonostas u duborezu, koji je danas pod zaštitom države.

Uvjeren da radi za dobrobit naroda, prota Ilić je nastavio svoje djelo sve dok se nije obreo u ustaškom zatočeništvu. Ipak, nakon raznih peripetija, uspio je da s porodicom izbjegne u Srbiju. Tamo je dočekao oslobođenje zemlje.

Protina djeca takođe su bila napredna. Njegov sin Slobodan stupio je u 1. proletersku brigadu i iz nje došao među jajačke partizane. Bio je 1943. politički komesar Janjskog partizanskog odreda, a potom komandant Vojnog područja Jajce.

DRUGI DIO

DOGAĐAJI POSLIJE OKUPACIJE I PRIPREME ZA USTANAK

Hazim Eminefendić

USPOSTAVLJANJE USTAŠKE VLASTI U JAJCU

Dan uoči dolaska njemačkih okupacionih jedinica u Jajce bio je po mnogo čemu težak i turoban. Narod su posebno uz nemirile „štuke” koje su bombardovale željezničku prugu iznad „Elektrobosne”. U gradu je ostala samo povolika grupa vojnika i oficira bivše jugoslovenske vojske. Na njenom čelu nalazio se kapetan Stevan Zvicer, koji je rukovodio evakuacijom grada i pripremama za miniranje kolskog i željezničkog mosta na rijeci Plivi. Saznavši za taj plan, ustaše i „kulturbundovci” nastojali su da spriječe njegovo ostvarenje. Zvicer im je obećao da neće minirati mostove, ali ih je prevario. Silna eksplozija potresla je zamračeni grad oko pola noći. Ubrzo se prenijela vijest da su mostovi „dignuti u vazduh”, te da je i posljednji vojnik napustio grad.

Ustaše i „kulturbundovci” odmah su preuzeли vlast. To je, u stvari, bilo svojevrsno bezvlašće, naročito izraženo u pljačkanju državne imovine. Neobuzdani mještani razvlačili su iz provaljenih magacina životne namirnice i raznu drugu robu. „Kulturbundovci” i ustaše odmah su se uselili u zgradu bivše Opštine. Oni su tu utvrđili sve pojedinosti u vezi sa dočekom hitlerovaca. Pripremljen je pozdravni govor, određen govornik i sašivena velika svilena zastava sa kukastim krstom. Cilj je svega toga bio da Nijemci već na prvom koraku steknu utisak o privrženosti Jajčana fašističkom poretku.

Sluge okupatora — ustaše, frankovci, „kulturbundovci”, neki rukovodioci Hrvatske seljačke stranke, Narodne uzdanice i Jugoslovenske muslimanske organizacije, kao i izvjestan broj njihovih istomišljenika — pošle su 15. aprila na periferiju grada da dočekaju njemačke faštiste. „Kulturbundovci” su bili obučeni u crne uniforme, pa su izgledali kao pripadnici neke elitne njemačke jedinice. Prema kazivanju Šaćira Maslića, tu je bio i advokat dr Islambeg Filipović, koji je prvi izšao pred Nijemce. No bez obzira na sve agitacione mjere i svestrane pripreme, Jajčani se nisu odazvali pozivu da masovno izađu na mjesto dočeka trupa koje su najavljuvane kao donosioci „novog poretka”. Vidjevši „kulturbundovce” u fašističkim uniformama, mnogi građani su se iznenadili, jer do tada nisu znali da su se oni od ranije pripremali za ovakav doček okupacionih snaga.

Nijemcima je priređen doček kod Memiševe česme na Volijaku, koja i danas postoji. Tu je gomila izroda više od jedan čas nestrpljivo čekala da se pojave izviđački dijelovi njemačke jedinice na motociklima. Tada je nastalo veselje. Fašističkim ovacijama i pozdravima nije bilo kraja. Ubrzo su stigla i jedna blindirana kola, iz kojih je izašao viši oficir. Njemu su „kulturbundovci” i ustaše predali vlast u gradu. Međutim, taj oficir je primio izraze dobrodošlice vrlo hladno, s primjetnim nepovjerenjem i nezadovoljstvom. Rekao je da su ga kod Mrkonjić-Grada dočekale puščane cijevi.

Šta se, u stvari, desilo? Ispred njemačkih jedinica, dok su napredovale od Mrkonjić-Grada prema Jajcu, povlačio se dio Đačkog bataljona bivše jugoslovenske vojske. Prema nedovoljno provjerenim podacima, u toj jedinici bilo je dosta naprednih omladinaca, pa i članova Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Iako prepušteni sami sebi, oni se nisu razbježali bez ikakvog otpora, nego su dočekali drskog osvajača na pogodnom mjestu. Naime, dok se njemačka motorizovana jedinica teško i sporo kretala ka Ponoru kod Mrkonjić-Grada, omladinci su je iznenada zasuli vatrom iz pušaka i automatskog oružja. Nijemci nisu ni prepostavljali da ih tu neko može napasti, jer su prethodno prevalili stotine kilometara bez ikakvih smetnji. Prosto su bili zaprepašćeni, pogotovu kad su vidjeli da im je pогinulo nekoliko vojnika. Ali borba nije dugo trajala. Znatno nadmoćniji brojno i tehnički, fašisti su brzo potisnuli branioce. Mnogi mladići su poginuli, a Nijemci su na licu mjesta poubijali i ranjenike.

Njemačke motorizovane jedinice ušle su u Jajce i zaustavile se kod porušenog kolskog mosta na Plivi. Na čelu kolone nalazio se jedan tenk. Trojica jajačkih fašista imali su „čast” da uđu u grad na tom tenku, držeći odvijenu zastavu sa kukastim krstom. Jedan od njih bio je Hanz Pribicer. Oko mosta i između kapija iskupio se velik broj mještana. Mnogi su radoznalo posmatrali njemačke vojnike, njihovo naooružanje i vozila. Cijeli bogovetni dan tiskalo se dosta gradana oko tenkova i borbenih kola. Najgrlatiji su bili „kulturbundovci”, ustaše i njihovi simpatizeri, koji su likovali zbog dolaska fašista. Noseći flaše ljute šljivovice i konjaka, gotovo potpuno pijani, ti izdajnici su se kretnali gradom, psovali sve svoje protivnike i prijetili im kamama.

Nijemci su željeli da što prije osposobe most na Plivi, kako bi njihove trupe mogle nastaviti napredovanje prema Donjem Vakufu. Razjareni fašistički oficiri nasumice su presretali i ispitivali građane, žečeći da saznaju ko je minirao mostove. Ljudi su samo slijegali ramenima, a „kulturbundovci” i ustaše morali su da crvene pred svojim gospodarima. Jer oni su bili dužni da spriječe rušenje mostova, veoma dragocjenih objekata za fašističku ratnu mašineriju. Njemački oficiri su svojim slugama naredili da odmah pronađu predsjednika opštine Smailagu Hadžiosmanovića. Kad je uznemiren Smailaga stigao, oko njega se sjatila velika grupa oficira. Oštro su ga ispitivali i korili zbog toga što nije spriječio miniranje mostova. Predsjednik se nevješto branio, govoreći da je to bila neopoziva odluka bivših jugoslovenskih oficira.

Stručnjaci su krenuli na posao, ali je nedostajao materijal za opravku mosta (pilana Augusta Mursela nalazila se s desne strane Plive, dakle na nepristupačnom mjestu). Međutim, na Željezničkoj stanici pronađeno je dosta grade koja je nešto ranije bila pripremljena za otpremu. Kad su njemački vojnici počeli da tovare tu gradu na kamione, jedan od njenih vlasnika nekako im je objasnio da je riječ o privatnoj imovini i zamolio ih da je ne uzimaju. Vidjevši da se vojnici uopšte ne obaziru na njega i njegovu molbu, taj čovjek je počeo da protestuje, što je bilo kobno po njega. Jedan vojnik udario ga je kundakom po glavi tako snažno da se srušio na zemlju kao svijeća. Među očevicima tog zločina bilo je i građana koji su živjeli u iluziji da će fašizam donijeti više slobode, rada i reda, a već prvi susreti s njegovim predstavnicima ukazivali su na nešto sasvim drugo.

Dok su radnici, vojnici i stručnjaci bez predaha opravljali mostove, u gradu je u toku bilo slavlje, čiji su glavni „kreatori“ bile fašističke sluge, do tada pritajeni protivnici svega što je progresivno i slobodoljubivo. Posebno se sjećam šta se tog dana zbivalo nedaleko od kolskog mosta na Plivi. Ustaše, „kulturbundovci“ i njihovi privrženici dopremili su tu veliku količinu alkoholnog pića. Samo Ana Mec dovukla je nekoliko buradi rakije. Davala je okupatorskim vojnicima i oficirima času po času ljute šljivovice, sve do mrkle noći. Mesar Hanz Pribicer nije bio strpljiv kao Ana. On je, u pripitom stanju, išao od tenka do tenka i dodavao Nijemcima flaše pune raznovrsnog pića.

Ana je imala u Pijavicama veliku kuću, bolje reći vilu. Svugdje je stizala, pa su se ljudi prosto divili njenoj sposobnosti i poslovnosti. Uživala je gostoprinstvo i poštovanje građana, jer niko nije znao da ona ne spada u dobromejrne strance. Ko bi mogao i pomisliti da će Ana i Hanz tako drsko i neljudski okrenuti leđa dojučerašnjim sugrađanima, narodu na čijoj su grbači stekli i ugled i bogatstvo. Grdno su se prevarili Jajčani, ali se ubrzo ispostavilo da je i Anina računica bila pogrešna i za nju kobna. Opijena dotadašnjim pobedama fašističkih hordi, ona nije mogla ni sanjati da će nekoliko mjeseci kasnije zapucati partizanske puške i zaštekati mitraljezi na Čusinama, upravo iznad njene vile. „Pa, to je nešto nepojmljivo“, govorila je Ana svojim istomišljenicima.

Most na Plivi je provizorno osposobljen pred samu noć. Kolone okupatorskih vojnika nastavile su napredovanje prema Donjem Vakufu. U Jajcu je stacioniran jedan bataljon 718. njemačke divizije, koji je nešto kasnije — zajedno sa jajačkim, jezerskim i šipovačkim ustašama — učestvovao u zločinačkim akcijama protiv srpskog naroda u dolini Plive.

Uz pomoć „kulturbundovaca“ i ustaša, u Jajcu je veoma brzo uspostavljena vlast kvislinske tvorevine Nezavisne Države Hrvatske. Prvo je osnovano Vijeće građana od četiri člana. Prema sjećanju Šaćira Maslića, predsjednik tog vijeća je bio dr Islambeg Filipović. Za komandanta grada postavljen je njemački poručnik Heringer.

Osnovana je i Velika župa Plive i Rame. Za velikog župana postavljen je dr Bahrija Kadić, a za podžupana Anto Sunjić (on je do kapitulacije bio sudija u Zepču). Sunjić je istovremeno obavljao dužnost

pročelnika Ustaškog stegovnog suda u Jajcu, koji je otjerao u smrt stotine nevinih ljudi. Na području županije osnovana su kotarska predstojništva. Za kotarskog predstojnika u Jajcu postavljen je Anton Stefanie, koji je došao iz Like. Dužnost ustaškog logornika povjerena je bivšem bjelogardevcu Zvonku Koreničkom. Na položaj šefa Ustaškog redarstva došao je dr Alija Kurt iz Sarajeva, a komandir ustaške straže bio je Ivica Jakešević iz Jajca. Ustaškom bojnom koja je stigla iz Hercegovine komandovao je zloglasni emigrant Ivan Herenčić. Zapovjednik jedne domobranske satnije bio je Alojz Mandelc, preduzimač iz Jajca. Za predsjednika Opštine postavljen je trgovac i zemljoposjednik Nazmibeg Kapetanović. Po sélima su postavljeni ustaški tabornici, umjesto ranijih knezova. Najprije su osnovani tabori u Jajcu, Jezeru i Šipovu. Tbornik u Jezeru bio je Fahrija Kapetanović, a u Šipovu Muhamet Košmić.

Pomenute i druge ustanove ustaške vlasti bile su većinom smještene u javnim zgradama, a neke i u privatnim kućama koje su oduzete Srbima i Jevrejima. Županija se nalazila u Hotelu „Grand“, Kotarsko predstojništvo u zgradи bivšeg Sreskog načelstva, a ustaške jedinice u Sokolskom domu, Osnovnoj školi i još nekim zgradama. Ustaška policija koristila je advokatsku kancelariju dra Islambega Filipovića (na spratu) i prostorije bivše radničke čitaonice „Snaga“. Domobranske jedinice bile su smještene u Baščelucima, Dom Ustaške mladeži nalazio se u jednom dijelu Hotela „Pliva“ itd.

U Jajcu je 1941. postojalo 11 zatvora. To na svojevrstan način pokazuje koliko su ustaše bile preokupirane proganjanjem i uništavanjem Srba, Jevreja, komunista i svih drugih naprednih ljudi. Pošto nije bilo namjenski građenih objekata, u tu svrhu su poslužili Sokolski dom, silos u Pijavicama, Pravoslavna crkva, Jevrejski tempi, Kotarsko predstojništvo, Šarenica na Krpinama, Franjevački samostan, Radnička čitaonica, Privredna banka, trgovina Ante Filipovića i kuća Miće Branislavljevića. Sve te zgrade bile su od tvrdog materijala, pa su bez većih prepravki pretvorene u zatvore.

Uspostavivši svoju vlast ustaški rukovodioci su uz pomoć Nijemaca i „kulturbundovaca“ preuzeli niz mjera kako bi što prije učvrstili njen položaj i u začetku, najbrutalnijim terorom, suzbili sve što se protivi fašističkom poretku i kvislinškoj tvorevini NDH. Jedna od prvih mjera te vlasti bilo je pronalaženje i oduzimanje oružja koje su pojedini ljudi sačuvali kao pripadnici bivše jugoslovenske vojske ili ga dobili od njenih jedinica i grupa dok su se, prepustene same sebi, povlačile dolinom Vrbasa i Plive prema Travniku. Na svakom uglu, u svim ulicama i dijelovima grada bile su izlijepljene naredbe. Osnovu njihovog sadržaja sačinjavala je prijetnja smrtnom kaznom svima koji u roku od 24 časa ne predaju oružje, municiju i drugi ratni materijal.

Patrole sastavljene od „kulturbundovaca“, njemačkih vojnika i ustaša počele su bezobzirno da pretresaju kuće, dvorišta, bašte i ljude na ulicama. To je izazvalo veliku uznemirenost gradana. Neki Hrvati i Muslimani žalili su se zbog toga i negodovali govoreći da su podvrgnuti nečovječnim postupcima „u svojoj novoj državi“. Okupatorski teror iznenadio je i neke domaće hitlerovce, koji su se ranije iz petnih žila upinjali da dokažu svoju privrženost fašističkom poretku, vjeru-

jući da će ih Nijemci držati kao malo vode na dlanu. Svi su se oni grdno prevarili, a nekima je „novi poredak“ priredio i potpuno razočaranje.

Bez obzira na okupatorsko-ustaški teror, antifašističke snage, predvodjene komunistima, počele su već krajem jula 1941. da ruše mit o nepobjedivosti Trećeg Rajha i kvisilnške tvorevine Nezavisne Države Hrvatske.

Momčilo Simidžija

NASTANAK I AKTIVNOST USTAŠKE VLASTI U ŠIPOVU

U predvečerje aprilskog rata na teritoriji opštine Šipovo osjećalo se izvjesno djelovanje ekstremne nacionalističke ustaške organizacije, a pred sam napad fašističkih sila na našu zemlju ustaški elementi počeli su djelovati otvorenije i organizovanije. Bilo je primjetno njihovo slobodnije okupljanje i istupanje po kafanama u Šipovu i nekim okolnim selima. Počeli su da veličaju Hitlerovu ratnu moć, moderno naoružanje njegove armije i pobjede u Evropi, a govorili su i o mogućnosti osvajanja svijeta.

U to vrijeme ustaške snage u Šipovu činilo je nekoliko mještana sa vrlo lošim ljudskim osobinama, pa su ih bojkotovali ne samo progresivniji građani nego i ostali stanovnici Šipova i okolnih sela, naročito stariji i viđeniji Muslimani. Među ustašama su se isticali Muharem Košmić iz sela Volara, propali student iz Šipova Stanislav Tolj, besposličar iz sela Čifluka Mujo Bašić (poslije okupacije veliki zlikovac), kočijaš iz sela Volara Numo Brkić, besposličar i poznata pijanica iz Šipova Bahto šuškić, Nedžib Malkoč iz Mujdžića, Alija Hasić iz Bešnjeva, Mahmut Ribić iz Gornjeg Šipova i još neki. Tu ustašku grupu podržavali su pojedini stanovnici Šipova, na primjer šef željezničke stanice Luka Tolj, inače otac Stanislava Tolja, kafedžija Ante Juranović i neki seljaci iz okoline. Oni su se uglavnom okupljali u kafani Ante Juranovića, a zalazili su i u druge krčme, pijančili, pjevali ustaške pjesme i veličali hitlerizam.

Odlazili su i u okolna sela da bi našli nove saradnike i uspostavili ustaške punktove, kako bi spremno dočekali Nijemce i preuzeли određene zadatke, izvodili akcije po njihovim direktivama i sl. Saradnike su obično tražili među Hrvatima i Muslimanima, pijanicama, propalicama i drugim ljudima sklonim raznim porocima. Obećavali su im mnoge povlastice poslije dolaska okupatora u zemlju i uspostavljanja ustaške vlasti. Već su počeli govoriti o oduzimanju židovskih i srpskih trgovачkih radnji, obećavajući da će ih ustupiti na korišćenje zaslужnim ustašama, njihovim simpatizerima i pomagačima. Isto tako, nagovještavali su oduzimanje imanja od dobrovoljaca iz prvog svjetskog rata i isticali da će ona biti vraćena ranijim posjednicima. Tako su vršili pripreme za uspostavljanje svoje vlasti u Šipovu, to jest ustaškog

tabora, opštine, žandarmerijske stанице, povjerenika u selima itd. Svojim saradnicima i simpatizerima obećavali su položaje u raznim budućim ustaškim nadleštvinama. Ta propaganda imala je za cilj pridobijanje što većeg broja pristalica, naročito po selima.

Čule su se i prijetnje upućene pojedinim bogatijim i politički aktivnim Srbima. Međutim, neizvjesnost i strah počeli su da obuzimaju i muslimanski život. Takva situacija, ipak, nije omogućavala ustašama u Šipovu da se dobro organizuju za svoje izdajničko i zločinačko djelovanje. To su potpuni ostvarili tek kasnije, pod zaštitom okupatora, kad su osformili svoju vlast i stvorili uslove za poznata zlodjela nad srpskim stanovništvom i drugim rodoljubima.

Odnosi između većine Srbija i Muslimana bili su u to vrijeme dobri, kako u Šipovu tako i u ostalim naseljima na teritoriji opštine. Ustaški ološ nije mogao tako brzo da ih razjedini i zavadi. Razumijevanje dugogodišnjih komšija pozitivno se odražavalo i poslije okupacije, jer su se mnogi Muslimani energično suprotstavljali proganjanju i ubijanju srpskog stanovništva, pa čak i garantovali za pojedince, skrivali ih u svojim domovima i sl. To je naročito došlo do izražaja u Bešnjevu, Lubovu, Duljcima i u još nekim selima. Iz tih sela je otjeran i likvidiran vrlo mali broj Srbija.

Prije rata Komunistička partija Jugoslavije nije imala neki značajniji uticaj u opštini Šipovo. Imala je aktivne članove u Jezera i na području Janja, naročito u selu Grbavici. Ipak, uticaj Partije se postepeno širio i na područje Šipova. To djelovanje je bilo prvenstveno usmjereno na čuvanje dobrih odnosa između Muslimana i Srbija, uz istovremeno ukazivanje na opasnost od njemačkog i italijanskog fašizma za cijelu zemlju. Komunisti su preporučivali seljacima da prikupljaju i skrivaju oružje, da izbjegavaju bilo kakvo kontaktiranje s neprijateljima itd.

Sjećam se da je negdje prije same okupacije u selo Duljke, nedaleko od Šipova, došao kovač iz Jezera Saćir Maslić. On je navratio u kuću tamošnjeg kovača Vase Rajaka i u razgovoru s njim nagovijestio opasnost od fašizma i proganjanje srpskog življa. Iisticao je potrebu da se ljudi sklanjaju pred neprijateljem i kriju oko kuća, da prikupljaju i čuvaju oružje za predstojeću borbu protiv okupatora. Maslić je bio dobar prijatelj sa Rajakom, pa su se često sastajali u Jezera. Kasnije sam saznao da je Saćir bio član Komunističke partije Jugoslavije, odnosno da je pripadao partijskoj celiji u Jezera.

Kad su fašističke sile napale našu zemlju, ustaški agitatori su digli glave. Razmiljeli su se po teritoriji opštine i na sav glas veličali Hitlerovu silu i njeno moderno naoružanje, tvrdeći da joj se нико ne može suprotstaviti, da nastupa kroz našu zemlju bez ikakvog otpora i sl. Istovremeno su isticali da ustaše već preuzimaju vlast na teritoriji koju su osvojile okupatorske trupe i nagovještavali dolazak Ante Pavelića u zemlju, odnosno uspostavljanje Nezavisne Države Hrvatske. To su činili prvenstveno radi odvraćanja naroda od borbe protiv agresora.

U Šipovu je tada nastala vrlo teška situacija, jer su veze sa Jajcem i drugim susjednim mjestima bile nesigurne ili potpuno prekinute. Dva-tri dana poslije bombardovanja Beograda pokušali smo da uspostavimo kurirska vezu sa Sreskim načelstvom u Jajcu. To je bilo

vrlo opasno, jer su ustaše već nastupale organizovanije, otvorenije i drskije. Iako je opština imala svoje kurire, nijedan se nije usudio da ode do Jajca. Pod pritiskom poštenih građana i patriota iz Šipova, prihvatio sam se te kurirske uloge. Kad sam biciklom pošao prema Jajcu, već se čulo gruvanje topova od Ključa. S obzirom na to da sam bio prilično poznat u Šipovu, jer sam radio kao opštinski vojni referent, bila mi je i obaveza da dam neka obavještenja građanima.

Uspješno sam došao u Jajce i pronašao sreskog vojnog referenta Savu Spasojevića, koji se spremao da bježi iz grada. Očigledno tužan i razočaran, na brzinu mi je rekao da su vlastodršci i najviši vojni rukovodioci izdali zemlju, te da okupator zaista napreduje bez većeg otpora jedinica kraljevske vojske. Predložio mi je da se nipošto ne vraćam u Šipovo biciklom, istakavši da ustaše već postavljaju svoje ljude na komunikacijama i po selima. Poslušao sam Spasojevića i vratio se kući bez bicikla, koristeći se sigurnijim prolazima duž željezničke pruge Jajce—Šipovo. Stanovništvo Šipova saznao je neke podatke o teškoj situaciji i prije mog povratka iz Jajca, što se lako moglo zaključiti po panici i metežu na svakom koraku.

Dački bataljon bivše jugoslovenske vojske vodio je tih dana borbu protiv njemačkih jedinica zapadno od Mrkonjić-Grada, kod mjesta Ponora. U Šipovu se pričalo da su pripadnici toga bataljona srušili jedan njemački avion i uništili nekoliko tenkova. Sjećam se da je tih dana kroz Šipovo prošlo nekoliko rezervnih oficira, među kojima je bio i Bogdan Đurić iz Drvara, inače moj poznanik od ranije. On nam je pričao o teškoj borbi koja je vođena protiv Nijemaca kod Ponora i potvrdio da je situacija zaista loša i opasna. Rekao je da se na području Potoci—Mliništa—Vitorog nalazi jedna kompletna ratna divizija, sa zadatkom da dočeka Nijemce na sektoru Jajce—Mrkonjić-Grad—Ključ. Đurić nam je tom prilikom savjetovao da budemo prisebni, a posebno istakao potrebu da sakupljamo i krijemo oružje i municiju, jer će nam uskoro zatrebati u organizovanoj borbi protiv okupatora i njegovih pomagača. Potom je sa svojim drugovima otišao prema Čardaku i Mliništima, gdje je, navodno, trebalo da uspostave vezu s pomenutom divizijom.

Ubrzo su u Šipovo došle njemačke jedinice. Nekoliko dana kasnije počelo je razoružavanje dijelova jugoslovenske vojske i otpremanje zarobljenika željezničkim transportom prema Jajcu (potom za Njemačku). Ne znam kako se zvala jugoslovenska divizija, ali se sjećam da su oficiri bili mahom Makedonci i Srbjanci. Tu sam susreo i starog kapetana Ljubomira Đorđevića, koji mi je bio starješina u vrijeme dok sam služio vojni rok. Kapetan Đorđević mi je rekao da divizija nije uopšte vodila borbu, već da joj je naređeno da se predala okupatoru. Posebno je istakao da mu je žao što ide u ropstvo ne ispalivši nijedan metak na neprijatelja, okrivljajući za tu sramnu izdaju bivše političare i generale. Mnogi vojnici i pojedini oficiri iz te divizije poklanjali su svoje oružje i municiju mještanima u Janju, Pljevi i na drugim područjima. Neki od njih preporučivali su seljacima da čuvaju oružje, uvjereni da će najnaprednije snage povesti narod u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Kad su Nijemci završili razoružavanje jedinica bivše jugoslovenske vojske, ustaše su počele da organizuju i učvršćuju svoju vlast u Šipovu. Formiran je Ustaški tabor, kao nekakva vojno-politička institucija. Njegovi prvi zadaci bili su oduzimanje oružja, municije i vojne opreme od mještana i održavanje reda u Šipovu i okolnim selima. Uporedo s tim, ustaše su počele da zavode teror i da proganjuju mimo stanovništvo, da odvode taoce, da pljačkaju trgovачke radnje koje su bile vlasništvo Jevreja i Srba itd. Za prvog tabornika postavljen je već provjereni ustaša Muhamet Košmić iz sela Volara, ranije desetar na Šipadovoј pruzi, a za njegovog zamjenika Stanislav Tolj. U tabor su uključeni već pomenuti pojedinci od ranije ustaški orijentisani.

Jedan od prvih akata Ustaškog tabora bio je pismeni proglašenje uveden policijski čas i ograničeno kretanje Srba i Jevreja. Srbi iz Šipova i okoline mogli su se slobodno kretati samo ako su imali pismenu propusnicu Ustaškog tabora ili povjerenika u selu. U prvom proglašenju dat je rok od 24 časa za predaju oružja i municije, pod prijetnjom smrte kazne ako se to ne učini. Ustaške patrole upućene su u sva sela da upozoravaju ljudi na tu obavezu.

Ustaški povjerenici u selima, dobro naoružani, postavljeni su odmah poslije formiranja pomenutog tabora. Istovremeno je uspostavljena i ustaška opštinska vlast u Šipovu. Za predsjednika opštine postavljen je učitelj Jakov Matekalo, koji nije bio ustaški orijentisan. Jakov nije podržavao ustaške akcije i držao se po strani. On je sačekao ustanike kad su oslobođili Šipovo, 27. avgusta 1941. godine. Oni su prema njemu korektno postupili.

Obavljujući dužnost predsjednika ustaške opštine Jakov Matekalo nije činio zla. Čak je uspio da zadrži u opštinskoj službi bilježnika Stojana Gajića i blagajnika Aleksu Čebedića. Mene su, kao bivšeg vojnog referenta, otpustili iz službe i uhapsili pod optužbom da sam izdavao nekim licima oružje i preporučivao im da ga sakriju. Iako to nije bilo tačno, ostao sam u zatvoru nekoliko dana. Oslobođen sam zahvaljujući intervenciji svojih poznanika iz sela Duljaka — Smaje Bahtića, ibrahima Hatibovića i njegovog brata Sulejmana, a vjerujem da je tome doprinijela i porodica Matekalo.

Posebno se sjećam vrlo smjelog istupa Smaje Bahtića. On me je jedne večeri izveo iz zatvora i doveo u gostionicu Jure Juranića; tu je bilo puno ustaša i njihovih simpatizera. Iako je većina prisutnih znala ko sam, Smajo ih je strogo i glasno upozorio:

— Evo, ovaj mladić je valjao svima nama i našim porodicama, a mi ga sada proganjamo. Za njega odgovaram ja i niko ne smije ni da mu kaže nešto loše.

Zatim me otpratio do kuće. Slično je postupao i Sulejman Hatibović. Pošto je mobilisan u oružnike NDH, obavještavao je srpski živalj kad treba da se sklanja od ustaša. On i njegov brat Ibrahim krili su me nekoliko dana u svojoj kući, pa je Numo Brkić uzaludno pokušavao da me uhvati u selu Duljicima. Brkić je, čak, naređivao Ibrahimu da me mora pronaći, znajući da sam prijatelj braće Hatibovića.

Takvih i sličnih postupaka bilo je i u drugim selima. Tako je, na primjer, hodža u selu Bešnjevu Tahir Kurić skrivao u svom dućanu sve odrasle muškarce čim bi saznao da su se ustaše pojavile u blizini.

Hazim Eminefendić

TEROR I ZLOČINI USTAŠA U JAJCU

Učvršćujući svoju vlast u Jajcu, ustaše su istovremeno — uz svestranu saradnju sa okupatorima, njemačkim fašistima — počele užurbano da se pripremaju za istrebljivački rat. Cilj im je bio da brzo i efikasno, ne birajući sredstva i metode, udare po svemu što se bude ispriječilo na putu ovjekovječenja okupacije i porobljavanja naših naroda. U okviru tih priprema širili su nečuvetu propagandu, čija je suština bila poziv na nemilosrdno fizičko uništenje Srba i Jevreja. Istu sudbinu nagovještavali su svim komunistima i antifašistima, bez obzira na njihovu nacionalnu i vjersku pripadnost. Stanovništvu Jajca i okolnih sela svakodnevno su „punili uši“ lažnim dokazima da su Srbi, Jevreji i komunisti glavni krivci za izazivanje rata.

Pomenuta orijentacija bila je osnova i velikog mitinga održanog 20. aprila 1941. na fudbalskom igralištu „Elektrobošne“. Na taj masovni skup, zakazan u čast dolaska njemačkih okupacionih jedinica, pozvani su građani i radnici fabrike. Ipak, među prisutnima je bilo najveći ustaša, domobrana i njemačkih vojnika iz jedinica stacioniranih u Jajcu.

Na tribini su se nalazili najveći njemački i ustaški oficiri, „kulturni bundovci“ i članovi Vijeća građana. Redali su se govorici, pjevane podaničke ode fašistima. Sve to je bilo protkano raznim parolama u slavu Hitlera i Trećeg Rajha. Na svaki pozdrav trebalo je, kao po komandi, podići uvis otvorenu šaku. Neki radnici i građani nisu htjeli to da čine, pa su izazvali revolt ustaša i Nijemaca koji su ih primijetili. U grupi žena, koje takođe nisu prihvatale fašistički pozdrav, bile su apotekarica Anka Kornicer, Lela Matekalo i Dragica Majerić (obje zaposlene u „Elektrobošni“). Iza njihovih leđ stajao je ustaša Martin Curčibašić i odmah ih uhapsio. U zatvoru su ostale nekoliko dana.

Vijeće građana zatražilo je od Franjevačkog samostana, usmeno i pismeno, da na miting uputi svoju limenu glazbu. Međutim, franjevci su odobili ne samo taj zahtjev nego i poziv da istog dana budu gosti na banketu priređenom u čast hitlerovaca.

U jeku najžešće fašističke propagande najavljen je dolazak u Jajce Viktora Gutića, ministra u Pavelićevoj vladi. Odmah su u gradu i okolnim selima otpočele pripreme za veliki zbor na kojem će Gutić

govoriti. Zgrade između Travničke i Banjalučke kapije šarenile su se od ustaških parola, plakata i drugog propagandnog materijala. Ustaše su isticale da će Jajce biti izuzetno počašćeno Guticevom posjetom. Na miting je pozvan narod iz gradova i sela gornjovrbaskog područja. Uvedeni su i vanredni vozovi, kako bi moglo doći što više žitelja Velike župe Plive i Rame, čije je sjedište bilo u Jajcu. Zbor je zakazan za pijačni dan, jer je trebalo privući narod, naročito seljake. Ispred Hotela „Grand“ podignuta je velika govornica, ukrašena fašističkim zastavama i transparentima.

Na dan održavanja zbora, u Jajcu se iskupilo dosta svijeta. Kao što se i očekivalo, Gutić je prvi uzeo riječ i počeo svoj zastrašujući govor, koji je od početka do kraja bio protkan pozivom na istrebljenje Srba, Jevreja i svih drugih antifašista i rodoljuba. Redao je prijetnju za prijetnjom. Jedne je upućivao onima koje treba fizički uništiti, a druge su imale za cilj da ostalima utjeraju strah u kosti, kako bi bili pokorni novoj državi. Govoreći tako on se nije obraćao samo narodu nego i domaćim ustašama. Pozvao ih je da budu dostojni sinovi Pavlićeve nove države, a potom rekao: da će dovesti crnu legiju iz drugih krajeva Nezavisne Države Hrvatske — da ognjem i mačem uništi sve što je srpsko, jevrejsko i komunističko, ukoliko to oni sami ne budu uradili. Kasniji razvoj događaja potvrđio je da to nije bila gola prijetnja, jer je već u jesen iste godine stigla iz Hercegovine ustaška bojna kojom je komandovao emigrant Ivan Herenčić. Ta bojna, uz svestranu pomoć domaćih ustaša, izvršila je mnoge zločine u Jajcu i okolnim selima, a naročito u Janju i dolini Plive.

Već 6. maja 1941. dovedeno je u Jajce trideset talaca. To su bili ugledni Srbi, seljaci i građani, među kojima i Simo Marijanac, poslanik u Narodnoj skupštini Jugoslavije, neki činovnici i pravoslavni sveštenici. Tih dana su Heringer i „kulturbundovac“ Karlo Fertner naredili da se izvrši pretres u kućama Jusufa Filipovića, Stipe Bilana i Esada Ademovića.

Taoci su zatvoreni u Kotarsko predstojništvo (zgrada bivšeg Sremskog načelstva u Jajcu). Otuda su 15. maja prebačeni u Franjevački samostan. Vodili su ih kroz grad najdužim putem, pod jakom stražom i osiono, kako bi što više zaplašili narod. Kasnije se broj talaca smanjivao, pa opet povećavao. Ti taoci su 8. juna 1941. godine, oko ponoći, postrojeni ispred samostana. Njemački oficir obavijestio ih je da su slobodni, ali da svojim glavama garantuju miran prolazak njemačke vojske do Banjaluke.

Vrijeme talaca trajalo je veoma kratko. Više ih nisu uzimali, nego su likvidirali sve poštene ljude koji su im dopali šaka. Neke su u početku odvodili prema Banjaluci i putem ih ubijali. Pričalo se da su ustaški zlikovci tada ubili Simu Marijanca i bacili ga u Vrbas.

Da bi lakše hvatali i odvodili ljude, služili su se ne samo brutalnom silom nego i lukavstvom, ali to narod u početku nije mogao prozreti. Vješto i drsko su lansirali vijest da će biti pošteđeni svi koji se upišu u matične knjige nove države ili prime katoličku vjeru. Pojedini Srbi iz Jajca i okolnih sela nasjeli su toj laži. U želji da sačuvaju svoje porodice i sebe, neki pojedinci dolazili su na prekrštavanje, ali se više nikad nisu vratili kućama.

Prema kazivanju Branka Jurića i njegove sestre Marije, jedan ustaša je nedaleko od njihove kuće u Mračaju susreo starijeg seljaka, Srbina, koji se vraćao iz grada kući. Seljak je pokazao potvrdu da se prijavio vlastima kako je bilo naređeno, ali mu to nije ništa pomoglo. Ustaša ga je na licu mjesta zaklao i mirno nastavio prema gradu. Uz put je svratio u kuću Jurića. Vidjevši ga poprskanog krvlju, ukućani su se uz nemirili. Međutim, zlikovac im je bez imalo ustezanja rekao istinu, „pravdajući“ se ovlaštenjem da ustaše mogu ubiti svakog Srbina ako ga sretnu usamljenog, van grada.

U Jajcu je 19. maja 1941. objavljen izvanredni proglašenje namijenjen srpskom i jevrejskom narodu. Srbi su obaviješteni da smiju zalaziti samo u jednu gostionicu, koja se nalazila na Trgu kralja Tomislava, dok Zidovima nijedna nije bila dostupna. Prema Jevrejima su preduzimane izuzetno stroge mјere. „Kulturbundovci“ su godinama željno čekali trenutak kada će moći da uništavaju jevrejski narod. Žute trake (koje su označavale simbol smrti), policijski čas i svakodnevni prisilni rad bile su prve mјere fašista u nastojanju da duhovno satru i fizički unište Jevreje. Oduzete su im trgovinske i zanatske radnje. U njih su postavljeni „povjerenici“, koji su se do mile volje napljačkali razne vrijedne robe. Žlato, nakit i druge dugočjenosti prigrabljene su ustaške glavešine. U podrumima Županije smještene su znatne količine tekstila i druge robe iz opljačkanih trgovina. Tim bogatstvom gazdovao je lično ustaški bojnik Ivan Herenčić.

Pod neposrednim nadzorom „kulturbundovaca“ i ustaša, Jevreji su svako jutro u koloni isli čaršijom, noseći na ramenima krampove i lopate. Nisu bili poštedeni ni oronuli starci, bolesnici i žene. Iako su strogo kažnjavani bilo kakvi kontakti s Jevrejima, neki odvažni i humani građani pritali su im u pomoć, kako bi koliko-toliko ublažili njihove nedaće.

Prema sjećanju Flore Klem, neke jevrejske porodice napustile su svoje domove i sklonile se kod prijatelja u okolini grada samo dva dana prije dolaska njemačkih trupa u Jajce. Na Floru je vršen pritisak da primi katoličku vjeru. Međutim, iako su joj zaprijetili da će je odmah otjerati u logor ukoliko se ne pokrsti, ona je to kategorički odbila. Sveštenik fra Paško Dumanić, koji se nije slagao sa istrebljivačkom politikom okupatora i ustaša, rekao joj je da vlastima može slobodno kazati da je prihvatile katoličku vjeru, iako to nije učinila. Potom je dodao da će on, ukoliko budu provjeravali, jamčiti da je rekla istinu, a može joj dati i pismenu potvrdu. Flori se grđno osvetilo uporno odbijanje da primi drugu vjeru. U toku rata hapšena je nekoliko puta. Mučena je po zatvorima u Sarajevu i na Ilidži, ali je sve to nekako izdržala i preživjela rat.

Poseban režim zaveden je prema Jevrejima u koje se sumnjalo da su komunisti ili njihovi saradnici. Jakov Jakica Altarac stavljeno je u kućni pritvor čim je uspostavljena ustaška vlast. Zlata Salom bila je u Sarajevu, kao srednjoškolka, član Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Čim se vratila u Jajce, u maju ili junu 1941. godine, ustaše su je uhapsile zajedno sa Branom Ilić. Što je vrijeme više odmicalo, položaj Srba i Jevreja u Jajcu postajao je sve teži i neizvjesniji. Izdat je proglašenje prema kojem Srbi nisu smjeli na svojim kućama vješati

hrvatsku zastavu. Ustaše su 19. juna počele da ubijaju pojedine Srbe. Tog dana se u gradu pojavilo obavještenje (plakat) da su na Komaru strijeljali grupu Srba i jednog Muslimana.

Napad Njemačke na Sovjetski Savez označio je početak masovnih ustaških zlodjela, odnosno njihovog beskrupuloznog obračuna sa komunistima, antifašistima i drugim rodoljubima u Jajcu, Jezeru i okolnim selima. Tih dana uhapšena je veća grupa članova KPJ, simpatizera Partije, skojevaca, antifašista i rodoljuba čija su imena navedena u prilogu Hasana Đeladinovića „Prvo hapšenje komunista i rodoljuba u Jajcu“. Saznavši za masovno hapšenje, u zadnji čas su pobegli u Janj Esad Ademović, Šaćir Maslić, Stipo Bilan i Jakica Altarac.

To hapšenje izazvalo je veliku uznemirenost i nezadovoljstvo svih antifašistički orijentisanih ljudi u gradu — Srba, Hrvata i Muslimana. Treba priznati da su Nijemci i ustaše zaista udarili na pravo mjesto i u pravo vrijeme, jer su uspjeli da „neutrališu“ znatan broj članova i simpatizera Partije. Ubrzo se po gradu pročulo da će svi uhapšeni biti odvedeni u logor Kerestinac, a to je značilo u sigurnu smrt. Zato su najnapredniji ljudi, pošteni građani i roditelji uhapšenih nastojali da ih oslobole. Veliki župan dr Kadić, našao se pod snažnim pritiskom javnosti.

Pavelićev doglavnik Ademaga Mešić pozvao je 20. jula u Sarajevo sve bivše veleposjednike, Muslimane iz Bosne i Hercegovine, najavivši razmatranje mogućnosti da im se vrate zemljšni posjedi oduzeti agrarnom reformom u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. To je, naravno, bio vrlo vješt potez, privlačan mamac da se ti Muslimani opredijele za Nezavisnu Državu Hrvatsku. Poziv je dobio i Fahrija Fahribeg Filipović iz Jezera, Jusufov i Irfanov otac. Saznavši za taj poziv, komunisti su preporučili Fahriji da ode u Sarajevo i pokuša pridobiti Ademagu da on lično od ustaških vlasit zatraži oslobođanje uhapšenih. Prethodno je pripremljena molba, bolje reći peticija, koju je potpisalo oko 80 gradana Jajca i nekoliko seljaka iz okoline Jezera. Prva dva potpisnika bili su predratni komunisti Derviš Kršlak i Berta Kučera. Prema jednoj kasnijoj izjavi Fahrije Filipovića, on je lično predao molbu Ademagi Mešiću i objasnio mu o čemu je riječ. Rezultat toga razgovora bio je samo prividno pozitivan. Naime, Ademaga je poslao po Fahriji pismo dru Kadiću sa preporukom da uhapšene ljude pusti iz zatvora. Istovremeno je Fahriji rekao da će u Jajce za šefa Ustaškog redarstva doći dr Alija Kurt, koji će preuzeti istragu nad uhapšenim licima. Potom je dodao da će Kurt, kao „dobar Musliman“, sigurno oslobođiti sve uhapšene. Na žalost, istakao je Fahrija u pomenutoj izjavi, Kurt se pokazao pravim fašistom, pa zatvoreni omladinci nisu oslobođeni. On je, osim toga, proganjao sve jajačke rodoljube, posebno one koji su bili osumnjičeni da ilegalno rade za narodnooslobodilački pokret.

Jednog jutra, po gradu se pronijela vijest da ustaše pripremaju odvođenje uhapšenih komunista i rodoljuba u logor. To je izazvalo veliku zabrinutost svih naprednih mještana, posebno komunista i njihovih saradnika. Ispred Kotarskog predstojništva počeli su se skupljati simpatizeri Partije, pošteni građani i rodbina uhapšenih. Tražili su da ih primi kotarski predstojnik Štefanić, ali je njihov zahtjev odbijen.

Oni su tada izjavili da se neće razići sve dok ih Štefanić ne sasluša. Najednom se on pojavio na stepeništu zgrade i kratko saopštio da će se uhapšenima suditi po zakonu. Odluku o odvođenju tih ljudi u Sarajevo pravdao je time da u Jajcu nema agenata koji bi mogli voditi istragu. Čuvši to, iz mase svijeta probio se do Stefanića sveštenik Kadrić, koji je revolucionarnom pokretu dao dva sina (Muhidina i Nešada). Starac je predstojniku odlučno i gnjevno rekao:

— Ako su krivi, neka im se sudi ovdje, a u logor ih nećete odvesti.

Najzad je ta akcija građana urodila plodom. Oslobođeni su svi uhapšeni, izuzev Jusufa Filipovića.

U julu 1941. neprijatelji su počeli da se pripremaju za masovne zločine nad srpskim življem. „Kulturbundovci“ su 1. jula oduzeli tri prostorije Pravoslavne crkve, u kojima je bilo smješteno kulturno-prosvjetno društvo „Prosvjeta“, Bratstvo sv. Save i Parohijalno zdanje. U Franjevački samostan počeli su da dolaze Srbi iz obližnjih sela. Oni su molili predstavnike katoličke crkve da intervenišu, kako bi ustaše obustavile teror nad nedužnim narodom. U vezi s tim, fra Jozo Markušić je tada zapisao: „Činilo se što se moglo, ah ne tvrdim da se moglo puno, budući da ni sami nismo dobro stajali.“

Tih dana su ustaše počele da hvataju pojedine Srbe iz grada i okolnih sela. Njih su iz Jajca, kamionima i željeznicom, transportovali u logore. Tako su 12. jula neki pravoslavni sveštenici i članovi njihovih porodica odvezeni u dva kamiona prema Banjaluci. Sutradan je jednim od tih kamiona krenula prema Jajcu grupa Ustaške mladeži. Kamion se kod tunela u Podmilaču prevrnuo u Vrbas, i pet djevojaka je poginulo.

Četiri dana nakon početka oružanog ustanka u Bosni i Hercegovini, 31. jula 1941. godine, željeznicom je nekud otpremljena velika grupa Srba i Jevreja, isključivo muškaraca. Ubrzo su otisla još dva transporta. Njih su do Bosanskog Broda pratili jajačke ustaše. Li Jajcu nije ostao nijedan muškarac jevrejske narodnosti, a slično je bilo i sa Srbima. Koliko se sjećam, protjerivanje su tada izbjegli samo stariji muškarci Đorđe Babić i Ilija Lekić, porodice Delić, Tešić i još neke. Odvođenje Srba iz janjskih, pljevskih i drugih obližnjih sela trajalo je i tokom cijelog avgusta.

Najveći pokolj srpskog življa, u kojem su učestvovali i jajačke ustaše, izvršen je 7. septembra 1941. godine. Nekoliko dana ranije, po vrelom avgustovskom suncu, u Jajce je doterano oko 200 Srba. Zatvorili su ih na jedanaest mjesta, jer u gradu nije postojala slobodna zgrada u koju bi se moglo smjestiti toliko ljudi.

Jednu grupu dotjerali su pred Osnovnu školu na Krpinama. Postrojili su ih u dva reda i naredili im da skinu sa sebe sve osim donjeg rublja i košulja. Izbezumljeni ljudi nespretno su skidali odjeću i obuću. Ispred sebe su bacali čakšire, gunjeve, crvene šalove (koje su nosili oko glave ili pojasa), kape-vezenice, kožne šarpelje, buđelare, noževe-šklopce, duvanjare, zemljane lule, kremenje, kresiva i trud, torbe od vune ili kostreti i razne druge potrepštine koje su seljaci gotovo uvijek nosili. Zlikovci su brzo prebrali sve te stvari. Pare i druge vrijednosti razjagmili su kao strvinari kad nađu meso uginule životinje. Ostale

stvari su razbacivali, gazili i šutirali nogama. Potom su, udarajući ih kundacima i nogama, za tili čas utjerali zatočenike u učionice. Jednom od njih, koji je u toj gužvi pao na kamene stepenice, najbliži ustaša je snažnim udarcem zario puščanu cijev u grudi. Njega su, ipak, kao neku vreću, polumrtvog ubacili unutra.

Zlikovci, među kojima Numo Brkić iz Volara, Muhamet Košmo iz Šipova i nekoliko jajačkih ustaša, odmah su zaključali vrata i ispred njih postavili stražu. Košmo i Brkić tada nisu imali ustašku uniformu. Na civilnim kapama nosili su „U“ a oko pojasa opasače sa fišeklijama. Naoružani puškama i kamama, oni su upadali u srpska sela i hvatali muškarce. Uz put su pljačkali sve vrijednosti koje su im dopale šaka.

Sutradan je škola bila pusta — bez zatočenika i ustaških stražara. Zatvorene ljude „progutala je pomrčina“. Šta se, u stvari, desilo? U nedjelju, 7. septembra, ispod željeznog mosta na desnoj obali Vrbasa (u takozvanim Dramčevim rasadnicima) ubijeno je između 153 i 165 srpskih seljaka. Bili su vezani žicom po dvojica. Taj podatak može se uzeti kao približno tačan, jer je toliko ljudskih kostura iskopano 1945. godine. U to sam se lično uvjerio. Kao komesar Komande mjesta u Jajcu, bio sam zadužen za organizovanje iskopavanja i prenošenja posmrtnih ostataka žrtava ustaških zločina.

Žitni silos u Pijavicama takođe je bio pretvoren u privremeno prihvatište žrtava fašističkog terora. Otuda su otišli u smrt mnogi Srbi i gotovo svi Jevreji — najprije muškarci, a kasnije žene i djeca. Istu sudbinu doživjeli su Hrvati i Muslimani koji su otkriveni kao komunisti, skojevci, antifašisti ili rodoljubi. Jedne su, kako sam već pomenuo, ubijali u dolini Plive i nad dubokim, nepristupačnim kanjonom Vrbasa, a druge su transportovali željeznicom prema logorima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Njemačkoj i skandinavskim zemljama.

Predratni Sokolski dom (sada Muzej Drugog zasjedanja AVNOJ-a) pretvoren je preko noći u ljudsku klaoniku. Bioskopska sala i prostorije na spratu poslužile su za smještaj ustaša, a podrum je pretvoren u zatvor. Bila je to, u stvari, neka vrsta eksperimentalne stanice za mučenje, klanje i ubijanje ljudi tupim predmetima (vatreno oružje nisu mogli upotrebljavati, jer se zgrada nalazila usred grada). To mjesto je bilo izvanredno za brzo uklanjanje žrtava, bez krampa i lopate. Zločinci su leševe jednostavno bacali preko ograde u plahovitu Plivu, koja ih je za tren oka odnosila i niz vodopad visok 25 metara ubacivala u duboki kanjon Vrbasa. Voda je većinu žrtava izbacivala poslije nekoliko dana na površinu, a neke su ostale u virovima i škripinama, uklještene između drvlja i kamenja. Naduti leševi danima su se klatili u plićacima i uz vrbake. Tih jezivih prizora počeli su da se stide čak i neki građani koji su stvaranje NDH dočekali kao ozebao sunce.

Teško je znati šta se sve zbivalo u tamnim podrumima Sokolskog doma. Ipak, ostali su mnogi neizbrisivi dokazi i poneki preživjeli zatočenik. Mnogo šta je izašlo na vidjelo već prilikom prvog oslobođenja Jajca, septembra 1942. godine. Ustašama nije bilo ni na kraju pameti da bi partizani mogli u to vrijeme zauzeti Jajce, pa nisu ni pokušali da unište tragove svojih zločina. Podrumi su pružali jezivu sliku. Zidovi su bili uprskani ljudskom krvlju kao da tu bila klaonica stoke. Iz tih pro-

storija širio se zadaš sasušene krvi, znoja, ustajale odjeće i memle, pronađeno je nekoliko kama i znatan broj tupih predmeta (najviše drvenih maljeva) kojima su zločinci ubijali svoje žrtve. Mnogi borci i gRađani, gledajući sve to, prosto nisu vjerovali da se tako nešto moglo dogadati u centru grada.

Uz mučenje i ubijanje, poseban vid zločina bilo je silovanje. U **velikim** grupama stanovnika okolnih sela ustaše su uvijek, kao po nekom pravilu, dotjerivale po desetak djevojaka i mlađih žena. Sokolski dom bio je veoma pogodan za silovanje, jer su u toj zgradici, kao što sarn već pomenuo, boravile i ustaše. Dok su jedni mučili i ubijali ljudi, drugi su izvodili žene i djevojke iz podruma, utjerivali ih u svoje prostorije i silovali.

Postojali su i razni vidovi duhovnog mučenja i iživljavanja nad ljudima prije njihovog pogubljenja. Opisaću samo jedan, možda jedinstven primjer u tom pogledu. Ustaše su u jednom selu, prije strijeljanja grupe pohvatanih ljudi, naredili svakom od njih da sam sebi iskopa raku, što nije bila rijetkost ni u drugim krajevima.

Velika je šteta što nisu sačuvani predmeti za mučenje i ubijanje ljudi koji su pronađeni u podrumu Sokolskog doma, jer bi oni sadašnjim i budućim generacijama poslužili kao njemci svjedoci o metodama i sredstvima ustaških dželata, izroda svojih naroda i podanika svojevršnog luđaka — fašističkog vođe Adolfa Hitlera. Srećom, ostali su pojedini ljudi, koji su preživjeli krvave danonoćne drame u podrumu Sokolskog doma. Jedan od njih je Mile Rakita iz Bravnica, čije smo sjećanje posebno zabilježili.

Zločini ustaša poprimili su razmjere koje su, čak, dovodile do sukoba između njihovih i domobranskih oficira. Podaci o tome nalaze se i u pronađenoj neprijateljskoj arhivi. Nakon uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske, ustaše su se nametnule kao absolutni domaći gospodari. Sve se moralno raditi prema njihovim željama i zahtjevima. U nekim neprijateljskim izvještajima o tadašnjem političkom stanju na području Velike županije nalazi se i tvrdnja da je u Jajcu vladalo pravo bezvlašće. Kao dokaz za to istaknuta je činjenica da su hercegovačke ustaše vršile zločine u gradu. Jedan izvještaj, pored ostalog, sadrži slijedeću konstataciju: „Poklano je 158 Srba, kojima je prije toga bio izdat proglašen da će biti pušteni svojim kućama. Građani neguju i traže stranu vojsku da uvede red.” Posljednja rečenica veoma je karakteristična i značajna. Ona pokazuje da Jajčani nisu mirno posmatrali ubijanje svojih sugrađana. Zapovjednik 3. domobranske puškovnije, stacionirane u Banjaluci, optužio je jajačke ustaše da Herenčićevim ustašama potkazuju nedužne građane i izlažu ih nemilosrdnom uništavanju.

Baš u vrijeme ustaških zločina u Podmilačju i Sokolskom domu, jedna grupa Srba, mahom činovnika iz grada, bila je zatvorena u Privrednoj banci. Svi ti ljudi ostali su živi zahvaljujući djelovanju ilegalne partijske organizacije. Solidarnost su ispoljavali i politički neusmjereni, ali pošteni ljudi. Hrvati su mljeli Srbima žito i donosili im iz grada razne potrebne stvari. Slično su činili i Muslimani u Baljvinama. Oni su branili Srbe i štitili ih u svakom pogledu. Bile su to

konkretnе i ћvrste manifestacije bratstva i jedinstva u najtežim prilikama.

Nasuprot tome, ustaše su raspirivale bratoubilačku borbu svim mogućim sredstvima. Gutić je na zboru u Jajcu, bez ikakvog ustezanja, pozvao Hrvate i Muslimane da fizički istrebljuju Srbe, Jevreje, komuniste i antifašiste i sve koji se protive politici NDH i okupatoru. U tom cilju služili su se raznovrsnom propagandom i veoma perfidnim postupcima. Na primjer, ustaše u jednoj satniji Herenčićeve bojne nosile su umjesto vojničkih kapa crvene fesove sa slovom „U“. Ta satnija, kao i ostale, ubijala je nedužni narod i palila sela po Janju i Pljevi. Kad god su ugledali te ustaše, seljaci su obično vikali: „Bježimo, narode, eto Turaka.“

Sava Popratin

MAJKA JE OSTALA BEZ ŠEST SINOVA

Oko sedam godina prije početka drugog svjetskog rata udala sam se za Todu Popratina u zaseoku Podosojama (selo Čusina). Tode je živio sa majkom Andom i petoricom braće. Moj najmlađi djever Milan napunio je dvadeset godina nešto prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Živjeli smo veoma siromašno. U jednoj drvenoj kućici sa svega dva odjeljenja, kakve su u to vrijeme bile gotovo sve kuće u našem selu, prebivalo je 19 članova porodice. Bavili smo se zemljoradnjom, ali su neki odrasli muškarci išli i na sezonske radove van sela, zavisno od toga gdje su mogli naći posao.

Propast stare Jugoslavije, okupacija i stvaranje Nezavisne Države Hrvatske preživljavali smo u velikom strahu. Pričalo se svašta. Pošto smo bili udaljeni od grada i pri samoj šumi, niko nas zadugo nije uznemiravao. Ipak, do nas su dopirale vijesti da ustaše upadaju u mnoga sela, pljačkaju, zlostavljuju ljudе i odvode ih u zatvore.

Međutim, kad je u Janju i Pljevi počeo ustanak, na uzvišenja blizu našeg sela došli su domobrani i tu zaposjeli stalne položaje. Tada smo postali veoma oprezni i zabrinuti. Domobranske patrole dolazile su do naših kuća, ali nam nišu činile nikakvo zlo. Staviše, ti ljudi su prema nama postupali s pažnjom. Saznali smo da su oni bili većinom iz Slavonije.

Kad su ustanici zauzeli Šipovo i Jezero, koncem avgusta 1941. godine, uspostavili su front u blizini naših livada, između Drenovog Dola i Brišća. Tada su u naše i obližnja sela došle ustaše, što je izazvalo strah i uznemirenje mještana. Međutim, niko nije vjerovao da će nas, ni krive ni dužne, jednog dana otjerati u zatvor i podvrći najstrašnjem mučenju i ubijanju.

Moj najmlađi djever Milan čuvao je u to vrijeme ovce na našim livadama nedaleko od Erende, između ustaničkih i ustaško-domobranih položaja. On, u stvari, nije ni znao šta se zbiva. Jedino je, kao i ostali ukućani, čuo da ustanici napreduju. Tome smo se potajno radovali i čvrsto vjerovali da će oni ubrzo oslobođiti i naše selo.

Čuvajući ovce, Milan je neočekivano primijetio u svojoj blizini ljude s puškama. Kad su ga pozvali da im pride, nikoga nije poznao. Ali je bio da su to ustanici. Srce mu je zaigralo od radosti, jer je on

prvi iz našeg sela susreo borce za slobodu o kojima smo do tada samo slušali i divili se njihovom junaštvu. Milan se odmah sprijateljio s njima. Kasnije je prepoznao Milu Nišića iz sela Brišića i još neke komšije. Kad su ga zapitali da li bi im dao jednu ovcu za ručak, on je odgovorio da uzmuh koliko im treba. To je rekao iskreno, jer je dobro znao da bi i ostali iz naše porodice tako postupili. Ustanici nisu uzeli nijednu ovcu; vjerovatno su htjeli da isprobaju spremnost Ćusinaca da im pomognu.

No na nesreću svih nas, Milan nije ni slutio da to sve pomoću turbina posmatraju ustaše sa brda Vinograda. Jedna grupa tih zlikovaca privukla se kroz šumu do naše livade. S njima je bio ustaški povjerenik, odnosno knez, Ilija Savanović, u svom seljačkom odijelu. Kad se Milan rastao od ustanika, krenuo je preko livada ka šumi i putu koji vodi za naše selo. Ubrzo je, na 300—400 metara udaljenosti od sebe, primjetio u šumi neku vojsku. U prvi mah je pomislio da su i to ustanici, pa je išao prema šumi bezbržno. Ali kad im se primakao bliže, prepoznao je među njima Iliju Savanovića i shvatio da su to ustaše i domobrani. Odmah je pobegao u šumu, ne osvrćući se na njihove pozive da stane i obećanje da mu ništa loše neće učiniti. Začudo, uopšte nisu pucali na njega.

Kada je naveče došao kući, Milan nam je ispričao sve što je vidio i doživio. Gutali smo svaku njegovu riječ o susretu sa ustanicima. No kad je opisivao bjekstvo od ustaša, uplašili smo se čuvši da je s njima bio Ilija Savanović. Iako je bio naš komšija i kum, bojali smo se da će prokazati Milana i sve nas.

Sutradan ujutru došla je našoj kući ustaško-domobranska patrola sa Ilijom Savanovićem. Na putu su sreli i poveli sa sobom Uroša Sarića i Stanka Topića. Upitali su gdje je Milan, uvjeravajući nas da mu neće biti ništa. Trebalо je, navodno, samo da ode s njima do jednog starještine na brdu iznad sela, kako bi mu nešto pokazao. Milan se bio sakrio, ali je došao čuvši obećanje ustaša i našega kuma Ilike. Potom je s njima otišao prema brdu zvanom Vinograd. Kad su stigli do kuće Bogoljuba Savanovića, koja je bila udaljena od naše oko 800 metara, zaustavili su se i njih trojicu — Stanka, Uroša i Milana — strpali u podrum. Tu su već bili zatvoreni domaćin Bogoljub, njegova tri sina i brat Rade. Mi smo im redovno donosili hranu. Nismo ni pomicali da im se može desiti nešto strašno. Kasnije smo saznali da je patrola uhvatila Stanka Topića dok se vraćao s pašnjaka i nosio neku ceduljicu od ustanika. Spazivši ustaše, on je uspio da neprimjetno proguta taj papirić. Zato uopšte nije očekivao da bi mu se moglo dogoditi neko zlo.

Dva dana kasnije, jedna domobransko-ustaška grupa zatvorila je u podrum Bogoljubove kuće šestoricu od raslih muškaraca iz moje porodice i dvojicu Sarića. Računajući već ranije zatvorene, bilo je ukupno 16 zatočenika. Sutradan su neke ustaše došle u našu kuću i tražile mlijeka. Naše odbijanje da ih uslužimo primili su mirno. Međutim, ta grupa je ponovo došla narednog jutra. Rekli su nam da se svi spremimo, uključujući i djecu, tvrdeći da na zahtjev naših zatvorenih muškaraca moramo poći do Bogoljubove kuće. Jedino im nije povjerovala svekrva Andra. Ona je zajaukala na sav glas, a potom nam tiho rekla da nas vode u zatvor zato što im prethodnog dana nismo dali mlijeka. Ja sam čutala kao i ostale mlade žene. Bila sam uvjerenja da će nas

pustiti zajedno sa muškarcima, znajući da nikome nismo učinili ni-kakvo zlo.

Čim smo sa djecom stigli pred Bogoljubovu kuću, zločinci su iz podruma istjerali zatvorenike. Odmah su nas sve postrojili i potjerali prema Jajcu. Tada smo shvatili da nam se sprema neko zlo, ali nismo ni pomisljali na smrt. Čak smo gajili potajnu nadu da će nas ubrzo pustiti kućama. Iznad Pijavica susreli smo Mirka Dakića, invalida bez noge, koji je stradao radeći u tvornici „Elekrbosna“. Sprovodnici su mu naredili da pode s nama. No on nas sa jednom drvenom nogom nije mogao sustizati. Spoticao se po izlokanom, strmom i kamenitom putu. Jedan domobranski vodnik se sažalio i odobrio mu da ide svoj kuću.

Čim smo stigli u Jajce, zatvorili su nas u Sokolski dom. Nismo imali ništa za jelo, iako se među nama nalazilo jedanaestoro djece. Jedino su neki domobrani, stražari, sakupljali i donosili djeci parčad i mrve hljeba. Bili smo im veoma zahvalni na tome. Osjetili smo da i među tim vojnicima ima dosta onih koji se ne slažu sa ustaškim zlodjelima. Jedan od njih je spasio moju kćerkicu Dobrilu sigurne smrti. To se odigralo kada je baba Anda izvela unuku iz sobe, radi obavljanja nužde. Čim su izašle van, jedan ustaša zgrabio je Dobrilu za kosu i počeo da vadi nož. Starica je vrinsula i povikala: „Radije zakolji mene nego nju!“ Srećom, neposredno uz njih našao se stražar — domobran. On je Dobrilu istrgao ustaši iz ruku i ugurao je natrag u sobu.

Predveče su nas odveli u sreski zatvor. To je bila velika zgrada u kojoj su se još nalazili Sresko načelstvo, Sud i Poreska uprava. Zatvorske prostorije, nekoliko soba i celija, bile su u dvorišnom dijelu zgrade. Nas su sabili u jednu sobu. Ona je bila toliko tjesna da se nismo mogli ni okrenuti. Pojedini ustaški zlikovci često su dolazili pred vrata. Psovali su nas na najpogrdniji način i prijetili nam svojim kamama.

Ubrzo nas je tu, u zatvoru, posjetio Jusuf Filipović. On i njegov brat Irfan bili su zatvoreni u sobi nedaleko od naše. Čuli smo za njega još ranije, u selu. Govorilo se da je on komunist, te da sa svojim drugovima sprema ustank. Nije nam bilo poznato kakve su ideje komunista, ali smo ih zavoljeli zato što žele da se bore protiv okupatora i ustaša. Ipak, nismo se obradovali Jusufovom dolasku u našu sobu. Znajući da ustaška vlast progoni i ubija komuniste, pomislili smo da nam susret sa njim može samo odmoći. Ali kad je počeo da nam govori jasnim i brižnim riječima, saosjećajući s nama — svi smo ga zavoljeli. On nas je hrabrio ističući da će ustanici pobijediti i kazniti ustaške krvoloke. Nešto nam je govorio i o Rusiji, o njenoj snazi i veličini, ali smo to slabo shvatali.

Četiri dana poslije našeg dolaska u taj zatvor ustaše su izdvojile sve odrasle muškarce. Otjerali su ih nekud bez ikakvog objašnjenja. Mi, žene, ostale smo tu sa jedanaestoro djece. U svom očajanju, nekoliko puta smo se obraćale Jusuf-u, iako smo znale da nam kao zatvorenik ne može ništa pomoći. Naprotiv, čule smo da je njemu još teže. Zlikovci su ga dvaput odvodili u Sokolski dom i podvrgavali strašnom mučenju. On se u tim situacijama izlagao životnoj opasnosti. Izlazio je

u hodnik i vikao na ustaše, prijeteći im da će sutradan reći sreskom predstojniku šta rade.

Kad god se Jusuf pojavio na vratima naše sobe, obradovali smo mu se kao nekom svome najbližem. On nikada nije klonuo duhom. Stalno nas je hrabrio i uvjeravao da ćemo pobijediti. Divili smo se i čudili tolikoj snazi i odlučnosti. Tada nam je, donekle, postalo jasno ko su komunisti. Prije rata su nam neki žandarmi i trgovci, koji su dolazili u naše selo, govorili da su komunisti najgori ljudi koji postoje. Prema Jusufovom ponašanju, zaključila sam da je to bila najveća laž koju neko može izustiti.

Rodbina i prijatelji braće Filipovića često su im doturali hranu. Jusuf je redovno odvajao ponešto od toga i donosio našoj djeci, jer danima nismo dobijali ništa za jelo. Svi smo strašno patili od gladi, a djeca su neprestano vrištala. To što nam je Jusuf davao nije ni približno zadovoljavalo potrebe, ali smo mu bili neizmjerno zahvalni. Preko pojedinih stražara, Jajčana, moglo se ponešto dobiti za novac, ali ga mi nismo imali. Neki stražari, koji su se prijateljski odnosili prema zatvorenicima, donosili su nam nekoliko puta po punu zdjelu kiselog kupusa.

Nakon tri nedjelje, pušteni smo iz zatvora. Odveli su nas u kafanu starog Babića. Na ulici smo od nekih građana, naših poznanika, saznali da su svi naši muškarci poklani u Podmilačju. Kad je starica Anda čula da su joj ustaše zaklale svih šest sinova, nije mogla ni da progovori od bola. Potpuno je poblijedila i uzdrhtala. Prihvatile smo je da se ne stropošta na zemlju, iako ni same nismo mogle izdržati taj teški, tužni udar. Odmah su nam pritekli u pomoć neki građani. Doznavali su za našu zlu sudbu i saučestvovali u njoj. To su, istina, više izražavali pogledima nego riječima, bojeći se neprijateljskih vojnika i policajaca koji su se nalazili u blizini. Vratili smo se u svoje pusto i opljačkano selo. Odasvud smo bili okruženi tugom i neimaštinom.

Koncem decembra iste godine, u naše selo su došla tri partizana iz Janja. Među njima je bio Mustafa Ganibegović Ganić iz Jezera, Jusufov veliki prijatelj. Starica Anda nije ga poznavala, ali mu se obradovala kad je čula da je Jusufov prijatelj. Govorila je: „Moj Jusuf, moj Jusuf! Gdje li je on sada?“. Tada нико од нас nije znao da je baš tih dana Jusuf otjeran iz Jajca u logor. Ti partizani išli su nekim poslom u Zaskoplje. Čudili smo se njihovoj hrabrosti, jer su se svuda okolo nalazili domobranci položaji. Ganicu su boljele noge, pa nije mogao nastaviti putovanje. Baba Anda ga je nahranila, osušila mu obuću i oprala mu noge. Potom ga je smjestila da se odmori. Ja i ostale žene pazile smo na smjenu da nas neprijateljski vojnici ne bi iznenadili.

Hazim Eminefendić

ORGANIZOVANJE I DJELATNOST „KULTURBUNDA”

Odmah poslije austrougarske okupacije, u Jajce je došao znatan broj stranih radnika, stručnjaka i činovnika raznih profesija. Oni su većinom angažovani u izgradnji hemijske fabrike „Elektrobosna” i prve hidrocentrale na Balkanu i u srednjoj Evropi. Činovnici su zaposleni u austrougarskoj administraciji.

Pustivši fabriku u proizvodnju, strani stručnjaci nisu se vratili u zemlje iz kojih su došli. Stalno su se nastanili u Jajcu i zauzeli ključne pozicije u „Elektrobosni”, koje su čvrsto držali i poslije propasti Austrougarske Monarhije. To je sasvim razumljivo jer je fabrika bila u rukama inostranog kapitala. Oni su smatrali da će im njihovi državljeni biti najsigurniji oslonac i garancija za eksplotaciju privrednih resursa i radne snage. Osim toga, vrlo brzo je ostvarena ideja da se strani radnici i stručnjaci organizuju radi postizanja određenih ciljeva, usmernih protiv ekonomskih i opštih interesa naroda i države čije su gostoprимstvo uživali.

Već 1922. godine, u Jajcu je osnovan punkt Saveza njemačke manjine u Jugoslaviji — „Kulturbund”. U početku se nije osjećalo neko veće prisustvo i djelovanje te organizacije u javnom životu. Ona je, uglavnom, kod svojih članova njegovala tradiciju, kulturu, običaje i način života naroda kojem su pripadali. Međutim, postepeno se konstituisala kao formalna i veoma čvrsta grupa stranih državljanina koja je, malo-pomalo, eskalirala od kulturne misije, sa aristokratskom i konzervativnom sadržinom, do subverzivne djelatnosti na liniji fašizma. Odnos „kulturbundovaca” prema našim radnicima i građanima iz nižih socijalnih slojeva bio je kao odnos gospodara prema slugama. Oni su na razne načine ponižavali, pa i fizički maltretirali pojedine radnike „Elektrobosne”. Iako su znali naš jezik često su iz obijesti i provokativnih razloga zapovijedali domaćinu radnicima na njemačkom jeziku. Poslovoda bi, na primjer, naredio radniku na njemačkom jeziku da mu doneće neki alat ili materijal. Pošto radnik nije mogao razumjeti šta mu je rečeno, često se dešavalo da donese nešto sasvim drugo. To je bio dovoljan razlog da ga poslovoda ismijava, maltretira ili udara pesnicom po licu. „Kulturbundovci” su sebe smatrali pripadnicima više rase, koja treba da uredi svijet prema svojim regulama. Cak su nadmeno govorili

da su oni, u stvari, došli u Jajce s ciljem da se žrtvuju i pomognu jednom narodu koji je stupio na pozornicu ekonomskog i opštег razvijanja, a ne da ga grubo eksplatišu. Međutim, stvarnost je bila sasvim drukčija.

Dolaskom Hitlera na vlast 1933. godine „kulturbundovci” u Jajcu započinju akciju širokih razmjera. Rukovodeći se nacional-socijalističkom „ideologijom”, koja je propovijedala teoriju rasne mržnje i izabranog naroda, „Kulturbund” se veoma brzo pretvorio u tipičnu nacističku organizaciju, koja je po direktivama iz raznih centara, a posebno iz njemačkog konzulata u Sarajevu, vršila ulogu „pete kolone”. Imajući u vidu njenu brojnost, organizovanost, idejnu vezanost za fašizam i praktično djelovanje, može se sa sigurnošću tvrditi da u gradovima na teritoriji bivše Vrbaske banovine, a možda i šire, nije postojala nijedna takva organizacija. Zato je sasvim razumljivo što je u Jajcu bio lociran jedan od vodećih obavještajnih punktova te organizacije za Bosnu i Hercegovinu. Već 1939. godine, u Jajcu su instalirane dvije tajne radio-stanice. Jedna se nalazila na Volijaku, u vili Karla Fertnera, vode „kulturbundovaca”. Da bi se mogao posvetiti neposrednim zadacima svoje organizacije, uglavnom špijunske i subverzivne karaktera, Fertner je napustio posao u „Elektrobošni”. Radio-stanica je bila instalirana u potkovljju, u tzv. lastavici, gdje je ulazio samo Fertner. Čak ni njegova žena nije smjela ulaziti u tu sobu. Ona je bila modna krojačica, pa je imala jednu učenicu koja je kod nje izučavala zanat. Međutim, ta učenica je istovremeno obavljala gotovo sve kućne poslove, ali joj je bio strogo zabranjen pristup u većinu prostorija i voćnjak. Sve to su danonoćno čuvali psi vučjaci, što je izazivalo čuđenje građana. Njegova stanica funkcionišala je sve do prvog oslobođenja Jajca, u septembru 1942. godine. Karlo je uspio da pobjegne iz grada i da odnese stanicu, ali su u sobi ostali vidni tragovi instalacija potrebnih za njen rad.

Druga tajna radio-stanica nalazila se u kući časovničara Ota Bajera. Ta stanica je otkrivena i zaplijenjena prilikom prvog oslobođenja Jajca, ali je Bajer tada pobjegao u Austriju. Nastanio se u Beču i više se nikad nije vratio u Jugoslaviju.

Organizacija „kulturbundovaca” funkcionišala je besprijekorno. Snabdjeveni novcem, oružjem i radio-stanicama, imali su ambiciozne planove i programe. Nastojali su da sve zadatke realizuju u stilu nacističke pedanterije, fanatizma, okrutnosti i discipline. Vlasti im nisu smetale u toj radosti, niti su se mnogo zanimali za njihovu subverzivnu djelatnost. To se posebno odnosi na period profašističke politike jugoslovenskih nenačudnih režima, naročito u vrijeme vlade Cvetković — Maček.

„Kulturbundovci” su redovno održavali svoje sastanke, na kojima su razmatrali sve što je vezano za uspješan rad organizacije i utvrđivanje neposrednih zadataka. Poznata su tri mesta njihovog okupljanja: kuća Karla Fertnera, Hotel „Pliva” i Šedinac (desetak kilometara od Jajca). Tamo su oni imali i svoj Planinarski dom, bolje reći špijunki punkt. U stvari, to je bila tajna jazbina u kojoj su planirane mnoge akcije „kulturbundovaca”. Uže rukovodstvo se najčešće sastajalo u Hotelu Filipa Pihlera, koji je bio istaknuti član „Kulturbunda”. Tu su mogli raditi ne izlažući se opasnosti da budu otkriveni od strane državnih vlasti. Na te sastanke dolazio je s vremenom na vrijeme i nje-

mački konzul u Sarajevu. On je od „kulturbundovaca” prikupljao obavještajne i druge podatke, pa i neka dokumenta, a istovremeno je davao konkretnе direktive za rad.

Vrlo je duga lista aktivnosti i poslova na kojima su „kulturbundovci” bili angažovani. Jedan od najvažnijih zadataka odnosio se na fašizaciju masa i stalno proširivanje kruga njihovih istomišljenika. U „Elektrobosni” su imali svoje uporište, jer su sve ključne pozicije bile u njihovim rukama. Čak su odlučili da u „Kulturbund” primaju i pojedine naše gradane. Na tom planu su im pomagale ustase, posebno francovci i kler. Pošlo im je za rukom da zavrbuju četvoricu naših građana: Alojza Herića, Vrička Jemeja, Pepu i Karla Saleta. Ovaj posljednji se kasnije povukao i, čak, počeo da čini neke usluge narodnooslobodilačkom pokretu. Uporno su nastojali da iz fabrike istisnu sve što je napredno i slobodoljubivo. Iz dna duše su mrzili komuniste (koje su nazivali „crveni”) i Jevreje. Posebno su radili na tome da eliminišu svaki uticaj KPJ. Ali nikad nisu uspjeli da to ostvare do kraja. Partija je u „Elektrobosni” imala svoje jezgro i uticaj, iako njena čelija nije u to vrijeme bila formalno organizovana. Uprava fabrike i „kulturbundovci” uspjeli su, u jednom periodu, da pridobiju na svoju stranu radničke povjerenike i da preko njih otupljuju oštricu klasne borbe. Uza sve to, „plave koverte” su stalno bile mamac za kolebljivce.

„Kulturbundovci” su na vrijeme snimili sve važnije objekte na plivskom i gomjovrbaskom području (fabrike, pruge, puteve, mostove i dr.). Izradili su precizne mape seoskih i šumskih puteva, a neke i markirali uobičajenim planinarskim oznakama. Čak su se bavili i trasiranjem nekih novih puteva, koje bi, poslije okupacije, trebalo izgraditi za potrebe njemačkih trupa. Zato su njemačke okupatorske snage — kad su krenule iz Banjaluke, preko Čađavice i Mrkonjić-Grada, prema Jajcu — imale u rukama obavještenja o svemu što im je bilo potrebno za uspešan pohod.

U toku 1940. i prvih mjeseci 1941. godine „kulturbundovci” su razradili poseban program i neposredne zadatke vezane za okupaciju zemlje. Utvrđili su sve pojedinosti oko preuzimanja vlasti od strane hitlerovaca i podijelili uloge. Uporno su u masama širili defetizam i ignorisali sve ljude koji su zagovarali pružanje otpora okupatoru. U sferi interesovanja „kulturbundovaca” posebno su se nalazili jajački Jevreji. Fertner i njegovi istomišljenici razvijali su histeričnu mržnju prema jevrejskom narodu. Oni su ih stalno provocirali i prijetili im, naglašavajući da ih čeka sudbina koju su već doživljavali Jevreji u granicama tadašnjeg Trećeg Rajha, kao i u okupiranim zemljama Austriji, čehoslovačkoj i Poljskoj. Oni su se suprotstavili demonstracijama 27. marta 1941. u Jajcu i pokušavali da narod uvjere u besmislenost pružanja otpora njemačkom okupatoru.

Sve otvoreniye i bezobzirnije djelovanje „kulturbundovaca” izazvalo je reagovanje i protuakcije progresivno orijentisanih građana i partijske organizacije u Jajcu. I tadašnja vlast, preko žandarmerijske stanice u Jajcu, vodila je evidenciju „kulturbundovaca” i pratila njihovo djelovanje. Ali te mjeru su uglavnom bile formalnog karaktera i na nivou žandarskih pandura, koji su bili krajnje nesposobni da shvate suštinu i društvenu opasnost jedne fašističke organizacije kakva je bila

„Kulturbund”. Još 1940. godine, žandarmerijski poručnik Marković poslao je komandantu Zandarmerijskog puka u Banjaluci pregled članova „pete kolone” u Jajcu. Na spisku je bilo 21 lice. Ali to nisu bili potpuni podaci, jer je ustanovljeno da su neki „kulturbundovci” izostali sa pomenuog spiska. Po svom državljanstvu to su većinom bili Nijemci i Austrijanci, čak i poneki Čeh, Mađar, Rumun i Poljak, kao i nekoliko naših građana. Poručnik Marković dao je kratku karakteristiku za svakog „kulturbundovca”, na primjer: „Izrazit Nijemac”, „Izrazit hitlerovac”, „Čutljiv, ali opasan”. Za vođu „kulturbundovaca” Karla Fertnera u primjedbi je napisao: „*Najopasniji u spisku*” (podvukao H. E.). Kasniji razvoj događaja, a posebno zločini koje je Fertner podstrekavao i vršio sa svojim „kulturbundovcima”, potvrđili su da se Marković u svojoj ocjeni zaista nije prevario. Na spisku se, nažalost, nalazilo i ime našeg građanina Petra Perišića, za koga je u primjedbi stajalo: „Veliki frankovac i austrofil”.

Međutim, poručnik Marković je učinio jednu grubu i neoprostivu grešku. On je u isti spisak uvrstio fašiste i komuniste. Naime, na spisku su se, pored „kulturbundovaca” našla i imena Jusufa Filipovića, člana KPJ, proleterskog borca i osnivača partijске organizacije u jajačkom kraju, kao i Lujze Pihler, komunista i španskog borca. Marković je predložio da se, u slučaju ratne opasnosti, svi oni pohapse. Međutim, taj prijedlog ostao je mrtvo slovo na hartiji. Samo je Jusuf Filipović, zajedno sa Esadom Ademovićem, poslan 1940. u logor kod Ivanjice. Vjerojatno bi istu sudbinu doživjela i Lujza Pihler, zvana Borka, da se partijska organizacija nije pobrinula da je snabdije lažnom legitimacijom i ilegalno prebací u Prijedor. „Kulturbundovci” su nastavili svoju aktivnost sve otvorenije i bezobzirnije. Vlasti im u tome nisu smetale.

Organizacija „Kulturbund” djelovala je u Jajcu do 25. septembra 1942. godine, tj. do prvog oslobođenja grada. Njeni članovi nisu bili strah i trepet samo za građane nego i za organe civilne vlasti. Prije nego što su za sva vremena napustili Jajce, izvršili su teške zločine nad rodoljubima i nedužnim građanima. Prethodno je formiran njihov prijeki sud. Prema podacima Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, članovi toga suda bili su „kulturbundovci” i jedan frankovac, i to: Karlo Fertner, Ferdo Mec, Gustav Blažek, Franjo Svare i Petar Perišić. Prijeki sud osudio je na smrt devet građana iz Jajca i sedam seljaka, a znatno više ih je strijeljano bez suđenja. Iz grada su osuđeni na smrt Salko Agić, Salko Ajkunić, Mehmed Cerić (član KPJ), Mekmed Dželadinović, Smajo Đulić, Safet Kliko, Ibro Mulaomerović, Slavko Pranjko i Mujo Sarač. Svi su oni pripadali oslobođilačkom pokretu. Slavko Pranjko stradao je i zbog svog istupanja u Sokolskom domu. Naime, drugi dan po oslobođenju Jajca održan je u Sokolskom domu miting. Velika sala bila je puna radoznalog svijeta, pred kojima su se redali govornici. Pranjko je, pored ostalog, pozvao Hrvate i Muslimane da pristupe oslobođilačkom pokretu. Kad su partizani napustili Jajce, on nije izašao na oslobođenu teritoriju, iako se svojim istupanjem kompromitovao. Iz okolnih sela na smrt su osuđeni Milan, Mica i Mihajlo Juguz, Lazo Aleksić, Pero Jovanović, Stanko Perak i Cvijo Gajić.

Poslije izricanja smrte kazne pomenutim rodoljubima, Fertner je izjavio da neće napustiti Jajce sve dok svojim očima ne vidi da su

mrtvi. On je 16. oktobra 1942. godine, zajedno sa ostalim članovima prijekog suda, došao na gubilište. Strijeljanje osuđenih izvršeno je iza zgrade Kotarskog predstojništva u Jajcu.

Ubrzo je vođa „kulturbundovaca” Fertner sjeo u voz i napustio Jajce za sva vremena. Neki „kulturbundovci” su uhvaćeni prilikom oslobođenja Jajca. Odvedeni su u Petrovac i kasnije zamijenjeni za naše zarobljene drugove. To je bio kraj postojanja organizacije „Kulturbund” u Jajcu.

Ilija Ponjević

PERIOD NEIZVJESNOSTI, PATNJI I STRADANJA

poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, na prvi pogled nije se događalo ništa naročito. Uglavnom se radilo kako su Nijemci diktirali. Ljudi su normalno odlazili u Jajce i kupovali šta su htjeli za svoje kućne potrebe. Ali to nije dugo potrajalo. Ustaške patrole počele su da krstare po našim selima i da oduzimaju od ljudi vatreno oružje. Tako su, nekoliko dana poslije kapitulacije, Bato šuško iz Starog Šipova i još dvojica ustaša odnijeli lovačke puške iz kuće Marka Ponjevića i naše. Predali su ih ustaškom taborniku Muharemu Košmiću iz sela Volara (te puške smo pronašli 24. avgusta, kad smo zauzeli Volare, ali su obje bile potpuno onesposobljene za upotrebu).

Ustaške i žandarmerijske patrole naročito su se okomile na nas bivše vojнике, koji smo izbjegli njemačko zarobljeništvo. Mislili su da smo donijeli oružje i vojničku opremu. Takođe su uporno tražili oružje koje su pripadnici Đačkog bataljona bivše jugoslovenske vojske, odstupajući preko Janja, poklanjali ili prodavali pojedinim seljacima za hrani i civilnu odjeću, kako bi što lakše izbjegli zarobljavanje i uspjeli da se vrate svojim kućama. Žandarmi su, zahvaljujući pomoći pojedinih kolebljivaca, uz prijetnju smrtnom kaznom nepokornima, kupili velik broj pušaka, nekoliko puškomitrailjeza, izvjesne količine municije i vojne opreme. Oružje su sačuvali samo najodlučniji seljaci i oni koji nikome nisu odali tajnu da ga imaju. Ali, na žalost, njih je bilo malo.

Moj brat Savko bio je 6. maja u selu Ljuši, na slavi kod svog punca Save Obradovića. Bio je to Đurđev dan. Kući se vratio u noći između 7. i 8. maja, negdje oko ponoći. Ušavši u kuću krišom me je probudio i pokazao mi vojničku pušku, 150 metaka, pištolj, dvije defanzivne bombe „kragujevke“ i vojničku uniformu. Sve to je kupio za 300 dinara, što je tada bila velika svota novca. Odmah smo se dogovorili da u rasvit zore, kako to niko ne bi primijetio, odnesemo naoružanje u šumu i sakrijemo ga na sigurno mjesto. Tako smo i postupili. Pušku, pištolj, bombe i municiju dobro smo podmazali, a potom ih vješto zakopali u zemlju. Pri tome smo se, naravno, posebno pobrinuli da skrovište dobro zaštitimo od prodora vode. Poslije izvjesnog vremena, takođe krijući, sakrili smo uniformu u slami nedaleko od kuće.

Pošto sam se nekoliko dana odmarao od napornog putovanja prilikom bjekstva iz njemačkog zarobljeništva, otišao sam u Jajce i javio se u Šumsku upravu. Zatražio sam odobrenje da sa svojim radnicima nastavim i dovršim sjeću šume na Ravnoj gori, započetu prethodne godine. U Šumskoj upravi pronašao sam starijeg manipulanta Vladu Grgića i blagajnika Ahmeta Jukića. Rekli su mi da mogu nastaviti posao, ali da se javim manipulantu Safetu Jukiću u Ravnoj gori. Istoga dana otputovao sam vozom do Vinca, a potom izašao na Ravnu goru. Tu sam našao Safeta i s njim se dogovorio o nastavku rada. Safet mi je bio poznat kao vrlo ozbiljan, strogo služben i uobražen. Međutim, iznenadio sam se vidjevši da je naoružan vojničkom puškom. Ipak, nisam ga pitao zašto nosi pušku — pravio sam se kao da me to uopšte ne interesuje. Otišao sam kući, doveo radnike i nastavio posao. Uzeo sam ljudе koji su i prije sa mnom radili. To su bili Lazo Trkulja i moji rođaci Mirko, Maksim, Bogoljub i Jovo Ponjević.

Pošto smo dovršili liniju započetu prethodne godine, zauzeli smo drugu u neposrednoj blizini. Pored nas su radili Špiran i Spasan Jokić, Stanko Kutnjac i još neki „preduzimači“ iz Janja, koji su (kao i ja) imali svoje radnike. Poslove smo obavljali mirno. Niko nas nije ometao.

Na prvi pogled, stanje nije bilo loše. Ljudi su slobodno odlazili u Jajce i vraćali se natrag. Tri moja radnika, mladića, dobila su pozive za regrutaciju. To su bili Mirko i Jovo Ponjević i Lazo Trkulja. Iako je na regrutaciji ustanovljeno da su sposobni, nisu pozvani na odsluženje kadrovskog roka. Rečeno im je da budu kod svojih kuća, odnosno da bez dozvole ne smiju nikud ići. Takva situacija trajala je oko mjesec dana. Jedino su u tom periodu Jevreji bili na udaru. Ostali viđeniji ljudi držani su izvjesno vrijeme, kao taoci, u zgradi bivšeg Sreskog suda.

Situacija se postepeno pogoršavala. Ustaški teror bivao je sve žešći, naročito od dana napada Njemačke na Sovjetski Savez. To smo i te kako osjetili, ali nam je stupanje Crvene armije u rat ulivalo veliku nadu. Ljudi su sve rjeđe odlazili u Jajce, a naročito kad se saznao da ustaše zatvaraju viđenije seljake. U grad je išao samo onaj ko je morao. Većinom su odlazile žene, da bi kupile so, šećer, kafu i drugo što je bilo najpotrebnije. Kad sam jednom prilikom službeno pošao u Jajce, dogovorio sam se sa Savkom da ponesem nešto za jelo ljudima koji su bili zatvoreni kao taoci. Pred zatvorom je bio njemački vojnik sa tumačem. Na moje traženje da našim ljudima predam hranu, Nijemac je sve pregledao detaljno, a hljeb isprobao nožem na više mjesta. Potom je odobrio da uđem unutra, rekavši da se mogu zadržati samo pet minuta. Sa mnom je pošao jedan ustaša. Tu sam od poznatih ljudi našao Simu Marijanca, Jovu Jandrića, Milana Mršića, Stojana Gajića, Peru Glišića i Stevu Kalaj džiju. Jedna velika soba bila je puna zatočenika. Sjedjeli su na prostroj slami, koja im je služila i kao ležaj. Srdačno sam se pozdravio s poznanicima, predao im hranu i odmah izašao. Nisam ostao unutra ni tri minuta, jer sam želio da što prije otuda pobegnem.

Nakon izvjesnog vremena, ti zatvorenici su pušteni na slobodu. Ali to je bila samo varka — da se ljudi ne bi krili od ustaša. Ukrzo su uslijedila još masovnija hapšenja i proganjanja. Odvedeni su i mnogi

od onih koji su ranije oslobođeni. Međutim, više nije bilo povratka. Ljudi su iz zatvora i logora, nakon zvjerskog mučenja, masovno odvođeni na gubilišta.

Safet Jukić je gotovo stalno bio s nama na Ravnoj gori. Noseći svoju novu vojničku pušku, manliherku, mislio je da mu niko nije ravan. Posebno se osilio poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, pa gotovo nismo smjeli razgovarati ni poslovno. Zato smo svi izbjegavali kontakte s njim. Nisam siguran je li bio ustaša, ali znam da je pomenutu pušku dobio odmah poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Često je kod nas dolazio iznenada i primakao se nečujno, vjerojatno da bi saznao o čemu razgovorim. Kad su zaratile Njemačka i Rusija, našoj radosti nije bilo kraja. Mislili smo da će Crvena armija pregaziti Njemačku za nekoliko mjeseci. Ali bili smo oprezni. Safetu nikad nismo dali povoda da nas maltretira. Noću smo razgovarali slobodno o svemu, jer je on odlazio u Vinac na spavanje.

Sa Safe tom smo morali kontaktirati prilikom mjerjenja (kubiranja) drveta, odnosno predaje obavljenog posla, ali se niko nije smio usuditi da mu ukaže na propust. Šta smo mogli drugo, vlast je bila u njegovim rukama. Jednom sam se u Vincu požalio Vladi Grgiću na Safetove postupke prema nama. Vlado mi je kratko odgovorio: „To je jedno obično pašće. Ni ja mu ništa ne smijem. Uvukao se kod ustaša, pa mu niko ništa ne može. Treba se njega čuvati.“

Jednog pazarnog dana u Jajcu (srijeda) primijetio sam da neki prosjak pjeva uz gusle kod žitarnice u centru grada. Svijet se okupljao oko njega. Neki su mu davali po koju paru. Kad sam se primakao, čuo sam neke stihove tog bijednog guslara: „Paveliću, o ti dobro naše, od tebe se srpske kože plaše. Paveliću, ti si naša dika, ništi Srbe i ne daj im lijeka ...“ Bio sam zaprepašćen. Iako mi se žurilo iz grada, posmatrao sam guslara malo duže, vjerujući da će ga neko prekinuti u tom vrijedanju. Međutim, zapazio sam da ima i prolaznika koji mu to odobravaju. Neki su se, čak, smijali vrlo upadljivo, cinično i provokativno. Bilo je, naravno, i naroda koji se zgražavao na taj postupak, ali niko nije smio da prekine ili opomene guslara.

Sve su više ljudi izbjegavali da odlaze u Jajce. Panika je zahvatila i nas, radnike na Ravnoj gori. Svakog dana očekivali smo kada će doći ustaše da nas opkole i otjeraju u zatvor. Imali smo ugovoren znak za slučaj da ih neko od nas primijeti. Dogovorili smo se da odmah bježimo ako naiđu. Zato je i noću, dok smo se odmarali, bar po jedan od nas bdio.

Svake subote odlazili smo kućama radi presvlačenja i donošenja najnužnijih stvari. U šumi je iz svake grupe ostajao po jedan radnik da čuva alat i drugo što smo imali. Moji i Kutanječevi radnici išli su skupa do našeg sela, što su bile prilike da o svemu razgovaraju.

Jedne nedelje, nešto poslije podneva, naišli su Stanko i Mirko Kutanjac. Svratili su kod nas na kafu. Sjedeći pred kućom, nas četvoricu — Mirko, Stanko, moj Brat Savko i ja — razgovarali smo najviše o ratu između Rusa i Nijemaca. Isticali smo snagu i nepobjedivost Crvene armije. Najednom je Stanko rekao da on ima sakrivenu vojničku pušku, nešto metaka i vojničku uniformu. Onda je Savko, pogledavši u mene, izjavio da i mi imamo pušku, 150 metaka, pištolj, dvije bombe

i kompletну vojničku uniformu. Dogovorili smo se kako bismo nabavili još dvije puške. Stanko i Mirko su rekli da će odmah pobjeći k nama ako izbjije kakva opasnost. A ukoliko i tu budemo nesigurni, sklonićemo se u šumu. Dali smo riječ da se u takvoj situaciji nas četvorica nikako nećemo rastajati. Svi smo obećali da ćemo naše tajne dobro čuvati.

Ustaše su pojačavale teror nad Srbima. Ti zlikovci su odvodili ljudе na gubilišta, a tvrdili su da ih upućuju na radove i slično. Otjerani su i svi Janjani i drugi Srbi koji su radili u fabriци „Elektrobosna“. Po-menuću samo one koje sam lično poznavao, a tada su zauvijek nestali: Tode Jokić, zvani Crni, Ilija Radman, Nikola Belik, Maksim Crepulja, Vaso Popržen, Jovo Mršić, Paun i Stanko Gajić... Takode su pohvatili sve pravoslavne sveštenike i protjerali ih za Srbiju zajedno s njihovim porodićama.

Cim su ustaše počele ponovo odvoditi ljudе u nepoznatom pravcu, a naročito kad su otjerale Simu Marijanca i ubile ga u Banjaluci, bivši predsjednik pljevske opštine Jovo Jandrić došao je da se kod nas sakrije. On i Savko su većinom boravili u šumi i cijepali japiju. Ustaše su nekoliko puta tražile Jovu u njegovoј kući, ali im je uvijek govorenio da je otisao kod nekoga od rodbine, da će se vratiti kroz koji dan i si. Međutim, on je nekoliko dana prije ustanka otisao predveče svojoj kući da bi obavio neke poslove. Na njegovu nesreću, sutradan su u samu zoru došle ustaše iz Šipova i uhvatile ga. Odmah je otjeran u Šipovo i više se nigdje i nikad nije pojавio.

Kad smo završili posao na Ravnoj gori, Safet Jukić je izvršio kubiciranje kako je želio, a potom nam obračunao zaradu. Morao sam otići u Jajce, da bih u Šumskoj upravi dobio novac. To nije bilo lako, ali je trebalo radnicima platiti trud i znoj. Kad sam došao u Šumsku upravu i javio se Ahmetu Jukiću, on se iznenadio. Upitao me je kako sam smio doći u takvoj situaciji. Dao mi je već obračunati novac i rekao da što prije odem iz grada kako znam i umijem. Krenuo sam odmah, ne gubeći ni jednog minuta.

Na nekoliko mjeseta vidio sam kako ustaše tjeraju seljake kroz grad. Naročito sam se uplašio kod fabrike karbida, vidjevši da četvorica ustaša tjeraju pred sobom oko dvadeset seljaka. Prema nošnji sam zaključio da su iz Krezljuka. Očekivao sam da će i mene uvrstiti u tu kolonu, ali isam sretno prošao. Pošto sam prošao fabriku i uputio se prema selu Kamenici, često sam se okretao i pogledao unazad, bojeći se da će ustaše krenuti za mnom. Čak mi se činilo da me neko zove i upozorava da stanem.

Ipak, sretno sam stigao kući. Tada sam se zarekao da više živ u Jajce neću otići sve dok su ustaše na vlasti. Tako je i bilo.

Jovo Todorić

STROJICE POSLIJE KAPITULACIJE

Neveliko područje uz lijeve obale rječice Vagance i Janja, na kojem se osim Todorića nalazi nekoliko sela i zaselaka, poznato je pod nazivom Strojice. Može se reći da je selo Todorići bilo u bivšoj Jugoslaviji administrativno-politički, duhovni i trgovački centar Janja, jer su u njemu bile opštinska uprava, osnovna škola, pravoslavna crkva, dvije manufakturne trgovачke radnje i kafana. Tu je, dakle, živjela većina ljudi čiji se uticaji na politička i druga opredjeljenja narodnih masa ne mogu zanemariti. Na primjer, vlasnik jedne od trgovачkih radnji bio je Simo Marijanac Dreko, poslanik Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) i najbogatiji čovjek toga kraja; pop Dane Marijanac imao je tu stalno sjedište, i sl.

Poslanik, predsjednik opštine, sveštenik i trgovci bili su ubijeni ljudi režima, a učitelj Boris Harjapin isticao se i kao profašist. Taj ruski emigrant, bjelogardejac-kontrarevolucionar, imao je u školi namjenski stan. Posjedovao je radio-aparat na baterije, što je u to vrijeme bila atrakcija, a kupovao je i dnevnu štampu. Zahvaljujući najviše tome, okupljaо je oko sebe viđenije i promućurnije seljake. Među njima je bio i moј stric Mile, jer je volio da sluša radio-vijesti o političkim zbivanjima i da ih komentariše s lugarem Dušanom Rakitom, našim kućnim prijateljem. Ali, na žalost, taj nazadni učitelj najčešće je svojim gostima „nudio“ programe njemačkih radio-stanica na našem jeziku.

Nešto prije napada fašista na Jugoslaviju čuo sam kako učitelj Harjapin veliča Hitlera i njegov „novi poredak“. Začudo, grupa mještana slušala ga je pažljivo. Moј stric Mile bio je prilično rezervisan, jer je kao ratnik-solunac mrzio Svabe, a meni i dječacima mojih godina sve to je bilo gotovo nerazumljivo.

Tek poslije napada okupatora na našu zemlju, kad je moј otac Krsto došao kući pobegavši iz Beograda, mnogi od nas shvatili su ko je Hitler i šta hoće. Jer otac je 6. aprila doživio bombardovanje Beograda, pa je svojim ukućanima i komšijama veoma dobro dočarao mnoge pojedinosti tog mučkog i zvijerskog napada. Najviše je pričao o stradanjima ljudi na Karaburmi, u rejonu gdje je tada stanovaо, pominjući veliki broј mrtvih, ranjenih i zatrpanih, srušene kuće i požare. Ta nje-gova uvjerljiva kazivanja izazivala su saosjećanje sa žrtvama i mržnju

prema fašistima, pa je propaganda Borisa Harjapina brzo bila „blokirana”.

Moj otac je otišao od kuće već poslije nedjelju dana, objasnivši nam da se mora vratiti u Beograd da bi se javio na dužnost u voznom parku „Pionir”. Dok je boravio u Strojicama, on je od dvojice narednika bivše jugoslovenske vojske — u zamjenu za nešto hrane — dobio pušku, pištolj, izvjesnu količinu municije, nekoliko bombi, uniformu i šatorsko krilo. Oružje je odmah sakrio, vjerovatno smatrajući da će mu nekad zatrebati, ali to mladariji iz naše porodice nije ostalo nezapaženo. Puška je već prvih dana NOR-a bila u rukama naših boraca, a pištolj sam ja ponio prilikom odlaska u partizane.

I mnogi drugi ljudi iz janjskih sela kupili su ili besplatno dobili oružje i opremu od vojnika jedne jedinice jugoslovenske vojske koja se u vrijeme kapitulacije kraljevine Jugoslavije povlačila od Knina. Prilikom zadržavanja te jedinice u Strojicama, njen štab je odsjeo u kući poslanika Sime Marijanca Dreke. Tada se pročulo da je Marijanac dosta uticao na oficire da ne zabranjuju ostavljanje oružja seljacima, čak im je i preporučivao da to obezbijede svojim ličnim angažovanjem. Neki mještani su tada uspjeli da dobiju i vojne tovame konje štajerske rase, koji su bili veoma lijepi i dobro uhranjeni. Ja sam neobično volio konje, pa sam zažalio što moja porodica nije nabavila bar jednog. Stric Mile mi je tada rekao da će seljacima biti oduzeto sve državno, bez obzira na to ko će vladati, što se ubrzo i obistinilo.

Odmah poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije uslijedilo je osnivanje ustaške vlasti. Prvi njeni predstavnici, Mujo Bašić i Meho Kos (oba rodom od Šipova), došli su u strojice sa slovom „U” na crvenim fesovima. Kvislinzi su iz dana u dan sve više pokazivali svoje pravo lice. Progonili su, maltretirali, tukli i ubijali poštene ljude, vršili silovanja i slično. Kod stare Drekine kuće mog strica Milu susreo je Mujo Bašić i naredio mu da sjase sa konja. Čim se stric usprotivio i upitao ko je on da mu naređuje, Mujo ga je sa svog konja udario nekakvom batinom toliko snažno da je pao na zemlju kao pokošen. Vidjevši da je zlikovac Bašić spreman i da ga ubije, Mile se vratio kući. Taj čvrsti 55-godišnjak, pravi gorštak, plakao je od muke kao malo dijete, jer je bez ikakve krvice spriječen da obezbijedi hranu za trinaestoro gladne celjadi. Tako ozlojeđen i uvrijeden, počeo je javno da napada učitelja Borisa Harjapina i njegove istomišljenike.

Umjesto bivšeg predsjednika janjske opštine Petra Milovca, zvanog Štrikana, ustaše su odabrale sebi privrženog Milana Milovca. On je svoju vlast počeo da ispoljava oduzimanjem oružja, vojne opreme i konja od mještana. Već tih dana je u janjskim selima bio poznat stav Partije da treba sačuvati što više oružja i municije, a prostrujala je i vijest o skrivanju nekih nepoznatih ljudi u šumama toga kraja. Bili su to, u stvari, komunisti iz Jajca i Jezera koji su se sklonili čim su saznali da je Njemačka napala Sovjetski Savez.

Ustaše su sve više ostvarivale svoje prijetnje o zatvaranju, zlostavljanju i ubijanju onih koji nisu ponizni i poslušni. To je bilo teško vrijeme za sve poštene ljude, a naročito za srpski život tog kraja. Koliko se sjećam, u Strojicama se nije oglašavalo ni crkveno zvono sve od kapitulacije bivše Jugoslavije od početka narodnog ustanka. Ima-

jući u vidu da su to ustaše zabranile, neko je u očajanju konstatovao da je „Srbima odzvonilo”. Među ljudima koji su uhapšeni i odvedeni, prvi je bio doskorašnji narodni poslanik Simo Marijanac.

Narod je sve više prihvatao ideju o suprotstavljanju neprijateljima oružjem, jer je u tome video jedini izlaz. Otuda i činjenica da je ustank u Janju, krajem jula 1941. godine, bio zaista masovan i uspješan.

Mirko Grabež

PREDUSTANICKI DANI U KREZLUKU

Prvog dana aprila 1941. pozvan sam u vojsku. Stigavši u svoju jedinicu, koja se nalazila u Tuzli, odmah sam zapazio da je rasključeno na pomolu. Počelo je masovno razvlačenje opreme iz vojnih magacina, a niko nije preduzimao mjeru da se to spriječi. U toj opštoj gužvi i pometnji oficiri su napuštali vojsku i odlazili „glavom bez obzira“.

Okupator je ubrzo prodrio do Bijeljine, ali o otporu nije bilo ni govora. Uvidjevši to, odlučio sam da pobegnem iz kasarne i krenuo prijekim putem prema Krezluku. Da ne bih imao neprilika, putovao sam preko vrletnih i šumovitih planina, zaobilazeći naselja i izbjegavajući susrete sa sumnjivim ljudima. Najviše sam se bojao petokolonaša i razbojnika, jer sam čuo da razne grupe na drumovima presreću, razoružavaju, pljačkaju i maltretiraju vojниke. Ipak, na Vlašiću sam doživio neprijatnost. Mene i nekolicinu vojnika koji su se uputili sa mnom dočekah su naoružani seljaci i poskidali do gole kože. Ali sačuvao sam živu glavu i poslije nekoliko dana potucanja stigao kući umoran, gladan i oteklih nogu.

Tih dana je u Jajcu i okolnim selima uspostavljana ustaška vlast. U Krezluku je za tabornika postavljen Ahmet Kokić, koji se odmah izjasnio dušom i tijelom za „novi poredak“. On je javno prijetio da će Srbe istrijebiti iz Krezluka. Tamošnji Muslimani nisu prihvatali Kokićeve parole, što je potvrđio i kasniji razvoj dogadaja.

Dok su u dolinama Plive i Vrbasa, po Pljevi i Janju predstavnici ustaške vlasti hvatali i odvodili srpsko stanovništvo u logore smrti, u Krezluku još nikoga nisu dirali, niti su palili sela. Zato su se ljudi pitali šta bi to moglo da znači.

Muslimansko stanovništvo u Krezluku mahom se držalo po strani, ne prihvatajući ustašku vladavinu, a tako su se ponašali i Hrvati iz Rike. KoUko je meni poznato, iz tog hrvatskog sela niko nije otisao u ustaše. Na žalost, u Skeli je bilo ustaša. Među njima je bilo i radnika.

Međusobno ispomaganje i povjerenje Srba, Hrvata i Muslimana došlo je do izražaja i u tim sudbonosnim trenucima, pa okupatoru nije pošlo za rukom da nametne bratoubilačku borbu i međusobno istrebljivanje. Nasuprot tome, na veliko iznenadenje

okupatora i ustaša, Muslimani su štitili svoje komšije Srbe. Narod se na sve moguće načine štitio i branio od nasrtaja neprijatelja, iako je to bilo veoma teško. Cak su se neki odvažni Muslimani, kao što je bio Alaga Pondro, otvoreno suprotstavljali ustašama, ne dozvoljavajući im da vršljaju po srpskim selima i pljačkaju narodnu imovinu. „Nećete im ništa uzimati sve dok u našim hambarima i pojatama ima žita i stoke!“ — hrabro je uzzvikivao ozlojeđeni Alaga.

A kad su ustaše, u svom divljanju, zapalile selo Ploče (nedaleko od Bravnica), opet je Alagina humanost i hrabrost došla do izražaja. On je po šumi pokupio preživjele žene i djecu, i držao ih u svojoj kući sve dok nisu skrpili kakav-takav krov nad glavom.

NEZGODE ZBOG SUBARE

Okupator je još prije ustanka u Janju počeo da kupi taoce po nekim srpskim selima. Iz Krezluka nije u to vrijeme niko odveden. Ljudi su radili na svojim imanjima, niko ih nije uznemiravao. Ne misleći mnogo o posljedicama, neki seljaci su odlazili pazarnim danom u čaršiju. Jednog dana pomislih: „Do sada nikome nije ni dlaka sa glave faliла, pa što ne bih i ja otisao u Jajce da vidim kako izgleda ta nova vlast.“ Krenuo sam u grad sa šubarom na glavi. Nije mi bilo ni na kraj pameti da bi to moglo smetati ustašama. U čaršiji me sretoše neki moji seljani i rekoše mi da ustaše skidaju Srbima šubare i šajkače sa glave, te da ih s gađenjem bacaju u jarak pored puta, govoreći da je to „ysrpsko“.

— Pa, dobro, šta će raditi kad nam poskidaju šubare? — upitah bez razmišljanja.

— Onda će doći na red naše glave! — odgovoriše mi gotovo jednoglasno.

Prosto nisam mogao da povjerujem u sve što su mi ti ljudi pricali, jer mene toga dana niko nije dirao.

Ne dade mi davo mira, pa jedne nedjelje ponovo odoh u čaršiju. Čim predoh preko Plivskog mosta, presretoše me dvojica ustaša.

— Skidaj šubaru, inače ču ti istresti crijeva na ovaj prašnjavi drum! — podvrišnu mi jedan od njih, očigledno bijesan i u pripitom stanju.

Morao sam se pokoriti, jer je to bio osnovni uslov da sačuvam životnu glavu. Silno uzbuđen i uvrijeden tim neljudskim postupkom, odmah sam otišao iz grada. Prosto ne znam kako sam se doteturao do kuće.

Dan dva poslije tog nemilog događaja, pozvali su me neki rođaci da im pomognem rezati oblovinu za izgradnju kuće. Tada sam pomislio: „Bože mili, oni režu građu, a dolje sela gore.“ Ipak, sutradan u ranu zoru krenuo sam ka Bukovici. Nas trojica smo se svojski prihvatali posla i prosto se kupali u znoju. Žene su nam oko podne donijele ručak, pa smo sjeli pod orah, u debelu hladovinu, i počeli da se častimo lјutom šljivovicom. Najednom smo na uskom puteljku ugledali jednog ustašu. Zaprtio se starom trometkom, misleći ko je kao on. Bez pozdrava, ustaša nas je osiono i podrugljivo upitao šta tu radimo, iako je video da re-

žemo balvane. Znali smo da nam on ne nosi nikakvo dobro, ali smo nastojali da reagujemo pribrano.

— Znate li vi da više nema Srba? — upitao nas je provakativno i zajedljivo.

— E, da ti pravo kažem, to prvi put čujem! — odgovorio sam mu brzo i ljutito.

— Ako je tako, dugonja, onda znaj da ćemo mi ubrzo posjeći vaše glave, kao što se sijeku glave pijevcima, i sjeme vaše zamesti! — upozorio me ustaša.

— Biće da nije tako! — odvratio sam mu i presjekao ga pogledom.

Moji rođaci su se samo zgleđali i ništa nisu rekli. Krv mi je naglo udarila u glavu, a u ušima sam osjetio nekakvo zujanje i tutnjavu. Prikupljal sem sjekiru i gnjevno rekao da se ne šalim, na što je ustaša nešto promrmljao i odmaglio niz Bukovicu.

ČAŠICA RAKIJE „ZA NOVU VJERU”

Ne znam šta mi bi da poslije toga ponovo krenem u Jajce. Jer ako bi me onaj ustaša primijetio u čarsiji, sigurno je da mi ne bi oprostio ono što sam mu skresao u lice.

Na ulasku u grad, ispred Travničke kapije, susreo me je ustaša Mujo Nikić, koji je prije rata bio putar u Krezlu. Kao dobri prijatelji, živjeli smo u ljubavi i slozi. Moji roditelji su ga pomagali i šakom i kapom, jer je imao malu platu. Da bi mogao ishraniti višečlanu porodicu, ranije ga je pomagao i moj pokojni đed.

Mujo me je pozvao u obližnju krčmu na piće. Pristao sam bez predomišljanja, jer se nisam mogao nadati nikakvom zlu od komšije i prijatelja. Sjeli smo za jedan sto pored ulaznih vrata. Ljudi koje smo tu zatekli počeli su da se pogledaju i sašaptavaju. Očigledno, nije im nikako išlo u glavu da za istim stolom, uz čašicu šljivovice, sjede ustaša i Srbin. Prinijevši čašicu da se kucnemo, Nikić mi je nazdravio riječima:

— „Za novu vjeru!”

— Kakvu novu vjeru, bolan ne bio?! — upitao sam sasvim mirno i stalogeno, misleći da se on šali.

Mujo mi je na to rekao da ćemo nas dvojica odmah krenuti u crkvu, kako bih ja primio katoličku vjeru. A odmah potom, valjda želeteći da me „utješi”, naglasio je da ćemo ubuduće biti još bolji prijatelji.

Do toga dana nisam ni znao da je počelo prekrštavanje Srba. Nai-me, neki isprestravljeni, neupućeni i neuki seljaci — prihvatajući izreku da „nužda zakon mijenja” — već su bili promijenili vjeru.

Nikić me je stalno požurivao, nastojeći da što prije ispijem rakiju, ali ja nikako nisam mogao da se pribere, da to shvatim kao stvarnost.

— Nije sada vrijeme za šalu i sprdnju! — uslijedilo je njegovo prijekorno upozorenje.

— A bi li ti, na priliku, prešao na pravoslavnu vjeru? — upitao sam ga gnjevno, zaboravljajući da pred sobom imam izroda koji mi je maločas pokazao ustašku legitimaciju sa stažom od 1935. godine.

Kad sam mu to rekao, Mujo najedanput nekako zablenu i upilji pogled u mene, ne mogavši da prozbori ni jednu jedinu riječ. Tako smo se gledali, bolje rečeno sudašali očima, više od pola minuta.

— Ako ne promijeniš vjeru, Mirko, kuda ćeš sa svojom ludom glavom? — procijedio je kroz zube Nikić, ali tako kao da mu se svako izgovoreno slovo spotiče u ustima.

— U šumu! — odgovorio sam mu kao iz topa, a odmah potom se digao iza stola i hitro krenuo prema izlazu.

Idući prema kapiji, svakog trenutka sam očekivao da će me zgrabitati za jaku. Najednom se okrenuh i bacih pogled prema krčmi. Na moje veliko iznenadenje, Nikić je nepomično sjedio za stolom.

Sjećajući se tog neprijatnog događaja, ni danas mi nije jasno kako sam uspio da se izvučem. Kasnije su ustaše na prevaru uhvatile i ubile mog brata Vojku i brata od strica Savu. Ne znam da li je u taj zločin umiješao svoje prste i ustaša Nikić, koji je poginuo 1944. prilikom napada naših jedinica na veoma dobro utvrđeni grad Travnik.

Milorad Adžaip

PUŠKOMITRALJEZ IZ DUBRAVE

Aprila 1941. godine, poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, neke jedinice njene vojske prolazile su kroz janjska sela i zaseoke. Bile su neorganizovane i raspuštene, ljudstvo iznurenog i nezadovoljno. Čak ni starješine nisu znale kuda idu, kako da postupaju, šta ih očekuje narednog dana... Mučno je bilo gledati kako vojnici nude oružje, municiju, dijelove svoje opreme, pa čak i konje za komad hljeba. Neki su, pak, bacali naoružanje i opremu samo da bi se rastretili.

Otuda i činjenica da su mještani u to vrijeme nalazili razne vojne predmete, odnosili ih svojim kućama ili skrivali. Tako je Rosa Kvrgić, poodrasla djevojka, čuvajući ovce u Dubravama kod Vaganca našla neku prilično tešku gvozdenu napravu. Iako takav predmet nikad ranije nije vidjela, pretpostavila je da bi mogao za nešto poslužiti i sakrila ga u obližnjoj šumici. Predveče je potjerala stado ka toru i košarama u Smajića strani, obavila uobičajene poslove i otišla kući.

Poslije večere, Rosa je legla kad i ostali ukućani, ali nikako nije mogla zaspati. Osjećala je potrebu da nekome povjeri tajnu o nađenom predmetu, pa je probudila starijeg brata Ristu i šapnula mu da izade napolje, naglašavajući kako mu mora što prije reći nešto važno.

— Našla sam nekakav gvozdeni predmet od kojeg bi se kod kovača moglo napraviti dosta svrdlova i još ponešto — rekla je Rosa bratu kad su izašli iz kuće, a zatim grubo opisala kako to „gvožđe” izgleda.

Pošto je već bio odslužio vojni rok, Risti nije mnogo trebalo da zaključi o čemu je riječ. Zato se sa Rosom dogovorio da odmah krenu prema Dubravama, a ukućanima je rekao da idu u Smajića stranu, jer sa ovcama nešto nije u redu.

Odrasla u Dubravama, Rosa je bez obzira na mrak brzo pronašla mjesto u šikari gdje je sakrila nepoznati predmet. Risto je u međuvremenu upalio luč ...

— Roso, jesli ikad čula za mitraljez? — upitao je sestru, pošto je dobro razgledao nađeni predmet.

— Pa, čula sam kad muškarci pričaju kako mitraljezi kose ljudi u ratu.

— E, ovo ti je puškomitraljez. Nov je, kao ispod čekića. Nego, dobro slušaj šta će ti reći: za ovo što vidiš znaćemo ti, ja i crna zemlja u koju će ga sakriti. I kad bi ti neko oči vadio, ne priznaj da ovo imamo.

Rosa se zaklela da će tako biti, a onda su krenuli prema Smajića strani. Kasnije se nije interesovala gdje je Risto sakrio puškomitraljez. Ali stalno je imala na umu dogovor o čuvanju tajne.

Ubrzo je novoosnovana ustaška vlast počela da poziva narod da joj predaje oružje kojim raspolaže. Najprije su to bile samo opomene, a onda i prijetnje da će biti strijeljan svako kod koga nađu vatreno oružje poslije isteka određenog roka. Ris tu Kvrgića nisu zaplašile te prijetnje. Cutao je i gledao svoja posla, gajeći nadu da će doći i njegov čas. Sve češća i svirepi ja zlodjela ustaša još više su jačala njegovu odlučnost da sačuva puškomitraljez.

Kad je jula 1941. masovni narodni ustanak zahvatio Janj i Pljevu, oružje je dobilo vrijednost blaga. Čete Janjskog partizanskog odreda imale su svega po 15—20 pušaka. Tada je Risto, veoma zadovoljan razvojem situacije, izvadio puškomitraljez iz skrovišta. Pošto je slabo rukovao tim oružjem, pozvao je svog rođaka Špiru, puškomitraljesca u bivšoj vojsci. Zajednički su ga pregledali i očistili, a potom krenuli prema Močiocima, gdje se nalazila četa kojom je komandovao Gojko Rakita.

Vidjevši puškomitraljez, borci su zagrajali od radosti i s oduševljenjem počeli da govore o njegovim mogućnostima u borbi, a Savo Tomićić je doviknuo Savi Nercu:

— Pusti jedan rafal da čujemo kako štekće. Ti si bio puškomitraljezac u Kraljevoj gardi.

Nerac je podigao puškomitraljez i ispalio rafal u vazduh, što je u četi izazvalo opšte veselje.

Risto je prišao nekolicini viđenijih ljudi iz našeg kraja i rekao im:

— Evo, drugovi, moj poklon našoj četi. Moja sestra Rosa našla ga je u Dubravama, a ja ga, kako vidite, sačuvao za crne dane. Želio bih da ga nosi Spiro Đurin, moj rođak i komšija, jer je u vojsci obučen za puškomitraljesca. A, bogami, pokazao se i kao hrabar borac u dosadašnjim akcijama.

Uvjereni da puškomitraljez treba, zaista, dodijeliti nekom od najistaknutijih i najspasobnijih boraca, ljudi su se počeli sašaptavati. Pominjani su Savo Nerac, Milan Cumbo, zvani Bela, Simo Adžaip, zvani Doka ... Nagadanja je prekinuo komandir čete Gojko Rakita:

— Za prvog puškomitraljesca u našoj četi predlažem Špiru Kvrgića. Kad su Kvrgići mogli da sačuvaju ovaj puškomitraljez od ustaša, neka ga ponosno i nose. U ozbiljnost, povjerljivost i junaštvo druga Špire ne treba sumnjati. Smatram da sam pogodio želju svih vas.

Borci su podržali ovaj predlog uzviciма i aplauzom. Spiro je primio puškomitraljez zahvaljujući drugovima na ukazanom povjerenju.

Drago Topic

NEPOKOLEBLJIVOST DONJOVAKUFSKIH RODOLJUBA

Katastrofalni poraz bivše jugoslovenske vojske, čiji su se dijelovi u neredu povlačili kroz Donji Vakuf, izazvao je veliko ogorčenje i strah u narodu toga kraja. Razočaranje i neizvjesnost nisu mogli ublažiti ni neki postupci jedinica koje su obezbijedivale odstupnicu glavnini, jer su samo najneupućeniji mještani pomislili da će one tu, na Vrbasu, dočekati njemačke fašističke snage i pružiti im snažan otpor. Istina, gradić je bio prepun naoružanih vojnika, na Baginoj strani postavljeni su topovi, a vršene su i pripreme za rušenje željezničkog i drumskog mosta.

Među građanima koji su javno ispoljavali patriotska osjećanja i vjerovali u mogućnost uspješne odbrane zemlje, posebno je zapažen penzioner Risto Cvijić. Njegova aktivnost ogledala se u agitovanju da se što više ljudi javi za dobrovoljno stupanje u vojne jedinice, radi borbe protiv okupatora. Taj poziv prihvatiла је grupa mladićа između 18 i 25 godina starosti, u kojoj su bili Boro Popić, Vlado Zelen, Milan Topić, Žarko Kalaba i još nekolicina. Oni su, praćeni žandarmima, otišli prema Jajcu.

Bilo je i mještana koji su željeli da spriječe rušenje mostova. U tom cilju, grupa ljudi posjetila je vojnu komandu smještenu u kući Riste Ivičića i razgovarala s jednim generalom. Protest je, međutim, bio bezuspješan. Već drugog dana poslije dolaska vojske u grad, rano u jutru je odjeknula eksplozija koja je označila rušenje željezničkog mosta na pruzi Donji Vakuf—Travnik, kod gradske pijace. Na mnogim kućama su popucali prozori, a na nekim je polomljen dio crijeva. Muslimanski dom, koji se nalazio u neposrednoj blizini mosta, porušen je gotovo do temelja. Na mostu je poginuo jedan finans. Ne znajući da je objekat miniran, on je tuda bezbrižno išao kući poslije obavljanja svog službenog posla.

Sutradan poslije podne tadašnji telai Ragib Džananović izašao je u čaršiju sa svojim dobošem i prenio obavještenje koje je glasilo: „Upozoravaju se stanovnici Donjeg Vakufa da se udalje iz mjesta, to jest iz strogog centra, jer će vojska da minira drumski most na rijeci Vrbas u roku pola sata!“

Narod se odmah razišao, bolje reći razbjježao, tako da je na ulicama ostala samo vojska. Most je porušen tačno u predviđeno vrijeme. Snažna eksplozija podigla je i razbacala na sve strane komade kamena i sedre. Na većini kuća oštećeni su prozori i krovovi, a neke su iz temelja uzdrmane.

Slijedećeg dana grad su nadletjeli njemački avioni. Nisu bacali bombe, iako su jedinice jugoslovenske vojske koje su se tu zatekle otvorile na njih vatru iz protivavionskih oruđa. To je, u stvari, bio sav otpor Nijemaca kod Donjeg Vakufa, jer su naše jedinice ubrzo odstupile prema Travniku.

Potom je u gradiću nastalo bezvlašće, koje je posebno odgovaralo lopovima i pljačkašima. Mnogi mještani počeli su provaljivati u trgovачke radnje čiji su vlasnici bili Srbi, Niko Sukara i Ilija Radić. Iz prodavnica i magacina punih razne robe nosio je šta je ko htio, jer trgovci nisu imali mogućnosti da to spriječe.

Poslije izvjesnog vremena, u Donji Vakuf je neometano ušla njemačka izvidnica na pet moticikla sa prikolicama, naoružana mitraljezima i drugim automatskim oružjem. Ukrzo je naišla i velika motorizovana kolona. Ona je zaobilaznim putem, kroz dio grada zvani Jaz, odmah produžila prema Travniku. Druga kolona kretala se željezničkom prugom od šumarske kuće. Jedna grupa vojnika brzo je ojačala most, a potom je jedinica prešla na drugu obalu Vrbasa i uputila se u pravcu Bugojna.

Čim su Nijemci došli u Donji Vakuf, obezbjedili su uspostavljanje mjesne ustaške vlasti. Bivša policija i žandarmerija ostale su gotovo u cjelini da služe fašistima, jer su im samo određeni novi šefovi. Na čelo ustaške vlasti, za tabornika, postavljen je kožarski trgovac Kasim Trto. On je do okupacije naše zemlje bio pripadnik Hrvatske seljačke stranke i Mačekov povjerenik u Donjem Vakufu, a 1941. godine pristupio je ustaškom pokretu.

Kasim Trto je odmah počeo da teroriše i zatvara nevine Srbe i Jevreje. Prvi zatvorenici bili su već pomenuti mladići koji su se dobrovoljno javili u jugoslovensku vojsku: Boro Popić, Vlado Želen, Milan Topić, Žarko Kalaba i drugi. Njih su Nijemci zarobili na Komaru i pustili ih kućama, ali Trto i njegovi istomišljenici iz ustaške vlasti nisu željeli da im „oproste“. Staviše, nakon nekoliko dana uputili su ih iz donjovakufskog zatvora u bugojanski, uvjereni da se otuda neće vratiti. Međutim, Talijani su odmah nakon preuzimanja okupacione vlasti u Bugojnu oslobodili te omladince iz zatvora, pa su se oni ponovo vratili u Donji Vakuf. Saznavši za to, Trto ih je zatvorio po drugi put. Poslije nekoliko dana poslao ih je u nepoznatom pravcu. Otuda se nikad nisu vratili.

Ubrzo su na red došli trgovci. Uhapšeni su Radići, Sukare, Simo Mijatović, Risto Ivičić, Ljubo Kalaba, Vlado Ivica i Isidor Meler, Jevrejin, upravnik pilane „Ugar“ u Donjem Vakufu. Od njih su prvo, koristeći se ucjenama, primili znatne svote novca, a potom ih sproveli u Bugojno. Tamo su ti nedužni ljudi likvidirani strijeljanjem. Jedino su Drago i Miloš Sukara, zahvaljujući mračnoj noći, uspjeli da pobegnu sa stratišta.

Talas hapšenja zahvatio je i sva sela donjovakufske opštine, jer je cilj ustaša bio da uklone i likvidiraju što više ljudi koji nisu željeli da im služe, a prvenstveno onih koji su im se na bilo koji način suprotstavljali ih pomagali narodnooslobodilački pokret. Zato su svi pošteni građani, bez obzira na nacionalnu pripadnost, izbjegavali susret s predstavnicima ustaške vlasti i njihovim vojnim jedinicama. Narod je brzo zapazio glavne aktere zatvaranja, proganjanja i likvidiranja poštenih ljudi iz tog kraja. Osim Kasima Trte, bili su to Mehmed Zulić, Marko Gošuljević, Kazimir Matović i njihovi najneposredniji saradnici.

Bez obzira na takvo stanje i stalnu izloženost opasnostima, napredni donjovakufski omladinci počeli su se tajno okupljati i dogovarati već prvih dana poslije okupacije. Iako nisu bili politički organizovani, zajednički su odlučivali kako treba da se obezbjeđuju i skrivaju od neprijatelja, a razmišljali su i o odlasku u Janj, odnosno o priključivanju ustanicima. Sastanci su održavani gotovo svakodnevno, jer su omladinci željeli da se međusobno što bolje informišu o situaciji u mjestu i da se dogovaraju o svojim postupcima. U toj grupi bili su Slavko Ivica, Vojo Ilić, Dragoljub i Nevenka Topić, Šefket Rejhan, Joca Purnjaga, Slobodan i Ljilja Špirić, Anika Cvijanović, Mihajlo Gnјatić, zvani Mika i njegov brat Ile.

U Donjem Vakufu je bio organizovan ilegalni rad, kojim je rukovodio Ahmet Šahtan. Koliko je meni poznato, on je tada bio jedini član Komunističke partije Jugoslavije u našem mjestu.

Šahtan je i meni davao konkretne zadatke. Uglavnom sam dva-tri puta sedmično dobijao u njegovoj prodavnici razne pošiljke namijenjene ustanicima i odnosio ih na biciklu Osmana Trte do Julke Kunovac i Nikole Zagorca, koji su mi bili prva veza. Njih dvoje su potom, takođe preko određenih veza, slali te stvari našim jedinicama u Janju.

Ilija Grahovac

BIO SAM U MUCILIŠTU

■ znenadna i brza kapitulacija Kraljevine Jugoslavije, aprila 1941. godine, izazvala je veliko nezadovoljstvo srpskog življa u Čifluku, Močilima i drugim selima oko Šipova. Vojnici koji su uspjeli da se vrate svojim kućama bili su očigledno potišteni i ogorčeni zbog izdaje vlastodržaca i znatnog broja najodgovornijih oficira, pa i pojedinih komandi u cjelini. Pominjali su primjere predaje bez borbe, upućivanja jedinica u pogrešnom pravcu, namjernog onesposobljavanja naoružanja i slično. Neki od njih istovremeno su pričali da „nekakve ustaše“ uz put napadaju vojnike, govore im protiv kralja i hvale fašizam, nastojeći da Nijemcima predaju što više našeg ljudstva i naoružanja. Sve je to izazivalo potajni bunt protiv okupatora i domaćih izdajnika, protkan strahom i neizvjesnošću. Od nekih nepravilno orijentisanih ili nedovoljno obaviještenih ljudi moglo se čuti i mišljenje da će Nijemci napraviti red u zemlji.

Već u maju su uslijedili zahtjevi okupacionih komandi prema kojima su svi imaoči oružja bili dužni da ga predaju „nadležnim“ vlastima. Međutim, mnogi ljudi su posjedovali oružje, ali su ostali uporni u nastojanju da ga sačuvaju. Samo rijetki pojedinci su pokleknuli pred prijetnjama.

Istog mjeseca u Šipovu je oformljen Ustaški tabor. Za tabornika je postavljen seljak iz Volara Muhamet Košmić, do tada nezapažena i beznačajna ličnost, pa je narod to komentarisao na razne načine. Pojedinci su, čak, govorili da je on „naš čovjek“ i vjerovali da će im pomoći. Međutim, ubrzo je i najneupućenijima bilo jasno da Košmić i njegovi saradnici brane isključivo interes okupatora i tzv. Nezavisne Države Hrvatske, a mrze i proganjaju sve ljudе koji nisu voljni da budu izdajnici, a pogotovo one koji na bilo kakav način ispoljavaju patriotska osjećanja. Da bi njihov „poredak“ bio što bezbjedniji, ustaše su odmah otpustile iz službe sve Srbe zaposlene u Šipovu, a istovremeno je uslijedila akcija traženja dobrotoljaca za njihovu vojsku među muslimanskim življem u Čifluku, Volarima, Močilima, Sarićima, Mujdžićima, Pljevi, Vražićima, Lubovu, Bešnjevu i drugim selima. Taj poziv prihvatali su zaista najgori Muslimani, već poznati kao šovinisti, nacionalisti, kriminalci, pijanice i neradnici.

Jedna grupa takvih ustaša upala je 18. juna po podne u našu kuću i izvršila detaljan pretres, a potom uhapsila moje stričeve Krstu i Stevu, brata Radu i mene. Istog dana, nešto ranije, uhapšeni su Niko, Stevo, Jovo, Pero, Nino i Mile Kaurin; Jovan, Mile i Nino Gajić; Todo, Milovan, Petar i Stevo Balać... Sprovodeći nas prema Šipovu, ustaše su opkolile kuću Milana Gajića u namjeri da i njega uhvate i liše slobode. Međutim, ocijenivši kakva mu opasnost prijeti, Milan se brzo zatvorio u kuću. Nije htio da izade bez obzira na opomene i prijetnje; okupatori podanici su ubrzo odvalili vrata i uhapsili ga.

Zlikovci su nas uz put nemilosrdno tukli puškama, ne gledajući kuda udaraju. To smo svi vrlo teško podnosili, ali je bilo očigledno da se goloruki ne možemo suprotstaviti dobro naoružanim sprovodnicima. Ipak, Mile Gajić se najednom iznenada okrenuo i snažnim udarcem rukom onesvijestio najbližeg ustašu, a potom krenuo da bježi. Međutim, ustaša Bajro Đilanić odmah je potegao lovačku pušku i usmratio ga pogotkom u glavu.

Izubijani i umorni, predveče smo stigli u Šipovo. Tu su nas strpali u jednu poveliku prostoriju zgrade koju su nazivali ustaškim domom, gdje se već nalazilo oko dvjesto Srba dotjeranih iz okolnih sela. Izmrcvareni zatvorenici, modri i krvavi, jedva su disali jer nije bilo dovoljno kiseonika. Zlikovci su se prosto takmičili u primjeni metoda mučenja. Jednom atletski razvijenom seljaku iz Sokolca počupali su brkove, pa je on, u bijesu, zgrabio najbližeg ustašu i bacio ga niza stepenice. Odmah potom, drugi zlikovac potegao je pištolj i hladno-krvno ubio tog snažnog i hrabrog čovjeka.

Poslije višečasovnog mučenja, strpali su nas u teretne vagone i odvezli u Jajce. Prije nego što su nas zatvorili u jednu učionicu Osnovne škole, naredili su da skinemo odjeću, pa smo ostali samo u košuljama i donjem rublju. Potom su nas postrojili uza zid i stalno tukli, a istovremeno jednog po jednog odvodili u drugu učionicu da bi nam uzeli neke podatke. Mučenje, glad, maltretiranje i ponizavanje dovodili su pojedine zatvorenike do ivice ludila.

Postupci ustaša prema nama bili su zaista zvijerski. Cini mi se da to najbolje potvrđuje način mučenja i ubistva Tadora Keleča iz Pljeve. Najednom je u zatvoreničku prostoriju ušao neki krupni ustaša i zatražio da se javi najjači među nama. Naslućujući da je to neka provokacija, svi smo čutali. Međutim, kad je taj bahati okupatorski sluga ponovio pitanje — javio se Todor Keleč. Ustaša mu je naredio da legne na pod, a potom odmah, kao zvijer, skočio na njega. Gazio ga je i nemilosrdno udarao čizmama sve dok mu nije smrvio grudni koš i nanio mnoge druge smrtonosne povrede. Todor je ubrzo umro u mukama, naočigled velikog broja ljudi koje je očekivala ista ili slična sudbina.

Kako sam ubrzo pušten iz ustaškog zatvora (možda zbog toga što sam bio sedamnaestogodišnjak), nisu mi poznati detalji o kasnijem stradanju nevinih zatočenika. Ali o tome najbolje svjedoči podatak da se kućama vratilo malo ljudi s kojima sam bio u kandžama neobuzdanih zlikovaca.

AKTIVNOST JAJACKE ORGANIZACIJE KPJ

JAjacci komunisti dočekali su 1941. godinu bez svojih najaktivnijih i najuticajnijih drugova, Jusufa Filipovića i Esada Ademovića, koji su se nalazili u vojnem logoru kod Ivanjice. Prije njihovog odlaska u taj logor održali smo sastanak u slastičarnici „Jadran”, kojem su prisustvovali Jusuf Filipović, Esad Ademović, Šaćir Maslić, Srećko Nedeljković, Nemanja Vlatković i ja. Po odlasku Jusufa Filipovića kao partijskog rukovodioca u jajačkom srezu zamjenjivao ga je Šaćir Maslić. Međutim, Jusufovo i Esadovo odsustvovanje nepovoljno se odrazilo na političku aktivnost jajačkih komunista. Rjede smo se sastajali i dogovarali o radu, a bilo je i samovoljnih postupaka pojedinaca. Osim toga, pooštene su mjere koje je nenarodni režim preduzimao protiv komunista i drugih naprednih ljudi. Zato se Jakica Altarac povukao u Karaulu kod Travnika, gdje se krio od policije, a Vladimir Lule Frković odselio je u Sarajevo. Time se broj članova Partije još više smanjio, a srazmjerne tome i politički uticaj komunista u Jajcu i okolini.

Poslije događaja koji su se u našoj zemlji odigrali 27. marta 1941. raspušten je logor kod Ivanjice. Esad Ademović i Jusuf Filipović vratili su se u Jajce, pa smo ubrzo održali partijski sastanak u slastičarnici „Jadran”. Osim njih dvojice, sastanku smo prisustvovali Šaćir Maslić, Srećko Nedeljković, Nemanja Vlatković i ja. Tom prilikom se najviše raspravljalo o našoj političkoj aktivnosti u cilju mobilizacije naroda za odbranu zemlje od fašističke agresije. Zaključili smo, pored ostalog, da treba da se odazovu svi članovi KPJ koji budu pozvani u ratne vojne jedinice, kako bi u njima razvijali političku aktivnost u duhu direktiva Partije. Te zaključke smo saopštili svim novim članovima Partije, kandidatima za članove Partije i članovima SKOJ-a. Nekoliko dana poslije toga sastanka otišli su u vojsku Jusuf Filipović, Srećko Nedeljković, Mustafa Džubo i drugi.

Stanovništvo Jajca i okoline dočekalo je kapitulaciju bivše Jugoslavije zabrinuto za svoju budućnost. Likovali su samo petokolonaši i njihove malobrojne pristalice, uglavnom bogatiji Hrvati i Muslimani. Oni su priredili doček okupatoru i odmah pristupili organizovanju Ustaškog stožera. U tome su se isticali dr Islambeg Filipović, Anto i Jozo Filipović, Martin Curčibašić (koji je spalio biblioteku Sokolskog

društva u Jajcu čim su Nijemci ušli u grad), Anto i Franjo Klarić, Jusuf Okić, Ilija Grgić i neki drugi. Od „kulturbundovaca” prednjačili su Karlo Fertner, Filip Pihler, Siglhuber, Ana i Mihi Mec, Pepo Nić, Ivan Ričko, Hanz Pribicer i drugi.

Nakon dolaska okupatora i uspostavljanja ustaške vlasti bilo je slučajeva izvjesnog kolebanja i pasiviziranja kod pojedinaca bliskih Partiji.

Kompromitovani članovi Partije Esad Ademović, Jusuf Filipović i Jakica Altarac povukli su se u ilegalnost, a ostali su nastavili političku aktivnost čije je težište bilo usmjereni na povezivanje i jačanje redova svih patriotskih snaga, prikupljanje i sakrivanje oružja i municije, redovnije održavanje veze sa Oblasnim komitetom KPJ u Banjaluci itd. Istovremeno su se komunisti, njihove pristalice i ostali rodoljubi angažovali na zaštiti Jevreja i Srba od progona.

Članovi i kandidati za članove Partije, skojevci i njihove pristalice ostvarivali su vidan uticaj i na omladinu. Osnovni cilj bio nam je da omladinci ne stupaju u neprijateljske redove. U tu svrhu iskoristili smo i mevlude (proslave godišnjice rođenja proroka Muhameda) u Jajcu, Divičanima, Barevu i u još nekim selima. Uspješno smo organizovali da poslike vjerskih obreda, pred džamijama i na drugim mjestima, narodu govore komunisti ili simpatizeri Partije. U Jajcu su govorili Šerif Mačak i još neki drugovi, a u Divičanima Hamdija Sinačević. Oni su otvoreno ukazivali na namjere okupatora i ustaša i isticali značaj bratstva i jedinstva. Pojedini mladići muslimanske narodnosti, koji su bili obukli ustašku uniformu, poslike tih skupova skidali su je i distancirali se od ustaškog pokreta.

Muslimanska reakcija u gradu zapazila je tu našu aktivnost i pokušala da članove i kandidate za članove Partije, skojevce i druge napredne omladince odstrani iz Muslimanske čitaonice, u namjeri da muslimansku omladinu Jajca izoluje od KPJ. Pored ostalog, uručivana su nam pisma u kojima je stajalo da nam se zabranjuje ulazak u čitaonicu zbog toga što smo „neznabroši”. Međutim, pokušaj muslimanske reakcije, na čijem su čelu stajali najbogatiji trgovci, ostao je bez uspjeha. Omladina je sve masovnije prihvatala politiku Partije i aktivnije se uključivala u različite akcije koje su komunisti organizovali. Uporedo sa jačanjem ustaškog terora jačala je mržnja prema ustašama i okupatorima, pa su i aktivnosti usmjereni protiv njih bile sve raznovrsnije i odlučnije.

Na proširenom sastanku jajačke partijske organizacije, održanom koncem maja na Volijaku, u kući Jusufa Zulića, bili su Esad Ademović i kandidati za članove KPJ Mehmed Cerić, Franjo Rajić i ja. Koliko se sjećam, u raspravi smo posebno istakli potrebu šireg povezivanja komunista sa građanima. Takođe smo govorili o jačanju bratstva i jedinstva, redovitijem slušanju vijesti Radio-Moskve, umnožavanju tih vijesti i njihovom rasturanju među građanima, kao i o prikupljanju novčanih priloga za Partiju. Vijesti smo slušali u kući pekarskog majstora Muje Hodžića, koga su Nijemci kasnije otkrili i ubili.

Početkom juna sastali smo se ponovo na istom mjestu. Tom sastanku nije prisustvovao Esad Ademović, a među kandidatima za članove KPJ nalazio se i Mujo Hrnjić. Tom prilikom smo najduže

raspravljali o omasovljavanju naše partijske organizacije. Naime, komunisti su imali oko sebe relativno velik broj drugova i drugarica, najviše mlađih, koji su uspješno sudjelovali u akcijama kojima je rukovodila Partija. Oni su ispunjavali uslove za prijem u Partiju, ali se mi nismo mogli oslobođiti nekih sektaških shvatanja. Međutim, kasnije su mnogi mlađi ljudi iz Jajca, koji su odgajani pod uticajem partijske organizacije, izrasli u sposobne i ugledne borce, političke i vojne rukovodioce.

Na tom sastanku smo odlučili da predstojećem partijskom savjetovanju u Banjaluci prisustvjuju Esad Ademović i Nemanja Vlatković. Međutim, sticajem okolnosti, na savjetovanju je od jajačkih komunista bio samo Stipo Bilan.

Poslije banjalučkog savjetovanja održali smo novi sastanak — takođe u kući Jusufa Žulića, na Volijaku. Dogovoren je da organizujemo akcije protiv otpuštanja sa posla iz elektrohemijске industrije „Elektrobosna” radnika i službenika srpske nacionalnosti, kao i protiv terora nad njima, koji je uzimao sve više maha. Jusuf Zulić je bio zadužen da razgovara s gradonačelnikom Jajca Nazmi-begom Kapetanovićem, to jest da od njega traži da interveniše da se iz „Elektrobosne” ne otpuštaju radnici i službenici srpske nacionalnosti. Međutim, to naše angažovanje nije dalo vidniji rezultat. Dolaskom zloglasnih Herenčićevih ustaša u Jajce, proganjanje Srba bilo je iz dana u dan sve žešće i svirepije. Zbog toga smo, u raznim prilikama i na razne načine, savjetovali sugradanima i seljacima srpske nacionalnosti da se čuvaju i sklanjaju u šume radi pripremanja za ustank. Jusufa Zulića smo poslali u selo Magalj-Do da o tome govori seljacima. On je taj zadatak savjesno izvršio.

Stipo Bilan, Nemanja Vlatković i ja sastali smo se jednog junskega dana u jajačkom Gradskom parku. Dobro se sjećam da smo najviše razgovarali o toku priprema za podizanje ustanka. Nemanja nam je tada predao veću svotu novaca koju je prikupio od simpatizera Partije. To je bio moj posljednji susret s njim prije ustanka, jer Nemanja više nije smio dolaziti u Jajce.

Ubrzo poslije tog sastanka, 19. juna, Jusuf Filipović je zamolio svog oca Fahribega (kad ga je ovaj posjetio u zatvoru) da sutradan otputuje u Banjaluku i preda njegovo pismo Josipu Mažaru šoši, poznatom banjalučkom komunistu. Pošto je uspješno obavio zadatak, drugovi su mu u Banjaluci rekli da se odmah vrati u Jajce i da sutradan, 21. juna, sačeka banjalučki autobus pred Hotelom „Grand”. Fahribeg je sačekao putnika iz Banjaluke i odveo ga u park, gdje su se već nalazili Stipo Bilan, Bedrudin Makić i Hamdija Sinanović. Naravno, Fahribeg nije znao da je sačekao Branka Babića Slovenca, člana Oblasnog komiteta.

Poslije sastanka sa jajačkim komunistima, održanog 21. juna kod Kraljevog groba, Branka Babića je Esad Ademović odveo na spavanje u stan jajačkog ljekara Ibre Brkića. Sutradan ujutru, 22. juna, Ibro Brkić je preko Radio-Bma doznao da je Njemačka napala Sovjetski Savez. On je o tome odmah obavijestio Babića i jajačke komuniste.

Kad se kasnije susreo sa Fahrijom Filipovićem, Branko Babić mu je rekao da Jusufa odmah obavijesti o napadu Njemačke na Sovjet-

ski Savez. Dodao je da Jusuf zna šta mu je zadatak, a da se on hitno mora vratiti u Banjaluku.

Kad je Fahribeg prenio Jusufu Babićevu poruku, on mu je rekao da će sa ostalim komunistima pobjeći iz zatvora u šumu radi dizanja ustanka. I zaista, komunisti su toga dana provalili zatvor i pobjegli u pravcu Majdana, a potom se prebacili na desnu obalu Plive, u selo Žaovine i na Goricu.

Slijedeći primjer komunista iz Jezera, omladinci Muhidin Kadrić i Husein Vunić pobjegli su 23. juna iz Jajca, ali ih je oružnička potjera uhvatila na Gorici. Oni su 26. juna sprovedeni u jajački zatvor. Tih dana su u Janj pobjegli i kompromitovani jajački komunisti Esad Ademović, Jakica Altarac i Stipo Bilan.

U međuvremenu je ustaška policija pohapsila u Jajcu znatan broj komunista, naprednih omladinaca i rodoljuba.

Potjera za Jusufom Filipovićem i ostalima koji su se nalazili s njim trajala je nedjelju dana. Ustaška policija obećala je visoku nagradu onome ko ih prokaže ili uhvati. To je navelo na izdaju tadašnju suprugu Rasima Ribića, u čijoj kući su se krila braća Jusuf i Irfan Filipović, te Mustafa Hasić (na povratku u Jezero). Ona ih je prijavila ustaškom taborniku u Jezeru, zloglasnom Fahriji Kapetanoviću, a on je sa osamnaest ustaša i dvanaest oružnika opkolio 29. juna Ribićevu kuću i uhapsio ih, vezao žicom i sproveo u jajački zatvor. S komunistima je uhapšen i Rasim Ribić.

Komunisti koji su srećno izbjegli u Janj morali su i dalje živjeti u dubokoj ilegalnosti. Članovi Partije iz Janja trudili su se da bjeguncima stvore snošljive uslove za život. Kasnije je donijeta odluka da u Janj u ostane samo Šaćir Maslić, s tim da se kasnije prebaci na sektor Glamoča, a svi ostali da se privremeno vrate u Jajce i Jezero.

Čim su naši privremeno odsutni drugovi stigli na Tekiju kod Jajca, iznad kuće Fehke Šehalića, održali smo prošireni partijski sastanak. Osim Ademovića, Altarca, Bilana i mene na sastanku su bili kandidati za članove Partije Mehmed Cerić, Mujo Hrnjić, Franjo Rajić, Fehko Šehalić i Jusuf Zulić. Nakon rasprave o novonastaloj situaciji, dogоворили smo se da Esad ode u Vinac, Stipo svojoj kući, a Jakica u Krezluk. Fehko Šehalić je svojim zaprežnim kolima odvezao Esada u Vinac, do njegovog rođaka Gariba, a Fehkina supruga Fahra donijela je Stipi zar, pomogla mu da se preruši u Muslimanku i otpratila ga do kuće. Međutim, Ademović se poslije nekoliko dana morao vratiti iz Vinca, jer тамо nije mogao opstati. Za vrijeme dok su boravili na Tekiji, Esadu, Jakici i Stipi hranu su donosili Fehko Šehalić i njegova supruga.

Na pomenutom sastanku takođe je zaključeno da u Jajcu organizujemo akciju za puštanje iz zatvora uhapšenih drugova. Dogovorili smo se i o tome da se članovi Partije ubuduće ne sastaju u većim grupama, nego samo po dvojica-trojica, jer je teror neprijatelja bivao iz dana u dan sve žešći, pa je stalno prijetila opasnost od provala i hapšenja.

Ustaški teror nad golorukim stanovništvom srpske nacionalnosti počeo je da dostiže kulminaciju. U selu Podmilačju, nedaleko od Jajca, vršeno je masovno ubijanje nedužnih srpskih seljaka iz okoline grada,

a krenuli su i prvi transporti Srba prema logorima. Samo od 2. do 10. avgusta otpremljena su tri transporta.

Tih dana, kad smo doznali da su ustaške vlasti naredile seljacima srpske nacionalnosti iz krežlučkih sela da se prijave vlastima u Jajcu (cilj im je bio da ih pohapse i pošalju u logor), zatražili smo od Fehke Šehalića da svojim zaprežnim kolima, zajedno s Besimom Ganibegovićem, ode u Krežluk i obavijesti ljudi o namjeri ustaša, kako bi se spriječila nova stradanja nedužnog naroda. Fehko i Besim su uspješno izvršili taj zadatak. Osim toga, nekoliko puta smo preko sinova Jovanke Purić obavještavali Maksu Dakića, koji se krio u Čusini, da ustaše imaju namjeru da ga uhapse.

Komunisti su se najviše angažovali u oslobađanju uhapšenih susedana srpske nacionalnosti iz Privredne banke u Jajcu, kojima je prijetila opasnost da budu poubijani.

Početkom avgusta, jajački komunisti Esad Ademović i Stipo Bilan otišli su po drugi put u Janj, gdje su stupili u ustaničke redove. Ubrzo je to učinio i Mustafa Ganibego vic Ganija, iz Jezera.

U međuvremenu smo planirali oružani napad na jajački zatvor radi oslobađanja Ivice Mažara i Jusufa Filipovića, ali nismo uspjeli da ga ostvarimo jer su nove neprijateljske snage stalno pristizale u grad. Na kraju, pošto smo saznali da će ustaše prebaciti Mažara autobusom u Banjaluku, pokušali smo da uspostavimo vezu s Banjalučkim odredom u Aginom Selu. Željeli smo, naime, da naši borci dočekaju jajački autobus i oslobođe Mažara. Ali, ni taj nam pokušaj nije uspio. Mažar je sproven u Banjaluku, a zatim u Gospic, gdje je i ubijen.

Međutim, uspješno smo izveli akciju spasavanja uhapšenog komunista Marka Đakovića, a kasnije i zarobljenog partizana Sime Mitića. Isto tako, preko našeg saradnika Zahida Menzildžića, koji je radio u Ustaškom redarstvu, oslobođili smo iz zatvora Radomira Mitića, člana KPJ iz sela Čuklića.

Uporedo sa aktivnostima oko spasavanja uhapšenih drugova, svakodnevno smo prikupljali podatke o stanju, pokretima i namjerama neprijatelja, sanitetski i drugi materijal, municiju i oružje.

Uspjevali smo da politički djelujemo i na domobrane. To smo najčešće ostvarivali u Gositonici „Šangaj“, Hotelu „Grand“ i Gostionici Sajda Popaje. Pridobili smo znatan broj domobrana za saradnike. Oni su nam činili različite usluge: saopštavali važne podatke, poklanjali ili prodavali municiju i sl.

Uspostavili smo vezu i s učiteljem, članom KPJ Mesudom Hotićem, koji je, kao rezervni oficir, bio mobilisan u domobranstvo i nalazio se do odlaska u partizane u Jezero. Bili smo u stalnoj vezi s Jusufom Filipovićem i obavještavali ga o aktuelnim događajima, a on nam je, iako u zatvoru, postavljao zadatke i davao uputstva kako treba da radimo. Poručio nam je, pored ostalog, da je Hotić naš čovjek i da je organizovan, te da s njim moramo održavati vezu. Hotić je oktobra zatražio od Rezaka Tirića vezu da bi se prebacio u partizane. Odmah smo se Rezak i ja biciklima uputili u Jezero i došli do škole gdje se Hotić nalazio sa jednim vodom domobrana. U razgovoru s nama Hotić je uporno tražio da ga povežemo s drugovima u Janj u, jer želi da se tamo što prije prebaci. Rekao nam je da mu prijeti opasnost. Obećali

smo da ćemo mu pomoći, ali u to vrijeme zadugo nismo mogli uspostaviti vezu s našima u Janju. U međuvremenu je Hotić sam iskoristio priliku i priključio se partizanima.

Početkom septembra dobili smo zadatak da uspostavimo vezu s Banjalučkim odredom koji se nalazio na području planine Čemernice. Za izvršenje toga zadatka dobrovoljno se javio aktivist Mehmed Burek. On je nakon dolaska u odred zadržan izvjesno vrijeme u Aginom Selu, a potom prebačen u Janj i raspoređen u 2. četu Bataljona „Pelagić“. Kasnije je stupio u Proleterski bataljon Bosanske krajine i poginuo od izdajničke četničke ruke u Jošavci, kod Banjaluke.

U borbene redove janjskih i pljevskih partizana prebacili smo jedan broj komunista, omladinaca i drugih rodoljuba iz Jajca i Jezera. Početkom oktobra zaprijetila je opasnost Ruti i Zlati Salom, članovima SKOJ-a, da budu lišene slobode i otjerane u logor. Da bismo ih spasli, došli smo na ideju da organizujemo njihovo bjekstvo u partizane vozom. Na vrijeme smo obavijestili partizansku komandu u Janju da postavi zasjedu između Bravnica i Viñca, odnosno da napadne voz i „zarobi“ sestre Salom.

U dogovorenou vrijeme, Ruta i Zlata su se ukrcale u voz i krenule prema Vincu. Partizani su zakrčili prugu i postavili zasjedu. Međutim, jedan seljak sa suprotne strane Vrbasa primjetio je šta su partizani pripremili i mahanjem dao znak osoblju voza da mu prijeti opasnost. Voz se blagovremeno zaustavio, a zatim se vratio u Jajce, pa je taj naš pokušaj propao. Međutim, Salomove su kasnije prebačene na slobodnu teritoriju zajedno sa Ahmedom Džubom, a u međuvremenu su prešli na slobodnu teritoriju Šefik Talić, Makso Dakić i još neki drugovi.

Dolaskom izbjeglica iz Šipova, Jezera i okolnih sela u Jajce pojačana je neprijateljska aktivnost na širenju neistina o našoj borbi. Govorili su, na primjer, da četnici (tako su oni tada nazivali partizane) kolju i pale sve redom. Takve vijesti širio je izvjestan broj izbjeglica koje su bile neprijateljski raspoložene prema partizanima i našem oslobodilačkom pokretu.

Da bi razotkrila neprijateljsku propagandu i širila istinu, partijska organizacija je koristila porodice koje su ostale na oslobođenoj teritoriji. One su govorile da partizani progone i kažnjavaju samo neprijatelje, a da mimo stanovništvo štite i pomažu. Na taj način su susbijane neprijateljske laži, a prodirala je istina o narodnooslobodilačkom pokretu. To je doprinijelo da stanovništvo Jajca, pa čak i oni koji su prvih mjeseci bili naklonjeni ustaškom pokretu, prihvate partizane kao istinske borce za slobodu i da materijalno pomažu narodnooslobodilačku borbu. Partijska organizacija ispoljavala je aktivnost i u zbrinjavanju porodica uhapšenih jajačkih komunista i partizana. U tom cilju, organizovano je prikupljanje „Crvene pomoći“.

U novembru smo održali partijski sastanak u kući Mehmeda Cerića. Bili smo prisutni Mehmed Cerić, Mustafa Džubo, Franjo Rajić, Hamdija Sinanović, Rezak Tirić i ja. Na tom sastanku primljeni su u Partiju dotadašnji kandidati za članove Partije Mehmed Cerić, Mustafa Džubo, Franjo Rajić, Rezak Tirić i Jusuf Zulić. To je bio veoma značajan događaj za našu partijsku organizaciju, koja je dugo bezrazložno

zapostavljala svoje omasovljavanje, sektašeći naročito prema mladim drugovima. Dužnost sekretara naše partijske organizacije preuzeo je na tom sastanku Hamdija Sinanović.

Nakon petnaestak dana, održan je sastanak komunista u kući Mustafe Džube na Harmanima. Tom sastanku prisustvovala je i drugarica Berta Kučera. Tom prilikom proučili smo jedan od proglaša KPJ.

Berta Kučera, predratni član KPJ

U 1941. godini, koja je za sve nas bila puna velikih iskušenja, neprestanim i raznovrsnim aktivnostima stekli smo dragocjena iskustva koja su nam pomogla da se još uspješnije borimo za oslobođenje naše zemlje od mrskih okupatora.

Zgrada u kojoj se nalazila Gostionica „šangaj” u Jajcu

Razija Dželadinović Čatak

SUSRET S IVICOM MAŽAROM

Moj brat Kerim Dželadinović, zvani Beli, držao je u Jajcu poslastičarnicu, u kojoj sam počela da mu pomažem još kao trinaestogodišnja djevojčica. Kad su Nijemci okupirali našu zemlju, imala sam 16 godina. Radila sam i tada u bratovoj radnji, za šankom. Goste je posluživao Huso Halač, stariji od mene dvije godine.

Jednog pazarnog dana, početkom avgusta 1941. godine, u gradu je bilo veoma mnogo svijeta, pa smo i mi, u radnji, imali dosta gostiju. Negdje oko 7,30 časova, u radnju je ušao mladić u seljačkoj nošnji. Bio je lijep i, koliko se sjećam, imao je zlatni Zub. Upitao me gdje je Beli i šta sam mu ja.

— Ja sam mu sestra — odgovorila sam.

Odmah je otišao u separe i sjeo iza vrata. U toj sobici tada nije bilo nikoga. Ukrzo je došao Kerim, pa sam mu rekla da ga u separevu čeka neki mladić. Kerim je otišao do njega i vratio se za nepuna dva minuta. Izlazeći iz radnje, rekao je:

— Poslužite mladića, ja ћu brzo doći.

Mladić je zatražio čašu boze. Koliko se sjećam, Huso ga je kasnije poslužio još dva puta istim pićem.

Ljudi su stalno ulazili u poslastičarnicu i izlazili iz nje. Među njima je bilo i ustaša, domobrana, njemačkih vojnika... Ušle su i tri mlađe Jajčanke: Lunčika Hrgić, Justa Grgić i još jedna, kojoj ne znam ni ime ni prezime. Tek što su povirile u separe, gdje je mladić sjedio, Grgićka se povratila i prišla jednom ustaši. Nešto mu je šapnula i on je odmah izšao. Justa je naručila kolače. Brzo su ih pojele, platile i otišle iz separeva. Čim su one izašle, kraj šanka je stao jedan njemački vojnik. Neko od novodošlih mušterija pozdravio ga je sa „Hajl Hitler!“ Dok je vojnik otpozdravljao, mladić je izšao iz separe i pošao prema vratima. Međutim, dvojica ustaša su ga iznenada uhvatili za ruke i jelek. On je uspio da se istrgne, ali je jelek ostao u njihovim rukama. Potrčao je obližnjom ulicom, a ustaše za njim. Nastala je gužva i galama. Ulica je bila puna svijeta. Mladić je trčeo naglo skrenuo u čorsokak koji se gubi pod Gradinom. Dalje nije imao kud. Ustaše su ga sustigle i savladale pred kućom mujezina Mustafe Bubrića.

Oko naše radnje nastala je gužva. Iskupilo se dosta mještana, ustaša, domobrana, policajaca, žandarma, a i poneki Nijemac.

Neki su vikali da je uhvaćen opasan komunist, a mnogi samo posmatrali šta se događa i čutali.

— Zašto ga nisi prijavila kad je stigao? — doviknuo mi je neko zajedljivo i provokatorski.

Utrčao je i naš komšija, limar. Na glavi mu je bila ustaška kapa sa slovom „U“. Sav crven u licu i on je povikao na mene:

— Zašto nisi prijavila komunista?!

— Svakome je dozvoljen ulazak u radnju. Otkud ja znam ko je komunist! On je za mene bio isto što i svaki drugi seoski momak! — branila sam se.

— Nije on seoski, nego gradski momak! I to komunist! — dobio mi je neko.

Ja tada zaista nisam znala šta je to komunist. Bila sam patrijarnalno odgojena muslimanska djevojka i nisam imala nikakve veze s politikom.

Svijet se razišao tek kad je mladić odveden. Tada sam od brata saznala da se on zove Ivica Mažar i da je iz Banjaluke.

Dr Ibro Brkić

ILEGALNE AKTIVNOSTI U JAJCU

Kao ljekar službovao sam u Jajcu od 1931. do novembra 1941. godine. Simpatisao sam Komunističku partiju i nastojao da se kroz društveno-politički rad u „Sokolu” i društvu „Gajret” približim naprednoj omladini.

Poslije kratkotrajnog aprilskog rata 1941. i okupacije zemlje, većina tih omladinaca i omladinki pristupila je narodnooslobodilačkom pokretu i dala značajan doprinos njegovom razvoju.

Pošto sam bio simpatizer Partije i aktivan saradnik NOP-a, imao sam stalnu vezu sa članovima KPJ Šaćirom Maslićem, Jusufom Filipovićem, Dervišom Kršlakom, Nemanjom Vlatkovićem, Esadom Ademovićem i drugima. Izvršavajući razne zadatke koje su mi oni postavljali, doživio sam nekoliko nezaboravnih situacija.

Poznati jajački komunist Esad Ademović došao je u moj stan 21. juna 1941, predveče. S njim je bio jedan meni nepoznat čovjek. Esad mi ga je predstavio kao ilegalca, zatražio da mu obezbijedim prenoćište kod sebe i naglasio da ne smije biti otkriven.

Te noći sam primijetio da su ustaše izuzetno uznemirene. Njihove patrole krstarile su i ispod kuće u kojoj sam stanovao, pa sam se bojao za bezbjednost nepoznatog ilegalca. Zbog toga nisam ni oka sklopio cijelu noć, a moj gost je spavao kao da se ništa ne događa. Ilegalac je otišao čim se razdanilo. Tek kasnije sam doznao da je to bio Branko Babić, Slovenac, koji je iz Banjaluke doputovao da bi se sastao sa jajačkim komunistima.

Nove uzbudljive trenutke doživio sam poslije Babićevog odlaska iz mog stana, kad sam uključio radio-aparat i čuo vijest da su njemačke trupe prodrle na teritoriju Sovjetskog Saveza. To je bila informacija Radio-Brna. Odmah sam pozvao svoju suprugu, objasnio joj šta se dogodilo i uputio je da o tome obavijesti jajačke komuniste. Naime, ocijenio sam da će ustaše odmah nastojati da ih pohapse. Toga dana, 22. juna 1941. godine, iz Jajca je javljeno i komunistima u Jezeru da provale zatvor i pobjegnu u šumu, što su oni uspješno ostvarili.

Nekoliko dana poslije toga, u moju ambulantu je došao mlad i snažan čovjek. U povjerenju mi je rekao da se zove Radomir Mitić, a

potom mi prenio poruku Šaćira Maslića, koji se poslije bjekstva iz zatvora u Jezeru skrivaо u Janju zajedno s grupom komunista i rođljuba. Šaćir je tražio da mu pošaljem nešto sanitetskog materijala i jedan kaput; sve sam to predao Radomiru.

Poslije dva dana, sasvim neočekivano, u ordinaciji me je posjetio otac Radomira Mitića. Uznemiren i ljut, tražio je od mene da kažem gdje je njegov sin. Odmah sam zaključio da je Radomir uhapšen i zabrinuo se šta će biti sa mnom ako su ustaše zaplijenile sanitetski materijal i saznale odakle potiče. Srećom, Radomir je ubrzo ponovo došao u moju ordinaciju i rekao mi da je sve u redu, to jest da su ga ustaše pustile iz zatvora zbog toga što nisu pronašle ništa što bi ga moglo kompromitovati.

Slastičama „Jadran“ prije rata

Početkom jula 1941. u ambulantu je navratio Fahrija Filipović iz Jezera, otac poznatog komunista Jusufa Filipovića. On mi je rekao da je komunistima iz Jezera koji su zajedno s Jusufom pobjegli u šumu potrebna izvjesna materijalna pomoć. Dao sam Fahribegu što je bilo najnužnije, zadovoljan što i na taj način mogu pomoći naprednim ljudima. Na žalost, poslije nekoliko dana saznao sam da su ustaše uhvatile Jusufa i još neke članove KPJ i SKOJ-a.

Tih dana je, po zadatku Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, u Jajce došao mladi revolucionar iz Banjaluke Ivica Mažar. On je imao zadatak da prenese direktivu o pripremanju i podizanju narodnog ustanka, ali je u slastičarnici „Jadran“ otkriven i uhapšen.

Čim su saznali da je Ivica Mažar uhapšen, jajački komunisti su odlučili da organizuju napad na zatvor i da Ivicu oslobole. Zbog toga je Derviš Kršlak, imajući u vidu da sam sreski ljekar, došao kod mene i zamolio me da zadržim Mažara nekoliko dana u zatvoru pod izgovorom da je bolestan. Prihvativši to kao dobru ideju, referisao sam sreskom načelniku Stefanie Antunu da je zatvorenik Mažar bolestan, te da zbog toga nije sposoban za eventualno putovanje najmanje još tri dana. Pregledajući sutradan Mažara u zatvoru, šapatom sam mu saopštio namjeru da ga pošaljem u travničku bolnicu, jer bi otuda lakše mogao pobjeći. Međutim, on je to energično odbio. Ustaše su ga nakon tri dana sprovele u Banjaluku.

Jedne večeri u septembru 1941. godine, oko 20 časova, pozvan sam u policiju da pružim pomoć nekom zatvoreniku. Bio sam iznenaden i uzbudjen kad sam u zatvorskoj ćeliji ugledao Jusufa Filipovića sa ranom na ruci iz koje je tekla krv. Brzo sam obradio ranu i previo mu ruku.

— Zašto si to uradio?! Dajem ti časnu ustašku riječ da ti se neće ništa dogoditi! — vikao je na Jusufa jedan ustaški oficir.

Na to je Jusuf, istim tonom, odlučno odgovorio:

— Ja dajem svoju komunističku riječ da vam se nikad neću pokoriti!

Tih dana su ustaške bande zlostavljale, progonile i ubijale nedužne ljude, žene i djecu, palile srpska sela u Janju i Pljevi i pljačkale sve što se moglo ponijeti. Ipak, narodni ustanak se sve više rasplamsavao.

Pošto sam u Jajcu osjećao nesigurnost, predložio sam drugovima da i ja podem u Janj. Međutim, Nemanja Vlatković mi je poručio da i dalje ostanem u Jajcu, jer sam tu najpotrebniji. Nažalost, već novembra 1941. premješten sam u Sarajevo. Žato sam, iako samo privremeno, morao prekinuti veze s komunistima i drugim naprednim ljudima u Jajcu i njegovoј okolini.

Rade Pavlović

DJELATNOST U OKOLINI VINCA

Krajem jula 1941. prošao sam kroz sela oko Doganovaca i Vinca da provjerim neke podatke i sve češće vijesti o zlodjelima ustaša u našem kraju. Iako sam se bojao da bih pri tome mogao nastradati, ni sam odustao od namjere da saznam istinu. Na žalost, od prijatelja sam doznao da su sluge okupatora već prvih dana svoje „vladavine“ otjerale u Jajce dvanest rodoljuba iz našeg kraja. Svi su ti ljudi, ni krivi, ni dužni, brzo likvidirani.

Zlodjela ustaša bila su sve masovnija i potresnija. Tih dana je bolno odjeknula i vijest o nestanku znatnog broja Srba koji su bili zaposleni na pruzi Jajce—Donji Vakuf. Nadzornik pruge Stanko Felčar telefonirao je iz Jajca šefovima stanica na toj relaciji da se željeznički radnici okupe na stanicama Vinac i Doganovci da bi im se isplatile mjesecne zarade. Ne sluteći ništa loše, radnici su došli na određena mjesta. U međuvremenu je prema Vincu i Doganovcima krenula kompozicija sa ustašama koje je predvodio Felčar. Oni su odmah pohapsili sve željezničare srpske nacionalnosti, zatvorili ih u vagone i odveli prema Jajcu. Ti radnici su nešto kasnije odvedeni iz rodnog kraja, poubijani i bačeni u Risovačku jamu. Cijelom tom akcijom rukovodio je ustaški glavešina Pepo Pleš.

Tih dana je u Janju i Pljevi buknuo narodni ustank, pa su okupator i njegove sluge pojačali svoja uporišta. Početkom avgusta 1941. u selu Grbavica održan je narodni zbor, na koji su došli ljudi iz mnogih janjskih sela, a i manji broj seljaka iz doline Vrbasa, među njima i ja. Želio sam da čujem ljude koji su trebali da govore na zboru. Pored ostalih, pred narodom je održao govor organizator ustanka, Nemanja Vlatković. On je govorio o tome kako je u ovom kraju počeo narodni ustank pod vodstvom Komunističke partije i pozvao prisutne da na svaki mogući način pomažu narodnooslobodilački pokret i da svi sposobni ljudi krenu u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Govor Nemanje Vlatkovića ostavio je na mene snažan dojam. Shvatio sam da se on nije obraćao samo žiteljima janjskih sela nego i narodu koji je živio u selima u dolini Vrbasa, među koje spadaju i sela oko mog Vinca. Smatrao sam da je moj zadatak da njegove ideje i riječi prenesem ljudima moga kraja.

Ne znam kako su ljudi saznali da sam bio u Janju, ali znam da su sami dolazili i tražili da ih upoznam sa novostima koje sam čuo na zboru. Govorio sam im o svemu onome što sam čuo od Nemanje, pozvao na saradnju na pripremi ustanka u ovom kraju. Međutim, kako je vrijeme odmicalo, sve više sam dolazio do zaključka da naši ljudi još uvijek nisu bili spremni da dignu masovni ustanak. Osnovni razlog, po mome mišljenju, bio je što u ovim selima nismo imali partijsku organizaciju koja bi na široj osnovi vršila pripreme za ustanak. Bilo je očigledno da nam treba vremena da se spremimo na ovakav korak — da damo svoj prilog podizanju ustanka u janjskom kraju. Počeo sam s nekim ljudima da prikupljam skriveno oružje kako bih ga poslao drugovima koji su se borili u Janju. Uzeo sam svoje dvije puške skrivene u blizini kuće, od Cvijana Svitlice takođe sam dobio dvije puške, od Stojana Pucara jednu, a neko mi je dao i oko 1800 komada metaka, jedan pištolj i dvije bombe i sve to predao Ljušanskoj četi.

Junaštvo janjskih i pljevskih boraca, koje su ispoljili u prvim borbenim akcijama, veoma brzo se pročulo i naši ljudi su sa simpatijama primali takve vijesti. Te su se akcije i dalje nastavljale i uzimale sve većeg maha. Ljušanska i Podobzirska četa su izvodile akcije čak i na našem terenu. Neki naši ljudi išli su sa njima kao vodiči u te diverzantske akcije. No i pored toga nije bilo velikog interesovanja kod ljudi da se aktivno uključe u borbu. Još uvijek nije bila zrela situacija za to da se narod ovog kraja pridruži ustanicima.

Kako su ustaničke snage jačale svoje akcije tako je i okupator povećavao svoje snage u okolnim mjestima. Učestali su pokreti njegovih jedinica duž komunikacije Donji Vakuf—Jajce. O pokretima neprijatelja obavještavali smo najbližu Ljušansku i Podobzirsku četu.

Tih dana u Jajce je stigla i Herenčićeva ustaška bojna. Ona je prvih dana septembra 1941. sa mjesnom ustaškom milicijom preduzela neke akcije protiv Ljušanske i Podobzirske čete. Čete su hrabro dočekale Herenčićevu bojnu, nanijele joj osjetne gubitke i u snažnom jurišu natjerale je na povlačenje prema Vincu i Doganovicima. Kivni zbog neuspjeha, pojedinci ove ustaške jedinice pohapsili su i odveli 21 seljaka iz sela Grabante, Ipote i drugih. Te ljude su otjerali u Podmilačje i tamo zvјerski ubili.

Za ova neprijateljska zvjerstva ubrzo se saznalo i u našem kraju. Okupator je preko svojih agenata proturao vijesti o tome da su ustaške snage Janja i Pljeve uništene i da će svi oni koji dignu ruku na okupatora proći kao Janjanji i Pljevcici. Najmalodrušniji među seljacima su nasjeli takvim pričama. Međutim, ubrzo su ih demantovali partizani, koji su se pojavili na položajima u blizini naših sela.

Ne mogavši više izdržati, jednog dana u oktobru 1941. krenuo sam u Janj s namjerom da se priključim 3. četi Bataljona „Pelagić“, da s puškom u ruci nastavim borbu protiv okupatora. Želja da na ovakav način nastavim borbu nije mi se ispunila. Nemanja Vlatković nije mi dozvolio da se priključim četi. Vratio me je natrag kući, govoreći mi da će NOP-u više koristiti ukoliko budem ostao u pozadini i valjano obavljao zadatok oko prikupljanja podataka o kretanju neprijatelja, sakupljanja hrane, odjeće i obuće za partizanske jedinice. Pored toga obavezao me je da rasturam propagandni materijal, prikupljam podatke

o simpatizerima NOP-a i da ih upućujem u naše jedinice, da prebacujem kurire preko Vrbasa itd.

Vrativši se u selo, odmah sam nastavio da obavljam postavljene mi zadatke. Najviše sam radio na prikupljanju podataka o simpatizerima NOP-a. Već krajem 1941. kao takvi evidentirani su drugovi Nedeljko Lončar, Jovo i Branko Lelovac iz Vinca; Milenko Pavlović i Mladinko Pucar iz Ipote; Vlado i Mirko Bužanin, Nenad i Pero Veljković, Ibro Delić iz Grabante; Branko Kvrgić u Bilinčićima i Božo Trkulja u Kasumima. Veći broj tih ljudi je već 1942. stupio u 3. krajiški NOP odred. Drugovi Nedeljko Lončar, Jovo Lelovac, Milenko Pavlović i Nenad Veljković poginuli su kao borci NOB-e.

Ja sam do kraja rata ostao na ovom terenu i obavljao ovakve i slične zadatke.

Šaćir Maslić

PRIPREME ZA USTANAK

Na dan kapitulacije Kraljevine Jugoslavije zatekao sam se u Sarajevu, kao vojnik. Prvi njemački odredi došli su u Sarajevo 17. aprila 1941. godine. Narednih šest do sedam dana komunisti su počeli da se okupljuju i traže poznate drugove koji su pristizali sa raznih strana. Tada su se tu, u Sarajevu, našli i partijski rukovodioци za pojedine srezove i gradove: Jusuf Filipović (srez Jajce), Esad Ademović (Jajce), Akif Bešlić (Mrkonjić-Grad) i Abid Lolić (srez Travnik), zatim Salih Simićić, iz Travnika, Đuro Pećanac, zvani Đurekan iz Bosanskog Petrovca, i drugi.

Jusuf Filipović, Abid Lolić, Akif Bešlić i ja sastajali smo se s Mahmutom Bušatlijom Bušem svakoga dana između 17 i 23 časova, na raznim mjestima u Sarajevu. Razmatrali smo novonastalu situaciju i tražili uputstva za rad. Bušatlija nije mogao odmah da kaže šta i kako treba da radimo, što je značilo da i on očekuje direktive. On nam je tek 23. ili 24. aprila zakazao sastanak s Đurom Pucarom Starim. Trebalo je, naime, da se s Bušem sastanemo kod Kafane „Opatija”, pa da nas on oko 13 časova odvede Đuri Pucaru. Međutim, šetajući toga dana oko 11 časova kroz park Jusuf, Akif i ja neočekivano smo susreli Starog. On nam je dao zadatak da idemo svaki u svoj kraj, jer je bilo nužno da se komunisti nađu u masama, da jačaju Partiju na selu i da rade na pripremama za borbu protiv okupatora. Stari je obećao da će nam po Bušu poslati novac za vozne karte, jer neki od nas nisu imali ni dinara.

Poslije podne nam je Buš donio novac. Ponovio je uputstva koja smo čuli od Starog i istakao da drugove koji ne smiju da rade legalno treba slati u sela oko gradova, kako bi тамо djelovali ilegalno. Takođe nam je rekao da treba uspostavljati veze s nadležnim partijskim rukovodstvima, u našem slučaju s rukovodstvom u Banjaluci, radi dobijanja uputstava za rad.

Iako kompromitovan kod predratnih vlasti i policije, računao sam na ugled u narodu, naročito među seljacima, pa sam se kući vratio legalno. Jusuf je stigao u Kulen-Vakuf preko Bihaća, Abid Lolić i Salih Simićić otišli su u Travnik dva dana prije mene, a Akif Bešlić otpuštovao je prema Mrkonjiću.

Napredni ljudi u Jajcu i Jezeru prihvatili su me sasvim dobro. To se posebno odnosi na Srbe, koji su prosto bili ošamućeni i obezglavljeni najnovijim događajima. A kad su, nešto kasnije stigla i braća Jusuf i Irfan Filipović, bilo je sve očiglednije da se mještani rado okupljaju oko nas. Čak i neki bogatiji ljudi, koji su nas do tada ignorisali, počeli su da uspostavljaju vezu s nama.

Kada sam 27. aprila svratio u Travnik kod Abida Lolića, on mi je ispričao da mu je predstojnik Ustaškog vijeća Pero Šaban tih dana rekao da zna ko je on, ali da se ne boji, jer će ga on štititi, ali samo pod uslovom da bude miran. Međutim, već poslije četiri dana, uoči 1. maja, uhapšena je i otjerana u Kerestinac grupa komunista iz Travnika: Abid Lolić, Hamdo Begovac, Muhamed Kulenović, Taib Dautović, Izet Sujoldžić, Slavko Gavranić i Petar Rožić. Zajedno s njima odvedeni su i neki drugi rodoljubi.

U maju smo, preko Kasima Hadžića, uhvatili vezu s partijskim rukovodstvom u Banjaluci. Tu vezu je održavao Fahribeg Filipović, Jusufov i Irfanov otac, koji je od polovine maja dva-tri puta bio u Banjaluci. Mi smo odmah poslije dolaska iz Sarajeva počeli govoriti ljudima da čuvaju oružje, odnosno da ga ne predaju okupatoru i kvislinzima, iako su Nijemci i ustaše prijetili da će biti strijeljan svako ko ne postupi po njihovom naređenju.

Krajem maja ili početkom juna Jusuf je po direktivi Partije formirao tzv. Odbor za sakupljanje Narodne pomoći, u koji su, kako mi je Jusuf rekao, ušli prota Milan Ilić, dr Ibro Brkić (oba iz Jajca) i Gojko Pijetlović (iz Jezera). Pijetlović je bio zatvoren kao talac, ali je tih dana bio pušten. Zamišljeno je bilo da taj odbor svojim akcijama obuhvati cio srez, pa su zato i odabrani ugledni i poznati ljudi. Međutim, odbor nije učinio ništa. Jedino je dr Ibro Brkić lično slao pomoć u novcu i odjeći. On je, uostalom, i prije okupacije davao priloge za Partiju — po 200 dinara mjesečno. To su činili i drugi napredni ljudi. Na primjer: pomoćnici advokata dra Islama Filipovića, dr Đuro Glanc i Vladimir Lule Frković, kao i službenik Zijo Hadžiosmanović iz Jajca — davali su po 15 dinara mjesečno.

Već do polovine juna imali smo približno tačne podatke o oružju u Janju, koje nam je u Jezero dostavljao Nemanja Vlatković. Prema tim podacima, u Janju se moglo prikupiti oko 350 pušaka. Mi smo o tome izvještavali partijsko rukovodstvo u Banjaluci.

Ustaški tabornik Fahrija Kapetanović odredio je 7. juna grupu komunista iz Jezera na prisilni rad. U toj grupi bili su članovi Partije Jusuf i Irfan Filipović, Mustafa Ganibegović, Meho Kesten, Mustafa Hasić i ja, te kandidati za članove Partije Lazo Babić i Drago Rosić. Gotovo svakodnevo smo čistili ulice, a u vrijeme srpskih praznika i nedjeljom (pazami dan) zatvarali su nas da ne bismo dolazili u dodir sa seljacima. Tako smo se 22. juna, na dan napada Njemačke na Sovjetski Savez, zatekli u zatvoru.

Iako smo bili izloženi progonima, partijska ćelija u Jezeru nije prekidala djelovanje od početka maja do 22. juna. Pošto je Fahribeg Filipović poslije kapitulacije bio jedina naša veza s partijskim rukovodstvom u Banjaluci, direktive koje je on donosio prenosili smo odmah ostalim ćelijama. Naši osnovni zadaci bili su sakupljanje oružja,

ali je posebno naglašavana potreba agitacije o nužnosti borbe protiv okupatora, uz nastojanje da ljudi ne predaju oružje okupacionim i kvislinškim vlastima. Jedan od glavnih zadataka svakog komunista bilo je sprečavanje nacionalne i vjerske mržnje koju su neprijatelji raspi-rivali. U vezi s tim, Jusuf Filipović je održao konferencije u nekim selima, kojima su prisustvovali Muslimani i Srbi. O konferenciji u Ljoljićima ustašku vlast je obavijestio Ibrahim Karahodžić, preko jerskog hodže Ahmetbega Aganovića.

Neke direktive koje smo dobili iz Banjaluke prenio sam jednom prilikom Nemanji Vlatkoviću kao zatvoreniku. Naime, dok smo mi (zatvoreni članovi Partije i kandidati za članove Partije) čistili ulicu, Nemanja je projahao na konju između nas i otisao u pravcu Jajca. Pošto je taj susret bio ugovoren, on je zastao čim je izašao iz Jezera, a ja sam se iskrao policajcima koji su nas čuvali i sustigao ga. Zajedno smo se sklonili na groblje zvano Velika musala i tamo sam obavio svoj zadatak.

Nešto prije toga dobili smo letak Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH kojim su Srbi, Muslimani, Hrvati i Jevreji pozivani na zajednički otpor okupatoru i njegovim slugama. Taj letak sam poslao Vlatkoviću u Janj po Stojanu Mitiću, koji je došao u moju kovačnicu i donio mi, radi kamuflaže, motiku na popravku.

Kad nije bilo Jusufa, drugovi su se obraćali meni; Jusuf nije ništa krio od mene. Bila su mi dostupna sva uputstva, znao sam za veze sa rukovodstvima i probleme na našem području. Zbog toga sam i mogao pružati pomoći drugovima u njegovoj odsutnosti. Kod mene se nalazio priručno sklonište za partijski materijal namijenjen čelijama na jajačkom području. Materijal sam stavljao u jednu metalnu kutiju i zakopavao ga u podrumu pola metra ispod površine zemlje, ali tako da sam ga u svako doba dana i noći mogao dati onome ko bi došao po njega. Materijale su najčešće odnosili Nemanja Vlatković, Stojan Mitić i Milan Ilić.

Imali smo i rezervno sklonište materijala — u sedramu kod mlina zvanog Kosino. Tamo je, u jednom velikom sanduku, bilo dosta pročitanog materijala i knjiga koje nam trenutno nisu bile potrebne. Taj sanduk su sakrili Mustafa Ganibegović i Mustafa Hasić. Kad je Jezero prvi put oslobođeno, krajem avgusta 1941. godine, Ganibegović je donio sklonjenu literaturu i podijelio je ustaničkim jedinicama.

Kad se Fahrribeg 20. juna vratio iz Banjaluke, gdje je boravio kao partijski kurir, saopštio nam je da će sutradan u Jajce doći drug zvani Slovenac. To je, u stvari, bio Branko Babić, član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Fahrribeg je u predviđeno vrijeme sačekao Babića pred Hotelom „Grand“ i pomogao mu da se sastane s grupom komunista iz Jajca. Slovenac je 21. juna prenovošao kod Ijekara Ibre Brkića, našeg saradnika, namjeravajući da sutradan održi sastanke sa članovima Partije iz Jajca i Jezera. Međutim, kad je saznao da je Njemačka napala Sovjetski Savez, odlučio je da se odmah vrati u Banjaluku. Drugovima iz Jajca prenio je najnužnija uputstva, a nama u Jezeru poručio po Fahrribegu da se prilagođavamo novonastaloj situaciji. Bilo je, prije svega, nužno da preko postojećih veza pokušamo

legalno oslobođanje iz zatvora, a ako to ne uspije — da organizujemo bjekstvo.

Pošto tog jutra (22. juna) u Jezeru niko nije slušao radio-vijesti, nije se još znalo da je Sovjetski Savez ušao u rat. To je za nas, zatvorenike, bila povoljna okolnost, jer obezbjeden je zatvora nije pojačavano. Čim nas je Fahrija Filipović obavijestio o novonastaloj situaciji, počeli smo da se pripremamo za bjekstvo. Oko podne smo pobjegli iz zatvora i bezbjedno izmakli iz Jezera. U grupi su bili Jusuf i Irfan Filipović, Lazo Babić, Mustafa Hasić, Drago Rosić i ja. Mustafa Ganibegović i Meho Kesten nisu 22. juna bili u zatvoru, ali su i oni odmah pobjegli u šumu.

Tog pazarnog dana u Jezeru je bilo mnogo svijeta. Veliki broj ljudi vidio je da bježimo, ali niko nije obavijestio ustaše, tako da je naš nestanak zapažen tek sat i po kasnije. Mi smo oko jedan kilometar bježali cestom prema Mrkonjić-Gradu, a onda se počeli penjati prema šumi. Uz put smo slušali povike seljaka koji su nas podsticali da istrajemo.

Ubrzo nas je prihvatio i krio u blizini Jezera seljak Milan Bužanin, naš simpatizer iz Žaovina. On nam je dao hranu i vodiča do janjskog sela Gorice, odnosno do kuće Cvijana Devića, gdje su se već nalazili Mustafa Ganibegović i Meho Kesten. Tu su se s njima udružili bivši žandarm Jovo Nišić i čuvar ribolova Vlajko Borojević. Njih četvorica su bili naoružani. Čovjek koji nas je odveo do Gorice bio je brat Jove Nišića.

Dok smo mi bili sakriveni kod Milana Bužanina, kroz Žaovine su prošli omladinci iz Jajca Muhidin Kadrić i Husein Vunić. Pitali su Milanovu ženu za nas, ali ona je pomislila da su ustaše i rekla im da nikoga nije vidjela. Kad nam je to kazala, već je bilo kasno — nismo ih mogli stići. Njih je iste večeri, 23. juna, uhvatila u Gorici potjera, koja je bila upućena za nama.

Za vrijeme našeg boravka u blizini Bužaninove kuće, ustaše su ušle u selo Žaovine i otjerale sina Bogdana Vujića, bivšeg policajca iz Jajca, koji je već bio angažovan u prikupljanju podataka o oružju i obavljanju drugih priprema za ustank. Bogdan je tog dana bio u Gorici sa četvoricom već pomenutih drugova. Ali kad je predveče došao u svoje selo i saznao da mu je sin odveden, odmah se pokolebao i počeo demobilizatorski djelovati na suseljane. Čak je Jovi Nišiću i Vlajku Borojeviću poručio da se odvoje od Ganibegovića i Kestena, odnosno da se vratre u Žaovine, misleći da na taj način odobrovolji ustaše i spase sina. Otišao je u Jajce da bi izbavio sina, ali se ni on nikad više nije vratio.

Još u Zaovinama smo odlučili da Lazo Babić, Mustafa Hasić, Drago Rosić i ja podemo prema Pribeljcima da bismo se povezali s Nemom Vlatkovićem, te da uz put u selima formiramo i međusobno povežemo odbore od po tri najpopularnija čovjeka. Jusuf i Irfan su ostali u Zaovinama kako bi uspostavili vezu s Jajcem, s tim da poslije dan-dva podu za nama. Željeli smo da saznamo kakva je situacija u Jajcu i šta je s našim tamošnjim drugovima. Prvi zadatak moje grupe bio je da pošalje izvještaj iz Gorice čim uhvati vezu s Ganibegovićem i Kestenom.

Kad smo Lazo, Mustafa, Drago i ja po noći stigli do Gorice, nabasali smo na žandarmerijsku zasjedu. Ja sam uspio da umaknem na jednu stranu, a njih trojica — zajedno s Jovom Nišićem, njegovim bratom, koji nam je bio vodič, i Vlajkom Borojevićem — vratili su se u Žaovine, kod Jusufa i Irfana. Tu su ih ustaše pohvatale i odvele u jajački zatvor. Bivši žandarm Jovo Nišić poslušao je Bogdana Vujića i pasivizirao se.

U Gorici sam uspostavio kontakt s Cvijanom Devićem, a preko njega s Mustafom Ganibegovićem i Mehom Kestenom. Tu su nam se 24. juna pridružili Stipo Bilan i Jakica Altarac, nakon bjekstva iz Jajca. Istog dana do nas je došao Radomir Mitrić, koji je imao ugovoren susret s Muhibinom Kadrićem i Huseinom Vunićem. Kad je saznao da su njih dvojica uhvaćeni i da se mi nalazimo u selu, došao je k nama. Predveče smo se prebacili u Poljice, nedaleko od Radomirove kuće. U Grbavici nam se pridružio Milan Mima Marijanac, dak banjalučke gimnazije. Radomir i Stipo imali su puške, a Mima pištolj.

Ubrzo nas je posjetio i Nemanja Vlatković. S njim smo utvrdili plan našeg skrivanja u Janju. Nakon dvodnevnog boravka nedaleko od Čuklića, večerali smo u kući Vida Radmana, a potom krenuli prema čučkovinama, koje se nalaze u šumi iznad Pribeljaca. Za vodiča nam je bio određen Milan Ilić. Morali smo se dobro skrivati, jer smo znali da su za nama organizovane potjere. Čak su bile predviđene i nagrade onima koji pomognu da budemo uhvaćeni (60 000 ili 70 000 dinara). Neki seljaci su vrlo brzo saznali gdje se nalazimo, pa smo često morali mijenjati mjesta boravka.

U toj grupi bili su slijedeći članovi Partije: Stipo Bilan i Jakica Altarac (iz Jajca), Mustafa Ganibegović, Meho Kesten i ja (iz Jezera), Radomir Mitrić i Milan Ilić (iz Janja). Esad Ademović došao je kasnije, dok su Nemanja Vlatković, Vid Radman i Petar Pećo ostali još izvjesno vrijeme u selima, jer ustaše nisu znale za njihovu političku aktivnost. Mima Marijanac bio je član SKOJ-a.

Mi smo se ubrzo snabdjeli puškama, municijom i ponekom bom bom. Naoružanje nam je donosio Milan Ilić, a vjerovatno ga je obezbjeđivala partijska organizacija u Pribeljcima.

Poslije našeg odlaska u Janj, negdje u prvoj polovini jula 1941. godine, drugovi iz Banjaluke Kasim Hadžić i Drago Mažar pokušali su da uspostave vezu s nama. Došli su u selo Majdan, nedaleko od Jezera. Učitelj Boro šušnjar, kome su se obratili, nije htio da im pomogne u uspostavljanju veze s ocem Jusufom Filipovića. Zapravo, Fahribegu je u kafani glasno doviknuo da ga neki ljudi zovu da dode u Majdan. Pošto su ustaše i njihovi doušnici poslije našeg bjekstva budno pazili i na Fahribega, odmah su organizovali potjeru za Mažarom i Hadžićem. Ipak, oni su nekako uspjeli da umaknu.

Iako je janjskim selima brzo prostrujala vijest o našem dolasku, pa čak i o pripremama za ustank, mi smo kontaktirali samo s najpo-uzdanijim mještanima. Naravno, članovi KPJ i SKOJ-a sa tog područja bili su glavni organizatori našeg skrivanja i snabdijevanja. Nemanja Vlatković je uspostavljao veze s drugovima u Jajcu, a preko njih s rukovodstvom u Banjaluci. Zahvaljujući tome, uspijevali smo da obavještavamo Oblasni komitet o prikupljanju oružja i raspoloženju naroda

za ustanak. Prvo partijsko uputstvo koje smo tih dana primili iz B; njaluke nalagalo je da popišemo ljude voljne da stupe u ustaničke grupe, te da odaberemo najbolje i vojnički najspremније za komandne dunosti. Naglašena je potreba prikupljanja i skrivanja oružja, hrane i drugih sredstava. Posljednje uputstvo odnosilo se na formiranje naoružnih grupa koje treba da se povuku u šume i da čekaju direktivu za pčetak oružane borbe. To uputstvo saopštio mi je Nemanja Vlatković. On je, koliko mi je poznato, u periodu od našeg dolaska u Janj do pčetka ustanka jednom išao u Jajce, jer još uvijek nije bio komproirtovan.

S obzirom na to da su sela razasuta na velikom prostoru, te da trebalo voditi računa i o selima oko Janja, uz istovremenu brigu o njoj strogoj ilegalnosti, mi smo odlučili da pomenutu grupu komunisi angažujemo na širokom području. Radomir Mitić i Mima Marijani upućeni su u Grbavicu i Strojice, Milan Ilić djelovao je u Pribeljcin i Ljuši, Stipo Bilan i Jakica Altarac u selima koja gravitiraju Žive Mustafa Ganibegović i Meho Kesten u Gorici i drugim selima ka Jezeru. Ja sam ostao kod kuće Mihajla Čate radi održavanja veze s drugovinama području Glamoča i Kupresa.

Radomir Mitrić

JANJSKA PARTIJSKA ORGANIZACIJA U PRIPREMAMA ZA USTANAK

Poslije aprilskog rata 1941. izvršena je izvjesna reorganizacija partijskih čelija u Janju. Zapravo, od dvije dotadašnje čelije — grbavičke i pribeljske — osnovana je jedna. Nas trojica iz grbavičke čelije (Vid Radman, Stojan Mitrić i ja) uključeni smo u pribeljačku. Promjena je uslijedila zato što su Nijemci u aprilskom ratu zapobili Srećko Nedeljkoviću. To je bio veliki gubitak za grbavičku čeliju, jer je Srećko bio njen sekretar, a i politički izgradeniji od ostalih članova Partije. Sekretar novoosnovane čelije od šest članova bio je Nemanja Vlatković. Ona je u tom sastavu djelovala do ustanka i još izvjesno vrijeme.

Sjećam se jednog noćnog sastanka čelije u novom sastavu, koji je održan sredinom maja 1941. u malom lješčaru više Osnovne škole u Babićima. Mislim da je to bio prvi sastanak reorganizovane čelije. Tada nam je sekretar čelije Nemanja Vlatković govorio o novonastaloj situaciji. Teme njegovog izlaganja bile su: uzroci aprilskog poraza, odnosno izdaja viših oficira bivše jugoslovenske vojske, situacija u zemlji poslije okupacije, vještačko stvaranje ustaške države, teror ustaša u Šipovu, Jezeru i Jajcu, situacija u Janju i naši zadaci. Iako niko od nas nije bio kompromitovan, Nemanja je istakao potrebu još veće budnosti i konspiracije. Na tom sastanku dogovorili smo se, pored ostalog, da u razgovorima s ljudima nenametljivo sugerišemo onima koji imaju oružje da ga ne predaju žandarmerijskim stanicama i ustaškim vlastima.

Od aprilskog rata do ustanka članovi Partije u Janju izvršavali su teške i odgovorne zadatke. Ustaški teror nad srpskim življem bio je sve žešći i svirepiji, pa su mnogi ljudi počeli da se demobilisu i gube perspektivu. Mi smo, u granicama svojih sposobnosti, nastojali da održimo moral u narodu. U razgovorima s pojedincima i na raznim malim skupovima objašnjavali smo da su uzroci aprilskog sloma rezultat prvenstveno izdaje jugoslovenske buržoazije i viših oficira, raskrinkavali ustaški režim kao fašističku tvorevinu i slično.

S obzirom na to da su ustaše već tada sačekivale seljake na prilizima Jajcu, maltretirale ih i oduzimale im novac i vrijednije stvari, savjetovali smo im da bez velike potrebe ne idu u grad, ali da i u selima budu oprezni kako ne bi pali u ruke ustašama. Onima čija su sela

bila blizu ustaških uporišta savjetovali smo da noću organizuju patrole i da ne spavaju u kućama.

Ustaške bande upadale su u srpska sela, tukle i pljačkale nedužne ljudе. Njihov teror je u junu i julu dostigao vrhunac. Počeo je, tako reći, lov na ljudе. Masovno su hapsili Srbe, ubijali ih ili sprovodili u logore.

Većina muslimanskog stanovništva sa područja Šipova nije odobravala takve postupke ustaške vlasti nad Srbima, njihovim komšijama. Muslimani su svoje protivljenje ispoljavali na razne načine. Jedni su svojim komšijama i priateljima savjetovali da ne idu u grad i da se sklanaju ispred ustaša. Drugi su im kupovali i donosili iz grada neophodne namirnice, kako bi ih zaštitili od opasnosti. Jedna muslimanska porodica u selu Bešnjevu, izlažući se velikoj opasnosti, sklonila je u svoju kuću cijelu srpsku porodicu iz komšiluka, u želji da je zaštiti od ustaških zločinaca. Međutim, svi ti i slični postupci samo su donekle ublažili teror ustaša nad srpskim življem.

Srpsko stanovništvo bilo je sve više obuzeto strahom i nesigurnošću, naročito poslije javnih istupa ustaškog glaveštine Viktora Gutića u Banjaluci i Jajcu. Tu situaciju koristili su i velikosrpski šovinisti kao pogodnu za širenje mržnje prema hrvatskom i muslimanskom narodu u cijelini. Ubjedivali smo seljake u Janju da se većina Hrvata i Muslimana ne slaže sa ustaškim terorom nad Srbima, dokazujući to primjerima koji su nam bili poznati — da fašističke sluge hapse i progone rodoljube tih nacionalnosti kao i Srbe.

Jedno od pitanja koja su nam ljudi najčešće postavljali bilo je: da li će doći do rata između Njemačke i Sovjetskog Saveza? To je bio ne samo izraz simpatija velikog broja ljudi prema prvoj zemlji socijalizma nego i njihovog uvjerenja da se jedino Sovjetski Savez može uspješno suprotstaviti fašističkim silama. Mi smo, razumije se, to povjerenje u Sovjetski Savez, u veliku vojnu moć Crvene armije, popularisali u političkim istupanjima. Ali govorili smo i o našim unutrašnjim snagama, o tome da se radnička klasa Jugoslavije, bez obzira na nacionalnu pripadnost, ne može pomiriti sa fašističkim okupatorima i njihovim slugama.

Mnogi seljaci pitali su nas zašto je Sovjetski Savez potpisao pakt o nenapadanju s fašističkom Njemačkom, očigledno sumnjajući u iskrenost toga sporazuma. Mi smo čuli da je cilj bio odgadjanje za izvjesno vrijeme napada Njemačke na SSSR, pa smo u tom smislu i davali objašnjenja narodu. Bilo je i onih koji su izražavali simpatije prema Engleskoj, cijeneći je kao veliku silu i ističući da će nas ona osloboditi poslije pobjede nad fašističkom Njemačkom.

Ustaše su sve češće krstarile selima Janja. Njihovi predstavnici popisivali su stoku, žito i raznu drugu pokretnu imovinu seoskih domaćinstava. Mi smo, kad god smo mogli, savjetovali seljake da kriju žito i da ne daju tačne podatke o svojoj stoci.

Već u maju 1941. ustaše su izdale naređenje da seljaci iz Janja i Pljeve odmah predaju njihovim vlastima i žandarmerijskim stanicama oružje koje posjeduju. To se odnosilo na sve vrste pištolja, lovačkih i vojničkih pušaka. Seljacima koji su imali lovačke puške sa dozvolom naređeno je da ih donesu i predaju najbližoj žandarmerijskoj stanci.

Ustaše su prijetile da će strijeljati svakog ko ne bude poštovao njihovo naređenje.

Članovi Partije su već prvih dana poslije aprilskog rata savjetovali seljacima koji imaju oružje da ga ne predaju, već da ga dobro sakriju van kuće. To se prvenstveno odnosilo na ljude koji su donijeli oružje iz bivše jugoslovenske vojske. Mnogi seljaci poslušali su naše savjete, ali je bio i znatan broj onih koji su, bojeći se ustaškog terora, predali oružje. Puške sakupljene u Janju otpremila je za Jajce žandarmerijska stanica iz Glogovca, koristeći se osamarenim konjima.

Janjska čelija KPJ otpočela je pripreme za ustank sredinom juna 1941. godine, poslije sastanka u Osnovnoj školi u Pribeljcima. Sekretar čelije Nemanja Vlatković govorio nam je tada o pripremama za ustank. Na osnovu tog njegovog izlaganja, usvojili smo zaključak da odmah počnemo da prikupljamo podatke o rezervnim oficirima i podoficirima bivše jugoslovenske vojske koji su dobri rodoljubi ili simpatizeri KPJ, odnosno da ih pripremamo za vojne povjerenike u selima. Prema toj zamisli, trebalo je da odabранe rezervne starješine što prije otpočnu pripreme za formiranje vojnih jedinica, a potom, u ustanku, da komanduju njima. Odmah smo konstatovali da na janjskom području, osim Rade Marijanca i Nemanje Vlatkovića, nema rezervnih oficira, ali da ima izvjestan broj dobrih i sposobnih rezervnih podnarednika, koji bi mogli komandovati manjim ustaničkim jedinicama. Međutim, ni izbor podoficirskog kadra nije bio jednostavan. Jer zbog visokog процента nepismenosti u ovom kraju, malo je ljudi bilo sposobljeno za podoficire u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Najviše je bilo kaplara, podnarednika znatno manje, a narednici su bili rijetkost (osim nekolicine koji su do aprilskog rata bili graničari ili žandarmi). Na kaplare se nismo orijentisali, jer smo smatrali da su njihove vojničke sposobnosti male, ali su nas pojedini svojim držanjem ubrzo uvjerili da nismo bili u pravu. Isto tako, neopravdano smo zaobišli graničare i žandarme, jer se nekolicina njih u ustanku pokazala kao dobri, hrabri i sposobni vojni rukovodioci. Istina, neki su od početka ustanka bili nosioci četničke ideologije.

Mislim da smo u odabiranju rezervnih podoficira bili preoštiri. Strogo smo ocjenjivali njihove ranije političke poglede, ne polazeći od toga da se ljudi u takvim situacijama brzo mijenjaju, odnosno da je okupacija zemlje kod mnogih pobudila rodoljublje i patriotizam.

No bez obzira na to sektaštvo, kao i na činjenicu da je izbor rezervnih oficira i podoficira bio nepovoljan i potpuno ilegalan, ipak smo na području Janja pronašli izvjestan broj rezervnih podnarednika. Podatke o tim ljudima davali smo Nemanji Vlatkoviću. On mi je jednom prilikom rekao da je razgovarao s mnogim rezervnim podnarednicima i da su svi rado prihvatali zadatak. Istakao je da su pouzdani Rade Marijanac, Dušan Rakita, Mihajlo Rakita i Spiran Mitrić. Zatim mi je rekao da možemo ozbiljno računati na angažovanje Petra Crepulje, Ranka Rakite i još nekih rezervnih podnarednika.

Na sastanku čelije u Pribeljcima, svi članovi KPJ zaduženi su za pojedina sela i područja: za selo Vagan — Milan Mima Marijanac, za Pribelje i Podobzir — Milan Ilić, za Babiće i Babin Do — Petar Pećo, za Grbavicu, Kneževiće i Natpolje — Vid Radman, za Čuklić, Močioce

i Goricu — Radomir i Stojan Mitrić. Mi smo pronalazili i okupljali oko sebe ljudе na koje ћemo u ustanku moći računati.

Tada ni mi, članovi Partije, nismo znali da je vojno rukovodstvo pri Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku kрајinu odredilo Nemanju Vlatkovića za vojnog povjerenika u srezu Jajce. To sam saznao kasnije, u ustanku, kad je Vlatković postavljen za komandanta ustanika Janja i Pljeve. Mislim da je Nemanja, kao predstavnik jajačke partijske organizacije, prisustvovao Oblasnom savjetovanju na Šehitlucima kod Banjaluke, početkom juna 1941. godine, pa je zato na sastanku naše cilje u Pribeljcima mogao govoriti o pripremama za ustanak.

Na tom sastanku u Pribeljcima ocijenili smo da Janjani i Pljevci skrivaju 350—400 pušaka, dva puškomitrailjeza, izvjestan broj ručnih bombi i pištolja, i prosječno po 20 metaka na svaku pušku. Zaključili smo da o tome treba obavijestiti Oblasni komitet KPJ za Bosansku kрајinu.

Pomenuto oružje, osim nekoliko pušaka koje su se nalazile kod nas, krili su seljaci. Ipak, naši podaci bili su dosta realni, jer su se zasnivali na poznavanju prilika u Janju i Pljevi. Imali smo u vidu činjenicu da su u aprilskom ratu kroz Janj i Pljevu odstupali dijelovi Jadranske divizije i jedan đački bataljon bivše jugoslovenske vojske, odnosno da su te jedinice ostavile seljacima znatnu količinu oružja i municije.

Mnogi seljaci su imali veliko povjerenje u nas, pa nisu tajili da oni ili njihove komšije kriju oružje. Na primjer, Đuro Jandrić iz sela Močioča rekao mi je da ima sakriven puškomitrailjez. To je bilo tačno, jer smo taj puškomitrailjez u ustanku sposobili i uspješno koristili. Krsto Prole iz sela Volara tražio je od mene savjet šta da radi sa puškom. On se bojao da će mu nastradati cijela porodica ako se sazna da je naoružan, jer su baš tih dana ustaše iz Volara oduzimale oružje u njegovom zaseoku. Savjetovao sam mu da pušku dobro sakrije negdje van kuće. Stupivši u prve ustaničke redove, Krsto i nekolicina njegovih susjeda donijeli su puške.

Milan Ilić, Nemanja Vlatković i Dušan Malinović sakupili su oko dvadeset pušaka. Nemanja je dao zadatok Dušanu Malinoviću da te puške zakopa u šumi više Podobzira. Međutim, ustaše su krajem juna 1941. uhapsile i ubile Dušana, pa to oružje nismo mogli pronaći. Taj primjer nije bio usamljen.

Politička aktivnost članova Partije iz Janja bila je intenzivnija poslije sastanka u Pribeljcima. Mi smo seljacima najčešće ukazivali na potrebu da budu međusobno složni i jedinstveni, te da moraju biti spremni da se bore za svoju slobodu, jer će jedino tako moći da se odupru ustaškom teroru. Isticali smo da fašistička okupacija i ustaški teror ne pogadaju samo njih nego i sve ljudе koji žele slobodu, a to su radnici, seljaci i drugi pošteni Jugosloveni, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Razobličavali smo izdaju političkih voda i politikanata bivših građanskih partija, koji su pobegli u inostranstvo, a narod prepustili ustaškom i okupatorskom teroru. Istovremeno smo govorili da je u zemlji, s narodom, ostala samo Komunistička partija Jugoslavije, kao jedina sposobna i spremna snaga za organizovanje otpora okupatorima i domaćim izdajnicima. Takve razgovore vodili smo u malim gru-

pama i s pojedincima, jer je trebalo imati u vidu da ustaški doušnici mogu otkriti našu djelatnost.

Prilikom razgovora sa seljacima cijenili smo i njihovo raspoloženje za borbu protiv okupatora i ustaša. Zapažali smo da to raspoloženje svakodnevno raste. Neki seljaci osjećali su da se nešto priprema, pa su nam postavljali razna pitanja i tražili objašnjenja, a naročito oni kojima smo savjetovali da kriju oružje.

Ta se aktivnost članova Partije odvijala uglavnom u selima Janja, dok je u Pljevi, oko Šipova i u samom Šipovu naš uticaj prije ustanka bio vrlo slab. Jedino su Nemanja Vlatković i neki članovi Partije iz Jezera u maju i junu 1941. kontaktirali s pojedinim ljudima iz Šipova i govorili im o političkim događajima u zemlji i svijetu.

Nemanja Vlatković mi je poručio da 22. juna poslije podne dođem u selo Grbavici, u kuću popa Milana Rakite. Kad sam stigao, rekao mi je da sutradan pođem u Jezero radi partijske veze s kovačem Šaćirom Maslićem. Pretpostavljam da je ta veza bila ranije ugovorena, jer mi je Vlatković skrenuo pažnju da je sastanak s Maslićem od velike važnosti. Rekao mi je da moram biti obučen u janjsku narodnu nošnju i da u torbi ponesem motiku. Trebalo je da Šaćiru kažem da mu je učitelj Nemanja poslao motiku da je pokuje. To je, u stvari, bila lozinka. Šaćira tada nisam lično poznavao, ali sam čuo za njega i znao gdje mu se kovačnica nalazi. Od komunista iz Jezera poznavao sam jedino Jusufa Filipovića.

Od sela Čuklića do Jezera ima oko 15 kilometara, ali je taj put znatno kraći ako se ide prećicom. U Jezero sam došao oko 10 časova. Međutim, Mašlićeva kovačnica bila je zatvorena. Neki mještani rekli su mi da je Šaćir otisao na pijacu u Varcar-Vakuf (Mrkonjić-Grad). Odmah sam pošao da potražim kovača Mehu Kestena, koji je takođe bio član KPJ. Čuo sam da je njegova kovačka radnja blizu Željezničke stanice, na desnoj obali Plive.

Idući prema Željezničkoj stanici, naišao sam na jednog starijeg Muslimana i upitao ga za kovačnicu Mehe Kestena. On se zainteresovao zašto tražim kovača. Kad sam mu rekao da imam motiku za klepanje, upitao je da li me je Nemanja poslao kod kovača. Nisam mu se odmah smio povjeriti, ali sam to učinio kad sam čuo da je on otac Jusufa Filipovića. Potom me je stari Fahrija pozvao svojoj kući i odmah mi rekao da su komunisti iz Jezera, među njima i Jusuf, pobjegli iz zatvora u pravcu sela Zaovina i da će, vjerovatno, doći u Janj. Takođe mi je saopštio da je Njemačka napala SSSR, te da je Branko Babić, zvani Slovenac, boravio u Jajcu i održao sastanak s komunistima, a potom se odmah vratio u Banjaluku. Prema Fahrijinoj izjavi, Babić je poručio Jusufu da komunisti pojačaju konspiraciju i budnost, imajući prvenstveno u vidu neophodnost da se svi koji su kompromitovani sklone na sigurna mjesta.

Dok sam razgovarao s Fahribegom, došla je jedna žena iz sela Prisoja i obavijestila ga da su kod njene kuće dva mladića iz Jajca (kasnije sam saznao da je to žena Marka Jovanovića). Mladići su tražili da im Fahribeg obezbijedi nekog sigurnog čovjeka koji bi ih prebacio na desnu stranu riječnog jezera Đol, kako bi otuda mogli otići u Janj. Ta žena je na leđima nosila sepet, kao da je došla da načupa trave za

telad. To je na brzinu i učinila u Fahribegovom dvorištu, a potom krenula za Prisoje. Na Fahrijinu sugestiju, pošao sam s njom u namjeri da mladićima iz Jajca kažem gdje da se nađemo kad dođu u Janj.

Kad sam stigao u Prisoje, rekao sam mladićima da će im Fahribeg poslije podne poslati čovjeka koji će ih čamcem prebaciti preko Dola. Zatim smo se dogovorili da prvo odu u selo Goricu kod našeg simpatizera Savka Lončara, koji će ih predveče dovesti na Grbavičko polje, gdje će ih ja dočekati. Ti mladići bili su Muhidin Kadrić i Husein Vunić, omladinci i simpatizeri KPJ.

Nakon povratka iz Prisoja u Jezero, rekao sam Fahribegu ko su mladići iz Jajca i šta sam se s njima dogovorio. Potom sam otišao u Janj i istog dana, predveče, saopštio Nemanji Vlatkoviću sve što mi je Fahribeg rekao o Branku Babiću i njegovim porukama, o napadu Njemačke na Sovjetski Savez, o bjekstvu jezerskih komunista iz ustaškog zatvora i o mladićima koje sam uputio u selo Goricu.

Uveče sam pošao na Grbavičko polje, niže sela Gorice, da dočekam Kadrića i Vunića. Međutim, iako sam dugo čekao, nije ih bilo. Zabrinuo sam se zbog toga, ali te večeri nisam mogao ništa konkretno preduzeti. Sutradan sam pošao u selo Goricu, kod Savka Lončara. Bio sam iznenađen kad mi je Savko rekao da su žandarmi uhvatili ta dva mladića kod njegove kuće. Oni su noćili kod Savka i sutradan, poslije doručka, izašli na obližnju poljanu. Tu su okupili seljake i pričali im o novonastaloj situaciji, a posebno o napadu Njemačke na SSSR. Isticali su snagu Sovjetskog Saveza i tvrdili da će on sigurno pobijediti Njemačku.

Zandar meri jska patrola koja je tragala za jezerskim komunistima, nakon njihovog bjekstva iz zatvora, uspjela je da neprimjetno pride tom skupu seljaka i da uhvati Kadrića i Vunića. Oni su pokušali da pobegnu, ali je bilo kasno. Sprovedeni su u jajački zatvor, odakle su pušteni poslije mjesec dana.

Lončar mi je takođe saopštio da se na brdu više vrela Petrovac, iznad sela Gorice, nalaze Jusuf Filipović, Šaćir Maslić i još neki drugovi. Odmah sam pošao tamo i našao Šaćira Maslića, Mehu Kestena i Mustafu Ganibegovića (svi iz Jezera), a u toku dana došli su Stipo Bilan i Jakov Jakica Altarac (iz Jajca). Od ranije sam poznavao samo Stipu Bilana. On mi je rekao da je Esad Ademović pobegao iz Jajca u pravcu Vinca, ali da će ubrzo doći u Janj.

Drugovi iz Jezera i Jajca bili su uzbudjeni i prilično prestrašeni. Maslić je pričao kako je njegova grupa prethodne noći naišla na žandarmerijsku zasjedu, ali je nekako uspjela da izmakne. Prema izjavama tih drugova, u njihovoj grupi bili su i Jusuf Filipović i njegov brat Irfan, Mustafa Hasić, Drago Rosić i Lazo Babić, ali su se vratili prema Jezeru u namjeri da po selima organizuju odbore, odnosno centre koji bi služili kao naši kanali. Jusuf je namjeravao da takve centre organizuje u svim selima od Jezera do Pribeljaca.

Očekivali smo Jusufa i ostale drugove, ali njih nije bilo. Zato smo odlučili da se još zadana prebacimo u Poljica, odnosno do Mitića staja udaljenih od Cuklića i ostalih sela oko dva kilometra. Dok su se drugovi odmarali u šumi, obavijestio sam Nemanju Vlatkovića o njihovom dolasku. Hrana za tu grupu spremana je u mojoj kući. Osim

moje supruge, donosili su je Savko i Spiro Mitrić, koji su već tada bili bliski Partiji.

Nemanja Vlatković i Vid Radman došli su uveče da vide drugove iz Jezera i Jajca, a trebalo je i da se dogovorimo o njihovom daljem smještaju. S Nemanjom je došao i Milan Mima Marijanac, dak banjalučke gimnazije, koji je pobjegao iz Jajca da bi se sklonio kod svojih rođaka u Janju. Mima je bio član SKOJ-a. On se uključio u pomenutu grupu i ostao njen član sve dok nije rasformirana.

Grupa je ostala dva dana u šumi kod Mitrića staja. Raspolažala je sa dvije puške i jednim pištoljem. Pušku je donio iz Jajca Stipo Bilan, a ja sam moju francusku trometku dao Šaćiru Masliću. Mima Marijanac imao je pištolj.

Dok se grupa nalazila u Poljici, primijetila je na udaljenosti od oko 500 metara dva žandarma koji su išli seoskim putem kroz šumu, od sela Grbavice prema selu Močiocima. Jedni su predložili da ih napadnemo, ali je preovladao suprotan stav. Naime, zaključeno je da bismo time izazvali represalije ustaša nad stanovništvom obližnjih sela.

Grupa je narednog dana večerala u kući Vida Radmana, a potom krenula prema čučkovinama, odnosno Jeftenića stajama, čučkovine se nalaze iznad sela Pribeljaca, u šumi koja se prostire između Janja i Donjeg Vakufa. Za vodiča grupe bio je predviđen Milan Ilić, ali on nije stigao na vrijeme. Odlučeno je da se i ja privremeno priključim toj grupi, pošto sam donekle poznavao teren i puteve po Janju. Riješili smo da krenemo za čučkovine bez Ilića. Bila je vedra i topla noć, sa jakom mjesecinom, a trebalo je preći više od 25 kilometara, zaobilaziti naselja i izbjegavati susrete s mještanima. Prolazeći pokraj selâ, nismo čuli ništa osim laveža pasa i klepetuša na stoci. U prvim večernjim časovima primjećivali smo vatre pored torova. Kod potoka Glogovca naišli smo na Milana Ilića, pa je on odatle preuzeo ulogu vodiča.

Prolazeći pored sela Raskršća, u žitu smo nagazili na jednu pušku i sanduče sa puščanom municijom, u kojem se nalazila i jedna bomba. To nam je došlo kao naručeno. Pretražili smo bližu okolinu, nadajući se da ćemo naći još oružja, ali bezuspješno. Pred zoru smo stigli iznad sela Pribeljaca. Bili smo umorni, neispavani i do koljena mokri od rose.

Nešto prije izlaska sunca stigli smo u čučkovine, od Jeftenića košara, koje se nalaze na livadi opkoljenoj visokom šumom. Tu smo ostali cio dan. Milan Ilić je otišao u selo i donio nam hrane. Pošto smo se odmorili i nasnavali, naredne noći prebacili smo se u šumu Mesnicu, na područje između Janja i Kupresa (blizu puta zvanog Prosjek). Smjestili smo se u staju Mihajla Čate, seljaka iz Prosjeka, i odlučili da tu ostanemo više dana. Nemanja Vlatković i Milan Ilić brinuli su se o snabdijevanju hranom. Ali bilo je dana kad smo i gladovali.

Vid Radman je ostao kod svoje kuće, u Grbavici, kako bi nas niogao obavještavati o novostima iz Jajca, Jezera i Šipova, jer je on bio najbliži tim mjestima. Poslije dva dana obaviješteni smo da su ustaše nedaleko od Jezera uhvatile Jusufa Filipovića i njegovog brata Irfana, i da su oni u jajačkom zatvoru.

U Mesnici smo održali sastanak čelije i razmotrili tadašnju situaciju i pripreme za ustank. Na sastanku su bili Nemanja Vlatković, Milan Ilić, Šaćir Maslić, Mustafa Ganibegović Ganija, Meho Kesten, Esad

Ademović, Stipo Bilan, Jakov Jakica Altarac, Milan Mima Marijanac i ja. Ademović, Bilan i Altarac saopštili su nam da je 21. juna održan sastanak čelije KPJ u Jajcu kojem je prisustvovao Branko Babič Slovenac, član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku kраjinu. Babič je informisao komuniste Jajca o zaključima oblasnog savjetovanja koje je održano početkom juna 1941. na Šehitlucima kod Banjaluke. Koliko se sjećam, nama su na osnovu tih zaključaka postavljeni slijedeći zadaci: odmah otpočeti pripreme za ustank, pronalaziti dobre ljude (rodoljube i simpatizere Partije) za vojne povjerenike u selima, i dalje prikupljati naoružanje i uticati na seljake koji imaju oružje da ga ne predaju ustašama i žandarmima, već da ga sakriju na sigurno mjesto.

Pošto je 22. juna Njemačka napala Sovjetski Savez, Babič je tog jutra napustio Jajce. Prethodno je upozorio komuniste da pojačaju budnost, a oni koji su bili kompromitovani, pa im je prijetila opasnost od hapšenja, da odmah predu u ilegalnost ili da se sklone u neko selo.

Na tom sastanku odlučeno je da Šaćir Maslić pode na područje Glamoča, kako bi тамо politički djelovao i vršio pripreme za ustank. Uspostavljena je veza s Ignjatom Marićem iz Novog Sela, opština Kupres, koji je prije rata radio kao šofer u Francuskoj. On je tada postao član KP Francuske.

Jednog dana došao je Mihajlo Ćato da obide svoju staju, jer je čuo da su se u nju uselili neki nepoznati ljudi. Pošto smo mu objasnili ko smo i šta želimo, Mihajlo nam je ponudio pomoć u hrani. Mene je pozvao da s njim podem njegovo kući, ističući da je dobar prijatelj s mojim starima. Ručao sam u Mihajlovoj kući, a potom mi je on dao pola velikog hljeba pečenog pod sačem, vojničku čuturicu slatkog mlijeka i oko deset litara kiselog. Zahvalivši mu na gostoprivrstvu i hrani, pošao sam prema njegovoj staji, ali sam zbog guste magle izgubio orijentaciju i zalutao u šumi. Srećom, naišao sam na neke ljude iz kupreških sela koji su na samaricama gonili drva. Oni su mi pokazali gdje su Ćatine staje. Kad sam prilazio tim seljacima, sakrio sam kabao sa mlijekom u jedan grm. Kasnije ga nisam mogao pronaći, pa sam drugovima donio sam hljeb i čuturicu varenike.

Ubrzo smo odlučili da se ja vratim kući, a potom da odem u Jajce da bih uspostavio vezu s drugovima u gradu i nabavio neke neophodne stvari. Šaćir Maslić je insistirao da obavezno podem kod dra Ibre Brkića, našeg simpatizera, jer od njega mogu slobodno zatražiti sanitetski materijal i neke druge stvari, a i obratiti mu se ako iskrne kakva druga potreba. Stipo Bilan mi je rekao da za sve mogu tražiti pomoć njegovog brata Žvonka, koji je tada bio učenik u trgovackoj radnji Ante Andukića. Takođe je izjavio da bez brige mogu razgovarati i s Danicom Andukić, kćeri vlasnika radnje, pošto je i ona simpatizer KPJ. Nemanja je predložio da sa mnom pode Jovidža Jandrić, podvornik Osnovne škole u Pribeljcima. Nas dvojica smo došli u Jajce 2. jula. Bio je to pijačni dan — srijeda.

Čim smo stigli u Jajce, Jovidža je požurio da kupuje stvari za druge, a ja sam pošao u trgovacku radnju Andukića. Tu sam kupio neke sitnice i porazgovarao sa Žvonkom i Danicom. Da bih uspostavio partisku vezu, trebalo je da podem kod poslastičara Kerima Dželadinovića. Međutim, saznao sam da je njegova radnja pod prismotrom policije,

pa sam prvo otisao kod dra Ibre Brkića — kako bih završio predviđene poslove i istovremeno pitao kome mogu da se obratim radi veze. Brkić mi je dao jedan paket lijekova, odijelo za Šaćira i još neke stvari, a zatim rekao da se za sve drugo mogu obratiti Zvonku Bilanu i Danici Andukić.

Pošto sam već dva puta svraćao u radnju Andukića, morao sam biti obazriviji, da ne bih izazvao sumnju vlasnika radnje i policije. Dok sam razmišljao o tome, naišao je stolarski radnik Derviš Karahodžić, koga mi je u martu te godine Stipo Bilan predstavio kao našeg simpatizera. Zaustavio sam Derviša i zamolio ga da podne u radnju Ante Andukića. Dogovorili smo se da kupi stolarski metar i da kaže Zvonku ili Danici da jedno od njih izade pred radnju.

Ali čim je Derviš ušao u radnju, naišla je ustaška patrola koju je predvodio tabornik Fahrija Kapetanović iz Jezera. Opkolili su me i uhvatili. Odmah su me otjerali u zgradu kod Travničke kapije, gdje se nalazilo Ustaško redarstvo. Jovidža Jandrić je video kad su me ustaše uhapsile, pa je odmah pokupio sve stvari i otisao za Janj. O svemu je obavijestio Nemanju.

Čim sam doveden u redarstvo, ustaše su počele da me tuku. Fahrija je uputio dvojicu ustaša da odmah uhapse Derviša Karahodžića, a on je sa trojicom mene sproveo u zatvor. Strpali su me u jednu zatvorskiju sobu i navalili na mene kao zvijeri. Tukli su me šakama i kundacima kuda god su stigli, obarali me na beton. Kapetanović mi je postavljao pitanja: ko sam, zašto sam došao u grad, otkud poznam Derviša Karahodžića, gdje se u Janju skrivaju komunisti iz Jajca i Jezera...

Rekao sam kako se zovem i izjavio da sam došao u Jajce da kupim neke namirnice koje su mi potrebne za kuću. Kad je čuo kako se zovem, Fahrija se ironično nasmijao i rekao da su Mitići bili njegovi kmetovi i da će opet biti „ako bog dadne“. Što se tiče poznanstava s Dervišem Karahodžićem, rekao sam da mi je pravio kofer pred odlazak u vojsku. Tvrdio sam da ne znam šta su to komunisti, niti da se neko krije u Janju. Predstavljao sam se kao seljak koji nema poznanika u Jajcu i Jezeru. Na svako moje odbijanje da priznam ono što ih interesuje, Fahrija mi je prijetio i naređivao ustašama da me još tuku. Pošto su me izmrcvarili i gotovo onesvijestili, prestali su da me tuku i ostavili me da ležim na betonu u nezavorenoj sobi. Kad sam se malo odmorio i povratio snagu, ustao sam i izašao u hodnik koji je vodio prema zatvorskom krugu. Tamo sam začuo žagor ljudi i pošao prema njima. Bilo ih je dvadesetak, uglavnom Srba iz jajačkih sela. Radoznalo su me zapitivali ko sam, zašto su me zatvorili, jesu li me puno tukli... Među njima je bio i jedan postariji čelavi gospodin, debeluškast i onizak. To je bio Jurica Majetić, trgovac iz Jajca. On je negdje našao bokal vode i natjerao me da se umijem i rashladim.

Prema svima sam bio rezervisan i vrlo obazriv, jer nisam znao ko su sve ti ljudi. Pomišljao sam da među njima ima i ustaških doušnika, pa sam izbjegavao nepotrebne kontakte. Neko mi je rekao da se tu, u samici, nalaze Jusuf i Irfan Filipović iz Jezera. Kad su njih dvojica pušteni na poslijepodnevnu „šetnju“, uspio sam da im se približim.

Jusufu sam šapatom rekao da su drugovi iz Jajca i Jezera na sigurnom mjestu.

Poslije nekoliko sati, u zatvor je doveden i Derviš Karahodžić. Njega nisu tukli, nego su ga jednostavno ubacili u zatvorski krug. Meni je bio cilj da na neki način uspostavim kontakt s njim, odnosno da mu kažem šta sam ustašama rekao o našem poznanstvu. Za vrijeme šetnje zatvorskim krugom, dok smo prolazili jedan pored drugog, uspjeli smo da se šapatom dogovorimo.

Sutradan su me Fahrija Kapetanović i njegovi saradnici ponovo ispitivali i tukli. Osnovni cilj bio im je da saznaju gdje se kriju komunisti. Kepetanović je istog dana pozvao Derviša Karahodžića i upitao ga kakve veze ima sa mnom. Derviš mu je rekao isto što i ja, pa ustaša nije bio zadovoljan. Zaprijetio mu je da će ga zadržati u zatvoru sve dok ne prizna istinu. Ipak, Derviš je trećeg dana pušten kući. U zatvoru sam vidio i drugove Vunića i Kadrića, mladiće koje su žandarmi uhvatili u selu Gorici.

Ustaše su stalno dogonile u zatvor Srbe iz okolnih sela, a noću ih odvozile komionom u nepoznatom pravcu. Tih dana je u zatvor dotjeran i Vaskrsija Stupar. Iako sam ga tek tada upoznao, svakog dana smo kontaktirali. Saznao sam da je on završio srednju poljoprivrednu školu, a potom, do rata, radio u Sreskom načelstvu u Jajcu. Još kao đak, prihvatio je napredne ideje. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, ustaške vlasti su ga otpustile iz službe. Otišao je u rodno selo, gdje se aktivno uključio u pripreme za ustank. U ljeto 1941. godine, na prijedlog Jusufa Filipovića, kandidovan je za člana KPJ. Poslije izlaska iz zatvora, Stupar je stalno sarađivao sa mnom u radu na pripremama za ustank.

Svaka noć u zatvoru bila je užasna. Zlikovci su batinali čak i ljude koje su izdvajali za strijeljanje — dok su ih izvlačili iz prostorija, vezivali i trpali u kamione. Najslikovitije rečeno, postupali su kao razjarene zvijeri. Jedne noći istjerali su nas sve u zatvorsko dvorište, a onda nekolicinu javno izdvojili za strijeljanje. Među njima je bio i Bogdan Raduljica iz Janja. Tada mi je prišao Vaskrsija Stupar i rekao: „Radomire, gotovi smo!“ Ni ja nisam drukčije mislio, ali sam pokušao da ga ohrabrim. Te noći se nismo vratili u zatvorske sobe, već smo ostali u dvorištu i polijegali na nekakve novine.

U zatvoru sam često dolazio u dodir sa starim Juricom Majetićem. Iako je bio Hrvat, Jurica se deklarisao kao Jugosloven, pa je zbog toga i uhapšen. Zaključio sam da je to pošten i rodoljubiv čovjek, jer je osudivao sva nedjela ustaša. Takav je ostao i kasnije, u toku rata, što je potvrđivao davanjem pomoći za partizane. A kad su naše jedinice prvi put oslobodile Jajce, izabran je za odbornika. Znajući da je naš simpatizer, Nijemci su prilikom jednog povlačenja iz grada minirali njegovu kuću. Medutim, nikakvi pritisci ustaša i Nijemaca nisu ga pokolebali.

Jednoga dana saznao sam Zahida Menzildžića, koji je tada da sujajački komunisti, tražili od radio u ustaškom redarstvu, da me pusti iz zatvora. Zahid je došao u zatvorski krug i upitao me znam li zašto sam tu. Rekao sam mu da me je zatvorio Fahrija Kapetanović, ali da ne znam zbog čega. Zahid mi je slijedećeg dana rekao da pokupim

svoje stvari i 'da idem kući. Tim postupkom sam bio iznenaden, a još više obradovan. Bilo je to 11. jula 1941. godine.

Sutradan sam pošao kod Vida i Radmana da bih nešto saznao o drugovima. U njegovoju kući našao sam sakriveno Mustafu Ganibegovića i Mehu Kestena. Saopštili su mi da je odlučeno da se cijela grupa vrati u grad, u strogu ilegalnost. Stipo Bilan, Jakica Altarac i Esad Ademović već su bili otišli u Jajce, a Ganibegović i Kesten krenuli su naredne večeri u Jezero. Šaćir Maslić je, po zadatku partijske celije, ostao izvjesno vrijeme kod Ilića staja u Malom Vitorogu i u Novom Selu (na području Kupresa), kod Ignjata Marića. Potom se prebacio na teren Glamoča, gdje je učestvovao u pripremanju ustanka. Šaćir je ostao na području Glamoča sve do 1942. godine, kao partijski funkcioner.

Od Radmana, Ganibegovića i Kestena takođe sam saznao da su ustaše iz Jezera i Šipova uhapsile prije dva dana Milana Ilića. Sprovođeći ga prema Jezeru, zlikovci su pokušavali da od njega saznaju gdje se kriju komunisti. Međutim, iako su ga zvјerski mučili, Milan nije popustio.

Hapšenjem Milana Ilića nanijet je težak udarac i onako malo celiji KPJ u Janju, tim prije što je on bio poletan, politički aktivan i popularan u svom kraju. U Janju je ostalo samo pet članova KPJ. Morali smo pojačati budnost. Svaka naša akcija bila je strogo konspirativna.

Nekoliko dana poslije izlaska iz zatvora uspostavio sam vezu s Neđomanjom Vlatkovićem. On mi je s ponosom pričao o hrabrom držanju Milana Ilića i njegove porodice. Takođe mi je rekao da su ustaše svakodnevno krstarile selima Janja, zbog čega je snabdijevanje komunista koji su se krili bilo otežano.

Poslije povratka iz Janja u Jajce i Jezero, pomenuti komunisti su se povukli u strogu ilegalnost, pa nismo mogli održavati vezu s njima. Tada je bila prekinuta i veza s Oblasnim komitetom KPJ u Banjaluci. Ipak, mi smo u Janju nastavili pripreme za ustanak.

Poslije 22. juna 1941. godine, to jest nakon pristizanja vijesti da je fašistička Njemačka napala Sovjetski Savez, u narodu se osjetilo neko olakšanje. Komunisti su od tada počeli otvorenije govoriti ljudima 0 potrebi oružane borbe protiv okupatora i ustaša. Naša politička aktivnost bila je sve intenzivnija. Seljaci su s velikim interesovanjem pratili događaje u zemlji i svijetu, a naročito na njemačko-sovjetskom frontu. Često su nas pitali zašto Crvena armija trpi poraze u borbama s fašističkim trupama. Mi smo odgovarali da su uspjesi fašista na frontu trenutni i uvjeravali ljude da će Sovjetski Savez sigurno pobijediti fašističku Njemačku. Uz to smo često isticali da ćemo i mi, u našoj zemlji, morati da se sa oružjem u rukama borimo protiv okupatora 1 ustaša.

Većina seljaka ispoljavala je raspoloženje za borbu protiv ustaša i okupatora, ali je bilo i onih koji su govorili da se ne možemo goloruki suprotstaviti Njemačkoj sili i tehnicu. To su najčešće izjavljivali stariji ljudi, koji nisu mogli razumjeti tadašnju situaciju. Srećom, njihov uticaj u narodu bio je vrlo mali, što se potvrdilo već prvih dana ustanaka. Tada je ogromna većina seljaka dobrovoljno stupila u naše redove.

Poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, ustaše su sprovodile još svirepiji teror nad srpskim stanovništvom. Ustaške i žandarmerijske patrole sve češće su upadale u sela, hapsile seljake i odgonile ih u Šipovo. Zbog toga su često cijele porodice bježale od kuća i sakrivale se. Mnogi su spavali u šumama i izdvojenim stajama, jer su strahovali da će ih žandarmi i ustaše pobiti ili odvesti u zatvor.

Ustaše su u to vrijeme najviše tragale za komunistima iz Jajca i Jezera koji su poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez pobjegli u Janj. Krstareći selima, zločinci su hvatali pojedine seljane, ispitivali ih, tukli i prisiljavali da kažu gdje se nalaze komunisti. Ali, sve njihove mjere bile su uzaludne.

Boravak grupe komunista iz Jezera i Jajca na teritoriji Janja, od 23. juna do 10. jula 1941. godine, imao je pozitivan politički efekat. Iako je samo mali broj seljaka bio povezan s tim ilegalcima, u Janju se o tome Saputalo. Ljudi su pretpostavljali da se priprema nešto važno, pa su i naše riječi o potrebi organizovanja otpora ustašama i okupatoru povezivali s boravkom komunista u svom kraju.

Ustaše su početkom jula počele hvatati pravoslavne sveštenike i transportovati ih u Srbiju zajedno s njihovim porodicama. Tako je 12. jula otjeran pop Milan Rakita s porodicom. Za čuvara njegove kuće u selu Grbavici postavljen je žandarm Jusuf Murtić, koji je tu ostao sve do ustanka. Fašistički podanici su vjerovatno mislili da će odvođenjem popova i zatvaranjem uglednih ljudi sa područja Šipova obezglaviti i zastrašiti srpski život, kako bi ga što lakše, bez otpora, fizički istrebljivali. Međutim, oni su tim postupcima postizali suprotan efekat, jer je proganjanje i zlostavljanje ljudi podsticalo narod na otpor i rasplasnavalo njegovu želju da se bori protiv okupacije i ustaškog režima.

Mislim da su pripreme u Janju bile dosta dobre, jer je stvoreno raspoloženje naroda za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša. Bilo je, recimo, dovoljno napasti ustašku ili žandarmerijsku patrolu, pa da se pokrene sve što je sposobno za borbu. U tako napetoj situaciji, postojala je opasnost da neko neodgovorno napadne ustaše, odnosno da prije vremena otpočne ustanak. Zato smo morali pojačati budnost i što trezvenije reagovati na sve događaje.

Uvjeren sam da je najozbiljniji propust janjske partijске organizacije u tome što od aprilskega rata do ustanaka nikoga nije primila u svoje redove. Postojali su realni uslovi da omasovimo organizaciju, jer je znatan broj omladinaca ispoljavao spremnost za izvršavanje i najtežih zadataka. Osim omladinaca, bilo je i starijih seflijaka koji su s oduševljenjem usvajali politiku Partije. Međutim, zbog pretjerane budnosti i sektaštva, a donekle i zbog nepovjerenja u ljude, naša partijска organizacija nije dugo omasovljavana. To se odnosi i na početni period ustanaka.

Pripreme za ustanak mogle su, vjerovatno, biti još svestranije i temelj nije da je postojala redovna veza s Oblasnim komitetom KPJ za Bosansku krajinu. Prema ustaljenoj praksi, vezu s Oblasnim komitetom održavali su komunisti iz Jezera i Jajca — uglavnom Jusuf Filipović, Saćir Maslić, Esad Ademović i Stipo Bilan. Katkad su vezu s Oblasnim komitetom u Banjaluci održavali i članovi Partije iz Janja, ali samo prema dogovoru s drugovima iz Jajca i Jezera. Zbog toga su i

sve direktive Oblasnog komiteta za Ćeliju u Janju dolazile preko jajačke i jezerske ćelije KPJ. Koliko mi je poznato, posljednja veza s Oblasnim komitetom KPJ (prije ustanka) ostvarena je 22. juna 1941. godine, a naredna je uspostavljena 6. avgusta. Tog dana je u Jajcu, izvršavajući veoma važan partijski zadatak, Ivica Mažar pao u ruke ustaša. U međuvremenu su ostali bezuspješni svi obostrani pokušaji da se uspostavi ta značajna veza.

Ali kad je Ivica Mažar donio poruku u Jajce, ustank u Janju i Pljevi bio je već podignut.

Ilija Ilić

OSNIVANJE AKTIVA SKOJ-a U PRIBELJCIMA

Kao napredni učitelj, Nemanja Vlatković je 1938. godine došao na službu u janjsko selo Pribeljce. On je tu odmah počeo da okuplja oko sebe napredne ljude, naročito omladinu. Osnovna škola postala je glavno sastajalište mještana.

Nemanja je 1940. osnovao u Pribeljcima omladinsku čitalačku grupu. U nju su uključeni omladinci Simo Bojbić, Milan, Đorđe, Dušan, Slavko, Špika i Ilija Ilić — svi iz Pribeljaca, te Dušan Malinović i Gojko Jovišević iz Podobzira. Grupa se koristila knjigama iz pokretne biblioteke kojom je rukovao Milan Ilić, a najviše su čitana djela Petra Kočića i ruskih pisaca. Ta grupa je uspješno radila sve do početka narodnog ustanka, jula 1941. godine.

Milan Ilić nije slučajno odabran da rukuje pokretnom bibliotekom. On je u to vrijeme pohađao drugi razred tzv. Vidovićeve gimnazije i bio je među nama najobrazovaniji.

Neposredno prije aprilskog rata 1941. Nemanja Vlatković je, kao rezervni oficir, pozvan u bivšu jugoslovensku vojsku. On nam je prilikom polaska rekao da će Kraljevina Jugoslavija vjerovatno brzo kapitulirati, jer nije spremna za rat, a zatim nam savjetovao da nastavimo rad u čitalačkoj grupi i da slušamo Milana. Istovremeno je obećao da će se, ako ostane živ, vratiti u naš kraj i nastaviti svoju djelatnost. I zaista, Nemanja je poslije kapitulacije bivše Jugoslavije ponovo došao u selo Pribeljce.

Jednog ljetnjeg dana 1941. godine Milan Ilić mi je rekao da dođem na sastanak u dolinu zvanoj Lokvetine, u neposrednoj blizini kuće Spike Ilića. Nisam ga pitao zbog čega me poziva, jer sam pretpostavljaо da ćemo proučavati neke materijale, kao što smo to i ranije činili.

Kad sam stigao na određeno mjesto, u hladovini jedne velike lijeske zatekao sam Nemanju i Milana. Ubzro su počeli pristizati i ostali omladinci iz Pribeljaca, članovi naše čitalačke grupe: Simo Bojbić, Dušan, Đorđe, Slavko i Špika Ilić.

Misleći da je riječ o sastanku čitalačke grupe, sa uzbuđenjem sam očekivao razgovor o Korčaginu i ostalim junacima tek pročitanog romana „Kako se kalio čelik”. Međutim, Nemanja nam je počeo govoriti o ulozi i zadacima Saveza komunističke omladine Jugoslavije

(SKOJ-a). Bio sam iznenaden, jer do tada nisam ništa znao o toj organizaciji, a vjerujem da ni ostali prisutni omladinci nisu bili u povoljnijem položaju. To se, naravno, ne odnosi na Milana, jer je on već bio i član KPJ.

Prema mome sjećanju, Nemanja nam je tada rekao i ovo:

— Omladinci koji pristupe skojevskoj organizaciji moraju se naočati i znanjem. Članovi SKOJ-a imaju veoma odgovorne zadatke, a osnova za njihov uspješan rad je ljubav prema svojoj zemlji i mržnja prema okupatoru i domaćim izdajnicima. Oni moraju biti spremni da daju i svoj život, ako to bude potrebno. Dužnost skojevca je da čuva sve tajne svoje organizacije uključujući i pripadnost njoj, mjesta održavanja sastanaka i slično. Član SKOJ-a mora da bude čvrst i odlučan čak i u situaciji koju ocijeni bezizlaznom za sebe, a posebno kad treba da zaštiti svoje drugove. Vi već znate da su neprijatelji okrutni i da nas vrebaju na svakom mjestu. Oni namjeravaju da unište ne samo komuniste nego i sve poštene i progresivne ljudе, cио наš narod...

Potom je nastao tajac. Svi smo bili uzbudeni i ushićeni. Čini mi se da se nismo medusobno ni pogledali, jer su nam oči bile „prikovane” za Nemanju. Ali ubrzo nas je trglo njegovo pitanje:

— Hoćete li da budete članovi organizacije o kojoj sam vam govorio?

Pošto smo svi, jedan po jedan, izrazili želju da stupimo u SKOJ, Vlatković je ustao, svakome lično čestitao i poljubio se s njim, a zatim rekao:

— Drugovi, vi ste od danas članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Mi smo na ovom sastanku osnovali skojevski aktiv u Pribeljcima, u koji ćemo uskoro uključiti još nekoliko omladinaca iz našeg kraja. Vaš sekretar je Milan Ilić.

Aktiv je odmah počeo da izvršava sve zadatke koji su mu postavljeni. Često smo održavali teoretske sastanke na kojima smo proučavali razne ilegalne materijale i čitali naprednu literaturu. Nemanja i Milan su od nas zahtjevali da kažemo kako smo shvatili pročitanu knjigu ili brošuru, šta smo zapamtili. Milan je u tome bio posebno uporan. Ponekad je, čak, insistirao da doslovno ponovimo dijelove nekih poglavljaja. Kome to nije uspijevalo, oštro ga je kritikovao.

Mi smo često, pojedinačno ili po dvojica, bili i partijski kuriri na relaciji Pribeljci — Jajce. Povjerljivu poštu primali smo od Nemanje i odnosili je pojedinim komunistima u Jajcu, a najčešće Stipi Biljami. Iz grada smo donosili neke materijale, koje su nam davali Stipo i Danica Andručić. Sve te materijale obično smo skrivali u torbama napunjениm žitom, pa neprijateljji nikad nisu uspjeli da ih otkriju.

Nemanja je preko nas održavao veze i sa učiteljima u Babićima i Ljuši, zatim sa Petrom Pećom, Vidom Radmanom, Radomirom Mitrićem i drugim komunistima u Janju. Mi smo pomagali i u prikupljanju oružja koje su pobacali pripadnici bivše jugoslovenske vojske prolazeći kroz naš kraj. Da bismo to činili što savjesnije, Nemanja nam je otvoreno govorio da predstoji oružana borba protiv okupatora i ustaša.

Negdje pred kraj juna 1941. grupa komunista iz Jezera i Jajca pobegla je u Janj. Nemanja Vlatković i Milan Ilić su nas zadužili da pribavljamo hranu za njih. Kad smo dobili taj zadatak, učinilo nam se

da neće biti mnogo teškoća. Međutim, pošto ni naši ukućani nisu smjeli znati o čemu je riječ, često smo bili prinuđeni na postupke koje bismo u drugim okolnostima i sami oštro osudivali i sprečavali. Jednostavno rečeno, morali smo krasti. Brašno smo najčešće uzimali iz vodenica na Pribeljačkoj rijeci, a stoku i mlječne proizvode iz svojih domova. Hljeb smo sami pekli. Sve pribavljenе namirnice odnosili smo na određeno mjesto.

Sjećam se i nezgode koju su ilegalci doživjeli kad su pojeli jedan hljeb dobijen od nas. Naime, svi su poslije objeda osjetili malaksalost i pospanost. Dugo su spavalii, kao opijeni, a poslije buđenja imali su nesvijesticu. Niko od njih nije mogao da odgonetne šta je prouzrokovalo te nelagodnosti, pa im se nametnuo zaključak da su ih omladinci nečim otrovali. Mi smo, dakle, ni krivi ni dužni, postali sumnjivi drugovima o kojima smo se svesrdno brinuli. Hljeb smo im, kao i u većini slučajeva ranije, ispekli od brašna uzetog iz jedne seoske vodenice. Srećom, Nemanja je ubrzo došao u posjetu grupi i uspio da nas opravda. Kad je od drugova saznao za njihove nedace, konstatovao je da su pojeli hljeb od ljuljeva brašna.

Vaskrsija Stupar

SASTANAK KOD SELA ŽAOVINA

U prvoj polovini maja kod mene je došao Đuro Marić i rekao mi kada treba da se javim njegovom bratu Bošku radi prisustovanja sastanku. Iz Jajca sam krenuo oko sedam časova. Prešavši Plivski most, pred Željezničkom stanicom sam zapazio dvojicu ustaša. Zato sam odmah ušao u čekaonicu i sjeo među putnike. Srećom, ustaše su nakon desetak minuta ušle u kancelariju šefa stanice, pa sam to iskoristio i između vagona brzo umakao prugom prema Jezeru. Stalno sam se obazirao, bojeći se da ustaše ne podu za mnom.

Tako sam, žureći, brzo stigao na kanal, kod Burića kuće, a potom se između Velikog i Malog plivskog jezera uputio dalje. Oko devet časova stigao sam do Marića kuće (na pola puta između Jajca i Jezera). Otuda sam se, zajedno s Boškom Marićem, čamcem prevezao preko jezera.

Kad smo se popeli u šumu iznad sela Žaochina, vidjeli smo na jednom proplanku Jusufa Filipovića kako sjedi sa desetak ljudi. Sastanak je počeo tek poslije dvanaest časova, jer smo dugo čekali Nemanju Vlatkovića i još neke ljude (koliko se sjećam, pominjan je i pop Milan Rakita). Međutim, oni nisu došli. Pored ostalih, na sastanku su bili Lazo Babić, stolar iz Jezera, Boško Vujić, đak Sarajevske bogoslovije, Boško Marić i Milan Bužanin, seljaci iz okoline Jezera, Vlajko Borojević, službenik iz Jajca, i još neki drugovi koje do tada nisam poznavao, većinom mladi ljudi. Sastankom je rukovodio Jusuf Filipović, komunist iz Jezera, a djelimično i jedan meni nepoznati drug (bio je to Mustafa Ganibegović Ganija, što sam saznao tek kad smo se susreli prvih dana ustanka).

Na početku nam je Jusuf rekao da je to sastanak kandidata za članove Partije i simpatizera KPJ, kojim rukovodi partijska organizacija iz Jezera, a zatim je izložio političku situaciju u svijetu i u našoj zemlji. Obavijestio nas je o komadanju Jugoslavije i stvaranju tzv. Nezavisne Države Hrvatske na čelu sa Pavelićem, o ustaškom teroru nad srpskim narodom i otvorenom pozivu stožernika iz Banjaluke Viktora Gutića da Hrvati istrebljuju Srbe i Zidove. Naročito je istakao demagogiju ustaša, koji su Muslimane, u želji da ih pridobiju, nazivale „cvijetom Hrvatske”.

Govoreći o izdajnicima iz Jezera, naročito se okomio na advokata Islama Filipovića, ističući da će on brzo odgovarati pred narodom zbog saradnje s okupatorom i ustašama. Takođe je naglasio da se zavaravaju oni koji misle da ustaše čine sva zla na svoju ruku. To je, prema Jusufovim riječima, želja i naređenje okupatora, a ustaše ih samo pokorno slušaju. Zato treba znati da poslige Srba i Židova na red dolaze Muslimani i Hrvati.

Potom je govorio o ulozi Partije i o neminovnosti rata između Sovjetskog Saveza i Njemačke. Tvrđio je da će taj rat ubrzo uslijediti, bez obzira na pakt o nenapadanju, te da će Sovjetski Savez pregaziti Njemačku za nekoliko mjeseci. Naročito se sjećam Jusufovih riječi o tolikoj napetosti situacije da se svakog trenutka može očekivati eksplozija.

Saopštio nam je da su Nijemci izdali proglašenje kojim sve imaoce oružja upozoravaju da ga do određenog roka predaju okupacionim vlastima, jer će u protivnom biti strijeljani. Zatim je rekao da moramo uticati na seljake koji imaju oružje da ga ne predaju, ističući da će nam ono trebati za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika koju će povesti Partija.

Svi smo tada dobili zaduženje da obidemo po jedno ili više sela. Tako sam ja dobio zadatak da djelujem u Krčevinama, Čifluku i Močiocima; Boško Vujić i njegov otac Bogdan (koji nije bio na sastanku) zaduženi su za Goricu i Drenov Dol; Vlajko Borojević — za sela oko Vinca i Bravnicu, a ostali drugovi za sela koja gravitiraju Jezera. Takođe smo se dogovorili da slijedeći sastanak održimo kroz petnaestak dana, a da uspostavljamo veze preko Milana Bužanina. Njegova kuća nalazila se kod sela Žaovina (nedaleko od Jezera), u šumi pored želježničke pruge, pa joj je prilaz bio pogodan. Milan je održavao vezu s Jusufom Filipovićem.

Na kraju sastanka Jusuf je pročitao jedan partijski letak, a potom nam skrenuo pažnju na strogu budnost, jer je Gestapo bio organizovao svoju obavještajnu službu na cijeloj okupiranoj teritoriji. Naglasio je da u slučaju hapšenja niko ne smije priznati bilo šta o našem radu niti da poznaće bilo kog od nas. Svako otkrivanje našeg rada neprijatelju, bez obzira na prinudu, smatrano je izdajom.

Drug Filipović nam je govorio citočas, tako jasno i tečno kao da je čitao. Cjelokupno njegovo izlaganje bilo je vrlo zanimljivo. Slušali smo ga s velikom pažnjom i zbog toga što smo vrlo malo znali o najnovijim zbivanjima. Postavili smo mu i nekoliko zanimljivih pitanja, naročito u vezi sa sovjetsko-njemačkim paktom o nenapadanju i našim uticajem na prikupljanje i čuvanje oružja.

Smatram da je sastanak održan u pravo vrijeme. Na njemu su razjašnjene mnoge dileme i ojačan moral ljudi iznenadenih brzom kapitulacijom naše zemlje. Dat je odgovor i na često postavljano pitanje: „Šta će biti sad?“ Prema raspoloženju prisutnih, moglo se zaključiti da su svi uvjereni u snagu Partije. Bilo im je jasno da naš narod nije prepusten samom sebi, to jest da će ga KPJ organizovati i povesti u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Prosto je bilo nemoguće opisati naše raspoloženje u tim trenucima. Čini mi se da nam je neko dao oružje, odmah bismo krenuli u borbu.

Sa sastanka sam otisao optimistički raspoložen i jasno politički orijentisan. Stalno sam razmišljao o neminovnosti sukoba između Sovjetskog Saveza i Njemačke. Bio sam uvjeren da taj rat ne može dugo trajati, to jest da je Crvena armija mnogo nadmoćnija od njemačke soldateske. Pomišljao sam: kad do toga dođe, mi ćemo lako zbrisati ustaše.

Da bih izvršio dobijeni zadatak, jednog dana sam sjeo u voz i krenuo za Šipovo. Konduktor Vaso Pucar poništio mi je kartu i tiho rekao da jedan ustaški žandarm pregleda isprave putnika. Obuzeo me strah, jer kod sebe nisam imao nikakvih isprava, a nije bilo ni poznatih osoba koje bi mogle posvjedočiti ko sam. Razmišljao sam da iskočim iz voza, ali sam zaključio da bih tek onda privukao na sebe pažnju. Odlučio sam: ostaću u vozu i objasniti žandarmu da me poznaje zamjenik ustaškog tabornika u Šipovu Pubu Tolj. Dok sam tako razmišljao, ustaša se, na moju sreću, zadržao u drugom vagonu s nekim poznanicima, pa je voz stigao u Šipovo prije nego on do mene. Na stanicu nije bilo Pube Tolja, iako je obično dočekivao svaki voz. Inače, namjeravao sam da od njega zatražim neku potvrdu za nesmetan odlazak u svoje rodno selo Krčevine i povratak u Jajce. Pubu sam dobro poznavao, jer smo se ranije, kao momci, često družili. Može se čak reći da smo bili добри prijatelji.

Pošto mi je stari Tolj, šef stanice, rekao da je Puba otisao u Jajce, produžio sam za Krčevine. Toga dana naveče okupio sam u kući svoga oca petnaestak seljaka, većinom mladića. Razgovarali smo o novoj vlasti, posebno o Švabama koje su, po mišljenju nekih starijih ljudi, došle da naprave red u našoj zemlji. Većinu prisutnih brinulo je šta će biti s narodom. Pošto sam objasnio namjere okupatora i ustaša, posebno prema srpskom i židovskom življu, nije se više čulo mišljenje da je „Švabo došao da napravi red“. Mnogi su željeli da saznaju hoće li Rusi udariti na Nijemce. Postavljana su mi i neka pitanja na koja nisam mogao odgovoriti. Nisam smio reći da će KPJ povesti narod u borbu, ali sam izjavio da se sa sigurnošću može očekivati rat između SSSR-a i Njemačke. S tim u vezi, izrazio sam uvjerenje da trenutno stanje neće potrajati, pa je potrebno sklanjati se ispred ustaša i noćivati van kuće.

Potom sam posebno razgovarao s omladincima u koje sam imao najviše povjerenja, a to su bili Milan Stupar i njegov brat Pero, Mitar i Savko Cućuz, Ilija Jandrić i drugi. Njima sam rekao kako treba uticati na ljudе da sačuvaju oružje, a oni su meni povjerili da već znaju neke seljane koji imaju puške. Zanimljivo je da neki ljudi nisu predavali oružje samo zato što su se bojali da će odgovarati ako se sazna da ga imaju.

Nakon dvodnevnog boravka u Krčevinama vratio sam se u Jajce, ali preko Šedinca i Bravnica.

Posebno se sjećam 22. juna 1941. godine. Bila je nedjelja, divan sunčani dan. Njemačke motorizovane kolone užurbano su prolazile kroz Jajce na putu od Banjaluke prema Travniku. Bilo je očigledno da se deselio nešto izvanredno, ali nismo znali o čemu je riječ. Tek oko 11 časova čuli smo vijest da je Njemačka iznenada napala Sovjetski Savez. Sve napredne i rodoljubive ljudе obuzela je radost. Smatrali su da će njemačka sila brzo doživjeti krah, te da će time i rat biti okončan. Us-

taški elementi likovali su na svoj način, ističući da će Nijemci za mjesec dana biti u Moskvi.

Da bih nešto saznao o sudbini drugova iz Jezera, koji su od ranije bili uhapšeni, odlučio sam 23. juna da posjetim Milana Bužanina. Zaputio sam se pješice, prugom Jajce — Jezero. Milan mi je rekao da su Jusuf Filipović, njegov brat Irfan i ostali drugovi koji su s njima bili u zatvoru pobjegli 22. juna u šumu. Zatim mi je povjerio da se dvojica iz te grupe nalaze u blizini njegove kuće. Pristao je da me odmah poveže s njima. On je stavio zvono na konja opremljenog samaricom, kao da ide po drva, a ja sam se kretao za njim na odstojanju od oko dvjesto metara.

Pri susretu sa tom dvojicom drugova odmah sam zapazio da su naoružani vojničkim puškama i bombama. Prepoznao sam jednog od njih, jer smo bili zajedno na sastanku prije mjesec dana. Oni su mi, pored ostalog, rekli da se povežem s Kerimom Dželadinovićem Belim, slastičarem iz Jajca, radi prikupljanja hrane i cigareta za drugove koji su pobjegli iz Jajca i Jezera. Dogovorili smo se da pomoći treba slati Miljanu Bužaninu, preko Boška Marića. Prema riječima tih drugova, Jusuf i Irfan nalazili su se na sigurnom mjestu, u šumi nedaleko od Jezera.

Vraćajući se u Jajce, svratio sam u selo Oštro Brdo kod Boška Vujića, u želji da mu prenesem zadatke koje smo dobili. Tek što sam odsjeo, u selu su se pojavile ustaše. Sklonio sam se u sobu iz koje se moglo pobjeći kroz prozor i ubrzo začuo vrisak Boškove majke pred kućom. Provirio sam kroz vrata i video da ustaše odvode Boška. Kasnije je zatvoren i njegov otac Bogdan, pa su obojica likvidirani u nekom logoru.

Predveče sam otišao u Jajce. Povezao sam se s Kerimom Dželadinovićem i prenio mu poruku o prikupljanju hrane i cigareta za drugove koji se nalaze u ilegalnosti. Dogovorili smo se od koga treba tražiti pomoći i ko može učestvovati u akciji.

Ustaše su saznale za moju aktivnost, pa sam jednog dana uhapšen na ulici. U zatvoru sam zatekao Jusufa i Irfana Filipovića, koji su uhvaćeni nedaleko od Jezera. Tu je bio i Radomir Mitrić, koji je zatvoren tri dana prije mene.

Mile T. Nišić

PRIPREMANJE ZA USTANAK

Čim su ustaše donekle učvrstile svoju vlast u Jezera, počele su da hvataju i zatvaraju videnije ljudi, prvenstveno Srbe. Njihova patrola došla je početkom maja u Žaovine da bi i mene odvela u zatvor. Kod kuće je zatekla samo moju majku, jer sam se ja krio u šumi. Ustaše su majci rekli zašto su došle i, naravno, uvjeravale je da se ništa ne boji za mene.

Nisam se uopšte čudio što hoće da me strpaju u zatvor. Ranije sam često bio u društvu Jusufa Filipovića, poznatog komunista iz Jezera. On je dolazio u naše selo da lovi. U stvari, lov mu je služio kao kamuflaža da može stupati u dodir sa seljacima i pružnim radnicima, širiti među njima napredne ideje i objašnjavati im tadašnju vojno-političku situaciju koja je nagovještavala novi rat. Mladima je otvoreno govorio o socijalističkoj revoluciji i vlasti radničke klase, kakva je bila stvorena u Sovjetskom Savezu. Kad bismo primijetili da u naše selo dolazi neki lovac, trčali smo da vidimo je li to Jusuf. Oko njega smo se rado okupljali, jer nas je sve više interesovalo ono što nam je govorio i objašnjavao. Zahvaljujući najviše Jusufu, ja sam novonastalu situaciju dobro shvatio. To mi je pomoglo, pored ostalog, da se u periodu priprema za ustank pravilno orijentisem i dobro skrivam od ustaških bandi. Čak sam uticao na neke komšije i prijatelje kako da se čuvaju i spremaju za nastupajuće događaje. Na žalost, situacija je bila toliko složena i teška da su mnogi nasjeli neprijateljskoj propagandi ili se pokolebali zastrašeni ustaškim terorom. Takvi su, većinom, još prije narodnog ustanka dospjeli u ustaške zatvore i logore, odakle se nikad nisu vratili.

Ustaše su početkom juna ponovo došle u moje selo, u namjeri da me uhvate. Ali ni tada nisam bio kod kuće. Krio sam se po prostranim šumama i uvalama. Naveče sam se privlačio svojoj kući da bih se snabdio hranom i saznao novosti. Jedne večeri našao sam majku uplakanu. Ustaše su tog dana otjerale u jezerski zatvor mog starijeg brata Boška. Majci su rekli da i ja dodem u Jezero bez ikakve bojazni. Obećali su da će onda pustiti i mene i mog brata. Jadna majka, misleći samo kako će nas spasti, povjerovala je ustašama i obećala da će im mene poslati. Našao sam se u neugodnoj situaciji. U početku sam se malo

kolebao, iako mi je bilo jasno da se nikad ne bih vratio iz Jezera. Potom sam se dobro pribrao i odlučno rekao majci da će, ako odem u Jezero, ostati bez ijednog svoga sina. Ona se s tim složila, ali nije prestala da kombinuje kako bi mogla spasti Boška. Na koncu je rješila da ode kod Smaje Hasića, znajući da on ima priličan uticaj na ustaše. Uz to, računala je na njegovo poštjenje i čovječnost. I, stvarno, nije se u tome prevarila. Poklonila je Smaji jedno malo jare i zamolila ga da joj pomogne. On je to obećao i učinio. Ubijedio je nadležne predstavnike ustaške vlasti u Jezeru da Boška puste na slobodu. Niko tada nije bio sretniji od moje majke.

Meni je dosadilo stalno sakrivanje po šumama i bježanje ispred ustaških patrola. Zato sam odlučio da ih nekako zavaram. Jedne večeri došao sam kući i rekao svojoj majci da ustašama kaže da sam otpuštovaо vozom za Beograd, da su mi neki prijatelji izvadili propusnicu. Kad su ustaše sutradan došle u naše selo, majka im je saopštila da sam upravo toga jutra otputovao za Beograd. Pred njima je izražavala tugu i brigu, govoreći da mogu nastradati „u tuđem svijetu“. Djelovala je vrlo ubjedljivo, pa su prestali da me traže. No od tada sam se morao povući u strogu ilegalnost.

Sa mnom je stalno održavaо vezу Mujo Čosić, takođe iz Žaovina. On mi je od prvih dana okupacije saopštavaо podatke o ustaškim namjerama i planovima. Savjetovaо mi je da se nipošto ne pojavljujem, jer su ustaše na svojim sastancima pominjale i moje ime, praveći kombinacije kako da me uhvate. Protivnici su dobro znali da sam često bio sa Jusufom, te da ga veoma cijenim i volim. To znači da sam im smetao iz dva razloga: kao Srbin i kao prijatelj poznatog komunista.

Nasuprot Muji Čosiću, njegov prezimenjak i komšija Alija radio je aktivno za ustaše. Naime, on im se, kao muhtar, odmah stavio u službu. Naredio je, pored ostalog, da se sve srpske porodice naveče sakupljaju i noćivaju kod njega. Neupućeni i nezaštićeni narod morao je prihvatiти to ponižavanje. Alija ih je ujutru puštao, uz strogu prijetnju da nikud ne smiju ići bez njegova odobrenja. Takođe im je naredio da mu moraju prijaviti svakog nepoznatog čovjeka koji bi došao u njihovo selo. Alija je kod sebe sakupljaо oko trideset ljudi, žena i djece. To je bila ustaška taktika držanja Srba na okupu, pod isprikom da ih na taj način zaštićuju. U stvari, oni su ih spremali za hapšenje i istrebljenje, ali se to tada nije moglo ni pretpostaviti.

Čim je Njemačka napala na Sovjetski Savez, Mujo Čosić je došao do mene. Rekao mi je da niko iz sela više ne odlazi na prenoćište kod Alije, jer su ustaše odlučile da ih sve odvedu u zatvor, a to znači u nepovrat. Ja sam preko ljudi koji su sa mnom stalno održavali vezu prenio to svima u selu. Te večeri niko nije došao da prenosi u Alijinu kuću. Nastalo je vrijeme straha, progona, divljanja i hajki razbjesnjelih ustaša. Narod je bježao i skrivaо se po šumama. U selu smo postavili neku vrstu straže prema Jezeru i pruzi. Njen zadatak bio je da odmah javi ukoliko ustaše krenu prema Žaovinama.

Mujo je ranije održavaо vezu između mene i komunista zatvorenih u Jezeru. A kad su oni 22. juna pobjegli iz zatvora, Meho Kesten i

Mustafa Ganibegović Ganija prebacili su se uz njegovu pomoć kod mene u Osoje. Ja sam ih tamo krio i hranio nekoliko dana.

U to vrijeme nastala je velika potražnja za oružjem. Jedini sam ja od Žaovljana imao pušku, a bivši policajac Bogdan Vujić pištolj. Pušku sam nabavio ubrzo poslije dolaska iz Beograda, odakle sam kao vojnik pobjegao poslije kapitulacije zemlje i raspada kraljevske vojske. Naime, doznao sam da Milan Jovanović iz Boraca ima dvije vojničke puške, kojih se nekako dočepao od vojnika bivše jugoslovenske vojske koji su tuda odstupali. Odlučio sam da mu bar jednu izvučem. Žato sam se mojim čamcem, sa jednim prijateljem, tokom noći prevezao preko Plivskog jezera i došao Milanovoj kući. Nakon izvjesnog natezanja, uspio sam da kupim jednu pušku i 180 metaka. Vratili smo se natrag, u Žaovine, bez ikakvih smetnji. Pušku sam dobro sakrio. Osim tog prijatelja i Muje Čosića, niko u selu nije znao za nju. Mujo je o tome obavijestio Mehu Kestena u zatvoru.

Jedne noći došao je mojoj kući Rade Ceno iz sela Mila, inače čestit radnik „Elektrobošne“. On je bio uključen u narodnooslobodilački pokret. Od partijske organizacije u Jajcu dobio je zadatak da prikupi podatke o oružju u selu Žaovinama. Trebalo je da te podatke predam za četiri dana, ali sam ih već imao. Zapravo, kako sam ranije rekao, niko osim mene nije imao pušku.

Ustaše su nekako saznale da se u Žaovinama kriju Kesten i Ganibegović, pa su počele da tragaju za njima. No i oni su osjetili potjeru i blagovremeno se povukli na Goricu. Kesten me je prije polaska zamolio da mu dam svoju pušku. Naveo je za to razloge koje sam morao usvojiti. Dao sam mu pušku i svih 180 metaka, a meni je preostalo da se pouzdam u poznatu narodnu izreku: „Dok je živa glava, biće i oružja.“ Ona se, zaista, počela ostvarivati čim je buknuo ustank. Mnogi od nas snabdijeli su se oružjem koje smo zaplijenili u borbama protiv ustaša i domobrana.

Tek što su Mustafa i Mehо umakli prema Gorici, u Žaovine je došla ustaška patrola. Ta trojka je detaljno pretražila Osoje, stalno pucajući da bi uplašila narod i odagnala vlastiti strah. Tu su uhvatili Mirka Nišića, potom u Zabrdju Spasana Vujića, a kod Vukadinovih kuća Mitra Vukadina. Njih trojicu sproveli su u ustaški zatvor u Jezeru. Ostali Žaovljani i ja bili smo se dobro sakrili u šumi da nas ni četa ustaša ne bi mogla pronaći.

Ustaški zlikovci su trojicu zatvorenika tukli i mučili na razne načine, nastojeći da od njih doznaju nešto o Ganibegoviću i Kestenu. Međutim, to im nije uspjelo. Uhapšeni ljudi nisu ni znali nešto konkretno o sakrivanju komunista u Žaovinama. Oni su o tome samo po-nešto načuli, ali ustašama ništa nisu rekli. Iz zatvora su ih pustili izmučene i isprebijane. Sjećam se da je Spasan Vujić bio sav modar od udaraca. Da bi zaliječio povrede, ukućani su mu leđa omotavali sirovom ovčjom kožom.

Jednog dana, kroz naše selo je šapatom prostrujala vijest o dizanju ustanka u Drvaru. Niko nije znao odakle je vijest stigla, ali smo u nju vjerovali i radovali joj se. Detalje o početku ustanka takođe nismo znali. No to tada nije ni bilo važno. Po selu su kružile različite

vijesti o ustanku. Očekivali smo da će on, kao neka svemoćna sila, uskoro zahvatiti i naše selo.

Kad je 2. avgusta grupa ustanika, koju je predvodio Dušan Metlić, samoinicijativno napala i razoružala stražu na kanalu, u meni se javila izvjesna ljutnja zbog toga što nismo bili obaviješteni o akciji. Jer znao sam da bi se mnogi Zaovljani već tada pridružili ustanicima. Naročito sam zamjerao Ganibegoviću i Kestenu, imajući u vidu njihovo obećanje da će me obavještavati o svim važnim događajima i aktivnostima.

Sutradan sam primio poruku da je za 4. avgust zakazan sastanak ustanika na Gorici. Moje komšije i ja shvatili smo to kao poziv da se priključimo ustanicima. Na taj zbor otisao je i izvjestan broj ljudi iz Žaoštine i Brišića. Tamo smo zatekli masu ustanika, koje su predvodili Dušan Metlić i Stanko Kutnjac. Otuda smo otišli u Jelovac, gdje se sakupilo nekoliko stotina ljudi. Formirali smo prve ustaničke čete i bataljon. Nekoliko dana kasnije održan je znatno veći zbor u Grbavici. Tom prilikom je istaknuta crvena zastava.

Tih dana sam stupio u 4. janjsku četu.

Spiro Špika Ilić

PRIKUPLJANJE I SKRIVANJE ORUŽJA

Negdje krajem aprila ili početkom maja 1941. vratio sam se iz bivše jugoslovenske vojske. Iako sam došao u rodno selo Pribeljce, nisam se radovao. Naprotiv, osjećao sam se nelagodno, kao da sam bio kriv za kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije i njene vojske. Posebno mi je bilo žao što nismo imali sposobne starještine koje bi nas predvodile u borbi protiv njemačkih i talijanskih fašista.

Tih dana su mi izgledali suvišni čak i susreti sa susjedima i prijateljima. Jedino sam želio da porazgovaram s učiteljem Nemanjom Vlatkovićem, koji se tih dana takođe vratio iz bivše vojske. S njim sam, inače, od ranije bio veliki prijatelj. Često smo se sastajali i razgovarali o svemu i svačemu.

Odlučio sam da posjetim Nemanju. Jedne noći krenuo sam kroz Iješčar ka pribeljačkoj Osnovnoj školi, gdje je on i stanovaо. Kad sam zakucao na vrata, otvorio mi je i pozvao me unutra. Sjeli smo i počeli da pričamo o svojim doživljajima u vojsci, posebno poslije kapitulacije. Međutim, Nemanja je najviše govorio o potrebi prikupljanja i skrivanja oružja, municije i razne vojne opreme, ističući da će doći vrijeme kada ćemo nadoknaditi ono što je propušteno u kratkotrajnom aprilskom ratu. Pošto sam mu otvoreno rekao da ne shvatam kako on to zamišlja, Nemanja se blago nasmiješio i rekao mi:

— Tek sada se treba dobro pripremiti za dugotrajni rat protiv agresora, jer ćemo imati prilike da pokažemo koliko smo spremni da se žrtvujemo za naš kraj i našu domovinu. Komunisti i drugi napredni ljudi povećće narod u borbu, a nama se sada, kao osnovni zadatok, nameće objašnjavanje ljudima da skrivaju oružje koje pripadnici bivše vojske prilikom prolaska kroz naša sela masovno bacaju.

Naš razgovor uz petrolejsku lampu trajao je do kasno u noć. Nemanja je otvoreno i ubjedljivo govorio o uslovima predstojeće borbe, ne krijući da će ona biti veoma teška, pa sam stekao utisak da mu zaista treba vjerovati i slušati njegove savjete. On je novonastalu situaciju prikazivao realno, ali sa puno optimizma i odlučnosti. Zato sam i ja te večeri, iako nedovoljno upućen u sve okolnosti, stekao neko čudno samopouzdanje i vjeru u pobjedu. Nešto kasnije saznao sam da je Nemanja slične razgovore vodio i s mnogim drugim naprednim mje-

štanima, prvenstveno sa svojim najbližim saradnikom Milanom Ilićem, članom Partije, a preko njega ili lično s naprednim omladincima iz Pribeljaca i Podobzira.

Osnovni zadatak bio je pronalaženje i skrivanje oružja koje su pripadnici bivše vojske bacali ili davali mještanima. U tome su najaktivniji i najuspješniji bili Milan Ilić i Dušan Malinović. Prema nekim podacima, njih dvojica su prikupili i sakrili desetine pušaka. O tome je Milan odmah obavijestio Nemanju Vlatkovića.

Dušan Malinović je negdje na obroncima Krive jelike „uskladišto” dvadesetak pušaka, zakopavši ih u zemlju. To je saopštio Miljanu Ilicu, ali nije uspio da mu pokaže mjesto. Nekoliko dana kasnije otišao je u Jajce da bi dopremio robu za trgovinu svoga oca. Otuda se nikad nije vratio, jer su ga ustaše uhvatile i likvidirale, pa zato oružje koje je on zakopao nije pronađeno. Vijest o nestanku toga mladog komunista bolno je odjeknula u našem kraju.

Oružje koje je Milan Ilić sklonio u Pribeljcima, na mjestu zvanom Ambarine, ubrzalo je doseglo u ruke žandarma iz Glogovca. Naime, neko je primjetio gdje je Milan sakrio puške, pa se vijest o tome proširila po selima i zaseocima. Saznavši to, Boško Mihajlović, zvani Cupić, žandarski doušnik iz sela Maričevine, odmah je obavijestio svoje „poslodavce” u Glogovcu. Žandarmi su lako pronašli oružje, a Milan je zbog toga, kao prvu opomenu, dobio nekoliko jakih šamara.

Taj događaj iskoristišten je kao povod za još jedno upozorenje da oružje, municiju i vojnu opremu treba skrivati pažljivo, u najstrožoj tajnosti, prvenstveno noću i uz dobro obezbjedenje. Nemanja Vlatković je to zahtijevao prvenstveno od članova Partije i naprednih omladinaca koji su sarađivali s njim i izvršavali konkretnе zadatke.

Među onima koji su skrivali oružje isticao se i Stanko Adžaip, zvani Solunac, iz zaseoka Grabeža. Doznavši da je to stav naprednih ljudi, on se kao patriot samoinicijativno uključio u akciju i po šipljama pored Pribeljačke rijeke sklonio znatan broj pušaka. No ni s tim oružjem nismo imali sreće. Kad je Solunac otišao u Kupres da obavi neki svoj privatni posao, ustaše su ga uhvatile i likvidirale.

Ipak, znatne količine oružja i municije uspješno su sačuvane i upotrijebljene već prvih dana ustanka u Janju i Pljevi. Sviest, nepokolebljivost i tradicionalni patriotizam naših ljudi pobijedili su sve prijetnje i represalije okupatora i njegovih podanika — domaćih izdajnika. Dobro se sjećam i jedne izmišljotine koju su neprijatelji vješto proturali u cilju zastrašivanja naroda, to jest da Nijemci imaju aparat pomoću kojih mogu lako pronaći skriveno oružje. Ti aparati istovremeno otkrivaju i ko je to oružje sklonio. Potom je slijedila prijetnja da će biti na licu mjesta ubijen svako ko je to uradio.

Ustaše i žandarmi bezuspješno su tragali i za grupom komunista iz Jajca i Jezera, koji su pobegli u Janj odmah nakon objavljuvanja vijesti o napadu Njemačke na Sovjetski Savez. Te drugove prihvatali su Radomir Mitić, Nemanja Vlatković i drugi janjski komunisti. Starajući se o njihovoj bezbjednosti i snabdijevanju, oni su uspjeli i da ih naoružaju. U toj grupi nalazili su se Stipo Bilan, Šaćir Maslić, Mu-stafa Ganibegović, Jakica Altarac, Esad Ademović i Meho Kesten.

Dr Mića Branislavljević

SUSRETI SA FRA JOSIPOM MARKUŠIĆEM

Fra Josipa Markušića upoznao sam 1923. u Jajcu, gdje sam bio ljekar sve do 1941. godine. S njim sam se od tada često saštao, izmjenjivao riječi i misli za sve vrijeme bivše Jugoslavije u Jajcu i poslije oslobođenja u Sarajevu.

Fra Jozo se isticao već svojom vanjštinom: odmjeranim i uspravnim držanjem i hodom, blagim izrazom lica, koji je davao utisak smirenosti, vedrine i umnosti. Jednom riječu, bio je privlačan čovjek. Govorio je u narodnom duhu — sažetim riječima, sa izrazom produhovljenosti.

Već prvih dana zapazio sam da je odan bratstvu i jedinstvu naših naroda. Možda i nesvesno, još u djetinjstvu upio je u sebe i nosio kroz cijeli život u svojoj svijesti misao o istom porijeklu i sudbini naroda u kotorvaroškom kraju, iz kojeg je ponikao. Uočio je svoje pravo mjesto u društvenom i političkom životu naših naroda. A to nije bilo lako, jer su postojala oprečna društvena opredjeljenja i pokreti. Ali on je dobro poznavao tešku istoriju naših naroda od dolaska na Balkan: srednji vijek, Tursku Carevinu i Austro-Ugarsku Monarhiju, bune i ustanke u Hrvatskoj, Krajini, Bosni, Crnoj Gori i Srbiji.

Stoga su njegovi stavovi o životu, društvenom i političkom stanju došli do punog izražaja. Zato je realno sagledao nemirnost kretanja svijeta ka progresu i socijalističkom poretku.

Zbog svega toga, neko iz Jajca oklevetao ga je kod biskupa Garića u Banjaluci — da se druži i prijateljuje isključivo sa inovjercima i bezvjernicima. To ga je teško pogodilo, ali je smireno reagovao i sve podnio, svjestan da kao duhovnik služi svome narodu.

Kad sam za ovo saznao, uputio sam pismo biskupu Gariću u kojem sam uzeo u zaštitu fra Josipa Markušića. Naveo sam, pored ostalog, da je fra Josip narodni čovjek,¹ da se bori za narodno jedinstvo, da je čast svakom rodoljubu družiti se s njim i slušati njegove riječi.

Čim su Nijemci stigli u Jajce i okupirali ga, pokupili su jednu grupu građana i seljaka iz Janja, kao svoje taoce. Smjestili su nas u potkrovљe Franjevačkog samostana, a u njegovom dvorištu bila je motorizovana njemačka jedinica. Za to vrijeme, čim bi mu se pružila prilika, fra Jozo nas je obilazio i saopštavao nam vijesti o događajima u

Jajcu i okolini, a i na svjetskim ratištima. Time nas je krijepio, dopri-nosio da održimo vjeru u konačnu pobjedu nad fašizmom.

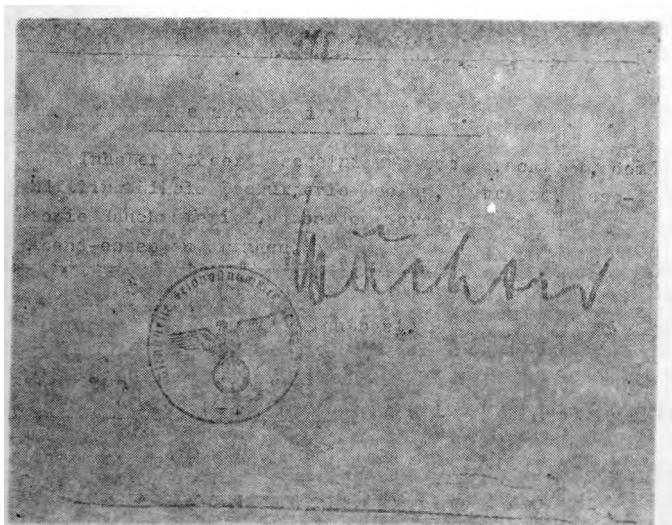
Ustaše pridošle sa strane namjeravale su da sruše novosagrađenu malu Pravoslavnu crkvu u Jajcu. Ali fra Jozo im se hrabro odupro, pa je sačuvano jedno umjetničko djelo: izrezbareni ikonostas jajačkog maj-stora Hajrudina Kršlaka i ikone akademskog slikara iz Makedonije Lazara Ličenoskog, rađene po uzoru na srednjovjekovne manastire.

Za vrijeme prisilnog pokrštavanja, fra Jozo je zaštitio dio ugро-zenog naroda, hrabreći ga isticanjem da je svako zlo prolazno.

Taj čestiti duhovnik odmah je neustrašivo stao uza svoj narod i priklonio se narodnooslobodilačkom pokretu. Zato je s radošću doče-kao oslobođenje Jajca i dolazak druga Tita.

Poslije oslobođenja, povremeno smo se susretali u Sarajevu, gdje je bio provincijal Bosne. Njegova pisma, zapravo pisamča, bila su krat-ka i u stilu narodnih izreka. Tako je 1959. napisao: „Čovjek može biti i slab i bolestan, pa ipak mlad i u mirnoj savjesti i čovječanskom poletu.”

U dubokoj starosti, iscrpen i osamljen, umro je u Jajcu. Sahra-njen je na groblju Franjevačkog samostana.

Faksimil dozvole za posjete taocu Nikoli Đurđeviću

DOZVOLA

Ovom dozvolom se odobrava zatvoreniku Nikoli Đur-đeviću upotreba deka, madraca, materijal za čitanje i pušenje, a osim toga donošenje jutarnjeg i večernjeg jela.

Leutnant

Fra Josip Jozo Markušić

BILJEŠKE IZ FRANJEVAČKOG SAMOSTANA

U mojim zabilješkama za 27. marta 1941. godine piše: „U Beogradu otkaz tripartitnog pakta, u Jajcu opšte veselje!”

Svi smo voljeli mir, ali ne mir vezanog čovjeka koji je izgubio slobodu, poštenje, čast i poštovanje u svijetu, nego mir među slobodnim narodima ili onima koji se bore za slobodu; mir među junacima, kako kaže narodna pjesma.

Međutim, 6. aprila 1941. godine od 7–8 časova bombardovan je Beograd. To smo čuli preko radija. I u Jajcu je sirenom objavljena uzbuna, a to je značilo početak rata. Mi smo željeli, kad već počinje, da protekne u opštoj narodnoj slozi, bez izdajica i zlobnika; a inače na bojnom polju kako ispadne, jer se apsolutno vjerovalo u dobar završetak, makar i tamo na kraju svih krajeva.

U 10 časova istoga dana prekide se radio-emisija iz Beograda, što je značilo da se mrak spušta na našu zemlju, ali ne i na naša srca, jer se u taj mah zaklesmo da ćemo u duši i srcu ostati nepokoreni i slobodni. U nastupajućoj, očito svjetskoj kataklizmi u prvi mah i to je bilo zadovoljavajuće. Sjećali smo se kosovske epopeje, kad nam zemlja bješe poharana, a narod odmah, u isto vrijeme, okupatoru za leđima uz gusle pjevaše pjesme nepomirljivosti i borbe i slobode.

Sadanji okupator bio je kudikamo neljudskiji od onog kosovskog, ali smo i mi bili odlučniji.

Dvadeseti april 1941: Neki novoosnovani odbor u Jajcu traži od Franjevačkog samostana limenu glazbu ... Rekoše nam: za proslavu Hitlerova rođendana. Na traženje, i usmeno i pismeno, samostan odbi. Istog dana bio je negdje banket u gradu za njemačke oficire i uzvanike. Pozvani smo na banket i mi, franjevcii, ali nismo išli.

Dvadeset prvi april: U gradu se šapatom pronose glasovi da su Srbi potkupili fratre. To će se jednom dobro i jasno vidjeti. Ljubav, milosrđe i jednakost ne treba kod ljudi potkupljivati, da bi ustrajali za istinu i pravdu.

Drugi maj: Već se čulo za „četnike” oko Jajca, kako su jajčani u prvi mah nazivali ustanike za slobodu; Varcarani su im dali ime „komite”.

Šesti maj: Nakon mjesec dana od bombardovanja Beograda, a time ujedno i početka rata, iako bez objave, ugledne Srbe, građane i seljake, činovnike i sveštenike, njih 30 do 50 za cijelo vrijeme talaštva, najprije zatvorene u Sreskom poglavarstvu, dana 15. maja ovaj put njih 31, opkoljene sa svih strana vojničkom pratnjom, da bi izgledalo strasnije, demonstrativno vodeći ih kroz cijeli grad najdužim putem, prebacise u Franjevački samostan, ne bi li se iz tog izlegle bilo kakve jugoslovenske smutnje. Ako ništa drugo, bila je okupatorska mudrost — da ostanu bratska zla sjećanja.

Međutim, nije loše ispalo. Jer, ako bi se anketirali preživjeli taoći, uvjerili bi nas da se okupator prevario, kao što se prevario i u tome da svoj životni prostor širi po našim brdima i šumama. Tada je u samostan došao, rekao sam, 31 talac. Kasnije se broj mijenjao, rastao ili opadao, ali ovi su iz samostana otišli živi i zdravi, mislim i sa lijepim uspomenama. I ovdje smo se zavjerili, iako smo okupirani, da se nećemo predati. Za boravka u samostanu kupljena je za taoce kava i duhan od dobrih ljudi u gradu. Hrana im je donošena od kuća. Donosili smo im knjige za čitanje. Bili su dobro raspoloženi. Prema imetku samostana, boravkom u kući ili šetnjom u vrtu, odnosili su se svi taoci neobično disciplinovano.

Najzad, kada je njemačka vojska iz Jajca 8. juna odstupila prema Banjaluci, taoći su pušteni kućama. Postrojenima, oko ponoći, zaprijećeno je da svojim glavama garantuju miran prolaz njemačke vojske do Banjaluke. Starješina kuće takođe je bio prisutan kada su taoći pušteni. Njemu je zaprijetio komandant, a preko njega i ostalima, da će obavijestiti „firera“ o neprijateljskom stavu franjevaca. Taoći su kasnije, govoreći o ovom postupku, isticali kako su mislili da su jedino Srbi okupirani, a bili su očito i Hrvati i Muslimani, te su stoga još više žalili što nikoga svoga nevi de slobodna u svojoj zemlji. Komandant je tada rekao starješini kuće kako je čuo da su franjevci od početka protivni njemačkoj vojsci. Sreća je da nije čuo sve! O talaštву Srba u samostanu na svršetku da i ovo kažem: talac je talac, ali su to ipak bili izuzetni zajednički dani svih nacija i nacionalnosti.

Devetnaesti maj: Iznimni proglašenje za Srbe i Židove. Srbi smiju zazlatiti samo u jednu gostionicu, koja je bila na Trgu kralja Tomislava, a Zidovi ni u jednu.

Osamnaesti jun: Pogoršava se stanje Srba u gradu; sve su u većoj životnoj opasnosti. Zato svi koji su mogli, počeše se sklanjati u Srbiju. Prvi znak pogoršanja i opasnosti bilo je afiširanje proglašenja da Srbi ne smiju na svojim kućama vješati hrvatske zastave. To je ukazivalo da su time kuće obilježene.

Devetnaesti jun: Saznadoh da su po gradu izlijepljene plakate o strijeljanju Srba i jednog Muslimana na Komaru.

Dvadeset drugi jun: U 5 i po časova u jutru Njemačka navijesti rat Rusiji.

Dvadeset treći jun: Doznao sam da su uhapšeni komunisti u Jezetu, kad su čuli za napad Njemačke na Rusiju, pobegli iz zatvora u šumu.

Prvi jul: Jajački „Kulturbund“ zauze tri prostorije srpsko-pravoslavne crkvene opštine: Kolo srpskih sestara, Bratstvo sv. Save i Parohijalno zdanje i još jednu sobicu na prvom spratu.

Drući jul: Od danas počeše dolaziti Srbi sa sela k nama u samostan, moleći za intervenciju i pomoć u raznim progonstvima. Činilo se što se moglo, ali ne tvrdim da se moglo puno, budući da ni sami nismo dobro stajali.

Šesti jul: Na velikoj konferenciji u opštini, nekakvi izaslanici vlasti govore o dobrovoljcima za rat protiv Rusije, kao i o tome da će se kmetovska selišta oduzeti Srbima i vratiti starim vlasnicima, a nešto će se podijeliti i siromašnima. Ove nespretnе laži narod nije primao k znanju.

Dvanaesti jul: Danas dva kamiona puna pravoslavnih paroha sa terena Jajca i Mrkonjića otjeraše preko Banjaluke prema Srbiji. Bila je subota.

Trinaesti jul: Jedan od kamiona koji su juče odvezli srpske parohе za Banjaluku — sa istim šoferom, koji se zvao Vlado — danas je povezao iz Banjaluke 10 djevojaka, tzv. Radne mladosti, ali se kod tunela pred Jajcem strovalio u Vrbas. Poginulo je pet djevojaka (četiri katolkinje i jedna Muslimanka). Istoga dana, u 17 časova, bio je njihov sprovod iz Grand-hotela u Jajcu za Banjaluku.

Dvadeset sedmi jul: Čuje se za ustank u Drvaru i Oštrelju, pa sve do Prijedora.

Trideset prvi jul: Neki Srbi i Zidovi, muški, deportiraju se vozovima prema Brodu ...

Prvi avgust: Danas nešto značajno! Po Borcima i Milama ne dađoše puške Hrvatima-katolicima, bojeći se da bi se oni mogli sa Srbima udružiti.

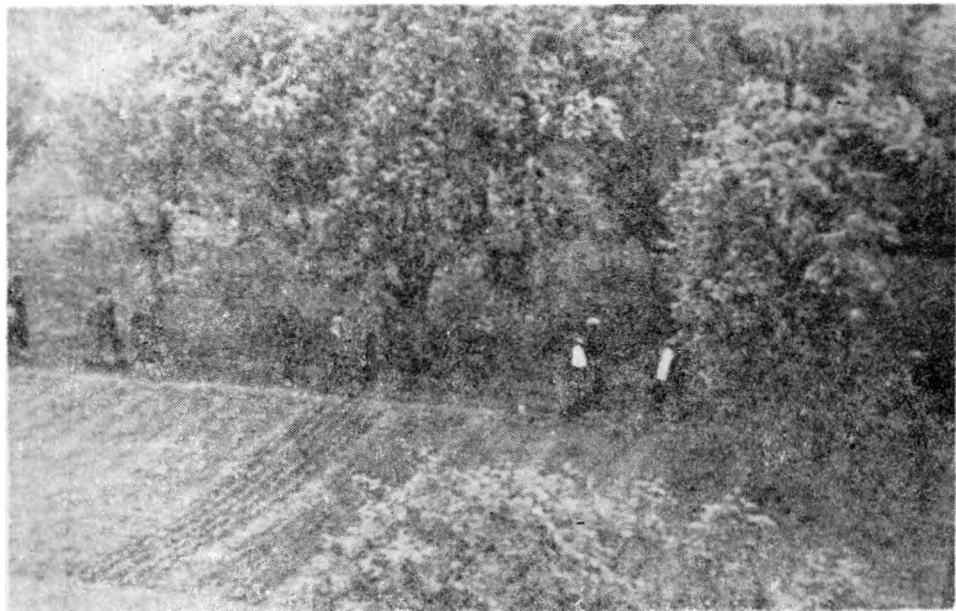
Šesti septembar: Opet nešto značajno! Nekakve ustaše dovedoše u logor i zatvoriše kotarskog predstojnika Stefanića inače Hrvata. Nije to tako ostalo, niti jeugo trajalo, jer nastadoše tužbe po Zagrebu. Predstojnik je ubrzo pušten.

Sedmi septembar: Nedjelja naveće, uoči katoličke Male gospojine. U Podmilačju, odmah preko željeznog mosta na desnoj obali Vrbasa, u zvanim Dramčevim rasadnicima, ubijeno je oko 160 Srba, seljaka. Podmilački župnik pričao je da cijelu noć nije spavao, budući da se već načulo tako nešto, ali protiv iznenadnih mračnih sila nije mogao ništa učiniti. Zlo je tih dana zagospodarilo zemljom, pa i ovim krajem. Neki Srbi, građani i činovnici, kandidati za istovjetnu sudbinu, u isto vrijeme zatvoreni u Privrednoj banci, spaseni su intervencijom protusila.

Deseti septembar: Opazili smo i pribilježili da žene iz srpskih sela samo u „katoličkim haljinama“ (da se tako izrazim) dolaze u grad, ako šta imaju posvršavati. A predveče, i muški i ženski pravoslavni svijet sklanja se po katoličkim kućama. Hrvati-katolici melju žito Srbima i donose im iz grada što treba. Kako smo izvješteni, slično postupaju i Muslimani prema Srbima iz Baljvina, štiteći ih u svakom pogledu, i to najodlučnije. Sve je to zapisano u hronici „Epopeja bratstva, milosrđa i jedinstva“, o čemu će se stoljećima pričati, da se u bilo kakvim novim iskušenjima ne bi zaboravilo.

Devetnaesti septembar: Sramota dana i začetnika djela! Dijeli se građanima na izdržavanje oko tridesetoro srpske djece, muške i ženske, koja su ostala bez očeva, a majke im se kućama puštaju. Kišica je rominjala dok su dijeljena ta djeca (kao da su bila za prodaju) iz dvorišta kavane iza apoteke. Bilo je žalosno gledati te tragične prizore svojstvene kamenom dobu.

Prvi oktobar: Krvava borba ustaša protiv ustaničkih na Jezeru. Izgibija ustaša po jezerskoj šaši. Među ostalima, pogibio je časnik Ivanović i neki Rudan sa otoka Hvara.

Taoci, Srbi, u dvorištu Franjevačkog samostana u Jajcu, 1941. godine

Sedmi oktobar: Izgorjelo Jezero. Podastranci izbjegli iz svog sela prema Jajcu.

Deseti oktobar: Devet ustaša poginulo u Jezeru, ne računajući one koji su u šaši ostali, danas je dovezeno i u Jajcu sahranjeno.

Dvanaesti oktobar: Ne održava se godišnji sajam u Jajcu, zbog nemira u okolini.

Četrnaesti oktobar: Pojavio se u Jajcu letak travničkog vojnog zapovjedništva namijenjen „buntovnicima“. Bio je to, u stvari poziv ustanicima da se predaju i kući vrate. Ali oni s kojima se loše počelo postupati ne htjedoše se vratiti.

Osamnaesti oktobar: Ustaše se povlače iz Varvara. Talijani sa biru kola.

Dvadeset i drugi oktobar: Mnogi Srbi koji su došli poslom, u župskom uredu samostana hvale ljubav, svakovrsnu pomoć i bratsko susretanje katolika-Hrvata, ištičući da se bolje ne može ni zamisliti. To nam je bilo zadovoljstvo i utjeha u tim crnim danima.

Dvadeset peti oktobar: Ustanici su kod Brenice, na putu Banjaluka — Jajce, dočekali autobus nekog Mihaljevića. Od dvojice poginulih putnika jedan se zvao Radić, šef stanice Šipada u Jajcu. Sesnaest putnika je ranjeno, a autobus onesposobljen.

Dvadeset deveti oktobar: Ustase su po noći najurene sa Otomalja: dvojica su ustaša poginula, više njih je ranjeno, jedna strojnica oteta. Od danas su u Jezeru ustanici.

Dvanaesti novembar: Danas je mnogo srpskog naroda na pazaru u Jajcu. Opaža se neko veliko olakšanje i raspoloženje građanstva. Jedni govore da je tako trebalo i do sada!

Osamnaesti novembar: Neki hrvatski domobrani neće da idu na Otomalj. Dolazi jedan pukovnik da posreduje. Te domobrane kasnije prebacise iz Jajca.

Dvadeset prvi novembar: Ustanici su preoteli Crnu Rijeku, na cesti Jajce — Banjaluka. Ubijeno je deset ustaša, a sedam ih je ranjeno. Poginula je i vlasnica hana. Preživjele ustaše gonjene su do Pivalića luke. Sad putnici iz Jajca prema Banjaluci mogu stići samo do pod Barevo.

Četvrti decembar: Telai viče u gradu da se ne smiju na radiju slušati neprijateljske stanice, pod prijetnjom prijekog suda.

Petti decembar: Novine oglašavaju ukidanje starog julijanskog kalendarja. Ali na to se od početka do svršetka bijednog vremena nije nimalo pazilo. Crkvene svetkovine i krsne slave čestitali smo po dodatašnjem.

Sesti decembar: Telai viče po gradu, prijeteći kaznom prijekog suda, da se imaju vlastima predati jugoslovenske odore.

Petnaesti decembar: Voz iz Donjeg Vakufa nije do ponoći došao. Sa grada pucaju topovi. U Bravnicama ustanici zatekli ustaše na spavanju. Priča se da su dvojici od njih svukli odjeću i pustili ih u donjem rublju na slobodu, a ostali su se razbježali. Naređuje se strogo zamračenje po kućama.

Sedamnaesti decembar: Zapaljeni Imijani od Korićana do Makarića, srez kotorvaroški i djelimično travnički, na granici jajačkog. Otjerane hiljade ovaca i stotine goveda. Izvjestiše da je izgorjelo oko 500 zgrada. Srbi, seljaci, dolaze noću i kukaju nad zgarištima. Sigurno je da ova ludost slavlje slavi. Ovo mi javlja dobratički župnik i zgraža se nad dogadajima. Ukoliko je u dodir mogao doći, tješio je pravoslavce, a oni su mu se povjeravali. Svaka sila za vremena, a nevolja redom ide — bilo je zapisano u hronici. Bar ovu istinu trebalo je na vrijeme znati, kao dvije zapovijedi od ljubavi i od naravi. Jer, tamo se nisu vojničke borbe vodile, a uvijek nevolja redom ide. Inače, pravim i zakonitim vojničkim borbama čast! One su nesreća, ali su ljudska, nisu neljudska.

Trideset prvi decembar: Na Korićanima izgorio župski stan i nekoliko kuća. Nestalo oko 40 ljudi, katolika-Hrvata.

Za 1941. godinu, kao općenito, zabilježeno je u hronici slijedeće:

Prođe ona kod nas, koji smo analizirali događaje, kao iznenadni brodolom po noći, pri kojem svak gleda da svoju glavu sačuva, ne mogavši drugo šta. A nakon preživjele noći gledaju ljudi ko je i šta je ko?! Ne pada snijeg da pomori svijet, već da svaka zvjerka pokaže svoj trag!

Ramiz Nasup

OČEVIDAC ZLOČINA U PODMILAČJU

Jedne ljetne noći 1941. godine krenuo sam iz sela Donjeg Bešpelja u Jajce, da bih nabavio lijekove svojoj teško bolesnoj majci. Rano sam se probudio, jer nisam imao sata. Dugo sam tumarao te mrkle noći po blatnjavom seoskom putu. Trebalо mi je oko dva časa hoda do ceste prema Jajcu.

Lobanje srpskih seljaka ubijenih u Podmilačju

Na cestu sam stigao prije svanuća, a zatim nastavio da pješačim kroz selo Podmilačje. Kad sam stigao do mosta na Vrbasu, zora je počela da rudi. Poslije noćne tištine, do mene su sasvim neočekivano doprli nekakvi mukli udarci. Bojažljivo sam nastavio prema mostu i ubrzo ugledao grozni prizor na lijevoj obali Vrbasa. U prvima trenucima nisam vjerovao svojim očima. Pogledao sam bolje i vidiо kako ustaški zločinci noževima bodu i kolju ljude povezane u žicu. Vidjevši to, skamenio sam se. Imao sam osjećanje da mi se krv sledila. Tresao sam se od jeze i nisam mogao dalje.

Kad sam malo došao sebi, povukao sam se nazad i krenuo prema Jajcu zaobilaznim putem. Zadugo sam se teturao neravnim putem, kao pijan. Bio sam teško potresen stravičnim prizorom i ogorčen na zločince kakvi u našem kraju nisu do tada upamćeni.

Dragoj lo Markić

POBJEGAO SAM IZ VOZA SMRTI

Nakon raspada bivše jugoslavenske vojske, u kojoj sam se aprila 1941. zatekao na odsluženju kadrovskog roka, uspio sam da se vratim kući. Na moje veliko iznenađenje, ubrzo sam dobio poziv iz ustaške opštine Jezero da se javim na regrutaciju radi dosluženja vojnog roka. To mi je bilo sumnjivo, ali sam odlučio da se odazovem.

Bila je nedjelja, dan kad su se ljudi okupljali u jezerskoj čaršiji radi pazara ili prosto iz navike. U zgradi opštine zatekao sam veliku gužvu. Najviše je bilo mladića koji su, kao i ja, držali pozive u rukama. Uporno smo čekali više od dva časa, ali nas niko nije prozivao. Najednom je iz svoje kancelarije izašao Nadžibeg Hadžibegović, tadašnji predsjednik opštine Jezero. Poznavao sam ga od ranije, pa sam mu se obratio:

- Zašto nas ne prozivaju kad su nam uputili pozive?
- Čekaj tu, kuda ti se žuri! — odgovorio mi je strogo.
- Ne mogu čekati cio dan! — rekao sam odmahujući rukom.

Na to mi Hadžibegović ljutito dobaci:

— Ako treba čekaćeš i pet dana, jer ja ovdje upravljam. Treba da znaš, Markiću, da ti ja mogu odrubiti glavu kao orozu, a da nikome ne odgovaram.

Tek tada sam shvatio da je vrag odnio šalu. Cim je Hadžibegović otišao od mene, izašao sam iz zgrade i uputio se kući. Ranije sam bio registrovan da posjedujem uniformu i pištolj, a od tog dana i kao vojni bjegunac. Za mene je nastalo pravo mučenje, naročito noću, jer nisam smio spavati u kući.

Međutim, i pored moje stalne opreznosti, naivno sam pao u klopku. Moj brat Dako i bratići Aleksa i Stanko odradivali su porez (tzv. cestarinu) za naše tri porodice Markića, jer nismo imali novaca da platimo predviđene dažbine. Pošto toga dana nisu radili daleko od kuće, dogоворили smo se da im donesem ručak. Zatekao sam ih iznad same ceste, na oko sto metara udaljenosti od Plivskog mosta. Kopali su kamен za nasipanje ceste. Neposredno ih je kontrolirao Petar Pilić, nadzornik puta Jezero — Šipovo.

Bio je lijep, sunčan dan. Idući od kuće nizbrdo, povremeno sam čuo puščanu i mitraljesku paljbu u podnožju Vitoroga i kod Mliništa.

Činilo mi se da nema neke neposredne opasnosti, iako sam znao da tom cestom često prolaze ustaško-domobranske jedinice i grupe.

Tek što su Dako, Alekса i Stanko sjeli da ručaju, od Šipova se pojavio vlak „Ciro“. Prošavši krvinu, nadomak Plivskog mosta, počeo je naglo da se zaustavlja. Rekao sam mojima da se to neće dobro završiti. I zaista, tek što sam izgovorio tih nekoliko riječi, grupa vojnika iskoči iz vagona i brzo se nađe na mostu. Uperili su puške u nas i naredili da se odmah spustimo na cestu. Nemajući drugog izlaza, poslušali smo ih. Primjetio sam da se na lokomotivi nalazi puškomitrailjer, takođe uperen u nas.

Među ustašama sam odmah prepoznao jednog Slavonca s kojim sam služio vojni rok u istoj četi bivše jugoslovenske vojske u Šibeniku. Bio je rodom od Slavonske Požege, po zanimanju krojački radnik (više se ne sjećam kako se zvao). Primjetivši tog ustašu, nekad na izgled tihod i poštenog mladića, ponadao sam se da će nas spasti. Na žalost, prevario sam se. Kad sam glasno izrazio čuđenje što je postao ustaša, uz napomenu da mu nije mjesto među njima, poznanik mi je opsovao majku i kralja Petra. Potom je zajedljivo dodao da su moja kraljevina i kralj otpisani. Ali vrag mi ni poslije toga nije dao mira. Odvratio sam mu da nas dvojicu ne treba da bude briga za politiku i vlastodršce, dodajući da smo kolege i drugovi. Na to me je poznanik udario kundakom u prsa i naredio jednom ustaši da me pretrese. Potom je zgrabio moj novčanik sa nešto para i džepni nožić. Čim je te stvarčice strpao u svoj džep, upozorio je drugog ustašu da posebno pripazi na mene i dodao da će se slatko napiti moje krvi.

Sve to se odigravalo filmskom brzinom. Dok su se jedni pozabavili nama, drugi su pucali na sve mještane koji su se nalazili u granicama dometa njihovog oružja. Ljudi su bili zbuđeni i iznenadjeni. Počeli su da bježe sa svojih njiva i livada na sve strane, tražeći bilo kakav zaklon od puščanih zrna.

U međuvremenu su zlikovci dotjerali do voza Niku Ninu Markovića, čija se kuća nalazila u neposrednoj blizi Plivskog mosta. S njim su doveli i Danicu Škaljak, kćer popadije Savke. Međutim, nju su ubrzo pustili da ode kući, a nas petoricu potjerali preko mosta, ka vozu, s puškama na gotovs. Koliko se sjećam, kompozicija je imala svega četiri vagona, od kojih dva putnička i dva stočna.

Dok su ustaše otvarale jedan od stočnih vagona, prišao mi je uniformisani domobran s fesom na glavi. To je bio Adii Opardija, moj kolega i dobar prijatelj iz bivše vojske. Upitao me je:

— Otkud ti ovdje, Markiću, pobogu brate?! Ako su svi lopovi, ti nisi!

Potom mi je rekao da se tu nalazi i naš kolega Himzo Dervić. Htio mi je kazati još nešto, ali su ga ustaše odgurnule. Ti zločinci su nas petoricu ugurali u vagon iz kojeg se širio nesnosljiv smrad. Jer unutra je, bez ikakvog pretjerivanja, bio čovjek na čovjeku. Uz vagona vrata sjedio je Nikola Ružić, starac sedamdesetih godina.

Na relaciji od Plivskog mosta do Jezera vlak se zaustavio između Ljoljića i Čerkazovića. Ustaše su i tu preduzele hajku na nedužne ljude koji su radili na svojim imanjima ili se odmarali oko kuća. Među zlikovcima su se nalazili i dobri poznavaoči stanovnika tog kraja. Nji-

hova riječ bila je, u stvari, najvažnija kad je trebalo odlučiti koga izdvojiti za upućivanje u logore smrti. Zato smo pored vagona čuli povike: „Ovoga ubaci!”, „Ovoga pusti, naš je čovjek!” i slično.

Za vrijeme stajanja vlaka na Željezničkoj stanici Jezero puštali su nas u zahod po šestoricu. Izšao sam iz vagona s prvom grupom. Odmah su mi prišli poznanici Opardića i Dervić, ali ih ustaše upozorile da se udalje. Međutim, Opardić se brzo snašao rekavši im da ne brinu jer me on dobro poznaje, i ako mi neko treba da sudi, to će biti on i Dervić. Potom je pošao sa mnom do zahoda i putem mi šapatom rekao da nekako izadem u posljednjoj grupi, pa će pokušati da me spase. Ukoliko ustaše primijete da sam ponovo izšao, preporučio mi je da se požalim na proljev.

Vrativši se u vagon, bio sam izuzetno nestručnjiv. Nisam mogao sačekati posljednju grupu, već sam izšao sa četvrtom. Poznanik iz vojske, pomenuti slavonski ustaša, odmah se prisjetio da sam ranije izlazio. Požalio sam mu se da imam proljev, pa me nije vratio u vagon. Samo mi se posprdno nasmijao i rekao da je to od straha. Iskoristivši pogodan trenutak, ponovo mi je prišao Himzo Dervić i podsjetio me na mogućnost spasavanja jedino ako izadem sa posljednjom grupom.

Postupio sam prema savjetu prijatelja, iako sam ocijenio da je pokušaj bjekstva vrlo opasan. Kad sam i po treći put pošao prema zahodu, Himzo se uputio za mnom. On mi je šapatom rekao da se tu zadržim što duže, jer će vlak ubrzo krenuti. Opardić je za to vrijeme namjerno nametnuo nekakav žučni razgovor sa sprovodnicima, tako da oni nisu ni primijetili da se šesti zatočenik nije vratio u vagon. Praveći se da me čuva, Himzo je ostao sa mnom do posljednjeg trenutka, zapravo sve dok je vlak krenuo. Onda je potrcao za kompozicijom i nekako uskočio u jedan od vagona.

Uplašen i tužan zbog rastanka sa bratom i rođacima, jednostavno nisam mogao da se pribere. Iako mi je Himzo obećao da će priopćiti na Daku i ostale Markiće, predosjećao sam da se više nikad nećemo vidjeti. Poslije kratke nedoumice, provirio sam između dasaka od kojih je zahod bio napravljen. Na peronu Željezničke stanice ugledao sam grupu ustaša i pomislio na mogućnost da se neki od njih uputi prema meni. U tom trenutku, na vratima zahoda pojavio se dječak star 10 do 12 godina. Bojeći se da bi me mogao prijaviti ustašama, zgradio sam ga i povukao unutra. Međutim, zaključivši da se krijem, dječak mi je rekao da budem bez brige. Predložio je da on pripazi na ustaše, kako bi me mogao obavijestiti o najpogodnijoj prilici za bježanje. Nemajući drugog izbora, povjerovao sam tom dječaku i pouzdao se u njegovu pomoć.

Mališan je, zaista, bio iskren i odvražan. Ubrižno se vratio i rekao mi da su ustaše ušle u staničnu zgradu. Čak mi je i pomogao da preskočim obližnju visoku tarabu. Potom sam nekako, priljubljen uza zid Željezničke stanice, neopaženo prošao na drugu stranu i umakao prema Cerkazovićima.

Stigavši nadomak krivine puta, susreo sam Vidu Ružićić, ženu Ristovu, koja je kukajući išla prema Jezeru da bi saznala što je s njenim sinovima Simom i Nikolom. Njih su toga dana, kao i mnoge druge seljake, ustaše uhvatile i otjerale prema Jajcu. Vida mi je rekla da se

odmah negdje sklonim, jer će me uhvatiti zlikovci koji mi idu u susret goneći puno ljudi. Bio sam podaleko od šume ispod Otomalja, pa tamo nisam mogao pobjeći. Najednom sam ugledao svog dobrog *poznanika* Mehana Tekača kako okopava kukuruz na njivi između želježničke pruge i rijeke Plive. Dotrčao sam do njega, rekao mu u kakvoj sam nevolji i zamolio ga da me sakrije. Podbočen na motiku, Mehan je mirno stajao i gledao me u nedoumici. Upozorio sam ga da se brže odluči, naglasivši da će me ustaše, ako mi on ne pomogne, uhvatiti za nekoliko trenutaka. Počeo sam i da mu prijetim, praveći se da imam nešto od oružja. Naime, rekao sam mu da ćemo zajedno umrijeti ukoliko me izda.

Međutim, Mehan je bio bolji nego što sam mogao i pomisliti u tim trenucima. Kazao mi je da legnem u najodraslijii kukuruz i potom nastavio da radi istovremeno pazeci hoće li neko poći prema nama. Kad su ustaše prošle prema Jezeru, upitao je želim li da predem na lijevu obalu Plive. Na moj potvrđni odgovor, pozvao je sina Šefka da doveze čamac nedaleko od nas, a onda mu zapovijedio da me prebací preko rijeke. Mehan mi je potom preporučio da uzmem Šefkin fes, kako bih mirnije otišao do kuće. Uvjeren sam da bi me Šefko prevezao i bez očevog naloga, jer smo se dobro poznavali i povremeno drugovali. Inače, njegov otac Mehan bio je dobro poznat u mom selu, jer je kao ribar često navraćao kod mnogih porodica.

Kad sam se rastao sa Šefkom, krenuo sam cestom prema svojoj kući. Nadomak puta koji skreće za Perućicu susreo sam jednog od komšija muslimanske narodnosti. On me s čuđenjem zagledao i upitao:

— Bolan, Markiću, zašto si stavio fes na glavu?!

— Nužda zakon mijenja! — odgovorio sam mu i ukratko ispričao šta se događa.

U svom selu zatekao sam opštu uznemirenost i kuknjavu. Mnogi su me skolili u želji da nešto saznaju o sinovima, braći, očevima, muževima ... Na žalost, nisam im mogao reći ništa ohrabrujuće. Bio sam uvjeren da je njihova i moja tuga potpuno opravdana.

Tih dana su ustaše otjerale iz našeg sela 47 osoba, među kojima i znatan broj žena. Niko se od njih nije vratio kući — svi su poubijani u logorima i zatvorima, na znamen i neznamen stratištima.

Tada su iz porodice Markić zauvijek nestali Dako, Aleksa, Stanko, Lazo, Sava, Luka, Božo, Javo, Zora, Vera, Duško, Rade, Danilo, Marko i Ile. Istu sudbinu doživjeli su Janja, Đuro, Dako i Stevo Škaljak; Stanko (Simin), Stanko (Stolin), Stole i Stana Žiža; Ilija i Nikola Erceg; Vaso i Pavo Pekez; Trivun i Krstan Stolić; Dane i Pero Smiljenić; Krstan, Niko, Nine i Mile Marković; Stana, Radojka i Ile Jerinić; Stevan i Jovo Jovetić; Niko Glamočak i njegova žena Stana (zaklana u kući); Jašo Šolkak, Joka Cukut, Ljuba Pisar, Ostojia Kesić, Krstan Ćulaja i Stana Jerkić.

Fehko Šehalić

POLITIČKI GOVOR PRED DŽAMIJOM

Poslije dolaska okupatora u Jajce i uspostavljanja vlasti takozvane Nezavisne Države Hrvatske, jajačka organizacija KPJ usmjerila je svoju političku aktivnost i na odvraćanje omladine od ustaških organizacija i njihovih oružanih formacija. Za takvo djelovanje na muslimansku omladinu i muslimanski živalj uopšte naročito je dobro iskorišten mevlud (proslava godine rođenja proroka Muhameda) u Divičanima, Jajcu i još nekim mjestima.

Najviše mi je ostao u sjećanju mevlud u Divičanima. Džamija i sav prostor oko nje bili su ispunjeni muslimanskim vjernicima, seljcima i hodžama iz petnaestak sela. Kada je molitva završena, dnolučki imam Mustafa Botić obavijestio je seljake da će im pred džamijom govoriti sin Ahmeta Sinanovića iz Jajca, uz preporuku da ga saslušaju. O tome se sa Botićem blagovremeno dogovorio Nedžib Mrako, radnik iz Divičana, po uputstvu komunista. Nedžib je zamolio i uglednog hodžu Ševku, iz sela Lupnice, da i on upozori seljake na značaj govora Hamdije Sinanovića.

Hamdija je bio dobar govornik. Uz to, izražavao se vrlo jednostavno — „jezikom“ koji su seljaci dobro razumjeli. On je, prije svega, istakao da je ustašku vlast uspostavio tudin u želji da zakrvi naše narode, a posebno da bi činio zla srpskom i jevrejskom življu. Potom je rekao da vijek te fašistički orijentisane vlasti neće biti dug i preporučio Muslimanima kako da se ponašaju. Posebno je naglasio potrebu da Muslimani i ubuduće žive u bratskoj slozi sa Hrvatima i Srbima, da štite svoje komšije srpske nacionalnosti i da ne pristupaju ustaškim organizacijama i vojnim formacijama NDH.

Sinanović je na kraju rekao:

— Braćo Muslimani, pamet u glavu! Ne dajte da vas neprijatelji zavedu. Nemojte dopustiti da vaši sinovi postanu topovsko meso na istočnom ili nekom drugom frontu. Jačajte slogu sa vašom braćom i komšijama, Hrvatima i Srbima, jer je došlo vrijeme kada nas samo jedinstvo može spasti od istrebljenja.

Uspjeh je bio potpun. Seljaci su Hamdijin govor prihvatili s oduševljenjem. Odobravali su mu i stari i mladi. Mnogi su, u znak podrške, glasno uzvikivali:

— Aferim, Hamdija! Treba da bude baš kako ti kažeš!

Sinanovićevu istupanje pred masom Muslimana u Divičanima, koje je organizovala jajačka partijska organizacija, široko je odjeknulo. Naročito je pozitivno uticalo na opredjeljenje i ponašanje muslimanskog stanovništva sa područja Dnoluke. Muslimani su u tom kraju, zajedno sa Hrvatima, štilili i zaštitali svoje komšije srpske nacionalnosti od ustaških progona i pljačke. Osim toga, nisu dopuštali svojim sinovima da stupaju u neprijateljske redove, iako je ustaška propaganda preduzimala sve moguće mјere da bi to ostvarila. Koliko mi je poznato, iz tog kraja su u ustaške redove stupila samo dva brata Turanovići, iz Smionice, i Mustafa Zerić, koji je u Divičane doselio iz Mrkonjić-Grada. Braću Turanović su 1944. uhvatili borci Jajačkog partizanskog odreda. Osuđeni su na smrt i strijeljani u selu Brvancima.

Međutim, posebno je značajna činjenica da se među nekoliko stotina ljudi nije našao niko ko bi govornika prijavio ustaškim vlastima.

Jovo Milo vac

UPAD USTAŠA U SELO LIPOVAČU

Negdje 26. ili 27. juna 1941. godine, kod mene u selo Lipovaču iznenada je došao Makso Dakić iz sela Čusina kod Jajca. Obrađovao sam mu se kao svom najmilijem, jer smo se prije rata često družili i sarađivali oko organizovanja biblioteke u mome selu.

Makso mi je ispričao da je 22. juna kod Purića kuće na kanalu prihvatio Stipu Bilana i Jakicu Altaraca, poznate omladince i komuniste iz Jajca, koji su uspjeli izbjegći hapšenje od strane ustaša. On ih je, potom, nekoliko dana uspješno skrivaо u svom selu. Dva-tri dana kasnije, dakle 24. ili 25. juna, kod Jezera se čula pucnjava. Makso nije znao o čemu je riječ, pa je pohitao prema staji izvan sela Čusina u kojoj su se skrivali Stipo i Jakica, u želji da se s njima konsultuje. Međutim, nije ih našao. Oni su već u ranu zoru napustili skrovište.

Uvjeren da će tih dana uslijediti direktiva za dizanje ustanka, Makso je pravilno zaključio da su Bilan i Altarac otišli u Janj da bi se što prije sastali s tamošnjim komunistima i drugovima koji su pobegli iz Jezera, pa se i on uputio u tom pravcu. U Pribeljcima je navratio kod Nemanje Vlatkovića, ali ni on nije mogao da mu kaže kad će početi narodni ustanak. Bio je time iznenađen i gotovo razočaran.

Po dolasku u moju kuću, Makso mi je dugo pričao o teškoj situaciji u kojoj se nalaze Jevreji, Srbi i svi patrioti u Jajcu i njegovoj okolini. Da bi izbjegao hapšenje i druge nedaće, on se skrivaо u blizini svoga sela. Međutim, prijatelji su ga dobro informisali, posebno oni koji su se usuđivali da odlaze u grad da obave najnužnije poslove.

Maksi sam dao da obuče janjsko odijelo, kako bi se što lakše skrivaо u mome selu. Preduzeli smo sve moguće mjere da нико osim nekih mojih ukućana ne sazna ko je on i zašto je tu.

PREDUSTANICKI ZADACI

Nekoliko dana ranije bio sam u selu Pribeljcima kod učitelja Nemanje Vlatkovića, koji je rukovodio pripremama za oružanu borbu u našem kraju. Od njega smo očekivali uputstva i signal za početak ustanka, jer su se pripreme za taj veliki poduhvat uspješno odvijale.

Nemanja mi je tada, pored ostalog, rekao da što prije treba sačiniti tačnu evidenciju oružja i municije. Što se tiče početka ustanka, saopštio mi je da moramo čekati odluku i uputstvo „mjerodavnih“. Bio sam nezadovoljan tim odgovorom i stalnim čekanjem, jer sam znao da u Janju vri kao u kotlu. To je Nemanja vjerovatno primijetio po izrazu na mom licu, pa se nasmijeo, potapšao me po ramenu i izrazio nadu da ćemo uskoro otpočeti borbu. Potom mi je rekao da se moramo pobrinuti o snabdijevanju naroda najneophodnijim namirnicama, ali istovremeno savjetovati ljudе da ne odlaze u gradove, jer ih tamo vrebaju smrтne opasnosti.

Vlatković je iskoristio taj susret i za popularisanje predstojeće priredbe u njegovoј školi. Bio sam iznenaden kad me je pozvao da dodem na priredbu. U prvi mah sam pomislio da se šali sa mnom, jer sam smatrao da je u takvoj situaciji nepotrebno, čak i nemogućno održati jednu kulturno-zabavnu priredbu, pa makar ona bila i školska — na dan završetka školske godine. Međutim, kad mi je ponovio poziv, uz obrazloženje da priredbu treba održati baš zbog novonastalih okolnosti, rekao sam mu da ću doći ako ikako budem mogao.

Na rastanku mi je Nemanja saopštio da sam uvršten među kandidate za članove Komunističke partije. Čuvši to od najautoritativnije ličnosti u Janju, osjetio sam veliko zadovoljstvo i ponos. Iskreno govorеći, to sam odavno očekivao i priželjkivao, ali nisam mogao ni zamisliti koliko ću biti uzbuden i srećan. Štaviše, djelovao sam nekako zbumjeno, možda i čudno. Iako je, vjerovatno, zapazio da sam ushićen, Nemanja mi nije ništa rekao u vezi s tim. Samo je još jednom istakao potrebu energičnog izvršavanja svih zadataka u okviru priprema za ustanak.

Sutradan po Maksinom dolasku u moju kuću, osjetio sam da ima seljana koji naslućuju da nekoga krijem. Nije me brinulo što to znaju moji ukućani i neke komšije, ali sam se bojao izdajnika Milana Milovca, predsjednika ustaške opštine. Iako se nalazio među nama, tom jedinom izrodu iz sela Lipovače nismo tada mogli ništa osim da ga tiho bojkotujemo. Prezirali smo ga i sklanjali se od njega. Pitao sam se: šta će biti ako on zna da je Makso kod mene? Ubrzo se pokazalo da je moja bojazan bila opravdana.

NEUSPJELO IZNENAĐENJE

U noći između 27. i 28. juna 1941. u Strojice je došla grupa dobro naoružanih ustaša. Namjera im je bila da temeljno pretresu sela Lipovaču, Todorice, Đukiće, Popuze ... Nisu zaobišli ni mjesnu crkvu, računajući da u njoj skrivamo oružje, ali im je trud bio uzaludan. Ljutiti zbog neuspjeha, a možda i u želji da nekako opravdaju svoje divljanje — odnijeli su crkvenu prangiju. Potom su pretresli kuću Sime Marijanca. Ni u njoj nisu našli ono radi čega su došli. Strojičani koji su se tu zatekli posmatrali su postupke okupatorovih slugu s velikim ogorčenjem. Međutim, nisu imali mogućnosti da im se uspješno suprotstave.

Ta grupa ustaša banula je u Lipovaču 28. juna oko 6 časova. Ja sam nešto ranije obaviješten o njihovom dolasku, pa mi je uspjelo da

Maksu blagovremeno izvedem iz sela i sklonim u obližnju šumicu. Da smo samo malo zakasnili, moj gost bi sigurno bio uhvaćen. Jer ustaše su odmah po dolasku veoma oprezno prišle zgradi u kojoj se Makso nalazio do prije nekoliko minuta, na osnovu čega se sa sigurnošću moglo zaključiti da ga je prokazao izdajnik Milan Milovac. Tada sam osjetio još veću mržnju prema tom izrodu, čvrsto uvjeren da će on ubrzo skupo platiti svoje postupke. I zaista, kad je buknuo narodni ustanak i stvorena slobodna teritorija na tom području, naš revolucionarni sud izrekao mu je pravednu kaznu.

Vođa pomenute grupe ustaških zločinaca bio je Mujo Bašić od Šipova, bezvrijedna ličnost o kojoj ni Muslimani ni Srbi nisu imali dobro mišljenje. Kao takav, on je i mogao postati oslonac i izvršilac mjera ustaške vlasti, uz široka ovlaštenja. Mogao je i da ubija ljudе po našim selima, a da o tome nikome ne polaže računa. On i njegova grupa bili su, očigledno, spremni na zločine i prilikom tog pretresa, ali to nisu ni pokušali. Razlog tome bila je opasnost koju su osjetili od nas.

Naime, dok su ustaše vršile premetačinu naših kuća, oko njih se okupilo petnaestak seljana. Ljudi su nijemo posmatrali šta ta banda radi, ne ispoljavajući strah. Znao sam da neće naći oružje i municiju, ah me je progonio strah da bi mogli uhvatiti Maksu. Zato sam, razmišljajući kako da reagujem, odlučio da im ništa ne priznam ukoliko me budu pitali ko se i gdje u selu krije. Uvjerenje da bih imao podršku svih svojih komšija davalo mi je posebnu snagu. Kad sam se malo osmjerio, upitao sam vođu bande:

— Mujo, bolan, šta tražiš u našim porodičnim zgradama?

Valjda zbog toga što nije našao ništa od oružja, ljutito i spetljano mi je odgovorio:

— Znaš ti šta tražim!

Bili su u pripitom stanju, ali ne toliko da ne mogu vladati sobom. Zamorenji noćnim putovanjem i premetačinama po seoskim kućama, posjedali su na hoklice ispred kuće. Iako smo se s njima poznavali od ranije, odnosili su se prema nama kao stranci. Oko njih su, u polukrugu, stajali gotovo svi seljani, ljudi na čijim se licima čitala neizreciva mržnja prema došljacima. Ustaše su očigledno bile i uplašene. Da bi „rastjerale“ strah, jedan od njih je opalio metak uvis.

Domaćica ih je, u međuvremenu, ponudila jelom i pićem. Mujo je to odbio, izgovarajući se da moraju što prije izvršiti pretres sela. Ja sam mu rekao da u selu nema nikavog oružja, te da im je pretres uzaludan. Na to mi je Mujo upitno dobacio:

— A ima li ga u šumi?

Odgovorio sam mu da može, ako želi, pretresti sve janjske šume i pećine ...

STARČEVA „OPASNA“ PRIČA

Taj polušajjivi razgovor između mene i ustaša uticao je na raspoloženje okupljenih mještana. Neki su, čak, smjelo počeli da se šegače na račun nezvanih gostiju, a moj komšija i imenjak Jovo Milovac,

šezdesetogodišnjak bez desnog oka, sasvim ozbiljno im je predstavio stanovnike Lipovače. Prema mome sjećanju, on je rekao i ovo:

— U našem selu, koje ima oko 30 kuća, žive samo Milovci. Otkako znam za sebe, a i prema onome što su mi pričali naši stari, mi nismo dozvoljavali da se ovdje naseli neko ko se ne preziva Milovac. Na raznim takmičenjima u junaštvu i vještinama gotovo uvijek smo bili prvi. Pobjedivali smo u rvanju, bacanju kamena s ramena, trčanju i skakanju. A što je najvažnije — uvijek smo bili i ostali svi za jednoga, jedan za sve. Čak smo uporno nastojali da i naši bakovi (bikovi) nadbodu konkurente iz susjednih sela ...

Primjetivši da ga ustaše pažljivo slušaju, starac se primakao Muji Bašiću i nastavio:

— Čuo sam da se Simo Marijanac, zvani Dreko, sada nalazi u vašem zatvoru. Ne znam da li je još živ, ali pretpostavljam da ste primjetili rasjekotinu na dlanu njegove ruke. E, da vam kažem, to su mu Milovci napravili za vrijeme ženidbe jednog njegovog rodaka djevojkom iz našeg sela. Zapravo, Marijanci nisu htjeli da od nas traže djevojku na uobičajeni način, to jest da osim oca i majke priupitaju i najbliže rođake, već su se dogovorili da je otmu. Predviđajući da im se možemo suprotstaviti, angažovali su i Simu, veoma odvažnog i snažnog čovjeka. Jedne noći, iznenada, njihova odabranata grupa upala je u naše selo i krišom odvela djevojku. Saznavši to, nas nekolicina smo pojurili za njima i stigli ih u Krivodolu. Brat otete djevojke izvadio je sablju i zamahnuo njome prema Simi, koji je golom rukom uhvatio sjećivo ..

Slušajući Jovu, ustaše su mrgodno pogledale okupljene Milovce. Bilo je očigledno da se plaše, jer od oholosti koju su ispoljili prilikom dolaska nije ostalo ni traga. A kad je starac završio priču, ustaše su kao po komandi ustale i bez riječi se uputile prema selu Vranićima. Nije im ni palo na pamet da nastave pretres Lipovače, iako su to malo prije najavili prijetećim tonom, štaviše, nisu se obazirali ni na zajedljive upadice mještana. Tako smo, bar za izvjesno vrijeme, bili ostavljeni na miru.

U Lipovači je tada bilo sakriveno jedanaest pušaka, jedan pištolj i prilično municije. Ljudi su sve više ispoljavali spremnost da se odlučno bore protiv okupatora i domaćih izdajnika, što su ubrzo i dokazali u opštenarodnom ustanku.

Kad se Makso predveče vratio u našu kuću i doznao detalje o susretu sa ustašama, bilo mu je veoma neprijatno. Smatrajući da je on kriv za sve to, odlučio je da se odmah vrati u svoje selo Ćusine. Predložio sam mu da ode na Vitorog, kod mog strica koji je tamo čuvao goveda, ali ni to nije prihvatio.

Postupci ustaša u obližnjim selima bili su mnogo svirepiji nego u Lipovači. Tražeći oružje, u Vranićima su pretukli Petra Vranića. On je, ipak, podnio sve muke, ali im nije predao sakrivenu pušku. Na isti način stradali su Jovo Đukić, iz sela Đukića, Bojan Matić, iz sela Popuža, i još neki mještani.

Fahrija Filipović

POMAGAO SAM KOMUNISTE

Poslije uspostavljanja ustaške vlasti i postavljanja zloglasnog ko-ljača Fahrije Kapetanovića za tabornika u Jezeru, ovdašnji komunisti gonjeni su da svako jutro pometu čaršiju. To su radili i 19. juna 1941. godine, kad mi je moj sin Jusuf dao neko pismo i uputio me u Banjaluku da ga predam Josipu Mažaru šoši. To sam i učinio 20. juna. Pošto je primio pismo, Soša me sa svojim bratom Ivicom poslao Kasimu Hadžiću.

Sa Hadžićem sam pošao u jednu kafanu, preko Vrbasa, u kojoj je upravo održavan nekakav sastanak (kasnije sam saznao da su se tu komunisti često okupljali). Neko od prisutnih mi tada reče:

— Eno Osmana Karabegovića; pušten je iz zatvora.

Kad sam se upoznao sa Osmanom, pitao me je za Jusufa. Potom su Osman i Kasim nešto šaputali.

Ubrzo mi je Kasim rekao da izađem s njim napolje. Čim smo izašli, saopštio mi je da se istog dana moram vratiti u Jajce. Objasnio mi je i razlog: jedan drug dolazi sutradan autobusom iz Banjaluke u Jajce, pa je potrebno da ga sačekam. Naravno, tada nisam znao da će doći Branko Babić, zvani Slovenac, član Oblasnog komiteta KPJ u Banjaluci, koji je imao zadatak da prenese neke direktive jajačkim komunistima.

Hadžić mi je prije rastanka dao uputstvo: kad stigne autobus iz Banjaluke, treba da budem pod jednim kestenom pred Hotelom „Grand“, sa novinama u džepu i kišobranom u ruci, a potom da druga koji mi se javi povedem gdje bude zahtijevao.

Sutradan sam u određeno vrijeme, naravno s predviđenim znacima raspoznavanja, stao pod kesten. Iz tek pristiglog autobusa izašao je meni nepoznat čovjek, prišao mi i poluglasno rekao:

— Zdravo, druže. Vodi me u Vaganj na čupriju.

Pošli smo kroz grad. Kad smo prelazili preko Plivske čuprije, upitao me za Jusufa i poručio mu da sutradan on i Šaćir Maslić dođu na kanal, jer tamo treba da se sastane s njima. Pošto je sutradan bila nedjelja (pazarni dan u Jezeru), znao sam da će ustaše zatvoriti komuniste. To je bila već ustaljena mjera predostrožnosti izdajnika, jer su se bojali da će komunisti politički djelovati na seljake iz okolnih srpskih

selu. Kad sam mu to saopštio i objasnio, drug iz Banjaluke mi je rekao da sutra dođem po njega, pa će on sa mnom otići u Jezero.

Kad smo stigli u Vaganj na čupriju, tu smo zatekli Bedrudina Makića, Stipu Bilana i Hamdiju Sinanovića. Pošto smo se pozdravili, Sinanović mi je rekao da idem kući u Jezero, jer oni odatle moraju krenuti prema selu Bulićima, gdje ih očekuju još neki drugovi. Na kraju mi je još rekao:

— Kaži Jusufu da ćemo ga obavijestiti o ovom razgovoru.

Čim sam stigao kući, ispričao sam Jusufu šta sam učinio, viđeo i čuo.

Sutradan ujutru, 22. juna, prije nego što je otišao u zatvor Jusuf mi je rekao da odem u Jajce i da dovedem druga iz Banjaluke našoj kući, jer želi da razgovara s njim kad se vrati iz zatvora.

Otišao sam u Jajce oko sedam časova ujutru i svratio u han Jakuba Ribića. Tu sam saznao da je preko radija saopštena vijest o napadu Njemačke na Sovjetski Savez u četiri sata ujutru. Sjeo sam pred Jakubovu kafanu i naručio kafu. Ubrzo je tuda naišao ilegalac iz Banjaluke i rekao mi uzbudjenim glasom:

— Pozdravi Jusufa. On zna šta mu je partijski zadatak, pa neka tako i postupi, a ja se vraćam u Banjaluku.

Vrativši se u Jezero oko 13 časova, svratio sam u jednu kafanu žečeći da saznam je li tu neko čuo da je Njemačka napala Sovjetski Savez. Zaključio sam da u Jezera niko to nije saznao.

Kad sam otišao do zatvora, primijetio sam Jusufa sa drugovima na prozorima gornjeg sprata. Mahnuo sam mu rukom da siđe u prizemlje, a onda mu saopštio vijest o napadu Njemačke na SSSR i poruku druga iz Banjaluke. On mi je na to odmah odgovorio:

— Reci materi neka meni i Irfanu halali. Mi odosmo...

— Kuda?! — upitao sam ga začuđeno.

— Idemo dizati ustanak!

Otišao sam kući i vratio se u kafanu nakon dva časa. Tada je i Jezerom strujala vijest o ratu između Njemačke i Sovjetskog Saveza. U čaršiji sam zapazio uznemirenost i žurbu. Ustaše i žandarmi gonili su seljake da idu kućama. I meni je jedan žandarm naredio da idem kući. Kad sam ga upitao zašto tjera mene jedinog od Muslimana, osorno mi je doviknuo da su moji sinovi komunisti.

Predveče sam ponovo krenuo prema kafani. Tada me je na čaršijskoj čupriji susreo ustaša Sakib Ribić i saopštio mi:

— Tvoj Jusuf i svi komunisti iz Jezera pobjegli su iz zatvora u šumu!

Čuvši tu vijest nisam bio mnogo iznenaden, pošto mi je Jusuf nekoliko časova ranije nagovijestio odlazak. Pomislio sam u sebi: „Neka im bude srećno.”

Hasan Dželadinović

HAPŠENJE KOMUNISTA, OMLADINACA I DRUGIH RODOLJUBA

Kad je 22. juna 1941. fašistička Njemačka napala Sovjetski Savez, svako je mogao primijetiti neobičnu užurbanost i pometnju među ustašama i pripadnicima njemačkih jedinica u Jajcu.

Istoga dana je grupa komunista iz Jezera, u kojoj se nalazio i Jusuf Filipović, pobegla iz zatvora i otišla prema Janju. Tamo su otišli i jajački komunisti Esad Ademović, Jakica Altarac i Stipo Bilan. Omladinci Muhidin Kadrić i Husein Vunić pobegli su 23. juna iz grada i uputili se prema selu Gorici, u namjeri da se priključe grupi iz Jezera, ali ih je potjera sustigla i uhapsila.

Napad Njemačke na Sovjetski Savez označio je početak šireg i svirepijeg obračuna okupatora i ustaša sa komunistima i antifašistima iz Jajca i njegove okoline. Već 23. juna 1941. uhapšeni su Zvonko Bilan, Asim i Salih Burek, Hazim Hadžiosmanović, Derviš Karahodžić, Jovica Kozomora, Mirko Kučera, Alojz Kudmaček, Bedrudin Makić, Smajo Radovac, Hamdija Sinanović i Hasan Dželadinović.

Ubrzo poslije tog hapšenja, čini mi se da je to bilo 26. juna, dotjerani su u jajački zatvor Muhidin Kadrić i Husein Vunić. Poslije tri dana dovedeni su braća Jusuf i Irfan Filipović, Mustafa Hasić i Rasim Ribić. Oni su prokazani ustašama za bijednu novčanu nagradu. Pošto su pohvatani i povezani žicom, dotjerani su u Jajce pod jakom oružanom pratinjom. Tih dana su u jajački zatvor dovedeni i Lazo Babić, Drago Rosić i Nikola Malić iz Jezera, kao i dva seljaka čijih se imena ne sjećam.

Iako smo znali da se nalazimo u rukama ustaških koljača i paljkuća, nismo bili mnogo zabrinuti. Vjerovali smo da će Partija, uz pomoć uglednih i čestitih građana, preduzeti sve što je u njenoj moći da nas oslobodi iz ustaškog zatvora. To se, na našu sreću, ubrzo i ostvarilo. Komunisti koji su bili na slobodi angažovali su viđenije Muslimane iz jajačke čaršije — trgovce, kadiju i hodže — da podu kod velikog župana dra Bahrije Kadića i zahtijevaju da se svi uhapšeni odmah puste iz zatvora. Taj zahtjev je bio zasnovan na tvrdnji da su uhapšeni većinom mladi ljudi bez poroka, i to mahom Muslimani koji nemaju nikakve veze s komunistima. To je bilo dovoljno da intervencija djelimično uspije.

Poslije pojedinačnog saslušavanja, većina uhapšenih puštena je na slobodu. U zatvoru su zadržani Jusuf i Irfan Filipović, te svi uhapšeni Srbi. Pekar iz Jezera Nikola Malić ubrzo je ubijen. Čini mi se da je on bio prva žrtva fašističkog terora u jajačkom kraju.

Nama koji smo pušteni iz zatvora naređeno je da se svakodnevno javljamo ustaškom redarstvu, da boravimo kod svojih kuća i da se ne smijemo sastajati. Međutim, većina drugova nije poštovala postavljene uslove. Riješenost da aktivno sudjelujemo u borbi za slobodu i bolji život bila je jača od svih zabrana, prijetnji i progona

Makso Prole

OTPOR MUHTARA CUNJALA

Nakon uspostavljanja vlasti tzv. Nezavisne Države Hrvatske, po selima Pljeve postavljeni su ustaški povjerenici. Oni su odmah počeli huškati muslimansko stanovništvo protiv srpskog.

U julu 1941. došao je u Pljevu ustaški tabornik iz Šipova Muhamrem Košmić. Stigavši u selo Dragnić, pozvao je sve Muslimane da se okupe kod Željezničke stanice Pljeva. Održao je govor koji je od početka do kraja bio protkan pozivom da se Muslimani naoružavaju radi obračuna sa svojim jedinim komšijama — Srbima (u Pljevi su živjeli samo pripadnici ta dva naroda).

Dok je tabornik govorio, odnekud se iznenada pojavio bivši muhtar Ibro Čunjalo. Oronuli starac, sa štapom u ruci, prišao je vagonu koji je bio gotovo krcat puškama i municijom. Tabornik je bio na krovu vagona, pa je Čunjalo, da bi ga bolje vidi, malo zabacio glavu unazad. Rukom je pridržavao bijelu pletenu kapicu koja mu je biljala na glavi.

Pošto je završio govor, tabornik je zamolio Čunjala da i on kaže koju riječ svojim komšijama, uvjeren da će ga ovaj podržati. Međutim umjesto toga, muhtar je upozorio ljude da ne primaju oružje i da ne progone svoju braću i komšije, nego da s njima žive u miru, ljubavi i slozi, kao i do tada.

Čuvši te riječi, tabornik se naglo trgao i poskočio kao da ga je neko ofurio vrelom vodom. Usta su mu se zgrčila, pa nije mogao prozboriti ni jednu jedinu riječ. Onda se pribrao, potegao pištolj iz futrole i uperio cijev u starčevu sijedu sljepoočnicu. Na to se Čunjalo samo malo pomjerio sa mjesta gdje je stajao, a ispod njegovih sijedih i kosmatih brkova pojavio se osmijeh pun gorčine i gnjeva. Potom je, kao da se ništa osobito nije desilo, ponovio sve što je maločas rekao, ali nekako još sabranije i smionije. Želio je da svi prisutni čuju i shvate njegove riječi protiv zvjerstva i nasilja, pa makar ga to i glave stajalo. Uopšte nije mario za tabornikovu viku i najpogrđnije psovke.

— Poslušajte, ljudi, juče je na kući Tode Oparnice pisalo „Smrt Srbima!” Nemojte se iznenaditi ako sutra na našim kućama osvane „Smrt Muslimanima!” Drukčije ne bi moglo ni biti ako primimo oružje i počnemo žariti i paliti po srpskim selima ... — vikao je starac iz svega glasa, podižući ruke uvis.

Okupljeni seljani su se sve više približavali starom muhtaru i pravili živi zid oko njega, očigledno žečeći da ga svojim tijelima zaštite od razjarenog tabornika. Oružje je primilo samo njih desetak, uglavnom oni koji su već bili poznati kao seoski ološ, prihvatajući time poziv ustaške vlasti da ognjem i mačem uništavaju nedužne ljude i njihova dobra.

Na sreću, ogromna većina učesnika zbora postupila je prema riječima Ibre Čunjala. Ljudi su se razišli svojim kućama, pa je tabornik bio prisiljen da oružje namijenjeno njima vrati u Šipovo, odakle ga je i dopremio. Taj izdajnik nije ostvario ni namjeru da ubije starca koji mu se otvoreno suprotstavio, jer je video da on uživa veliki ugled i povjerenje u narodu.

Kasim Burek

RADILI SMO ILEGALNO ZA NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET

PosJije kapitulacije bivše Jugoslavije i uspostavljanja takozvane Nezavisne Države Hrvatske i njenih organa vlasti, u Jajcu je počelo masovno proganjanje nedužnog srpskog i jevrejskog stanovništva, kao i naprednih Hrvata i Muslimana. To je u meni izazvalo veliku tugu i ogorčenje, jer sam imao odlične drugove iz redova svih nacionalnosti. Zbog toga sam mrzio ustaše iz dna duše. Već tih dana opredijelio sam se za narodnooslobodilački pokret i borbu protiv svakog nasilja, odnosno za slobodu i novu zajednicu slobodnih i ravnopravnih naroda.

Moje raspoloženje, ponašanje i aktivnost zapazili su jajački komunisti, pa sam jednog dana, u ljetu 1941. godine, primljen u Savez komunističke omladine Jugoslavije. Hamdija Sinanović povezao me sa aktivom SKOJ-a, u kojem su bili radnik jajačke elektrane Mustafa Popara (sekretar aktiva), trgovачki pomoćnik Zvonko Bilan, elektrotehničar Mustafa Bubrić, Asim Hamur, Mićo Grubač, Hazim Eminefendić i vodoinstalaterski radnik Alojz Kudrnaček. Svaki član našeg aktiva imao je svoj broj, kao nekakav pseudonim. Sekretar Popara je, na primjer, imao broj jedan. Ja sam u aktivu bio zadužen za održavanje veze između skojevaca, jer je piljarnica u kojoj sam radio bila najpogodnije mjesto za kratke sastanke i razmjenu mišljenja, prenošenje poruka i sl.

Mustafa Popara nam je gotovo svakodnevno saopštavao najnovije vijesti Radio-Moskve i Radio-Londona, a ponekad smo odlazili njegovoj kući da slušamo radio-vijesti. Mustafin radio-prijemnik bio je smješten u jednoj maloj podrumskoj prostoriji, gdje je on, kao radio-amerter, provodio slobodne časove. Naravno, niko nije ni pomiclao da se u toj kući slušaju vijesti Radio-Moskve, jer je Mustafin stariji brat Hasan bio ustaša.

Kad je Njemačka napala Sovjetski Savez, svi skojevci iz našeg akciva došli su naveče u Poparinu kuću da slušaju radio-vijesti. Pošto smo saslušali vijesti, razgovarali smo o novonastoloj situaciji i počeli se dogovarati šta bismo mogli uraditi. Prihvaćen je prijedlog Mustafe Popare da napišemo jedan letak i da ga rasturimo po gradu. Zajednički smo napisali teksta, a potom ga je Mustafa umnožio na pisačoj mašini.

Sjećam se da smo u letku, između ostalog, napisali i slijedeće rečenice: „Njemačka armija je prodrla u Sovjetski Savez, ali će Crvena

armija pobijediti", „Okupator će biti istjeran iz naše zemlje”, „Budimo jedinstveni u borbi protiv okupatora i ustaša ..

Letak smo slijedeće noći rasturili po Jajcu, a nekoliko primjeraka nalijepili na zidove u glavnoj ulici. Poslije toga uslijedila su hapšenja naprednih građana, prvenstveno komunista, jer su ustaše vjerovale da su oni napisali i rasturili letak.

Ilegalne aktivnosti komunista, saradnika i pristalica NOP-a u Jajcu odvijale su se uporedo sa razvojem narodnog ustanka u Janju i Pljevi. Težište je bilo na prikupljanju raznih podataka o neprijatelju i njegovim namjerama, a nabavljeni smo i oružje, municiju, sanitetski i drugi materijal. Sva ta sredstva prebacivali smo na ustaničko područje. U piljarnicu je pristizao različit materijal, koji je prikupljan u Jajcu. Skojevci su sav taj materijal prenosili iz piljarnice do kuće Mehe Hamura u naselju Pijavice, a Hamuri su ga prevozili do sela Bravnica (odatle je otpreman u Janj). Ponekad su braća Hamur navraćali konjskim kolima pred piljarnicu i u ambalaži za voće i povrće tovarili municiju, sanitetski i drugi materijal za ustanike.

Ne mogu se sjetiti svih saradnika NOP-a koji su mi predavali sredstva namijenjena ustanicima. Neki će ostati zauvijek nepoznati zbog tadašnje stroge konspiracije. Međutim, dobro se sjećam da mi je često doturan materijal iz Gostionice „Šangaj”, čiji je vlasnik bio Rezak Tirić. Adem Spahić predao mi je nekoliko vojničkih pušaka i znatnu količinu puščane municije, što je sakupio prilikom kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Razna sredstva donosili su mi i Razija Dželadnović, braća Mujo i Muharem Hodžić, Mehmed Meco, Finka Altarac — Firić i mnogi drugi. U prebacivanju tih materijala do Hamurove kuće najviše su bili angažovani Razija Karahodžić i Asim Hamur.

Kontaktirajući s domobranima koji su često navraćali u piljarnicu radi kupovine voća, uočio sam sklonost nekih da mi prodaju municiju, ručne bombe i drugo. Od njih sam, za voće ili novac, nabavio znatne količine municije. Sjećam se, na primjer, nekog domobrana Kurića iz Donjeg Vakufa, koji mi je dao hiljadu komada puščanih metaka za jedan par muškog zimskog rublja. Kao i razne druge stvari, to rublje sam uzeo iz trgovine svog brata, koja se nalazila uza samu piljarnicu.

Za svoj novac nabavljao sam od jajačkih trgovaca i kancelarijski materijal koji je bio neophodan na ustaničkom području. Bio sam veoma zadovoljan kad god sam uspio da obezbijedim nešto što je bilo neophodno našim jedinicama, odnosno narodnooslobodilačkom pokretu.

Milovan Pandžić

SILOVANJE PORED PUTA

U proljeće 1941. ustaška patrola došla je kod Dušana Šumara Šverce, seoskog trgovca. Saznavši to, ostavio sam motiku i brzo pošao prema zaseoku Raskršću, gdje se nalazila Švercina trgovina. Pri tom sam zaboravio da je na meni vojnički opasač, a na njemu okačen nož-handžar.

Kad sam stigao do trgovine, zastao sam pred vratima da bih čuo šta se unutra radi. Ništa nisam čuo, pa sam otvorio vrata i pogledom preletio prostoriju. Iza banka se nalazio vlasnik trgovine. Preko puta njega, naslonjen na tezgu, stajao je namršteni ustaša sa jednim poluzatvorenim okom. Drugi je bio iza vrata, sa puškom na gotovs. Bili su obučeni u žučkastu uniformu, a na kapama im se isticalo veliko slovo „U“. Na osnovu toga sam sa sigurnošću zaključio o kome je riječ. U drugom uglu prostorije nalazila se grupa ljudi, među kojima sam prepoznao Stanka Rakitu, zvanog Leme, Božu Crepulju Šepu, Božu Tešića Riđana i Maru Tešić Mlatilovku. Njihova izobličena i blijeda lica najbolje su govorila o psihičkom stanju u kojem su se nalazili.

Oštar bol od udarca kundakom u leđa prekinuo me je u tom razgledanju, a odmah potom uslijedio je drugi, treći, sve dok se nisam srušio na pod. Uz najpogrđnije psovke, naredili su mi da skinem opasač i da ga bacim u ugao gdje se nalazila gomila razne vojne opreme.

Nastalu tišinu jedino su narušavali bojažljivim pokretima Stanko, Mara, Spiro, i Božo. Tiskali su se jedno uz drugo, strepeći od ponovnih udaraca. Ustaše su me natjerale da svoj handžar zabijem u tezgu, a onda da ga slomim i bacim na gomilu sličnih predmeta. Zatim su me nasilnici gurnuli u ugao, kod Stanka i ostalih. Dok smo tu stajali i očekivali dalji razvoj događaja, razmišljao sam kako bismo složnom akcijom mogli razoružati ustaše i kazniti ih za zlostavljanje kojem su nas izložili.

Galama pred trgovinom trgla me je iz razmišljanja. Kroz prozor sam ugledao grupu Babićana koji su se sa natovarenim konjima vraćali iz mлина na Janjskom vrelu. Svratili su u trgovinu da bi se opskrbili potrebnim stvarima. Jedan od ustaša istrčao je napolje, izvadio nož i ispresjecao konopce kojima su džakovi bili vezani. Nije se tim zadovoljio, već je nožem isparao popadale džakove. Brašno se prosulo po

zemlji. Onda je ustaša zgradio jedan komad konopca, počeo da udara pridošlice i da ih utjeruje u radnju. Ja sam iskoristio trenutni metež, šmugnuo napolje i pobjegao između zgrada u obližnji šumarak. Jedan od ustaša potrčao je za mnom, ali me nije uspeo stići.

Istoga dana saznao sam da je jedan od dvojice ustaša bio zloglasni Mujo Bašić iz sela Čifluka kod Šipova, dok drugog niko nije poznavao. Čuo sam da su toga dana i mnogi drugi seljani maltretirani i tučeni. Grupu u kojoj se nalazio Stanko Rakita odveli su prema žandarmerijskoj stanici u Glogovcu. Nikome nije bilo poznato zbog čega su otjerali Stanka Rakitu i Božu Crepulju, dok su Božu Tešića i još neke odveli zato što su držali konje koje su dobili od jedne jedinice bivše jugoslovenske vojske.

Narednog dana neko mi je predložio da odem u Glogovac i da se raspitam za sudbinu grupe odvedene iz trgovine. Uplašen, ali nošen željom da saznam šta je sa tim ljudima, krenuo sam za Glogovac. Prije ulaska u selo, svratio sam u gostionicu Komljenovića gdje sam zatekao njegovu ženu. Saznao sam da su ustaše, idući prema Glogovcu, svratile u zaselak Babin Do kod tamošnjeg kneza Jove Pandžića, tražeći obavještenja o skrivenom oružju, municiji i vojnoj opremi. Pošto nisu dobili željene informacije, otpočeli su temeljito pretraživati naselje. Srećom, većina naroda se na vrijeme sklonila. Uspjela je da im umakne i grupa koja je okopavala kukuruz na Pandžićevoj njivi. Ustaše su pucale za bjeguncima, ali srećom niko nije bio pogoden.

Napokon su napustili selo i uputili se dalje, prema Glogovcu. Međutim, na mjestu zvanom Šiljati kamen, Bašićev pratilac je zaostao sa starijom ženom koju su sprovodili a ostali su produžili i zaustavili se poslije nekoliko desetina metara. Zlikovac je primorao tu ženu da se udalji nekoliko metara od puta, a potom joj se, sa životinjskim izrazom na licu, počeo približavati. Uhapšenica je tek tada shvatila njegovu namjeru i s užasom zaključila da je u bezizlaznom položaju. Imala je još samo toliko snage da očajnički krikne. Njeni saputnici bili su nedaleko od tog mjeseta, ali joj nisu mogli pomoći. Obeščaćena i izbezumljena žena otjerana je potom zajedno sa ostalima u glogovački zatvor.

Dok sam slušao to kazivanje domaćice, iznenada je u gostionicu upao Bašićev pratilac, vinovnik bestidnog akta nad uhapšenom ženom. Pošto se sjetio gdje smo se sreli, razgoropadio se i počeo me nemilice tući. No opet mi se sreća osmijehnula. U gostionicu je ušao Mimin Knežević, pa se ustaša okomio na njega. Ponovo sam uspio da pobjegnem. Našao sam utočište u šumi, iako mi je pobješnjeli ustaša bio za petama.

Ubrzo sam ugledao ustašku patrolu koja se kretala prema selu Kneževićima. Tu su zaustavili grupu mještana koji su na konjima gonili žito da bi ga samljeli u mlinovima na Glogovačkom potoku. Ponovio se prizor koji sam gledao pred Šverciniom trgovinom. Zito im je uništeno, a oni isprebijani.

Tako sam ponovo bio svjedok divljanja ustaša. Moj dolazak do Glogovca bio je od koristi jedino zbog toga što sam kasnije sa još većom sigurnošću mogao objašnjavati ljudima da izlaz iz te teške situacije treba tražiti jedino u čuvanju oružja i pripremanju za obračun sa okupatorom i domaćim izdajnicima.

Stoj an Prpić

SA STOČNE PIJACE U USTAŠKI ZATVOR

U želji da kupim vola krenuo sam s bratom Savom u Jezero. Bio je pazami dan, nedjelja, 27. jula 1941. godine. Na putu smo sustigli jednog mog poznanika, Muslimana iz okoline Šipova, s kojim sam služio vojni rok. Obojica smo bili kaplari bivše jugoslovenske vojske. On nas je u nekoliko navrata upozoravao da ne idemo u Jezero, ali ga nismo poslušali.

Čim smo kupili vola, Savo i ja smo krenuli kući. Ali, bez obzira na upozorenje moga poznanika, uputili smo se cestom. U blizini Šipova, nedaleko od Plivskog mosta, pred nas je izašla grupa od desetak ustaša. Njih trojica su prišli i oteli nam vola, a nas uhapsili, sproveli u Šipovo i strpali u improvizovani zatvor (u kući Radulovića). Tu je, u jednoj maloj kuhinji, već bilo petnaest zatvorenika. Tek tada mi je bilo potpuno jasno da je moj poznanik iz vojske zaista želio da nam pomogne.

Prema podacima koje sam kasnije saznao, u nedjelju i te noći uhapšeno je 413 ljudi. Oni su se prosto gušili u pretijesnim prostorijama. Ustaše su nas nemilosrdno tukle kundacicima, jasenovim šibljem, nogama i rukama, tako da smo brzo pomodreli od udaraca. To su činili po trojica-četvorica, na smjenu. Naredivali su nam i da legnemo na pod jedan do drugoga, a potom skakali po našim prsim i stomacicima.

U ponedjeljak, 28. jula, k meni je došao Musliman s kojim sam prethodnog dana putovao prema Jezeru i obratio mi se riječima:

— Jesam li ti rekao šta se može desiti? Sad ti ništa ne mogu pomoći! Ipak, pokušaću da ti donesem malo hljeba.

Izašao je i otišao svojoj kući. Ubrzano se vratio i pružio mi komad hljeba koji nije bio dovoljan ni za jednog čovjeka. Ali, mi smo ga podijelili na 17 parčića, da bi svi zatvorenici koliko-toliko prezalogajili. Taj moj prijatelj iz vojske dolazio je u zatvor i naredna dva dana, sve dok moj brat i ja nismo bili oslobođeni daljem tamnovanja. Čak je uspio i da me posavjetuje:

— Nastoj da se ne odvajaš od brata, pa što bude jednom neka bude i drugom.

Ustaše su nas saslušavale dva puta dnevno — prije i poslije podne. To su im bile pogodne prijike da nas batinaju do mile volje. U utorak

po podne, 29. jula, saslušavalo nas je desetak ustaša, među kojima je bilo i nenaoružanih civila. Taj skup je ličio na nekakvo sudsko vijeće.

U toku saslušanja, jedan od prisutnih Muslimana upitao je čiji smo sinovi Savo i ja. Kad sam mu odgovorio da smo Perini sinovi, on se obratio prisutnima slijedećim rečima:

— Ljudi, ja sam s njihovim ocem pojeo dosta hljeba. To je bio pošten čovjek!

Kasnije sam saznao da je taj naš zaštitnik bio otac mog prijatelja iz vojske kojeg sam već nekoliko puta pomenuo. Uvjeren sam da on nije ni poznavao moga oca.

Sutradan smo ponovo saslušavani. Taj stari Musliman govorio je još pohvalnije o mome ocu, svom tobožnjem prijatelju, ističući da se nikad nije svadao s ljudima. Istog dana poslije podne bio sam na posljednjem saslušanju. Kao i obično, Savo i ja nalazili smo se u velikoj grupi zatvorenika. Međutim, čim smo ušli u salu, nama dvojici su naredili da stanemo u jedan ugao. Potom su na isti način izdvojili još jedanaestoricu. Koliko se sjećam, među njima su bili Đorđe Jošikin i jedan Grubač.

Nismo odmah znali zašto smo izdvojeni. Jedni su govorili da će nas pobiti, drugi izražavali uvjerenje da nam neće ništa, treći samo čuteći očekivali rasplet. Uveče su nam „nadležni” saopštili da ćemo dobiti odgovarajuće objave za slobodan odlazak kućama, uz obavezu da im se tu, u Šipovu, javljamo svakog dana oko 12 časova. Potom je slijedilo uputstvo:

— Ko god vas upita gdje ste bili, slobodno kažite. A ako vas neko upita jesmo li vas tukli, recite da nismo ...

Čim smo krenuli kućama, na dvadesetak metara od zatvora zau stavila nas je ustaška patrola, a malo dalje i druga. Međutim, kad smo objasnili ko smo i odakle idemo, a uz to pokazali i objave, dozvolili su nam da produžimo.

Grupa se u Šipovu razišla. Nas trojica uputili smo se prema selu Mujdžićima. Kod Savića mlina zaustavila nas je treća ustaška patrola. Opet je uslijedila ista procedura, ali i pitanja: da li su nas u zatvoru tukli, koliko je tamo ljudi i sli. Mi smo, naravno, odgovarali prema dobijenim „uputstvima”.

Te noći, 30. jula, prenoćio sam u kući, a sutradan izvukao sam iz skloništa malu austrijsku pušku i počeo se spremati za odlazak u šumu. Majci sam otvoreno rekao šta namjeravam, naglasivši da više neću živ ustašama u ruke. Brat Savo me je upozorio na obavezu da se javljamo u Šipovo, ali sam brzo uspio da ga ubijedim u ispravnost svoje odluke.

Narodni ustanak u Janju i Pljevi sve više se rasplamsavao. Zato sam se u šumi, nedaleko od kuće, krio samo tri-četiri dana, a potom otišao u selo Močioce i s puškom u ruci stupio u ustaničku jedinicu.

Ustaše su sve ljude koji su iza nas ostali u zatvoru, njih četiri stotine, pobile za nekoliko dana u Šipovačkim barama. Oni su zatrpani u dvije velike Jame koje su sami morali iskopati.

Hazim Eminefendić

KRATAK VIJEK USTAŠKE MLADEŽI U JAJCU

Odmah poslije stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, u Jajcu je osnovana organizacija Ustaške mladeži. Dobila je i svoj dom u jednom dijelu Hotela „Pliva”, kod Željezničke stanice. Pred rukovodstvo te organizacije postavljen je zahtjev da se u njene redove uključi što veći broj hrvatske i muslimanske omladine.

Međutim, poslije relativno kratkog vremena bilo je očigledno da se u Ustašku mladež javio nedovoljan broj omladinaca i omladinki. To je sasvim razumljivo ako se ima u vidu da je Komunistička partija između dva rata, a posebno poslije obnavljanja njenih organizacija 1938. godine, ostavila duboke progresivne i revolucionarne tragove u redovima mlade generacije.

Partijska organizacija nije dozvolila da omladina u najsudbonosnijim trenucima postane plijen i žrtva svakodnevne fašističke propagande, nego je stalno radila na tome da joj objasni čemu vodi ustaški pokret i kvislinška tvorevina NDH. Partija je u Jajcu imala na svojoj strani desetine mlađih Hrvata i Muslimana. Oni su se postepeno uključivali u redove aktivnih boraca za slobodu. U partizane su odlazili i omladinci za koje se u početku oružanog ustanka nije ni prepostavljalo da bi mogli biti na strani oslobođilačkog pokreta.

Po svojoj prirodi, unutrašnjem ustrojstvu i programskim zadacima, Ustaška mladež bila je neka vrsta poluvojničke organizacije. Imala je predvodnike koji su bili rangirani po uzoru na zvanja i činove ustaških starješina. Toj organizaciji pridavan je veliki značaj. Učlanjivanje u Ustašku mladež bilo je, prema mišljenju ustaških vođa, velika čast i priznanje. U tom smislu, iz čisto propagandnih razloga, vršena je neka vrsta selekcije. Neke omladince su u početku isključili iz Ustaške mladeži, jer navodno nisu bili dostojni toga zvanja.

Partijska organizacija pokušala je da u Ustašku mladež ubaci neke naše omladinke i omladince, kako bi iznutra djelovali razbijajući. Među njima su bile Danica Andukić i njena mlađa sestra Zora. S obzirom na ugled njihove trgovачke porodice, činilo se da su one pogodne za tu aktivnost. Međutim, čim su se pojavile u prostorijama Ustaške mladeži, izbacili su ih i nisu im dozvolili da se uključe u tu organizaciju.

Veliki značaj u svakodnevnom životu i radu te organizacije pridavan je vojnoj obuci i političkom obrazovanju u duhu ustaške „ideologije“. Uza sve to, kulturno-zabavni život bio je privlačan mamac za omladinu. Neki omladinci i omladinke prihvatali su s velikim oduševljenjem razne dužnosti u toj organizaciji i svesrdno se angažovali da urade sve što je od njih zahtijevano. Često su defilovali kroz grad, noseći transparente i parole, pjevajući ustaške pjesme. Uzor su im bili njemački vojnici, koji su to činili gotovo svakodnevno.

Što je vrijeme više odmicalo, rad Ustaške mladeži u Jajcu bivao je sve slabiji i neorganizovaniji, a broj njenih članova stalno se osipao. Poslije zločina koje su ustaše i njemačke kaznene ekspedicije izvršile naočigled mnogih građana, postalo je vrlo nepopularno biti član Ustaške mladeži. Ti zločini u gradu i okolnim selima zadali su težak udarac Ustaškoj mladeži i ustaškom pokretu uopšte. Narodni ustanak protiv okupatora i domaćih izdajnika posebno je poljuljao vjeru ustaške mladeži u NDH i okupatorsku silu. Već sredinom 1942. organizacija Ustaške mladeži se raspala. Poslije prvog oslobođenja Jajca nije bilo više nikakvog pokušaja da se ona obnovi.

TREĆI DIO

POČETAK I RAZVOJ USTANKA U 1941. GODINI

Duro Pucar Stari, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu

Đuro Pucar Stari

SJECANJE NA PRVE BORBE OKO JAJCA

Prema odluci Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, krajem avgusta 1941. krenuo sam iz Sarajeva u Banjaluku, sa zadatkom da što neposrednije učestvujem u organizovanju ustanka na području Bosanske krajine, i da, pored ostalog, formiram Operativni štab. Za komandanta štaba bio je predviđen Danko Mitrov, za zamjenika komandanta Miljenko Cvitković, za političkog komesara Osman Karabegović, a za zamjenika političkog komesara Branko Babić Slovenac. Bilo je odlučeno da sa mnom u Banjaluku pode Miljenko Cvitković, ali je on zbog porodičnih obaveza došao pet ili šest dana kasnije.

Poslije izvjesnog vremena, pošto sam sagledao stanje u Banjaluci, poslao sam u Sarajevo pismeni izvještaj, koji je odnijela Nada Ćirska. Međutim, ona se u Sarajevu zadržala duže nego što je, po mome mišljenju, bilo potrebno, pa sam pretpostavio da se dogodilo nešto nepredviđeno. Zato sam posao u Sarajevo da bih ustanovio šta je na stvari. Ćirsku sam, preko veze, pronašao u željezničkom soliteru i s njom krenuo za Banjaluku.

Do Jajca smo doputovali bez teškoća, ali dalje nismo mogli. Divljakov autobus, kojeg je vozio Dušan Telić, nije saobraćao na relaciji Banjaluka—Jajce, kao obično. Poslao sam Nadu da se raspira kako bismo se mogli prebaciti u Banjaluku. Ona je tom prilikom nekako doznačala da je tu, u Jajcu, njen brat i da vozi domobranski kamion. Pomislila je da bi nas on mogao prevesti do Banjaluke, pa ga je pronašla i to mu predložila. Brat joj je odgovorio da mora pitati svog prepostavljenog starješinu, nekog satnika, insistirajući da zajedno podu kod njega. Kad su satniku objasnili o čemu je riječ, on je Nadi predložio da prenoći u Hotelu „Grand“ i obećao joj da će je brat sutradan prebaciti u Banjaluku. A kad je Nada rekla da nije sama, odnosno da putuje sa svojim ujakom, satnik je rekao da u hotelu ima mjesta za oboje.

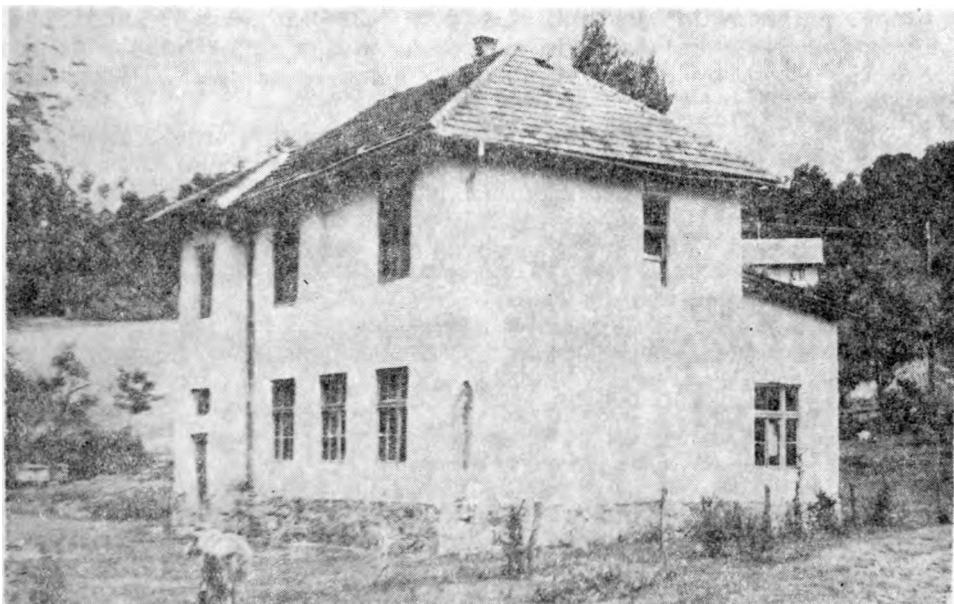
Kad mi je Nada sve to ispričala, rekao sam joj da više ne izlazi u grad i da ostane tu gdje sam se ja već smjestio. Bila je to kafana iza Travničke kapije (mislim da se zvala „Šangaj“) vlasništvo Rezaka Tirića. Istovremeno sam Nadi rekao da ćemo sutradan prije

krenuti vozom za Lašvu, a otuda drugim prema Banjaluci, jer sam u međuvremenu saznao da nam je to jedina mogućnost. Tako smo i postupili. Ja sam izašao iz voza u predgrađu Banjaluke, a Nada na glavnoj stanici — bez ikakvih komplikacija.

Boraveći tada u Jajcu, saznao sam da se oko Jezera vode borbe između ustaničkih snaga Janja i Pljeve i ustaško-domobranksih jedinica. Bio je to, u stvari, prvi odlučniji napad partizana na ovom području, pod komandom Sime Šolaje. Partizani su tih dana prvi put ušli u Šipovo, Jezero i Mrkonjić-Grad.

IZVJEŠTAJ O AKCIJAMA USTANIKA NA PODRUČJU JAJCA I MRKONJIC-GRADA

U Banjaluci sam, nakon izvjesnog vremena, počeo primati izvještaje o borbama u Bosanskoj krajini i uopšte o situaciji na nekim ustaničkim područjima. Među njima je bio i izvještaj sa područja Jajca, na osnovu kojeg sam, kao sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, napisao pismo Svetozaru Vukmanoviću Tempu o radu partijske organizacije i borbama na ustaničkom području Jajca. Evo jednoga dijela toga pisma:

Škola u Pljevi u kojoj je održano savjetovanje komunista decembra 1941.

„Borbe oko Jajca još uvijek traju. U tome pravcu se šalju krupne jedinice ustaša i domobrana. U tome pravcu odlazi i njemačka vojska. Borbe su počele oko Šipova i Ribnika. Ove krajeve, odnosno ova mjesta, partizani su držali u svojim rukama, kao i Mrkonjić-Grad (Varcar-Vakuf). Još se ništa ne zna da li su ta mjesta napuštena i da li su se

naši povukli ili ne. Znam samo to da su u Šipovu partizani zarobili jedan top, deset mitraljeza, pet puškomitraljeza. Uputili su poslije toga ultimatum komandantu Mrkonjić-Grada da se predal. Komandant je tražio pomoć od divizije iz Banjaluke, na šta su ovi odgovorili da ta pomoć ne može tako brzo da stigne. Komandant je tada naredio da se stanovništvo mora iseliti, a i on je sam pobegao u Banjaluku, tako da sada ovdje ima oko 2000 izbjeglica iz Mrkonjić-Grada. U Mrkonjić-Grad je ušlo oko 200 ustanika, koji su prethodno isjekli sve telefonske veze i porušili mostove između Jajca i Mrkonjić-Grada. U borbama za Šipovo, Jezero i Mrkonjić-Grad zarobljeno je ili se predalo 150 domobrana. Zaplijenjeno je oko 15 kamiona, 30 puškomitraljeza i mitraljeza, mnogo pušaka i municije. Ustanici su otjerali u šumu mnogo stoke i žita, računajući da imaju hrane ako se budu morali povući. Sva prevozna sredstva su u Banjaluci rekvirirana i upotrebljavaju se za prevoz vojske u taj rejon ...”

Pošto sam istakao kako je Ustaški stožer u Banjaluci reagovao na najnovije dogadaje, citirajući i jedan njegov prijeteći plakat namijenjen Srbima, pismo sam nastavio slijedećim riječima.

„Što se samoga Jajca tiče, ne mogu vam za sada reći ništa određeno. Borbe koje se tamo vode ne dozvoljavaju prebacivanje u taj kraj bilo koga. Ranije smo tamo imali u samom Jajcu četiri člana KP, u Jezera sedam članova, u okolnim selima po jednog ili dvojicu. Prije nego što je došlo do ovih borbi, svi su se ovi ljudi sklonili u šumu, ostala su samo dvojica u Jajcu. Kako sad stvar stoji sa njima, ne mogu vam ništa određeno reći. U zadnje vrijeme saobraćaj je s Jajcem potpuno prekinut. Prevozi se samo vojska i niko drugi. Uzalud su bili pokušaji da se uspostavi veza s Jajcem preko šume. Međutim, čim se pruži mogućnost, poslaću tamo čovjeka da uspostavi vezu, i da im tamo pomogne na sređivanju organizacije.”

Italijani su u jesen 1941. godine, poslije neuspjelog nastojanja ustaša da uguše ustanak u Bosanskoj krajini, ponovo okupirali Bosansko Grahovo, Drvar, Glamoč, Mrkonjić-Grad, Ključ i neka druga mjesta. Tome je prethodila njihova propaganda kojom su se prikazivali kao zaštitnici srpskog življa od ustaškog terora. Podržavali su ih velikosrpski i četnički elementi, koji su sve više uspostavljali saradnju s njima. Takva politika italijanskih fašista imala je za cilj: zajedno sa četnicima razbiti i ugušiti ustanak u Bosanskoj krajini. Tada je u nekim krajevima došlo do jačanja četničkog uticaja ijenjavanja narodnooslobodilačke borbe. Što se tiče teritorije na kojoj je djelovao Treći krajiski NOP odred, Talijani su ostvarili vidan uticaj samo oko Mrkonjić-Grada, gdje su s komandantom Bataljona „Petar Kočić”, Urošem Drenovićem, postigli sporazum o zajedničkoj borbi protiv partizana.

VOJNO-POLITICKA KONFERENCIJA U GERZOVU

Imajući u vidu novonastalu situaciju, odlučili smo da se neposrednije angažujemo u sređivanju političkih odnosa u 3. krajiskom NOP odredu. Kao prvo, zakazali smo u Gerzovu konferenciju sa Ūrošem Drenovićem, koja je održana 10. decembra 1941. u Osnovnoj školi.

Pošto sam prenoćio u štabu odreda na Kozilima, sa mnom su u Gerzovo pošli Danko Mitrov, Kasim Hadžić, Osman Karabegović, Vaso Butozan, Nemanja Vlatković i drugi. Kod škole u Gerzovu sačekao nas je Simo Šolaja sa svojim komandirima i četom boraca. Tu je već bio i Dušan Metlić sa svojim komandirima.

Nekoliko dana prije sastanka u Gerzovu, Danko Mitrov mi je govorio da nije zgodno ići na sastanak usred četničke teritorije. Ali kад mi je saopštio da će nas obezbjeđivati borci iz Šolajinog bataljona, bio sam siguran da nema nikakve opasnosti. Osim toga, znao sam da će s nama poći jedan vod odabranih i dobro naoružanih boraca.

Šolaja je tom prilikom pokrenuo i dio komore svog bataljona. Na konjima su, pored ostalog, bila natovarena tri pečena brava i nešto druge hrane. Kad sam Šolaju upitao šta će mu sve to, odgovorio mi je da ne vjeruje da će nas Drenović dobro hraniti, pa zato voli da imamo svoju hranu.

Čim smo stigli u Gerzovo, Šolaja je postavio obezbjeđenje oko škole u kojoj se nalazio Drenovićev štab. Uroš Drenović nas je sačekao blizu škole i uveo u svoj stan. Iznio je pred nas staru šljivovicu i vruće čvarke. Tog dana je zaklao svinju i spremao zimnicu. Vidjevši da Drenović ima veliku bradu i brkove, upitao sam ga:

— Uroše, šta će ti tolika bradurina, zašto je ne obriješ?

— Rat je, a brice nemam, to je razlog što sam je pustio — odgovorio je Drenović.

Na to sam mu ja rekao da imam bricu, a potom, ne čekajući kako će reagovati, pozvao svog pratioca Muju Delića riječima:

— Deliću, dodi i obrij ovog čovjeka!

Nisam rekao „Mujo”, jer sam znao da Drenović ne bi pristao da ga Mušliman brije.

Čim je bio obrijan, Uroš je ušao u kuhinju, gdje je njegova žena Zorka nešto poslovala oko vatre. Obratio joj se znatiželjno:

— Kako ti sad izgledam?

— Dobro! — odgovorila mu je Ijutito.

— Htjeli su mi obrijati i brkove — nastavio je Uroš.

E, onda bi baš lepo izgledao — odbrusila mu je Zorka zajedljivo, očigledno nezadovoljna.

Tokom rada konferencije osjećao sam se veoma prijatno slušajući riječi Šolajinih i Metlićevih komandira. Oni su se izjašnjavali za odlučnu borbu protiv svih neprijatelja — naravno, uključujući i talijanske faštiste — što su i do tada potvrđivali u praksi.

Drenović je tražio da se njegov bataljon i dalje zove „Petar Kočić”. To nama nije smetalo, znajući da je Kočić, kao istorijska ličnost, bio veoma popularan i van Bosanske krajine. Međutim, Drenović je u svom govoru ispoljio demagogiju, ističući da je i on za borbu protiv Talijana, negirajući da s njima ima ma kakvu vezu i si. Pokušao je da nas uvjeri kako on jedino nije za borbu na svojoj teritoriji, već, na primer, u Dalmaciji, jer ne može dozvoliti da ponovo gore sela njegovih boraca. Istovremeno je zahtijevao da se njegov bataljon zove četnički. Bilo je lako zaključiti da Drenoviću nije stalo do borbe, ali smo ipak pokušavali da ga ubijedimo u potrebu zajedničkog suprotstavljanja okupatoru, ističući pri tome da nije važno kako će se bataljon nazivati.

Odmah poslije konferencije u Gerzovu, to jest već sutradan (11. decembra), zakazali smo sastanak svih komunista iz 3. krajiskog NOP odreda u Osnovnoj školi u Pljevi. Izvještaj o političkom stanju u odredu i na terenu podnio je sekretar Okružnog komiteta KPJ Kasim Hadžić. Na tom sastanku, koliko se sjećam, najviše smo govorili o ciljevima oslobodilačke borbe i o sve očiglednijoj četničkoj izdaji. Zahtijevali smo od komunista da se odlučnije bore protiv četništva i da smjeliye primaju u članstvo KPJ ljudi u vojski i pozadini. Govoreći o širenju narodnooslobodilačke borbe, posebno smo naglašavali potrebu okupljanja svih rodoljubivih snaga radi borbe protiv okupatora i kvislinga, te ukazivali na neophodnost da se u oslobodilački pokret uključi što veći broj Hrvata i Muslimana. Takođe smo informisali komuniste o stanju na ratištima između sila Osovine i savezničkih snaga, kao i o stanju oslobodilačke borbe u našoj zemlji.

Smatram da su ova pomenuta skupa bila značajna za dalje jačanje oslobodilačkog pokreta na ustaničkim područjima Jajca i Mrkonjić-Grada, a posebno za bolje snalaženje komunista u borbi protiv okupatora i četnika.

Krajem 1941. i početkom 1942. obaviješten sam da 3. krajiski odred nema nijednog ljekara. Da bi mu pomogla, partijska organizacija Banjaluke uspješno je organizovala odvođenje u odred dra Franca Klajnhapela, poznatog ljekara. On je iz Banjaluke, preko Šehitluka i Čemernice, prebačen u štab 3. krajiskog odreda. U našim jedinicama savjesno je vršio svoju dužnost sve do kraja rata, pa je dobio i Partizansku spomenicu 1941. godine.

Početkom 1942. kod mene su u Ribnik došli komandanti bataillon „Iskra“ i „Pelagić“ — Simela Solaja i Dušan Metlić. Zatražili su pomoć u hrani, odjeći, obući i municiji, ističući da je na njihovom terenu situacija veoma teška. Odlučio sam da im se iz Podgrmeča dopremi izvjesna količina hrane i obezbijedio im dva sanduka municije. Municiji su se veoma radovali. Razgovarajući s njima, istakao sam neophodnost izvođenja organizovanijih napada na neprijatelje, kako bismo od njih otimali razna sredstva potrebna našim jedinicama. Solaja i Metlić su otišli od mene potpuno zadovoljni. Bila je očigledna njihova spremnost da još odlučnije nastave borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Na žalost, ovi hrabri komandanti, poginuli su prilikom napada naših jedinica na Kupres, u noći između 13. i 14. avgusta 1942. godine.

Nemanja Vlatković

PRVI DANI USTANKA U JAJAČICOM SREZU

jajačka partiskska organizacija blagovremeno je obaviještena da

I će 21. juna 1941. u Jajce doći i donijeti nam uputstva za dalji rad Branko Babić Slovenac, član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. I zaista, Babić je tog dana došao u Jajce. No nijedan od članova Partije nije ga mogao sačekati. Drugovi iz Jezera bili su u zatvoru već od 7. juna, a članovi Partije iz Jajca živjeli su u strogoj ilegalnosti. Zato je odlučeno da Babića sačeka Fahrija Filipović, Jusufov i Irfanov otac.

Fahrija je uspješno izvršio zadatok — tačno onako kako je bilo predvideno. Koristeći se ugovorenim znacima raspoznavanja, sačekao je Branka na silasku iz autobusa kod Hotela „Grand”, a potom pošao s njim do mjesta gdje su ga čekali neki članovi Partije. Naime, Fahrija je postupio prema Branko vom zahtjevu, jer mu nisu bili poznati detalji plana te posjete.

Babić je prenoćio kod dra Ibre Brkića, simpatizera Partije, a stari Filipović je otisao kući, u Jezero. Prije rastanka dogovorili su se o mjestu i vremenu ponovnog susreta, narednog dana. Sutradan ujutru, Babić je saznao da je Njemačka napala Sovjetski Savez. Nešto kasnije sastao se s Fahrijom i rekao mu da Jusufu i ostalim drugovima koji su se nalazili u zatvoru nekako saopšti tu vijest. Takođe je uhapsenim komunistima poručio da preduzmu sve što je moguće kako bi pobegli iz zatvora.

Fahrija je uspio da obavijesti zatvorene članove Partije o napadu Njemačke na Sovjetski Savez, odnosno da im prenese Babićevu poruku. Oni su istog dana (22. juna), koristeći se nebudnošću čuvara, odvalili zatvorska vrata i pobegli prema Janju.

Poslije boravka Branka Babića u Jajcu, glavni zadatok naše partiskske organizacije bio je formiranje vojnih komiteta (povjereništava) u svim selima. Zapravo, odabirali smo po dva-tri povjerljiva druga da prikupljaju oružje i obavljaju druge pripreme za ustank. Sjećam se da je za Vagan bio zadužen Mima Marijanac, za Pribeljce — Milan Ilić, za Babiće — Petar Pećo, za Grbavici — Vid Radman, za Ćuklić i Goricu — Radomir Mitrić, za Vinac — Jakica Altarac. Za ostala sela oko Jajca i Jezera bili su zaduženi Stipo Bilan, Mustafa Ganibegović

Ganija i Meho Kesten. Šaćir Maslić je bio zadužen da vrši pripreme za ustanak u glamočkim selima.

Početkom jula, u Pribeljcima smo održali šиру konferenciju. Na tom skupu analizirali smo mjere koje treba preduzimati protiv okupatora i njegovih saradnika. Već polovinom toga mjeseca u Janj je stigla grupa ustaša naoružanih do zuba. Oni su željeli da pohvataju članove Partije i likvidiraju to značajno političko žarište i središte cijelog kraja. Međutim, njihov dolazak iznenadio je jedino Milana Ilića, koga smo samo nešto prije toga primili u Partiju.

Milan je bio izvanredno čvrst, odan i požrtvovan. Izdržao je strahovito fizičko i psihičko mučenje, ali je ostao nepokolebljiv. Nije izdao svoje drugove i organizaciju, iako je znao gdje se svaki od nas nalazi. Ustaše su najprije, pred njim i ostalim ukućanima, žilama tukle njegova bremenitu ženu. Potom su njegovog oca natjerali da pliva u ledenoj rijeci Janju, a sedamdesetogodišnjem djedi čupali su brkove. Kad im sve to nije pomoglo, Milanu su počeli da sijeku uši, da zabijaju eksere pod nokte, da pale suve grančice na njegovim golinim grudima. Tako izmrcvarenog i onesviještenog stavili su ga na konja i otjerali u Jezero. Ali on je i tu, u zatvoru, hrabro podnosio sve muke i ostao nesalomljiv. Polovinom avgusta 1941. pušten je na slobodu, jer je uspješno glumio ludog i neuračunljivog mladića. Nakon povratka u Janj, izvjesno vrijeme se oporavljaо u svojoj kući, a potom stupio u 3. četu. Postavljen je na dužnost zamjenika političkog komesara te čete, a ubrzo je odabran za zamjenika komesara Bataljona „Pelagić”.

Početkom avgusta 1941. u Janj su se prebacili Esad Ademović i Stipo Bilan, članovi Partije iz Jajca. Dolaskom ovih drugova, naš rad je postao svestraniji i plodniji.

Još prije ustanka, drugovi iz Banjaluke Drago Mažar i Kasim Hadžić pokušali su da uspostave vezu s nama u Janju. Oni su stigli do sela Majdana, između Mrkonjić-Grada i Jezera, ali se nisu uspjeli prebaciti dalje. Nešto kasnije, to jest 6. avgusta, stigao je u Jajce Ivica Mažar obučen u seljačko odijelo. Međutim, prepoznala ga je i prijavila ustašama Gusta Grgić. Ivica je pokušao da pobegne, ali ga je ustaška patrola sustigla i uhvatila u jednoj slijepoj jajačkoj ulici.

Već prve noći poslije hapšenja, Ivica Mažar je uspio da u zatvor uspostavi vezu s Jusufom Filipovićem. Potom je uz pomoć zatvorskog stražara Ibrahima Popaje, saradnika NOP-a, preko članova Partije u Jajcu uputio na ustaničko područje pismo u kojem nam je prenio direktivu za ustanak. U vojno rukovodstvo, osim mene, određeni su Radomir Mitrić, Petar Pećo, Esad Ademović, Makso Dakić i Stipo Bilan.

Ustanak u Janju i Pljevi otpočeo je prije prijema direktive Oblasnog komiteta Partije, koju nam je prenio Ivica Mažar. Borbe koje su 27. jula počele oko Drvara prenijele su se i na pljevsko-janjsko područje, tako da je ono zahvaćeno ustanakom već 29. jula 1941. Toga dana su se pojavile vatre na brdima, zapraštale su puške, oglasila se zvona. Svi su bili na nogama — od djece do staraca. Samo je poneki špekulant-zelenić, narodni neprijatelj, podrugljivo gundao. Neki od njih su s prezicom posmatrali pokrete ustanika i govorili: „Šta ste vi golači prema njemačkoj sili” i sl. Posebno nam se podsmjehivao predsjednik novouspos tavi jene ustaške opštine u Strojicama Milan Milovac.

Kuriri su nosili poruke na sve strane. U janjskim i pljevskim selima odjekivala je pjesma boraca-ustanika u raznovrsnim uniformama i civilnim odijelima, naoružanih puškama, sjekirama i kopljima. Taj talas raspoloženja širio se sve brže i snažnije od sela do sela, od čovjeka do čovjeka. Odmah je napadnut žandarmerijska stanica u Glogovcu i likvidirana postaja na Željezničkoj stanici Pljeva. Istovremeno je planiran napad na Željezničku stanicu Bravnice, na neprijateljsko uporište u selu Mujdžićima itd.

Posadu na Željezničkoj stanici Pljeva likvidirao je Simo Šolaja. On se privukao postaji usred dana i ubacio unutra ručnu bombu — svoje omiljeno oružje. Ubio je narednika i dva žandarma, oteo šest pušaka i naoružao šest svojih drugova. Kasnije je često isticao da mu je ta akcija draža od mnogih drugih.

— Spremao se, kukavica krvoločna, da mi ubije kćer zato što mene ne može uhvatiti živa! — govorio je Simo poslije te akcije, misleći na ubijenog žandarmerijskog narednika.

Tih dana su Dušan Metlić, Stanko Kutanjac, Vaskrsija Nišić i još nekolicina ustanika razoružali stražu od šest neprijateljskih vojnika pred samim Jajcem, a grupa boraca iz Janja, kojom je komandovao Rade Marijanac, oslobodila je selo Mujdžiće i protjerala neprijatelja prema Šipovu.

Pred Osnovnom školom u Grbavici održan je 10. avgusta veliki narodni zbor. Tu se okupilo oko 2000 ljudi i žena iz okolnih sela, u svećanim odijelima i živopisnim narodnim nošnjama. Na zboru smo Stipo Bilan i ja govorili o borbi protiv neprijatelja, ističući potrebu akcije širokih razmjera, zatim o bratstvu i jedinstvu koje treba da se kuje u toj zajedničkoj borbi za bolji i sretniji život. Nekoliko dana poslije toga zabora formiran je odred pod nazivom Janjsko-pljevski. Istovremeno su odabrane starještine za novoformirane jedinice: komandiri četa, vodnici i sli. Članovi Partije dobili su uloge političkih radnika.

Janjsko-pljevski odred, koji je postepeno ojačavan novim snagama iz naroda, izvodio je akciju za akcijom i nizao borbene uspjehe. Već 27. avgusta on je izvršio napad na neprijateljski garnizon u Šipovu; napadom su rukovodili Simo Šolaja, Rade Marijanac i Dušan Metlić. Neprijateljeve snage u Šipovu bile su višestruko jače od naših. Pošto nismo imali artiljerije, mi smo jedan crkveni mužar nabijali barutom i ciglom. Pucnjava tog „topa“ izazivala je strah u ustaškim redovima. Vješto smo koristili i jedini mitraljez, prebacujući ga na konju sa jednog mjesta na drugo i po nekoliko kilometara. Tako smo zavaravali neprijatelje, odnosno stvarali utisak da imamo mnogo više naoružanja.

Napad na Šipovo počeo je 27. avgusta u 4 časa izjutra. Naše jedinice imale su malo vatre nog oružja, pa je većina boraca jurišala sa kopljima i sjekirama u rukama. Neki su krenuli u napad noseći samo pokojnu ručnu bombu. Ipak, neprijateljske snage u Šipovu prestale su da daju otpor oko 11 časova. Zarobili smo 6 oficira i 130 vojnika, zaplijenili 250 pušaka, top-haubicu 100 mm, top „pito“ 37 mm i drugo.

Već sutradan 28. avgusta, naše jedinice zauzele su Jezero i razbile sve neprijateljeve snage do samog Jajca. Gotovo istovremeno, to jest 29. avgusta, oslobođen je i Mrkonjić-Grad. Ustaničke jedinice sa mrkonjićkog područja ušle su u grad.

Na mrkonjićkom terenu nalazio se četnik Uroš Drenović, koji je pasivno posmatrao napore ustanika u Janju, Pljevi i okolini. Osjećalo se da u njegovoj duši tinja mržnja prema komunistima i svim rodoljubima, da on ne želi saradnju s nama. Već prvih dana ustanka, kad je Stipo Bilan pošao kod njega radi pregovora o koordinaciji akcija, Drenović ga je razoružao i pokušao da ga zatvori. Srećom, to je doznao Šolaja. Otišao je do Drenovića sa svojom pratnjom i oslobođio Bilana.

Kad su Talijani, u jesen 1941. godine, došli preko mrkonjićkog područja (gdje se nalazio Drenović sa svojom jedinicom) da beru kukuruz u selu Sokolcu, Šolaja je pozvao grupu svojih boraca i rekao im:

— 'Ajdemo da podijelimo megdan sa žabarima. Ako ih je Drenović pustio, ja ih neću... Ne dam nikome da vršlja po našoj oslobođenoj teritoriji!

Šolaja je sa svojom grupom izveo akciju veoma uspješno. Ubijeno je 12 i ranjeno blizu 30 Talijana, a dvojica su zarobljena. Poslije toga Talijani nikad nisu došli na teritoriju koju je kontrolisao Šolaja sa svojom jedinicom.

Đuro Pucar Stari i Osman Karabegović došli su 10. decembra 1941. godine u Pljevu, radi održavanja konferencije u selu Gerzovu (na mrkonjićkom terenu) sa svim rukovodiocima štabova na jajačkom, mrkonjićkom, ključkom i banjalučkom području. Osnovni cilj sastanka bio je da se obezbijede zajedničke akcije protiv ustaša, Talijana i Nijemaca. Pucar i Karabegović nastojali su da Drenovića i njegove saradnike pridobiju za zajedničku borbu protiv Talijana. Međutim, četnici su govorili, da su Talijani jaki, ali da nas neće napasti, pa nema smisla da naši ljudi ginu.

Šolaja je prije konferencije razmjestio po okolnim čukama borce koje je poveo sa sobom. Pošto im je dao dosta mesa i hljeba, rekao je:

— Jedite i budite spremni za svaki slučaj!

Drenović je sve to primijetio, pa se nije usudio da preduzme bilo kakve mjere protiv naših drugova, iako ih je u duši mrzio i želio da skine njihove glave.

Simo Šolaja je hitao iz okršaja u okršaj. Hrabro je predvodio svoje borce u borbama protiv svih narodnih neprijatelja. A kad je čuo da se proleterske brigade približavaju njegovom terenu, srce mu je zaigralo očTradosti i uzbuđenja.

Proleterske jedinice vršile su u to vrijeme napad na Kupres. Njima su se pridružili Šolajin i Metlićev bataljon — „Iskra“ i „Pelagić“. Pred samu zoru, 12. avgusta 1942. godine, čuo se poznati Šolajin poklič „Naprijed, drugovi!“ Na žalost, to je bio njegov posljednji poziv, njegova posljednja komanda. Zrno iz neprijateljskog mitraljeza pogodilo ga je u srce.

Poslije pola sata poginuo je i Dušan Metlić, na čelu svog bataljona. Njegove posljednje riječi bile su: „Pomozimo 4. crnogorskoj brigadi koja krvari u gradu Kupresu!“

Ubrzo poslije pogibije ova dva junaka janjske i kupreške djevojke spjevale su ovu pjesmu-tužbalicu:

Na vrh gore Plazenice
sastale se drugarice.
Sastale se pa kukaju,
žale Metlu i Šolaju ...

Radomir Mitrić

JANJ I PLJEVA U USTANKU

Narodni ustanak u Janju i Pljevi počeo je 29. jula 1941. Bio je pravi ljetnji dan, sunčan i topao. Seljaci su većinom kosili livate i okopavali kukuruz. Katkad su iz daljine, od Hercegovine, odjekivale jake eksplozije — vjerovatno djejstvo artiljerije ili bombardovanje iz aviona. Istog dana, oko podneva, čuo sam mitraljeske rafale i puščanu paljbu u rejonu Mliništa i Čardaka. Nisam znao šta se to tamo događa.

Poslije podne, negdje oko 14 časova, k meni je došao Vaskrsija Stupar i saopštio mi da se u Mliništima i Čardaku nalazi neka vojska koja se bori protiv ustaša, te da je on obaviješten da će te jedinice iduće večeri napasti na Šipovo. Iako sam očekivao direktivu za ustanak, ta vijest me je prilično zbumila, jer mi Vaskrsija nije znao reći čija je to vojska, kolikim snagama raspolaže i kakvi su joj planovi. Zato smo se dogovorili da on u toku dana prikuplja podatke o toj vojsci, a sutradan izjutra da dođe mojoj kući da bismo se dogovorili šta dalje da radimo.

Odmah poslije razgovora s Vaskrsijom Stuparom, prekinuo sam posao i pošao u selo Babiće. Želio sam da Nemanju Vlatkovića obavijestim o svim novostima, a i da se s njim dogovorim šta treba preduzeti. Do Babića sam pješice prevalio oko 15 kilometara.

Našao sam Nemanju i učiteljicu Miru Just u babićkoj školi. Kad sam im saopštio šta se događa i kakve vijesti stižu, dogovorili smo se da ja što prije ispitam čija je vojska u Čardaku i Mliništima, a istovremeno da pokušam uspostaviti vezu s komunistima u Jajcu. Posebno smo istakli potrebu da budemo vrlo oprezni. Jer direktivu za ustanak nismo još bili dobili, pa je postojala mogućnost da officiri bivše jugoslovenske vojske organizuju borbu pod okriljem četnika.

Iz Babića sam pošao oko 17 časova. Kad sam odmakao od škole jedan kilometar, počela je pucnjava iz pušaka u strojčkim selima koja se nalaze lijevo od rijeke Janja. Puščana paljba čula se i u Podosojama, Todorićima, Lipovači, Popužama i Pljevi. Uz to, iz Todorića je odjekivao zvuk crkvenog zvona. Jedan seljak iz Podosoja, pucajući uvis, uzviknuo je: „Živjela Jugoslavija.” Sve me je to zbumilo pa sam se vratio do Nemanje, upozorio ga na novonastalu situaciju i predložio mu da pošalje Petra Peću u Strojice. Naime, smatrao sam potrebnim da

Petar ustanovi ko to puca i da li se tamo nalazi neka vojska. Nemanja se složio s mojim prijedlogom, poslije čega sam otišao za Čuklić.

Na putu sam se našao s Krstom, Nenadom i Netkom Jokićem, seljacima iz Natpolja, koji su se vraćali kućama sa svojih njiva u Vujanovićima. Razgovarajući s njima o pucnjavi u Strojicama, rekao sam da se tokom naredne noći može očekivati bjekstvo žandarma iz Glogovca prema Jajcu. S tim u vezi predložio sam Jokićima da oni i drugi seljaci organizovano sačekaju i razoružaju žandarme na putu ispod njihovog sela. Oni su se složili sa mnom i obećali da će tako i postupiti.

Stigavši u svoje selo Čuklić, našao sam gotovo sve mještane na okupu. Ko god je imao pušku, vojničku ili lovačku, izvadio je iz skrovišta. Neki su pucali, izražavajući na taj način raspoloženje za borbu, dok su drugi bili pametniji i čuvали municiju. U Čuklić su dolazile grupe seljaka iz Grede, Grbavice i Močioca. Njih je najviše interesovalo čija vojska napada ustaše, ali im nisam mogao dati neko pouzdano objašnjenje. Mnogi su pitali šta treba činiti, kako postupati u toj situaciji. Oružje je izvučeno iz skrovišta, prvi hici bili su ispaljeni, pa se moglo očekivati da će ustaše reagovati odmazdom nad stanovništvom sela iz kojih su se čuli pucnji. Prihvaćen je moj prijedlog da te večeri preduzmemoj mjeru obezbjedenja, odnosno da organizujemo patroliranje i održavanje veze sa susjednim selima, kontrolišući sve prilaze od Šipova, Jezera i Jajca.

Moja prepostavka o bjekstvu žandarma obistinila se već nakon nekoliko časova. Te noći, dakle između 29. i 30. jula, dvije grupe ustanika napale su žandarmerijsku stanicu u Glogovcu. Grupu iz Strojica i Babića, koja je imala 25—30 ljudi, predvodio je Dušan Rakita, a grupu iz Natpolja i Kneževića — Savko Ponjević i Spiro Klisarić, zvani Dujan. Međutim, žandarmi su uspjeli da prije napada pobjegnu za Jajce — neki preko Ljuše i Doganovaca, a neki preko Grbavičkog polja. Napad su prvo izvršili seljaci iz Natpolja i Kneževića. Oni su otvorili vatru na stanicu, u kojoj je gorjela lampa, ali pošto nije bilo otpora, upali se unutra i pokupili sve što je moglo poslužiti za borbu. Uzeli su, pored ostalog pet pušaka (tri vojničke i dvije lovačke), raketni pištolj i nešto municije.

Seljaci s kojima sam to popodne razgovarao postupili su prema mome savjetu samo djelimično. Naime, izašli su na put da bi pripremili zasjedu, ali su bili neodlučni kad su tuda naišli komandir stanice i jedan žandarm. Umjesto da ih napadnu i razoružaju, stupili su s njima u razgovor i postigli suprotan efekat. Zandarmi su prozreli njihovu namjeru, pa su ih pretresli i oduzeli im oružje (pištolj i dvije ručne bombe).

Iste večeri, ustanici iz Vagana, Todorića, Lipovače, Popuža i drugih sela napali su i zauzeli upravu janjske opštine sa sjedištem u selu Todorićima. Za tu noć moglo bi se reći da je odisala vedorinom i uzbudnjem. Malo ko je spavao, svuda su gorjele vatre. Djeca su radosno skakutala oko odraslih i s velikim interesovanjem gledala u oružje, a žene iz prikrajka osluškivale šta ljudi pričaju o ratu i borbi protiv ustaša. Bilo je i onih koji su govorili da se ne može ratovati protiv države, ali se treba boriti protiv ustaša iz ovog kraja, zbog zločina koje čine nad narodom.

Predvođeni simom Šolajom, Čedom Kljajićem, Radem Markovićem i Savom Vranićem, Pljevci su 29. jula predveče napali voz i Željezničku stanicu u Pljevi. Voz im je pobjegao prema Šipovu, ali su uspjeli da potpuno razbiju žandarmerijsku stražu koja je čuvala Željezničku stanicu. U tom okršaju poginula su dva žandarma.

Škola u selu Grbavici, kod koje je 10. avgusta 1941. održan narodni zbor

Mnogi stanovnici muslimanskih sela u Pljevi napustili su te večeri svoje kuće i pobjegli u Šipovo. Neki su strahovali da će ih ustanici zlostavljati iz osvete, jer su se kao učesnici u ustaškom pokretu već bili zamjerili svojim komšijama, ali ogromna većina nije imala nikakvog razloga zabjekstvo.

Te večeri su Rade Marijanac i Dušan Rakita okupili ljudi iz sela sa lijeve strane rijeke Janja i organizovali straže i patrole. Slično su postupili i stanovnici Gornjih Mujdžića, Olića, Kozila, Brđana, Majevice, Sarića i drugih sela na tom području. Osim straža postavljenih na najosjetljivijim mjestima, njihove patrole kontrolisale su sve pravce koji su od Šipova vodili prema Pljevi i Janju.

Ustanak u Janju i Pljevi bio je masovan. U ustaničke redove studio je velik broj seljaka sposobnih za borbu, iako većina nije imala oružja. Mnogi su nosili sjekire, toljage i druge predmete, spremni da vatreno oružje otimaju od neprijatelja. Tako je Marko Ponjević iz sela Natpolja otišao 30. jula prije podne u selo Grbavici i razoružao žandarma Jusufa a Murtića koji je čuvao kuću popa Milana Rakite. Murtić

je odmah pobjegao u Jajce i pridružio se tamošnjim ustašama. Već početkom septembra, u toku prve neprijateljske ofanzive na Janj i Pljevu, počinio je teške zločine nad srpskim življem. Tako je često postupao i kasnije, sve do kraja rata, pa ga je 1945. Okružni sud u Travniku osudio na smrt.

U jutarnjim časovima 30. jula seljacji su se okupljali i dogovarali šta dalje da preduzmu. Na livade ispod Čuklića došla je masa ljudi iz sela sa područja Grbavice. Mnogi od njih pitali su me šta treba činiti. Insistirao sam da zauzmemo položaje prema ustaškim uporištima, što je na kraju i prihvaćeno. Dogovorili smo se da povremeno upućujemo grupe boraca koje će napadati ustaške straže i patrole kod Volara, Ćifluka i Macila, gdje su se nalazili njihovi položaji.

Na tom skupu u Čukliću bio sam u vrlo nezgodnom položaju, jer nisam mogao odgovoriti na pitanje koje su ljudi najviše postavljali: ko rukovodi ustankom? S obzirom na to da direktiva Partije za dizanje ustanka još nije bila stigla, ni ja nisam shvatao novonastalu situaciju. Zato sam bio oprezan i uzdržljiv. Odgovarao sam neodređeno, obavezujući se da će se u što kraćem vremenu raspitati i saopštiti ko je inicijator i organizator te borbe.

Bilo je tu i seljaka-ustanika koji su uporno širih alarmantne vijesti. Tako je, na primjer, jedan seljak tvrdio da su Englezi i Rusi kod sela Kozila bacili iz aviona dosta oružja i odjeće. Predložio je seljacima sa područja Grbavice da odu tamo i naoružaju se, kao što su to, navodno, već činili Pljevci i Strojičani. Suprotstavio sam se toj izmišljotini, tvrdeći da od svega toga nema ništa, ali mi neki seljacji nisu vjerovali. Kad je grupa tih netačno informisanih ljudi pošla prema Kozilima, na putu su je napale ustaše. Srećom, svi su uspjeli izvući žive glave, samo je lakše ranjen Milan Maleš iz sela Grede.

Tih dana su održani slični skupovi i u drugim selima na teritoriji Janja i Pljeve. Ustanici su prvenstveno željeli da se dogovore o organizovanju što bolje zaštite svojih sela od upada ustaša, a potom i o napadima na njihove straže i patrole, rušenju željezničkih pruga, kidanju telefonskih linija i sl. Ustanici iz Ljušte, Podobzira, Pribeljaca i Babiča odlučili su da obezbijede straže prema Donjem Vakufu, Doganovcima i Torlakovcu, dok su ustanici iz ostalih janjskih sela i iz Pljeve kontrolisali pravce od Jajca, Jezera, Šipova, Vinca i Kupresa. Prve straže postavljene su frontalno, na uzvišenjima sa kojih je bilo moguće najbolje kontrolisati zemljište prema neprijateljskim uporištima. Stražu je najčešće sačinjavala grupa od 5—20 boraca iz istog sela ili zaseoka, naoružana jednom do dvije puške. Većina ljudstva bila je stalno u sastavu grupe, a samo su se pojedinci povremeno smjenjivali sa članovima svojih porodica. Borci su sami birali rukovodioce grupe, koji su određivali ljudstvo za straže i patrole, davali im zadatke i sl. Straže su održavale međusobne veze i ispomagale se kad god je to bilo moguće.

Nenaoružani borci snalazili su se na razne načine. Prvih dana su najčešće nosili sjekire, a kasnije kopla. Ta kopla su izrađivali seoski kovači: u Babićima Jovo Tešić — kovač, u Mujdžićima Simo i Risto kovač, u Ćukliću Novak Mitić ... To je, u stvari, bio veliki gvozdeni šiljak nasaden na dugački kolac.

Već prvog dana ustanka na područje Močioca i Grbavice došla je grupa naoružanih seljaka iz Kičelevog Brda i Raskršća. Bilo je to značajno pojačanje ustanicima koji su imali zadatak da štite janjska sela od ustaša iz Šipova, Jezera i Jajca. U toj grupi bili su Gojko Rakita, Trivun Cumbo, zvani Kovo, Milan Cumbo, Savko Tomičić i još nekolicina.

Neposredno poslije dizanja ustanka, grupe naših boraca privlačile su se neprijateljskim položajima oko Šipova, Jajca, Bravnica, Donjeg Vakufa i Jezera. One su iznenadno napadale protivnike, upadale u sela i razoružavale pripadnike ustaških seoskih straža. Tako je grupa naših boraca koju je predvodio Nikola Topić, čovjek vrlo nemirnog duha, već prvih dana ustanka samoinicijativno napala ustaše na Berića glavici (kota 602), nedaleko od sela Čifluka. Ustanici su u tom okršaju ubili dve ustaše, i oteli i pocijepali njihovu zastavu, a pri tom nijedan od njih nije ni ranjen.

Dušan Metlić i Stanko Kutanjac predvodili su grupu ustanika koja je 1. avgusta izvršila napad na domobransku stražu kod Velikog plivskog jezera, odnosno na kanalu koji je služio za odvođenje vode prema hidroelektrani hemijske tvornice u Jajcu. Ta akcija je potpuno uspjela. Zarobljena su tri domobrana sa puškama, municijom i vojničkom odjećom, a ostali su se razbjježali. Poslije kratkog ispitivanja, zarobljenicima je dozyoljeno da odu u Jajce. Taj postupak odjeknuo je pozitivno u njihovoj jedinici i među građanima Jajca. Oslobođeni domobrani su pričali da su vidjeli velik broj dobro naoružanih vojnika-ustanika, i da su oni prema njima lijepo postupali. Pohvalna kazivanja tih ljudi opovrgavala su ustašku propagandu, koja nas je prikazivala kao razbojниke. Zapravo, ustaše su tvrdile da ubijamo i palimo sve što je muslimansko i hrvatsko.

Ta akcija odrazila se pozitivno i na ustanike sa područja Grbavice. Oni su se uvjerili da mala grupa boraca, čak i kad je slabo naoružana, ako se dobro organizuje i pripremi za borbu, može pobijediti i znatno brojnijeg i tehnički opremljenijeg neprijatelja.

Takvih i sličnih napada bilo je tih dana sve više, posebno oko Volara, Mujdžića, Sarića i Jezera, a izvedena je i prva diverzantska akcija između Jajca i Donjeg Vakufa. Ustanici iz sela Ljuše, pod komandom Svetka Obradovića, krenuh su 2. avgusta, usred bijela dana, da poruše željezničku prugu i pokidaju telefonsku liniju nedaleko od stanice Barice. U stvari, osnovni cilj bio im je da dočekaju putnički voz koji je saobraćao na relaciji Lašva — Travnik — Jajce. Iako nevještiti, uspjeli su da lokomotivu i vagone usmjere suprotno od korita rijeke Vrbasa. Kad je kompozicija naišla na porušeni dio pruge, skliznula je sa šina i prevrnula se na predviđenu stranu. U vozu nije bilo neprijateljskih vojnika, ali su ustanici ispalili po nekoliko metaka i upah u vagone. Pokupili su sve važnije stvari i istjerali putnike napolje. Međutim, sve su ih pustili čim su utvrđili da među njima nema vojnih lica. Potom su diverzanti, zadovoljni uspjehom napada, pokupili plijen i vratili se u svoje selo Ljušu. To je bila najteža dotadašnja akcija ustanika iz Janja, jer je izvedena bez ikakvog iskustva, alatom koji nije ni približno dovoljan za takve diverzije. Zbog toga se sa sigurnošću može reći da je ona pozitivno djelovala na moral ustanika.

Grupa odabranih ustanika, dobrovoljaca, dobila je zadatak da 11. avgusta napadne neprijateljsku strazu na Željezničkoj stanici Bravnice, udaljenoj od Jajca oko tri kilometra. Straža je obezbjedivala željezničku prugu Jajce—Donji Vakuf. Naša grupa od 20 boraca, kojom je komandovao Dušan Metlić, imala je 11 pušaka i jedan puškomitrailjez, dok su devetorka koristila sjekire ili koplja. Naoružani borci raspolagali su sa vrlo malo municije.

Neprijateljska straza u Bravnicama brojala je 25 vojnika — 12 žandarma i 13 ustaša i domobrana. Ona je, pored ostalog, imala jedan mitraljez i tri puškomitrailjeza. Grupa ustanika otpočela je napad oko 23 časa. Neprijatelj joj je pružio žestok otpor, pa nije uspjela ostvariti cilj ni nakon četiri časa borbe. A kad je borcima ponestalo municije, morali su se povući šedinačkim putem prema selu Gorici. U toj borbi poginuo je Simo Nišić iz sela Volara.

Iako naša grupa nije uspjela da likvidira ustašku strazu u Bravnicama, ta akcija je bila veoma značajna, posebno za sticanje borbenog iskustva i jačanja moralu ustanika.

Osim toga, neprijatelje je sve više obuzimao strah od naših napada, pa su se počeli bolje ukopavati i utvrđivati. Naredni napad ustanika na stanicu u Bravnicama bio je bolje pripremljen i izведен. Straža je likvidirana, a stanica zapaljena.

Istog dana (11. avgusta), druga grupa boraca izvršila je demonstrativni napad na neprijateljski položaj iznad samog Jajca (na brdu Ćusinama).

Naši boriči su tih dana uspješno odbijali ustaške napade usmjerene od Šipova i Volara na ustaničke položaje, sela i zaseoke. Zločinci su hvatali Srbe i odgonili ih u Šipovo, pljačkali njihovu stoku i drugu imovinu, palili im kuće... Potom su se žurno vraćali u svoje polazne baze.

Do početka narodnog ustanka, u Šipovu nije bilo regularnih neprijateljskih jedinica. Svu vlast su imale „domaće” ustaše u saradnji sa desetak žandarma. Međutim, odmah poslije ustaničkih akcija oko Mliništa, Čardaka i Šipova, koje je pratilo puškaranje u Janju i Pljevi, ustaše je zahvatila panika. To se najbolje osjećalo noću, kad su prestrašene ustaše gotovo na svaki šum otvarale paljbu iz pušaka, puškomitrailjeza i mitraljeza, a pomoću raketa često osvjetljavale zemljište ispred sebe — da ih ustanici ne bi iznenadili.

Dan-dva poslije početka ustanka, u Šipovo je stigla jedna ustaška satnija. Ona je odmah, zajedno sa tamоnjim ustašama, preduzela akcije hvatanja, hapšenja, zlostavljanja i ubijanja Srba iz obližnjih sela. Zatvori u Šipovu postali su ubrzo tijesni. Da bi obezbijedili mjesta za nove uhapšenike, zlikovci su izmučene zatvorenike masovno klali ili strijejljali u Šipovačkim barama i na obalama rijeke Plive. Neke seljake sprovodili su u jajački zatvor ili u logore kod Gospića i Stare Gradiške. Međutim, oni su tamo doživjeli istu sudbinu. Nemilosrdno su mučeni i ubijani.

Najviše žrtava ustaškog terora bilo je tih dana iz Vražića, Lubova, Sokolca, Bešnjeva, Dui jaka, Čifluka, Volara, Stupne i Donjih Mujdžića. Istu sudbinu doživjela je i većina Srba iz Šipova.

Upadajući u srpska sela, banditi su vršili i razna druga nedjela: šilovanje, pljačkanje najvrijednije imovine, otimanje novca i nakita. Čak su neke žene i djevojke, poslije silovanja, na zvijerski način ubijali.

Muslim da je ozbiljan propust u aktiviranju komunista to što se partijska organizacija Janja nije sastala već prvog dana ustanka. To bi bila povoljna prilika da razmotrimo novonastalu situaciju, a potom da se dogovorimo kako možemo doprinijeti pravilnom usmjeravanju ustanka. Takođe je trebalo zadužiti članove Partije da uspostave vezu sa drugim ustaničkim centrima i sa Oblasnim komitetom KPJ za Bosansku krajinu. No bez obzira na taj propust, svi članovi Partije bili su dovoljno aktivni. Sekretar naše ćelije Nemanja Vlatković bio je u Osnovnoj školi u selu Babićima, odakle nam je pojedinačno davao zadatke i uputstva. Mi smo disciplinovano ispunjavali obaveze i redovno obavili još ta vali sekretara o svim našim aktivnostima i događajima koji su se, tako reći, smjenjivali filmskom brzinom. Nemanja je na taj način ne samo pratio događaje u Janju i Pljevi nego i uticao na njihov tok.

Već drugog dana ustanka dobio sam od Nemanje zadatak da pokušam uspostaviti vezu s partijskom ćelijom u Jajcu, jer smo pretpostavljali da je ona dobila direktivu o ustanku od Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Pošao sam u selo Močioce, gdje sam zatekao dosta ustanika. Osim seljaka iz Natpolja, Kneževića, Grbavice, Močioce i Gorice, tu je bio i izvjestan broj ljudi iz sela blizu Jezera i Jajca — Ljoljića, Žaovina, Zaskoplja, Drenovog Dola i Kamenice. Među njima su bili i Dušan Metlić, Stanko Kutanjac, Vaskrsija i Mile Nišić. Interesovao sam se ko od njih dobro poznaje Fahriju Filipovića, oca Jusufovog, iz Jezera. Razgovarajući pojedinačno sa svakim od njih, došao sam do zaključka da je Mile Nišić najpogodniji za uspostavljanje veze s Fahrijom Filipovićem. On je često odlazio u lov s Jusufom i Fahrijom, pa je dobro poznavao i njih i sve prilaze Jezeru. Zamolio sam ga da pade u Jezero i da Fahriji tajno predal ceduljicu koju sam mu napisao. Pošto se Mile prihvatio tog zadatka, upozorio sam ga na budnost i rekao mu da sačeka odgovor. Nakon dva dana, čim je uspostavio vezu s organizacijom KPJ u Jajcu, Fahrija nas je obavijestio da ni ona nema vezu s Oblasnim komitetom.

Jajačka ćelija KPJ uspostavila je još jedan „kanal“ za održavanje veze s nama u Janju. U ulozi kurira bio je Jovica Mitić, učenik električarskog zanata u jajačkoj fabrici „Elektrobošna“. Jovica je svake subote dolazio svojoj kući u selo Čuklić, a nedjeljom se vraćao u Jajce. Tako smo već 2. avgusta imali dvije veze s drugovima u Jajcu, ali nam oni nisu mogli dati tražena obaviještenja. Naime, ni jajačka ćelija KPJ nije do tada dobila od Oblasnog komiteta direktivu za početak narodnog ustanka.

Odlučio sam da podem prema Čardaku i Mliništima, imajući u vidu da se talas ustanka otuda prenosi na Pljevu i Janj. Želio sam, zapravo, da utvrđim ko rukovodi ustankom.

Sa Vaskrsijom Stuparom i Špirom Mitićem pošao sam 4. avgusta u pravcu Kozila i Čardaka. Cilj nam je bio da uspostavimo vezu sa štabom koji se, navodno, tamo nalazio. Kad smo bili iznad izvora rijeke Plive, jedan seljak nam je rekao da on dolazi iz Čardaka i da tam

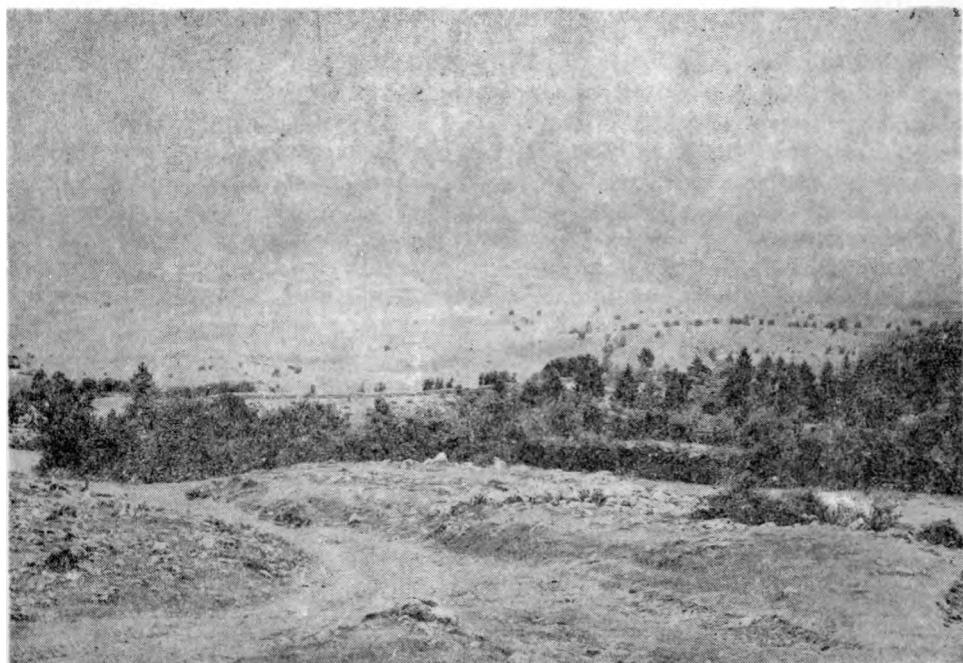
nema nikakve vojske. Potom je dodao da se priča o boravku nekakvog štaba i vojske u Đuletu ili u selu Pribelji, na području sreza Glamoč. Pošli smo do Pribelje i ubrzo ustanovili da ni tamo nema vojske. Na savjet nekih seljaka, uputili smo se do šumara Vasete Radulovića. On nam je ispričao da je dobio pismo iz Prekaje, od svog prijatelja, lugara, koji ga je obavijestio o ustanku u Drvaru i savjetovao mu da na području Glamoča okuplja seljake i diže ustanak. Saopštio nam je da iz selâ sa tog područja ima veliki broj ustanika, te da su oni 30. jula oslobođili Glamoč i protjerali ustaše prema Livnu. Međutim, sutradan su glamočke ustaše, uz pomoć livanjskih, izvršile protivnapad i ponovo zauzele gradić. Te informacije Vasete Radulovića pomogle su nam da saznamo nešto više o ustanicima, ali još uvijek nismo mogli utvrditi ko ih predvodi. No jedno je bilo sigurno: tamo nisu postojale nikakve regularne jedinice, niti su ustankom rukovodili oficiri bivše jugoslovenske vojske, kako su to pojedinci tvrdili.

Tih dana smo saznah da se 29. i 30. jula kod Mliništa i Čardaka nije borila nikakva regularna vojska, već da su pruzni radnici, koji su održavali Šipadovu prugu na relaciji Oštrelj—Mliništa—Čardak, otpočeli ustanak i napali ustašku posadu i žandarmerijsku stanicu u Mliništima. Gotovo istovremeno grupu ustaša u Čardaku napali su tamošnji radnici i seljaci iz Podgore.

Grupa ustanika sa područja Glamoča napala je ustaše koje su čuvale pilanu u Gornjim Mliništima, vlasništvo jednog njemačkog državljanina. Borba je vodena 29. i 30. jula. Iz Jajca je upućeno pojačanje ustaškoj posadi u Mliništima, a iz Šipova je u istom pravcu krenula posebna željeznička kompozicija. U njoj su se, osim ustaša, nalazili i neki Srbi — taoci. Ustaše su pretpostavljale da ustanici neće napasti voz kada saznaju da su u njemu taoci. Kompozicija je na pruzi prema Mliništima naišla na zasjedu ustanika, koja je prisilila ustaše da se, uz gubitke, povuku prema Šipovu. Istog dana, ustanici iz Pljeve, Kozila i Podgore porušili su željezničku prugu i telefonsku liniju između Šipova i Mliništa. Potom su, nakon žestokih okršaja, oslobođili Čardak i Mliništa. Tom prilikom je poginulo nekoliko ustaša već čuvenih po zločinima.

U srijedu, 6. avgusta, po nalogu Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, iz Banjaluke je u Jajce došao Ivica Mažar da bi jajačkoj eliji KPJ prenio direktivu za ustanak. Iviću je prepoznala i potkazala ustašama Gusta Grgić, pa je uhvaćen i sproveden u jajački zatvor. Tu je nekako, bez obzira na sve teškoće, uspostavio vezu s Jusufom Filipovićem (koji je već blizu mjesec i po dana bio u zatvoru) i saopštio mu direktivu o dizanju ustanka. Ubrzo je ta direktiva, preko Jusufovog oca Fahrije, stigla do jajačkih komunista. Na maloj cedulji, koju je potom zgužvao i pretvorio u lopticu veličine zrna pasulja, Jusuf je napisao da je Partija dala direktivu za početak borbe i poimenično nabrojao članove ustaničkog štaba. Za komandanta tog štaba određen je Nemanja Vlatković, meni je povjerena dužnost načelnika štaba, Makso Dakić je predviđen za zamjenika komandanta (iako još nije bio došao na ustaničku teritoriju), a za članove štaba predloženi su još Petar Pećo, Stipo Bilan i Esad Ademović.

Od drugova iz partijske ćelije u Jajcu obaviješten sam da će Stipo Bilan 8. avgusta doći u Janj. Zato sam na položaj kod sela Gorice poslao Špiru Mitića, koji je poznavao Stipu, da bi ga dočekao i dopratio do mene. Sa Stipom je pošao i Esad Ademović. Putujući prema Janju, oni su naišli na usatničku patrolu koja je kontrolisala prilaze Jajcu. Pošto je Stipo nosio pušku, patrola ga je razoružala. Ali kad su njih dvojica stigli sa Špirom kod mene na Grbavičko polje, odmah smo Stipi vratili pušku. Njihov dolazak na slobodnu teritoriju, u borbene redove, iskoristio sam za razgovor s prisutnim ustanicima o ciljevima Komunističke partije Jugoslavije. Posebno sam govorio o bratstvu i jedinstvu naših naroda, ističući da se protiv okupatora i ustaša zajedno bore svi rodoljubivi Srbi, Hrvati i Muslimani.

Grbavičko polje

Stipo Bilan i Esad Ademović donijeli su ceduljicu kojom nas je Jusuf Filipović obavijestio o direktivi Partije za dizanje ustanka. Tu ceduljicu sam odmah odnio Nemanji Vlatkoviću u Babiće. To je bio trenutak radosti i sreće. Počeli smo da pjevamo i igramo, jer iako je narod Janja i Pljeve vodio borbu već desetak dana, to je za nas, komuniste, bio najradosniji dan. Više nije bilo dileme — ustankom je rukovodila Komunistička partija Jugoslavije.

Kasnije smo saznali da su Drago Mažar i Kasim Hadžić, po nalogu dobijenom od Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, takođe bili pošli iz Banjaluke da organizacijama KPJ u Jajcu, Jezeru i Janju

prenesu direktivu za početak narodnog ustanka. Međutim, iako su stigli do sela Majdana (između Jezera i Mrkonjić-Grada), kuriri koje su slali u Jezero nisu uspjeli da uspostave vezu s komunistima.

Odmah poslije prijema direktive, Nemanja Vlatković je predložio da sutradan, 9. avgusta, održimo sastanak u selu Čukliću, u kući Tome Mitića. Dogovorili smo se da na taj sastanak, osim komunista, pozovemo i izvjestan broj uglednih ljudi, bez obzira na njihovu političku pripadnost. Tako su bili pozvani: Rade Marijanac, geometar, Dušan Rakita, lugar, Jovo Milovac, seljak iz Lipovače (do rata simpatizer Zemljoradničke stranke), Mile Maleš, seljak iz Grede (solunski dobrovoljac, pristalica vladajuće Jugoslovenske radikalne zajednice), Savko Ponjević, seljak iz Natpolja, Đoko Jokić, rodom iz sela Natpolja (do rata činovnik u Vojnom odsjeku sreza Jajce), Vaskrsija Stupar, rodom iz sela Krčevina (do rata službenik u Jajcu), Špiran, Savko i Krstan Mitić, seljaci iz Čuklića (do rata simpatizeri Zemljoradničke stranke). Sastanku su prisustvovali još neki seljaci, ali se njih više ne sjećam poimenično.

Osim Nemanje Vlatkovića i mene, od članova Partije bili su prisutni Vid Radman, Stipo Bilan i Esad Ademović. Sastankom je rukovodio Vlatković. On je na početku istakao da narodnim ustankom rukovodi Komunistička partija Jugoslavije, a potom saopštio da je imenovan ustanički štab za Janj i Pljevu. Rekao je, takođe, da je on postavljen za komandanta toga štaba, zatim pomenuo imena ostalih članova rukovodstva. Na kraju je govorio o situaciji u Janju i Pljevi poslije dizanja ustanka, posebno ističući raspoloženje naroda za borbu protiv ustaša i okupatora.

Poslije diskusije zaključili smo da već narednih dana pristupimo formiranju prvih ustaničkih jedinica, s tim da za komandire četa komandanta bataljona odaberemo najbolje borce, koji među drugovima imaju dobar ugled. Ostale odluke bile su: ustaničke snage nazvati Narodna vojska Janja i Pljeve, u četama osnovati kuhinje za ishranu boraca, pristupiti organizovanju i izvođenju diverzantskih akcija na rušenju željezničke pruge i kidanju telefonskih linija između Jajca i Donjeg Vakufa, napadati ustaška uporišta oko Jajca, Jezera i Šipova...

Na tom sastanku razmatrali smo i zahtijev Jusufa Filipovića da organizujemo napad na zgradu Sreskog načelnstva u Jajcu, s ciljem da iz zatvora oslobođimo Ivicu Mažara i njega. Pošto se tada u Jajcu nalazilo svega oko 300 naoružanih domobrana, ustaša i žandarma, odlučili smo da izvršimo napad. Precizirali smo vrijeme početka akcije, odredili snage koje ćemo angažovati i utvrdili pravce njihovog nastupanja. Međutim, taj napad nismo ostvarili, jer je 9. avgusta uveče Jovica Mitić donio izvještaj od članova KPJ iz Jajca da su tamo stigle dvije željezničke kompozicije sa oko 2000 ustaša i domobrana. Te kvislinske snage odmah su raspoređene za jačanje odbrambenih položaja oko Jajca, Šipova, Jezera i Mrkonjić-Grada. Pojačani su i garnizoni u Bugojnu, Donjem Vakufu i Kupresu.

Naše snage tada nisu bile dovoljno jake i organizovane da bi, nakon dolaska neprijateljskih pojačanja, mogle uspješno izvršiti planirani napad na zgradu Sreskog načelnstva u Jajcu, odnosno oslobođiti Ivicu i Jusufa. Zato smo i odustali od te akcije.

Na sastanku u Čukliću takođe smo odlučili da u nedjelju, 10. avgusta, organizujemo narodni zbor kod Osnovne škole u selu Grbavici, nastojeći da pozovemo i okupimo što više naroda sa toga područja. Na taj skup, prvi te vrste na oslobođenoj teritoriji u Janju, došlo je oko 1000 seljaka i ustanika.

Na zboru su govorili Nemanja Vlatković i Stipo Bilan. Oni su posebno isticali ciljeve naše borbe i predvodničku ulogu Komunističke partije Jugoslavije, a osudili izdaju bivše jugoslovenske vlade i viših oficira kraljevske vojske. Govoreći o zločinima okupatora i ustaša nad rodoljubivim i progresivnim ljudima, istovremeno su isticali da se protiv fašizma bore svi napredni Srbi, Hrvati i Muslimani. Izrazili su uvjerenje da će u redove ustanika stupiti svi koji su sposobni za borbu, te da će narod pomagati svoje borce svim raspoloživim sredstvima, posebno u hrani. S tim u vezi, govornici su sasvim otvoreno rekli da mi nemamo skladišta oružja, municije i ratne opreme, pa je nužno da sve to otimamo od neprijatelja. A što se tiče snabdijevanja hranom, odjećom i obućom, naglasili su potrebu svestrane pomoći naroda ustaškog područja. Svi prisutni su saslušali govornike s velikom pažnjom i oduševljenjem.

Zbor je imao velik značaj, jer se neposredno poslije dizanja ustanika osjećala potreba da narod sazna i shvati ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Većina seljaka nije znala ko rukovodi ustankom, kakvim snagama raspolažemo, ko su naši saveznici i slično. Tada je prvi put u Janju razvijena crvena zastava koju su na zgradu Osnovne škole podigli Vid Radman i Spiran Mitrić.

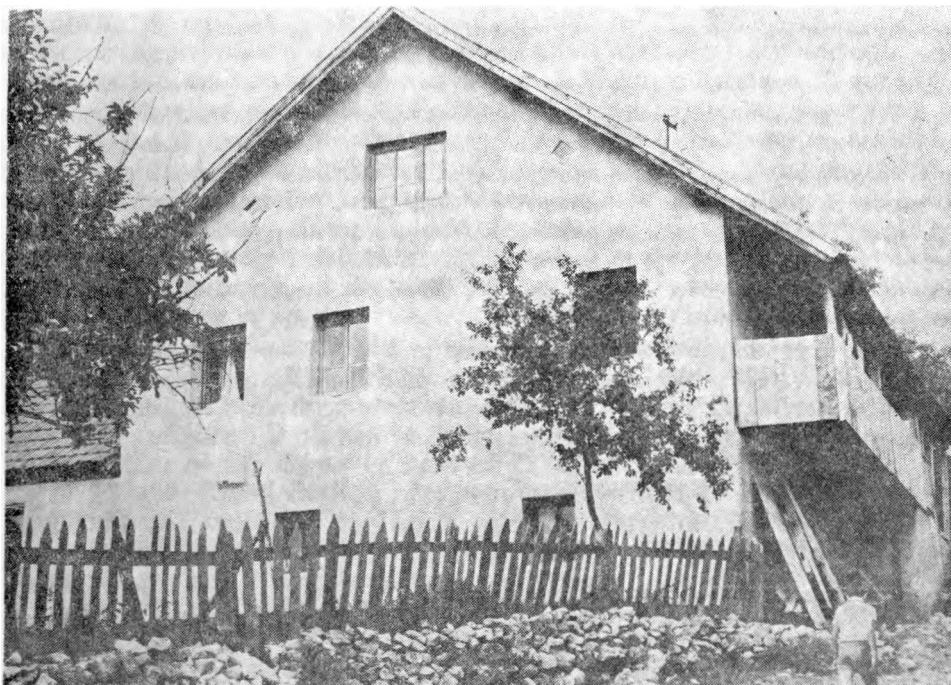
Već sutradan, 11. avgusta, održan je kratak sastanak članova KPJ. Dogovorili smo se da Nemanja Vlatković, Stipo Bilan i Esad Ademović podu u Pljevu radi pomoći tamošnjim ustaškim rukovodicima u osnivanju i učvršćivanju borbenih jedinica (četa). Vid Radman, Stojan Mitrić i ja dobili smo zadatku da vršimo pripreme za formiranje četa na području Grbavice. U selima Ljuši, Podobziru i Pribeljcima tih dana je od članova KPJ bio jedino Petar Pećo, jer se Milan Ilić nalazio u ustaškom zatvoru u Jezzeru. Zato su Nemanja Vlatković i Dušan Rakita povremeno odlazili na to područje i pomagali Petru Peću u organizovanju četa.

Prvih ustaških dana u Janju i Pljevi djelovalo je samo sedam članova KPJ i oko 20 omladinaca bliskih Partiji. Kasnije se broj komunista povećao, ali dosta sporo. Osim novoprimaljenih članova, u rad su se uključivali komunisti koji su pristizali na slobodnu teritoriju iz Jezera i Jajca. Već u drugoj polovini avgusta 1941. u partizane je došao Mustafa Ganibegović Ganija, član KPJ, a u oktobru su stigli Meho Kesten, član KPJ i Nurijs Ribić, omladinac.

Iako je u Janju bilo malo članova KPJ, njihovo političko djelovanje osjećalo se kako u pripremama za ustanak tako i u formiranju prvih ustaških jedinica i političkoj mobilizaciji masa za narodnooslobodilačku borbu. Ustanak u Janju i Pljevi odjeknuo je podsticajno i na rodoljubive snage u okolnim gradovima i selima. Osim toga, u Jajcu, Mrkanjić-Gradu, Bugojnu, Kupresu, Travniku, Gornjem i Donjem Vakufu izazvao je paniku i zbumjenost u neprijateljskim redovima.

U srpskim selima oko gradova, bez obzira na svakodnevna hapšenja koja su vršile ustaše iz Šipova, Jezera i Jajca, ustanki u Janju i Pljevi podizao je moral naroda. Mnogi seljaci ilegalno su pomagali ustanki, a najspasobniji su stupali u borbene redove. Tako se, na primjer, izvjestan broj mlađih i sposobnih seljaka iz Slatine, Kutanje i Jablana (sa područja opštine Donji Vakuf) pridružio ustanicima Janja.

Na slobodnoj teritoriji u Janju i Pljevi osjećala se potreba za osnivanjem organa narodne vlasti, ali mi tada nismo imali nikakvo uputstvo u vezi s tim. U nekim naseljima oslanjali smo se na seoske knezove koji su se opredijelili za narodnooslobodilački pokret, a u nekim postavljali svoje povjerenike. Oni su sakupljali hranu za narodnu vojsku, prihvatali naše patrole i grupe koje su brinule o snabdijevanju i slično.

Kuća Tome Mitrića (selo čuklić), u kojoj je rukovodstvo ustanika održalo sastanke 9. i 14. avgusta 1941.

Oko 10. avgusta uspostavili smo kurirsku vezu sa ustanicima na području Drvara i od njih dobili list „Gerilac”. U njemu se nalazio tekst partizanske zakletve, koju su naši ustanci polagali prilikom formiranja četa i bataljona. Naziv „gerilac” prihvatili su naši ustanci kao nešto veoma značajno, iako ih većina nije znala šta ta riječ znači.

Shodno zaključcima usvojenim na sastanku u Čukliću, pristupili smo formiranju prvih četa i bataljona. Većinu obaveza u okviru priprema za taj značajni poduhvat izvršio sam ja, u saradnji sa Savkom Ponjevićem i Dokom Jokićem.

Kod sela Močioca, na livadama zvanim Baščice, održan je 14. avgusta zbor svih ustanika iz janjskih sela Močioca, Krčevina, Čuklića, Gorice, Grbavice, Natpolja, Kneževića, Grede, Ćifluka, Volara i jednog dijela Babića, kao i iz Ljoljića, Žaovine, Drenovog Dola, Kamenice i Bravnica. Na tom zboru, u stroju, bilo je oko 200 boraca, a neki su se nalazili u patrolama i na drugim zadacima. Koliko se sjećam, tada je na području Grbavice bilo blizu 250 boraca. Imali smo oko 80 pušaka raznih modela, dva puškomitraljeza, izvjesnu količinu bombi i nekoliko pištolja. Ostali borci nosili su toljage, sjekire i druge alatke.

Poslije postrojavanja i podjele ustanika u tri čete, kratko su govorili Savko Ponjević i Đoko Jokić. Potom su izabrani komandiri četa i komandant bataljona. Onda su borci položili partizansku zakletvu, koju je Đoko Jokić polako čitao iz lista „Gerilac”.

U dogovoru s Nemanjom Vlatkovićem, odlučili smo da za komandanta bataljona predložimo Savka Ponjevića, a za komesara Doku Jokića. Taj prijedlog su jednoglasno usvojili svi borci u stroju. Savko Ponjević bio je do ustanka zemljoradnik u rodnom selu Natpolju, a Đoko Jokić je do rata radio kao službenik u Vojnom odsjeku sreza Jajce.

Ubrzo se pokazalo da smo Savka Ponjevića pogrešno ocijenili. On se u ljeto 1943. odmetnuo u četnike i postao njihov komandant. Poginuo je u Janju 1947. kao odmetnik, zajedno sa svojom ljubavnicom Jokom Jandrić iz sela Močioca. Osim njih dvoje, sa grbavičkog područja nikao nije bio u četnicima. Svi članovi Savkove uže i šire porodice — supruga, sinovi, brat i ostali — kao i narod janjskih sela, osudili su njegovu izdaju. Cijela njegova porodica aktivno je učestvovala u NOR-u ili ga pomagala. Dva Savkova sina, Milan i Mirko, stupili su u partizanske jedinice 1942. godine. Prvo su bili u 3. krajiškom odredu, a potom u 9. krajiškoj brigadi. Milan je poginuo kao puškomitraljez, boreći se hrabro prilikom napada na Ramu, 6. januara 1944. godine. Savkov rođeni brat Ilija učesnik je NOR-a od prvih dana ustanka i nosilac Partizanske spomenice 1941. godine. Počev od borca-mitraljesca i vodnika voda, u ratu je dospio do dužnosti komandanta bataljona 9. krajiške brigade.

U rukovodstvo Janjskog bataljona ušao sam i ja, kao član štaba. Moja uloga nije bila tačno odredena, ali se uglavnom svodila na političko djelovanje među borcima. Govorio sam im o najnovijim događajima i uspjesima ustanika, čitao im novosti sa frontova i slično. Tada smo smatrali da su dužnosti komesara vođenje administracije u štabu i briga o snabdijevanju hranom i drugim potrebama. Zbog toga su i udvostručene političke dužnosti.

Za komandire četa izabrani su: Gojko Rakita, seljak iz Kičelevog Brda (1. četa), Stanko Kutanjac, radnik, rodom iz Ljoljića (2. četa) i Marko Ponjević, seljak iz Natpolja (3. četa). Čete su tada brojale po 70—80 boraca. Bile su sastavljene od ljudi iz nekoliko međusobno povezanih sela, a oružje im je raspodijeljeno u približno jednakom broju. Svaka četa dobila je sektor za izvršavanje zadataka. U selu Močiocima, bila je locirana 1. četa a operisala je prema ustaškim uporištima kod Ćifluka, Macila i Volara. U selu Gorici nalazila se 2. četa i bila je usmjerena prema Jezeru i Ćusinama, iznad Jajca. Pravac Brav-

nice—Šedinac i Ravna gora—Vinac, držala je 3. četa sa zadatkom da izvodi diverzantske akcije na željezničkoj pruzi Jajce—Vinac i da na toj relaciji kida telefonske veze.

U sastav bataljona ušle su još dvije čete: Ljušanska i Podobzirska. Četa iz Ljuše, kojom je komandovao seljak Svetko Obradović, imala je oko 50 boraca. Podobzirska četa bila je sastavljena od boraca iz sela Podobzira, Babića, Babinog Dola i Pribeljaca. Ona je brojala oko 60 boraca, a komandir joj je bio Petar Pepa Crepulja. Četa Svetka Obradovića bila je tada najbolje naoružana, jer su vojnici bivše jugo-slovenske vojske ostavili dosta oružja u selu Ljuši. Ta četa je izvodila akcije prema Jazmaku i Torlakovcu, a Podobzirska je bila usmjerenata ka Donjem Vakufu, Semešnici i Baricama. Dakle, obje su operisale prema rijeci Vrbasu.

Osim pomenutih četa, bataljonu je pripadala i jedna samostalna grupa boraca, kojom je komandovao Dušan Metlić. Ta grupa je bila naoružana nešto bolje od četa, a imala je osnovni zadatak da izvodi diverzantske akcije. Rušila je željezničku prugu kod sela Bravnica, napadala neprijateljske posade na Čusinama i kod Kanala. Dušan Metlić je dobro poznavao taj teren, pa je zato na njemu najčešće izvodio akcije.

Prvih dana ustanka, jedan od najbogatijih seljaka iz Ljuše, Cvijan Popović, pokušao je da se nametne za komandanta ustanika na području Podobzira i Ljuše. Međutim, zahvaljujući angažovanju ustaničkog rukovodstva i Dušana Rakite, u tome nije uspio.

Novoformirani bataljon dobio je naziv „Gorki”. Većina boraca nosila je na lijevom rukavu ili na grudima komadić crvene čoje — gerilski simbol. Crvena petokrata nije u Janju još bila uvedena kao partizanski znak. Štab bataljona nalazio se u selu Močiocima, u kući Jove Jandrića, a bataljonska kuhinja — u kući Sime Jandrića.

Nemanja Vlatković, Rade Marijanac i Simo Šolaja formirali su tih dana prve ustaničke jedinice u Pljevi. Od boraca iz Pljeve, Strojica i Popuža formirano je sedam četa, a potom i Pljevski bataljon. Za komandanta bataljona izabran je Mitar Trivunčić, bivši žandarmerijski narednik, a za njegovog zamjenika Simo Šolaja.

Komandiri četa, prema redoslijedu — od 1. do 6. — bili su: Simo Šolaja (njegov zamjenik Čedo Kljajić), Risto Marković, Stojan Savić, Savo Vranić (poslije njegove pogibije Rade Marković), Petar Prole-Petrović i Rade Marijanac (nešto kasnije Sava Unčanin). Čete su sačinjavali borci iz sela Majevca (1. četu), Brđana i Pljevskih Podova (2. četu), Brđana i Sarića (3. četu), Sarića i Mujdžića (4. četu), Olića i Kozila (5. četu), Popuža i Strojica (6. četu). Tih dana formirana je još jedna četa od oko 50 slabo naoružanih boraca iz sela Vagana, Jasika i Vodica. Njen prvi komandir bio je Nikola Savković, zvani Nikić, a potom Miroslav Sakan. Ta četa kontrolisala je pravac od Kupresa i izvodila diverzantske akcije oko Donjeg Vakufa i na cesti između Bugojna i Kupresa, u šumi Koprivnici.

Iako su polovinom avgusta 1941. u Janju i Pljevi postojala dva bataljona sa dvanaest četa, te jedinice još nisu bile organizaciono sredene. Vojnička disciplina boraca bila je vrlo slaba, a ni njihova politička izgradenost nije zadovoljavala. Čete su, tako reći, bile potpuno vezane za sela iz kojih su poticale. Za smještaj ljudstva korištene su

uglavnom seoske kuće — u kojima su istovremeno stanovali porodice. Sve to je otežavalo vaspitni rad i jačanje discipline u četama. A ako još imamo u vidu da većina boraca nije imala završenu osnovnu školu, ne treba ni isticati da je i to predstavljalo veliku prepreku njihovom bržem ospozobljavanju.

Nedjelju dana poslije prvog sastanka u selu Čukliću, dakle 16. avgusta, ponovo smo se okupili u kući Tome Mitića. Na sastanku su bili Nemanja Vlatković, Simo Šolaja, Rade Marijanac, Dušan Rakita, Savko Ponjević, Đoko Jokić, Vid Radman, Špiran Mitić, ja i još neki durgovi čiji se imena više ne sjećam. Sastankom je rukovodio Nemanja Vlatković, a najviše smo diskutovali o sprovodenju zaključaka usvojenih 9. avgusta. Iako je stvaranje četa i bataljona bilo u početnoj fazi, konstativali smo da je dosta učinjeno na njihovom organizacionom sređivanju i jačanju.

Najvažnije odluke toga sastanka bile su : ustanicima stalno objašnjavati ciljeve naše borbe, u četama odabratи borce koji će obavljati dužnosti bolničara, to jest ukazivati prvu pomoć ranjenim drugovima, odlučno jačati vojničku disciplinu, omladince-borce koji nisu služili vojni rok obučavati u rukovanju oružjem, u svim četama (gdje to još nije učinjeno) obezbijediti kuhinje i povećati brigu o redovnoj ishrani boraca... I na tom sastanku je bilo govora o rasporedu četa, njihovim zadacima i međusobnoj saradnji prilikom izvođenja diverzantskih i drugih akcija.

Naše čete su i u vrijeme organizacionog sređivanja izvodile diverzantske akcije na željezničkoj pruzi Jajce—Donji Vakuf, dočekivale i razbijale ustaške patrole, napadale protivnike oko Volara, Čifluka i Macila, na Sarićkoj kosi, kod Sokolca i Gornjih Mudižića. Zapaženo je da su naši borci, iako slabo naoružani, ispoljavali vrlo dobru borbenost i snalažljivost.

Još dok je trajao pomenuti sastanak, u Čukliće je došao borac Spasan Rakita i obavijestio nas da su do naših položaja u selu Gorici stigli ustaše i žandarmi iz Jajca, te da traže pregovore o predaji ustanika. Istog kurira odmah smo vratili sa porukom komandirima četa da smjesti napadnu neprijatelja, uz obrazloženje da s njima ne želimo razgovarati. Ubrzo smo Savko Ponjević i ja pošli na polažaj kod sela Gorice. Tada su naše jedinice razbile neprijatelja, nanijele mu gubitke i zarobile žandarmerijskog narednika Augusta Falata, bivšeg komandira žandarmerijske stanice u Glogovcu.

OSLOBOĐENJE ŠIPOVA

Formiranjem četa i bataljona bili su stvorenii uslovi za organizovaniju aktivnost ustanika i, posebno, za prelazak odbrane i na ustaničkom frontu na ofanzivne akcije. Prva takva akcija bio je napad na Šipovo odakle su ustaške bande često upadale u okolna sela, hvatale, ubijale i odgonile seljake u mučilišta, palile njihove domove i pljačkale imovinu.

Komanda Bataljona „Gorki“ odlučila je da u dogovoru s komandnim kadrom iz Pljeve otpočne pripreme za organizovanje napada na Šipovo. U ime komande Bataljona „Gorki“, u Pljevu smo pošli Savko Po-

njević i ja. Tamo smo, kod Ćulumove kuće, održali sastanak na kojem su bili i Nemanja Vlatković, Rade Marijanac, komandant Pljevskog bataljona Mitar Trivunčić i komandiri četa Simo Solaja, Stojan Savić i Risto Marković. Dogovorili smo se da napad na Šipovo otpočnemo 24. avgusta u 2 časa ujutru, utvrđili raspored naših jedinica i odredili pravce njihovog nastupanja. Drugovi iz Pljeve preuzeli su obavezu da se povežu sa ostalim komandirima četa, odnosno da im predoče plan napada i zajedno s njima preciziraju zadatke njihovih jedinica. Oni su takođe obećali da će se dogovoriti s komandantom Bataljona „Petar Kočić“ Urošem Drenovićem, kao i s komandirima četa iz tog bataljona Pericom Vasićem i Košićem, to jest utvrditi njihove zadatke u vrijeme napada na Šipovo.

Prilikom planiranja toga napada nismo imali podataka o brojnom stanju i borbenim sposobnostima neprijateljske vojske u Šipovu. Jedino smo znali da se tamo, osim domaćih ustaša i žandarma, nalazi jedna domobremska jedinica.

Komandiri četa Bataljona „Gorki“ upozorili su borce na važnost napada neposredno prije njegovog početka. Istovremeno su im naredili da ne smiju zlostavljati muslimansko stanovništvo, pljačkati njihovu imovinu i paliti sela.

Kako je i planirano, napad smo izvršili 24. avgusta. Međutim, on nije u cijelosti uspio, jer je neprijatelj sa Saričke kose blagovremeno otkrio naše pokrete prema svojim položajima i dočekao nas jakom vatrom iz automatskog oružja (7 teških mitraljeza), zbog čega nismo uspjeli likvidirati to važno uporište. Prva, 2. i 3. četa Bataljona „Gorki“ napadale su i zauzele ustaška uporišta u Maćilima, Čifluku i Volarima. Tom prilikom je u Volarima razbijena povelika grupa ustaša, nekoliko ih je zarobljeno, a ostali su pobjegli u Šipovo zajedno sa većinom stanovnika toga sela. Zaplijenjeno je oko 20 pušaka i nešto municije. Seljaci muslimanske narodnosti, koji su ostali u selu, pušteni su kućama odmah pošto su saslušani. Njima smo dijelili naše letke i govorili im da obavijeste ostale seljake da mi ne ubijamo nedužne ljude, tj. da ne slušaju laži koje neprijatelj širi. Prilikom upada u selo Volare oslobođili smo grupu Srba iz ustaškog zatvora koji se nalazio u jednoj seoskoj kući.

Tada je u selu Volarima zapaljeno nekoliko kuća. Za četama koje su napadale na Volare išla je velika grupa seljaka iz okoline, s namjerom da pljačka i pali muslimanska sela. Na žalost, i među borcima je bilo samovoljnika, to jest onih koji nisu poslušali naređenje da ne smiju paliti i pljačkati. Čim su planule prve zgrade u selu, intervenisali smo i sprječili dalje paljenje. Poslije završetka borbe tragali smo za krivcima i javno ih osuđivali na skupovima ustanika.

Naše jedinice su u toj akciji očistile teren sa desne strane rijeke Janja, sve do njenog ušća u Plivu. Osim toga, prekinuli smo na dva mesta željezničku prugu Šipovo—Jajce, a željeznički most kod Šipova razrušili i potpuno onesposobili za saobraćaj.

Prilikom napada na Šipovo, čete iz Podobzira i Ljuše dobine su naređenje da prekinu željezničku prugu i telefonsku liniju na relaciji Donji Vakuf—Jajce. One su uspješno izvršile te zadatke 24. avgusta naveče — između Babina Sela i Vinca. Nazivajući ustanike četnicima,

komanda 3. domobranske pukovnije obavijestila je svoje prepostavljenie o akciji Ljušanske i Podobzirske čete.

Neuspjeh u prvom napadu na Šipovo nije nas pokolebao. Odmah smo se u najvećoj tajnosti počeli pripremati za novi napad. U ime komande Bataljona „Gorki“ učestvovao sam u dogovoru s Nemanjom Vlatkovićem i komandnim kadrom iz Pljeve. Kao i prije nekoliko dana, utvrdili smo vrijeme napada i raspored jedinica, tačno odredili zadatke četa, vodova i grupa.

Napad smo planirali za 27. avgust, oko 2 časa noću. Trebalo je pod zaštitom mraka podići neprijateljskim položajima i na znak ispaljene rakete istovremeno početi napad na svim sektorima. Prilikom borbi oko Čifluka i Volara saznah srno od seljaka i zarobljenih ustaša da se u Šipovu nalazi domobraska jedinica jačine bataljona, ali nismo znali njen raspored, odnosno gdje su joj položaji. Tek kad smo zauzeli Šipovo, ustanovili smo da je u njemu bila jedna dobro naoružana domobraska bojna (bataljon), oko 80 ustaša sa tog područja i izvjestan broj žandarma. Domobransku bojnu pretežno je sačinjavalo ljudstvo iz Križevaca i Bjelovara, a u njenom sastavu nalazila se i jedna mitraljeska satnija. Borbeni moral domobrana bio je na vrlo niskom nivou.

Spoljna odbrana Šipova bila je postavljena na uzvišenjima koja ga okružuju i dominiraju svim prilazima. Neprijatelji su na svojim položajima iskopali mitraljeska gnijezda, pa im je bilo vrlo teško prići. Položaji na Borovici imali su telefonsku vezu s komandom u Šipovu. Iz samog gradića gotovo neprekidno su dejstvovali top-haubica i dva minobacača. Rijeke Janj i Pliva, kao prirodne prepreke, otežavale su nam pristup. U Šipovo se od Pljeve i Janj a moglo ući preko mosta i drumom niz lijevu obalu rijeke Plive, ali su ti pravci bili dobro štićeni mitraljezima.

Naše jedinice raspoređene su prema položajima neprijateljskih snaga. Svim četama određeni su pravci napada. Dvije čete Bataljona „Gorki“ nastupale su prema Šipovu od sela Volara i Čifluka, a jedna je štitila pravac od Jajca i vršila pritisak na Jezero. Ljušanska i Podobzirska četa izvodile su diverzantske akcije na željezničkoj pruzi i telefonskoj liniji kod sela Doganovaca, između Donjeg Vakufa i Jajca. Sve pljevske i jedna janjska četa napadale su na Sarićke dubrave. Ustaničke jedinice sa područja Sokolca, Gerzova i Trnova imale su zadatak da napadaju brdo Borovicu i sela Lubovo i Bešnjevo, a istovremeno da zatvaraju pravac od Mrkonjić-Grada.

Napad na Šipovo izvršen je prema predviđenom planu. Na ugovoren znak, raketom, baćene su bombe u ustaška mitraljeska gnijezda na Sarićkoj kosi, a potom je izvršen munjevit juriš. Otpočela je žestoka borba na svim prilazima Šipovu. Najžešći otpor dale su ustaše na Sarićkoj kosi i kod Željezničkog mosta niže sela Starog Šipova, ali je nalet hrabrih Pljevac i Janjana bio nezadrživ. Naši borci likvidirali su bunker po bunker, otimali mitraljeze i drugo oružje. Neki od njih su golim rukama hvatali mitraljeske cijevi i fizički se obraćunavali sa ustašama.

Iako su naši borci već u prvom jurišu likvidirali bunker na Sarićkoj kosi, ustaše su prilikom povlačenja prema Šipovu davale žestok otpor. Čete Bataljona „Gorki“ brzo su zauzele selo Volare i čiflučku kosu, što im je omogućilo da ostvare kontrolu nad cestom Šipovo—Je-

zero. Kod Željezničkog mosta na rijeci Plivi, ispod Starog Šipova, nalazio se teški mitraljez u bunkeru. Borci Bataljona „Gorki“ pokušavali su nekoliko puta da pređu preko tog mosta, ali su u tome uspjeli tek kad je Pljevski bataljon počeo da ulazi u Šipovo od sela Sarića. Tada su Janjani na juriš zauzeli bunker kod mosta i odmah nastavili prodor prema Šipovu.

Prilikom tog napada, u selu Duljcima se nalazila seoska milicija, koja je mogla uspješno spriječiti naš prelazak preko rijeke Plive. Ali ti ljudi nisu ispalili ni metka, već su nam izrazili dobrodošlicu isticanjem crvene zastave na jednoj kući. To je, u stvari, učinio seljak Ibrahim Hatibović, koji je prije rata često kontaktirao s Jusufom Filipovićem. Ibrahim je srdačno dočekao naše borce i predao im oružje koje je sakupio u selu, uz obrazloženje da se ljudi iz Duljaka neće boriti protiv nas, odnosno da ne mogu sebi dozvoliti da ubijaju svoje komšije, poznanike i prijatelje Srbe, s kojima su sve do uspostavljanja ustaške vlasti živjeli u najboljim odnosima. Koliko je meni poznato, iz tog muslimanskog sela nije bilo ustaša.

Nakon likvidacije neprijateljskih uporišta na Sarićkoj kosi, u Volarima, Čifluku i kod Željezničkog mosta, naši borci su počeli da stežu obruc oko Šipova. Otpor ustaša i domobrana bio je sve slabiji. Po intenzitetu borbe osjećali smo da je pritisak ustanika od Gerzova i Trnova dosta slab. To se moglo zaključiti i po nesmetanom odstupanju neprijateljskih snaga iz Šipova preko sela Bešnjeva, prema šumi Lisini.

Pošlije višečasovne žestoke borbe, naše jedinice su savladale odbranu Šipova i oslobodile ga 27. avgusta oko 10 časova. Međutim, iako su ustanici već bili u Šipovu, grupa domobrana još je davala otpor sa brda Borovice. Zarobljeni domobranski natporučnik, komandant bojne koja je branila Šipovo, pošao je sa Radom Marijancem i grupom naših boraca da pozove te svoje vojnike na predaju. U međuvremenu, naši borci su zaplijenjeni top-haubicu prebacili na desnu stranu rijeke Plive, kod Šmanjinih kuća, i otuda ispalili nekoliko granata prema domobranskim položajima na Borovici. Tako je likvidirano i posljednje neprijateljsko uporište kod Šipova.

U toj borbi zarobili smo 89 domobrana, među kojima 3 oficira i 2 podoficira, dok su mnogi pripadnici njihove bojne i drugih kvizinskih jedinica uspjeli pobjeći prema Jezeru i Jajcu. Zarobljene domobrane smjestili smo u zgradu Osnovne škole u selu Mujdžićima, a kada je počela neprijateljska ofanziva ina Janj i Pljevu, 3. septembra 1941. godine pustili smo ih kućama.

Sjećam se i jednog nesvakidašnjeg prizora iz te borbe. Kad su naše jedinice počele da ulaze u Šipovo, ustaše i žandarme zahvatila je panika. Među onima koji su nastojali da što prije pobjegnu nalazio se i komandir žandarmerijske stanice, u Šipovu Jakov Bubalo. On je dograbio nekakav bicikl i na njemu punom brzinom jurnuo cestom prema Jezeru. Neki naši borci su ga prepoznali. Otvorili su vatru na njega i istovremeno posprdno uzvikivali: „Živio Bubalo!“. Ustaše i žandarmi koji su bježali kroz obližnju šumu čuli su to dovikivanje, pa su zaključili da Bubailo ima neku vezu s nama. Iako je tom prilikom ranjen u nogu, on je uspio stići do Jezera. Ali tamo su ga ustaše strijeljale, misleći da je zaista naš saradnik.

U Šipovu smo zarobili i likvidirali nekoliko ustaša zbog njihovih zločina nad nedužnim stanovništвом. Zaplijenili smo top-haubicu kalibra 105 mm bez nišanskih sprava, 45 granata za to oruđe, 12 puškomitrailjeza, 7 mitraljeza, oko 350 pušaka, desetak hiljada metaka, nekoliko poljskih telefona i jednu centralu, znatne količine sanitetskog materijala, dvije poljske kuhinje i drugo. Istovremeno smo oslobodili oko 80 Srba iz obližnjih sela, koji su bili zatvoreni u podrumu zgrade tamošnjeg ustaškog tabora.

Ustaše su uspjele svojom propagandom uplašiti većinu stanovništva toga područja, tvrdeći da smo četnici i da činimo strašna zvjerstva nad muslimanskim življem, da ubijamo i palimo sve redom. Pod uticajem tih laži, znatan broj muslimanskih porodica iz Šipova i okolnih sela napustio je svoje domove i zajedno sa ustašama i domobranima pobjegao prema Jezeru i Jajcu. Naši borci su demantovali tu ustašku propagandu svojim korektnim postupcima prema Muslimanima. Tokom borbe za Šipovo zapaljena je samo jedna zgrada u selu Sarićima. Bilo je pojedinaca koji su pokušavali da pljačkaju i maltretiraju muslimanske porodice, ali smo uspjeh da ih onemogućimo u tome. Takvim postupcima stekli smo simpatije Muslimana, pa su mnogi prihvatali saradnju s nama.

Poslije oslobođenja Šipova, jedinice Narodne vojske Janja i Pljeve nastavile su da gone neprijatelje prema Jezeru i Mrkonjić-Gradu. Istog dana organizovano je izvlaчење topa-haubice na livade iznad sela Goriće, odakle se Jajce moglo precizno gađati. Tu obavezu dobila je grupa boraca koja je dobro poznavala teren. Međutim, nije bilo jednostavno izvući haubicu na Goričke livade, jer su one udaljene od Šipova oko 15 kilometara, a teren pred njima brdovit i besputan. Određena grupa boraca i znatan broj mještana ulagali su cijelu noć velike napore da bi uspješno izvršili zadatka. Oruđe je bilo na predviđenom položaju sutradan oko podne. Poslугом je komandovao Mitar Lončar, a odjeljenje su sačinjavah: Cvijo Škalonja (nišandžija), Nina Milošević, Simo Ćućuz, Špiro Tošić, Niko Maksimović i Velimir Škalonja. Svi su bili artiljeri u bivšoj jugoslovenskoj vojski.

PRVI ORGANI NARODNE VLASTI

Odmah poslije oslobođenja Šipova organizovana je opštinska narodna vlast — Komanda opštine, kako smo je nazvali. Za komandanta opštine postavljen je Đoko Jokić, a za njegovog zamjenika Esad Ademović. Ja sam bio zadužen za evakuaciju namirnica i razne druge robe iz Šipova na teritoriju Pljeve i Janja. Iz trgovinskih radnji uzimali smo sve što je moglo služiti ustanicima. Ta roba je prenošena do sela Kozila na samaricama i volujskim kolima, potom smještana u zgradu Peje Prole. Većina artikala bila je namijenjena našim ranjenicima u bolnici na Kozilima, a znatne količine hrane, duvana, rakije- i vina slali smo borcima na položajima.

Komandi opštine stavljen je na raspolaganje vod boraca iz Pljeve kojim je komandovao Mile Vujković, zvani Kokošar. Ta komanda imala je i svoj pečat sa petokrakom zvjezdom rad omladinca Jove Mitića.

Bez obzira na naše nastojanje da se u oslobođenim mjestima zavede što bolji red i da se stanovništvo osjeća sigurnim, pojedinci su pljačkali narod i činili druga nedjela, čime su kompromitovali našu narodnooslobodilačku borbu. Tako su postupali šovinistički nastrojeni borci i seljaci koji su išli za našom vojskom jedino radi toga da bi nešto opljačkali. Svoje šovinističke i pljačkaške osobine ispoljio je već tada Nikola Vještica, koji je kasnije postao komandant četničkog „Gvozdenog“ bataljona. Bili smo prinuđeni da neke pljačkaše kažnjavamo zatvorom, a pojedinci su osuđeni i na smrt strijeljanjem.

Odmah nakon organizovanja, Komanda opštine Šipovo pozvala je sve Muslimane da predaju oružje kojim raspolažu. Neki ugledni Muslimani počeli su svesrdno saradivati s našom vlašću. Seljak iz Bešnjeva Remzija Jašarević sakupio je oko 20 pušaka od svojih susjeda i predao ih Komandi opštine. Jašarević i još neki Muslimani prikupljali su i hrana za naše borce, pomagali nam u otkrivanju i hvatanju ustaških zločinaca i si.

U Šipovu je 28. avgusta organizovan narodni zbor na kojem je učestvovalo i stanovništvo okolnih sela. Na zbor je došlo oko 1 000 ljudi i žena, među kojima i izvjestan broj Muslimana. Okupljenom narodu govorili su Sirno Šolaja i Nemanja Vlatković. Šolaja nije imao govorničkog dara, ali su ga ljudi, bez obzira na to, pažljivo i rado slušali. On je zanosno i uvjerljivo govorio o osnovnim vrijednostima naše borbe, a potom rekao: „Evo vam Nemanje, on će to bolje politički objasniti.“

Nemanja je opširno govorio o ciljevima naše borbe, ističući rukovodeću ulogu Komunističke partije Jugoslavije. On je pozvao sve sposobne rodoljube da stupe u ustaničke jedinice, osudio zločine ustaša nad nevinim srpskim narodom i naglasio da se u našim redovima bore Srbi, Muslimani i Hrvati. Naveo je, kao primjer, da se sa ustanicima Janja i Pljeve nalaze Esad Ademović i Stipo Bilan.

Dok je Vlatković govorio, pojavio se ustaški avion „bregejac“ i počeo da mitraljira po Šipovu. Srećom, učesnici zbora nalazili su se između gustih borića u dvorištu zgrade Šumske uprave, pa nije bilo žrtava. Tom prilikom pogodena je i oštećena mitraljeskim rafalom željeznička lokomotiva koja se nalazila u saobraćaju, a od stanovnika Šipova ranjen je jedino trgovac Milan Brkić. On je kasnije pobjegao sa porodicom u Beograd i tamo ostao cijelo vrijeme rata.

Poslije oslobođenja Šipova, jedinice Narodne vojske Janja i Pljeve nastavile su da gone neprijatelje prema Jajcu i Mrkonjić-Gradu.

Naselje Jezero, udaljeno od Šipova 11 kilometara, bilo je prvo neprijateljsko uporište prema Jajcu. Ustaško-domobranske jedinice pokušale su da zaustave napredovanje naših snaga niz dolinu Plive, pa su 28. avgusta izjutra organizovale odbranu na prilazima Jezera — kod selā Čarkazovića i Stupne, te na uzvišenju Bag. Neprijatelj je pored ostalog, raspolagao jednim minobacačem i topom „pito“ kalibra 37 mm. Jezero su branili dijelovi jedinice koja je poražena u borbi za Šipovo, žandarmi i ustaše iz Šipova i Jezera, jedna domobranska bojna 9. pukovnije, koja je kao pojačanje upućena iz Jajca, te dvije satnije zloglasnih hercegovačkih ustaša.

Naše jedinice nastupale su sa obje strane rijeke Plive. Pljevski bataljon napadao je između Sinjakova i rijeke — preko sela Stupne, Pe-

ručice i Tankovca. Na njegovom lijevom krilu nalazili su se ustanici *iz* Gerzova i Baraća, koji su vršili pritisak na Mrkonjić-Grad.

Sa desne strane rijeke Plive — od sela Ljoljića do Drenovog Dola — nastupale su 1. 2. i 3. četa Bataljona „Gorki” i 6. janjska četa. Te čete napadale su neprijateljska uporišta kod sela Čerkazovića. Dijelovi 6. janjske čete nalazili su se u Drenovom Dolu, sa zadatkom da zatva raju pravac od Jajca i štite desno krilo triju pomenutih četa Bata Ijona „Gorki”.

Poslije nekoliko žestokih juriša, naše jedinice uspjele su da razbiju neprijatelja i da ga natjeraju u panično bjek9tvo prema Jezeru. Prva 2. i 3. četa Bataljona „Gorki” i dijelovi 6. janjske čete na juriš su zau zeli ustaške položaje kod sela Čerkazovića. Razbijene neprijateljske jedinice pokušavale su da organizuju odbranu Jezera na uzvišenju Bag ali su ih u tome onemogućile ustaničke čete iz Pljeve. Goneći protivnika u stopu, one su vrlo brzo napredovale i zajedno sa četama Bataljona „Gorki” zauzele naselje Jezero. Borbeni moral bio je u svim našim četama na visini.

Naše jedinice su u toj borbi zaplijenile dvadesetak pušaka, jedan mitraljez, oko 2000 metaka, top „pito” kalibra 37 milimetara i oko 64 granata. Neprijatelj je imao zнатне gubitke i u ljudstvu. Samo u Jezeru zarobljeno je oko 20 njegovih vojnika.

Koliko se sjećam, u borbama za oslobođenje Šipova i Jezera poginuli su Dušan Ponjević i još jedan borac, čijeg se imena više ne sjećam a ranjeni su Stanko Kutnjac, komandir 2. čete Bataljona „Gorki” Stanko Jandrić (iz sela Krčevina), borac 2. čete istog bataljona, Gliš Gluvić, borac iz Pljeve, i Mitar Trivunčić, tada komandant Pljevskog bataljona.

Pod uticajem ustaške propagande, mnoge muslimanske porodice napustile su Jezero i pobjegle u Jajce. Na žalost, uspjeli su da nar umaknu i tamošnji zločinci — ustaše koje su još prije ustanka, a naro čito prvih dana borbe počinile strašan pokolj nad srpskim življem Jezeru i okolnim selima.

Neki seljaci, koji se nisu nalazili u ustaničkim redovima, počeli su da pale kuće u Jezeru. To su većinom činili ljudi kojima su ustaški zločinci ubili nekog od članova porodice, ali ih je bilo i opterećenih šovističkom mržnjom prema Muslimanima. Zahvaljujući brzoj intervenciji komandnog kadra, paljenje je spriječeno. Sagorjelo je samo neko loko kuća na samom ulazu u naselje.

U oslobođenom Jezeru osnovan je prvi organ narodne vlasti - Komanda opštine. Za komandanta je postavljen Mustafa Ganibegović Ganija, a za njegovog zamjenika Špiran Jokić.

Odmah poslije oslobođenja Jezera, prekopane su ceste Jezero-Šipovo i Jezero-Jajce i prekinuta telefonska Unija između Jajca Mrkonjić-Grada. Nešto ranije, to jest u vrijeme napada na Šipovo, poslane su željeznička pruga i telefonska linija između Šipova i Jezer;

Poslije ulaska u Jezero, komandir 1. čete Pljevskog bataljona Simo Solaja uspostavio je iz pošte telefonsku vezu s komandantom ustaškog garnizona Jajce. Predstavivši mu se kao komandant ustaško-domobranske posade Jezera, Solaja ga je „izvijestio” o napadu komu ništa i zatražio pojačanje. Ustaša je počeo da viče, naređujući da :

dobro drže do dolaska pojačanja koje će im brzo uputiti. Ali neizvjesnost nije dugo trajala. Solaja se ubrzo predstavio svojim pravim imenom i rekao:

— Mi ćemo napasti i Jajce! Spremi nam tamo večeru...

Ustaški komandant se nije mogao snaći. Jednostavno je prekinuo telefonski razgovor.

Odmah smo otpočeli evakuaciju robe iz trgovačkih radnji u Jezera i drugih artikala koji su mogli korisno poslužiti našoj bolnici i jedinicama. Najprije smo zaplijenili ustašku imovinu, a potom konfiskovali radnje bogatih trgovaca. Sva ta sredstva otpremljena su u selo Kozila, zajedno sa plijenom iz Šipova.

Plan oslobođenja Mrkonjić-Grada razrađen je u Šipovu. Tu smo zatekli učitelja Jakova Matekala, koji je poslije uspostavljanja ustaške vlasti postavljen za načelnika Pljevske opštine. Jakov nije bio loš čovjek. Za sve vrijeme obavljanja te dužnosti nije učinio nikakvo zlodjelo, niti se ogriješio o narodnooslobodilački pokret. Nemanja Vlaković, Simo Šolaja, Rade Marijanac i ja razgovarali smo s njim 27. avgusta, u njegovom stanu. Zahtijevali smo da napiše pismo svom sinu Milanu, koji je tada bio komandant posade u Mrkonjić-Gradu, i traži od njega da ne organizuje otpor našim snagama. Poslije dužeg ubjedivanja, Jakov je pristao da napiše poruku. To pismo je sutradan naš kurir odnio u Mrkonjić-Grad i uručio ga Milanu Matekalu. Očekivali smo da će Milan predati grad, ali on to nije učinio. Sa svojom domobranskom jedinicom, žandarmima i ustašama organizovao je odbranu Mrkonjića.

Ustanici iz sela Baraća, Podgore, Pecke, Medne, Gerzova i Podrašnice pripremali su se za napad na Mrkonjić-Grad. Njima su se pridružili borci iz selā Šehovca, Surjana i Bjelajca. Akcije naših jedinica na tom području otpočele su odmah poslije oslobođenja Šipova, to jest 28. avgusta. Već sutradan, poslije njihovog koncentričnog napada, oslobođen je Mrkonjić-Grad. Većina neprijateljskih vojnika, predvođena poručnikom Milanom Matekalom, povukla se na područje Bjelajca. Oni su odstupili uz žestok otpor, u kojem su se posebno isticali žandarmi i ustaše.

U toku borbi za Mrkonjić-Grad naše jedinice zarobile su nekoliko žandarma i ustaša, oko 60 domobrana i jednog oficira. Istovremeno su zaplijenile oko 70 pušaka, 3000 puščanih metaka i nešto vojničke odjeće.

Poslije oslobođenja Mrkonjića, nastavljene su žestoke borbe protiv neprijateljskih snaga koje su nasrtale od Sitnice, Ključa i Banjaluke, nastojeći da povrate izgubljeni grad.

Iako su ustaničke jedinice tada bile u početnoj fazi organizovanja, vojnički i politički neučvršćene, slabo naoružane, neiskusne u ratovanju i bez dovoljno sposobnih vojno-političkih rukovodilaca, one su u borbama za oslobođenje Šipova, Jezera i Mrkonjić-Grada dokazale da mogu pobjeđivati tehnički mnogo jačeg i brojnijeg neprijatelja. To su, poslije oslobođenja Drvara, bili najveći uspjesi ustanika u Bosanskoj krajini. Naše čete su tada, pored ostalog, zaposjele položaje iznad samog grada Jajca, a neki dijelovi ustaničkih snaga počeli su da operišu na komunikaciji Jajce—Banjaluka.

Naše jedinice naoružale su se u tim borbama zaplijenjenim puškama, puškomitraljezima i mitraljezima, a neke čak i topovima. Seljaci koji su do prije mjesec dana radili na livadama i njivama, čuvali stoku ili obavljali druge slične poslove, uspješno su napadali i oslobađali gradove, nanosili udarce ustašama i njihovim gospodarima — njemačkim i talijanskim fašistima.

Za vrijeme dok je glavnina ustaničkih snaga vodila borbe za Šipovo, Jezero i Mrkonjić-Grad, čete iz Podobzira i Ljuše imale su zadatku da ruše željezničku prugu i kidaju telefonsku liniju između Jajca i Donjeg Vakufa. Cilj tih akcija bio je: onemogućiti redovan željeznički saobraćaj i telefonske veze između Jajca i obližnjih garnizona Bugojna, Travnika i Sarajeva. Izvedeno je nekoliko takvih diverzantskih akcija, a Podobzirska četa je 30. avgusta napala domobransku posadu kod pilane „Pansini”, u Semešnici.

Prije napada na Šipovo i Jezero, ustaničke snage iz Janja i Pljeve imale su oko 300 pušaka raznih vrsta i kalibara, pet puškomitraljeza i vrlo malo municije (u prosjeku po 20 metaka na pušku). U janjsko-pljevskim jedinicama bilo je tada svega sedam članova KPJ, koji su sačinjavali jednu čeliju, dok u četama na području Mrkonjić-Grada nije bilo komunista.

Oslobodenje Šipova, Jezera i Mrkonjić-Grada u avgustu 1941. predstavljalо je jednu od najvećih dotadašnjih vojnih i političkih pobjeda ustaničkih jedinica. Širom Bosanske krajine, pa i dalje, brzo se saznalo za velike podvige Janjana i Pljevaca. U selima oko Mrkonjić-Grada i Jajca narod je s oduševljenjem dočekivao naše borce kao svoje oslobodioce. Bilo je i veoma dirljivih prizora. Ljudi i žene izražavali su raspoloženje suzama-radosnicama, nudili borcima piće i hranu. U stvari, davali su sve što nam je bilo potrebno. Poseban značaj, naravno, imalo je stupanje u naše jedinice znatnog broja novih boraca iz Lubova, Vražića, Bešnjeva, Duljaka, Stupne, Perućice, Kovačevca, Žaovina, Prisoja, Vodeva Poda, Boraka, Magaljdola, Bjelajca, Šehovaca, Trijebova, Surjana i drugih sela. Zahvaljujući tome, formirane su dvije nove ustaničke čete: Stupljanska i Lubovačka. Za njihove komandire postavljeni su Nikola Okulić i Milko Suknjaja.

Poslije oslobođenja Jezera i Mrkonjić-Grada naše jedinice otpočele su da izvode akcije oko Jajca. Vršile su pritisak na taj garnizon i onesposobile željezničku prugu i telefonsku liniju prema Donjem Vakufu — značajne veze zapadne Bosne i Banjaluke sa Travnikom, Sarajevom, Bugojnom, Livnom i Splitom. Ti naši uspjesi oko Jajca prisilili su neprijatelje na dovlačenje snaga sa drugih područja, kako bi otpočeli ofanzivne operacije radi osvajanja izgubljenih mjesta i gušenja ustanka u cijelom kraju.

Bez obzira na velike uspjehe naših jedinica, treba imati u vidu da su one imale niz slabosti. Prije svega, nismo bili iskusni u vojnoj obuci i političkim vaspitno-obrazovnim aktivnostima, kao ni u organizovanju narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji. Uz to, naše veze sa ustaničkim rukovodstvima u Bosanskoj krajini bile su još uvijek slabe i neredovne, pa nam je nedostajala njihova neposredna pomoć.

Tadašnji komandant Operativnog štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu Danko Mitrov, i još nekoliko drugova, sa pratnjom,

došli su u oslobođeni Mrkonjić-Grad 31. avgusta 1941. Tu su se zadržali dva dana i preduzeli niz mjera s ciljem da pomognu vojno-političkom rukovodstvu na području Mrkonjić-Grada i Jajca. Obaviješteni o tome, Nemanja Vlatković i Savko Ponjević pošli su u Mrkonjić-Grad i sastali se s Mitrovim. Oni su drugove iz Operativnog štaba informisali o vojno-političkom stanju na području Pljeve i Janja, o borbama koje su tih dana naše jedinice vodile oko Šipova, Jezera i Jajca, kao i o naoružanju, borbenim sposobnostima i političkom raspoloženju ustanika.

Jovo Kljajić

USTANICKI DANI U DOLINI PLIVE

U raznim napisima iz vremena narodnooslobodilačke borbe i poslijeratnog perioda, Plivom ili Pljevom nazivan je prostor između rijeka Plive i Janja — na sjeveru od ušća jedne u drugu (kod Šipova), a na jugu do linije — selo Popuže (na srednjem toku Janja) i sami izvori Plive. Tom prostoru od pedesetak kvadratnih kilometara često se priključuje šire područje Šipova i sva naselja na lijevoj obali Plive prema Jajcu, do komunikacije Jezero—Mrkonjić-Grad.

Međutim, stvarna Pljeva je lokalni naziv za maleno područje u dolini izvornog dijela Plive, koje sa sjeverozapadne i jugozapadne strane okružuju strme i rijetko prohodne padine visoravni Dragnić podovi i Pljevski podovi, iznad kojih se na jugu uzdižu visoka planina Smiljevac i obronci Vitoroga, a sa sjeveroistočne strane, prema Šipovu, Sarićka kosa, iza koje se nalaze selo Sarići i varošica Šipovo.

U toj kotlini oblika pravouglog trougla, površine petnaestak kvadratnih kilometara, smješteno je osam sela i nekoliko zaselaka. Osim jednog, sva ta naselja su na desnoj obali Plive. Istočno od izvora, na padinama kosa i brežuljaka koji se strmo spuštaju prema rijeci sa Pljevskih podova i Sarićke kose, leže u polukružnom nizu sela Majevac, Kozila, Olići i Brđani. Nastanjena su srpskim življem, a kuće su većinom brvnare, razbacane bez ikakvog reda i međusobno povezane uskim puteljcima i stazama, kojima su se mogli kretati samo konji i voloske zaprege sa drvenim saonicama. Na ravničastim dijelovima i u uvalama tog područja, bliže rijeci, nalaze se gušće izgrađena i boljim putevima međusobno povezana muslimanska sela Kudići, Glavaši, Čosići i Dragnić. Ovo posljednje je najveće i leži na lijevoj obali Plive. Mostom je povezano sa selima na desnoj obali, a boljim kolskim putem, uz lijevu obalu rijeke, i sa Šipovom. Taj put je bio jedina bolja veza cijelog pljevskog područja sa sjedištem opštinske administracije u Šipovu, a preko njega sa Jajcem, gdje je bilo sjedište sreza. Na sjeveru, iznad samog sela Dragnića, uzdižu se strme Šiljate grede i ivica visoravni Dragnić podova. Sredinom tih strana prolazila je uskokraca željeznička pruga prema Stanici Pliva, koja se nalazila iznad samih izvora, a zatim jugozapadno od sela Majevca dva puta pravila velike zavoje stranama Pljevskih podova i napuštala pljevsku dolinu u pravcu Čardaka, Mliništa i Drvara.

Selo Dragnić i cio prostor na lijevoj obali Plive, do ušća Sokošnice u Plivu, pripadao je u administrativnom pogledu opštini Gerzovo i srežu Mrkonjić-Grad, jer je rijeka bila linija razgraničenja sa srezom Jajce, kojem je pripadala opština Šipovo. I ta okolnost pričinjavala je prije rata velike teškoće cijelom kraju, pošto je on prirodnim sklopom zemljista, dolinom rijeke, bio vezan za opštinsku administraciju u Ši povu, a mnoga domaćinstva su imala svoje posjede i obavljala imovinsko-pravne poslove jednovremeno u tri sreza. Na jugu, preko planine Smiljevca — u Glamoču, na sjeverozapadu, preko planine Lisine — u Mrkonjić-Gradu, i na sjeveroistoku, niz dolinu rijeke — u Jajcu.

Prije rata je to područje bilo veoma zaostalo i u ekonomskom i u kulturnom pogledu. Osim željezničke pruge Jajce—Drvar, koju je dolinom Plive izgradila Austro-Ugarska 1918. godine radi eksploracije ogromnog šumskog bogatstva, i jedne osnovne škole podignute oko 1930. godine, u cijelom kraju nije bilo nikakvih javnih puteva i ustanova, ako ne računamo pravoslavnu crkvu, dvije džamije i četiri mekteba (niže muslimanske vjerske škole). Osnovna zanimanja stanovnika bila su zemljoradnja i stočarstvo, ali ona nisu mogla zadovoljiti ni najosnovnije potrebe velikog broja domaćinstava, koja su, kao po pravilu, imala mnogo djece. Zbog toga je većina muškaraca, među kojima i znatan broj dječaka, tražila posla na strani, bez obzira na niske nadnice. Ljudi su se najčešće zapošljavali kao šumski, pružni ili sezonski radnici u raznim krajevima Jugoslavije, što je bilo povoljno za njihovo uključivanje u napredni sindikalni pokret. Zbog velikog siromaštva i niskih zarada, stalno su se povećavali dugovi seljaka kod hipotekarne banke i seoskih trgovaca, pa su naplate gotovo redovno vršene zapljenom stoke i kulučenjem, a vrlo često i uz fizičke sukobe sa žandarmima i finansima.

DANI STREPNJE I NEIZVJESNOSTI

Kao i u drugim krajevima, narod Plive je teško preživljavao predustaničke dane. Oni koji su se za vrijeme kratkotrajnog rata zatekli u bivšoj jugoslovenskoj vojsci kao kadrovi ili rezervisti mobilisani na brzinu, doživljavali su rasulo svojih jedinica i metež u kojem se spašavao kako je ko mogao. Da ne bi dospjeli u zarobljeništvo, mnogi pojedinci i grupe bježali su iz dugih kolona koje su Nijemci tjerali u sabirališta. Izbjegavajući naseljena mjesta, puteve i sredstva javnog saobraćaja, koja su neprekidno kontrolisali razni kvizlinzi, oni su i iz najudaljenijih krajeva stizali svojim kućama krajnje iscrpeni, pocijepani i bosí. Ponekom od njih polazilo je za rukom da i u takvim uslovima donese nešto od vojne opreme, pušku, pištolj, bombu ili vojnički nož. Međutim, u rodnom mjestu ih je već sačekivala ustaška vlast, koja je i nekoliko dana prije zvanične objave kapitulacije bivše Jugoslavije organizovala i naoružala svoje pristaše — u cilju uspostavljanja „novog poretk“. Njima su se priključivali žandarmi i policajci srušenog režima. Taj „poredak“ je energetično zahtijevao da se svi povratnici iz bivše vojske odmah prijavljuju „mjesnim uredima“, da im se predaje sva vojna oprema i naoružanje, pa i lovačke puške. Na svakom pogodnom

mjestu, čak i po putevima, isticani su oglasi u kojima su objavljivane razne zabrane srpskom stanovništvu. Na primjer, zabranjivano je udaljavanje od kuća, svako okupljanje, izvođenje školske nastave, održavanje crkvenih obreda, upotreba crkvenih zvona i sl. Mnogi ljudi su bili začuđeni i iznenadeni, jer u prvi mah nisu mogli shvatiti pravi smisao tih mjera.

Tada u Plivi nije bilo organizacije KPJ, ali su politički stavovi i uputstva Partije stizali ilegalnim putevima i u taj kraj. Prenošene raznim nevidljivim kanalima, među srpskim stanovništvom širile su se kao echo vijesti da su kralj Petar II i vlasta Kraljevine Jugoslavije izdali zemlju i pobegli u Englesku, da okupaciju treba smatrati privremenom, da treba prikupljati i kriti oružje ... Ljudi su takva tumačenja većinom prečutno pohvatili kao logična.

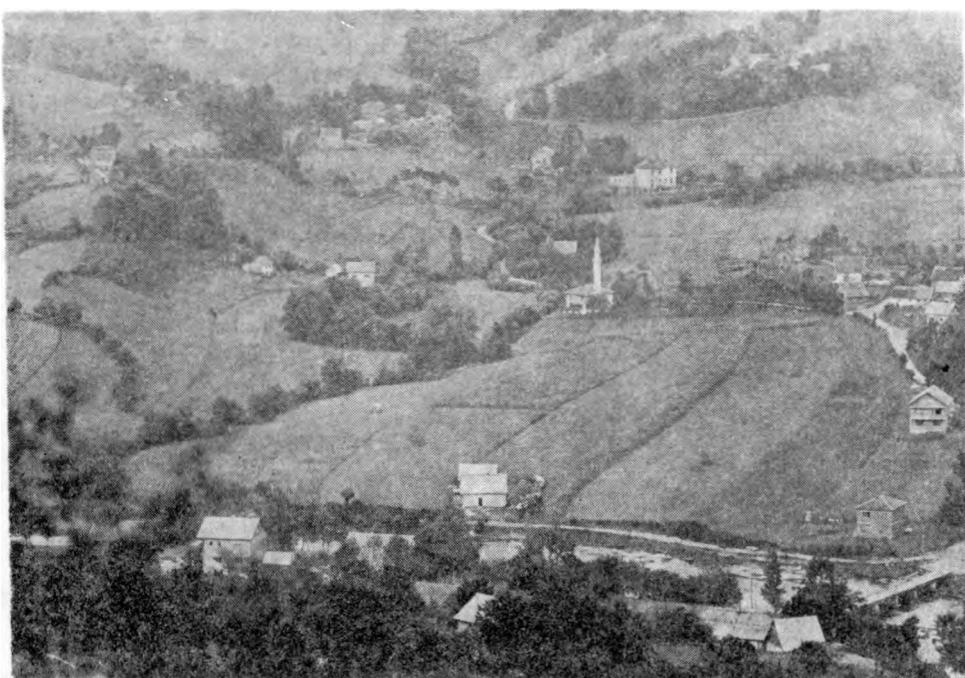
Sredinom aprila, jedna od posljednjih jedinica bivše jugoslovenske vojske pristigla je u prijepodnevним časovima od Mlirija na Željezničku stanicu Podovi i razbježala se na sve strane, jer su joj se vozom od Jajca približavali Nijemci i kvislinci, a u Plivi su se već nalazili organi ustaške vlasti. Tada su seljaci iz obližnjih zaselaka Majevca i Kozila ušli u napuštene vagonе i pokupili preostalu opremu, konzerviranu hranu, nešto pušaka i municije. Osim toga, u kratkim kontaktima s grupama vojnika, jeftino su kupovali raznu opremu, pa čak i konje sa tovarnim ili jahačim priborom. Jedan oficir, oslonjen na otvorena vrata teretnog vagona, mirno je posmatrao šta se oko njega zbiva i u jednom trenutku rekao okuplenoj grupi ljudi da je država propala i da sve nade treba polagati u Ruse i Engleze. Zatim je pojahaao konja i udaljio se preko polja.

Čuvši da se približava voz sa Nijemcima, seljaci su se brzo razbježali po okolnim vrtačama obraslim ljeskovinom i smrekom. Fašisti su izašli iz vagona i u gustom streljačkom stroju pretražili okolini prostora na Pljevskim podovima, uz jaku pucnjavu iz automatskog naoružanja. Potom su se vratili u voz praznih ruku i otputovali dalje, prema Čardaku i Mliništima.

USTAŠKI TEROR I PRIPREME ZA OTPOR

Odmah poslije tog događaja ustaše su počeli češće zalaziti u naselja srpskog življa, zahtijevajući da se prijave i predaju sve vrste naoružanja i vojne opreme, uz prijetnje smrću svima koji tako ne postupe. U toku maja i juna vršili su intenzivne i detaljne pretrese. Zahtjevi su bili sve stroži, postupci sve grublji, pa im je pošlo za rukom da oduzmu dio oružja od pojedinaca koji ga nisu znali dobro sakriti ili su prokazani. Obazriviji su se sklanjali od svojih kuća, pod raznim izgovorima, držeći se bliže šuma i imanja na Pljevskim podovima. Kad su ustaše počele još upornije tragati za pojedincima i terorisati članove njihovih porodica, došlo je do podvojenosti muslimanskog i srpskog stanovništva. U susjednim muslimanskim selima grupe kvislina pjevale su i pucale bez prestanka, danju i noću. Veliki broj poštenih i razumnih Muslimana nije imao snage da se energičnije suprotstavi podivljajim pojedincima iz sopstvene sredine. Pasivno i rezignirano

držanje većine muslimanskog življa nije samo po sebi bilo dovoljno da uvjeri pripadnike srpske nacionalnosti u iskrene i poštene namjere, čak ni u slučajevima kad su pojedini Muslimani blagovremeno upozoravali Srbe da im prijeti opasnost, odnosno da se sklanjaju. Čak i najbolji dotadašnji prijatelji, komšije i poznanici izgubili su povjerenje jedni u druge. Stariji Srbi kretali su se danju oko svojih kuća i stalno bili na oprezu, a noću su se cijele porodice sklanjale u šume oko selä. Porodice iz nekih zaselaka okupljale su se na jednom mjestu, skrivene duboko u šumi, gdje su ih obezbjeđivale sopstvene naoružane straže.

Selo Pljeva

Ustaše su početkom jula otpočele masovni teror. Samo iz sela Majevca otjerana su i na zvijerski način poubijana 22 lica. Najprije su odvedeni bivši poreznik Stevan Kalajdžija i Tode Aćimović, a usred dana na livadi je ubijen stari Pero Kljajić i bačen u jamu skupa sa kosom i priborom. Odmah poslije toga otjerani su Perin sin Đuro, pružni radnik; njihovi rođaci Jovo Milin, Jovan Đurin, dugogodišnji čuvar pruge Lazo i njegov osamnaestogodišnji sin Nedeljko; tri brata Prole — Krsto, Blažo i Jovica, sa sinovima Ćedom i Đurom; Jovo Keleč i njegov sin Gojko, Jovo Đurin, Marko Vučen i sin mu Mihajlo, Mićo Kokeza, Maksim Knežević, Manojlo Dakić i Stevo Meseldžija. To su većinom bili dugogodišnji pružni radnici i mirni ljudi, koje je poznavao cijeli taj kraj. Na isti način je iz Olića, Brdana i Šarića otjerano više od 80 ljudi iz porodica Cirići, Savići, Lekići, Pepići, Gajići, Ćirko, Galići, Vujnići, Markovići, Jovići, Crnčevići, Kačari, Smanje, Subašići, Gluvići i Olići. Osnovna škola, u kojoj je stanovao učitelj Sarajlić, bila je mjesto okup-

ljanja mjesnih ustaških grupa. Tu su dovođeni uhapšeni ljudi, a potom upućivani u Šipovo i tamo na zvјerski način ubijani.

Selima su zavladali neopisivi strah i krajnja nesigurnost. Granice bezumlja bile su nesagleđive za većinu ljudi. Srbi su tih dana govorili samo šapatom. Rođaci i prijatelji sastajali su se rijetko, uz veliku opreznost, i to uglavnom u šumarcima ili na Pljevskim podovima. Ustaše su se na tom području kretale samo u grupama, pa su ih ljudi mogli izdaleka primjećivati i blagovremeno se sklanjati.

Dva-tri dana prije ustanka, muslimansko stanovništvo iznenada je zahvatilo veliko uznemirenje. Stariji ljudi, žene i djeca, a potom i cijele porodice, počeli su masovno napuštati svoje domove. Odnoseći na kolima ili u zavežljajima najnužnije stvari, uz međusobno dozivanje i bučne razgovore, odlazili su putem niz rijeku, prema Šipovu.

Ubrzo poslije toga, kad je 27. jula u Drvaru počeo ustanak, u Pliv-i se pronio glas da je tamo stigla nekakva velika vojska, među kojom ima i Rusa. Zatim, da je 28. jula, negdje oko Čardaka, napadnutu grupu ustaša, zaplijenjen jedan puškomitraljez i nekoliko pušaka, te da Simela Šolaja, sa nekolicinom dobro poznatih mještana, poručuje svima koji posjeduju oružje da se okupe negdje na Pljevskim podovima. Takav razvoj događaja ulivao je veliko ohrabrenje, ali do masovnijeg okupljanja nije došlo, jer нико pouzdano nije znao tačno mjesto i vrijeme okupljanja. Znalo se da u rejonu Pljevskih podova pojedinci i grupice nose oružje, čuvaju ga pri ruci prilikom obavljanja poljskih radova ili se jednostavno udaljavaju od svojih kuća. U takvim uslovima, kad ljudi podstiče prirodni nagon za samoodržanjem i kad su u istoj opasnosti, oni osjećaju međusobnu bliskost, čak iako nisu zajedno, na istom mjestu. Noć između 28. i 29. jula svi su proveli u svojim skrovistima, ali u međusobnom dosluku.

PRVI USTANIČKI DAN

Sutradan, 29. jula, oko Šipova, u selima Vražiću i zaseoku Sarićima i zaseoku Lekićima cijelo prijepodne odjekivali su pucnji iz pušaka i puškomitraljeza. U neko doba dana, preko sela Brđana počeli su u grupama pristizati ljudi, žene i djeca. Bježali su ispred ustaša, koje su ih jurile sve do grebena Sarićke kose. Bila je to masovna racija. Poubijani su svi koji nisu mogli pobjeći, kao u lovnu na divljač. Narod se zaustavio tek na ivici grebena Pljevskih podova, oko sela Kozila i zaseoka Zavlake.

Istog dana, u popodnevnim časovima, naišao je posljednji voz od Čardaka prema Šipovu i Jajcu. Prilikom njegovog kratkog zadržavanja na Željezničkoj stanici Podovi, više ljudi koji su do malo prije toga kosili travu ili se jednostavno krili od ustaša ispalili su nekoliko metaka na kompoziciju. Na čelu ove grupe bio je Simela Šolaja.

Voz je ubrzo odjurio kotlinom, prema Željezničkoj stanici Pliva. Međutim, dok je on sporo savlađivao serpentine niz pljevske strane, napadači su se podijelili u dvije grupe. Jedna je, koristeći se prečicom brzo stigla na uzvišenje Čemeljić iznad stanice Pliva i otuda otvorila snažnu vatru na voz čim se zaustavio. To je istovremeno učinila i grupa

koja se nalazila na Dragnić podovima, kod Sukića kuće — lijevo od Čemeljića, u samom vrhu trougla plivske kotline i 300—400 metara iznad željezničke stanice. Na stanici je nastala pometnja. Poslije obostrane kratkotrajne pucnjave, voz je brzo produžio preko dragničkih strana prema Sokolcu i Šipovu, ostavljajući za sobom dva poginula žandarma.

Posmatrao sam kako su se obje grupe ustanika brzo spustile do željezničke stanice i opet se rastavile nakon kratkog zadržavanja. Pošto je od poginulih žandarma uzeo jednu pušku, šinjel i šljem, Šolaja je svoje drugove poveo donjom serpentinom, uz prugu. Oni su preko Prolinog bogna stigli u Kozila, gdje su se sastali s dijelom grupe koji je otisao u taj rejon sa Željezničke stanice Podovi. Grupa sa Dragnić podova pošla je niz prugu do iznad lijevog izvora Plive i tu, na najpodnijem mjestu, porušila potporni zid i gornji stroj pruge, a zatim se bez zadržavanja ponovo ispela na ivicu grebena Dragnić podova, kod Malinovića kuće.

Pucnjavom oko stanice i rušenjem pruge, uz zveket tračnica i tutnjavu kamenih blokova koji su se obrušavali niz litice prema izvoru rijeke, podstaknuto je stanovništvo svih sela plivske doline na masovni pokret. U selu Majevcu, oko izvora rijeke, pojedinci i grupice su, naooružani puškama, sjekirama ili običnim koljem, izlazili iz svojih skrovišta i odlazili niz dolinu prema seoskoj crkvi na brežuljku nedaleko od rijeke. Njihov broj se putem stalno povećavao priključivanjem stanovnika ostalih zaselaka. Ustanioi su prolazili kroz opustjela sela Dragnić, Kudiće i zaselak Šarampov. Tu grupu su predvodili Cedo i Marko Kljajić iz zaseoka Vrela, Petar Balać i drugi iz zaselaka Balaća, Keleča i Letića.

Istovremeno su grupe iz zaselaka Zavlake, Prolinog Bogna i Đukića, a na krajnjem desnom krilu iz sela Kozila, Olića, Gluvića, Šobića i dugih, sa Simelom Šolajom, protjerale ustaške patrole iz selā Čosića i Glavaša, a potom se sa ostalima spojile kod škole i crkve u Majevcu. Odmah je iz Osnovne škole oslobođena oveća grupa uhapšenih mještana, jer ustaše nisu uspjele da ih odvedu i poubijaju. Desetak stražara koji su čuvali uhapšene brzo se razbježalo na sve strane. Prolazeći pored crkve, neko od ustanika je pokrenuo crkveno zvono — prvi put poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Na taj način je, u stvari, oglašen početak ustanka.

Dok su se jedni muvali oko crkve, a drugi trčali za zaostalim pojedincima iz ustaških patrola, većina ustariika produžila je preko sela Brdana prema Saričkoj kosi i Šipovu, u namjeri da ih zauzmu. Međutim, neprijatelj je iz Šipova otvorio snažnu mitraljesku vatu, koja je ustanike iznenadila i zaustavila na samom prilazu varošici. Neko je pronio glas da su Nijemci prije - nekoliko minuta sa motorizacijom prošli putem uz rijeku Janj ka Mujdžićima, te da postoji opasnost da se pojave iza leđa ustanika. Vijest je bila lažna, jer se tog trenutka u Šipovu nije nalazila nijedna njemačka jedinica, ali je to bilo dovoljno da se ustanici pokolebaju i počnu povlačiti nazad. Prilikom tog povlačenja poginuo je Stojan Došlov, pružni radnik iz Majevca — prva žrtva na strani ustanika. Nešto prije zalaska sunca, dosta jake ustaške jedinice zaposjeli su greben Saričke kose i brdo Borovicu na lijevoj

obali rijeke, kao spoljnu odbranu Šipova polukružnog oblika, a ustanici su se zaustavili tek na ivici grebena Pljevskih podova, ostavljajući male grupe prema neprijatelju i plivskoj dolini.

Tako je završen prvi dan ustanka u Plivi, o kojem je zapovjednik 3. pukovnije iz Banjaluke odmah izvijestio svoje prepostavljene u Sarajevu kratkom konstatacijom: „Pobunjenici su zauzeli, nakon ogorčenih borbi sa našim snagama, mjesto Plivu.”

Prvu ustaničku noć, između 29. i 30. jula, većina naroda provela je na grebenu iznad kotline i u čobanskim kolibama na Pljevskim povodima. Stanovništvo iz selja Majevca, Brdana, Sarića i Gornjih Mujdžića napustilo je svoje domove, pa je cijela dolina ostala „ničija zemlja” i pusta do te mjere da se ne psi nisu oglašavali. A gore, na visoravni, osjećao se miris sijena u tek sadjenutim i mjesecinom obasjanim stogovima. Među ljudima je očigledno vladala duboka potištenost i krajnja neizvjesnost šta će sobom donijeti sutrašnji dan. Ostale su mi u nezaboravnom sjećanju grupe okupljenih ljudi, žena i djece, koji su živo komentarisali ono što se događalo prethodnih dana. Kazivanja pojedinaca iz naselja najbližih Šipovu bila su stravična. Saznali smo da su ustaše ubile na njivi Ljubu Šmanju, gađajući ga puškom kao zeca, da su četvoricu Lekića zaklale u kući za vrijeme ručka, i Kalabe na Vražiću. Jedna starica iz zaseoka Lekića ispričala je da su joj pred njenim očima ubili sina Todora, a mlada žena sa djetetom u naručju, sva u suzama, opisala je kako su ubili uglednog domaćina Đurđa Miljevića i poklali mu cijelu porodicu. Te noći niko nije spavao.

Trebalо je obaviti veliki broj poslova oko organizovanja za borbu i zbrinjavanja naroda, kako bi ustanici bili spremni za svako iznenadjenje. Inicijative su poticale sa svih strana, posebno od ljudi s većim životnim iskustvom.

BATALJON OD PET CETA

Te noći su sačinjeni spiskovi svih odraslih muškaraca sposobnih za borbu. U njima se našlo oko 300—350 ljudi, sa šezdesetak pušaka raznog porijekla, desetak ručnih bombi, nekoliko pištolja i kubura. Najveći broj ustanika bio je naoružan sjekirama, vilama ili običnim koljem. Zbog toga je posebno bilo važno ubijediti sve ljude da prijave sakriveno oružje, bez ikakve bojazni.

Od prisutnog ljudstva formirano je pet četa sa približno podjednakim brojnim stanjem. U svakoj je bilo 60—65 ljudi različite starosti, među kojima i velik broj mladića koji nisu služili vojni rok. Čete su imale po tri voda sa po tri desetine. Za svaku jedinicu određene su starješine.

Prva četa formirana je od ljudstva iz sela Majevca, u kojoj su najbrojniji bili Keleći, Kljajići, Balaći i Letići. Za komandira je odabran Simela Solaja, šumski radnik iz istog sela. U 2. četu ušlo je preostalo ljudstvo iz sela Majevca, te iz zaselaka Zavlake i Prolinog Bognja. Najbrojniji su bili Markovići i Prole, a za komandira je određen Risto Marković, bivši žandarmerijski podoficir iz zaseoka Markovića kod

Kozila (početkom 1942. prešao je na stranu četnika). Treću četu sačinjavalo je ljudstvo iz selâ Brđana i Sarića, a najviše je bilo Markovića, Šavića i Galića. Njen komandir bio je Stojan Savić, seljak iz Sarića. Četvrta četa obrazovana je od ljudstva iz Gornjih i Donjih Mujdžića i dijela Sarića. U njoj su najbrojniji bili Marići, Lete, Kačari i Šimići, a za komandira je odabran Savo Vranić, magacijer u „Šipadu“. Peta četa formirana je od ljudstva iz sela Olića i dijela Kozila. Najmasovniji su bili Olići, Prole, Gluvići, Šobići, Krmpotić i Lončari. Njen komandir bio je Petar Prole, zvani Pelja, bivši graničar iz sela Kozila. Istovremeno je od tih četa formiran bataljon. Za komandanta je postavljen Mitar Trivunčić, bivši žandarmerijski narednik (početkom 1942. prešao je na stranu četnika), a za njegovog zamjenika Simela Šolaja, kao komandir 1. čete. Međutim, Šolaja je već za vrijeme napada na Jezero postao stvarni komandant bataljona. Za komandire vodova i desetina postavljeni su ljudi koji su završili obuku u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, tako da su sve starješine za ondašnje prilike imale solidno vojno-stručno obrazovanje. Svaki od njih imao je svog zamjenika.

Sutradan, 30. jula, u zoru sve čete su u streljačkom stroju jednovremeno krenule sa polaznih položaja na ivici grebena Pljevskih podova i na najpogodnijoj liniji, u rejonu sela Brđana, zaposjele položaje za odbranu prema Sarićkoj kosi i Šipovu. One su tu liniju branile cij mjesec dana.

Na lijevom krilu, sve do crkve (uključujući rijeku Plivu), položaje je zaposjela 1. četa, a desno od nje — do Čosića gaja — 2. i 3. četa. Otuda do Oličkog jezera branila se 5. četa, a na krajnjem desnom krilu, iznad sela Donjih Mujdžića (sve do rijeke Janja), 4. četa. Čim se razdanilo, neprijatelj je otvorio puštanu i mitraljesku vatru sa položaja na Sarićkoj kosi. Zbog relativno malog odstojanja, uspješno je tukao naše položaje i sve dijelove zemljista u kotlini izložene vidljivosti. Zato je naše kretanje u cijeloj plivskoj kotlini i na padinama Pljevskih podova bilo ograničeno samo na mrtve uglove i noć, pa smo odmah na položijima svih četa pristupili izradi zaklona. Bilo je dosta slučajeva da su braća, bliski rođaci ili otac i sin zajednički kopah svoj rov i u njemu na smjenu neprekidno ležali.

Tog dana su ustanicima iz Plive pristigle u pomoć dvije čete iz sela Popuža i Strojica, koja teritorijalno pripadaju području Janja. Predvodio ih je Rade Marijanac iz Strojica, geometar i rezervni oficir bivše vojske, čijeg su oca Simu, dugogodišnjeg narodnog poslanika za cijeli taj kraj, ustaše likvidirale među prvima, odmah poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Te čete su zaposjele položaje na krajnjem desnom krilu, u prostoru Gornjih i Donjih Mujdžića, pa su u znatnoj mjeri suzile front pljevskih jedinica prema Šipovu.

Na lijevom krilu fronta u Plivi ustanici sa Dragnić podova i Podgorije koncentrisali su se više prema Gerzovu i na ivicama obližnjih grebena, bez fizičkog dodira s nama. Između nas i njih nalazio se Sokolovački vod, formiran od stanovnika sela Sokolca na lijevoj obali Plive. Međutim, pošto su neprijateljevi položaji na Borovici znatno nadvisivali selo Sokolac, ni taj vod nije mogao opstati na desnoj obali Sokošnice, već je zaposjeo ivicu visoravnji Dragnić podova, dosta pozadi našeg

fronta u dolini Plive. Zato su se sela Sokolac i Potkraj, kao i većina prostora prema Gerzovu, praktično nalazila na „ničkoj zemlji“. Tako je bilo sve do oslobođenja Šipova, 27. avgusta.

STALNO U ROVOVIMA

Slijedećih dana, gotovo do kraja avgusta, ustanci su intenzivno preduzimali razne mjere u cilju organizovanja naroda i vojske za život i borbu u novim uslovima. Najuticajniji ljudi odlučili su da se nedorasli i nesposobni za jedinice vrate u sela i zaseoke. Narod se u pozadini organizovao samoinicijativno. Spontano je došlo do masovnog udruživanja velikog broja domaćinstava za obavljanje poljskih radova, kao što su žetva, kosidba, vršidba, branje voća i dr. Ubiranje ljetine sa napuštenih imanja vršeno je centralizovano, a urod izdvajan u posebne magacine. Za organizatore i rukovodioce tih poslova određivani su stariji ljudi, u koje su svi imali najviše povjerenja. Za selo Kozila — Brajo Prole, za Oliće — Stanko Olić, za Pljevske Podove — Pejo Prole, za zaseoke Gluviće i Šobiće — Maksim Gluvić, za Markanoviće i Pastire — Bojan Pastir, za Majevac — Stanko Kljajić, za Brđane — Trivun Marković. Svaki od njih imao je svoje pomagače i najbliže saradnike. Uspostavljene su i seoske straže, koje su brojale 7 do 10 ljudi.

Borci su stalno morali biti u rovovima, jer obostrano pripucavanje nije prestajalo, a bilo je i manjih ispadala neprijatelja. Iako su ishrana i odmor ljudstva predstavljalih najveće probleme, ustanci su ih rješavali na posve originalan način. U početku su, na smjenu, noću odlazili svojim kućama, tamo objedovali i presvlačili se, a potom se vraćali donoseći u torbama hljeba, soli i luka za one na položaju i sebi za sutrašnji dan. Ljudi su se pozadi rovova po grupama odmarali i spavali na otvorenom prostoru, bez igdje ičega. Međutim, najteže je bilo onima čije su porodice morale napustiti vlastite domove. Kako je takvih bilo mnogo, rukovodstvo ustanka pristupilo je prikupljanju kazana za rakiju i najnužnijeg posuda da bi organizovalo ishranu po četama. Tako je svaka četa imala svoju kuhinju već nekoliko dana poslije ustanka. Za 1. i 2. četu kod škole i crkve, za 3. i 5. kod Gluvića kuća, a za 4. u Gornjem Mujdžićima. Te kuhinje su, čim bi zaprijetila opasnost, pomjerane na ivicu grebena Pljevskih podova. Artikli za ishranu obezbjeđivani su dobrovoljnim prilozima i iz zajedničkih rezervi u hrani i stoci.

Istovremeno je organizovana obuka u rukovanju oružjem za sve ustanike koji nisu služili vojni rok, a izvodili su je komandiri vodova i desetina. Pošto nije bilo dovoljno pušaka, nastavnik bi okupio mlađice, stao ispred njih i na svojoj pušci objašnjavao njene osobine, opisivao dijelove, pokazivao način punjenja i pražnjenja, nišanjenja i okidanja, a potom insistirao da slušaoci to ponavljaju, sve dok ne nauče. Osnovne taktičke radnje i postupke lakše su objašnjivali, jer je najvažnije bilo savladati načine kretanja na zemljištu, korišćenje zaklona, osmatranje, obavještavanje i sl.

Tih dana su među ustankike stigli Nemanja Vlatković, učitelj iz janjskog sela Pribeljaca, i Stipo Bilan, radnik iz Jajca — oba članovi

KPJ. Nemanja Vlatković i Rade Marijanac bili su najobrazovaniji ljudi među nama, pa su uživali najveći ugled i autoritet.

Brzo je razbijena iluzija da u Drvaru postoji nekakva vojska koja će nam pomoći. Švugdje je došlo do ustanka, kao i u našem kraju. Nemanja nam je objašnjavao da smo mi narodna vojska, gerila koja se sopstvenim snagama bori protiv okupatora i domaćih izdajnika i u toj borbi stvara novu državu, jer su kralj i vlada izdali zemlju i pobegli. Ljudi su sve to slušali sa izuzetnom pažnjom i prihvatali stav 0 potrebi borbe, ali je većina prvi put čula izraz „gerila”. Da li zbog toga ili zbog nečega drugog, taj naziv se brzo odomočio i borci su ga rado usvojili kao nešto izuzetno. O oznakama, koje su prema Nemanjinom objašnjenju trebalo da budu trobojke na kapama, niko nije mnogo razmišljao, jer ih jednostavno nismo imali odakle nabaviti. Tada je bilo malo boraca koji su u svom kompletu odjeće i obuće imali poneki predmet tekstila industrijske proizvodnje.

Negdje polovinom avgusta, sve čete su položile zakletvu, prema tekstu koji je ostavio snažan psihološki utisak na sve borce. Osjećali smo se pravom vojskom, iako bez uniforme i sa malo oružja.

Pripreme za napad na neprijatelja, koji je držao položaje na Sarićkoj kosi i u Šipovu, praktično su trajale od samog početka ustanaka. U njima je učestvovao velik broj ljudi, posebno svojim predlozima 1 sugestijama. Svi ustanici su osjećali neophodnost i neizbjegnost tog napada, jer im je dodijala dugotrajna neizvjesnost i monotonija. Praktično su bili prikovani za zemlju, stalno na položijama, koje su morali držati radi obezbjedenja naroda u pozadini. Mogli su se kretati samo noću i po zaklonjenim dijelovima zemljišta. Šolaja je u tim pripremama ispoljavao najveću život, interesovanje i energiju. Stalno se kretao po položajima naših četa i raspravljao o tome kako bi se najbolje mogao zauzeti ovaj ili onaj neprijateljski rov, mitraljesko grijezdo i sli.

Nedostatak oružja predstavlja je za ustanike najveći problem. Mnogi nisu bili naoružani, pa su ispoljavali izvjesnu nevjeru u mogućnosti uspješne borbe, a pogotovo kad je bilo riječi o napadu. Da bi pred neprijateljem što duže prikrili nedostatak oružja, ustanici su se dovijali na razine načine. Na primjer, jedini ispravni puškomitrailjez povremeno je dejstvovao sa raznih položaja duž naše odbrambene linije. Cilj je bio da se kod neprijatelja stvari utisak da imamo više puškomitrailjeza. Za imitiranje topova najčešće je upotrebljavani minerskt eksploziv, ali i crkvena prangija.

Jednog dana je neko od Čardaka ili Drvara donio ručno izrađen „top” od nekakve cijevi, na dva para nogara. Granate su bile od vodo-vodnih cijevi, napunjene eksplozivom u kojem se nalazila kapsula sa štapinom, slično kao u minerskom punjenju. Na zadnjem dijelu cijevi „topa” nalazio se prorez koji je služio za sipanje baruta. Punjenje „topa” i opaljivanje bilo je veoma komplikovano. Taj posao su morala obavljati dva člana „posluge”. Dok je jedan od njih palio štapin i sprjeda ubacivao granatu u cijev „topa”, drugi je istovremeno palio barut pozadi, koji je imao ulogu da potisne granatu, kako bi ona sa zapaljenim štapinom letjela do cilja i potom eksplodirala. Ali već pri prvom pokušaju da se to izvede, „top” se rasprsnuo od snažne eksplozije i

razletio na sve strane. Oveća grupa prisutnih, među kojima i Šolaja, s tugom je posmatrala ostatke svog prvog „topa”.

Do početka napada na neprijatelja rukovodstvo ustanika je detaljno odredilo zadatke svakoj četi. U tome je Rade Marijanac, kao čovjek sa najširim opštevojnim obrazovanjem među ustanicima, imao najistaknutiju ulogu. Njegove sugestije i predloge uvažavali su svi. U četama su formirane grupe bombaša od dva-tri borca, koje su snabdjevane približno jednakim brojem ručnih bombi. Peta četa je imala najteži zadatak — da prva otpočne napad, likvidira neprijatelja u rovu na čijem se desnom kraju nalazio teški mitraljez, a potom da bočno dejstvuje duž grebena Sariće kose i tako omogući ostalim četama da frantalo ovlađaju neprijateljevim položajima sve do rijeke Plive. Desno od 5. čete, sve do lijeve obale rijeke Janja, dvije janjske čete napadale su neprijatelja u rovovima, čiji se teški mitraljez nalazio iznad Prolinih i Mlječakovih kuća, na padinama Sariće kose.

ZAUZIMANJE ŠIPOVA

Negdje oko ponoći između 26. i 27. avgusta, svih pet pljevskih i dvije janjske čete jednovremeno su izvršile pokret sa odbrambenih položaja koje su do tada držale. Svaka na svom pravcu, pod zaštitom mraka, neopaženo se približila neprijateljskoj liniji odbrane, na jurišno odstojanje. Pošto su u tom pokretu morale savladati različitu udaljenost, neke čete su bile prinudene da ostale čekaju dosta dugo, a da ostanu neprimijećene od neprijatelja. Na krajnjem lijevom krilu fronta, za borce 1. i 2. čete to sačekivanje je bilo veliko psihološko opterećenje, koje je trajalo sve do praskozorja. Ljudi su ležali jedan uz drugog na 50—60 metara od neprijateljevih rovova iz kojih su dva teška mitraljeza i pokoji puškomitraljez neprekidno sipali vatru. Rafali su parali vazduh iznad naših glava, a miris sagorjelog baruta širio se i uvlačio u nozdrve, „pekao” oči do suza. Te trenutke smo doživljavali kao vječnost. Mnogi su pomišljali da nas je neprijatelj otkrio, da je svemu došao kraj, jer povratka nazad nije moglo biti. Naime, iza nas je bio potok, a iznad njega velike površine potpuno otkrivenog obradivog zemljišta — sve do položaja sa kojih smo krenuli. Dočekati tu rasvit — značilo bi da niko živ ne može izmaći ispred cijevi neprijateljevog oružja. U takvom uzbuđenju i neizvjesnosti, začuli smo eksplozije ručnih bombi na desnom krilu, koje su označile da je 5. četa napala najistureniji rov. Potom su ostale čete bacile bombe na rovove koji su se nalazili ispred njih i munjevito krenule naprijed, uz gromoglasne uzvike „Ura”!

Tog trenutka se dogodilo nešto što će ostati u trajnom sjećanju svih učesnika napada. Uzvik „Ura” spontano su prihvatali svi stanovnici plivske doline. Oni su, očekujući šta će biti, cijelu noć proveli na okolnim brdima, daleko iza boraca koji su gotovo goloruki napadali u strellačkom stroju. Poziv na juriš izvikkivali su starci, žene i djeca, podjednako kao i borci. Neprijateljevi vojnici su u paniciom bjekstvu napuštali svoje rovove duž cijele kose, ostavljajući opremu i naoružanje. Zaplijenjeni mitraljezi tipa „švarc-loze” odmah su upotrebljavani protiv neprijatelja koji je niz istočne padine Sariće kose bezglavo odstupao

prema Šipovu. U sjećanju mnogih boraca posebno je ostao Čedo Olić. Pošto je dobro poznavao osobine i način rukovanja ovim mitraljezom, odmah je zaledao iza prvog koji je stigao i dugim rafalima otvorio vatru na neprijatelja. Kad bi došlo do zastoja, sočno bi opsovao svoga druga koji pridržava redenik ili neznanog neprijateljevog vojnika koji prilikom punjenja redenika nije precizno poravnavao metke.

Nastupajući za neprijateljem, ustanici su 27. avgusta, u ranim jutarnjim časovima, stigli do same varošice. Na toj liniji, ograničeni tokovima dviju rijeka na ušću jedne u drugu, borci svih sedam četa našli su se na uskom prostoru. Jer da bi ušli u Šipovo, morali su svi preći preko jednog mosta na Plivi.

Istovremeno je janjski Bataljon „Gorki“ zauzeo uporišta Čifluk, Macila, Volare i Željeznički most na Plivi, nizvodno od Šipova, presjeckao neprijatelju odstupnicu prugom i cestom prema Jezeru i Jajcu, čime je našim snagama olakšao prodor u Šipovo.

Neprijatelj sabijen u varošicu pružao je jak otpor iz svih većih zgrada, a naročito iz Ricanove radnje pored mosta, Rajakove pekare, Rafine i Brkića trgovine, zgrade Opštine i Šumske uprave, Osnovne škole, Zandarmerijske kasarne, Željezničke stanice i drugih. Sa druge strane naselja, sa brežuljka na kojem se nalazi crkva sa tornjem, prvi put se oglasio neprijateljev top većeg kalibra. Granate su šištale iznad naših glava i eksplodirale u neposrednoj blizini. Zemlja je podrhtavala. Ne obazirući se na to, ustanici su poslije kratkog predaha izvršili snažan napad preko Plivskog mosta i u prostoru oko njega, probijajući se brzo kroz naselje. U toj gužvi, jedan od boraca iz Janja probio se na neobjašnjiv način do crkve i pokrenuo zvona, još dok su se tuda muvali neprijateljevi vojnici. Na taj način je oglašeno zauzimanje Šipova.

Naravno, otpor neprijatelja još nije prestajao. Dio njegovih snaga koji se frontalno povlačio prema Jezeru, niz rijeku, nije zbog našeg dejstva mogao koristiti puf i željezničku prugu, pa je bio prisiljen da zaposjeda položaje iznad starog Šipova i da se izvlači preko Sinjakova i sela Duljaka. Otuda su ustaše svojom puščanom i mitraljeskom vatrom nekoliko časova uspješno sprečavale naše nastupanje iz zauzetog Šipova.

Dio neprijateljevih snaga koji se branio na lijevoj obali Plive, u visini Saričke kose, doživio je drukčiju sudbinu. Njega su, preko sela Sokolca i rijeke Sokošnice, napali ustanici sa Dragić podova i Sokolovački vod. Međutim, pošto je taj pravac napada bio veoma nepovoljan zbog velikih strmina, te naše snage nisu mogle frontalno izaći na brdo Borovicu. Zato je dio tih snaga, kao i snage iz Gerzova, morao vršiti rokadu ulijevo i napadati obilazno preko sela Trnova, desetak kilometara zapadno od Šipova. Čim su se naše jedinice pojavile kod Trnova i Lubova, a mi ovladali Šipovom, neprijateljska posada na Borovici je shvatila da se našla u okruženju. U takvoj situaciji nije joj ništa drugo preostalo nego da napusti utvrđene položaje bez borbe. Time je negdje oko podneva, 27. avgusta, okončana borba za oslobođenje Šipova, u kojoj smo zaplijenili jedan top kalibra 105 mm sa izvjesnom količinom granata i dva para konja, 4 teška mitraljeza, 12 puškomitraljeza, znatne količine ostalog naoružanja, opreme i materijala, što je u to vrijeme

predstavljalo bogatstvo neprocjenjive vrijednosti. Zarobljeno je oko 100 neprijateljevih vojnika i šest oficira, koje smo poslije nekoliko dana pustili na slobodu. Koliko se sjećam, u toj borbi poginuli su ustanici Jovo Pljuco (zvani Crni) i Simo Petković, a ranjeni Nikola Vujković, Nikola Šolaja, Lazo Marković, Gliša Gluvić, Mirko Marić, Nikola Kalajdžija, Pero Trivunčić i Perica Jović.

Ustanici su u oslobođenom Šipovu nailazili na stravične posljedice ustaških zločina nad nedužnim stanovništвом. Tamo gdje se plivska dolina sužava nizvodno od Šipova i gdje se završavaju Šipovačke bare, u vrbaku na lijevoj obali rijeke, pored Željezničkog mosta, pronađena je svježe iskopana zemlja. Tu je bilo zatrpano preko 500 leševa. Površinski sloj zemlje, izmiješan sa živim krećom, bio je toliko tanak da su mjestimično virile noge i ruke ljudi povezanih bodljikavom žicom, a izlivena krv prekrivala je okolnu travu. Taj i mnogi drugi slični prizori ostavljali su bolan utisak na borce i narod, izazivajući kod mnogih pojedinaca žudnju za osvetom, koja je u kasnijem periodu rata neke od njih odvela i na stranputicu.

Razbijanje neprijatelja na Sarićkoj kosi i Borovici, a naročito oslobođenje Šipova, značilo je veliko olakšanje za narod cijelog kraja. Front se pomjerao od njihovih domova, oslobođena je velika teritorija i otklonjena neposredna opasnost kojoj su dugo vremena bili izloženi. Stvoreni su povoljni uslovi za nastavljanje borbenih dejstava niz dolinu Plive — prema Jezeru, Jajou i Mrkonjić-Gradu. Ustanak je uzeo još veće razmjere. Ustanicima su se pridruživale nove grupe boraca. Odmah poslije oslobođenja Šipova, u sastav Pljevskog bataljona ušle su još dvije čete od ljudstva iz Vražića, Stupne i drugih sela, koje su već slijedećeg dana, 28. avgusta, učestvovalе u uspješnom napadu na Jezero.

Mesud Hotić

SJEĆANJE NA NEMANJU VLATKOVICA

Nemanja Vlatković je od 1938. bio učitelj u janjskom selu Pribeljcima, gdje se zatekao i u vrijeme propasti Kraljevine Jugoslavije. Tu je nastavio da radi sve do narodnog ustanka 1941. godine.

Kao napredan učitelj, komunist, on je pored obavljanja svog redovnog posla u školi radio i kao politički prosvjjetitelj, pa je brzo stekao veliku popularnost u narodu. Kad je vlast htjela da ga ukloni, narod Janja se tome odlučno suprotstavio i zahtijevao da on ostane. U tom periodu, pod Nemanjinim uticajem, neki mlađi Janjanji postali su komunisti.

Kad je 1941. Komunistička partija Jugoslavije pozvala naše narode da otpočnu oružanu borbu protiv okupatora, Nemanji Vlatkoviću povjereni je da bude organizator ustanka u Janju i Pljevi, pa i na širem području koje gravitira Jajcu, Mrkonjić-Gradu i Kupresu. On je taj zadatok mogao uspješno izvršiti zato što je dobro poznavao ljudе toga kraja, a imao je i da odabere saradnike za taj revolucionarni poduhvat. Prvih dana ustanka sa Nemanjom su najneposredni je saradivali Simela Šolaja, Dušan Rakita, Dušan Metlić, Milan Ilić, Rade Marijanac, Radomir Mitić, Stipo Bilan i drugi, od kojih su neki u ratu postali i narodni heroji Jugoslavije. U tom periodu popularnost „druga Nemanje”, kako su ga Janjanji najčešće zvali, porasla je još više i vidno se osjećala na cijelom ustaničkom području.

Okupatori i njihove sluge nastojali su da „ognjem i mačem” uguše ustanak na tom području i stvore „mrtvu zonu” u kojoj ne bi bilo ljudskog bića. Po nalogu okupatora, ustaše su otpočele bratoubilački rat. Nastali su dani užasa i strave, kad mnogi ljudski životi nisu imali nikakvu vrijednost i potpuno su se nalazili u rukama ološa i raznih probisvijeta, obučenih u ustaške uniforme, snabdjevenih fašističkim oružjem i „okićenih” kamama.

No Komunistička partija je sprečavala ostvarivanje planova okupatora i izdajnika. Ne bez teškoća, korak po korak, ona je preko svojih članova i drugih naprednih ljudi vodila borbu za bratstvo i jedinstvo protiv bratoubilačkog rata. Nemanja je u tome bio neumoran. Postao je pravi neimar bratstva između Srba, Muslimana i Hrvata, kako u ustaničkim danima tako i kasnije. Njegova je zasluga što u prvim dani-

ma ustanka nije došlo do pokolja Muslimana, i što su se odbjegli Muslimani vratili u taj kraj, na svoja ranija ognjišta.

Kad su ustaničke snage prebrodile prve teškoće i stvorile veliku slobodnu teritoriju, uslijedio je nov, veoma težak udarac oslobođilačkom pokretu. Bila je to nova izdaja, odnosno akcija usmjerena na razbijanje ustanka. Oni su se posebno okomili na Nemanju Vlatkovića, želeći da ga likvidiraju. Jednom su uspjeli da ga zatvore u Gerzovu. Tada im je on ponosno i prkosno uzviknuo: „I kad ubijete Nemanju, revoluciju nećete zaustaviti! Pobjeda će biti naša!“ Četnici nisu stigli da ubiju Nemanju, jer su ga naši borci brzo oslobodili, a oni su doživjeli potpun poraz i sudbinu ostalih izdajnika naše zemlje.

Nemanja Vlatković, organizator
i rukovodilac ustanka u
jajačkom kraju

Nemanja je bio vanredno dobar drug, volio je čovjeka. Prema svakom, pa i najmanjem iskriviljavanju linije Partije odnosio se strogo i nastojao da bude što pravičniji. Saradujući s njim u prvim godinama rata imao sam priliku da ga dobro upoznam. Oftao mi je u sjećanju kao vedar, otvoren i iskren čovjek, do kraja odan ciljevima revolucije.

Kad je riječ o Nemanjinim ljudskim osobinama, želim posebno da istaknem i njegovo lično požrtvovanje i odgovornost u radu, kako u toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije tako i poslije oslobođenja, kad je kao narodni poslanik i ministar ulagao sve svoje sposobnosti da bi se pravilno rješavali razni problemi, posebno u jajačkom kraju. On

nije zanemarivao nijedno socijalno ili boračko pitanje. Prema svakom datom obećanju odnosio se s velikom pažnjom, nastojeći da ga ispunи.

Umro je relativno mlad, u 47. godini života, kada je našoj zemlji i posebno kraju u kojem- je proveo najburnije revolucionarne godine bio i te kako potreban. U znak sjećanja na tog divnog čovjeka i zahvalnosti za njegov doprinos, nekoliko obrazovnih i zdravstvenih ustanova u Bosni nosi ime Nemanje Vlatkovića, popularnog učitelja, istaknutog revolucionara i organizatora ustanka u Janju i Pljevi.

Radoj ka Kos-Vranić

SIMO ŠOLAJA IZ MOG DJETINJSTVA

Simo Šolaja je bio uvijek i svagdje čovjek u pravom smislu te riječi. Ne sjećam se kad sam ga prvi put vidjela, ali znam da je to bilo vrlo davno. No ositao mi je u sjećanju tako snažno da ga uvijek mogu opisati, kao da sam ga nedavno srela. Kad god ga dozovem u sjećanje, učini mi se da čujem njegov govor i zvonki smijeh koji se razliježe nadaleko i tjera mnoge ljude da se smiju.

Ne sjećam se ni kad je prvi put ušao u našu kuću. Bilo je to negde prije četrdesetak godina. Dolazio je k nama često, jer je prijateljovao s mojim ocem. Taj čovjek srednjeg rasta, čvrste muskulature i brzih pokreta, čije su plave oči iskrile optimizmom i toplinom, bio je gotovo uvijek dobre volje, spremam za razgovor i šalu. Njegovo srce nije poznavalo sebičnost. Pomagao je mnogima koliko je mogao i umio. Međutim, ako bi ga neko uvrijedio ili pokušao da mu podvali, nije prezao ni od fizičkog obračuna. Zapamtila sam dva takva slučaja, ali se više sjećam Sime u drugom svjetlu.

Moj otac je bio zaposlen kod firme „Šipad”, pa smo živjeli na šumskoj pruzi u Đuletu. Simo je tamo radio kao čuvan pošumljenih goleti. Na tom terenu niko nije smio da napasa stoku, a bio je zabranjen pristup i većim grupama ljudi. No mnogi stanovnici Kozila, Majevca, Dragnić Podova i drugih prigorskih sela dolazili su svakog ljeta u Đulet da beru maline. Tu su ostajali po petnaestak dana, zapravo sve dok je bilo tih šumskih plodova. Simo je znao da u najvećoj sezoni poljskih radova maline bere samo sirotinja, pa se pravio da ne vidi one koji zalaze na pošumljeni teren.

Moja dva brata i ja takođe smo svake godine brali maline — da bismo zaradili novac bar za školske knjige. Slabo odjeveni i bosi, teško smo se verali po kamenjarima. Zato smo se katkad međusobno svađali i prigovarali onom ko najmanje nabere, a to je najčešće bio moj mlađi brat Duško. Simo nas je često obilazio i upozoravao da se čuvamo zmija i provalija, pokazivao nam gdje ima najviše malina i slično. Smo obično dolazili tamo gdje su malinari već bili, zbog čega ponekad nismo uspijevali da napunimo kantu koja nam je služila kao dnevna mjera. Iako nas je sve volio, Simo je najviše pomagao svom posebnom miljeniku — Dušku.

U Đuletu nije bilo osnovne škole, a mi, djeca, dospjevali smo za knjigu. Pošto smo bili siromašni, roditelji su brinuli kako će nas troje uputiti u školu i snositi dosta velike troškove. Simo je neobično volio djecu, ali ih nije imao (umirala su mu). Kao dobar prijatelj naše porodice, predložio je da oba moja brata borave kod njega za sve vrijeme pohadanja osnovne škole. Moji roditelji su to prihvatili sa zadovoljstvom i zahvalnošću.

Posjećujući svoju braću, često sam bila gost u Simelinoj kući. Tako sam ga upoznala i kao dobrog domaćina. Sve goste je srdačno primao i čašćavao koliko je mogao, bez ikakvog znaka zilovoljnosti. Prema djeci je bio ljubazan kao i prema odraslima. Posebno se sjećam jednog boravka u Siminoj kući. Tog jesenjeg dana bila mu je neka slava, pa je imao mnogo gostiju. Na velikoj sofri bilo je puno raznog jela. Simina žena Zorka vrtjela se oko ognjišta i nešto spremala, a on joj je iz sobe često dovikivao:

— Zorka, ima li još nešto? Daj, donesi!

Domaćica se odazivala i odmah donosila sve što je još imala. Ali Simo je bio zadovoljan samo za kratko vrijeme.

— Donesi, Zorka, još hrane! Zašto ne donosiš? — odjekivao je, ko zna po koji put, njegov zvonki glas.

To se, kao po nekom pravilu, ponavljalo kad god su imali goste. Simela je zahtijevao da Zorka iznese sve što imaju, a ona se zburnjeno okretala po kuhinji i tražila da li postoji još nešto čime bi mogla počastiti goste.

Eto, takav je u mome sjećanju ostao Simo Šolaja.

Jovo Kljajić

SJECANJE NA SIMELU

Još u vrijeme početnih ustaničkih borbi 1941. ime Sime Šolaje bilo je dobro poznato borcima i narodu širom Bosanske krajine. Poslije rata, u sjećanjima učesnika i napisima publicista o najistaknutijim borcima naše oslobođilačke borbe, Šolaja zauzima vidno mjesto. U Pljevi, gdje je Šolaja rođen, mnogi se mogu smatrati njegovim ličnim prijateljem, saborcem ili komšijom. Sve njih iskreno raduju priznanja njihovom Simeli, mada znaju da bi se o njemu i njegovoj Pljevi u narodnooslobodilačkoj borbi mogle napisati cijele knjige.

Za nas, a i za druge, Šolaja je bio najhrabriji junak i najveća moralna figura među ustanicima u našem kraju. Njegov odnos prema ustanku i borbi koju smo vodili bio je motivisan borbom za pravdu i za čovjeka. Kao i svi mi, on je ratovanje shvatio kao nametnuti oblik te borbe. Takav odnos on nije naučio iz knjiga. Bio je samouk i polupismen čovjek, a nije se lako povodio ni za onim što bi mu drugi, obrazovaniji pričali. Taj odnos formirao je kroz sopstvena životna iskustva. Roden je 1905. u selu Majevcu, u maloj kući — brvnari, koja sem ognjišta i mračne sobe nije imala ništa drugo, kao i sve druge kuće u selu.

Rastao je i živio životom seoske sirotinje i poluproletera, kao i većina seljaka u tom kraju, čija se cijelokupna aktivnost svodila na održavanje golog života. Između dva rata često je radio u grupama drvosječa, koje je najčešće okupljao njegov drug iz djetinjstva Cedo Kljajić i odvodio na radilišta firmi „Šipad“ i „Varda“, koje su eksploratisele i šume i radnu snagu, širom Bosne. Odlazili su čak i u Crnu Goru, na područje Kolašina, Žabljaka i Lever Tare, da po akordu ili u reziji sijeku i izvlače šumu. U proljeće, kad okopne snjegovi, njih desetak vršnjaka latilo bi se svojih osnovnih alatki; sjekira, testerā i capina i odlazilo iz sela. Rijetko bi se javljali sve do kasne jeseni. U ta doba bi se iznenada pojavljivali sa cijelokupnom zaradom, koju su dobijali od poslodavaca po završenom poslu. Tim novcem bi preko zime otplaćivali prisjede porodične dugove i nabavlјali najnužnije stvari za domaćinstvo. Sjećam se da su svi nosili somotna odijela grao ili crne boje, kačket na glavi i teške cipele — „bakandže“, podesne za stavljanje „kraplji“, pomoću kojih se sigurnije kretalo po stablima

drveta. (Onima koji se nisu usuđivali napuštati selo i raditi ovakav posao, postupci ovih radnika veoma su imponovali tako da su gotovo u svakoj kući u selu oni bili predmet razgovora, sve do slijedećeg proljeća, kad bi ponovo otišli u bijeli svijet.)

Mislim da se preko njih u govor mjesnog stanovništva prvi put uveo izraz „rajzer“ za nezaposlenog radnika i „olcer“ za onog koji se služi capinom u manipulisanju velikim stablima. Po njihovim pričama, na dremljivim seoskim sjedeljkama u dugim i hladnim zimskim noćima taj „olcer“ je morao biti najsnažniji i najodvažniji drvosječa. Sa takvima niko nije mogao lako izići na kraj, jer su bili u stanju da za tili čas srede nekog lopužu i nasilnika, čim bi pokušao da se iživljava nad mirnima i nejakima ili da otjeraju poslodavca sa radilišta kad bi im pokušavao zakidati na kubikaži ili pak onog iz kantine koji bi više zaračunavao sol, brašno, pasulj, mast i slaninu, koju su dizali na veresiju, a plaćali putem odbijanja od zarade pri konačnom obraćunu. Na taj način se kod njih formirao i vremenom učvršćivao bunt protiv svakog oblika nepravde i nasilja, pa su uvijek bili na strani slabijeg i siromašnjeg.

Neku godinu prije propasti bivše Jugoslavije Šolaja je dobio stalno zaposlenje kao čuvar šumskih rasadnika u Vitoragu i Đuletu — nekoliko kilometara iznad Pljevskih podova. U ono vrijeme to se smatralo velikim uspjehom. Priroda poslova u masovnijem angažovanju ljudi na pošumljavanju goleti omogućavala mu je sticanje poznanstava šireg kruga ljudi.

U danima aprilskog rata 1941. i stvaranja NDH, kada je srpski živalj bio stavljén van zakona i kad je nastupio najveći razvrat ljudskog uma, dostojanstva i pravde, Šolaja se nije zbumio ni za trenutak. Svi smo u to vrijeme veoma brzo postali obazrivi i nepovjerljivi prema novoj vlasti i sklanjali se od opasnosti, čuvah se iznenadenja svake vrste. Tih dana do ustanka stradali su samo oni koji su bili naivni i neoprezni. Od početka maja do kraja jula Šolaja se uglavnom kretao u prostoru Pljevskih podova i planine, gdje su se okupljali oni koji su imali tamo svoja imanja, čuvali stoku ili su se jednostavno udaljavali od svojih kuća u selu kako bi bili što dalje od ustaških patrola koje su danonoćno krstarile na sve strane, šenlučile, hvatale i ubijale ljude. Znao je Šolaja kao i mnogi drugi u našem kraju da je borba neizbjegna, ali se nije znalo kada će ona početi. Među prvima je saznao za početak ustanka u Drvaru 27. jula. Dva dana kasnije, sa grupom mještana prvi je napao kompoziciju voza na Željezničkoj stanici Pliva, koja je odvlačila posljednju grupu talaca iz našeg kraja, i ubio dva žandarma. Kad smo ga tog dana predveče primijetili među nama, ustanicima, mnogi su ga jedva prepoznali u zaplijenjenom novom šinjelu, šajkači i novom puškom. Srednjeg rasta, mršav, nešto izdužena koščata i preplanula lica, smeđe kose, prav kao strijela, ličio je na oficira. Slijedeće noći, pri popisu sposobnih za borbu i formirane čete ustanika, Šolaja je odabran za komandira 1. čete, a po toj osnovi i za zamjenika komandanta gerilskog bataljona. Cijeli mjesec avgust držali smo položaje prema Šarićkoj kosi, pripremali se da protjeramo neprijatelja iz Pljeve i zauzmemo Sipovo. To su bili najteži i najneizvjesniji dani ustanka u našem kraju. Ispred nas su stajale brojne i do zuba naoružane nepri-

jateljske snage, na dobro utvrđenim položajima, a mi smo imali svega oko 65 pušaka, desetak ručnih bombi, pokoju lovačku pušku i kuburu i mnogo boraca sa sjekirama, vilama i običnim koljem. Mnoge sumnje su razdirale ljude, a pokušaji da se dobije pomoć od ustanika u drugim mjestima bili su iluzija, jer je u to vrijeme niko nikome nije mogao pružiti ni u kakvom vidu. Svak se morao snalaziti kako je umio i mogao. U tom snalaženju Šolaja je bio nenadmašan i pun raznovrsnih ideja. Stalno je trčkarao duž fronta naših četa, diskutovao i predlagao čas ovo ono. Po njegovoj ideji, da bismo obmanuli neprijatelja o snazi našeg oružja, iznijeli smo na položaj crkvenu prangiju pa iz nje pucali u vjetar (palili rudarski eksploziv), a sa Dragić podova pozajmljivali jedini puškomitrailjez sa kojim je Manojlo Dakić trčao od zaklona do zaklona i ispaljivao po dva tri metka. Na svu tu ujdurmnu Šolaja bi odgovarao — samo neka gruva. Negdje polovinom avgusta, odnekud iz pravca Čardaka donesena je nekakva podeblja cjevčina koju smo zvali „top”, i granate od vodovodne cijevi napunjene su dinamitom. Šolaja se toj majstoriji radovao kao malo dijete. Ah pri prvom pokušaju da se puca, naš „top” se raspaо na sve četiri strane, uz snažnu eksploziju. Šolaja je ostao tužan. Poveća grupa prisutnih tom pokušaju posmatrala je ostatke topa oborene glave, kao kad nekog sahranjuju.

U takvim uslovima razbili smo neprijatelja na Sarićkoj kosi, gotovo goloruki, i 27. avgusta oslobođili Šipovo na juriš. Za vrijeme trajanja borbe u varošici, Simela je naletio na jednog ustanika koji se natovario nekakvima sitnicama u namjeri da ih odnese kući, i upitao zašto to radi. Ovaj nešto reče ali nedovrši, jer je Šolaja povukao oroz i ubio ga na licu mjesta. Na primjedbe nekih oko sebe rekao je da ga je kaznio zato što je pljačkao tudu muku. A onda je zabacio šajkaču na zatiljak i produžio kao da se ništa naročito nije zabilo.

Šolajin postupak uticao je na suzbijanje pljačke. Taj posao su organizovano obavljali posebni organi pozadine, koju smo već tada imali u bataljonu i u našoj pozadini.

Po zavšetku borbe za Šipovo Šolaja je preuzeo dužnost komandanta bataljona, a Čedo Kljajić komadira 1. čete, ujedno i zamjenika Šolaje. Drugog dana, 28. avgusta, oslobođili smo Jezero gotovo iz potresa. U borbama za ove dvije varošice zaplijenjeno je dosta oružja i vojne opreme. Bataljon je bio naoružan do zuba, a njegovo brojno stanje poraslo je na oko 450 boraca. Imali smo čak i dva topa. Taj uspjeh je snažno odjeknuo među ustanicima na sve strane, a time i ime Sime Šolaje. Pet dana po oslobođenju Jezera uslijedio je protivnapad neprijatelja iz pravca Jajca, Mrkonjić-Grada, Bugojna i Kupresa sa daleko nadmoćnjim snagama. Poslije tri dana krvavih borbi u odbrani dolinom Plive našli smo se na ivici grebena Pljevskih podova, iznad izvornog dijela Plive. Desni susjedi na području Janja povukli su se daleko u Ravnu goru i planinu Vitorog, a lijevi, na području Dragić podova, čak do Čardaka i Mliništa. Ostali smo sami u poluokruženju. Odstupati se moglo samo još desetak kilometara u planinu Smiljevac, koju su punile gomile izbjeglica, žena, djece i staraca tjerajući stoku u paničnom bjekstvu ispred neprijatelja koji je uništavao sve do čega je stizao. Po kasnije utvrđenim podacima, tih dana je samo na pod-

ručju Janja i Pljeve popaljeno preko 5550 stambenih i drugih objekata i ubijeno preko 1680 žena, djece i staraca. U tim trenuoima među ustaškim masama zavladao je očaj i beznađe, pa su se počele širiti glasine kako bi se trebalo povlačiti u zonu pod upravom Talijana, kao jedinoj mogućnosti da se prezivi ovaj pakao.

Peti septembar je mnogima ostao u dubokom sjećanju i nikad ga neće moći zaboraviti. Prethodnu noć Simela je proveo kod svoje košare na Pljevskim podovima, a Ćedo u svojoj, odmah pozadi Gradine. Između te dvije kolibe na udaljenju od nekoliko stotina metara jedne od druge (bili su međaši u livadama) nalazi se jedva primjetno uzvišenje koje smo zvali „gnič“ odmah poviše Kelečeve košare. Čim se razdanilo, otpočela je pucnjava na cijelom našem frontu. Negdje oko 9 časova Šolaja i Ćedo sa manjom grupom sjedili su na „grič“, osmatrali prostor Pljevskih podova i osluškivali tok borbe iza leđa na ivici grebena. U jednom trenutku, na desnom krilu iz pravca sela Popuža, začu se paklena mitraljeska vatrica, a meci zafijukaše iznad naših glava. To je značilo da je neprijatelj izašao na sam greben i da osmatra prostor Pljevskih podova i podnožje planine kao i mi. Istovremeno, na sredini fronta iz rejona sela Kozila, koje se nalazi na samom grebenu, opali top. Granata proša iznad naših glava i eksplodira na jednom proplanku u podnožju planine, preko kojeg prolazi put. Gomila naroda i stoke razbježa se na sve strane preko proplanka uz vrisak žena i plač djece. Mi se međusobno pogledasmo i prekidosmo svaki razgovor. Tek tada ožive cijela površina Pljevskih podova. Zaostala masa izbjeglica, koja se vjerovatno neće-mu nadala, iskakala je iz vrtača i Ijeskara i nastavljala suludu trku prema planini, međusobno se dozivajući i kukajući na sav glas. U tome su im pomagale porodice mještana koje su bolje poznavale pravac kretanja i uvijek se posljednje povlačile. Zatim je još jednom opalio top i granata eksplodirala u blizini one prve. Sa istočne strane pojaviše se dva aviona tipa „brege“ u sporom lijetu jedan za drugim ivicom podnožja planine, ispališe nekoliko mitraljeskih rafala po izbjeglicama u šumi na Debeloj kosi i izgubiše se na zapad u pravcu Mliništa. Šolaja skoči, uspravi se i zagleda u pravcu sela Popuža, a zatim upita Ćedu šta da rade. Ćedo je i dalje sjedio zagledan u planinu. Umjesto odgovora, poče glasno razmišljati: „Kakva Italija, moj brate. Prije bismo svi izginuli, nego do nje došli“. To reče pa učuta, a Šolaji se raširiše ženice i odsječno reče da ako treba izginuti onda je bolje poginuti ovdje, kod svoje kuće, pa neka se priča i pripovijeda. Sjedio sam pozadi, nešto izdvojen od ostalih, i kad začuh ovaku odluku, u mojoj dječačkoj glavi odjednom nastade nekakav košmar. U ušima mi je nešto zujalo, jer sam stvarno shvatio da trebamo izginuti i da će se to sigurno dogoditi. Tog trenutka sam prežalio samoga sebe i više se ničega nisam bojao.

Još dok je Šolaja govorio svi smo poustajali na noge i okrenuli se licem prema frontu. Neki borci su se počeli povlačiti sa grebena, ali su se očigledno dvoumili šta da rade. Šolaja predloži da Ćedo ide preko zaseoka Zavlake u pravcu Kozila, a on će pored svoje košare u prostor između Kozila i Popuža, gdje su se branile 4. i 5. četa kod sela Olića. Stanku je naredio kao odborniku i najstarijem po godinama da nade još nekog i pode u planinu i vrati u stroj sve one koji su sa oružjem u ruci s porodicom otišli u planinu. Takvih patrola bilo je još ne-

koliko. Rastali smo se i otišli svak u svom pravcu. U pokretu prema Zavlakama naša kolona se uvećavala na svakom koraku, jer su borci iskakali iz ljeskara i priključivali se bez ijedne izgovorene riječi. Dok smo prolazili kroz napušteni zaselak kao pogrebna povorka, iz jedne kuće je dopirao umorni plač djeteta. Oni koji su željeli, mogli su vidjeti potresan prizor. Ostavljena djevojčica od jednu do dvije godine provukla je glavicu kroz rupu na kućnom pragu koju je domaćin nehotice napravio vremenom presijecajući drva na njemu, pa se nije mogla ni vratima zatvoriti. Sva uplakana i izbezumljena, držala se ručicama za prag i krajnjim naporom puštala isprekidani zvuk, a na ognjištu je ostao bijeli pepeo davno ugašene vatre.

Dalji tok događaja u ovoj borbi je posebna tema o kojoj pišu drugi u svojim sjećanjima. A konačan ishod te borbe široko je odjeknuo u cijeloj Krajini, a sa njim i ime Same Šolaje. Razbili smo neprijatelja u sam zalazak sunca, zarobili onaj top na Čirkuši kod Kozila, 5 mitraljeza i 12 puškomitrailjeza i još mnogo drugog.

Uveče, kad je pao mrak, okupljeni oko vatri koje smo založili pozadi grebena, cijelu noć smo prepričavali doživljaje toga dana. Stanko se vratio iz planine oko ponoći i obavijestio da su patrole nailazile na naoružane pojedince, koji su se sami vraćali u svoje jedinice, čim su osjetili povoljan razvoj borbe i da je među narodom u zbjegovima nastalo pravo veselje, čiji smo žagor mogli čuti i mi na položajima. Sudaran su svi bili na svojim mjestima i nastavili borbu. Još u toku noći neprijatelj je odstupio iz prostora Janja i sa Dragnić podova, a ispred nas se zadržao na Sarićkoj kosi i oko Oličkog jezera.

Šolajin komentar cijele ove krvave gužve bio je nešto u smislu — ostadosmo živi i ovog puta, 'ajdemo dalje. Volio je da govori o odvažnom ponašanju pojedinaca u borbi koje je lično posmatrao, a o svojoj hrabrosti nikad nije izgovorio ni jednu riječ. Kad bi o tome neko drugi govorio u njegovom prisustvu, on bi malo pognute glave razvlačio usne u osmijeh i očima šarao na sve strane.

Tih dana smo nastavili gonjenje razbijenog neprijatelja i 10. septembra ponovo oslobođili šipovo, a zatim nastavili borbe za Jezero, koje je nekoliko puta prelazio iz ruke u ruku. Tokom jedne borbe za tu varošicu, početkom oktobra, Šolaja se kretao ivicom druma na krajnjem desnom krilu bataljona. Njemu se kao komandantu nikad nije znalo mjesto u borbi, to su svi znali. U jednom trenutku, zanesen bomu, izšao je suviše naprijed, a dvije ustaše sa strane puta skočiše na njega u namjeri da ga uhvate živa. Nastade gušanje nasred druma, što je blagovremeno primijetila grupa naših boraca i poletjela na njih. Jedan od ustaša ih je primijetio i stao bježati, a drugog je Šolaja čvrsto držao za gušu. Umjesto da ga ubije, on mu je aktiviranu bombu strpao u njedra i pustio ga. U panici ustaša nagnu u bjekstvo za onim prvim, ali samo što je učinio nekoliko koraka bomba ga je raznijela, a onog drugog izranjavila. Kasnije, kad bi se o tome poveo razgovor među nama, Šolaja bi rekao: „Bogami, bilo je prpe, zamal' nisam poginuo”.

Poslije ovih borbi povremeno je dolazilo do kraćih zatišja na svim položajima. Neprijatelj nije navaljivao na nas, a mi smo bili željni bar malo predaha. Na položajima prema Jezeru i Majdanu ostavljane su

čas jače čas slabije snage, a ostali su bili u pozadini, spremni na brzo okupljanje i intervenciju protiv svake opasnosti. U to doba su talijanske jedinice zaposjele zonu koja im je po dogovoru sa Nijemcima i Pavelićem pripadala. Prvu posadu su postavili u Glamoču početkom oktobra i razvili propagandu da oni nisu što i ustaše li Nijemci, te da će uzimati u zaštitu srpski živalj. Međutim, ni borci ni narod našega kraja nisu vjerovali u to, kao što nisu vjerovali u bilo šta što je dolazilo sa strane, jer su već bili navikli da se sami snalaze kako znaju i umiju. U to su ih najubjedljivije uvjerenje uspjeli koje smo postizali od prvog dana borbe. Naravno, Šolaja je u te uspjehe najviše vjerovao, a to uvjerenje je i praktično ispoljio u prvoj polovini oktobra u šumarskoj kući u Podgoriji. Došao je seljak iz Glamoča čijeg su sina Talijani prethodno strpali u zatvor, a njega poslali da pronađe Šolaju i ponudi mu novac i saradnju, onako kako su to krišom već uradili i sa Drenovićem, koji im je odobrio dolazak jedinica preko Mliništa u Pecku. Po pričanju Marka Protića iz seoske straže, koji se tada slučajno našao uz Šolaju, čim je seljak završio priču, Šolaja je potegao pištolj i na mjestu ga ubio, a prisutnima kratko objasnio da je to naš odgovor Talijanima.

Ubrzo poslije ovog događaja, sredinom oktobra, u Pljevi je nastala uzbuna usreg dana i galama na sve strane. Riječ je bila o neopaženoj pojavi Talijana preko Gerzova na putu za Šipovo iz pozadine sa Drenovićevog sektora. U tom trenutku dio boraca našeg bataljona koji nije bio na položajima prema Jezeru i Majdanu nalazio se na Pljevskim podovima, gdje su se zatekli i Simela i Čedo, a dio po selima u Pljevi. Čim smo izašli na ivicu grebena kod Gradine, vidjeli smo Talijane na zastanku kod Magareće lokve poviše Željezničke postaje Sokolac. Brzo je odlučeno da našim topom tučemo po njima, jer su se bili razmilili po kukuruzima i oko prvih kuća u zaseoku MalinoVićima. Šolaja sa dijelom boraca koji su se već prikupljali oko crkve i mosta na rijeci trebalo je da napadne desno od Malinovića kuća, a Čedo sa ostalima preko Suvaje da djejstvuje sa lijeve strane. Zbog različitih udaljenja grupe boraca su se uključivale u borbu u različito vrijeme. Pošto je grupa oko Šolaje stigla prva, on se sručio na Talijane ne sačekavši pristizanje ostalih, pa je sav teret borbe primio na sebe. Iznenadeni Talijani su napustili artiljeriju i brzo zaposjeli dominantni je položaj na grebenu Kanjona Sokošnice. Razvila se neravnopravna borba u kojoj su se Talijani morali povući nazad, ali su uspjeli odvući i topove, koji su nam bili nadomak zaplijene. Šolaja to nikad nije mogao prežaliti, ali smo mjesec dana kasnije Talijanima očitali mnogo bolju lekciju u napadu na Donji Vakuf i kod Rastićeva na Kupresu.

Krajem oktobra 1941. formiran je štab 3. krajiškog odreda u kojem je Šolaja bio zamjenik komandanta, pored dužnosti komandanta Bataljona „Iskra“. Jednovremeno dvije funkcije razvlačile su ga na mnoge strane u velikoj mjeri. Svugdje je stizao i krajnje angažovano doprinosis rješavanju brojnih problema, ali se uvijek najbolje snalazio u izvođenju borbenih akcija. Do kraja je bio uvjeren da se samo neposrednom borbom protiv neprijatelja mogu ostvarivati ciljevi naše borbe. Uvažavao je političke rasprave i stavove pojedinaca, ali se uvijek opredjeljivao za njih prema konkretnim postupcima u praksi ili je bio protiv njih kad su im postupci bili nedolični.

Početkom 1942., od januara do kraja aprila, težište borbe našeg Bataljona „Iskra“ bilo je definitivno preneseno na prostor između Jajca i Mrkonjić-Grada, gdje su vodene neprekidne borbe. Od 1. do 5. januara prosto su pregažene neprijateljske posade u Jezeru, Majdanu, Vođevom podu i ostvarena čvrsta blokada Mrkonjić-Grada. Sredinom februara 1942. potučena je neprijateljska jedinica pri pokušaju da iz Jajca prodre u Mrkonjić Grad i zaplijenjene veće količine naoružanja i opreme. Krajem februara organizovan je napad i na sam Mrkonjić-Grad, koji je branila mješovita talijansko-ustaška i domobranska posada. I pored smicalica koje nam je Drenović do tada činio, izbjegavanjem borbe uopšte, intrigama na raznim skupovima i savjetovanjima, Šolaja se svesrdno zalagao da u ovom napadu učestvuju i Drenovićeve jedinice. To nije činjeno radi Drenovića, nego radi boraca u njegovim jedinicama u koje je Šolaja želio vjerovati. Čim je napad otpočeo, naš bataljon se vrlo brzo sručio u sam centar grada, istjerao neprijateljske posade iz objekata i popalio nekoliko vozila, dok sa Drenovićevog pravca napada nije ispaljen nijedan metak. Staviše, Drenović je jednostavno ustupio Talijanima položaje svojih jedinica prema Rogoljima sa kojih su nas tukli preostali dio noći i cio dan do mile volje. Naše snage su se mogle izvući iz te klopke tek predveče, uz osjetne gubitke. Po pričanju Spase Kalabe i Milka Suknjaje, toga dana oko 10 časova, kad se uvjerio da sa Drenovićeve strane niko ne napada, Šolaja je pošao da vidi ima li koga na položajima sa kojih je trebalo poći u napad lijevo od Previla. Naišao je na Gerzovačku četu ispod Lisine u šumi gdje posmatra kako se borba odvija. Kad je upitao borce zašto ne idu u borbu, oni mu nisu odgovarali, već su ga uputili na komandira čete. Dok mu je Simela prilazio, stao je mirno i pozdravio, a kad ga je upitao zašto ne napadaju, počeo je da se snebiva i obrazlaže da su snage u gradu jake itd. Razjaren i ljut, Šolaja se izvika na njega, istrže mu oficirsku sablju sa opasača i poče mlatiti po njemu kud god je stigao. Izbezumljeni komandir se nije mogao snaći; rukama je zaklanjao lice i glavu i savijao se pod udarcima do zemlje. Kad se sablja iskrivila, Šolaja je baci pored njega u snijeg i iza sve snage mu viknu da je kukavica i izdajnik i da bježi kud god hoće. Ovaj se zatetura, podiže iskrivljenu sablju i izgubi se u šumi za borcima koji su pobegli još dok je Šolaja iskaljivao svoj bijes na njihovom komandiru. Toga puta se u Šolaji i većini boraca našeg bataljona ugasio i posljednji zračak nade u mogućnost bilo kakve saradnje sa Drenovićem.

Prema narodu i borcima u Pljevi Šolaja je gajio neograničeno povjerenje, jer su ga za njih vezivali najteži trenuci dotadašnje borbe (čiju su muku i patnje mogli najbolje razumijevati samo oni koji su je zajedno sa njima preživljavali.) Trebalo je da pojedinac dobro zabradi, pa da ga on prezre i odbaci zauvijek. U životu sjećanju svih ostalo je njegovo ponašanje u vrijeme previranja i ikrize u bataljonu „Iskra“. Grupa koju su sačinjavali Trivunčić, Risto Marković, Niko Vještica i još poneki u pozadini dugo je pripremala zbor bataljona na kojem bi izložila svoje političke stavove o daljem vođenju borbe. Kad je do tog zbora došlo, u martu 1942. godine, okupio se gotovo cijeli bataljon na Vođevom podu u šumi iznad kuća. Trivunčić je prvi počeo da obrazlaže nekakvu neutralističku politiku, koja nije bila ni čisto četnička ni partizanska, a

u suštini je bila četnička, ali je on nije smio otvoreniye objašnjavati pred borcima. Dok je Trivunčić govorio, Šolaja je nervozno šetao, mrštio se i grickao usne i odjednom poviknuo iza sveg glasa:

— Pljevci, ko hoće da se borimo kao i do sada, neka stane na miju stranu, a ko hoće sa Trivunčićem, eto mu ga.

Simo Šolaja

Nastao je tajac, a zatim graja i za tili čas borci stadoše uz Simelu. Uz Trivunčića je ostalo nekoliko pojedinaca za koje se i inače znalo da nemaju nikakve veze sa bilo kakvom politikom. Kad to vide Simela se nasmija od srca i očito razdragan povika da je vrijeme za odmaranje, da je zbor završen, pa i sam sa grupom podje u jednu kuću. Napušteni Trivunčić je i dalje pokušavao da nešto kaže, ali ga niko nije slušao, a Simela se nije ni osvrnuo na tu stranu. Kasnije, kad je ta ista grupa polovinom maja u Pljevi okupila oko 45—50 kolebljivaca i proglašila bataljon „gvozdenim“ — četničkim, Šolaja se nalazio uz štab odreda na području Janja. Događaj je osuđivan na sve strane i iz razumljivih razloga preuveličavan do te mjere da je Pljeva proglašavana četničkom teritorijom prema kojoj se tako trebalo i odnositi. Međutim, Šolaja je vrlo dobro znao da su narod i većina boraca u Pljevi odlučno na strani NOB i da će se vrlo brzo sopstvenim snagama obračunati sa kolebljivcima u svojim redovima, što se vrlo brzo i obistinilo. I pored objektivne opasnosti koja mu je mogla pretiti kao i mnogim drugima u vrijeme te krize, Šolaja je dolazio u Pljevu kad god je htio, obilazio neke čete i

razgovarao sa borcima. Samo je izbjegavao susrete sa onima oko Vještice, koji su se okupljali kod seoske crkve, nedaleko od njegove kuće. Kod kuće bi prenoćio, ponekad ostajao i preko dana i ponovo se vraćao u štab odreda. Polovinom juna jedna grupica zavedenih kolebljivaca, vjerovatno po nagovoru nekog sa strane, došla je Šolaji u kuću i usred dana ga povela prema mostu na rijeci. Ali to su primijetili oni kod crkve i za tili čas se sa Radom Markovićem sjurili niz brdo, presreli ih na polovini puta i vratili Šolaju bez teškoča.

Početkom jula 1942. saznalo se za približavanje grupe proleterskih brigada našim krajevima. Štab odreda je imao pune ruke posla oko uspostavljanja prvih kontakata sa tim jedinicama i organizacije zajedničkog napada na Kupres. Šolaja je ulagao cijelog sebe u pripreme za učešće preko 120 boraca iz Bataljona „Iskra”, u toj borbi, dok su ostali držali položaje prema Jezeru i Majdanu. Kad je do tog napada došlo, 12/13 avgusta, poginuo je junačkom smrću jurišajući na čelu svojih boraca. Taj tužni događaj bolno je odjeknuo i među borcima i među narodom. U Pljevi su zvonila crkvena zvona, ljudi su prekidali radove, skidali kape i plakali kao mala djeca. Taj narodni junak posjedovao je od svakoga ponešto, pa su njegovom smrću ljudi osjećali da gube i jedan dio sebe. Skromnost i jednostavnost od jednih, iskrenost od drugih, hrabrost i izdržljivost od trećih, i tako redom.

Takvo ponašanje Šolaje jedino je i moglo motivisati narodnu maštu da još u to doba ispjeva one svima dobro poznate partizanske pjesme — „U Bosni se podignula raja”, „Bregovi se naši tresu”, „Na vrh gore Plazenice” i druge, koje su se pjevale na sve strane kroz cijelo narodnooslobodilački rat širom zemlje, a pjevaju se i danas u prigodnim prilikama.

Stanko Rakita

ŠOLAJA

Šolaja —
Bor moga zavičaja!
Seljak u radniku,
Radnik u seljaku,
Ponos u čovjeku,
Prkos u vijeku!

Šolaja —
Cvijet moga zavičaja!
Seljak u komandantu,
Komandant u seljaku,
Dobrota u gorštaku,
Besmrtnost u junaku!

Šolaja —
Div moga zavičaja!
Opojila ga otadžbina
Najljepšim peharom svoga vina.
Napravio je mnoga čudesa
I ostao vječan kod Kupresa!

Šolaja —
Ponos moga zavičaja!
Barjak našeg prkosa,
Nepokornosti i ponosa.
Čovjek divnog sjaja
Živ do beskraja!

Obrad Raca

RADIONICA RUČNIH BOMBI U ČARDAKU

Poslije oslobođenja Drvara, 27. jula 1941. godine, ustanak se otuda brzo širio duž željezničke pruge koja je preko Srnetice vodila ka Jajcu. Tako je već 1. avgusta oslobođena Šipadova kolonija Čardak, gdje su se mahom nalazili željeznički i šumski radnici, koji su odmah pristupili ustanku. Izvjestan broj mlađih, među kojima sam i ja bio, uključio se u akcije prikupljanja hrane, odjeće, municije.

Čardak je bio glavna baza šumske manipulacije, pa su se u njemu nalazile bravarska, kovačka i stolarska radionica, zatim radionica za održavanje željezničkog voznog parka, skladišta građevinskog materijala i eksplozivnih sredstava. Grupa omladinaca „omladinki, pod rukovodstvom Bogdana Milanovića — koju su sačinjavali Blagoje i Anda Zdrnja, Obrad i Duško Raca, Rosa Vasić, Glišo Majstorović, Radivoj Vranić i drugi — čuvala je te radionice znajući da bi mogle poslužiti za potrebe oslobodilačke borbe. Neko je krajem 1941. ili početkom 1942. došao na ideju da u pomenutim radionicama izrađujemo ručne granate od vodovodnih cijevi i dinamita. Prijedlog smo prihvatali i otpočeli posao, koristeći se vodovodnim cijevima promjera 2—4 cm i dužine 10—15 cm. U njih smo stavljali eksploziv pomiješan sa pijeskom ili sitnim parčadima željeza. Među nama je bilo nekoliko drugova koji su izučavali zanate u navedenim radionicama, pa su prilično dobro rukovah alatom.

Ujedno smo izradivali petokrake zvijezde od lima. Probleme nam je pričinjavao nedostatak crvene boje, ali smo je sami „proizvodili“ od firnajza, dodajući mu mljevenu ciglu, mine iz crvenih olovaka i razne sokove. Tako dobijenu boju nanosili smo na limene petokrake.

Rukovodilac naše radne grupe bio je Blagoje ždrnja. On je upravo te godine završio kovački zanat, a i po godinama je bio najstariji među nama.

Kvalitet naših ručnih granata nije bio loš. Imale su detonaciju otprilike kao većina ofanzivnih bombi. Osnovni njihov nedostatak bio je u tom što su aktivirane pomoću vatre (šibica, upaljena cigareta i slično), jer je trebalo zapaliti sporogoreći štapin, a preko njega inicirati kapislu.

Partizansku radionicu posjetio je priličan broj rukovodilaca, među kojima Simela Šolaja, Danko Mitrov, Gojko Rodić i drugi. Oni su nas

javno poхvaljivali. Na јалост, та радионица је постојала свега око три мјесеца. Сетници и Талијани зазели су Čardak у пролеће 1942. године, и потпуно га спалили, а жене и дјечу растјерали у оближња села. Омладинци из радионице разбјежали су се по групичама. Већина њих убрзо је ступила у јединице 3. крајишког NOP одреда, а неки су остали као теренски активисти на територији Mrkonjić-Града.

Vaskrsija Stupar

PRVI DANI BORBE U JANJU

Početkom jula 1941. došao sam po zadatku Partije u Jajce. Idući prema Željezničkoj stanici, u namjeri da se sastanem s Boškom Marićem i njegovim bratom Đurom, na uglu zgrade bivšeg sreza Jajce iznenada su se ispred mene ispriječile četiri ustaše. Uperili su puške u mene i saopštili mi da sam uhapšen. Na licu mjesta su me pretresli, a zatim odveli u zatvor.

Odmah pošto sam zatvoren u ćeliju, neko je prišao vratima i zakucao. Pogledao sam kroz „špijunku” i primijetio Jusufa Filipovića. On mi se obratio tihim glasom, upitao me kako sam dospio u zatvor. Iako mu ništa nisam odgovorio, Jusuf je rekao da moramo postupati kao da se međusobno ne pozajemo, a potom mi rekao da se u zatvoru nalazi i Radomir Mitić. Potom se udaljio od vrata moje ćelije.

Neposredno prije hapšenja, saznao sam neke detalje o Radomiru Mitiću. Moju pažnju posebno je privukao podatak da je završio stolarski zanat u Beogradu, gdje se potom uključio u napredni radnički pokret. Kasnije sam čuo da je pred sam rat postao član KPJ. Zahvaljujući svojoj političkoj djelatnosti, stekao je dobar ugled u Janju. Ljudi su s njim rado razmjenjivali mišljenja o političkoj situaciji u našoj zemlji i svijetu. Primijetio sam da ga cijeni i Jusuf Filipović. On ga je obično nazivao „majstor Radomir”.

Sutradan poslije moga hapšenja ustaše su počele da me saslušavaju i tuku, pokušavajući da iznude priznanje o mom ilegalnom radu. Međutim, sve te njihove mjere bile su bezuspješne.

Za vrijeme boravka u zatvoru primjećivao sam da ustaše noću odvode neke ljude na strijeljanje, pa sam očekivao da će i nas likvidirati. Ali poslije izvjesnog vremena, partijska organizacija je uspjela da Radomira osloboди iz zatvora. Mene su ustaški zlikovci i dalje saslušavali i tukli, u čemu se naročito isticao tabornik Zvonko Korenički. Jednog dana, dok sam saslušavan, u tu prostoriju je upao ruski emigrant Mihajlo Gusakovski, koji je za vrijeme bivše Jugoslavije bio sreski načelnik i moj pretpostavljeni, a potom nastavio da radi u ustaškom poglavarstvu. Isljednici su me u njegovom prisustvu pitali zašto sam 23. jula išao u Jezero, a zatim zbog čega sam svraćao u slastičarnicu Kerima Dželadinovića Belog i šta sam s njim razgovarao. Kao jedini

razlog boravka u Jezeru istakao sam želju da se sastanem s nekim djevojkama, a potom rekao Gusakovskom:

— Kerima Dželadinovića poznajem kao i mnoge druge građane Jajca. U njegovu slastičarnicu svraćao sam da pojedem dobre kolače.

Potom sam se Gusakovskom požalio da su me tukli ni kriva ni dužna, ali on na to nije ništa rekao. Ubrzo se oprostio od mene i otišao iz te prostorije. Poslije nekoliko dana pušten sam kući. Nikad nisam saznao da li je Gusakovski tome doprinio.

Čim sam izašao iz zatvora, napustio sam Jajce i oputovao u svoje selo Krčevine. Docnije sam saznao da su ustaše, tražeći me po Jajcu, svraćale i kod mog bivšeg gazde Ilije Šolaka.

Među ljudima koji su tih dana otpremljeni u logor bio je i Ilija Šolak. Ustaše iz Šipova dolazile su i u Krčevine i otjerale mog strica Peru, Pavla Muždeku i Peru Jandrića. Ti ljudi se više nikad nisu vratili u svoje selo. Čuli smo da su otjerani u Liku i тамо ubijeni. Gotovo u isto vrijeme ustaše iz sela Volara uhvatile su seljaka Lazu Petkovića i njegovog sina Đuru, a potom ih zaklale u blizini sela. Zbog svega toga u Janju je zavladao strah, ali je i mržnja prema ustaškoj vlasti bila sve jača i očiglednija. Ljudi su počeli da bježe od kuća li da spavaju u šumi. Oko sela i zaselaka bilo je sve više zbjegova.

Da bi se obezbijedili od iznenadenja, seljaci su organizovali svoje straže, koje su imale zadatku da obavještavaju narod u zbjegovima o eventualnoj opasnosti. Neke od tih straža bile su i naoružane, odnosno spremne da se bore ako ustaše napadnu. Jedan takav zbjeg nalazio se u Stuparovom gaju. U njemu sam boravio izvjesno vrijeme.

Sela su u tom periodu gotovo opustjela. Seljaci nisu imali mogućnosti da normalno žive i obavljaju uobičajene poslove. Iako su mnogi poljoprivredni radovi bili u punom jeku, ljudi su u toj situaciji nerado izlazili na njive i livade. Ipak, narod nije klonuo duhom. Većina je vjerovala da takvo stanje neće dugo potrajati, uz posebno izraženo interesovanje za stanje na sovjetsko-njemačkom ratištu. Mnogi Janjani izražavali su uvjerenje u pobjedu Crvene armije. U tom smislu sam i ja djelovao. Prenosio sam, u stvari, ono što je meni govorio Jusuf Filipović: da će Crvena armija pobijediti njemačku soldatesku za nekoliko mjeseci.

Od seljaka Ostoje Gajića, čiji je sin bio opštinski čata, doznao sam da su ustaše pričale kako se u Srbiji i Hercegovini pobunjenici bore protiv Nijemaca, kao i da se oko Mliništa i Ovčar-planine nalaze ostaci bivše jugoslovenske vojske (drugi su, pak, tvrdili da su to četnici). Te vijesti su bile neprovjerene, ali su ljudi vjerovali u njih i radovali im se, jer su očekivali ustank i početak borbe protiv okupatora i ustaša. Ljudi su od mene tražili da im odgovaram na mnoga pitanja o situaciji koja ni meni nije bila jasna. Zato sam riješio da podem u selo Čuklić, do Radomira Mitića, kako bih se s njim posavjetovao šta i kako treba raditi. Prije polaska, da ne bih bio upadljiv, obukao sam janjsku narodnu nošnju. Ali, Radomira nisam našao u Čukliću. Neko mi je rekao da je otišao kod Nemanje Vlatkovića u selo Pribeljce, pa sam se vratio kući neobavljen posla.

U nedjelju, 27. jula 1941. godine, veliki broj seljaka iz obližnjih sela otišao je u Šipovo i Jezero radi prodaje stoke i kupovine potrebnih

stvari za domaćinstvo. Pošto nisam smio da idem u Šipovo, zamolio sam svog strica Niku da svrati kod mog prijatelja Andelka Bajića, čuvara pruge. Zapravo, poručio sam Andelku da mi javi, ukoliko zna, koja se vojska nalazi oko Čardaka i Mliništa.

Oko podne, sav usplahiren, Niko je dotrčao k meni i izvijestio me da je slučajno izbjegao hapšenje, jer ustaše hvataju sve Srbe po Šipovu i okolini. Naše najbliže susjede Savu i Stojana Prpića uhvatili su na ulazu u Šipovo, dok su se vraćali iz Jezera. Tom prilikom su im oteli volove koje su kupili na pijaci u Jezeru. Takođe mi je rekao da je u vozlu Srnetica—Jajce primijećeno nekoliko ranjenih i poginulih ustaša. Voz je, navodno, bio napadnut kod Mliništa, ali mi nije znao reći ko je to učinio. Procula se i vijest da će ta vojska istog dana napasti Šipovo. Mene je to obavještenje ohrabriло, pa sam istoga trenutka krenuo u Čuklić da potražim Radomira Mitića. Želio sam da mu kažem šta sam čuo i da se s njim dogоворим o daljim postupcima.

U Čukliću sam, od Radomirovog oca Sime saznao gdje se Radomir nalazi. Sastali smo se u blizini sela, na mjestu zvanom Poljica, gdje se Radomir krio od ustaša. Saopštio sam mu sve što sam saznao od svog strica Nike, a on je meni rekao da tih dana nije imao vezu s komunistima u Jajcu, te da ništa ne zna o početku ustanka. U to vrijeme se širila vijest da su se neki četnici izdvojili iz bivše jugoslovenske vojske, to jest sklonili se kod Oštrelja i otpočeli borbu protiv ustaša oko Mliništa. Dok smo Radomir i ja razmjenjivali mišljenja, začuo se mitraljeski rafal u blizini Šipova. To nas je navelo na pomisao da je riječ o nečemu ozbiljnijem. Stoga smo zaključili da bi trebalo što prije provjeriti ko vodi borbu oko Mliništa, Čardaka i Pljeve. Radomir je istoga dana otišao u selo Pribeljce da bi se sastao s Nemanjom Vlatkovićem. Bilo je potrebno da se s njim dogovori šta u novonastaloj situaciji treba činiti. Meni nije preostalo ništa drugo nego da se vratim u Krčevine, među svoje seljake. Ali mogao sam da im savjetujem isto što i ranije: da se kriju po šumama sve dok situacija ne bude razjašnjena.

Po povratku u selo Krčevine, zakazao sam sastanak sa grupom omladinaca. Na sastanak su došli Milan i Pero Stupar, Savka i Mira Čućuz, Ilija i Đuro Jandrić. Pošto sam im rekao ono što mi je bilo poznato o novonastaloj situaciji, predložio sam da svi omladinci koji imaju oružje budu spremni za odbranu sela u slučaju napada ustaša. Omladinci su taj prijedlog prihvatali s velikim oduševljenjem.

Sutradan, 28. jula, stigle su iz Šipova nepovoljne vijesti. Saznali smo da ustaše hvataju Srbe po Šipovu i bližoj okolini, a potom ih trpaju u zatvor. Već u jutarnjim časovima otišao sam u selo Mujdžiće da bih nešto više saznao o zbivanjima kod Čardaka i Mliništa. U Mujdžićima sam od nekih seljaka, koji su nešto ranije boravili u Kozilima, saznao da im je lugar Trivun Paravina saopštio vijest o početku ustanka u Drvaru i izrazio mišljenje da i u našem kraju treba otpočeti borbu.

Prilikom povratka kući čuo sam da su ustaše na dionici pruge Jajce—Mliništa pohapsile sve željezničare koji se nisu uspjeli skloniti. Pljevom je, takođe, strujala vijest da je kod Mliništa poginuo zamjenik ustaškog tabornika u Šipovu Stanislav Puba Tolj. Međutim, iz Mujdžića sam se vratio neobavljen posla, jer nisam saznao ono najglavnije — koja vojska vodi borbu oko Mliništa.

Naveče sam došao u Čuklić i sastao se s Radomirom Mitićem. Obavijestio sam ga o svemu što sam čuo i vido u selu Mujdžićima, a on je meni saopštio da je bio kod Nemanje Vlatkovića i da mu je Nemanja rekao da još nije dobio direktivu za ustank, ali su se dogovorili da Radomir ispita koja se vojska bori protiv ustaša kod Mliništa i da odmah pokuša da uspostavi vezu s organizacijom KPJ u Jajcu. Začudio sam se kad sam čuo da ne postoji veza s jajačkom čelijom KPJ, ali nisam znao kako da se postavimo u toj situaciji.

Pa ipak, tog dana je počela pucnjava po selima Janja. Osim toga, sve češće je odjekivala pjesma, a nisu bile rijetkost ni parole podrške Sovjetskom Savezu, Crvenoj armiji i Komunističkoj partiji Jugoslavije. Zbog toga, iako nije bilo direktive za ustank, iako smo još živjeli u neizvjesnosti, osjećao sam se nekako radosnijim, kao da je sloboda na pomolu.

Već sutradan, 29. jula, okupila se velika masa svijeta na jednoj livadi ispod sela Čuklića. Među prisutnima se nalazio izvjestan broj naoružanih ljudi. Tu je neko pronio vijest da su Rusi i Englezi bacili iz aviona dosta oružja i opreme ustanicima. Dok se omladina radovala tome, mnogi stariji ljudi su strahovali i izražavali zabrinutost. Ipak, preovladavalo je uvjerenje većine: da će SSSR vrlo brzo pobijediti Njemačku. To je svjedočilo da je uticaj KPJ prodro u narodne mase.

Janjani nisu znali ko su članovi KPJ u njihovom kraju, ali su bili sigurni da ih ima među njima. Ustanici su se najviše obraćali Radomiru Mitiću, tražeći da im objašnjava novonastalu situaciju. Dobro se sjećam kad mi je prišao službenik Đoko Jokić, rodom iz sela Natpolja, i rekao mi:

— Gdje su ti komunisti, šta čekaju?! Zašto ne organizuju ovu masu?! Zašto se ne stave na čelo ljudi spremnih za borbu?!

Još uvijek nismo imali vezu s partijskom organizacijom u Jajcu, a situacija je postajala sve složenija. Ustanak se širio kao velika buktinja. U Janju se tada nalazilo šest članova Partije: Nemanja Vlatković, Radomir i Stojan Mitić, Vid Radman, Petar Pećo i Milan Ilić. Ja sam bio kandidat za člana KPJ. Nevelik broj, ali veoma značajan za to vrijeme. Mi, naravno, nismo sjedili skrštenih ruku. Međusobno smo kontaktirali i razmjenjivali mišljenja. Mislim da se Radomir Mitić, kao komunist, sasvim odgovorno i umješno prilagođavao toj situaciji. On nam je tada govorio:

— Ustanak je tu. Narod se lati oružja, spreman za borbu protiv okupatora i ustaša. Mase treba brzo organizovati i usmjeriti ih da brane sela od upada ustaša.

Dogovorili smo se da postavimo straže prema Šipovu, Volarima, Jajcu, Doganovcima i Donjem Vakufu. Takođe nam je rečeno da budno pratimo eventualne pokušaje pročetničkih elemenata da se stave na čelo mase.

Istog dana, 29. jula, likvidirana je ustaška opštinska uprava u Strojicama, žandarmerijska stanica u Glogovcu i žandarmerijska straža na Željezničkoj stanici Pljeva. Teritorija Janja i Pljeve bila je već slobodna.

Radomir Mitić je neprekidno nastojao da uspostavi vezu s jajačkom partijskom organizacijom, kako bi preko nje saznao je li Oblasni

komitet KPJ za Bosansku krajinu izdao direktivu za dizanje ustanka. Koliko se sjećam, Radomir mi je 2. ili 3. avgusta rekao da je od partijске organizacije u Jajcu obaviješten da ona nema vezu s Oblasnim komitetom, te da zbog toga ništa ne zna o ustanku. Stoga smo nas dvojica odlučili da odemo do Mliništa i da ispitamo šta se tamo događa. Međutim, ni drugovi s kojima smo razgovarali na sektoru Glamoča nisu znali da nam kažu ko rukovodi ustankom.

Dan-dva poslije našeg povratka sa područja Glamoča, a to je moglo da bude 8. avgusta, stigli su u Janj Stipo Bilan i Esad Ademović, koji su do tada ilegalno živjeli u Jajcu. Oni su nam donijeli obavještenje da je Oblasni komitet KPJ dao direktivu za ustanak, ali ona nije blagovremeno stigla u Janj zbog toga što je kurir uhvaćen. Toga dana, pošto smo saznali za direktivu, pozvao me je Vid Radman da zajedno s njim, Špiranom Mitrićem i Stankom Kutnjcem stavim crvenu zastavu na Osnovnu školu u selu Grbavici. Kad se zastava zalepršala na školi, ispalili smo nekoliko plotuna iz pušaka, a Vdd Radman je klio Komunističkoj partiji Jugoslavije i Sovjetskom Savezu.

Istog dana, dok sam se nalazio kod Vida Radmana, naišao je iz Pribeljaca Radomir Mitrić i obavijestio me da je u selu Čukliću, kod njegove kuće, zakazan sastanak kojem će prisustvovati i Nemanja Vlatković. Nije mi rekao o čemu ćemo raspravljati.

Otišao sam na sastanak, koji je održan u kući Tome Mitrića. Tu su, osim članova Partije, bili i neki istaknuti seljaci. Cijeneći prema sadržaju usvojenih odluka, taj skup je, bez sumnje, bio od istorijske važnosti. Poslije duže diskusije o problemima vezanim za ustanak, koliko se sjećam, uslijedila je odluka o imenovanju komandanata ustaničkih snaga i njihovih najneposrednijih saradnika. Saopšteno nam je i slijedeće: da je Nemanja Vlatković određen od nadležnog rukovodstva Partije da rukovodi ustankom, da se ustanička vojska ima da nazove Narodna vojska Janja i Pljeve, da se što prije pristupi organizovanju ustaničke vojske, odnosno da se formiraju čete i bataljoni koje treba rasporediti na položaje i obezbijediti njihovu ishranu, da napadnemo ustaški garnizon u Jajcu i oslobođimo zatvorenike ...

Ne sjećam se ko je predložio da napadnemo Jajce, ali sam čuo da je inicijativa potekla od Jusufa Filipovića, koji se tada nalazio u zatvoru. O tome je na sastanku vođena žučna rasprava. Pominjane su naše mogućnosti i posljedice u slučaju neuspjeha, a posebno da bi se to negativno odrazilo na ustanak. Na kraju smo se ipak složili da treba izvršiti napad na Jajce. Bio sam među nekolicinom drugova koji su tražili da to učinimo odmah sutradan, tvrdeći da ćemo na taj način udovoljiti i raspoloženju boraca. Međutim, tada nismo napali Jajce, vjerovatno zbog toga što su neprijatelju pristigla pojačanja.

Sredinom avgusta 1941. naređeno je da se okupe svi ustanici koji su se nalazili desno od rijeke Janja, sem iz sela Ljuše, Podobzira i Pribeljaca. Zbor je održan kod sela Močioca, na livadama zvanim Baščice

— Mala voda. Tom prilikom su formirane tri čete. Za komandanta Gerilskog bataljona postavljen je Savko Ponjević, a za komesara Đoko Jokić. Ja sam postavljen za komesara 2. čete, čiji je komandir bio Stanko Kutnjac. Četa je držala položaj na Gorici. Uopšte nisam znao šta treba da radim kao komesar čete, a to mi nije znao objasniti ni ko-

mesar bataljona. Sjećam se da mi je tada četni kuvar Makso Mitrić rekao otprilike i ovo: „Drago mi je što si postavljen za komesara čete. Ja sam i u vojski bivše Jugoslavije imao komesara. Taj komesar je dobro snabdijevao četu hranom.”

Bio sam nezadovoljan i pri pomisli da bi se mogao baviti snabđevanjem hranom. Ipak, vjerovao sam da mi je namijenjena neka druga uloga. Inače, mrzio sam kuvarske poslove. Zbog toga sam odmah otisao sa Ilijom Ponjevićem da izviđam teren prema neprijatelju. Ostao sam na položaju, ne vraćajući se kuvaru Maksi.

Kad je formiran 3. krajiski odred, oktobra 1941. godine, ponovo sam postavljen za političkog komesara 2. čete u preformiranom bataljonom koji se zvao „Gorki”, a nešto kasnije „Vasa Pelagić”. Tada sam o svojoj ulozi i dužnostima podosta saznao od Radomira Mitrića, koji je u isto vrijeme postavljen za političkog komesara 1. čete.

Obrad Raca

USTANICKA PJESMA

Podigla se buna od kožuna,
Silna raja od Pljevskoga gaja
I pred njima komandant Šolaja
Oj, Simela, živjela ti ruka
Ti ćeš narod spasiti od muka.
Simo viče, kanda jelen riče:
„Braćo moja, na ustank bolje,
Prihvatajte za smrčeve kolje
Jurišajmo na Šipovo dolje!”
Kad to začu silna pljevska raja,
Svaki prti torbu prtilicu,
A u torbi kruha užinicu,
A na ruku malu sjekiricu.
Čoban veli ni on ostat neće.
Pa ostavlja stado bez čobana,
A izguli kolac iz ograde,
I on ode, na ustank kreće.

Milan Radovanac

KAKO SU JANJANI POŠLI U BORBU

Neposredno prije narodnog ustanka u Janju bio sam službenik opštine čije se sjedište nalazilo u Todorićima. Bilježnik je bio Stevo Marijanac, a ja sam radio kao pomoćni službenik. Predsjednik te opštine, tj. povjerenik (kako ga je nazivala ustaška vlast), bio je Milan Milovac iz Lipovače, osobenjak i izdajnik svoga roda. Kao veliki obožavalac fašističke Njemačke i Hitlera, povezao se odmah sa okupatorom. Pošto je bio vjerna sluga fašizma, ustaše su ga postavile za svog povjerenika u janjskoj opštini. Njegov savjetnik bio je učitelj u mjesnoj školi Boris Harjapin, ruski emigrant iz prvog svjetskog rata, takođe poklonik Hitlera i fašizma. Njih dvojica su sami određivali ljudi za taoce i slali ih u zatvore. Stevo i ja nismo odlučivali ni o čemu, ali smo morali izvršavati naređenja.

Krajem jula 1941., koliko se sjećam, u opštinsku zgradu navratio je Todor Prole, koga je Simela Šolaja poslao sa porukom da budemo spremni za ustanak. On -nam je saopštio i vijest da su ustanici 27. jula oslobođili Drvar. To je značilo da se talas ustanka širi prema nama munjevitom brzinom.

Sutradan je predsjednik opštine, izdajnik Milan Milovac, naredio bilježniku Stevi da odmah napiše izvjestan broj poziva za ljudе koje treba uhapsiti kao taoce. Kad je čuo o čemu je riječ, Stevo je energično odbio da to učini i rekao: „Predsjedniče, zar ti ništa ne vidiš i ne čuješ šta se oko nas zbiva?! Zar ne znaš da se ustanak širi na sve strane?!” Na to je izdajnik oštro reagovao i obratio se meni, nazivajući me imenjakom, sa zahtjevom da napišem pozive. Pošto sam i ja odbio da izvršim naređenje, Milovac se razgalamio i počeo da nam prijeti.

Odmah potom predsjednik se nekud izgubio. Vjerovatno je otiašao svom savjetniku Borisu Harjapinu da bi se s njim dogovorio kako da nas kazni. Čim se vratio u opštini, nastavio je da nam prijeti kaznom i otpustom iz službe. Ali to nije bilo potrebno. Stevo i ja smo mu, prema prethodnom dogовору, bacili ključeve od opštinske zgrade i pišačih stolova, otvoreno izjavivši da otkazujemo poslušnost.

Kad smo izašli iz opštinske zgrade, pridružili su nam se Dušan Rakita, lugar u Strojicama, i Savo Vranić (iz Mliništa), službenik u preduzeću „Šipad”. Njih dvojica su bili naoružani puškama i bombama.

Rekli su nam da dižu ustanak i s velikim ogorčenjem pričali o zlodjelima ustaša u nekim selima. Dogovorili smo se da lišimo slobode ustaškog povjerenika Milovca i učitelja Harjapina. Zatvorili smo ih u školski podrum.

Tada je Dušan Rakita rekao Stevi i meni da odmah krenemo prema svojim selima i prenesemo vijest o ustanku i pozivu da svi sposobni ljudi dođu na zborni mjesto kod opštinske zgrade do 9 časova uveče. Bilo je predviđeno da ustanici otuda krenu prema Pljevskim podovima, odnosno Željezničkoj stanici Burekova dolina, gdje su, navodno, bili došli Rusi i dopremili dosta oružja i odjeće.

Prije nego što sam krenuo za Babiće, Dušan me je pozvao da odem s njim do kuće Rade Marijanca. Trebalо mu je saopštiti situaciju i pozvati ga u borbu, uz prijedlog da nam bude rukovodilac (Rade je neposredno prije rata završio geodetsku školu. Koliko mi je poznato, on je bio jedini intelektualac u cijelom Janju). Kad smo došli pred njegovu kuću, saznali smo da je odnio ručak koscima na Vitorogu. Ali tek što smo sjeli na kamenje ispred kuće i zapalili po cigaretu, Rade je stigao sa planine. Čim mu je Dušan objasnio situaciju, stasiti mladić se zamislio i rekao: „Moramo se boriti, ali ćemo dati velike žrtve i iskoristi se kao žuti mravi.“

Potom sam ja pošao u svom pravcu, sa zadatkom da prenesem vijest o ustanku u Babiće, Podobzir i Ljušu. Stevo je otisao prije mene, da bi to razglasio u Vaganu, Jasiku i Vodicama. Čim sam prešao rječicu Vaganac, odmah sam počeo obavještavati ljudе koji su kosili livade ili obavljali druge poslove. Zatim sam angažovao dva mladićа da na konjima odu u Podobzir i Ljušu. Pretpostavljam da je ta značajna vijest stigla u sva sela i zaseoke do 6 časova uveče. To se, uostalom, moglo zaključiti i po pucnjavi koja je odjekivala sa svih strana. Ljudi su vadili skriveno oružje i na taj način ispoljavali radost.

Kad sam s jednom grupom iz Babića krenuo prema Strojicama, zapazio sam da ljudi pristižu sa svih strana. Ubrzo se na zbornom mjestu kod opštinske zgrade u Strojicama našlo oko 600—700 ljudi.

Dušan Rakita je te večeri sa grupom ustanika pošao da napadne žandarmerijsku stanicu u Glogovcu. Ali vjerovatno je neko upozorio žandarme na opasnost, jer su blagovremeno pobjegli preko Natpolja i Kneževića u Jajce. Sa sobom su, naravno, odnijeli oružje i važniju opremu (jedino su ostavili 3—4 lovačke puške). Jedna grupa iz sela Kneževića, koje je najbliže Glogovcu, došla je prije naše grupe i odnijela mnoge stvari iz kasarne.

Te noći, između 10 i 11 časova, ustanici okupljeni u Strojicama krenuli su pravcem Popuže—Pljevski podovi—Burekova dolina. U svanuće smo stigli na odredište i tek tada ustanovili da je vijest o Rusima i naoružanju bila netačna. Tamo smo našli samo Simelu Šolaju sa grupom njegovih dobro naoružanih Pljevacaca. Spojili smo se sa tom grupom i odmah napali neprijatelja na Sarićkoj kosi. Od toga časa počeli smo stvarati front i zatvarati pravce kojima bi neprijatelj mogao prodrijeti u Janj. Na desnoj obali rijeke Janja takođe je obrazovan front radi zatvaranja pravca Šedinac—Gorica—Čifluk—Mujdžići—Grbavica—Čuklić. Na tim položajima ostali smo 4—5 dana, uz povremeno djelstvo sa

obje strane. Naš osnovni cilj bio je da ne dozvolimo prođor neprijatelja u sela i zaseoke Janja i Pljeve.

Kad sam 5. avgusta po podne navratio do kuće u Babićima, stigao je jedan mladić iz Mrđanovaca i prenio mi Nemanjinu poruku da odmah dođem u babićku školu radi nekakvog dogovora. Pošao sam i u školi našao Nemanju Vlatkovića i Dušana Rakitu. Čekajući me, razgovarali su sa učiteljicom Mirjanom Just. Ta Bačvanka, rodom od Sombora, bila je vrlo simpatična i prijatna djevojka.

Učiteljica nam je spremila nešto za jelo. Čim smo večerali, krenuli smo prema Podobziru i stigli u kuću Tode Malinovića. Nemanja je Todi rekao da ga, kao viđenog čovjeka u njegovom mjestu, poziva da stupi u borbu i da pokrene ostale ljudе na koje ima uticaj, ističući da je to poziv Komunističke partije. Uz to mu je ukratko objasnilo osnovne ciljeve narodnooslobodilačke borbe.

Zatim smo pošli ka Ljuši, sa ciljem da posjetimo Cvijana Popovića. Bilo je prošlo pola noći kad smo probudili Cvijana i njegove ukućane. Nemanja je i njemu objasnio situaciju i pozvao ga u borbu.

Iz Ljuše smo otišli u susjedni zaselak Vodovode, kod lugara Sime Lujića, rodom iz Mudižića. Malo smo se odmorili u lugarskoj kući, a u svetuće krenuli prema Grbavici, gdje je bio zakazan veliki zbor. Tu, kod grbavičke škole, okupljenim seljacima govorio je Nemanja Vlatković. On je pozvao narod u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Tada se na školi zalepršala crvena zastava. Ustanak u Janju dobio je karakter opštenarodnog ustanka, pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Taj je zbor održan 10. avgusta 1941. godine.

Bogoljub Marijanac

NARODNI HEROJ DUŠAN RAKITA

Kao što se čovjeku u najranijim danima života trajno urezaju u pamćenje likovi najbližih, tako će i lik Dušana Rakite neizbrisivo ostati u sjećanju svih koji su ga dobro poznavali. Dušan nas je privlačio duhovitošću, veselom naravi, ljudskom dobrotom. A tek kakav je lovac bio — ravnog mu niko od nas poznavao nije!

Želio je da sa svakim bude drug, prijatelj. U družbi se nije obazirao na godine, uzrast ili trenutno raspoloženje. Iako je po shvatanju mlađih bio u poodmaklim godinama (prevadio četrdesetu), Dušan se vrlo rado i uporno nadmetao sa nama u bacanju kamena s ramena i u skoku udalj. Pobjedivao je i gubio, ali ponašanje nije mijenjao.

Tada bi nas i nehotice misao odvela u njegove dječačke dane provedene u rodnoj Ljuši, u vrijeme prije nego što je kao osamnaestogodišnjak, 1916. godine, mobilisan u tudinsku vojsku i odveden daleko od rodnog ognjišta i još dalje od njegovog shvatanja da s njim treba postupati pravedno i pošteno. Kakav li je tek bio dok je pohađao osnovnu školu u Glogovcu ili kasnije u trogodišnjoj lugarskoj školi? Kako li je mogao izgledati taj simpatični momčić? Naravno, nije imao lijepo njegovane brkove koje pamtimos, ali je sigurno da su njegove blage plave oči oduvijek milovale sve što je bilo lijepo i dobro, upravo onako kako smo to i sami osjećali prilikom svakog susreta s njim. Vjerujem da su njegovu plemenitost zapažali i oni koje je po službenoj dužnosti morao opominjati ili protiv njih podnosići prijave, kako bi zaštitio šumu — jedinu prirodnu vrijednost Janja.

Gotovo 20 godina lugarskog poziva u Strojicama životno ga je vezalo za to područje, a i Strojčani su držali da je Dušan njihovo čeljade. Svaki domaćin osjećao se počastovanim kad bi ga vidio u svom domu, pa makar to bilo u običnim, svakodnevnim prilikama. U prigodnim trenucima, na raznim slavljkama, Dušan je najčešće bio u prvom planu. Pričao je duhovite dosjetke, koje je za pojedince i sam pripremao, ne bježeći ni od uzvratnih šala na svoj račun. A tek kada bi pustio glas: „Duni vjetre malo sa Neretve... Na ranu da ga previješ! I u tuzi je bio s ljudima, nalazeći prave riječi da bi olakšao njihove patnje i ublažio bol. Gorštaci su ga cijenili i voljeli onako kako samo oni to znaju. Bio je inteligentan, osjećajan, domišljat, pažljiv, prava drugarčina...

Prve dane okupacije propatio je na njemu svojstven način. Ostavši bez službe, odbio je da se unizi pred ustaškim zahtjevima, ignorišući nametnutu policijsku obavezu svakodnevnog javljanja uspostavljenoj kvislinškoj vlasti. Bodrio je ljude da izdrže teške dane terora, hrabrio ih da ne klonu duhom. Sa komunistom Nemanjom Vlatkovićem brzo je našao zajednički jezik, na obostrano zadovoljstvo. Iako ga politika ranije nije osobito zanimala, delikatnost trenutka zahtijevala je razumnost i iznalaženje pravog puta. Tada se Dušan definitivno i trajno opredjelio za program borbe protiv okupatora i domaćeg ološa, za sve ono na čemu će kasnije u praksi položiti herojski ispit zrelosti. Savjetovao je prijatelje da ne predaju oružje, već da ga dobro sakriju i sačuvaju za dane koji dolaze. Pratio je izlaska ustaša u Janj radi zastrašivanja naroda i preduzimanja represivnih mjera. Stalno im je bio za petama, noću naoružan i pripravan da pritekne narodu u pomoć. Već tih dana nadmašivao je i samog sebe.

Narodni ustanak u Janju i Pljevi dočekao je potpuno spremam. To je bilo ono što je on mjesecima iščekivao, njegova nada, olakšanje. Prvi naoružani Janjanin, tada već i javno s puškom u ruci, pozivao je ljude da se dignu na ustanak protiv okupatora i domaćih istrebljivača, kako bi zaštitili svoje pravo na opstanak. Sa prijateljem Radom Marijancem predvodio je grupu ustanika na žandarmerijsku stanicu u Glogovcu. Postigli su prvu pobjedu, doživjeli prvu radost, stekli prvi ratni plijen.

Masovnost ustanka prevazišla je sva očekivanja i dosegla velike razmjere. Dušan je stalno bio u prvim redovima. I kao što je poznati pjesnik rekao da „proći život nije polje preći”, tako je i Dušanovo bogato životno iskustvo omogućavalo mladima oko njega da se lakše i brže snalaze u „vatrenom krštenju”. U jurišima nije želio da neko bude ispred njega, ne iz bolesne sujete, nego iz osjećanja potrebe da ličnim primjerom pokaže drugima kako treba ratovati i kako se valja boriti za život, za slobodu, za bolje sutra.

Redala su se borbena djejstva, okršaj za okršajem. Zapaženo je i prepričavano Dušanovo hrabro učešće u borbama za oslobođenje Šipova i Jezera, već koncem avgusta 1941. godine, u prvom pokušaju ustanika da oslobole Jajce, u napadu na neprijateljski garnizon Donji Vakuf, zatim kod Rastićeva i u nizu drugih akcija.

Pored već osvijedočene hrabrosti i odvažnosti, osobina koje su ispunjavale cijelokupno Dušanovo biće, vladalo je i uvjerenje da je on najbolji strijelac u cijelom Janju, i još dalje. Gdje bi nanišanio, promašaja nije bilo! To su najbolje osjećale ustaše i drugi naši neprijatelji poslije završetka borbi sa „šumnjacima”, prebrojavajući sopstvene gubitke. Očevici tvrde da je u borbi za oslobođenje Jezera, gadajući sa jedne stijene, smanjio brojno stanje ustaške satnije za sedam njenih pripadnika. Taj ratnik je slao „u carstvo vječnog sna” sve koji bi mu se našli na nišanu. Prilikom napada ustaničkih jedinica na neprijateljske posade u široj okolini Jajca, sa ciljem da oslobole taj grad, vodene su žestoke borbe. Brdo Otomalj, iznad Jezera, predstavljalo je dominantnu tačku u sistemu ustaške odbrane. Branile su ga odabrane hercegovačke ustaše. Dušan je prišao najbliže neprijateljskom položaju, sa kojeg su sijevale bombe na ustanike. On je tada, zahvaljujući svom

preciznom oku i pouzdanoj ruci, počeo nemilosrdno da kažnjava otomaljsku posadu. Nakon višečasovnog okršaja, ustaše su izabrale sigurniji put — bjekstvom su napustile poprište. Na Otomalju im je ostalo desetak poginulih, pretežno pogodenih u glavu, pa su naši borci govorili da ih Dušan treba na dušu da primi. Kako u toj prilici, tako i u svim drugim situacijama ispoljavao je punu prisebnost, hladnokrvnost i snalažljivost.

No i on je bio ranjen 21. novembra 1941. godine, kad su ustanici pokušah da oslobođe Donji Vakuf. I to — u nos. Drugovi su ga zadirkivali govoreći da on nije jedini koji uzima na nišan protivničke glave. Odgovarao je, takođe u šali, da njegova zrna pogadaju čela, a ne noseve.

Dušan Rakita

Bio je veoma aktivan u organizovanju ustanika. Stizao je svuda gdje je trebalo. Neki ljudi u njegovoj rodnoj Ljuši nisu željeli da idu ukorak sa prihvaćenim principima borbe. Imali su druge kombinacije, uz nastojanje da se nametnu ustaničkoj masi kao predvodnici. Dušan je bio najpodesniji da utiče na tamošnje ljude i događaje. Otišao je u Ljušu i sve se završilo povoljno po interesu ustanika. Još jednom je u ustaničkoj godini išao u Ljušu radi suzbijanja snažne neprijateljske propagande prihvaćene od nekih mještana, zagovornika predaje ustaškim vlastima. Ukazivao je na zabludu pojedinaca, predaju okvalifikovao izdajom i dobrovoljnim samouništenjem, podsticao ljude na otpor i borbu — djelovao kao pravi revolucionar.

Osina drugovanja sa Radoon Marijancem i Nemanjom Vlatkovićem Dušan je bio blizak i sa Simelom Solajom. Bili su stari znaci i prijatelji- Obojicu je životni poziv „vezivao” za šumu. Ustanak i opredjeljenje za iste ciljeve još više su osnažili njihovo prijateljstvo. I hrabrost im je bila zajednički imenitelj.

Dušan nikad nije prenagljivao, nikad nije nerazumno nasrtao ili slao drugove u opasnost. Često se služio lukavstvom, koristeći se prednošću iznenadenja. Ako je i gubio, nije očajavao. Jer znao je da rat ne rješava jedna borba. Mrzio je neprijatelje, ali je tu mržnju kontrolisao razumona, puštajući joj da se ispolji kad je mogla da naškodi protivnicima, a ne njemu. Odnos prema životu i ljudima podešavao je tako da bude što manje nesporazuma, teškoća i uvrijeđenosti. Ratovao je znalački, razumno, uvijek sa odmјerenim odlukama i pokretima.

Kažu da je pravda ponekad spora, ali uvijek dostižna. Dušan je primljen u Komunističku partiju tek februara 1942. godine, iako je — ruku na srce — bio komunist od prvih ustaničkih dana. To je dokazivalo svakodnevno, u borbenim akcijama i političkom djelovanju.

U maju 1942, kada su nastala ozbiljna previranja u nekim ustaničkim selima, Dušan je bio komandir 7. čete Bataljona „Iskra”. Mjesec dana nakon toga, osnovana je Udarna četa. Njen zadatak je bio suzbijanje četništva na ustaničkom području. Komandovanje tom jedinicom odabranih boraca, na opštu radost svih njenih pripadnika, povjерeno je Dušanu Rakiti. Nakon nekoliko uspješno izvedenih akcija te čete, prilike na terenu su stabilizovane. Ubrzo je uslijedila borba protiv četničko-domobranksih formacija kod zaseoka Rastika, u centru Dušanove „lugarske parohije”. Lijevi susjed njegovoj Udarnoj četi bio je Udarni bataljon 5. krajiškog NOP odreda. Pobjednik u predstojećem sukobu unaprijed se znao. Ali još prije početka pravog okršaja, jedan od svega nekoliko ispaljenih metaka smrtno je pogodio našeg dragog komandira i druga.

Nadomak njegove kuće — tada već zgarišta — u kojoj je proživio dugi niz godina, stajali smo tužni i ozlojedeni, ali istovremeno odlučni da se tog dana izuzetno borimo, kako bi izdajnici zapamtili naš rastanak sa drugom, junakom i divnim čovjekom.

Dušanovo veliko i hrabro ratničko srce, pogodeno tanetom ispaljenim iz dušmanskog oružja, prestalo je da kuca 28. juna 1942. Jedaaest godina kasnije, na zadovoljstvo svih njegovih saboraca i drugova, proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije.

Simo Popadić

STROJIČANI U USTANKU

Dok smo obavljali svoje svakodnevne poljske radove, 29. jula oko

14 časova odjeknulo je devet pucnjeva ispaljenih iz karabina sa tzv. Ciganske ravni. Prekinuo sam kosidbu i potrčao u tom pravcu, a za mnom i Svetko Popadić. U susret nam je dolazila djevojčica Zagorka Naerac, koju je lugar Dušan Rakita poslao da razglaši po selima vijest o dolasku srpske vojske i dosta Crnogoraca, kako je rekla, i da treba ići u napad na Jajce.

Nas dvojica stigosmo do kuće Rade Marijanca (Melentića) gdje smo zatekli Dušana Rakitu, Stevana Marijanca Kevana, domaćina kuće Radu i još nekoliko mještana iz sela Rastika. Odavdje smo, po nalogu Dušana Rakite, krenuli u Strojice, preko sela Rađana gdje su nam se priključili Sava i Stanko Unčanin, Riste Rađen i drugi.

U Strojicama smo našli Radu Marijanca. Nakon dogovora odlučeno je da se likvidira predstavnik ustaške vlasti u janjskoj opštini Milan Milovac i da se napadne žandarmerijska stanica u Glogovcu. Računalo se da u Glogovcu ima dosta oružja oduzetog od Janjana uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske.

To su bile prve ustaničke odluke Strojičana. Zaključeno je da se sutradan svi okupimo na zbornom mjestu na Kozilima. Dušan je, sa izvjesnim brojem ljudi, pošao da zauzmu Glogovac, ali su tamo prije njih stigli ustanci iz Natpolja i Kneževića. Međutim, ni oni nisu imali sreće, jer su žandarmi blagovremeno pobegli, a nije nadeno ni željeno oružje. Druga grupa Strojičana, u kojoj sam bio i ja, krenula je preko sela Lipovače, Rađana, Đukića i Popuža da obavijesti narod o ustanku i da, nakon toga, dođe na ugovorenog zbornog mjesto. U mojoj grupi koja je 30. jula u rano jutro stigla na Kozila bili su, pored drugih, Sava Unčanin, Cvijan i Krstan Milovac, Tode Đukić, Blagoje Đukić, Tode Popadić, Vojko Đukić, Miroljub Sakan, Pero Lekić, Đorđe Vuleta, Košta Gajić, Obrad Gajić, Trivun Đukić. Na Kozilima smo zatekli dosta ustnika iz Pljeve, a uskoro je pristigla i grupa boraca u kojoj su bili Rade i Dušan. O nekakvoj vojsci na Kozilima, o kojoj smo slušali pretходног дана, ni traga ni glasa.

Oko 9 časova održan je zbor ustanika na kojem su govorili Simo Šolaja i Rade Marijanac. Rade nas je obavijestio da je oslobođen Drvar, a mi bismo trebali da napadnemo i oslobođimo Šipovo.

Strojička grupa je brojala oko 35 ljudi i njome je rukovodio Rade Marijanac. Grupu su sačinjavali mladi borci koji su tek odslužili vojni rok, a bilo je i onih kojima to godine nisu dopuštale, na primjer Krsti i Cvijanu Milovcu, Vojku i Stanku Đukiću. U našoj grupi imali smo svega 7 do 8 pušaka i jedan pištolj.

Naša grupa smjestila se u Mujdžiće, u Lončareve kuće iznad sela. Tu smo ostali oko 10—15 dana. Negdje oko 20. avgusta preselili smo se u Glišića gaj. Neprijatelj je držao položaj na Sarićkoj kosi i iz straha cijele noći pucao. Danju su budno osmatrali naše položaje. Mi smo pjevali, a tu i tamo bismo ispalili po koji metak. Pošto nismo imali dovoljno vatrenog oružja, angažovali smo u Mujdžićima Simu Kovača i njegovog brata da nam prave kopljia. To hladno oružje dobro nam je došlo u predstojećim borbama.

U početku naših ustaničkih dana nismo imali formiranu vojni jedinicu sa tačno određenim nazivom. Bile su to grupe boraca koje su se dijelile na desetine. Kasnije je formirana četa. Sjećam se da nam je povremeno dolazio Nemanja Vlatković, kao što je išao i Pljevcima.

Na položajima u Glišića gaju napravljen je plan za ponovni napad na Šipovo, koji je uspješno izvršen 27. avgusta u zoru. Prilikom napada na Šipovo i Jezero, od Strojičana su poginuli Đurđ Vuleta, Pero Lekić i Obrad Gajić, a ranjen je Miroljub Sakan.

Mesud Hotić

SJEĆANJE NA RADU MARIJANCA

Roden je u janjskom selu Todorićima 1916. i imao je 27 godina kada su kuršumi njemačkih fašista ugasili život ovog istaknutog ratnika. Posljednje dvije godine Radinog života bile su ratne, pune neočekivanih zbivanja i nepredviđenih teškoća, ispunjene svakodnevnom teškom borbom za odbranu slobode i prava na ljudski život. Te dvije godine snažno su uticale na njegov razvoj i ubrzale uspon do zapaženog komandanta.

Rade potiče iz imućne seljačke porodice. Završio je geodetsku školu u Beogradu i Školu za rezervne oficire bivše jugoslovenske vojske. Rat ga zatiče u jedinici i nakon kapitulacije monarhističke Jugoslavije aprila 1941, uz dosta teškoća, Rade izbjegava zarobljeništvo i dolazi kući u Janj. Nastaju crni dani okupacije, a ustaše terorom i zvjerstvima otpočinju svoju zločinačku politiku istrebljenja srpskog stanovništva Janja i Pljeve. U to vrijeme Rade doznaće da je jedino Komunistička partija Jugoslavije digla zastavu borbe za oslobođenje zemlje od okupatora i domaćih izdajnika i bez kolebanja se opredjeljuje za tu borbu. U to vrijeme povezuje se sa učiteljem Nemanjom Vlatkovićem, jednim od organizatora ustanka u Janju i Pljevi, i s njim, kao i sa svojim prisnim drugom lugarom Dušanom Rakitom, uključuje se u pripreme za ustanak. Na vrijeme je sklonio nekoliko pušaka, pištolja i druge ratne opreme. Prije izbijanja ustanka ustaše ubijaju Radinog oca i on se sa puno brižnosti, u ovim izuzetno teškim danima, stara o šestoro maloljetne braće i sestara od kojih će se njih četvoro kasnije aktivno uključiti u oslobođilačku borbu.

Po izbijanju oružanog ustanka u Janju i Pljevi Rade se ističe ne samo svojom ličnom hrabrošću nego i vještinom komandovanja, zbog čega ga ustanici biraju za komandira, u to vrijeme partizanske Janjske čete, koju odmah angažuje i uspiješno vodi u borbi protiv ustaša na Sarićkoj kosi kod Šipova. Iako se gotovo svakodnevno vode borbe, ulazu se dalji naporci za vojničko organizovanje ustanika — Narodne vojske Janja i Pljeve, u čete i bataljone, pri čemu dolazi do izražaja Radino vojno iskustvo i znanje. On će u avgustu 1941. doživjeti izuzetnu čast da okupljenim borcima Janja i Pljeve izgovori tekst prve parti-

zanske zakletve kojom su borci izražavali svoju spremnost za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, ne žaleći svoje živote.

Ukoliko oružani ustank postaje organizovaniji i dinamika borbe sve veća, utoliko se sve više ispoljavaju Radine ljudske osobine i rukovodilačke sposobnosti. On je prije svega bio primjerno skroman i neposredan u ophodenju sa ljudima. Odluke koje donosi rezultat su saslušavanja mišljenja i prijedloga drugih ljudi koje energično i dosljedno sporovodi u život. Bio je strog i pravičan sa vrlo razvijenim osjećajem lične odgovornosti. Sve je to doprinjelo da je u narodu postao popularan, da su ga borci voljeli i cijenili.

Krajem avgusta 1941. učestvovao je u razradi plana za napad na Šipovo, Jezero i Mrkonjić-Grad. Od 27. do 31. avgusta 1941. oslobođena su ova mjesta, uništeno i zarobljeno na desetine neprijateljskih vojnika i zahvaćen značajan plijen u naoružanju i opremi. Od kakvog je to značaja bilo za slabo naoružane ustanike, nije potrebno isticati. Oslobođena teritorija je znatno proširena i stvoreni su povoljniji uslovi za dalje razvijanje oslobođilačke borbe.

Već prvih dana septembra 1941. udružene njemačke i ustaško-domobranske snage preduzele su ofanzivu na oslobođenu teritoriju Janja i Pljeve sa ciljem da terorizmom unište ne samo ustanike nego i narod toga kraja sa svom njegovom imovinom. Borba se vodila na život i smrt, neprijatelj je žario i palio ostavljajući za sobom pustoš i na stotine pobijenih nevinih ljudi. U toj situaciji snažno je zračio lik Rade Marijanca, koji se odlučio da sa svojom jedinicom vodi neravnopravan boj protiv nadmoćnog neprijatelja. Na Kozilima se spaja sa ustanicima koje vodi legendarni Simela Šolaja i u najkritičnijoj situaciji za ustanike Narodna vojska Janja i Pljeve uspijeva, pod njihovim rukovodstvom, da razbije neprijatelja i protjera ga ka Šipovu, a zatim ka Jezeru.

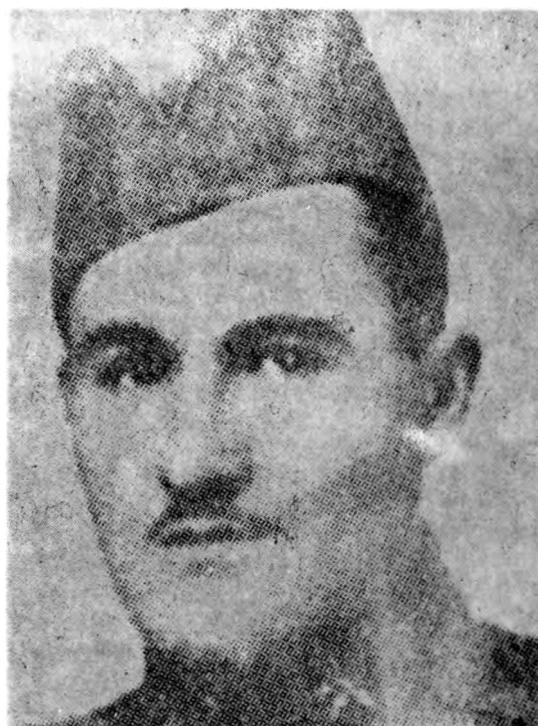
Ova pobjeda gromko je odjeknula ne samo u Janju i Pljevi nego i šire. Ona je snažno djelovala na moral naroda i osjetno uticala na prliv boraca. Ustanak je dobio novi zamah bez obzira na teške posljedice neprijateljske ofanzive. Usljedili su novi napadi na Jezero, Mrkonjić-Grad, Donji Vakuf i dr. Rade je bio svuda u prvim borbenim redovima i u borbi za Donji Vakuf ranjen je u nogu.

U oktobru 1941. postavljen je za zamjenika komandanta 3. NOP odreda, a u februaru naredne godine postao je njegov komandant. Na toj dužnosti, izuzimajući dvadesetak dana aprila 1942, kada je sa novoformiranim Udarnim bataljonom krstario oko Mrkonjić-Grada i na Manjači vodeći borbe sa četnicima, Rade je ostao sve do formiranja 7. krajiskog brigade, decembra 1942. godine.

Pojava četnika i njihova otvorena saradnja sa okupatorom i ustašama na području 3. krajiskog NOP odreda u proljeće 1942. izazvala je ozbiljne nedoumice i kolebanja kod izvjesnog broja boraca u odredu. Rade je imao značajnu ulogu u raščišćavanju nastalog stanja i mnogo je doprinio da zavedeni ljudi nađu pravi put. Zahvaljujući njegovom angažovanju, najveći broj zavedenih napuštao je četnike i stupao u partizanske jedinice.

Druga polovina 1942. osobito je dinamična po događajima i aktivnostima na području 3. krajiskog NOP odreda, jer su u to vrijeme na ovo područje stigle proleterske brigade sa Vrhovnim štabom. Rade je

25. jula 1942. imao svoj najradosniji trenutak kada je u Donjem Malovanu podnio izvještaj Vrhovnom komandantu Josipu Brozu Titu. Uslijedile su teške i iscrpljujuće borbe na Kupresu, a zatim na širem jajačkom području u kojim zajedno sa proleterskim jedinicama učestvuju i jedinice Radinog odreda. U kontaktu i u zajedničkim akcijama sa proleterskim brigadama on stiče nova iskustva, postaje kao komandant samostalniji i realniji u procjeni zbivanja koje je donosila ratna situacija. U to vrijeme doživjeće, kako je znao isticati, i najteže trenutke u svom dotadašnjem ratničkom životu. U junu 1942. poginuo je Dušan Rakita, komandir Udarne čete, i to neposredno pošto se digao iz zajedničkog zaklona da bi izvršio Radino naredenje, a kasnije legendarni Simo Šolaja, Dušan Metlić i dr. Smrt ovih boraca Rade je teško preživljavao i još jednom je morao da shvati svu okrutnost nametnutog rata koji će odnijeti i njegov život. Ali valjalo je produžiti borbu za dobro i sreću svoga napačenog naroda.

Rade Marijanac

Komandu nad 7. krajiškom brigadom Rade je primio uoči četvrte neprijateljske ofanzive, u kojoj su okupatori i kvislinci namjeravali da po svaku cijenu unište „Titovu državu”, kako su Nijemci nazvali oslobođenu teritoriju u Bosni i Hrvatskoj. Međutim, iako tek formirana, brigada je izdržala sva iskušenja ove neprijateljske ofanzive. Rade je vjerovao svojim borcima i tvrdio da napuštanje Bosanske krajine, njihovog šireg zavičaja, neće negativno uticati na borce, da su oni već prekaljeni ratnici, riješeni da istraju do konačne pobjede. Svoju tvrd-

nju temeljio je na odličnom poznavanju gotovo svakog borca, njegovih mana i vrlina. Ćak i kad mu je neki od njih oponirao, što se rijetko dešavalo, nije sumnjao u njegovu spremnost da izvrši naređenje. Kako od boraca tako i od starješina tražio je maksimalne napore i u svim situacijama svojim primjerom ukazivao kako to treba ostvariti.

Stizao je na borbene položaje svojih četa i bataljona i pomagao neiskusnijim starješinama u pripremanju i izvođenju borbenih akcija. Posebnu pažnju posvećivao je ranjenicima i bolesnicima. Sve se ovo veoma pozitivno odražavalo na borbeni moral brigade u cijelini.

Svojim stavom i odnosom, svojom sposobnošću komandanta, Rade je dao velik doprinos uspjesima brigade na njenom borbenom putu. Već prvih dana četvrte neprijateljske ofanze ve brigade je uspješno zadržavala nastupanje nadmoćnih njemačkih snaga od Banjaluke i Sanskog Mosta. A poslije borbi kod Mrkonjić-Grada i Čardaka, na Hrbljinama, na Borovoj glavi kod Livna, u borbama kod Šujice, odlukom Vrhovnog štaba ušla je u sastav Glavne operativne grupe NOVJ, koja je nakon bitke na Neretvi i ofanzive kroz Hercegovinu i Crnu Goru stigla do legendarnog poprišta na Sutjesci.

Rade je smjelo i sa puno umještosti predvodio brigadu u borbama protiv četnika na Čelebiću, Sinjajevini i Vratlu u kojima se brigada posebno istakla brzinom i odlučnošću djelovanja kojima je doprinijela razbijanju četnika. U izuzetno napornom maršu sa obala Morače prema Hercegovini brigada se gotovo iz pokreta sukobila s njemačkim snagama koje su vršile opkoljavanje glavne operativne grupe sa ranjenicima. U odsudnoj fazi pete neprijateljske ofanze — bitke na Sutjesci, brigada je držanjem Pivskog Javorka, gdje je stigla usiljenim maršem, i u posljednjem trenutku, spriječila njemačke snage da zaposjedu ove položaje i presijeku odstupnicu Glavnoj operativnoj grupi sa Vrhovnim štabom. Bila je to borba prsa u prsa, uz silovite juriše sa obje strane. Izgledalo je da je situacija bezizlazna, ali su borci dobijali neku posebnu snagu jer su u stroju vidjeli svog komandanta Rade i čuli njegov odlučni glas. Rade je bacao bombe, iz mašinice tukao Nijemce koji su jurišali kao razjarene zvijeri. Slično je bilo i kod Milin-klada kada je 7. krajiska brigada bila na bočnom obezbjedenju Vrhovnog štaba. Obilazeći jedinice Rade je govorio borcima:

— Drugovi, moramo izdržati, Tito i Vrhovni štab još nisu prošli.

I brigada je i ovaj zadatak uspješno izvršila.

Komandujući jedinicama sastavljenim od više nacionalnosti on je izuzetnu pažnju posvećivao bratstvu i jedinstvu. To je još više povećalo njegov ugled i ljubav boraca. Svakodnevno se djelom potvrđivao kao komunist i revolucionar.

Rade je poginuo početkom jula 1943. kod sela *Tareva*, u istočnoj Bosni. Nijemci su iznenada napali štab brigade i Rade je štiteći odstupnicu svojim drugovima pokošen hicima iz neposredne blizine. Tada je već imao čin potpukovnika. Za narodnog heroja Jugoslavije proglašen je 20. decembra 1951. i ovo visoko priznanje odato je odlučnom, sposobnom i hrabrom komunistu i komandantu, čijeg se uzornog lika sjećaju svi njegovi ratni drugovi i narod ustaničkog Janja i Pljeve.

Ljubomir Cumbo

POČETAK USTANKA U BABIĆIMA

Polovinom aprila 1941. u Babićima se pronio glas da od Strojica nailazi velika jedinica bivše jugoslovenske vojske, vjerovatno neki puk. Mnogi stanovnici iz sela i zaselaka sa tog područja izlazili su na najpogodnija mjesta da vide vojsku.

Nakon dužeg odmora kod Tešića kuća, dio tog puka nastavio je marš preko Barica, u pravcu Male Ljuše i Krive jeline. Nije mi poznato jesu li uspjeli da u takvom sastavu pređu rijeku Vrbas, ali sam video da se vojnici teško kreću i da bacaju dijelove opreme. Neki su, čak, bacali ili poklanjali mještanima naoružanje i municiju.

Bio sam u grupi mladića koja je pratila tu jedinicu od Tešića do Joviševića kuća. Uzimali smo sve što su vojnici bacali ili nam davali, a najviše bombe, municiju i dijelove odjeće. Neki su, koliko se sjećam dobili i puške.

Kući sam se vratio sa dvije bombe, 39 metaka i bajonetom (nož koji se stavlja na pušku). Vidjevši to, moj otac se naljutio i rekao mi da sve odmah nosim iz kuće, govoreći da zbog toga oružja možemo izginuti. Obećao sam mu da će bombe i municiju sutradan baciti u duboku jamu na pošumljenom pašnjaku zvanom Bliznice. Međutim, prevario sam ga. On je ujutru otišao s jednim komšijom da ore, a ja sam svoj plijen zakopao u bašti kraj kuće. Bombe i municiju stavio sam u jednu limenu kantu da ih ne bi zahvatila rđa.

Jednog majskog pazarnog dana posao sam sa ocem u Jajce. Na ulasku u grad, na djelimično oštećenom Plivskom mostu stajao je njemački vojnik i kontrolisao prolaznike. Vodeći konja, radoznao sam zagledao dobro odjevenog i utegnutog Nijemca. Čim nas je propustio da prodemo, upitao sam oca šta znači neobični krst na njegovoj odjeći. Otac je odgovorio da će mi to kasnije reći i opomenuo me da požurim. Toga dana smo u Jajcu vidjeli dosta njemačkih vojnika, a najviše na raskršćima. Na povratku kući imali smo nekoliko saputnika. Naš razgovor se uglavnom odnosio na situaciju u gradu i postupke -fašista. Pošto sam bio mlad i neupućen u politiku, upitao sam jednog komšiju zašto su Nijemci došli u Jajce i koliko će tamo ostati. Smatrao sam da on to zna, jer je već bio odslužio vojni rok. Međutim, komšija mi je odgovorio da to još niko ne zna, odnosno da sve zavisi od dogovora

naše vlade s njemačkom vladom. Objasnjenje je, očigledno, bilo bez ikakve realne osnove, ali ja tada to nisam umeo da zaključim.

Ubrzo su počele pristizati vijesti o ustaškom teroru. Tako sam jednog junskega dana, okopavajući usjeve Miljanu Šainu sa još petnaestak učesnika mobe, za vrijeme ručka doznao mnoge pojedinosti o vršljanju tih izdajnika po janjskim selima. Cilj im je bio da od seljaka pokupe oružje, municiju i vojnu opremu, pa su vršili detaljne pretrese i maltretirali one koji su im bili najsumnjiviji. Već su ostvarivali i prijetnje izražene u prethodnim upozorenjima — odvodili su i ubijali ljude kod kojih su pronašli skriveno naoružanje. Saznavši sve to, počeo sam ozbiljno da razmišljam o svojim zakopanim mećima i bombama. Zvјerski postupci ustaša nisu pokolebali većinu Janjana, ali je bilo i malodušnih. Vidio sam, na primjer, da je jedan čovjek iz Pribeljaca natovario na konja velik broj pušaka (kao cjepanice drva) i otjerao ih prema žandarmerijskoj stanici u Glogovcu.

Mnogi seljaci su znali ili pretpostavljali ko krije oružje i municiju. To je bila česta tema njihovih međusobnih razgovora, naročito u malim grupama, ali se nije desilo da neko neprijatelju oda tajnu. Da bi lakše sakrio pušku, rezervni podnarednik bivše jugoslovenske vojske Manojlo Cumbo odbio joj je kundak. Kad se počelo pričati o pretresima, on je pušku izvadio iz skrovišta u štali i zakopao je na jednoj udaljenoj njivi.

Početkom jula, u našu kuću došle su dvije ustaše. Jednog od njih prepoznali smo odmah, jer je 1940. kod nas rezao balvane. Čim su sjeli, ne odlažući puške, onaj „poznanik“ je strogo naredio mojemu ocu:

— Pare na sunce!

Otac je bio očigledno iznenađen. Pokušao je da se opravda, ali je ustaša ponovio svoj zahtjev.

— Pare na sunce! Ovo sam čekao 20 godina i, evo, dočekao a potom udario oca kundakom puške dva puta.

Sve se, ipak, dobro završilo. Ustaše su otišle iz kuće, a mi smo ostali živi.

Oko 15. jula počelo se govoriti o narodnim ustancima u pojedinim krajevima naše zemlje. Ti dogadaji su predstavljeni u raznim verzijama. Jedni su pričali da u Srbiji kralj Petar i vlada vode organizovanu borbu protiv Nijemaca. Drugi su pominjali Komunističku partiju, ističući da je dobro što ona rukovodi ustankom, jer će poslije pobjede nastati jednakost. Imućniji seljaci počeli su već tada da se pribjavaju za svoju imovinu. No takvih je bilo malo.

Dvadeset petog jula, u daljini se čula puonjava, ali niko nije znao šta se događa i ko puca. Već 29. jula prije podne pucnji su odjeknuli sasvim blizu, kod Dragnića podova. To je ljude uznemirilo i uplašilo. Mnogi su prekinuli poslove na svojim njivama i livadama, u želji da što prije saznaju šta se dešava.

Prvu istinitu vijest u Babiće i obližnje zaseoke donio je Milan Radovanac, tadašnji opštinski pisar u Strojicama. On se pojavio od Tešića kuća nešto oko 16 časova. Kad smo ga sačekali kod košare Sime Kovačića, rekao nam je da se narod diže na ustanak, ističući da su već počele borbe u Drvaru, Bosanskom Petrovcu i drugim mjestima. Ipak,

nikome u Janju, osim malom broju tadašnjih članova Partije, nije bilo dovoljno jasno šta se zbiva.

Saznavši vijest o ustanku, Manojlo Cumbo se oko 17 časova, sa livade na kojoj je kosio travu, prvi oglasio pucnjem iz svoje puške bez kundaka. Ukrzo je učestala pucnjava bez ičijeg znanja i uputstva.

Naveče su se ljudi okupljali i razgovarali o novonastaloj situaciji. Ali pošto niko nije bio siguran šta slijedi, većinu je obuzimao strah. Međutim, iste večeri organizovano je prikupljanje ljudi radi napada na žandarmerijsku stanicu u obližnjem Glogovcu. U tu akciju krenuo je velik broj muškaraca sposobnih za borbu, ali sa vrlo malo pušaka. Moj otac i ja priključili smo se toj grupi. Kad smo stigli do prvih mlinova na rječici Glogovcu, otac mi je naredio da se vratim kući, uz obrazloženje da će tamo biti opasne pucnjave. Sutradan sam saznao da su žandarmi uspjeli da pobjegnu ispred napadača.

Nekoliko narednih dana iskorišteno je za formiranje ustaničkih četa. U te jedinice primani su uglavnom ljudi koji su odslužili vojni rok. Vatrenog oružja imali smo vrlo malo, pa su mnogi ustanici bili naoružani kopljima koja je izradivao seoski kovač Jovo Tešić u svojoj radionici. Jovo je koplja većinom kovao od starih kosa. Bila su duga oko 50 centimetara, a sa drvenim nasadom gotovo dva i po metra. Majstor je izradivao kopla samo onima koji obezbijede odgovarajući materijal. Meni je skovao dobro koplje od kose koju sam mu donio. To oružje nosio sam u akciji rušenja pruge ispod Doganovaca i prilikom napada na Donji Vakuf.

Koplja koja je pravio Jovo Tešić ustanici su koristili kao oružje sve do kraja avgusta 1941. godine, odnosno do oslobođenja Šipova i Jezera. Tada su naše jedinice, koliko se sjećam zaplijenile 2 artiljerijska oruđa, 6 mitraljeza, 12 puškomitrailjeza i oko 250 pušaka. Ipak, još uvijek nismo imali vatrenog oružja za svakog borca. Najmlađi su zadrgali svoja kopla — čekajući novu pogodnu priliku da dobiju puške.

Spiro Jovišević

NARODNI HEROJ MILAN ILO

Kao i mnogi drugi komunisti-revolucionari, Milan Ilić je bio ne-pokolebljiv borac protiv svega što je gušilo slobodu i sputavalo napredak. Odlikovao se poštenjem, skromnošću, druželjubivošću, upornošću, hrabrošću i drugim vrlinama. Odan svom narodu i Komunističkoj partiji, služio je za primjer svojim saborcima, posebno omladincima. Najprije u suprotstavljanju nenarodnom režimu monarho-fašističke Jugoslavije, a potom u borbi protiv okupatora, ustaša i četnika.

Milan je rođen 1921. u janjskom selu Pribeljcima, opština Šipovo. Kad je dorastao za školu, ozbiljno je shvatio đačke obaveze i s ljubavlju prihvatio knjigu. Bio je jedan od najboljih učenika pribeljačke osnovne škole. Svom ocu Simi donosio je crvene karte, koje su dobijali samo odlični đaci. Njegovu nadarenost zapažali su i seljaci. Isticali su da sazrijeva brže od svojih vršnjaka.

Volio je da čita razne knjige, interesovao se za mnoge probleme i zbivanja. To je posebno zapažao njegov prvi učitelj Otmar Križ, koji je bio pristalica naprednog radničkog pokreta. Zato je često razgovarao s njim, odabirao mu literaturu i upućivao ga u život. A kad je Milan završio osnovnu školu, predložio je njegovim roditeljima da ga upute u srednju. No siromaštvo porodice to nije dozvoljavalo. Milan je morao ostati kod kuće, ali nije odustao od čitanja knjiga i druženja sa odraslima. Trud je, ipak, urodio plodom nekoliko godina kasnije. Roditelji su ga 1936. upisali u Dopisnu školu, odnosno na tzv. Vidovićev tečaj u Sarajevu gdje se srednjoškolsko gradivo moglo privatno polagati. Milan je uporno učio istovremeno čuvajući stoku, a u Sarajevo je odlazio samo u vrijeme ispitnih rokova. Tečaj je završio za dvije godine, i to sa odličnim uspjehom.

U želji da proširi svoja znanja, kasnije se upisao na zadružni kurs. Tada je postao vatreni pristalica Zemljoradničke stranke, vjerujući da će ona (kao opoziciona) uspješno riješiti „seljačko pitanje” u Kraljevini Jugoslaviji. Napredni učitelji Nemanja Vlatković (u Pribeljcima od 1938) i Srećko Nedeljković (u Grbavici od 1939, tada već član KPJ) zapazili su Milana Ilića kao pametnog i borbenog mladića, ali i to da lutajući traži sebe i svoje ideale. Mnogo puta su razgovarali s njim,

satima raspravljali o tadašnjim društvenim problemima, sve dok Nedeljković nije uspio da mu razbije iluzije o Zemljoradničkoj stranci. Milan je shvatio suštinu borbe radničke klase i opredijelio se za nju — zauvijek i nepokolebljivo. Pošao je u akcije sasvim preporođen. Osnivao je u janjskim selima čitalačke grupe, rukovodio pokretnom bibliotekom, okupljaо око sebe najnaprednije omladince. U početku je najviše radio s Dušanom Malinovićem, Dušanom Ilićem i Gojkom Joviševićem. Do njegovih ruku dolazi i marksistička literatura, koja mu pomaže da produbi saznanja o borbi radničkog pokreta.

Januara 1941. primljen je u KPJ. Uključio se u rad janjske ćelije, koju je novembra prethodne godine osnovao Srećko Nedeljković, u dogovoru s rukovodiocem jajačke partijske organizacije Jusufom Filipovićem. U toj partijskoj organizaciji bili su još Vid Radman, Radomir i Stojan Mitrić. Kad je nešto kasnije osnovana partijska ćelija i u Pribeljcima, čiji je sekretar bio Nemanja Vlatković, Milan je postao njen član.

Prijem u Partiju uticao je na Milana da se angažuje još intenzivnije i svestranije. Pored ostalog, uspješno je izvršio partijski zadatak da u Pribeljcima oformi omladinski aktiv, koji je ubrzo prerastao u skojevski. U taj aktiv uključeni su Dušan, Đorđe, Ilija, Svetko i Spiro Ilić, Simo Bojbić i još neki omladinci, a Milan im je bio sekretar. Doprinosio je i osnivanju omladinskih i skojevskih aktiva u drugim selima.

Aprila 1941. godine, neposredno poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, kroz Janj su prolazile neke jedinice bivše vojske. Demoralisani vojnici, prepušteni sami sebi, bacali su oružje ili ga prodavali budzašto. Milan je uticao na seljake da uzimaju i skrivaju to oružje, ističući da će im ono uskoro zatrebati. On je i sam to činio, po direktivi Partije, prikupljajući istovremeno i podatke koliko je oružja sačuvano i kod koga se ono nalazi.

Ubrzo je za njegovu aktivnost saznala i tek uspostavljena ustaška vlast. Grupa fašističkih slуга upala je jednog dana u selo i uhvatila Milana. Iako su ga tukli, tražeći da kaže ko krije oružje, on je odlučno izjavio da ne zna ništa o tome. Što se tiče oružja koje je on lično skrивao, detalji su bili poznati jedino Nemanji Vlatkoviću.

Zahvaljujući partijskim vezama, Milan je saznao da ga ustaše ponovo traže. Naime, njegov tetak Spiro Jevtenić, podvrgnut svirepom mučenju, priznao je agentima ustaške policije da Milan zna gdje se kriju komunisti iz Jezera i Jajca koji su po direktivi Partije pobegli u Janj čuvši za napad Njemačke na Sovjetski Savez. Iako svjestan šta ga očekuje, mladi komunist je odlučio da sačeka izrode. Smatrao je da će ustaše, ako on pobegne, uhapsiti njegovog oca ili nekoga od rođaka, kojima je takođe bilo poznato da se odbijegli komunisti kriju u čučkovinama. Bojao se, u stvari, da bi neko od njih, izložen mukama, mogao odati tajnu, a u sebe je bio siguran.

Banditi su jedne noći došli u Milanovu kuću i odmah počeli da ga tuku i muče. Međutim, vidjevši da je to bezuspješno, ustremili su se na njegovu suprugu Milevu, a potom na oca Simu i strićeve Danu i Đuru. Ubrzo su Milana i njih trojicu otjerali prema čučkovinama. Sa sobom su gonili i ranije uhvaćenog Špiru Jevtenića. Kad su stigli u

čučkovine, naredili su Tri vuni Jevtenić da im pripremi doručak. Milan je odbio ponuđenu hranu, rekavši da ne želi jesti sa izrođima. Bio je sav krvav i modar, a na sebi je imao samo donje rublje i košulju.

Iz čučkovina su pošli prema Mrčaju. Kad su naišli na jednu kajugu, zlikovci su natjerali Milana i Špiru da zaplivaju u prljavu vodu. Tukli su ih štapovima po glavi, tražeći da prokažu komuniste. Potom su Milantu ložili vatru na grudima i zabijali mu eksere pod nokte, ali nisu uspjeli iznuditi priznanje.

Milan Ilić

Sličnom mučenju Milan je podvrgnut i u Jezeru, gdje je dotjeran u zatvor. No sve je bilo uzaludno — ostao je čvrst, pa čak je i prkosio izdajnicima. Kad mu je jedan ustaša dobacio novine i rekao: „Čitaj šta piše o njemačkom napredovanju kroz Ukrajinu”, on ga je prezirivo pogledao, odgurnuo novine i kazao da takvu štampu ne zna čitati. Ubrzo su za njegovu izdržljivost i „drskost” saznale i ustaške glavešine u Jajcu i Travniku. Prosto ne vjerujući da neko može sačuvati tajnu poslije toliko mučenja, neki od njih su došli da i lično vide „to čudo od čovjeka”. Veoma iscrpen i prljav, Milan nije na njih ostavio utisak nekakvog neustrašivog komunista. Posumnjali su u njegov zdrav razum i obratili se ljekaru za stručno mišljenje. U želji da ga spase, dr Ibro Brkić je izjavio da je riječ o „neuračunljivom mladiću”.

Kasnije su ga ustaše izvodile iz zatvora da čisti ulicu. Ocijenivši šta je njegova jedina šansa da izade iz tog zvjerinjaka, stalno je glumio

ludog čovjeka. Neko je javio ustaškim starješinama kako se on ponaša, pa je jedan od njih naredio da ga odmah puste iz zatvora i najure kući.

Kad se vratio u Janj, vidio je da su njegovi drugovi formirali ustaške jedinice i otpočeli borbu. Uprkos želji da im se odmah pridruži, poslušao je ustaničke rukovodioce koji su insistirali da se prvo kod kuće okrijepi i zalijeći povrede. Ali Milan nije mogao dugo mirovati. Došao je u Podobzirsku četu već poslije desetak dana. Vukla ga je želja da se što prije uljuti u borbene akcije, a i da doprinese učvršćenju novoformiranih jedinica.

Početkom septembra 1941. udružene njemačke i ustaško-domobranske snage otpočele su sa svih strana ofanzivu na slobodnu teritoriju Janja i Pljeve. Podobzirska i Ljušanska četa vodile su borbu na pravcu pema Vincu i Doganovicima. Milan se neustrašivo prebacivao sa položaja na položaj, hrabrio svoje drugove da izdrže i jurišao među prvima. Odbili su nekoliko naleta znatno brojnije i bolje naoružane ustaške rulje. No iznenada je stigla vijest da su se naše jedinice 3. septembra morale povući sa Gorice prema Vitorogu. Usljedilo je i naređenje da se i ove dvije čete povuku u istom pravcu. Milan je to teško prihvatio, jer su borci ispoljili odlučnost i sposobnost da zadrže svoje položaje. Iako i sam tužan, putem je tješio borce i govorio im da je to samo taktički potez. Tvrđio je da će ustaničke jedinice ponovo krenuti u napad i protjerati neprijatelje iz Janja i Pljeve. To se ubrzo i obistinilo.

Prilikom reorganizacije i jačanja ustaničkih jedinica formirani su bataljoni „Vasa Pelagić“ i „Iskra“, u sastavu 3. krajiškog NOP odreda. Tada je Miljanu Iliću, kao izgrađenom i smjelom komunistu, povjerena dužnost političkog komesara 3. čete Bataljona „Pelagić“. On je do kraja 1941. sa svojom četom učestvovao u mnogim borbenim akcijama, kao što su bile napad na Donji Vakuf (21. novembra), borba kod Rastićeva — nedaleko od Kupresa (2. i 3. decembra), rušenje željezničke pruge između Jajca i Donjeg Vakufa... Uvijek je bio u prvoj borbenoj liniji, djelovao ličnim primjerom.

Krajem 1941. i početkom 1942. oformio je u svojoj četi partijsku celiju i skojevski aktiv. Istovremeno je doprinosio jačanju političkih aktivnosti u selima, sarađujući sa Nemanjom Vlatkovićem, Radomirom Mitićem, Mustafom Ganibegovićem, Teufikom Kadićem, Esadom Ademovićem i drugima. Znao je dobro da ocjeni ko je „sazrio“ za prijem u KPJ ili SKOJ, a koga treba još pripremati i usmjeravati.

Januara 1942. postavljen je na dužnost zamjenika političkog komesara Bataljona „Pelagić“, umjesto tek poginulog Mustafe Ganibegovića Ganije. Nešto kasnije određen je za komesara jedne čete u novoformiranom Udarnom protivčetničkom bataljonu Bosanske krajine, koji je ubrzo ušao u sastav 1. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade. Sa svojom novom četom odlučno se borio protiv četničkih bandi oko Mrkonjić-Grada i na Manjači, a potom i protiv udruženih njemačkih i ustaških jedinica kod Piskavice, na putu Banjaluka—Prijedor.

Ćim se iz Udarnog bataljona vratio na područje Janja, ponovo je postavljen za zamjenika političkog komesara Bataljona „Pelagić“, a istovremeno je bio i član Sreskog komiteta KPJ za Jajce. Njegov bataljon je u to vrijeme vodio značajne borbe oko Jajca, Jezera, Šipova i

Kupresa. Kao partijski rukovodilac, Milan je često obilazio čete, održavao sastanke s komunistima i skojevcima prije, u toku i poslije akcija, kritikovao slabosti i isticao pozitivne rezultate. Veliku pažnju posvećivao je i teoretskom radu, čime je znatno doprinosio uzdizanju partijsko-političkog kadra. Svojim pravilnim stavovima i praktičnim djelovanjem značajno je doprinosio razobličavanju četničkih i ustaških zločina. Borcima i narodu ukazivao je da muslimanski i hrvatski živalj ne treba poistovjećivati sa ustaškim zločincima, te da pošteni Srbi nemaju nikakve veze sa četničkim bandama koje upadaju u muslimanska i hrvatska sela i ubijaju nevino stanovništvo.

Krajem septembra 1942. predstoјao je napad na Jajce. Štab Bataljona „Pelagić“ užurbano je vršio pripreme za taj poduhvat. Milan je uoči napada, pred bataljonom postrojenim ispod Gorice, rekao:

— Večeras ćemo napasti Jajce. Ne treba zaboraviti da je neprijatelj dobro naoružan i učvršćen. Naš bataljon će napadati zajedno sa proleterima. Ne bismo se smjeli osramotiti, odnosno zaostati iza njih u borbi. Na čelu bataljona jurišaće štab. Možda će neko od članova štaba poginuti. Možda će to biti komandant, možda komesar, a možda i ja. No vi se nemojte obazirati na to, već se borite i jurišajte dalje, sve dok ne zauzmete cijeli grad ...

Predveče je Bataljon „Pelagić“ krenuo prema Jajcu. Sve se odvijalo prema planu: zauzeli smo neprijateljske položaje oko Vinca i Bravniča, a u cik zore zaposjeli hemijsku fabriku i izbili do Plivskog mosta. U prvoj borbenoj liniji nalazio se partijski rukovodilac bataljona Milan Ilić. Bio je zaklonjen iza jedne stijene, ali je imao dobar pregled nastupanja svoje jedinice. Na jednom je primjetio da je streljački stroj zastao. Znajući da to može biti sudbonosno, jurnuo je naprijed i povikao: „Moramo zauzeti svaku kuću iz koje nam neprijatelj pruža otpor!“

Kao da su čekali samo njega, borci su silovito krenuli naprijed. Na Travničkoj kapiji iznenada se pojavio oklopni automobil, koji je odmah krenuo preko mosta, prema nama. Osuli smo vatru po njemu, ali su se zrna samo odbijala od čelika. Mitraljez iz te gvozdene mašine tukao je streljački stroj bataljona. Borci su zauzimali sigurnije zaklone i pojačavali vatru. Ali blindirano „čudo“ je napredovalo. Jedan rafal zahvatio je Milana ispod pasa. On se uhvatio za stomak, posrnuo i pao na zemlju. Pritrčali smo mu i povukli ga u zaklon. Jako je krvario i grčio se od bolova, ali nije ni jauknuo. Drugovi su ga stavili na nosila i odnijeli prema Bravnicama. Bataljon je nastavio borbu još većom žestinom i ubrzo prodro u centar grada. Jajce je oslobođeno 25. septembra u popodnevним časovima. Bataljon „Pelagić“ izvršio je zadatak u potpunosti.

Milan je izdahnuo na putu za Bravnice. Sve dok je bio pri svijesti, interesovao se za tok borbe. Njegovo mrtvo tijelo odneseno je u Pribeljce i sahranjeno na seoskom groblju.

Kasnije su kosti narodnog heroja Milana Ilića prenesene u dvorište Osnovne škole u kojoj je bio odličan đak. Škola nosi njegovo ime.

Trivun Jovišević

CRVENA ZASTAVA NA TODINOJ MAGAZI

Krajem jula 1941. buknuo je narodni ustanak u Drvaru i Podgrmeču, na Kozari i u drugim područjima. Pucnji su dopirali i do našeg Janja, do mog rodnog sela Podobzira.

— Sovjetski Savez ratuje već više od mjesec dana. Eto, i mi ćemo ratovati s njim. Ne smijemo dozvoliti zajedničkom neprijatelju da nas porobi i uništi — reče neko od okupljenih ljudi ispred dućana Tode Malinovića.

Dok smo tu razgovarali o najnovijim događajima, do nas dotrča Milenko Malinović Bego. Skinu pušku s ramena i povika iza svega glasa:

— Stigli su Rusi na Popuže! Eno, dijele oružje i vojnu odjeću! Ko to nema, neka odmah ide da se snabdi!

Neko iz grupe postavi Milenku pitanje:

— Otkud da Rusi dođu baš na Popuže, pobogu brate?!

Popravivši kapu, Milenko se brzo snade:

— Spustili se iz aviona padobranima, brate moj dragi! Zar niste čuli avion? Cijelu noć je kružio iznad Janja!

Ljudi su se čudili kako to da niko osim Milenka nije čuo avion. Ja sam ga posmatrao i u sebi pjevušio stihove koje sam ranije čuo od Milana Ilića:

„Oj Rusijo, majko mila
ti si uvijek s nama bila ...“

Pala mi je na pamet i priča Nemanje Vlatkovića o crvenoj zastavi, simbolu radničke klase. Takvu zastavu — sa srpom, čekićem i petokratkom zvijezdom — ima i SSSR. Pomislio sam da bi je trebalo negdje naći i staviti tu, na mjesto gdje se ustanici okupljaju, ali nisam bio siguran kako će Nemanja reagovati kad stigne. Ipak, odlučio sam da odmah pripremim sve što je potrebno. Zato sam ušao u Todin dućan i upitao ga ima li crvenog platna od kojeg Janjanke prave krmeze (male crvene marame koje su žene nosile ispod bijele bošće). Odgovorio mi je potvrđno, a onda, kao da se nečega prisjetio, upitao me sa čuđenjem:

— Šta će ti toliko platno?! Ko će to da mi plati?

— Tebi će platiti Nemanja kad dođe.

Tode je, nakon kraćeg oklijevanja, skinuo sa police veliku trubu platnu i odsjekao mi koliko sam tražio. Zgrabio sam platno i izašao napolje.

Pronašao sam jedan dugački kolac (umjesto koplja) i na njega pričvrstio platno. Potom sam se popeo na tavan Todine kuće, istakao tu improvizovanu zastavu kroz prozorčić i pričvrstio je. Barjak se zavijorio na vjetru i privukao poglede okupljenih ljudi. Na pitanje nekih mojih seljana šta on predstavlja, odgovorio sam im:

— Sa ovakvim barjakom ići ćemo u borbu i tući Nijemce, Tali-jane i ustaše. Nemanja svakog časa treba da dode ovamo. Vjerujem da će vam i on isto reći.

Nemanja je stigao pred sam zalazak sunca. Prisutni ljudi su ga odmah opkolili i počeli se raspitivati o ustanku. Više se ne sjećam šta im je sve govorio, samo znam da je pominjao direktivu za ustanak i potrebu dobrog organizovanja narodne vojske. A kad mu je neko iz mase pokazao zastavu koja se vijorila na Todinoj magazi, bio je prijatno iznenađen. Javio sam mu se odmah čim je upitao ko je to učinio. On mi je čestitao i rekao da će se i sām boriti pod takvim barjakom.

Te večeri je Nemanja otišao za Pribeljce. Ustaničkoj vojsci Janja stalno su pristizali novi borci. Već sutradan, oformili smo Podobzirsku četu. Za njenog komandira izabrali smo Petra Crepulju Pepu.

Tode Milovac

HAPŠENJE SELJAKA IZ VOLARA I GORICE

Nekoliko dana prije ustanka u Janju i Pljevi, ustaše iz sela Volara odvele su u zatvor mnoge Srbe. Među njima je bilo i dosta ljudi iz mog sela — Gornjih Volara. Jednog dana (čini mi se da je to bilo 28. jula) pošao sam s nekolicinom svojih komšija u selo Volare, ali su nas ustaški stražari dočekah i vratili natrag. Bili su to mještani, seljaci, koji su slijepo primili ustaško oružje i postali sluge okupatora. Među njima je bio i moj poznanik Muharem Šobić. Od njih smo čuli da su ustanici razoružali u Potocima tri ustaše iz Volara — dva Brkića i Ramu Mešarovog.

Čim smo se vratili kućama, nas sedmorica uzeli smo dvije sakrivene puške i otisli u selo Gorici. Krste Prole je imao novu vojničku pušku, a ja austrijsku trometku kojoj su bili podrezani cijev i kundak. Osim nas dvojice u grupi su se nalazili četiri Nišića i jedan Milovac. Cilj nam je bio da ispitamo kakva je situacija u Gorici, odnosno da nađemo još naoružanih ljudi koji bi pristali da zajedno s nama napadnu ustaše u Volarima.

U Gorici smo razgovarali s Todom, Milanom i Spasanom Vujićem, Mitrom Lončarem i još nekim mlađim ljudima. Oni su podržali naš prijedlog o napadu na ustaše u Volarima, ali su se tome suprotstavili njihovi roditelji. Čak su zaprijetili da će nas, ako ne odustanemo od namjere, prijaviti ustaškim vlastima. Od tog dana nismo smjeli boraviti u kućama, već smo se skrivali u šumi kod Nišića kamena.

Ustaše iz Volara i Šipova dobile su pojačanje, pa je 29. i 30. jula uslijedila njihova akcija hvatanja Srba po selima. Samo iz Gornjih Volara otjerana su u jajački zatvor 42 seljaka: devet Grahovaca, šest Prnjića, pet Šolaja, po tri Petkovića, Nerca i Kavurina, po dva Ružičića, Dobratića, Pešića i Kojdića, te po jedan Nišić, Kuzman, Lovrić, Peljić i Jakšić. Svi su oni poubijani u Jajcu ili nakon odvođenja u ustaške logore.

Ustaničke puške oglasile su se u janjskim i pljevskim selima 29. jula. Pucnji su odjekivali na sve strane. Borci koje je predvodio Simela Šolaja protjerali su ustaše iz Pljeve do sela Sarića, a ustanici Janja napali su žandarmerijsku stanicu u Glogovcu. Međutim, žandarmi su uspjeli pobjeći u Jajce.

Moju grupu, koja se još uvijek krila u šumi kod Nišića kamena, obavijestio je o ustanku Tode Vujić, iz Gorice. Tada smo mi otišli u Jelovac na Grbavičkom polju, gdje smo zatekli velik broj ustanika iz Natpolja, Kneževića, Grbavice, Cuklića, Grede, Močioca, Gorice i Krčevina. Koliko se sjećam, 1. avgusta pridružili su nam se Dušan Metlić, Stanko Kutnjac, Vaskrsija Nišić i još neki ustanici iz Ljoljića, Zaovina i Kamenice.

Skup ustanika na Grbavičkom polju bio je značajan i zbog toga što smo počeli da izvršavamo zadatke organizovano i da se prilagodavamo konkretnim okolnostima. Postavljene su prve straže i upućene patrole u raznim pravcima. Front prema Volarima, Sipovu, Jezeru i Jajcu protegao se od Šedinca — preko Gorice, Močioca i Krčevina — do rijeke Janja.

Koristeći se neopreznošću ustanika, ustaše iz sela Volara uspjele su 2. avgusta da izadu uz kanjon Dubokog dola i da upadnu u zaselak Vojnoviće (selo Gorica). Tu su okupatorovi podanici pohvatili i odmah otjerali 22 seljaka, koji se više nikad nisu vratili svojim kućama. Druga grupa ustaša iz Volara uhvatila je istog dana Lazu Petkovića i njegovog sina Đuru, a potom ih zaklala kod Šolajinog mlina.

Ustanici su 2. ili 3. avgusta uspješno izveli akciju nedaleko od Jezera. Naime, drugovi Dušan Metlić, Vaskrsija Nišić i još nekoliko boraca iznenadno su izvršili napad na kanal kojim je iz Plivskog jezera odvođena voda za potrebe fabrike „Elektrobošna“ u Jajcu. Kanal i obližnji željeznički tunel obezbjeđivao je vod domobrana. Pošto su im se neopaženo privukli, ustanici su otvorili vatru na domobrane i natjerali ih u bjekstvo, a trojicu uhvatili i razoružali.

Nakon kratkog dogovora, ustanici su naredili domobranima da skinu i uniforme, a potom ih pustili da odu u Jajce. Kasnije smo saznali da je taj postupak pozitivno prokomentarisani u gradu i domobranskoj jedinici. Međutim, oslobođeni domobrani dospjeli su u ustaški zatvor pod optužbom da su se bavili propagandom u korist ustanika.

Dragoj lo Markić

PRVI STUPLJANI U USTANIČKIM REDOVLMA

Nakon uspjelog bjekstva iz ustaškog zatočeništva (sa Željezničke stanice Jezero), došao sam kući i počeo najozbiljnije razmišljati o okupljanju Markića i drugih Stupljana za odlazak u partizane. Svi koji smo bili sposobni za borbu raščistili smo prvo sami sa sobom. Potom smo se dogovorili da porazgovaramo sa članovima svojih obitelji o neophodnosti stupanja u ustaničke redove.

Za mene je problem objašnjavanja potrebe odlaska u partizane bio dosta jednostavan. Jer posmatrao sam i iskusio kako se ponaša Mačekova zaštita (duž cijelog puta od Šibenika do Jezera — dok sam se vraćao kući poslije raspada bivše jugoslovenske vojske), a imao sam i neugodne susrete sa ustaškim zlikovcima. Starim ljudima, ženama i odraslijoj djeci govorio sam da ustaše neće poštovati nijednog od nas, pa ne treba da kukavički damo svoje živote. Osim toga, isticao sam da i ustanici imaju djecu, žene, majke i očeve, te da ne bi bilo časno i pošteno da mi sjedimo kao babe dok se oni bore protiv zajedničkog neprijatelja.

Kad više nije bilo sporno da li ići ili ne, ispriječio se problem prebacivanja na desnu obalu rijeke Plive, s obzirom na to da su ustaše već bile srušile Stupljanski most i time nam onemogućile da bezbjedno prelazimo u janjska sela. Postojeći mostovi u Jezeru i Šipovu nisu dolazili u obzir za korišćenje, jer su danonoćno bili pod kontrolom ustaša i domobrana.

Pošto većina nas nije znala plivati (a i da smo znali rijeka je bila isuviše hladna), dogovorili smo se da sagradimo provizorni splav. U neposrednoj blizini rijeke nalazile su se kuće Nike Nine Markovića i Savke Škaljak. Ustanovili smo da ta domaćinstva raspolažu potrebnom građom za splav, pa je trebalo da nabavimo samo alat, žicu, klanfe, eksere i druga neophodna sredstva. Odredili smo šta će ko donijeti i otpočeli posao. U toj grupi, osim mene, bilo je šest Markića: Đuro, Stevan, Jovan, Simo, Niko i Ile. Zajedno s nama bili su angažovani Niko i Stanko Bubanj.

Neposredno prije polaska odlučili smo da kod kuća ostanu Simo, Niko i Ile Markić, kako bi njihove porodice imale nekoga sposobnog za privređivanje. Toga dana nismo u selu pronašli Niku Bubnja i Đuru

Markića, pa smo u grupi za prebacivanje preko rijeke ostali samo nas četvorica.

Provizorni splav sastavili smo na brzinu. Pošto je bio mali, mogao je odjednom primiti samo dvojicu. To je značilo da mora tri puta preći na desnu obalu i dva puta suprotno. Jer jedno mjesto stalno je zauzimao splavar.

Ja sam ostao posljednji za prebacivanje. Koliko se sjećam, po mene se vratio Stanko Buban. Tek što smo prešli polovinu rijeke, splav se raspao. Skočili smo u vodu i nekako uspjeli da izademo na obalu. Ali gotovo u istom trenutku jedan od drugova je povikao da nam se od Šipova približavaju oklopna kola. Odmah smo potrečali prema prugi udaljenoj 100—150 metara od nas. Borna kola zaustavila su se baš na mjestu gdje smo prešli Plivu, u neposrednoj blizini porušenog mosta, što je značilo da je neko obavijestio neprijatelja o našoj akciji. Prvi mitraljeski rafali nisu nas pogodili, a od ostalih smo se zaštitili prebacivanjem iza nasipa. Tu smo ostali sve dok se napadači nisu vratili za Sipovo.

Po završetku te male drame pridružili su nam se Branko Jerinić i Jefto Marković. Bili su mokri kao miševi, jer su preplivali rijeku. Iako umorni i skroz mokri (osim dvojice), radovali smo se zbog uspješno izvedene akcije. Istina, neprijateljska oklopna kola upozorila su nas da prebacivanje preko rijeke nije trebalo organizovati danju, ali to je već bila prošlost.

Odmah smo krenuli uz Košarine, prema kući starog Nikole Ružića. Njega više tamo nije bilo. Ustaše su ga nešto ranije otjerale, a potom likvidirale kao i stotine drugih Srba sa tog područja. Nikolina porodica primila nas je prijateljski. Dala nam je da jedemo koliko god smo mogli. Tako nas je prihvatala i porodica Milovac iz obližnje kuće. Mi koji smo bili mokri dobili smo suho rublje.

Predveče smo stigli na Velišća, u 2. janjsku četu, kojom je komandovao Stanko Kutanjac. Primljeni smo iskreno i drugarski. U toj četi ostali smo sve do 3. septembra 1941. godine, to jest do početka neprijateljske ofanzive na Janj i Pljevu.

Ubrzo je sve nas neobično rastužila i ogorčila vijest da su ustaše na svirep način likvidirale porodice Ružić i Milovac, naše prijatelje i dobročinitelje. Od devetnaest članova tih dviju porodica ostalo je, pukim slučajem, samo dvoje djece: Stana Ružić i Mirko Milovac. Neko ih je pronašao ranjene ispod mrtvih tijela njihovih majki.

Zlikovci su uništili te porodice prije svega zato što su živjele na mjestu pogodnom za saradnju sa ustanicima. Istovremeno su spalili njihove kuće i sve pomoćne zgrade.

Dušan Maksimović

USTANIČKO SELO GORICA

Malo selo Gorica nalazi se na visoravni petnaestak kilometara zapadno od Jajca, između Jezera i Šipova. Nedaleko od njega su Grbavičko polje i dolina rijeke Janja. To selo je prije rata bilo vrlo siromašno i zaostalo. Većina seljaka bavila se stočarstvom i zemljoradnjom, ali nije bio mali broj ni onih koji su zaradivali hljeb za sebe i svoje porodice na šumskim i drugim radilištima, obavljujući najteže poslove. U Gorici je početkom 1941. živjelo 26 domaćinstava.

Poslije teškog života u monarhističkoj Jugoslaviji, uslijedile su još gore nedaeće: okupacija i ustaški teror. Fašisti i njihove sluge počeli su da hvataju, zatvaraju, progone, zlostavljaju i ubijaju mirne i poštene ljude, prvenstveno one koji su bili najuticajniji u narodu. Tako su, na primjer, dva ustaška bandita, naoružana lovačkim puškama, izašla 28. jula 1941. na Goricu. Tu su na prevaru uhvatili i odveli tri pogranična žandarma i jednog zemljoradnika. Bili su to Špiro, Košta i Đuđa Nišić i Svetko Vujić. Izrodi su im obećali posao, a odveli ih na gubilište. Presudili su im kamama odmah po dolasku u Šipovo. Ista sudbina zadesila je tih dana i mnoge druge ljude iz Janja, Pljeve i Šipova.

Već 29. i 30. jula 1941. grupe seljaka počele su se okupljati i dogovarati o dizanju oružanog narodnog ustanka. Među prvima su bili Stanko Kutnjac, Spašen S. Vujić, Milan Maksimović, Stevan, Tode, Milorad i Milan Vujić, Risto Lončar, Milan S. Dević i još neki. Ja sam tih dana, sa svojim stricem Milanom, stalno bio u šumi. Jednog jutra do nas su stigla dva čovjeka presvučena u muslimansku žensku odjeću. Kad smo im prišli, upitali su nas gdje se nalaze Grbavica i Pljeva. Tvrđili su da idu iz Jajca da bi stupili u redove boraca protiv neprijatelja, pa smo im pokazali put. Kasnije sam doznao da su to bili jajački komunisti Stipo Bilan i Esad Ademović.

Velika grupa ustaša i žandarma iz Jajca izbila je 16. avgusta 1941. na Goricu i otpočela borbu protiv janjskih ustanika. Poznavajući dobro taj teren, naši borci su prišli neprijateljima s leđa i natjerali ih u bjekstvo. Tu su poginula dvojica ustaša, jedan je ranjen, a dvojica su zarobljena. Od naših boraca poginuli su Nikola Topić, zvani Prkola, i Đuro Jandrić. Mislim da su to bile prve žrtve među ustanicima u našem kraju. Od tadašnjih goričkih ustanika još je deset živih. Njih petorica su

nosioci Partizanske spomenice 1941. godine: Milan Maksimović, Spašen, Stevan, Milan i Tode Vujić.

Ubrzo poslije pomenute borbe, druga grupa ustaša, koristeći se Šumama i uvalama, neprimjetno je stigla u selo Donju Goricu. Dobro naoružani zlikovci pohvatali su dvadesetak seljaka, većinom starih i ne-moćnih ljudi, među kojima i jednog sedamdesetogodišnjaka. Ti iznenadeni i nezaštićeni seljaci bili su iz Vojnovića, Jandrića, Deviča, Savuljića i Lončara. Zločinci su ih sve otjerali na Šipovačke bare i pobili pod jednom vrbom.

Selo Gorica

Takođe se sjećam borbe koju su naše jedinice vodile protiv ustaša 22. septembra 1941. Tada su neprijateljske snage stigle na Goricu iz četiri pravca: od Orahovice, Ljoljića, Volara i Šedinca. Prvom janjskom četom komandovao je Marko Ponjević, a 2. četom Dušan Metlić. Naše jedinice su u toj borbi odnijele ubjedljivu i značajnu pobjedu. Ustaške snage su razbijene i natjerane prema Jajcu, a pretrpjeli su i znatne gubitke. Na žalost, te fašističke sluge uspjele su da zarobe dva naša borca: Iliju Trkulju i Stanka Polića, kao i seljake Peru Nišića, zvanog Joju, Simu i Milana Lončara. Ti ljudi su bili prisiljeni da nose do Jajca ranjenog ustaškog zastavnika, a potom su zatvoreni u Sokolski dom i nešto kasnije pobijeni.

Stanovništvo Gorice najteže je stradalo u tzv. septembarskoj neprijateljskoj ofanzivi na Janj i Pljevu. Bilo je to 3. septembra 1941. godine, kada su jake ustaško-domobranske snage, uz podršku njemačkih

jedinica, nasmule na ustanička sela i uništavale sve pred sobom: ljude i njihove domove, stoku, žito, sredstva za rad i si. Samo u selu Gorici tom prilikom su u kućama zapaljene 33 osobe — većinom starci, žene i djeca. No Goričani nisu posustajali. Žrtve su ih obavezivale na još odlučniju borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Iz 26 već pomenuтих domova, koliko ih je bilo prije narodnog ustanka, poniklo je 56 boraca i aktivnih pozadinskih radnika. Mnogi su hrabro poginuli na prištima širom Jugoslavije, a jedan od njih baš u trenutku kad je drug Tito ranjen na Sutjesci. U memoarskim sjećanjima druga Tita nalazi se i ova rečenica: „Prilikom mog ranjavanja, pored mene je poginuo jedan hrabri borac, mitraljezac, Pero Lončar.”

Žarko Purić

AKCIJA USTANIKA KOD JAJCA

Nekoliko nedjelja prije napada na domobransku stražu koja je čuvala kanal u selu Zaskoplju saputalo se o toj akciji i ustanku. Stražu u Zaskoplju sačinjavali su mobilisani građani Jajca, sve moji poznanici. Imali su civilna odijela i nekoliko pušaka. Oni su često navraćali u moju kuću, gdje smo razgovarali o svemu i svačemu. Vodnik te „skrpljene” straže — pomalo čudne, ali za mene i simpatične družine — bio je Hasan Popaja. Stražu su sačinjavali Džemal Kliko, Mehо Hrnić, Muharem Zulić, Ibro Karahodžić i još jedan Jajčanin, čijeg se imena ne sjećam.

Iako su se svuda i sve više prenosile vijesti o ustanku, stražari pred mnom o tome nisu govorili ako su bili zajedno. Međutim, kad god je u moju kuću došao samo jedan od njih, razgovarao je sa mnom otvoreno. Bilo je očigledno da Karahodžić simpatiše ustankike, ali to nikad nije izražavao pred ostalima. Zulić je prije rata bio povezan sa policijom i radio za nju. To su znali svi stražari, pa vjerovatno zbog toga nisu smjeli da se izjašnjavaju u vezi s ustankom.

Nekoliko dana prije napada na stražu Karahodžić mi je u povjerenju rekao da očekuje tu akciju ustnika, štaviše, on je izjavio da će im se pridružiti ako mu se ukaže pogodna prilika za to. Pokazao mi je punu torbu cigareta, koje je, navodno, pripremio da ponese ukoliko ode u šumu. Potom je rekao da će, ako mu se želja ne ostvari, darovati sve cigarete ustanicima. Nisam ga ispitivao odakle mu informacija o napadu, jer je tada bila praksa da ljudi dobro kriju veze i izvore podataka.

Ibrino predviđanje se ostvarilo: 2. avgusta oko 5 časova ujutru odjeknuli su pucnji kod tunela. Kao i svi moji ukućani, s nestrpljenjem sam očekivao šta će se potom desiti. Nakon petnaestak minuta, našoj kući je dotrčao Hasan Popaja. Uplašen i uzbudjen, povikao je drhtavim glasom: „Daj mi telefon, hoću vezu sa Jajcem”. Kad je dobio vezu, čuo sam da nekome govori o napadu ustnika na stražu. Rekao je, pored ostalog, da ne zna šta je sa ostalim stražarima. On je, naime, skočio pod kanal čim su se napadači pojavili i tako izbjegao zarobljanje.

Stražari su se predali ustanicima bez borbe. Dali su im svoje oružje i opremu, zamolivši Dušana Metlića i njegove drugove da ispale koji

metak da bi se stvorio utisak o otporu. Bojali su se da će biti optuženi za izdaju „svoje“ nove domovine — Nezavisne Države Hrvatske. Ustaniči su im, naravno, izašli u susret.

Prije tog napada, u mlin koji se nalazio 40—50 metara istočno od moje kuće, ispod kanala, stigao je Mijat Prodan iz Zaskoplja. Došao je da odnese svoje brašno. Čim je akcija završena, prišao sam mu i rekao da bježi odatle, jer se lako može desiti da dodu ustaše. Mijat mi je odgovorio da se ne boji, ističući da on, kao star čovjek, nije ni kriv ni dužan. Hladnokrvno je pokupio brašno i nakon pola sata zaključao mlin. Potom se uputio svojoj kući stazom iznad kanala. No tek što se udaljio oko 200 metara od mlina, ustaše su stigle prugom od Jajca i uhvatile ga. Odveden je u jajački zatvor, iz kojeg živ nikad nije izišao.

Pedesetak minuta nakon telefonskog poziva Hasana Popaje, iz Jajca se na motoru pojavio Niko Jaranović, poznati ustaša. Za njim su pristigla trojica ustaša: Ivica Vitić, Pepo Pleš i jedan bivši žandarm. Jaranović je okrenuo puškomitrailjez prema mojoj kući i razjareno povikao: „Gdje su četnici?“ Istrčao sam napolje i jedva ga odvratio da ne puca, tvrdeći da u kući nema, niti je bilo ikoga osim domaće čeljadi. Kad sam ga nekako umirio, pokupili su preplašene stražare i odveli ih u zatvor. Ubrzo je tim ustašama stiglo pojačanje. Upali su u Čusine kao divlje zvijeri i kidisali na nedužno stanovništvo toga siromašnog sela.

Petar Rakita

NAPAD NA ŽELJEZNIČKU STANICU BRAVNICE

Prvi napad ustanika na Željezničku stanicu Bravnice, nedaleko od Jajca, izvršen je u noći između 1. i 2. avgusta 1941. godine — negdje oko 23,30 i 02,30 časova. U tom napadu učestvovalo je 21 ustanik. Nas devotorica smo bili naoružani puškama, a ostali su nosili sjekire, kose, razna koplja i druge predmete koji su se mogli koristiti u okršaju s neprijateljevom posadom. Ustanici naoružani puškama imali su samo po 5—10 metaka. Zato je osnovni cilj napada bio otimanje oružja i municije od neprijatelja, da bi se naši borci naoružali.

Prilikom odlaska u tu borbenu akciju, nije nam bilo poznato koliko neprijateljskih vojnika čuva Željezničku stanicu Bravnice, ali smo znali da ih nema mnogo. Tek kasnije smo doznali da ih je bilo samo četrnaest.

Napad smo počeli gađanjem zgrade Željezničke stanice sa daljine od 150—200 metara. Tada još nismo imali nikakvog iskustva o tome na koji način i u koje vrijeme treba napadati utvrđenog neprijatelja. Većina učesnika napada nije bila vična noćnoj borbi, a pojedinci su se očigledno i plašili. Kad god bi se začuo pucanj, oni su poskakivali i tražili bolje zaklone.

Dok smo mi ispaljivali samo pokoji metak, čuvajući municiju, protivnici su odgovarali žestokom puščanom i mitraljeskom vatrom. A zatim, bojeći se opkoljavanja i zarobljavanja, povukli su se u pravcu Jajca.

Kad smo ispalili po 5—6 metaka iz svake puške, i mi smo se ubrzo povukli prema Šedincu. Tako je Željeznička stаница Bravnice ostala bez igdje ikoga sve do sutradan oko 9 časova, kad je stigao prvi voz iz Donjeg Vakufa.

Taj napad na Bravnice, iako izveden bez neophodne pripreme i s malo oružja i municije, iznenadio je neprijatelja, unio strah i neizvjesnost u njegove redove, a istovremeno ohrabrio sve rodoljube, protivničke okupatora i ustaške strahovlade u Jajcu i okolini.

Prilikom tog napada poginuo je hrabri ustanik Mile Nišić, iz Gornjih Volara. On je jedan od prvih janjskih boraca koji su nesebično žrtvovali svoj život za slobodu naše zemlje i novo društveno uređenje.

Ilija Ponjević

PRVE AKCIJE USTANIKA U JANJU

Krajem juna ili početkom jula 1941. došao sam kod svog prijatelja Milosava Rakite u janjsko selo Kićelevo Brdo. Tu sam našao Bogdana Vujića iz sela Zaskoplja kod Jajca. Taj bivši policajac uliavao je strahopoštovanje svojom pojavom. Bio je plećat i visok dva metra. Oko Vujića se nalazio veliki broj mještana. Govorio im je tih i razborito, pa sam stekao dojam da ga slušaju s velikim zadovoljstvom. Govorio je „da ne pokleknu pred ustašama koje nastoje da ih svim mogućim sredstvima primoraju da predaju oružje i vojnu opremu, jer će nam dobro doći u borbi protiv okupatora i njegovih slуга, čiji teror naš narod neće moći još dugo trpjeti“. Na kraju je Bogdan zamolio prisutne da njegov dolazak ostane u tajnosti. Ni do danas nisam saznao da li je on tu boravio po nečijem nagovoru ili na svoju ruku. No bilo kako bilo, nakon nekoliko dana pronio se glas da su ga ustaše otjerale kao i mnoge druge Srbe iz sela oko Jajca. Ostalo je nepoznato da li je neko odao njegov dolazak u Janj.

Zandarmerijska stanica u Glogovcu dobila je pojačanje. Njene patrole su svakodnevno krstarile po janjskim selima i plašile narod na sve moguće načine. Osnovni cilj im je bio da saznaju koji ljudi imaju oružje. Bojeći se za sebe i svoje porodice, mnogi su predali puške, municiju i druga borbena oruđa.

Da bi se spasli od ustaša, mnogi Srbi iz sela oko Jajca, Jezera i Šipova bježali su u Janj. Međutim, bojeći se da će stradati njihove porodice, oni su se brzo vraćali kućama. Može se sa sigurnošću reći da je tih dana panika sve više obuzimala stanovništvo. To je bilo sasvim razumljivo zbog danonoćne neizvjesnosti. Već polovinom jula, dakle 10—15 dana prije ustanka, gotovo нико nije spavao u kući. Ljudi su se bojali da će ih ustaše odvesti, a to je značilo — likvidirati. Dogovorili smo se o patroliranju po selima i oko njih, kako nas izdajnici ne bi iznenadili. Bili smo odlučili da se borimo, ali nikо nije imao jasnу predstavu šta treba konkretno preuzeti.

Na vijest o ustanku u Drvaru 29. jula kasno uveče, grupa seljaka odlučila je da napadne žandarmerijsku stanicu u Glogovcu i da razoruža tamošnje žandarme. U tu akciju su iz našeg sela krenuli Savko Ponjević, Marko Trkulja Rajo, Milan Trkulja Tošić i Mile Trkulja. Ubrzo

im se pridružilo nekoliko ljudi iz Jokića Dola, a u selu Kneževićima grupa sa Spirom Klisarićem. Tako je oko 20 ljudi, naoružanih sa dvije vojničke puške, stiglo do žandarmerijske kasarne u Glogovcu. Žandarmi su prije toga napada, koristeći noć i šumu, uspjeli pobjeći u Jajce. Vidjevši pronađeni raketni pištolj, Marko Trkulja Rajo je rekao: „Ovo je moj top.“ Kasnije nam je to često bio povod za šalu na Rajov račun.

Sutradan ujutru sastali smo se u Jokića Dolu. Savko je poslao Milana Trkulju Tošića i još dva druga u selo Gorici, do Trivuna Savušića. Oni su odnijeli poruku da Trivun sakupi ljude i krene prema selu Čukliću, radi zajedničkog odlaska u Pljevu. U Čukliću smo zatekli veliki broj ljudi. Svi smo krenuli ka selu Mudižićima. Rečeno nam je da tamo idemo da bismo u Olića Gaju dobili oružje. Do nas je povremeno dopirala puščana i mitraljeska paljba od Pljeve i Šipova.

U Mudižićima smo zatekli nekoliko ljudi iz Pljeve i obližnjih sela. Nijedan nije imao vatreno oružje, a pojedinci su držali kose, sjekire i druge alatke. Saznavši da se iznad sela nalazi „komandant“, požurili smo da ga vidimo. Pretpostavljali smo da je riječ o nekom višem oficiru bivše jugoslovenske vojske. Naše iznenadenje nije bilo malo kad smo vidjeli da je to stari Tanasije Prole. Sa puškom u krilu i velikom lulom među Zubima, od koje se odvajao samo kad jede i spava, trudio se da djeluje autoritativno. Obratio nam se oštrim glasom: „Ja sam ovdje komandant. Ko god ne bude izvršavao moja naređenja, ubiću ga na mjestu.“ Tanasije je, u stvari, bio samozvani komandant, lažov i avanturnist. Kasnije je stupio u četnike i poginuo kao narodni izdajnik.

Dakle, oružja nije bilo. Vidjevši da tu ne možemo ništa postići, krenuli smo po grupama nazad — u selo Čuklić. Tu smo, pored ostalih, našli Marka Ponjevića. Bio je naoružan puškom i pištoljem. U razgovoru s njim saznao sam da je pušku oduzeo od žandarma Jusufa Murtića, koji je čuvao kuću popa Milana Rakite u selu Grbavici. Ustaše su popa Rakitu, zajedno s njegovom ženom i djecom, prethodno protjerale za Srbiju. Murtić se ubrzo, kao ustaša, pročuo po svojim zlodjelima u Janju i okolini.

Od nekih naših boraca, koji su bili na položaju prema Šipovu, saznali smo da je u okršaju sa ustašama ranjen Milan Maleš, iz sela Grede. To je, u stvari, bio naš prvi ranjenik.

Osvanuo je 2. avgust 1941. Nas nekolicina dobili smo zadatak da zauzmemo položaj u Sedinačkom klancu i onemogućimo prolazak ustaša iz Jajca. Trebalо je da prethodno odem do Maksima Čućuza, kako bih od njega dobio pušku i oko 100 metaka. Savko mi je dao pištolj i dvije bombe „kragujevke“. Položaj nismo smjeli napustiti bez naređenja ili dok nam ne dođe smjena. Svi smo bili svjesni ogromne odgovornosti i spremni da se žrtvujemo. Iako od Maksima nisam dobio pušku i municiju, otiašao sam u klanac i zauzeo pogodno mjesto. Oko 11 časova došli su do mene Cvijan Dević iz Gorice, Vid Radman iz Grbavice i Božo Mihajlović iz Šedinca. Od njih je jedino Cvijan bio naoružan — imao je pištolj 6,35 mm. Ubrzao se od Gorice, Cvijanovog sela, začula pucnjava. On je odlučio da ode tam, kako bi saznao šta se događa. S velikim nestrpljenjem očekivali smo Cvijanov povratak i vijest o novonastaloj situaciji. Saznali smo, na žalost, da je on upao u grupu od tridesetak ustaša. Osim njega, ustaše su odvele još oko 35 ljudi koje su zatekle u

kućama dok su proslavljali Ilindan. Cvijana Devića nisam nikad više video.

Oko 18 časova javljeno mi je da krenem u Jelovac, gdje su se bili iskupili neki ljudi. Saznao sam da su Savko Ponjević, Krsto Prole i Simo Nišić napali ustaše, s ciljem da oslobole taoce koje su ti zlikovci sprovodili. Na žalost, nisu uspjeli u tome. Velika grupa dobro naoružanih ustaša, koristeći šumu nedaleko od sela Donje Gorice, uspjela je da odvede uhvaćene ljude niz Duboki dol.

Stigavši u Jelovac, zatekao sam kod Ružičića staja tridesetak ustanika. Među njima su bili Savko i Marko Ponjević, Krsto Prole, Simo i Vaskrsija Nišić, Stanko i Mirko Kutnjac, Dušan Metlo, Milan Trkulja Tošić, Blagoje Jandrić i drugi. Osim desetaka pušaka, imali su jedan puškomitraljez marke „brno”. To oružje pobudilo je moje interesovanje, jer sam u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, kao komandir puškomitraljeske desetine, odlično upoznao njegova svojstva. Puškomitraljez je bio bez udarne igle, ali smo ga ubrzo osposobili zahvaljujući upornosti i vještini mladog seoskog kovača Novaka Mitrića.

Tih dana je grupa boraca, koju su predvodili Vaskrsija Nišić, Stanko Kutnjac i Dušan Metlić iznenada napala domobrane koji su čuvali kanal kod Jajca. Zaplijenili su tri puške, oko 1 000 puščanih metaka i nekoliko ručnih bombi. Uspjeh u toj akciji povoljno je djelovao na sve naše borce.

Ubrzo je uslijedio i napad na željezničku stanicu u Bravnicama, koji nije uspjeo.

U pomenutim i ostalim našim akcijama posebno se isticala trojka koju su sačinjavali Dušan Metlić, Vaskrsija Nišić i Milan Trkulja Tošić. Oni su stalno dejstvovali oko Bravnica, Čusine, Cipića i Bilinčića, a često su odlazili i do Jajca — da bi od poznanika dobijali potrebne podatke o protivnicima. Bili su „prava napast” za neprijateljske patrole. Presretali su ih i mahom razoružavali. Međutim, oni su osim izvanredne hrabrosti ispoljavali i humanost prema zarobljenim domobranima.

Poslije formiranja bataljona od ustanika sa područja Grbavice, Volara, Krčevina i Ljoljića ja sam određen za nišandžiju na puškomitraljezu „brno”. Uza svakog borca naoružanog puškom određena su po dvojica onih koji su nosili sjekiru, vile ili neku drugu alatku.

Mirko Ponjević

GOLORUKI U JURIŠU

Prošlo je petnaestak dana od dizanja ustanka i likvidacije žandarmerijske stанице Glogovac. Bila je sezona vršidbe žita — polovina avgusta 1941. Toga jutra selo je poranilo da bi se iskoristio lijep dan za vršidbu. Nešto oko 10 sati prije podne neko je dotčao iz Donje Gorice i javio da su ustaše stigle u to selo.

Na ovu vijest Novo Selo se uz nemirilo, rad na vršidbi je prekinut. Odmah su obaviješteni svi zaseoci Natpolja i za nepun sat sakupilo se preko trideset ljudi. Staro i mlado pohrilo je prema Donjoj Gorici, gdje je bila grupa od oko 50 ustaša, predvođena bivšim zapovjednikom žandarmerijske stанице Glogovac Augustom Falatom. Falat je imao sreću da umakne ustanicima pri likvidaciji žandarmerijske stанице Glogovac.

Uz put do sela Donje Gorice trčeći smo se naoružavali, kako je kog stigao, noseći kolje, vile, sjekire, kose i ostalo, ali bez ijedne puške, jer se i ono malo pušaka što smo imali nalazilo u četama.

Razdaljinu od Novog Sela do Donje Gorice pretrčali smo za dvadesetak minuta. U ovoj grupi najviše je bilo omladinaca. Od starijih je bio Marko Trkulja — zvani Rajo, Mile Trkulja i Stanko, te Krstan Ponjević i još nekolicina starijih čijih se imena ne sjećam, a koji su služili bivšu vojsku i znali rukovati oružjem. Uz put iako još daleko od neprijatelja i naše 3. čete, raspoloženje za borbu pratili su povici: „Uraaa, naprijed, zalomi desno krilo ...” Kolovoda je bio Rajo, koji je stalno nešto uzvikuvalo i prijetio ustašama sa svojim pištoljem „raketašom”.

Ovu grupu neobično naoružanih ustanika prihvatala je 3. četa ustačkog bataljona i usmjerila je na desno krilo napada. Borba je otpočela pojedinačnim puškaranjem sa obje strane prije nego što je naša grupa stigla — bez i jedne puške, ali smo povicima pojačali borbu 3. čete koja je raspolagala i jednim puškomitrailjezom koji je uspješno štitio prebacivanje boraca od Vojnovića gaja do sela Donje Gorice. Naši povici stvarali su zabunu kod neprijatelja o stvarnoj snazi i brojnosti ustanika.

Prvom borcu u streljačkom stroju koji je imao pušku, Boži Trkulji, priključio sam se, osjećajući se sa njim sigurniji. Božo je iza zaklona opalio dva-tri metka. Ustaše su otvorile žestoku vatru iz pušaka i mitraljeza — ne štedjeći municiju. Neprijateljski meci su fijukali iznad naših glava. U jednom trenutku priupitah Božu: „Da li je moguće da sa

ove daljine može metak pogoditi.” Nije mi uspio ni odgovoriti. Bio je lakše ranjen ustaškim metkom u desnu ruku. Brzo smo rasporili košulju, ustavili krv, zamotali ruku i krenuli dalje, jer se streljački stroj prebacivao od zaklona do zaklona.

Napad se pretvorio u opšti juriš na selo u kojem su se ustaše grčevito borile. Vidjevši da su opkoljeni, počeli su da bježe niz strme litice Dubokog dola, ostavlјajući za sobom poginule ustaše i zarobljenog zapovjednika Augusta Falata sa još osam ranjenih ustaša.

Drugog ili trećeg dana po dizanju ustanka ustaše su na prevaru baš iz ovog sela pokupile 36 muških glava na čelu sa uglednim seljakom i bivšim knezom Trivunom Savuljićem, obećavajući im slobodu. Lako-vjerni ljudi povjeravaše ustašama i svi izgubiše glave prije nego što su i stigli na određeno mjesto. Kasnije se saznao da su ih sve do jednog pobili u Jajcu.

Jednog od zarobljenih ustaša, koji je bio ranjen u obje noge, liječili smo nekoliko dana, a zatim ga poslali u Jajce da ispriča ustašama kako su se proveli u borbi sa ustanicima.

Zarobljenom zapovjedniku Augustu Falatu izrečena je zaslužena kazna. U borbi je zarobljeno 8 pušaka, oko 1 000 metaka i nekolike ručne bombe.

I mi smo imali gubitke: poginuo je borac Nikola Topić i Đuro Jandrić, a ranjen je Božo Trkulja. Ova značajna akcija ohrabrilala je ustanike, a podigla je moral i povjerenje naroda u mogućnost borbe.

Todor Jokić

PRVA BORBA NA GORICI

Početkom avgusta 1941. janjskim ustaničkim četama određeni su rejoni za odbranu selä. U sklopu tog rasporeda, 3. četa dobila je zadatak da dejstvuje u rejonu Duboki dol — Šedinac — Ravna gora — Vinac. Nalazeći se na Gradini, četa je 16. avgusta poslije doručka imala obuku u rukovanju oružjem.

Oko 10 časova primijećeno je da se neka kolona spušta od zaseoka Vujića prema zaseoku Vojinovićima. Pošto se na tom pravcu nalazila naša 2. četa, pojавa kolone nije izazvala nikakvu sumnju. Međutim, čim je komandir čete Marko Ponjević izašao na obližnju kotu i osmotrio kolonu dvogledom, ustanovio je da to nisu naši borci (bili su uniformisani, sa šljemovima na glavama).

Ustašku kolonu predvodio je August Falat, koji je do narodnog ustanka bio komandir žandarmerijske stanice u Glogovcu. Kako smo kasnije čuli, on je ustaškim vlastima u Jajcu obećao da će sa svojom jedinicom ugušiti ustanak u Janju, tvrdeći da ga dobro poznaje.

Kad su ustaše stigle u zaselak Vojinoviće, Falat je zaustavio kolonu u hladu. Tu je uhvatilo jednog seljaka i dao mu pismenu poruku za ustanike, odnosno ultimatum da se odmah predamo, uz obećanje da se nikome ništa neće desiti. U protivnom, prijetili su da će nas sve poklati i popaliti.

Komandir je pročitao poruku pred okupljenom četom i upitao šta da radimo. Četa je zahtijevala da mi pozovemo ustaše na predaju. Istina, bilo je i pojedinaca koji su se kolebali, bojeći se represalija i snage neprijatelja, ali to nije uticalo na odluku da se suprotstavimo koljačima i palikućama.

Meni je komandir naredio da trčećim korakom odem do obezbjeđenja čete koje se nalazilo na Klancu, kako bih toj desetini prenio poruku da napadne ustaše s leđa. Drugog kurira poslao je u 1. četu, sa zadatkom da od komandira te jedinice zatraži pojačanje s puškomitravezom.

Ustaška jedinica se u međuvremenu razvila za borbu i krenula prema položajima čete. No zaustavljena je na brisanom prostoru vatrom iz oružja naših boraca, a ubrzo je stiglo i obezbjeđenje sa Klanca. Ta desetina, sa četiri vojničke i nekoliko lovačkih pušaka, napala je nepri-

jatelja s leđa. A kad se oglasio i puškomitraljez iz 1. čete, oko 14 časova krenuli smo u juriš.

Desetina koja je napadala od Klanca postigla je značajan uspjeh, jer je već u prvom naletu ubila nišandžiju ustaškog puškomitraljeza. To je doprinijelo da neprijatelje zahvati panika. Počeli su da bježe u pravcu Dubokog dola, bacajući oružje i municiju. U tome ih nije mogao spriječiti ni komandir Falat svojim psovjkama i prijetnjama. Kad je video da nema drugog izlaza, i on se dao u bjekstvo. Putem je kupio pobacane puške, da ih ustanci ne bi uzeli.

Juriš čete bio je silovit. Zarobili smo narednika Falata dok je, noseći tri puške, iz pištolja pucao na svoje progonoce. Koliko se sjecam, tu smo ubili ili ranili desetak ustaša, zaplijenili 10 pušaka, 2—3 hiljade metaka i raznu opremu. U tom okršaju poginuli su naši borci Nikola Topić i Đuro Jandrić.

Ta prva akcija i pobeda 3. čete imala je veliki moralni značaj. Prije svega, zaplašeni narod uvjerio se u mogućnost naše uspješne borbe protiv ustaša i drugih neprijatelja. Uz to, postali smo i jači, jer su nam zaplijenjene puške poslužile da naoružamo deset boraca.

Borci bi odmah ubili zarobljenog ustaškog narednika Falata, kao predvodnika koljača i palikuća, ali ga je zaštitio Savko Ponjević. Taj Savkov gest izazvao je revolt boraca.

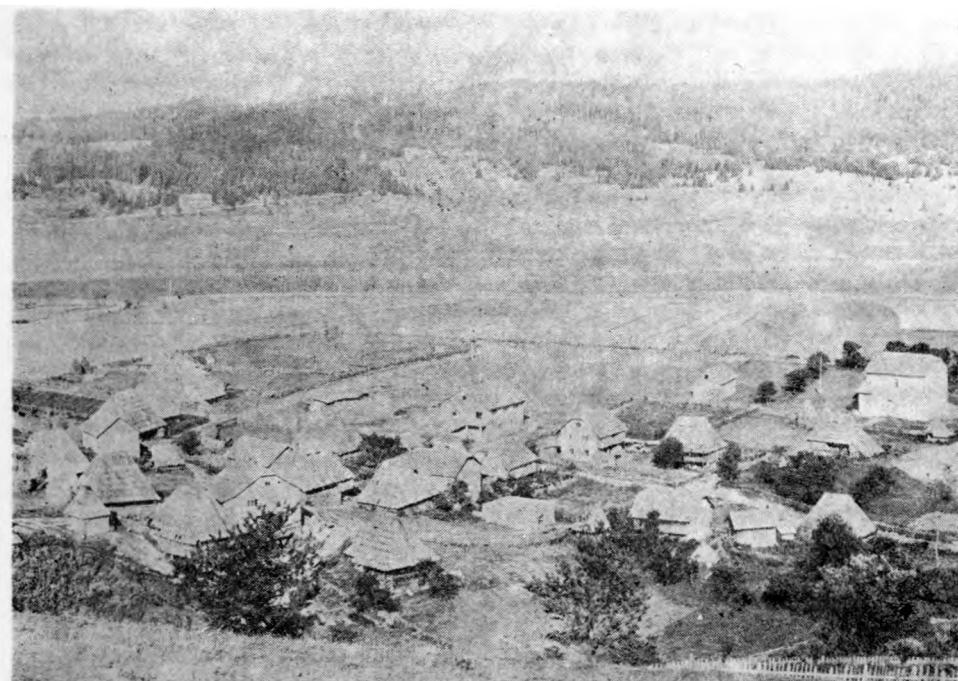
U toj borbi posebno su se istakli drugovi Ilija Ponjević, Špiran Jokić, Vaso i Cvijan Damjanović, Tode Vujić i drugi.

Dušan Zečević

AKCIJE LJUŠANSKE CETE KOD SELA BARICA

Dva-tri dana poslije početka ustanka u Janju i Pljevi, ustanici iz sela Ljuše odlučili su da poruše željezničku prugu između Jajca i Donjeg Vakufa. Komandir čete Svetko Obradović predložio je da diverziju izvršimo kod Drenovca, niže Željezničke stanice Barice. Seljak iz Ljuše Cvijan Popović i lugar Simo Lujić bili su protiv akcije. Većina ustanika podržala je Svetka, a sa Cvijanom i Simom ostalo je samo pet starijih ljudi, koji još nisu bili čvrsto opredjeljeni za borbu.

Iz Ljuše smo se spustili na željezničku prugu kod Drenovca. Bilo je planirano da dočekamo putnički voz na relaciji Lašva—Jajce. Čim smo

Selo Ljuša

stigli na predviđeno mjesto, počeli smo da rušimo željezničku prugu i telefonske stubove. U želji da bude što manje žrtava, šine smo prekinuli tako da se lokomotiva i vagoni prilikom prevrtanja ne sruše u rijeku Vrbas. Kad je sve bilo gotovo, komandir Obradović naredio mi je da osmatram prugu prema Donjem Vakufu, odnosno da javim čim uočim voz. Izašao sam na obližnju kosu da bih imao što bolji pogled, a ostali borci zaledli su u šumu iznad same pruge. Nakon petnaestak minuta, od Barica se pojавio putnički voz i ubrzo stigao do mjesta diverzije. Lokomotiva sa nekoliko vagona sletjela je sa šina. Čim je voz stao, gotovo svi smo uskočili u vagone i započeli detaljan pretres. Pronašli smo vrlo malo stvari koje su nam bile potrebne, pa je akcija brzo okončana. Putnike smo pustili, odnosno ostavili kod voza, a potom se uputili prema svome selu.

Drugi put smo porušili prugu i napali voz kod same Željezničke stanice Barice zajedno sa Podobzirskom četom. To je bilo dvadesetak dana poslije prve akcije. Posebno se sjećam kako je komandir naše čete Svetko Obradović, s njemačkim šljemom na glavi, prvi dopuzao do voza, a potom se popeo na lokomotivu i iz svega glasa počeo da viče: „Forverei“, „forverei“

Da ne bi poginuo od naših dejstava, jer je neko mogao zaključiti da je to Nijemac koji komanduje odbranom voza, pritrčao mu je jedan borac i svukao ga sa lokomotive. I tada se potvrdilo da je Svetko vrlo hrabar. On je uvijek bio prvi u borbenim redovima, tamo gdje je bilo najopasnije.

Taj naš napad na voz bio je uspješniji od prvog, jer smo zarobili trinaest domobrana, zaplijenili oko 20 pušaka, nešto municije i vojne opreme.

Na žalost, izgubili smo dva borca. Nesretnim slučajem, prilikom rušenja pruge, od udarca šine poginuo je Milan Crepulja, a smrtno je ranjen Petar Pećo. On je nekoliko dana kasnije umro od zadobijenih povreda.

Marko Ponjević

RAZORUŽAO SAM ŽANDARMA

Puščana i mitraljeska paljba oko Čardaka i Mliništa, koja je 29. jula 1941. odjekivala cijeli dan, izazivala je interesovanje svih ljudi u janjskim selima. Ali zbog velike udaljenosti nismo mogli saznati šta se tamo zbiva. Istoga dana, predveče pucnjava je zahvatila i mnoga sela u Pljevi i Janju, a s njom je doprla i vijest da se narod diže na ustank.

Saznavši da je grupa seljaka iz Natpolja i Kneževića naredne noći napala žandarmerijsku stanicu u Glogovcu, sutradan sam pošao u selo Grbavici. Pošto nisam imao pušku, cilj mi je bio da razoružam žandarma Jusufa Murtića, koji je po nalogu ustaške vlasti čuvao kuću popa Milana Rakite.

Za taj postupak ustaša znali smo i ranije, ali nisu postojale mogućnosti da preduzmem neku efikasnu mjeru. Međutim, kad smo se, tako reći, goloruki digli na ustank, svaka puška imala je izuzetnu vrijednost. Zato sam odlučio da nekako razoružam toga žandarma, iako sam pomišljao da mi se pri tom može desiti najgore.

Na moj poziv da odloži oružje i bježi kud zna, žandarm Jusuf Murtić se našo u čudu. Očigledno iznenaden, naglo se okrenuo starom Stanku Rakiti, ocu protjeranog popa Milana, i upitao ga:

— Šta da radim, gospodine Stanko?!

— Ne znam, dijete, takva su vremena, narod se diže i brani od ustaškog zla! — odgovorio mu je starac.

Jusuf je odložio pušku, fišeklije sa municijom i još neke dijelove opreme.

Kad sam se dočepao puške, obuzela me silna radost. Dobio sam novu snagu i krenuo prema selu Čukliću. Tamo sam našao Špirana Jokića i još nekoliko ustanika. Ubrzo nas je jedna žena obavijestila da se grupa ustaša približava sdu Močiocima. Nas nekolicina smo odmah potrcali u tom pravcu i dočekali ustaše vatrom iz dvije-tri puške koje smo imali. Ostali ustanici nosili su toljage, sjekire i drugo hladno oružje. Iznenadene ustaše pobegle su prema selu Volarima.

Toga dana dobio sam poruku od Savka Ponjevića da odmah kreнемo prema Kozilima. Tako smo i postupili. Grupa od oko trideset ustanika stigla je na Kozila. Tu nas je sačekao Ćedo Kljajić i podijelio

nam nešto municije. Na žalost, samo nas trojica smo imali puške, a ostali su bili nenaoružani. Iste noći vratili smo se u Janj. Putem smo saznali da je žandarm Jusuf Murtić nestao iz Grbavice.

Drugog ili trećeg dana ustanka čuli smo pucnje sa svih strana, ali nam situacija nije bila jasna. Kad smo stigli u selo Močioce, zatekli smo grupu naoružanih drugova. Koliko se sjećam, tu su se nalazili Savko Ponjević, Stanko Kutanjac, Spiro Klisarić, Dušan Metlić Metlo, Vaskrsija i Simo Nišić, Krsto Prole i još nekolicina. Gotovo svi su bili u žandarmerijskoj ili vojničkoj uniformi. Uz to, zapazio sam da Savko ima dvogled, a Stanko šljem.

Ja sam ispred novopristigle grupe podnio kratak izvještaj o stanju na Kozilima i rekao kako smo tamo primljeni. S obzirom na razvoj ustanka u toku prva dva-tri dana, trebalo je da se bolje organizujemo i obezbijedimo od iznenadnih nasrtaja neprijatelja. Zaključili smo da je obezbjedenje selä naš osnovni zadatak u toj situaciji, a dogovorili smo se i o mjerama koje treba preduzimati radi okupljanja novih boraca. Takođe je istaknuta potreba da se što prije formiraju vodovi i čete. Jednoglasno je prihvaćen prijedlog da rukovodilac naše grupe bude Savko Ponjević.

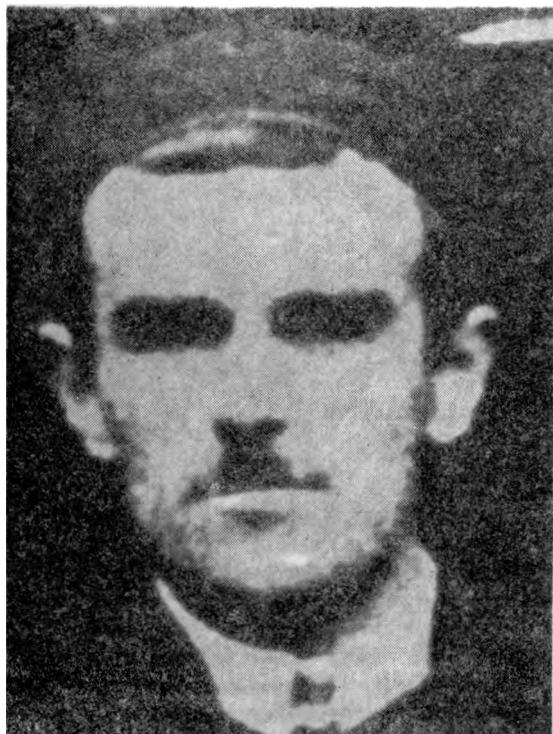
Odmah smo uputili patrole u sva sela koja nisu bila zahvaćena ustankom. Cilj nam je bio da pozovemo i uključimo u borbu sve sposobne muškarce koji su odslužili vojni rok, jer je svako okljevanje značilo prepuštanje inicijative neprijatelju, odnosno izlaganje stanovništva nezaštićenih sela njegovim zvjerstvima. Uz to, trebalo je prikupiti što više oružja i municije za potrebe ustanika, obezbijediti snabdijevanje hranom i si.

Bogoljub Gavranić

SJECANJE NA BRACU MIRKA I PETRA PEĆU

Maja 1910. godine, u janjskom selu Babinom Dolu, rodio se Petar Pećo. Odrastao je u siromašnoj seoskoj porodici, koja sa svog malog posjeda nije mogla obezbijediti ni najnužnije plodove za ishranu. Osnovnu školu završio je u Glogovcu, sa odličnim uspjehom. Svima koji su ga poznavali ostao je u sjećanju kao skroman, druželjubiv i miran čovjek.

Petrov otac Košta, boreći se da održi i prehrani porodicu, odlučio je da sinove šalje „u svijet“ čim stasaju. Starijem sinu Mirku obezbi-

Petar Pećo

jedio je stipendiju društva „Prosveta“ za školovanje u gimnaziji. Potom je Mirko otišao na studije u Beograd, gdje je 1937. primljen u Savez komunističke omladine Jugoslavije, a nešto kasnije i u Komunističku partiju. Njegova aktivnost nije ostala nepoznata policiji, pa je izvjesno vrijeme morao da živi i radi ilegalno. Nakon okupacije Jugoslavije, 1941. godine, nestao je u Beogradu na neobjašnjiv način. Jedino je poznato da je otkriven i uhapšen zbog revolucionarne aktivnosti.

Mirko Pećo

Petar je, takođe, čim je poodrastao, krenuo „trbuhom za kruhom“. Zapošljavao se na obližnjim šumskim radilištima, ponajviše u Sebešiću kod Travnika, a povremeno je radio i u Beogradu. Tamo se često sastajao sa svojim bratom Mirkom. Od njega je dobijao napredne knjige i ilegalne materijale, iz kojih je dosta saznao o radničkom pokretu. Tako su se braća Petar i Mirko, djelujući sa istih idejnih pozicija, još više zbljžili. Oni su pozitivno uticali i na mnoge ljudе iz našeg kraja zaposlene u Beogradu, među kojima sam bio i ja. Objašnjavali su nam odlučno i argumentovano zbog čega i na koji način treba da se borimo protiv kapitalista, dokazujući da je njima profit važniji od radnika. Takođe su nam doturali razne letke i druge zabranjene materijale.

Sličnu političku aktivnost ispoljavali su i među seljacima u Janju. Petar je bio jedan od rukovodilaca pokretne biblioteke. Napredne knjige rasturao je po Babićima, Podobziru, Ljuši i drugim janjskim se-

lima. Njegovi saradnici u tom poslu bili su napredni omladinci Gojko Jovišević, Dušan Malinović i drugi.

Petar se družio s Nemanjom Vlatkovićem, učiteljem u Pribeljcima, i Milanom Ilićem, mladićem iz tog sela, a najviše s Radomirom Mitićem iz Čuklića. Neposredno prije drugog svjetskog rata primljen je u KPJ. Pripadao je partijskoj čeliji u Pribeljcima, kojom je rukovodio Nemanja Vlatković. To priznanje uticalo je da još više pojača svoju revolucionarnu aktivnost.

U aprilskom ratu 1941. bio je u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, a poslije kapitulacije vratio se u svoj rodni kraj. Odmah je, po direktivi Partije, počeo ukazivati ljudima na potrebu da skrivaju oružje i vojnu opremu, odnosno da se pripremaju za otpor okupatoru. On je sa ostatim ljudima iz sela uspjeo da prikupi izvjesnu količinu oružja i vojne opreme, kojima su u ustanku raspolagale Ljušanska i Podobzirska četa.

Posebno mi je ostala u sjećanju dugačka kolona ustaničke vojske Janja koja se po noći kretala prema dolini Vrbasa. Bilo je to 24. avgusta 1941. Kolonu su sačinjavale Podobzirska i Ljušanska četa, a neposredno ispred mene koračao je Petar Pećo. Znao sam da ga vole svi ti ljudi, koji su s njim krenuli u tešku i neravnopravnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Kad smo počeli da rušimo prugu i telefonske stubove, kako bismo napali neprijateljsku kompoziciju koja se kretala od Donjeg Vakufa prema Jajcu, Petar je upotrebio svu svoju snagu i umijeće da bi učinio što više. Na žalost, pri izvršenju tog zadatka teško je povrijeđen — šina mu je prebila nogu. Iznijeli smo ga i uputili u bolnicu, ali je podlegao povredama jer bolница nije imala potrebne lijekove.

Bio je to za nas težak i nenadoknadiv gubitak. Iz našeg prvog borbenog stroja otišao je hrabri Petar. Nestao je kad je najviše bio potreban našoj malobrojnoj partijskoj organizaciji i ustaničkoj vojsci u Janju. Ali morali smo se miriti sa činjenicom da sloboda traži žrtve.

Gliša Gluvić

PLJEVSKI „TOPOVI”

Polovinom avgusta 1941. na naš položaj ispred Saričke kose donesen je nekakav top i oko 20 granata. Tu napravu nazvali smo topom, iako je više ličila na minobacač. Top i granate dotjerao je na konju neko iz Gluvića, Dragoja ili Krstan, zvani čićoja. Koliko se sjećam, po to oruđe i granate išli su negdje prema Drvaru (Prekaja).

Top je bio napravljen od neke cijevi, najvjeroatnije vodovodne, prečnika 4—5 i dužine oko 70 centimetara. Cijev je na zadnjem kraju bila zavarena, a sa gornje strane ostavljen je otvor prečnika oko 2 milimetra (slično puški kremenjači). Otprilike na polovini cijevi, ispod dvije šipke slične nogarima talijanske „brede”, nalazile su se dvije zavarene ručice. Nogari su bili pokretni, to jest mogli su se savijati prilikom prenošenja oruđa.

Granate za top pravljene su od tanje cijevi (prečnika oko 3—4 cm i dužine oko 20 cm). Granata je na prednjem dijelu bila svedena i pokrivena zavarenom kapom (poput šešira). Tijelo granate bilo je kockasto narezano, kao većina ručnih bombi. U unutrašnjosti tijela nalazio se eksploziv sa detonatorom, a u njemu štapin (korda) dužine 25—30 cm. Štapin je virio kroz vrh poklopca, kako bi se detonator mogao lako aktivirati.

Osim tih granata, donesen je izvjestan broj bombi „cementara”, izrađenih na sličan način. One su služile samo za imitiranje topovske vatre.

Jednog dana, oko 9 časova, top je donesen na položaj 5. čete. Postavljen je na uzvišenje kod Čulumove kuće, odakle je bilo moguće uspješno tući ustaške položaje na Saričkoj kosi. Tu se okupilo mnogo boraca, među kojima i Šolaja, jer je top trebalo isprobati. Stanko Olić je otvorio metak za svoju lovačku pušku i sasuo barut u otvor topovske cijevi, a zatim su u nju nasute dvije kesice topovskog baruta. Potom je trebalo da jedan borac ubaci granatu u cijev, pošto prethodno upali štapin koji je virio iz nje oko 20 cm. Istovremeno je drugi borac morao da upali barut, kako bi pritisak izbacio granatu prema ustaškom položaju, Šolaja je htio da nogare topa stavi na ramena (klečeći), te da tako nišani prema ustaškom rovu. U tome su ga spriječili Ilija Šeitan

i još jedan borac, koji su prije rata radili u Vojnotehničkom zavodu u Kragujevcu, kao pirotehničari, pa su se više razumijeli u tu napravu.

Najzad je top ukopan u zemlju, a nogari pritisnuti kamenjem; za vrijeme punjenja cijevi borci i Šolaja su se sklonili u zaklon. Kad je granata upaljena i ubaćena u cijev, a zatim zapaljen i barut kroz otvor na zadnjem dijelu cijevi, i puniovi su pobegli u zaklon. Iz naprave je nekoliko sekundi izbijao dim, a onda je odjeknula snažna detonacija. Čim su se dim i prašina slegli, prisutni su vidjeli da top stoji ukopan, ali je nedostajao prednji dio cijevi, sve do nogara. Okolno šiblje bilo je isjećeno. Srećom, niko nije poginuo, jer su ljudi bili u dobrom zaklonu.ⁱ

Zašto se to desilo, niko nije tačno znao, ali se logično moglo zaključiti da sitni barut nije upalio topovski, jer je ovaj vjerovatno bio vlažan, pa je nedostajao pritisak za izbacivanje granate iz cijevi.

Šolaja i svi prisutni borci stajali su nad topom ožalošćeni i pokuđeni, kao da su nekoga sahranjivali. Ostaci topa odneseni su odatle i negdje zakopani, pa mu se zauvijek izgubio trag.

Nekoliko dana poslije toga događaja saznali smo da se u neprijateljskom taboru u Šipovu pričalo kako su ustanici isprobali nekakav top, ali ga čuvaju za odlučujući napad na Sarićku kosu, jer nemaju dosta municije.

Kasnije je neko od boraca, mislim Ostoja Ćulum, donio iz pljevske crkve prangiju. Taj „top“ je postavljen na kosu Spužovaču. Borci su ga punili barutom i nabijali eksere, sitni šljunak i sl. Kad bi eksplozija odjeknula, ustaše su se dizale iz rovova da vide šta se dešava i zaspale mitraljeskim rafalima naše položaje. To su koristili najbolji strijelci među ustanicima. Precizno su pogadali gotovo svakog ustašu koji se podigne iz rova, jer su odstojanja bila mala.

Neprijatelj je bio toliko uplašen da se sve teže usuđuvao da digne glave iz rova. Noću su raketama osvjetljavali naše položaje i mitraljizrati ih nasumice.

Spiro Jovišević

FORMIRANJE PODOBZIRSKE CETE

Krajem jula 1941. godine, stanovnici Pljeve i Janja masovno su stupili u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Čim je talas opštenarodnog ustanka zahvatio njihova sela, oni su počeli da izvlače sakrivene puške, pištolje, bombe i municiju, a našlo se i nekoliko puškomitraljeza. Ljudi koji nisu imali vatreno oružje nasadivali su prebijene kose, uzimali vile i sjekire. Jedni su odmah razoružali žandare u Pljevi, drugi napali žandarmerijsku stanicu u Glogovcu, treći uhapsili predsjednika ustaške opštine u Strojicama. Vlast takozvane Nezavisne Države Hrvatske brzo je likvidirana.

Eto, u takvoj situaciji su ustanici počeli da formiraju svoje jedinice. Jedna od prvih bila je Podobzirska četa, koja je kasnije dobila naziv 3. četa „Vasa Pelagić”.

U prvom stroju Podobzirske čete nalazilo se oko 90 boraca iz Babića, Podobzira i Pribeljaca (uključujući i zaseoke).

Iz Babića: Petar Pepa, Spiro (Markov), Spiro (Bojanov), Ljuban, Milan i Nedо Crepulja; Bogoljub i Marko Gavranić; Stanko Adžaip; Dušan i Jovo Majstorović; Nikola, Momir, Jovo, Spiro, Simo, Spiro (zvani Verić), Dragomir i Simo (iz zaseoka Babin Dol) Rakita; Milan i Jovo Vidović; Košta, Đuro, Makso i Milan Jevtenić; Petar, Jovo Jovija i Milan Pećo, Mirko Mitrić; Spiro, Petar (zvani Crni), Ljuban, Milan (zvani Lazić), Drago i Savo Cumbo; Milan, Stanko i Milan (Ristov) Radovanac; Simo Kovačić, Savo Panjić; Ljubo Stolić i Ljubo Knežević.

Iz Podobzira: Dušan, Petar, Luka, Cvijan i Trivun Jovišević; Božo, Milenko, Miloš, Mirko, Branko i Ile Malinović; Simo Siman i Milutin Božić; Dušan, Đuro, Jovo i Mirko Kvrgić.

Iz Pribeljaca: Spiro Špika, Pero, Duka, Vlado, Spiro (Nikin) i Makso Ilić; Dušan, Mićo, Simo (zvani Rus), Vojko, Obrad i Dušan Plavšić; Milan i Slavko Gavranić; Makso, Đurin i Mitar Jandrić; Petar Miluša; Spiro Lončar; Luka, Aleksa i Marinko Čato; Nikola (zvani Ni-

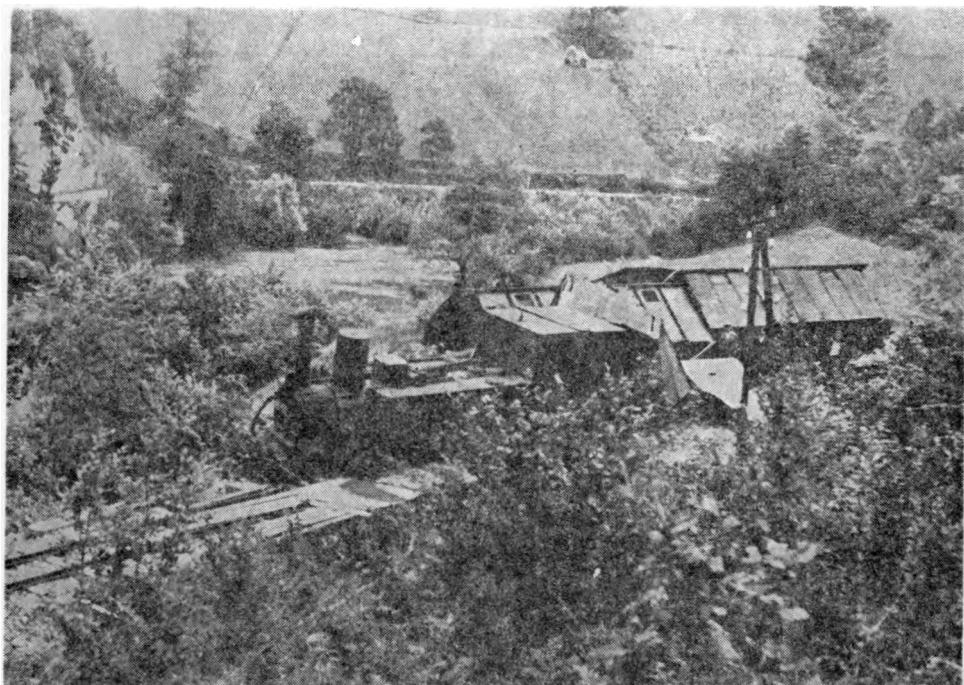
kać), Jovo, Makso, Luka i Nedeljko Savković; Spiro Adžaip i Cvijan Tešić.

Svega oko 30 ovih boraca imalo je puške, a ostali su nosili raznovrsno hladno oruđe (kopljja, sjekire, vile) ili su bili goloruki.

Borci su na demokratski način sami izabrali svoje starješine. Za komandira čete imenovan je Petar Pepa Crepulja, a za komandire vodova Simo Siman Božić, Milan Jevtenić i Risto Rakita. Osim njih, izabran je i četni narednik Trivun Jovišević.

Komandir Petar Crepulja, inače rezervni podnarednik bivše jugoslovenske vojske, bio je visok oko dva metra, snažan, širokih ramena

— jednostavno rečeno: Ijudeskara. Borci su se i šalili na račun njegovih ramena, govoreći da su kao stvorena za „švarcloze“ ili minobacač. Naravno, to nije bilo moguće isprobati, jer četa još uvijek nije imala takvo naoružanje. „Ako mu junaštvo bude u skladu sa fizičkom snagom neće imati ravnog u našoj četi“, prokomentarisao je jedan borac izgled svog komandira.

Na željezničkoj pruzi Jajce—Donji Vakuf, poslije diverzantske akcije ustanika u avgustu 1941.

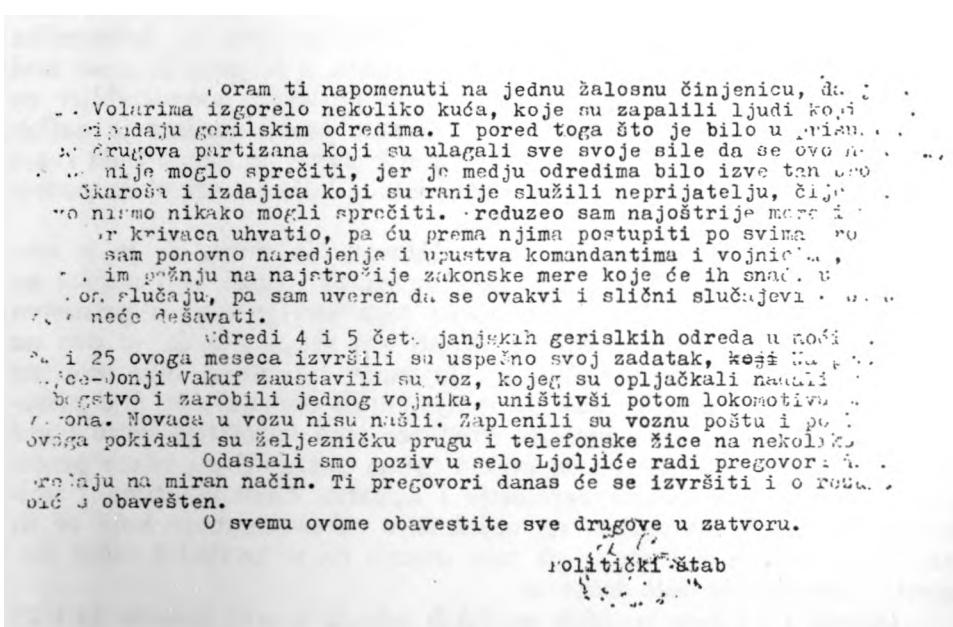
(Snimak iz foto-archive Vojnog muzeja u Beogradu.)

Pepa nije bio za hrabrost po svaku cijenu. Nastojao je da njegova četa ubije što više pripadnika neprijateljskih formacija, uza što manje sopstvene gubitke. Zato je u toku borbenih akcija bdio nad svakim borcem, a pred strojem je često govorio: "Nije teško poginuti. Isturiš grudi na otvorenom bojištu i dobra si meta za protivnika. Međutim, treba neprijatelja uspješno tući, a da ti ne fali ni dlaka na glavi."

Ipak, borbe su rijetko završavane bez gubitaka. Ljudi su katkad ginuli i nepotrebno, uglavnom zbog nepoznavanja ili nepoštovanja najhitnijih postupaka na bojištu. Pepa je svakodnevno obučavao svoje borce i upozoravao ih na razne opasnosti, znajući da u ratu, osim hrabrosti i širokih ramena, treba imati dovoljno umještosti, pribranost i slično. Poseban značaj pridavao je iznenadenju u borbi.

Ukazujući na suštinu i značaj narodnooslobodilačke borbe, posebno na njen revolucionarni karakter, Crepulja je ko zna koliko puta ponovio: „Mi smo zaratili protiv države koju narod ne prihvata. Zato nema odstupanja, moramo je srušiti!”

To se odnosilo na vještačku tvorevinu, na takozvanu Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Faksimil pisma koje je Nemanja Vlatković, krajem avgusta 1941. godine, uputio
Jusufu Filipoviću u jajački zatvor

Tekst pisma glasi:

DRAGI DRUŽE!

Prema utvrđenom planu, sporazumno sa komandantima gerilskih odreda u Janju, Pljevi, Dragnjiću i Gerzovu, imao je otpočeti opšti napad sa sviju strana na Šipovo sa zadatkom da ceo klin oko Šipova očisti jučer u 8 sati pre podne.

Obišao sam sve komandante i utančine izdao potrebna upustva za ovaj zadatak.

Međutim, napad je izvršen samo odredima desnog krila janjskih gerilskih odreda, dok su svi ostali komandanti i njihovi odredi ostali samo posmatrači. Na taj način propuštena je najpovoljnija prilika za čišćenje ovoga terena i uspešno napredovanje prema Jajcu. Preduzeo sam sa ostalim drugovima na ovom sektoru sve potrebne mere da se ova greška što prije ispravi. Najstrožije sam zamerio ostalim komandantima za njihovu grešku i naredio da se ista što prije ispravi. Ja se nadam jer sam uložio sve svoje sile da se najhitnije otpočne sa čišćenjem od ostalih komandanata, da će se to brzo izvršiti. Izdao sam ponovno sva potrebna upustva.

Odredi desnog krila janjskih gerilskih odreda sa potpunim uspehom završili su svoj zadatak, rezultat kojeg je sledeći: Sav teren od Mujdžića, Močioca i Gorice do same rijeke Plive očišćen je. Željeznička pruga Šipovo—Jajce prekinuta je na dva mesta, a željeznički most kod Šipova miniran je i razrušen tako, da je posvema neupotrebljiv za saobraćaj. Zarobljeno je nekoliko muslimana, prema kojima je najkoraknije postupljeno. Isti su vraćeni svojim kućama da mirno rade svoje poslove, istovremeno dat im je veći broj letaka koje su odneli da podele među ostalim muslimanima i hrvatima.

Moram ti napomenuti na jednu žalosnu činjenicu, da je u selu Volarima izgorelo nekoliko kuća, koje su zapalili ljudi koji uopšte ne pripadaju gerilskim odredima. I pored toga što je bilo u prisustvu trojica drugova partizana koji su ulagali sve svoje sile da se ovo ne desi, to se nije moglo spričiti, jer je među odredima bilo izvestan broj pljačkaroša i izdajica koji su ranije služili neprijatelju, čije prisustvo nismo nikako mogli spričiti. Preduzeo sam najoštrijе mere i već sam par krivaca uhvatio, pa ču prema njima postupiti po svima propisima. Izdao sam ponovno naređenje i upustva komandantima i vojnicima, skrenuvši im pažnju na najstrožije zakonske mere koje će ih snaći u ponovljenom slučaju, pa sam uveren da se ovakvi i slični slučajevi u buduće više neće dešavati. •

Odredi 4 i 5 čete janjskih gerilskih odreda u noći između 24 i 25 ovoga meseca izvršili su uspešno svoj zadatak. Na pruzi Jajce—Donji Vakuf zaustavili su voz, kojeg su opljačkali nadali putnike na begstvo i zarobili jednog vojnika, uništivši potom lokomotivu sa 8 vagona. Novaca u vozu nisu našli. Zaplenili su voznu poštu i posle svega ovoga pokidali su željezničku prugu i telefonske žice na nekoliko mesta.

Odaslali smo poziv u selo Ljoljiće radi pregovora da se predaju na miran način. Ti pregovori danas će se izvršiti i o rezultatu bićeš obavešten.

O svemu ovome obavestite sve drugove u zatvoru.

Politički štab

Pismo Nemanje Vlatkovića Jusufu Filipoviću, upućeno 25. VIII 1941.

Ilija Ponjević

BORBE ZA OSLOBOĐENJE SIPOVA I JEZERA

Zaplašene našim uspjehom u borbi na Gorici, ustaše su odustale od namjere da prodru na slobodnu teritoriju Janja. Samo su njihove grupe — iz uporišta u selu Volarima i Šipovu — povremeno upadale na tu teritoriju, ali su ih ustaničke jedinice brzo protjerivale.

Komandant Janjskog bataljona Savko Ponjević bio je prije rata prijatelj s Mehom Fejzićem Mešarom, jednim od ustaških starješina u Volarima. Imajući to u vidu, Savko je pokušao da izvrši pritisak na njega. Poslao je pismo sa zahtjevom da ustaše više ne proganjaju i ubijaju srpsko stanovništvo, ističući da u protivnom mogu očekivati samo zaslужenu kaznu. Drugom prilikom, Savko je predložio Mehi da ustaše predaju oružje ustanicima, garantujući im bezbjednost ako to učine. Međutim, Fejzić i ostale ustaše bili su perviše ogrezli u krvi, pa nisu ni pomišljali da odustanu od svog zločinačkog i izdajničkog ponašanja. Ta kratka prepiska vođena je preko jednog kurira iz porodice Miće Nišića.

OSLOBAĐANJE ZATOČENIKA

Komandant bataljona Savko Ponjević saopštio je komandirima četa da ćemo akciju otpočeti 24. avgusta u večernjim časovima. Saznali smo da su ustaše u Volarima zatvorile znatan broj ljudi iz okolnih sela i zaselaka. Svi smo bili jednodušni u odluci da napad izvršimo što prije, jer je sudbina zatočenika bila u našim rukama. Za izvršenje tog zadatka angažovane su sve tri čete našeg bataljona.

Prva četa, pod komandom Gojka Goje Raki te, dobila je zadatak da krene niz Putine i preko sela Busnova napadne Volare sa južne strane. Ona je imala obavezu da svojim desnim krilom održava vezu sa 3. četom.

Drugoj četi naređeno je da krene iz sela Gornje Gorice, niz Volarisko brdo, kako bi izvršila napad na Volare sa sjeverne strane. Četu je predvodio njen komandir Stanko Kutanjac. Jedan vod određen je da obezbijedi četu od eventualnog napada ustaša iz pravca Jezera, pa je bilo potrebno da se odvoji i krene prema selu Ljoljićima. Istovre-

meno je patrola koja se nalazila na Orahovici preko kurira obavijestena o napadu na Volare. Njoj je naređeno da zadržava ustaše ako naiđu od Jajca. I ja sam bio u sastavu te čete, jer joj je bio nepohodan puškomitraljez. Drugi puškomitraljez, koji smo nabavili nekoliko dana ranije, dodijeljen je 1. četi. Nišandžija je bio Trivun Cumbo Kovo, jedan od najboljih boraca te jedinice. Svaka četa imala je po tridesetak pušaka.

Treća četa, kojom je komandovao Marko Ponjević, dobila je zadatak da nastupa niz Duboki dol, pored rijeke Volarice. Trebalo je da napadne Volare sa istočne strane, preduzimajući sve potrebne mjere za održavanje veze sa 2. četom.

Prema nekim podacima, u Volarima se nalazilo oko sto dobro naoružanih ustaša, mada nismo bili sigurni da je to tačno. Neposredno prije početka akcije komandir Kutnjak se obratio borcima. Rekao je da nas očekuje okršaj sa neprijateljem koji nam je nanio dosta zla, ali da ne smijemo težiti za osvetom nad nedužnim stanovništvom. Posebno je naglasio da bi to značilo poistovjećivanje sa ustašama, odnosno prihvatanje njihovih zločinačkih metoda.

Druga četa je krenula od Vujića kuća, niz Volarsko brdo. Kad smo bili na pola puta, začuli smo pucnjavu južno i istočno od Volara. Na osnovu toga zaključili smo da su 1. i 3. četa već napale ustaše. Neotkriveni od neprijatelja, požurili smo prema Volarima. Ubrižno se iz čete izdvojila grupa u kojoj su, osim mene, bili Stanko Kutnjak, Dušan Metlo, Milan Trkulja Tošić, Vaskrsija Nišić i Blagoje Jandrić. Prišavši nadomak sela, u kojem su se već nalazili borci 1. i 3. čete, bili smo svjedoci opšte panike među ustašama. Oni su bježali glavom bez obzira, ne vodeći računa o ženama i djeci. Naši borci su bili nemilosrdni prema tim zločincima, ali nisu ubijali i zlostavljavali nedužne članove njihovih porodica. Ipak, stanovništvo je napuštaло selo i bježalo prema Šipovu.

Cim su naši borci ušli u Volare, počeli su da traže zgradu u kojoj se nalaze taoci. U jednoj štali našli su dvadeset pet zatvorenih Srba, koji su bili predviđeni za strijeljanje upravo te noći. Nastala je neopisiva radost tih ljudi i njihovih oslobođilaca. Koliko se sjećam, među zatočenicima bili su i Đuro Mrđan, Milan i Stanko Ružićić, Mile i Jakov Pešić, Simo i Nikola Ponjević.

Prilikom tog našeg napada na Volare, neke ustaše su životima platile svoja zlodjela, a većina njih uspjela je da pobegne u Šipovo. Mi nismo imali mrtvih. Samo su dva borca kontuzovana od topovske granate. Neki borci počeli su da pale selo, ali smo ih na vrijeme spriječili u tome.

Po završetku borbe, čete su raspoređene na položaje prema neprijateljskim snagama. Druga četa je štitila cestu i željezničku prugu između Jajca i Šipova. Prugu smo odmah onesposobili, a cestu duž lijevt obale Plive stalno kontrolisali sa jednog uzvišenja zapadno od Busnova „Kontakt” sa protivnicima održavali smo samo povremenim pripucavanjem.

Prva četa nalazila se kod sela Macila i na Berića glavici. Tu je zadržana jakom vatrom iz ustaškog mitraljeza sa zgarišta Duvnjaković kuća u Čifluku. Dejstvu tog mitraljeza bila je izložena i naša četa, ali

sam ja primijetio posadu i natjerao je u bjekstvo sa nekoliko kratkih rafala. To su iskoristili borci 1. čete i pošli u potjeru za ustašama. Kad su stigli do mjesta sa kojeg je neprijateljski mitraljez onemogućavao njihovo napredovanje, zatekli su jednog smrtno ranjenog ustašu. Pored njega je ležao mitraljez „švarcloze“, ali bez cijevi. Bilo je očigledno da su ga dotadašnji korisnici na brzinu onesposobili za upotrebu.

Ustaše su tim našim napadom potisnute na lijevu obalu rijeke Janja. Prva četa bila je u poziciji da se može spojiti s lijevim krilom 3. čete.

Poslije te borbe nastupilo je izvjesno zatišje. Za nas je poseban značaj imalo naoružanje koje smo oteli od protivnika. Ta činjenica doprinijela je da u naše jedinice svakodnevno stupaju novi borci. Dakle, postajali smo sve brojniji i jači.

SILOVIT JURIS PRED ZORU

U ponovljenom napadu naših snaga na Šipovo u noći između 26. i 27. avgusta moja četa imala je zadatak da obezbijedi prelaz preko Željezničkog mosta na rijeci Plivi, koji se nalazio pod stalnom kontrolom ustaša. Da nas protivnici ne bi uočili, mostu smo se približili pod okriljem mraka. Tu smo s nestavljenjem očekivali svitanje. Tačno u 4 časa ugledali smo predviđeni signal — bljesak eksplozije dinamita na Kozilima. Gotovo u istom trenutku odjeknule su eksplozije ručnih bombi, što je značilo da su naši otpočeli napad. I mi smo se oglasili paljbom. Međutim, nismo mogli naškoditi dobro utvrđenom protivniku. Ustaše su stalno štitile most vatrom iz mitraljeza koji je bio na dominantnom mjestu i dobro zaklonjen.

Naše jedinice napredovale su na cijeloj liniji fronta i postepeno se približavale Šipovu. U mojoj četi osjećala se nervosa zbog naše pasivne uloge, mada je bilo očigledno da ne možemo preduzeti ništa što bi osjetnije doprinijelo opštem uspjehu.

Poslije nepuna četiri sata borbe bili smo nadomak pobjede. Naši su stigli gotovo do samog Šipova. Više nismo čuli ni ustašku tešku haubicu. Najednom se oglasilo zvono pravoslavne crkve u Šipovu — znak da je to naselje u našim rukama. Gotovo istovremeno primjetili smo da ustaše napuštaju mitraljesko gnijezdo koje nam je do tada one mogućavalo prelazak preko rijeke i uključivanje u borbu. Jednog ustašu smo pogodili.

Preko mosta su među prvima prešli Simo Mitrić Mimin i Ostoj Purnjega. Nas petnaestak popelo se na mjesto gdje je do maloprije bilo mitraljesko gnijezdo. Tu smo pronašli demontirani mitraljez „švarcloze“ i dosta municije. Borac Spiran Jokić (koji je u bivšoj jugoslovenskoj vojsci služio u mitraljeskoj četi) uspio je vrlo brzo da osposebi to oružje. Potom ga je i isprobao, ispalivši nekoliko metaka za ustašama.

Uputili smo se prema Radakovim kućama, koje su se nalazile na suprotnoj strani jednog dola. Među njima je bila i kuća Lazara Rada ka, poznatog jugoslovenskog narodnog guslara. Tu smo primijetili četiri ustaše i sačekali da izađu na brisan prostor. Potom sam ih pokosio rafalima iz puškomitraljeza. Dvojica su pala na licu mjesta, a dvojica

su teško ranjena. Oni su nekako pobegli i sakrili se u obližnje šumarke, gdje su kasnije pronađeni mrtvi.

Porodica Laze Radaka otvorila nam je kućna vrata tek kad se uvjerila da nismo ustaše. Domaćin nas je srdačno pozdravio. Njegovo staracko iice zračilo je zadovoljstvom što mu se pružila prilika da nam ukaže gostoprимstvo. Nudio nam je sve što je imao od hrane, ali smo prihvatali samo kiselo mljekko. Na moju molbu, rado je pristao da nam nešto otpjeva uz gusle. Time nas je, poslije svih nedača i napora istinski okrijepio i razvedrio.

Poslije kratkog odmora u Lazarevoj kući, pošli smo dalje. Ubrzo smo naišli na grupu boraca iz bataljona Uroša Drenovića i zajedno s njima produžili putem prema Šipovu. U jednom kukuruzištu pronašli smo jedanaest domobrana, koji su nam se predali bez otpora. Oružje oduzeto od njih podijelili smo našim nenaoružanim borcima. Stigavši u Šipovo, na svakom koraku smo osjećali razdraganost i zadovoljstvo zbog ostvarene pobjede. Tu sam upoznao i izvanrednog ratnika Simu Šolaju i od njega dobio dosta municije za svoj puškomitraljez. Drugovi su mi rekli da su naše jedinice zarobile veliki broj domobrana i zaplijenile jednu haubicu 105 mm, znatne količine pješadijskog oružja i municije. Ta haubica je već sutradan prebačena na Goričke livade, radi dejstva prema Jezeru i Jajcu. Koliko se sjećam, uz oruđe se nalazilo oko 50 granata.

Naši borci su žalili zbog toga što je većina ustaša uspjela pobjeći prema Jfgieru. Međutim, svi smo bili uvjereni da zlikovci neće dugo ostati nekažnjeni. Zato smo nestriživo očekivali novi obračun s njima. Ohrabreni uspjehom u Šipovu, nadali smo se još većim pobjedama.

Komandir 3. čete Marko Ponjević otiašao je s jedinicom na Gorici, a meni je poručio da svratim u naše selo i obavijestim rodbinu da smo živi. Sa mnom je pošlo još nekoliko boraca. Na putu za Natpolje, odmobilili smo se u kući Blagoj a Jandrića u selu Močiocima. Seljaci su s oduševljenjem primili vijest o našem uspjehu u Šipovu. Ubrzo smo se vratili od kuća i priključili se dijelovima naše čete na Gorici.

Poslije pobjede u Šipovu, ponos je obuzeo svakog borca. Naša četa je prije napada imala oko 30 pušaka, a sutradan još toliko i mitraljez „švarcloze“. Ali, na veliku žalost Spirana Jokića, taj mitraljez je poslije nekoliko dana dodijeljen nekoj drugoj četi na Orahovici.

Iz Šipova smo usmjerili snage prema Jezeru i Mrkonjić-Gradu. Marko Ponjević je sa dijelom čete krenuo 28. avgusta prema Ljoljićima, gdje se nalazila 2. četa našeg bataljona, a ja sam dobio zadatak da sa jednim vodom štitim njihov desni bok od eventualnog prodora ustaša iz rejona Jajca. Ustaše su bile dobro utvrđene kod sela Cerkačovića, tako da ni nekoliko naših silovitih juriša nije urodilo plodom. Pošto od Jajca nije prijetila nikakva opasnost, odlučio sam da se sa nekoliko boraca privučem neprijatelju sa bočne strane. Osim mene i mog pomoćnika Blagoja Jandrića, u toj grupi su bili Milan Trkulja Tošić i Jovo Nišić (ovaj se dobrotljivo javio da nosi municiju za moj puškomitraljez). Pošli smo sredinom Otomalja, imajući u vidu da su ustaše otuda prethodno rastjerane dejstvom haubice koju smo zaplijenili u Šipovu. Uspjeli smo da pridemo neprijatelju s boka i iznenadimo ga brzom paljbom iz puškomitraljeza i pušaka. Zahvaćene panikom,

ustaše su počele da napuštaju i dobro utvrđena mitraljeska gnijezda. Tek kad mi je ponestalo municije, primjetio sam da je Jovo zaostao gotovo 100 metara iza nas trojice. Bilo je očigledno da se uplašio, ali kad mu je Milan podviknuo, brzo je donio rezervu municije. Odmah smo nastavili dejstvo, ne dajući ustašama ni da predahnu.

U toj borbi ubili smo nekoliko neprijateljskih vojnika i oteli dosta naoružanja i vojne opreme. Pored ostalog, zaplijenili smo brdski top, mitraljez, tri puškomitraljeza, znatan broj pušaka i veliku količinu municije.

Gotovo uporedo s našim bataljonom, Pljevski bataljon je silovito nastupao lijevom obalom Plive. Tako smo, udruženim snagama, potiskivali protivnike prema Jezeru. Borci Šolajinog bataljona uspjeli su da se privuku s boka mitraljeskoj satniji, koja je najviše usporavala napredovanje Janjana. Oni su iznenadnom vatrom i odlučnim jurišem natjerali ustaške mitraljesce u bjekstvo.

Ubrzo su se u Jezeru sastali dijelovi oba bataljona. Nova pobjeda izazvala je zajedničku radost oslobođilaca i mještana privrženih narodnooslobodilačkom pokretu. Grlili su se drugovi, rođaci, prijatelji i poznanici. Potekla je i pokoja suza-radosnica.

Od svog rođaka Marka, komandira 3. čete, čuo sam da je Stanko Kutanjac teško ranjen. Ta vijest me je neobično rastužila, jer sam Stanka volio i poštovao kao čovjeka i jednog od najcijenjenijih boraca. Kad je naš bataljon dobio naređenje da krene prema Orahovici, kao i jedinice iz Strojica pod komandom Dušana Rakite i Rade Marijanca, komandir moje čete odobrio mi je da u selu Gornjoj Gorici, posjetim ranjenog Stanka. Sa mnom je pošao Tode Vujić, borac rodom iz toga sela. Stanka smo zatekli u kući Milana Vujića na Petrovcu (Gornja Gorica). Bio je u kritičnom stanju, pa smo mogli očekivati i najgore. U dubokoj komi, samo je povremeno izgovarao teško razumljive riječi iz kojih se moglo razabrati da mu je borba za Jezero stalno u podsvjeti. Gledajući njegovu borbu sa smrću, nisam mogao zadržati suze. U toj borbi ishod nije zavisio od njegove hrabrosti. Ubrzo smo Tode i ja otišli iz Gornje Gorice i javili se u svoju jedinicu. Tu smo saznali da je umro naš borac Dušan Ponjević, takođe teško ranjen u napadu na Jezero.

Stanko je nešto kasnije otpremljen na Kozila, a otuda u drvarsку partizansku bolnicu. Tamo je uspio ne samo da prebrodi kruzni nego i da se brzo oporavi. Kad se vratio u jedinicu, pozdravio nas je borbenim partizanskim pozdravom „Smrt fašizmu — Sloboda narodu!” Tada sam prvi put čuo taj pozdrav.

Gliša Gluvić

ZAKLETVA NARODNIH BORACA

Dan-dva poslije prvih ustaničkih akcija, kad se naš front ustadio, izvjestan broj boraca stalno se nalazio na položajima, dok su ostali danju ubirali ljetinu, a noću dolazili da pojačaju obezbjeđenje. Zvona pljevske crkve oglašavala su se kad god bi ustaše krenule sa svojih položaja, odnosno ako je predstojao njihov napad. U takvim prilikama žene, djeca i starci bježali su u šume i udaljenija sela, a svi sposobni za borbu dolazili na položaje sa raznovrsnim oruđima (sjekirama, vilačama i drugim predmetima). Oni su na taj način pomagali borcima koji su raspolagali vatrenom oružjem.

Puškomitrailjezac Vaso Nišković, rodom iz Podgorije, izvršavao je povremeno „specijalne” zadatke po naređenju Simele Solaje. On se prebacivao duž naših položaja i sa raznih mjesta ispaljivao kratke rafale prema ustaškim utvrđenjima, čime je u neprijateljskim redovima izazivao strah i zabunu o snazi ustanika, a svoje drugove hrabrio i jačao njihovu vjeru u sopstvene mogućnosti.

Kad je na tom malom frontu nastalo višednevno zatišje, naše rukovodstvo organizovalo je svestrane pripreme za predstojeći napad na neprijateljske položaje. Posebna pažnja poklanjana je obučavanju omladinaca u rukovanju oružjem i za borbu prsa u prsa. Osim toga, prikupljali smo oružje i municiju, odjeću i obuću. Neposredno iza naših položaja i u dubljoj pozadini preduzimane su razne aktivnosti, ali sve je bilo podređeno potrebama borbe.

Jednog dana poslije podne, čini mi se da je to bilo 22. avgusta, u 4. i 5. četu stiglo je naređenje da na položaju Spužovači ostanu samo osmatrači, a ostali borci da se postroje kod jedne ograde ispod Lončarevog gaja. Nagadajući šta im predstoji, većina boraca je pomicala da je riječ o pripremama za napad na Sarićku kosu i Šipovo.

Pred strojem se neočekivano pojavio Rade Marijanac. Na sebi je imao oficirsko odijelo prefarbanu u crno. Gorštački visok, uredan i propisno vojnički utegnut, imao je izgled pravog komandanta. Obišao je postrojene čete čvrstim vojničkim korakom i pozdravio borce. Potom je iz svoje kožne torbice izvadio neki papir i, otprilike, rekao slijedeće:

— Drugovi, mi ratujemo više od dvadeset dana kao pravi narodni borci. Zato je potrebno da se zakunemo svom narodu da čemo i ubuduće biti odlučni borci za slobodu ...

Poslije tog kratkog objašnjenja, Rade je počeo da čita zakletvu. Borci su za njim uglas ponavljali riječ po riječ teksta koji je glasio:

„Mi, narodni partizani Jugoslavije, latili smo se oružja za nemilosrdnu borbu protiv krvoločnih neprijatelja koji porobiše našu zemlju i istrebljuju naše narode. U ime slobode i pravde našeg naroda, zaklijnjemo se da čemo disciplinovano, uporno i neustrašivo, ne štedeći svoju krv i život, voditi borbu do potpunog uništenja fašističkih osvajača i svih narodnih izdajnika.”

Poslije polaganja zakletve, Rade je zatražio od boraca da na lijevi rever bluze, kaputa ili druge odjeće ušiju traku od crvene tkanine (veličina približno 3X6 cm), objasnivši da je to oznaka narodnog borca. To smo ubrzo svi učinili.

Na drugom dijelu naših položaja, ispod Markovića kose, zakletvu su pred Šolajom položili borci 1. 2. i 3 čete.

Milan Bele Cumbo

BORBE 1. JANJSKE CETE

Prva četa Bataljona „Gorki“ formirana je početkom avgusta 1941. blizu sela Močioca, a sačinjavali su je, uglavnom, ustanici iz Babica, Babinog Dola i Cuklića. Za komandira 1. čete izabrali smo Gojka Rakitu, zvanog Gojo. On je zahvalio na izboru i rekao da se valja boriti. Potom smo položili zakletvu na vjernost svom narodu.

Četa je prilikom formiranja imala oko sto boraca, od kojih je oko trideset bilo naoružano puškama, dok su ostali nosili rogulje, kopljia i poneku bombu. Borbeni moral bio je na visini. U četi se nalazilo nekoliko veoma hrabrih boraca koji su svojom smjelošću, odvažnošću pozitivno uticali na borce, i služili im za primjer i podstreknavali ih na istrajnost i podvige.

Ceta je iz dana u dan imala sve više oružja. Donosili su nam ga seljaci ili smo ga otimali od neprijatelja. Neki seljaci nam nisu pokazali oružje prvih dana ustanka. Zapravo, vadili su ga iz skrovišta i donosili na položaj tek kad su se uvjerili da se borba rasplamsala. Izvjestan broj tih ljudi ostao je u četi, dok su drugi predali oružje i vratili se kući. Koliko se sjećam, 1. četa je polovinom avgusta 1941. imala oko 80 pušaka i jedan puškomitraljez, koji nam je dao Risto Kvrgić iz sela Babića. Uz puškomitraljez smo dobili sanduk municije i nekoliko šaržera. Prvi puškomitraljezac bio je Trivun Cumbo. On je znalački rukovao tim oružjem.

Prva četa je često napadala neprijateljske položaje, a 16. avgusta imala je prvi ozbiljniji okršaj sa ustašama blizu sela Gorice kada je sa 3. četom razbila ustašku grupu i natjerala je u bjekstvo. U tom okršaju poginula su dva naša borca, a mi smo ubili pet i ranili trojicu ustaša, zaplijenili 10 pušaka i znatnu količinu municije. Ranjenicima smo ukazali pomoći i pustili ih da se vrate u Jajce.

Prva, 2. i 3. četa napale su 24. avgusta ustaše u selu Volarima, koje su štitile željezničku prugu između Jezera i Šipova. Borba je kratko trajala. Brzo smo oslobodili nekoliko sela i onesposobili prugu.

U Volarima smo oslobodili iz zatvora veliku grupu seljaka.

Komandir Gojo nam je 26. avgusta naveče saopštio da će se sutradan izvršiti napad na Šipovo. Prva četa imala je jedan od najtežih zadataka — da napadne obezbjeđenje Željezničkog mosta na rijeci Plivi

niže Šipova. Kod mosta je bio postavljen mitraljez, a 60 metara dalje nalazio se utvrđen vod vojnika sa dva puškomitraljeza.

Komandir 1. čete Gojko Rakita je u toku dana izvršio izviđanje sa nekoliko boraca i upoznao nas gdje se nalaze neprijateljski mitraljezi i kakav im je raspored. Prema njegovoj ocjeni, najhitnije je zapošteti kotu u neposrednoj blizini mosta, koja je dominirala položajem neprijatelja.

Pod zaštitom mraka, ispresijecanog i pošumljenog terena, četa se spustila u dolinu rijeke Plive, zauzela pogodne položaje nedaleko od mosta i tu čekala znak za napad. U tihoj i tmurnoj noći nije se čulo ništa osim žubora vode i ponekog dugog mitraljeskog rafala. Neprijateljski vojnici otvarali su vatru iz straha, ne znajući da smo im se približili na oko 150 metara.

Napad na Šipovo otpočeli smo 27. avgusta. Na znak komandira Goje da otvorimo brzu paljbu i krenemo u juriš, borci-bombaši Savo Nerac, Simo Mitić Mimin i Špika Kvrkić, pod zaštitom Kovinog puškomitraljeza, uspjeli su da pređu preko Željezničkog mosta i da bace bombe na neprijateljska utvrđenja. Njihovi mitraljezi su brzo učutkani i osvojeni. Potom smo jurnuli preko mosta i našli se na lijevoj obali rijeke Plive. Naša četa je presjekla odstupnicu neprijatelja.

Pošto se još nije bilo sasvim razdanilo, nismo mogli vidjeti dokle je stigla koja jedinica. Međutim, čuli smo povike „Ural“, „Naprijed!“ „Hvataj ih živel!“ i si. Ti glasovi su gotovo nadjačali puščanu i mitralješku paljbu, unosili strah i paniku u neprijateljske redove. Čim su izgubili utvrđenja kod mosta, ustašama i domobranima nije preostalo ništa drugo nego da u panici pobegnu.

Naša četa je presjekla cestu prema Jezeru, kako bi neprijatelju spriječila odstupnicu preko Starog Šipova i brda Sinjakova. Naime, pošto je prozrio namjeru neprijatelja, komandir Gojo je brzo pomjerio četu udesno, na uzvišenje koje odvaja Šipovo od Volara i time razbio neprijatelja na dva dijela. Znatan broj njegovih vojnika odvojili smo od glavnine, koja nije ni pokušala da im pomogne, s obzirom da je i sama bila angažovana u borbi sa ostalim našim četama. Odsječena grupa neprijatelja u rejonu Šipova se predala.

Eto, tako je likvidirano neprijatelj evo uporište u Šipovu. Narod okolnih sela bio je bar za izvjesno vrijeme oslobođen straha od ustaških zvjerstava.

Potom su naše snage krenule prema Jezeru, niz rijeku Plivu. Desnom obalom napadale su janjske, a lijevom pljevske čete. Gotovo uza samu obalu Plive, na pravcu napada 1. čete, nalazilo se vrlo jako neprijateljsko uporište u selu Čerkazovićima. Ono je bilo veoma pogodno za odbranu, jer je dominiralo prilazima od Šipova.

Prva četa je jurišala nekoliko puta, ali je zadržavana ubitačnom vatom sve dok se na neprijateljevom lijevom krilu nije pojavila 2. četa. Postojala je mogućnost da ta četa zade neprijatelju iza leđa i da mu presječe odstupnicu prema Jezeru. Pošto su se spojile, naše dvije čete su izvršile juriš. Borba je bila žestoka, ali i kratka. Uvidjevši da će biti savladan, neprijatelj je glavom bez obzira stao bježati prema Jezeru.

Poslije zauzimanja uporišta u Čerkazovićima, krenuli smo prema Jezeru. Poneseni uspjehom u napadu na Šipovo, naši borci su bili uvjereni da će lako osvojiti i Jezero. Neprijateljske snage odstupale su pred nama sve do Željezničke stanice Jezero. Tu su se koncentrisale pokušavajući da zadrže dalje napredovanje 1. čete. Međutim, pošto se ona već duboko uklinila u raspored neprijatelja, uspješno se zadržala na položaju. Neprijatelj nije uspio da je odsiječe ili odbaci, bez obzira na nekoliko svojih juriša i žestoku vatru.

U međuvremenu su sve naše čete, svaka na svom pravcu napada, ovladale neprijateljevim položajima oko Jezera. Posebnu prednost branioncu pružali su uzvišenje Bag i brdo Otomalj, koji dominiraju tim gradićem i obezbjeđuju veoma dobru kontrolu prilaza. Bag nam je zadavao velike teškoće, ali čim su saznali da smo savladali ustaše na prilazima Jezeru i usmjerili napad u pravcu Baga, domobrani su napustili taj položaj i počeli bježati prema Jajcu. Tako je nestala i posljednja perpreka potpunom ostvarenju našega cilja. Gradić smo oslobođili poslije kratke borbe.

U okršajima za oslobođenje Jezera poginula su dva naša borca, a pet ih je ranjeno, dok je neprijatelj imao znatno veće gubitke: petnaest mrtvih i sedam zarobljenih vojnika. Zaplijenili smo top „pito“ od 37 mm, 25 pušaka, 3 puškomitrailjeza, teški mitraljez, znatne količine municije i razne vojne opreme.

U septembarskoj ofanzivi prema našoj četi nastupala je od tvorničkog kanala kolona ustaša koja se postepeno razvijala u streljački stroj. Komandir nam je naredio da ne otvaramo vatru prije njegovog znaka, to jest sve dok neprijatelj ne pride na domaćaj ručnih bombi. Kad su nam se ustaše približile, on je komandovao da bacamo bombe i otvorimo brzu paljbu. Neprijatelj je bio prisiljen da se povlači, jer smo izvršili juriš i sabili ga na obližnje uzvišenje. U tom okršaju ubili smo sedam i ranili dvanaest ustaša. Ukrzo smo primjetili da neprijatelj dobija pojačanje i koncentriše snage prema našoj četi. Bilo je očigledno da se priprema za novi napad.

Neprijatelj je zadržan i na sektorima ostalih četa. Svi njegovi pokušaji da se probije na ustaničku slobodnu teritoriju bili su bezuspješni, osim duž ceste Jajce—Jezero—Šipovo. Na tom pravcu je njemačka motorizovana kolona prodirala veoma brzo. Osim pješadijskih i oklopnih jedinica, neprijatelj je počeo koristiti i avijaciju. Dok se vatrena moć neprijatelja osjetno pojačavala, našim četama je sve više ponestajalo municije. Osjetivši to, udružene njemačke i ustaško-domobranske snage preduzele su još žešće napade. No bez obzira na sve teškoće, 1. četa je uspjela da odbije još dva njihova napada.

Nešto kasnije, naša četa je bila prinuđena na povlačenje. Naime, postojala je opasnost da bude opkoljena, jer je dio neprijateljskih snaga koje su prodrle duboko prema Šipovu mogao da se prebaci na desnu obalu rijeke Plive. Osim toga, neprijatelj je prodro na sektor 2. čete i od Vinograda ubrzano nastupao prema Orahovici, pa je i sa te strane zaprijetila opasnost da 1. četa bude opkoljena. Teška srca smo napustili svoj položaj.

Četa se izvukla iz opasne zone u potpunom redu i bez gubitaka. Ustaše su kasno primjetile naše povlačenje. Komandir Gojo je naredio

jednom vodu da štiti odstupnicu, a ostala dva voda da se povlače prema položaju na Orahovici, gdje su 2. i 6. janjska četa vodile ogorčenu borbu protiv ustaša. Zahvaljujući hrabrosti i upornosti boraca tih dviju četa, izašli smo iz opasne zone i odmah nastavili borbu udruženi s njima. Uspjeli smo da tu, na Orahovici, zadržimo neprijatelja sve do 14 časova.

Neprijatelj je od ranog jutra (prvog dana napada) vršio juriš za jurišem. Stalno je uvodio u borbu pojačanja, dok naše čete nisu imale uslova da dobiju bilo kakvu pomoć. Borci su bili gladni i iscrpeni desetočasovnim neprekidnim okršajima i pokretima, ali je situaciju posebno pogoršavao sve osjetniji nedostatak municije. Ustaše su oko 14 časova preduzele najžešći napad na položaje naših četa. Njihove satnije jurišale su pod zaštitom jake mitraljeske vatre, a mi smo imali jedva po tri do pet metaka na pušku i po jedan šaržer na puškomitraljez. To je, bez obzira na naše želje, zaista bilo nedovoljno da bismo zadržali dobro naoružane, pijane i razjarene zlikovce.

Neprijatelj je uporno nastojao da se uklini u položaje naših jedinica. Naša vatrena moć bila je nedovoljna, pa nam nije preostalo ništa drugo nego da se povlačimo prema Gorici. Željeli smo da stignemo na tu visoravan prije ustaša, nadajući se da ćemo koliko-toliko srediti redove i pružiti otpor. Na goričku visoravan stigli smo prije neprijatelja, koji nas je pratio u stopu.

Gotovo istovremeno, na Goricu je došao Rade Marijanac. Neprijatelj je već ovладao položajima iznad sela Gorice i koncentrisao svoje glavne snage za dalji prođor na našu slobodnu teritoriju. Ispred nadmoćnijih ustaško-domobranskih jedinica nalazile su se tri naše nekompletne čete — 1. 2. i 6. Te tri naše oslabljene čete, pod komandom Rade Marijanca, krenule su u streljačkom stroju na ustaše. Neprijatelj nije odmah otvorio vatru. Kad smo bili na oko 200 metara, zasuli su nas ubitačnom puščanom i mitraljeskom vatrom. Ipak, Rade je komandovao juriš. Poslušali smo ga i smjelo krenuli naprijed, ali nismo mogli savladati brisani prostor.

To je bio posljednji juriš 1. čete, koja do tada uopšte nije znala za poraz. Neprijatelj je krenuo u kontrajuriš. Vidjevši da će ga zločinci uhvatiti, naš neustrašivi komandir koji je bio teško ranjen, prekratio je sebi život ručnom bombom.

Stojan Savie

PRVE BOBRE 3. CETE BATALJONA „ISKRA”

Prilikom formiranja prvih ustaničkih jedinica u Pljevi, izabran sam za komandira 3. cete Bataljona „Iskra“. Četu su uglavnom sačinjavali borci iz Sarića i Brđana, pa je ona nazvana još i Sarićka. Komandiri vodova bili su Aleksa Leko Vujnić, Zdravko Maleš i Mirko Malinović.

Moja četa je 25. avgusta 1941. držala položaj na Lekića vijencu. Tu je došao kurir iz štaba bataljona i prenio mi poruku da odmah dođem kod Ćulumove kuće na neki sastanak, ističući da me tamo već čekaju. Kad sam došao na određeno mjesto, našao sam Mitra Trivunčića, Radu Marijanca i četiri komandira četa iz našeg bataljona — Simelu Šolaju, Ristu Markovića, Savu Vranića i Petra Prolu. S njima su bila još tri meni nepoznata druga. Dok smo se pozdravljali, saznao sam da su to Nemanja Vlatković, Radomir Mitić i Savko Ponjević.

Na tom sastanku dogovorili smo se da u noći između 26. i 27. avgusta, negdje oko ponoći, napadnemo na Sarićku kosu i Šipovo sa svih pet pljevskih i dvije janjske čete. Bilo je predviđeno da čete Bataljona „Pelagić“ napadaju desno od rijeke Janja, preko sela Volara, a lijevo od rijeke Plive, preko Gerzova i Trnova, četa iz Dragnić Podova (sa glavnim pravcem udara na brdo Borovicu). Pravce napada obrazložio nam je Rade Marijanac.

Čim sam se vratio u četu, saopštio sam borcima odluku o napadu. Odmah smo počeli da se pripremamo za izvršenje toga zadatka.

Moja četa imala je zadatak da likvidira dio ustaških položaja na Sarićkoj kosi. Ispred nas je bila velika strmina koja je otežavala prilaz neprijateljskim rovovima. Covjek nije mogao tuda izaći ni kad se slobodno kreće. Iznad strmine prostirao se širok pošumljeni plato, a na njegovoju ivici, ispred naše čete, bila su postavljena dva mitraljeza na rastojanju od 30—40 metara.

Kad smo u četi razmatrali kako da likvidiramo ta dva mitraljeska gnijezda, moj zamjenik Aleksa Leko Vujnić, koji je u bivšoj jugoslaviji bio graničar oko 12 godina, zatražio je od mene dozvolu da odabere pet drugova s kojima bi pripremio uspješno izvršenje toga zadatka. Naime, on je predložio da njih šestoricu odu dva sata prije napada i iskopaju stepenice do vrha strmine, a potom da se privuku mitraljeskim

gnijezdima i sačekaju ugovoreni znak za početak djejstva — dvije eksplozije na krajnjem desnom krilu.

Prijedlog Alekse Vujnića prihvaćen je u cijelini. Ubrzo se pokazalo da je njegova zamisao bila veoma dobra. Kad je dat znak za napad, njih šestorica su bacili bombe na mitraljeska glijadina i omogućili uspješan juriš čete. Uz borbeni poklic „Ura“, brzo smo ovladali ustaškim položajem. Poslije desetominutnog žestokog okršaja, u našim rukama su se nalazila dva potpuno ispravna mitraljeza. Ustaše je zahvatila panika. Bježeći prema Šipovu, uzaludno su pokušavali da organizuju otpor. Sve naše čete uspješno su prodirale na svojim pravcima napada.

Zapljenjene mitraljeze odmah smo iskoristili za djejstvo na neprijatelja. Gadali smo, pored ostalog, poslugu ustaškog topa koji se nalazio u dvorištu pravoslavne crkve. Pod zaštitom te vatre, naša četa se sve više približavala Šipovu i ubrzo ga osvojila zajedno sa ostalim jedinicama. Ustaško-domobranske snage povlačile su se prema Jezeru i Jajcu. U Šipovu smo zaplijenili dosta pješadijskog oružja i municije, kao i jednu haubicu. Istovremeno smo zarobili oko sto osamdeset vojnika, među kojima i sedam oficira.

Pretpostavljajući da se negdje u Šipovu nalaze zatvoreni taoci, većinom ljudi iz srpskih sela, počeli smo tragati za njima. Pošto smo saznali da su u podrumu kuće Radulovića, otišli smo tamu i povikali: „Ima li tu žive duše!?” Tek kad smo to pitanje ponovili treći put, iz zaključanog podruma se javio jedan zatvorenik preplašena glasa. Odvalili smo vrata i povikali im da izlaze. Iz prepunog podruma navalili su ljudi, od kojih su neki bili i potpuno nagi. Sretni što su oslobođeni, počeli su nas ljubiti i grliti. Koliko se sjećam, tu smo spasli oko sedamdeset seljaka. Svi su bili osuđeni na smrt.

Iz Šipova smo pošli cestom prema Jezeru. Kad smo bili naspram Željezničkog mosta na rijeci Plivi, nadno Šipovačkih bara (kod Gradića), naišli smo na veliku grobnicu u kojoj je bilo između 400 i 500 leševa strijeljanih i zaklanih ljudi. Nedaleko odatle, grupa boraca našla je 50 ruku povezanih žicom u razmaku od oko 50 cm.

Sutradan smo krenuli prema Jezeru, preko sela Duljaka i Stupne. Kad smo došli na Markovića oglavak, iza jedne kuće pored puta našli smo dva zaklana čovjeka. Ista sudbina zadesila je jednu ženu čiji je leš bio u kući.

Kod Zekilove kuće, pred Jezerom, ustaška straža je pripucala na nas i ranila borca Peru Lekića. Dok sam mu ukazivao pomoć, četa je poodmakla drumom. Žureći da stignem drugove, najednom sam u živici pored puta, 3—4 metra od sebe, spazio ustašu koji je nišanio prema Peri Markoviću i Niki Martiću. Mene uopšte nije primjećivao, pa sam mirno nanišanio i usmratio ga jednim metkom. Uzeo sam mu pušku i municiju, a potom produžio dalje. Pred samim Jezerom razvila se žestoka borba. Međutim, zahvaljujući odlučnom jurišu naših boraca, neprijatelj je natjeran u bjekstvo. Ustaničke jedinice zauzele su Jezero bez velikih teškoća.

Braneći Jezero, ustaše su postavile jedan mitraljez ispred Brkića kafane. Mitraljezac se zavukao pod sto i otuda nas uspješno gadao sve dok ga nije likvidirao Nikola Galić. Tada sam video Maksu Markovića, borca iz Pljeve, kako iz stojećeg stava, bez ikakvog zaklona, puškomis-

traljezom gađa ustaše i domobrane. U toj borbi ranjen je u nogu naš borac Pero Đurić Kendić, kome smo uspješno ukazali pomoć.

Poslije oslobođenja Jezera, moja četa dobila je zadatak da zauzme dominantan položaj prema Jajcu. Tu smo ostali sve do početka neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju Janja i Pljeve. Kad su 3. septembra 1941. godine, u ranim jutarnjim časovima, ustaše i Nijemci napali od Jajca na naše položaje, prihvatili smo borbu i pokušali da se odupremo. Ali, pod jakim pritiskom neprijateljskih snaga morali smo se povlačiti.

Petar Vidović

NAPAD NA JEZERO

Zauzimanjem sela oko Šipova (Stupne, Sinjakova, Duljaca, Ljajića), ustanici su obezbijedili priliv novih boraca. Svi oni koji su se skrivali po šumama ili na drugim mjestima, a nisu ranije uspjeli da izbjegnu, pristupali su našim jedinicama. Stvorena je slobodna teritorija od nekoliko opština i naoružana masa stanovništva. Formirane su i dvije nove čete: Suknjajina i Okulićeva. Takvim razvojem situacije omogućena su naša dalja dejstva prema Jezeru.

Neprijatelj je demoralisan brzim gubitkom Pljeve, Janja, Šipova i drugih naselja, a naročito pojedinih važnijih uporišta. Počeo je da bježi glavom bez obzira, kako bi zauzeo nove odbrambene položaje oko Jezera, Jajca i Mrkonjić-Grada.

Poslije teških i iscrpljujućih borbi, 27. avgusta zanoćili smo u Gornjoj Stupni. Spavali smo kako je ko znao i umio. Neprijatelj nas nije uznemiravao, pošto je imao dosta svojih briga. Jedino su se povremeno oglašavali mitraljezi sa Otomalja i Baga.

Nastupanje prema Jezeru nastavili smo sutradan, 28. avgusta. Znali smo da se neprijatelj zaustavio u Donjoj Stupni i utvrdio iza dubodoline potoka Perućice. Ipak, najviše nas je zabrinjavao visoki Otomalj na desnoj obali Plive, gdje su ustaše zauzele položaje još ranije. Ustanici iz Janja podišli su u toku noći tom utvrđenju i približili se mitraljeskim gnijezdima. Svakog trenutka očekivali smo žestoku borbu za Otomalj — uporište sa kojeg smo zaustavljeni, jer je dominiralo cijelom okolinom Jezera. U rasvit zore prasnule su ustaničke bombe na vrhu brda. Ostvarilo se ono što smo očekivali cijelu noć. Iznenadivši neprijatelja, Janjani su vrlo brzo ovladali izuzetno važnim položajima.

Snage raspoređene na lijevoj obali Plive, sve do Sinjakova, krenule su prema Jezeru. Navalili smo žestoko, kao da nam je pridošla neka nova snaga. Uz put smo zaplijenili znatnu kolicišnu oružja, municije i opreme. U kratkotrajnoj borbi нико od naših nije poginuo, a ranjen je samo Mitar Trivunčić. Međutim, njega je pogodilo zrno ispaljeno sa desne obale Plive, vjerovatno iz Čerkazovića.

Ustanici iz Janja i Pljeve navalili su sa svih strana prema Jezeru. Pali su i Čerkazovići, iz kojih su ustaše pružale žestok otpor. Tu smo zaplijenili i mali top „pito”, kalibra 37 mm. Nastupajući niz rijeku

Plivu, sa jedne i druge strane, nailazili smo samo na pojedinačni otpor ustaša. Naši česti i složni povici „Ura!” stvarali su strah i pometnju u neprijateljevim redovima. Na tri-četiri kilometra pred Jezerom, u Pijet-lovića barama, morali smo nastupati preko livada i njiva. Jer lijevo se naglo diže gotovo neprohodno brdo, a desno je brisani prostor. No i ovaj teren savladali smo brzo, u skokovima, koristeći najviše jarke uz cestu. Najžešći otpor davali su nam ustaški mitraljezi sa Željezničke stanice Jezera. U međuvremenu je dio ustaničkih snaga presjekao cestu Jezero—Mrkonjić i zauzeo područje Majdana, a drugi dio nastavio da opkoljava Jezero nastupajući preko rječice Jošavke i prostorom od dva-tri kilometra uz njenu lijevu obalu. Naše 4. i 5. četa napadale su na glavnom pravcu, cestom prema centru Jezera.

Kad smo ulazili u Jezero, sunce je već bilo visoko. Puščana i mitraljeska vatra oglašavala se sa svih strana. Ustanici iz Janja, nakon ovladavanja Otomaljem, zauzeli su Željezničku stanicu Jezero. Većina njihovih snaga odmah je pošla da onemogući nadiranje neprijatelja od Jajca, a manji dio (možda jedna četa) ostala je da se bori u Jezeru.

Na samoj raskrsnici u Jezeru nalazila se Gostionica „Brkić”, a oko nje načičkane kuće. Ispred te kafanske zgrade na sprat zatekli smo ispreturne stolove i stolice, što je bio znak da su ustaše odatle pružale žilav otpor. Kad smo pristigli cestom od Šipova, među nama je bio i Simo Šolaja. On se najednom izdvojio i iza jedne kuće upotrijebio svoje omiljeno oružje — ručnu bombu (uvijek ih je imao podosta u torbici). Ustaše su pobegle prema centru Jezera — preko pištačnog prostora i rijeke Jošavke, koja se tu uliva u Plivu.

Ubrzo su nam se ispriječili neprijateljevi mitraljezi sa Baga. Trebalо je prići i zauzeti to uporište. Osvajali smo kuću po kuću sa obje strane ceste, koja je istovremeno bila i jedina ulica u Jezeru. Međuprostore je stalno zasipala mitraljeska vatra sa Baga. Koristeći kamene zidove kuća kao najsigurnije zaklone, borili smo se za svaki metar prostora. Nismo protivniku dozvoljavah ni da predahne.

Pošto su zauzeli željezničku stanicu, ustanici iz Janja krenuli su dalje niz desnu obalu Plive — do mostova koji vode u Jezero. Njihov zadat�ak bio je da se sastanu s nama kod Osnovne škole. Vođena je žestoka borba, gotovo prsa u prsa. Najviše su korišćene ručne bombe. Naši mitraljezi uspješno su neutralisali neprijateljevu vatru sa Baga, što nam je omogućilo da pridemo tom uporištu i ovladamo desnom i lijevom obalom rječice Jošavke, sve do njenog ušća u Plivu.

Kroz prozor jedne kafane, na lijevoj strani ceste, poletjela je prema našem zaklonu ručna bomba. Dok se ona kotrljala i pušila, Dušan Jerkić se prvi snašao. Munjevito je iskočio iz zaklona i vratio bombu „pošiljaocu“. Eksplozija je odjeknula gotovo u samom okviru kafanskog prozora. Kad smo potom ubacili u kafanu još jednu ili dvije bombe, ustaše više nisu pružale otpor. Tu je dosta njih ranjeno i ubijeno. Jedan teški ranjenik pokušao je da upotrijebi pištolj, ali smo ga u tome spriječili.

Odmah potom, sastali smo se sa borcima iz Janja. Zajednički smo osvojili Osnovnu školu, a zatim je uslijedio juriš na Bag. Broj mitraljeskih gnijezda na tom utvrđenju bio je veći nego što smo predviđali.

Ipak, brzo smo osvajali jedno za drugim, jer su protivnici očigledno
brinuli samo o spasavanju svojih glava.

U zgradи Osnovne škole našli smo dosta odjeće, obuće, oružja,
municije, hrane i drugih neophodnih stvari. Pored ostalog, zaplijenili
smo više od 100 pušaka, desetine pištolja i sanduka bombi, mitraljez,
znatne količine čebadi i uniformi, razna sredstva veze, nekoliko tovar-
nih i jahačih konja sa opremom, dosta konzervi, suvog mesa, kafe i
šećera, razne kazane za kuvanje i prenošenje hrane, sanitetski ma-
terijal ...

Jezero

Iz Jezera je upućen i zahtjev komandantu neprijateljskih snaga u Mrkonjić-Gradu da se preda. No on je to odbio, pa su ustanci sa tog područja, iako su nastupali nešto usporenije od nas, napali na Mrkonjić i zauzeli ga. Komandant i njegova vojska povukli su se prema Bjelajcu, u pravcu Banjaluke.

Artiljerijska oruđa koja su ustanci iz Pljeve i Janja zaplijenili u Šipovu i Jezeru brzo su se čula po cijeloj Bosanskoj krajini, a naročito su izazvala paniku kod neprijatelja u Jajcu. Naime, osvojena haubica je izvezena na Goricu, odakle je gadaća prema Jajcu, odnosno po Carevom polju. Ispaljeno je samo nekoliko granata — tek toliko da se potvrdi istinitost vijesti da ustanci raspolažu i artiljerijom.

Naš položaj kod Jezera bio je dug nekoliko kilometara. Na brdu Borcima nalazile su se snage usmjerene prema Jajcu. Tu smo uredili

mitraljeska gnijezda i napravili zaklone od kamena i zemlje. Vrijeme se okišalo. Dobro su nam došla šatorska krila zaplijenjena u Šipovu i Jezeru. Ustanici iz Janja presjekli su prugu Jajce—Donji Vakuf na nekoliko mjesta, kako neprijateljima ne bi mogla stizati pomoć iz Travnika i Bugojna. Cesta Jezero—Jajce prekopana je kod Krndijinih kuća

Organizovan je i dotur hrane na položaje. Za to su korišteni kažani koje smo zaplijenili od ustaša. Sve više smo se prilagođavali novo nastalim uslovima života i prepričavali razne zgode i nezgode iz borbe za Sarićku kosu, Šipovo, Stupnu i Jezero.

Imali smo stalnu vezu sa drugovima iz Janja, iako su oni bili njegovoj obali Plive. Takođe su bile dobre veze prema Mrkonjić-Gradu. Naše patrole krstarile su prema Jajcu, Barevu i Vlasinju.

Na tim položajima ostali smo pet dana.

Todor Jokić

USTANIČKA ARTILJERIJA

Poslije oslobođenja Šipova, 27. avgusta 1941. godine, zaplijenjena je haubica 105 mm. Tada je većina ustanika prvi put u životu vidjela artiljerijsko oruđe. Veselju nije bilo kraja. Odmah je organizovano prebacivanje haubice na položaje prema Jajcu. Osnovna uputstva davao je Rade Marijanac, rezervni artiljerijski oficir, ali nismo imali iskusnih ljudi i potrebnog pribora. Iz obližnjih sela dovedeno je nekoliko volovskih zaprega i organizovan prevoz pravcem Šipovo—Močioci—Gorica. Iako maršuta nije bila duža od 15—20 kilometara, prevoženje je trajalo blizu dva dana. Osim slabih zaprega i puteva, tome je doprinijelo slavlje u svim usputnim selima. Omladina je sačekivala haubicu, kitila je ručnicima i ispraćala kao najmilijeg gosta.

Sutradan, 28. avgusta, naše jedinice su u Jezeru zaplijenile i top „pito“ 37 mm, sa dosta municije. Top je odmah prebačen na Goricu, gdje se već nalazila haubica zaplijenjena u Šipovu. S nestrpljenjem smo očekivah trenutak kada će partizanska oruđa početi da gruvaju.

Dok su se naše čete nalazile na prilazima Jajcu, sa Gorice je 30. avgusta odjeknuo prvi pucanj. Haubica je bila bez nišanskih sprava, pa je to znatno umanjivalo preciznost gadanja. Prvo ispaljeno zrno eksplodiralo je neposredno ispred položaja naših jedinica, ali smo se mi radovali kao da je sve u najboljem redu. Međutim, ustaše u Jajcu zahvatila je panika. Znajući da se dobro naoružani ustanici nalaze u blizini, svakog časa su očekivah napad.

Da ne bi izgubili i Jajce, kao važan industrijski, saobraćajni i strategiski centar na tom području, neprijatelji su brzo obezbijedili pojačanja. Tu je pristigla i jedna njemačka moto-mehanizovana jedinica, koja je u svom sastavu imala tenkove i artiljeriju.

Već 3. septembra neprijateljske snage otpočele su napad prema Jezeru i Šipovu. To je bio početak njemačke i ustaško-domobranske ofanzive na slobodnu teritoriju Janja, Pljeve i Šipova. Ustaničko rukovodstvo nije predvidjelo tako brzo reagovanje protivnika, pa su njemački tenkovi lako prodri u Jezero i počeli da tuku naše položaje. Istovremeno su avioni nadlijetali ustaničku teritoriju, tražeći našu artiljeriju koja se povremeno oglašavala.

Bez obzira na ogromnu nadmoćnost neprijatelja, naše jednice su, uz podršku artiljerije, cio dan izdržale i uspješno odbijale žestoke napade Nijemaca i ustaša. Pošto smo imali dovoljno granata, podrška artiljerije mogla je biti znatno efikasnija da su naši artiljeri bili vjetriji. Osim toga, zbog slabog maskiranja, neprijateljska avijacija brzo je otkrila vatreći položaj na Gorici.

Čim su naše snage potisnute sa svojih položaja, haubicu 105 mm morali smo prepustiti neprijatelju. Top „pito“ je sačuvan, jer ga je bilo moguće lakše prebacivati sa položaja na položaj. Taj top je kasnije korišten u mnogim borbama naših jedinica po Bosanskoj krajini.

Mile J. Nišić

POKLONJENI” PUŠKOMITRALJEZ

Kad je moja četa napala na Čerkazoviće, koncem avgusta 1941.

godine, nalazio sam se u grupi sa Milem Nišićem (iz Žaoština), Todom Vujićem i još nekolicinom boraca. Tu su nam ustaše pružile otpor, ali smo ih brzo razbili i protjerali ka Jezeru. Oni su, čak, panično bježeći ispred nas, ostavili svoj puškomitraljez. Svi smo se obradovali tom „poklonu”, a posebno ja. Jer služeći kadrovski rok u vojsci Kraljevine Jugoslavije, bio sam puškomitraljezac u konjičkom puku. No i mnogi drugi borci željeli su da postanu puškomitraljesci. Zato sam odmah na sav glas po vikao da znam rukovati tim oružjem i da mi ga treba dodijeliti. Pošto su drugovi uvažili moj zahtjev, dao sam jednom borcu svoju pušku i zgrabio puškomitraljez.

Naša četa nije se zadržavala u Jezeru. Odmah smo preko Žaoština krenuli prema mom selu Brišćima, da se pripremimo za odbranu. Jer očekivali smo napad neprijatelja od Jajca. Ja sam sa puškomitraljezom zauzeo položaj na uzvišenju između Drenovog Dola i Brišća. Tu sam izradio mali zaklon za sebe i puškomitraljez. Cijev sam usmjerio prema brdu zvanom Vinograd, gdje su domobrani i ustaše držali položaje. Nekoliko puta ispalio sam po koji rafal na njih, jer prave borbe nije bilo sve do 3. septembra. Uz puškomitraljez sam se nalazio bez pomoćnika, ali su često k meni dolazili drugovi Mile Dević, Tode Vujić, Krsto Nišić i drugi. Njih je interesovalo kako se rukuje i gada puškomitraljezom. Inače, svi smo polagali veliku nadu u efikasnost tog oružja.

Kuhinja naše čete nalazila se u Orahovici. Međutim, ja nisam odlazio tamo na objed nego su mi drugovi donosili hranu na položaj. Samo uveče sam napuštao svoj zaklon i odlazio na spavanje a u cik zore se vraćao.

Kad su neprijatelji otpočeli ofanzivu, nastupajući širokim frontom na našu slobodnu teritoriju, moj puškomitraljez je došao do punog izražaja. No istovremeno sa djejstvom pješadije protivnici su obasipali naše položaje artiljerijskim granatama i minama. Nijemci su nas gadali iz topova sa ceste do Plivskog jezera. Oni su se, nastupajući prema Jezeru, prevozili kamionima. U Orahovici je vrilo kao u kotlu.

Bili smo prisiljeni da se povlačimo. Ubrzo smo se zaustavili iznad Orahovice, u nastojanju da ponovo organizujemo odbranu. Tada su pla-

nule kuće u Brišićima, Žaovinama i Drenovom Dolu. Po tome smo zaključili kuda neprijatelj nadire i dokle je stigao. Znali smo da naša sela pale hercegovačke ustaše, udružene s najvećim ološem iz Jajca i njegove okoline. Bili smo zbrunjeni i zabrinuti. Nastalo je nagadjanje o mogućnostima organizovanja odbrane u tom rejonu. Mještani su insistirali da tu pružimo odlučan otpor, ali ih borci iz udaljenijih sela nisu podržali. Izuzimajući pojedince, svako je bio voljan da brani samo svoje selo. Ljudi iz obližnjih naselja nadali su se da čemo nekako povratiti neprijatelja i spasti njihove porodice i domove. Međutim, bilo je očigledno da nismo toliko jaki i složni.

Ipak, nismo odstupali bez borbe. Uz pomoć Rade Marijanca, nekako smo nastavili otpor. Moja četa nalazila se na lijevom krilu. Desno od nje bila je četa Gojka Goje Rakite, koji je u dotadašnjim borbama ispoljio izvanrednu hrabrost i odlučnost. Zbog toga su ga svi borci našeg bataljona voljeli i cijenili.

S Gojinom četom nalazila se masa stanovništva iz Drenovog Dola, Brišića i drugih sela koja je neprijatelj već bio zauzeo. Taj ugroženi narod, uglavnom žene i djeca, očekivao je od nas pomoć i zaštitu. Uspostavljanje fronta na Gorici davalо je izvjesnu nadu da čemo odbiti napad neprijatelja. U početku smo uspjeli da usporimo nastupanje neprijatelja. Čak smo ih dobro „prikovali“ za zemlju. Ali, najednom je položajem prostrujala vijest da je poginuo Gojo Rakita, komandir 1. čete. To je odmah, kao po nekoj komandi, unijelo u naše redove neodlučnost i demoralizaciju. Ja sam i dalje gadao iz puškomitrailjeza, ali mi je Tode Vujić doviknuo da odstupam. Pogledavši oko sebe, vidio sam da se moji drugovi, pojedinačno i u grupicama, povlače bez ikakvog reda. Zgrabio sam puškomitrailjez i brzo potrčao za njima. Neprijateljska vatra bila je ubitačna. Zrna su oko mene fijukala i parala zemlju. Ipak, bio sam izuzetne sreće — nisu me čak ni ranila.

Zaustavili smo se tek na planini Vitorogu. Tamo smo se većinom priključili svojim porodicama, koje su pobegle nešto ranije ili istovremeno kad i mi. U zbjegovima smo ostali sve do završetka neprijateljske ofanzive na Janj i Pljevu, a potom se vratili u popaljena sela. Nastupio je period ponovnog formiranja i jačanja ustaničkih jedinica.

Gliša Gluvić
Pero Lekić

LIJEČENJE RANJENIKA U KOZILIMA

Počev od prvih borbi protiv ustaša, u našim jedinicama bilo je mrtvih i ranjenih boraca, a najviše prilikom napada na Šipovo, 27. avgusta 1941. godine. Do tada nismo imali određeno mjesto za zbrinjavanje i liječenje ranjenika, pa su oni upućivani u Drvar. U napadu na Šipovo poginuli su Pljuco Crni (iz sela Donjih Mujdžića), Stanko Prole (iz Pljevskih Podova), Stojan Došlov (Majevac) i Nikola Kalajdžija (Majevac). Tada su teže ranjeni Lazo Marković, Mirkо Marić, Stanko i Gliša Gluvić, Perica Jović, Nikola Šolaja, Nikola Vujković i Gojko Kačar, dok je nekoliko boraca zadobilo lakše povrede.

Po naredenju Simele Šolaje, ranjenici su smješteni u poveliku seosku kuću Nikole Gluvića, gdje im je ukazana prva pomoć, a potom organizovano previjanje i liječenje. Narednih dana (poslije borbi za Jezero, Jajce i Mrkonjić-Grad) pristigli su novi ranjenici. Tada je Nikolina kuća postala pretjesna za smještaj ranjenika, pa su svi prebačeni u zgradu pljevske osnovne škole.

Ubrzo su ustaše preduzele ofanzivu na našu slobodnu teritoriju. Zbog toga su najteži ranjenici upućeni u Drvar, a svi koji su bili lakše povrijedjeni, odnosno koliko-toliko pokretni, prebačeni su u selo Kozila i smješteni u kuću braće Despota i Bože Prole. To selo se nalazi blizu šume, pa je postojala mogućnost brzog evakuisanja i skrivanja ranjenika. A pošto ih je tada bilo svega 17, u kući braće Prole imalo je dovoljno prostora za njihov smještaj. Međutim, borbe su vodene gotovo svakodnevno, pa se i broj ranjenika povećao na oko četrdeset pet. Zato su ubrzo zauzete i kuće braće Krmpot i Šumarska kuća.

Prvi ranjenici zadavali su ustaničkom rukovodstvu veliku brigu, jer nije bilo ljekara i ostalog medicinskog osoblja. Poseban problem predstavljao je nedostatak lijekova, zavoja i drugog sanitetskog materijala. U ulozi prvog ljekara bio je bolničar Jovo Kunić, a pomagali su mu Ob rad Markanović i Stevan Galić. Oni su ponešto znali o „lijekarijama”, jer su vojni rok služili u bolničkim četama. Nestašica zavoja ublažavana je korištenjem platna koje su poklanjale žene iz Kozila, Olića, Gluvića, Šobića, Gadžića, Markovića, Majevca, Mujdžića i drugih sela i zaselaka uže Pljeve. Djevojke su davale i ruho priprem-

ljeno za udaju. Hrana za ranjenike, naročito meso i mlijeko, pribavljana je na dobrovoljnoj osnovi. Mliječne proizvode donosile su, ugovarnom, domaćice iz najbližih sela.

Jovo Kunić, kao najiskusniji od pomenutih bolničara, malo se zadržavao u Kozilima. On je najčešće bio na položajima, to jest u prvim borbenim redovima, da bi prihvatao i otpremao ranjenike u bolnicu. Dakle, liječenje ranjenika bilo je povjereno Galiću i Markanoviću.

Spomen ploča na kući Despota Prole

Do kraja 1941. znatno se povećao broj ranjenika. Prema mome sjećanju, među njima su bili Savo Vranić, Marko Ponjević, Trivun i Petar Đukić, Todor Gluvić, Petar Pećo, Stanko Jandrić, Lazo, Jovo, Uroš, Mijo i Krsto Prole, Jovan, Stanko i Todor Olić, Simo Ćulaja, Stevan Markić, Ljupko Pojetar, Luka i Branko Jerinić, Petar i Mitar Trivunčić, Stanko i Petar Balač, Bobo, Rade i Stevo Marijanac, Miro-ljub Sakan, Stojan Savić, Stojan Vujković, Stevo i Radomir Gadžić, Ilija Pekez, Velimir i Stana Škalonja, Stanko i Krstan Kovač, Aleksa Teufegdžija, Arsenije Topić, Gavran Pastir, Jovo Popadić, Luka Brajković, Marko Glišić, Zdravko Maleš, Jovica Ćurguz, Drenka Maričić, Dušan Rakita, Stanko Marković, Stevo Šator, Dušan Jerkić, Nikola Vještica, zvani Košmo i mnogi drugi.

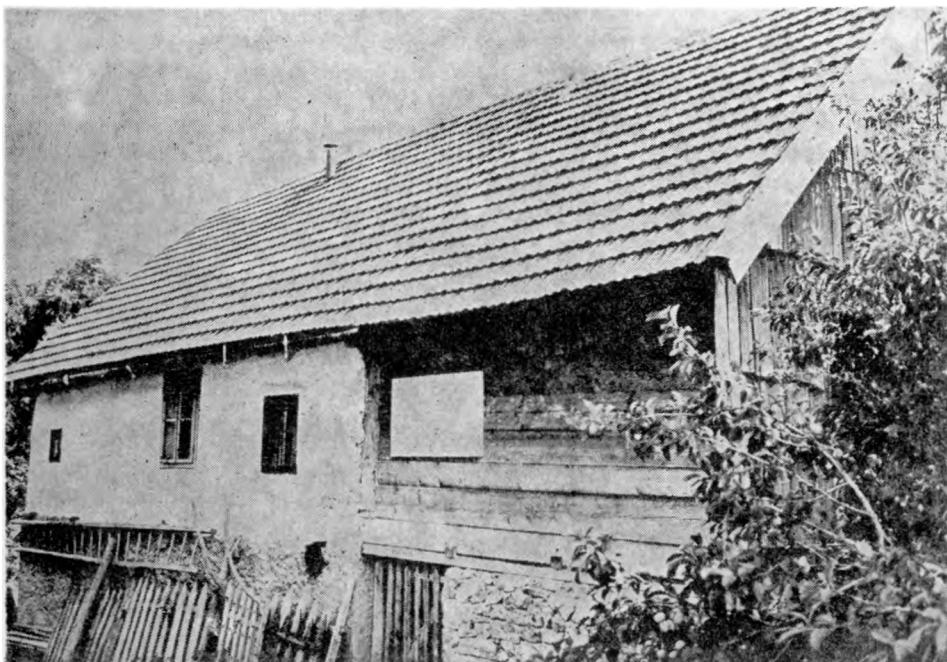
Krajem oktobra 1941. u Kozila je stigao dr Vaso Butozan (borci su mnogo kasnije saznali da je on doktor veterine). Zahvaljujući njegovom znanju i angažovanju, ostvareno je znatno stručnije liječenje

ranjenih boraca, ali još uvijek nije bilo hirurških zahvata. Zbog toga su neki teški ranjenici podlegli zadobijenim povredama.

Ranjenici i mnogi drugi borci znali su Vasu Butozana uglavnom kao doktora, iako je on bio istaknuti politički radnik i komesar 3. krajiskog odreda. Osim velike lične brige o ranjenicima, on je svakodnevnim savjetima doprinio uspješnom pružanju prve pomoći, ublažavanju nestašice lijekova i sanitetskog materijala, sprečavanju raznih bolesti i sl.

U to vrijeme došle su u bolnicu i tri djevojke iz male radničke kolonije u Čardaku, među kojima i bolničarka Marica Milanović. Djevojčica Drenka Maričić imala je nepunih 15 godina, ali je obavljala mnoge poslove. Ona je teško ranjena u glavu prilikom nošenja hrane od kuhanje prema bolnici. Treća je bila Ljubica kćer učesnika oktobarske socijalističke revolucije, kovača Dakića, koga su ustaše otjerale i strijeljale u Sipovu već prvih dana poslijе uspostavljanja svoje vlasti.

Pred kraj 1941. zajedno sa Dankom Mitrovim, u Kozila su stigle dvije omladinke iz Banjaluke. Njihovih prezimena se ne sjećam, ali znam da smo ih gotovo isključivo oslovljavali po imenima — Nada i Ankica.

Kuća Despota Prole, u kojoj se nalazila partizanska bolnica.

Početkom 1942. u bolnicu u Kozilima došli su ljekar Franc Klajnhapel, student medicine Karlo Roje i bolničar Nikola Kantar. Oni su preduzeli razne mјere za stručnije lijećenje ranjenika. Vršene su i lakše operacije, ali je, ipak, znatan broj drugova podlegao ranama. U bolnici su umrli Petar Pećo, Savo Vranić, Todor Gluvić, Arsenije Topić,

Aleksa Tufegdžija, Stanko i Petar Balać, Pero Trivunčić, Stanko, Dušan, Vele, Jovo i Nenad Prole, Dušan Rakita i drugi. Oni su sahranjeni u Kozilima, blizu bolnice.

Osim već pomenutih drugarica i drugova, značajnu ulogu u liječenju i njegovanju ranjenika imale su seljanke Petra Prole, Sava Olić-Krmpot, Deva Krmpot, Stana Marković i druge. Veliki je i doprinos bolničkih kuvara — Branka Pilića i Đure Olića, zvanog Rusa.

Za tu bolnicu (koju smo najčešće zvali „Šolajina bolnica”) znali su i neprijatelji, pa su je nekoliko puta bombardovali. Međutim, nisu imali puno uspjeha, jer su ranjenici blagovremeno sklanjani u šumu. Kad su neprijatelji preduzeli ofanzivu na našu slobodnu teritoriju, početkom septembra 1941. godine, Šolaja i njegovi borci nisu im dozvolili da prodru u Kozila. Oni su, boreći se uporno i hrabro, zaštitili bolnicu. Sve dok je bio živ, Šolaja je obilazio ranjenike, hrabrio ih govorеći da će ozdraviti i opet stupiti u borbene redove. On je stalno zahtjevao da organi pozadinske vlasti maksimalno brinu o snabdijevanju ranjenika, ističući da im treba obezbijediti dobru ishranu, smještaj i sve drugo što doprinosi njihovom raspoloženju i bržem ozdravljenju. Šolaja je dolazio u bolnicu i sa najudaljenijih položaja da bi ranjenicima govorio o borbenim uspjesima njihovih jedinica, o situaciji na frontu i slično.

Bolnica je od prvih dana ustanka bila u istim kućama sve do juna 1942. godine, kada je preseljena u Glogovac.

Danas na kući Despota Prole stoji skromna spomen-ploča. Na njoj piše da je tu nekad bila prva partizanska bolnica, poznata pod nazivom „Šolajina bolnica u Kozilima”.

Jovo Nikolas

POSTAO SAM PARTIZAN

Početkom narodnog ustanka 1941. živio sam kao čobanče u svom selu Brišćima. Bio sam jedan od onih mlađih seljaka koji su u to vrijeme održavali veze sa ustanicima i pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta u Jezeru i Jajcu. Ustanicima smo prenosili obavještenja o svemu što se događalo i pričalo u vezi s ratom, neprijateljskim snagama i njihovim namjerama, a donosili im ponešto i od svakodnevnih potrepština, naročito so i duhan.

Krajem avgusta 1941. doznali smo da se u Jajcu gomilaju jake okupatorske i ustaške snage. O tome smo na vrijeme obavijestili ustašike u Janju, a oni su upozorili narod na opasnost koja mu prijeti. Da bismo se na licu mjesta uvjerili jesu li istinite priče o pristizanju njemačkih jedinica, Đuro Savatić i ja smo otišli u Jajce. U čaršiji se nismo dugo zadržali, jer smo svuda susretali zabrinute i uz nemirene građane.

Vraćajući se kućama, svratili smo u gostioniku Stipe Jelice u Mračaju, na periferiji grada. Upravo tada su u dvorište Stipine gostionice stigle ustaše i počele da se raspremaju i razmještaju. Mi smo ih radoznalo zagledali, još ne vjerujući u priče o njihovim zlodjelima. Smatrali smo da se u tome, ipak, dosta pretjeruje. Međutim, tek što smo dobili naručene čašice rakije, u gostioniku je ušao jedan ustaša. Izvadio je nož iza pojasa i svom snagom ga zabio u drveni sto, vičući divljački:

— Ima li ovdje koji Srbin da mu se Marko Hercegovac napije krvi?!

Na to smo se nas dvojica u strahu pogledali, ne znajući šta da radimo. Pomislili smo da je s nama svršeno. Ali, na našu sreću, u gostioniku je uletio njen vlasnik Stipo Jelica, izvadio nož iz stola i bacio ga za vrata, doviknuvši Ijutito ustaši da mu ne uz nemirava goste. Zatim nas je pozvao i odveo u svoju kuću, a malo kasnije pronašao neki zatvoreni automobil i zajedno s nama sjeo u njega. Tako smo stigli do Plivskog mosta preko kojeg se ide u selo Zaskoplje, a otuda se pješice uputili svojim kućama. Stipo nam je na rastanku rekao:

— Nosi vas đavo i nemojte više dolaziti u Jajce, jer vidite da možete začas izgubiti glave od ustaša!

Za vrijeme septembarske ofanzive na Janj i Pljevu, ja sam se sa ustanicima povukao prema Gorici. Većina žena i djece iz Brišića sklonila se tada u okolne šume, a gotovo svi odrasli muškarci pohvati su još prije ustanka, otjerani u Jajce i poklani u Podmilačju.

Ustaški zlikovci su u toku ofanzive na Janj masovno ubijali starce, žene i djecu, palili sela i zaseoke, pljačkali najvredniju pokretnu imovinu i sl. Međutim, oni su i poslije toga širili propagandu o davanju amnestije svima koji se predaju njihovim vlastima u Jezeru ili Jajcu. Moja majka je još uvijek naivno vjerovala nam je da se u Jezeru prijavimo ustaškom taborniku Fahriji Kapetanoviću. Ali, znajući šta bi nam se desilo, nismo je poslušali. Rekli smo joj da ustaše ubijaju sve redom, kao što su za vrijeme ofanzive u kući našeg suseljanina Marka Veselića zapalili petoro njegovih čeljadi i još sedmoro iz komšiluka. Nastrandali su svi koji su se tu bili sklonili vjerujući da se mogu spasti samo ako ih ustaše nadu na okupu. U isto vrijeme, iznad Veselića kuće ubijeno je nekoliko žena, među kojima Stojan Lazara Mršića i Ljubica Mitra Mršića.

Poslije spaljivanja Brišića, neprijatelji su preživjele žene i djecu protjerali u Jajce, na Volujak, a poslije petnaestak dana vratili ih u selo Zaskoplje. Među njima smo bili Đuro Savatić i ja. Stanovali smo u napuštenoj kući Dušana i Sime Prodana. Neki članovi njihove porodice bili su pobijeni, a preostali su pobjegli u Krezljuk kod rodbine.

Đuro i ja smo ponovo uspostavili vezu sa Fehkom Šehalićem i još nekim prijateljima i ustanicima. Mi smo tada, uz odobrenje domobranske straže, dosta često odlazili na svoje njive u selu Brišićima, brali kukuruz i ubirali ostalu ljetinu, s tim što smo se morali vraćati u Zaskoplje prije mraka. Domobraska straža nalazila se u kući Sejfe Plivca, pored puta koji iz Zaskoplja vodi prema Brišićima. Iako su stražari pretresali sve prolaznike, mi smo se usuđivali da ustanicima odnosimo pomalo soli, duhana, lijekova, pa i municije (u stvari, kad god smo nešto od toga mogli nabaviti). Nekoliko puta je i gostoničar Stipo Jelica slao nama i ustanicima razne namirnice.

Naročito mi je ostao u sjećanju jedan odlazak u Brišiće, krajem oktobra 1941. Pojahao sam svog konjića i pošao da dotjeram tovar kukuruza. Na samaru, pored mene, visila je torba u kojoj se nalazila municija namijenjena ustanicima. Većinu te municije nabavio sam u Zaskoplju i okolini (uglavnom od domobrana, u zamjenu za jaja, sir i druge namirnice), a manji dio dobio sam od Fehke Šehalića. Kad sam naišao pored stražara-domobrana, koji je bio rodom iz Hrvatskog zagorja, on me je upitao kuda idem. Pošto sam mu objasnio radi čega odlazim u Brišiće, prišao je da me pretrese. Tog trenutka sam osjetio izuzetan strah, uvjeren da će stražar pronaći municiju u torbi. Međutim, ubrzo mi je lagnulo. On je samo površno pregledao moje džepove i pustio me da prođem, napomenuvši da se moram vratiti prije mraka.

Požurio sam prema svom selu, sretan što se sve dobro završilo. Na Orahovici sam pronašao partizana Vaskrsiju Nišića i predao mu municiju. Potom sam natovario kukuruz i stigao u Zaskoplje prije mraka.

Krajem 1941. odlučio sam da odem u partizane. To mi je i ranije bila želja, čak sam nekoliko puta bio spreman da krenem, ali me je

moja brižna majka stalno sputavala. Govorila mi je, pored ostalog, da zbog partizana mogu i glavu izgubiti, da će upropastiti porodicu i si. Zato sam od nje morao prikrivati gotovo sve svoje aktivnosti za potrebe narodnooslobodilačkog pokreta. Osim toga, partizani s kojima sam se susretao govorili su mi da sam mlad, neiskusan i djetinjast, da još ni sam stasao za borbu.

Ipak, bez obzira na sve to, moja odluka bila je konačna. Čak sam zaključio da više ne smijem okljevati ni zbog opasnosti koja mi je prijetila od neprijatelja. Osjetio sam, naime, da su domobrani obavijesteni o mojim susretima s partizanima i drugim ilegalnim aktivnostima, pa sam jedini izlaz video u bjekstvu. Pomišljao sam: ako me partizani odmah ne prime u svoje redove, naći će neku mogućnost da ostanem na oslobođenoj teritoriji i da im se kasnije priključim.

Uputio sam se prema Jezeru, gdje sam i ranije često odlazio da bih se sretao sa ustanicima. Tamo sam našao Mitra Lončara i objasnio mu šta želim, ističući da će me ustaše ubiti ako se vratim u Zaskoplje. Koliko se sjećam, Mitar je tada bio komandir jednog partizanskog voda. Kad sam ga zamolio da me primi u svoju jedinicu, on me je dobrodušno pogledao i nasmiješio se, a potom mi rekao da odmah odem u selo Volare i da se javim komandi njegove čete.

Mojoj radosti nije bilo kraja. Neobično razdražan, požurio sam prema Volarima. Činilo mi se da imam krila, jer je ostvarenje moje žarke želje bilo na pomolu. I zaista, već tog dana sam postao borac 4. čete Bataljona „Vasa Pelagić”.

Nurija Ribić

SA MEHOM KESTENOM MEĐU BORCIMA ZA SLOBODU

Sredinom ljeta 1941. Meho Kesten i ja, sa još nekim uhapšenim komunistima i rodoljubima, pušteni smo iz zatvora u Jajcu. Odmah smo oputovali u Mrkonjić-Grad. Tamo je živjela Mehina porodica, a ja sam boravio kod svoje strine. Morali smo se dva puta dnevno javljati policiji, jer nas je stalno kontrolisala. To nam je bila veoma teška obaveza. Mrzeli smo iz dna duše okupatore i njihove sluge, jedva čekajući dan kada ćemo se pridružiti borcima za slobodu.

Boraveći u Mrkonjić-Gradu, svakodnevno smo međusobno kontaktirali. Nismo mirovali. Pripremali smo se za odlazak u partizane. Meho je bio nestrljiviji. Oko 20. oktobra odlučili smo da krenemo prema ustaničkoj teritoriji. Dogovorili smo se da prilikom izlaska iz grada talijanskim stražarima kažemo da idemo u obližnju šumu po drva. Zbog toga smo ponijeli sjekire, a ispod kaputa sakrili po jedan pištolj i bombu.

Kad smo talijanskim stražarima rekli kuda idemo, oni su nas upozorili: „Tamo opasno, u šumi banditi.. Odgovorili smo da nećemo otići daleko i da ćemo se brzo vratiti.

Bez teškoća smo napustili grad. Poslije dužeg napornog pješačenja sitgli smo na planinu Lisinu i ubrzo ugledali grupu ustanika. Radovali smo se susretu s njima, očekujući da će nas srdačno primiti, kao ljudе koji su došli da se s njima bore protiv zajedničkog neprijatelja. Međutim, ustanici su nas dočekali hladno. Sumnjičavo su nas posmatrali i oduzeli nam pištolje i bombe. Potom su nam naredili da skinemo odjeću i obuću. Podijelili su je među sobom, a nama dali svoju iznošenu i poderanu. Prema držanju i ponašanju pojedinaca, očigledna je bila njihova sumnja da smo ustaški špijuni. Zaključili smo da nas namjeravaju pobiti bez ikakvog ispitivanja, ne provjeravajući ko smo i kakve su nam namjere. U tim trenucima krajne neizvjesnosti, Mehina odlučnost bila je presudna. Počeo je da protestuje. Neprestano je ponavljaо da smo došli da se uključimo u borbu, ističući da se naš drug Džemal Šehović već nalazi među ustanicima. Tražio je da nas odvedu svom komandantu Urošu Drenoviću.

Poslije takvog Mehinog protivljenja, i najekstremniji su počeli da popuštaju. Pristali su da nas sprovedu u Gerzovo, gdje se nalazila njihova komanda. Tu je počelo novo ispitivanje i maltretiranje, novo

sumnjičenje. Neki ustanici nisu odobravali takve postupke prema nama, govoreći da treba provjeriti ko smo i šta želimo. Oni su mnogo olakšali naš položaj i doprinijeli da nas pratioci odvedu prema Rogo-Ijima, do njihovog komandanta Drenovića.

Uroš nas nije loše primio. U razgovoru sa nama bio je korektan. Povjerovao je u naše izjave i naredio svojim borcima da nam vrate oduzeto oružje, odjeću i obuću. Potom je rekao da sami odlučimo hoćeemo li ostati u njegovom bataljonu ili otići u Janj. Meho je odmah izjavio da je jedino važna borba protiv zajedničkog neprijatelja, pa možemo ostati i s njima. No ja sam drukčije mislio. Izrazio sam želju da se vratimo na svoj teren, bliže Jezeru i Jajcu. Drenović je shvatio i odobrio moj stav. Samo je rekao da za nekoliko dana tu dolaze doktor Vaso Butozan, Nemanja Vlatković i Rade Marijanac, pa tada možemo konačno odlučiti u kojoj ćemo se jedinici boriti.

Kad je Nemanja stigao i ugledao Mehu, obradovao mu se kao rođenom bratu. Zagrljio ga je i rekao mu da moramo ići s njim. Tada smo napustili područje Gerzova i krenuli u Janj.

U Pljevi nas je Nemanja odveo do Sime Šolaje i objasnio mu ko smo i zašto smo došli. Pozdravljujući se s nama, Šolaja je u šali rekao da smo mi dobri „Turci”.

Ubrzo smo nastavili putovanje prema selu Čukliću, gdje se nalazio rukovodstvo janjskih ustanika. Tu smo sreli Mustafu Ganibegovića Ganiju, koji je već bio zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac Bataljona „Vasa Pelagić”. Mustafa se neobično obradovao našem dolasku. Podugo smo pričali s njim o svemu i svačemu.

Mehu su postavili za zamjenika političkog komesara 4. čete, a mene rasporedili u 1. četu. Bilo mi je žao što nisam sa Mehom u istoj jedinici. Molio sam komesara bataljona Doku Jokića da mi to omogući, ali mi je on odgovorio da je u interesu naše borbe da idemo tamo gdje je potrebno.

Iako prostorno dosta udaljen od Mehe, u mislima sam stalno bio s njim. Od njega sam mnogo naučio. On me je hrabrio u teškim trenucima, podizao mi moral i budio vjeru u bolju sutrašnjicu. U rijetkim prilikama, kad sam imao sreću da se sretнем s njim, dugo smo razgovarali o našim zgodama i nezgodama iz predratnog i ratnog perioda. Kasnije smo zajedno sudjelovali u nekim borbama koje su vodile naše čete.

Meho je bio veoma hrabar partizanski borac i uvjerljiv propagator narodnooslobodilačkog pokreta, bratstva, jedinstva i solidarnosti. Gorio je od želje da stupi u redove Proleterskog bataljona Bosanske krajine. Ta želja mu se i ostvarila.

Nedugo poslije stupanja u tu proletersku jedinicu, za vrijeme četničkog puča u Jošavki, izdajnici su uspjeli da uhvate Mehu. To je bio njegov kraj. Kad je poveden na strijeljanje, pokušao je da se spase bjekstvom, ali su ga sustigli kuršumi iz izdajnikovog oružja. Umirući, prkosno je vikao pred zločincima koji su trčali da ga dotuku: „Živjela Komunistička partija!”, „Živjeli partizani!”, „Smrt izdajnicima!”

Zlata Salom-Milićević

ODLAZAK U PARTIZANE

Kao predratni član Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-a), aktivno sam radila u aktivu te organizacije u sarajevskoj Ženskoj gimnaziji. Poslije kapitulacije bivše Jugoslavije vratila sam se u Jajce, gdje je živjela moja porodica. Put od Sarajeva do Jajca prešla sam nešto vozom, a nešto pješice. Putovala sam sama. Bilo mi je teško gledati oko sebe ustaše i Nijemce, pa sam, čim bih ih spazila, izlazila iz voza i sklanjala se. Prije polaska iz Sarajeva, drugovi su mi ukazali na potrebu da što prije idemo u šume i predočili mi sve mjere koje će neprijatelji preduzeti protiv naprednih ljudi, a posebno protiv Jevreja, Srba i Ćigana.

Iako put Sarajevo—Jajce nije naročito dug, putovala sam tri ili četiri dana. U Jajcu sam našla na okupu svoju mnogobrojnu porodicu. Bili su tu, pored ostalih, djeca moje braće i roditelji mojih roditelja — gomila nejakih, starih i bolesnih. Moja sestra Ruta pripadala je, takođe, naprednom pokretu i održavala vezu s nekim članovima KPJ u Jajcu, prvenstveno sa Stipom Bilanom i Hamdijom Sinanovićem. Međutim, i pored najbolje volje i mladalačkog poleta, kao Jevrejke nismo imale mogućnosti da u okupiranom Jajcu ma šta organizovano radimo.

Bez obzira na sva vrijedanja, ponižavanja, materijalne nedaće, protjerivanje našeg oca i dva brata (mislim da su odvedeni o Ilindanu 1941. godine), nas dvije nismo nikada gubile vjeru u mogućnost da izademo iz okupiranog Jajca u šumu, tamo gdje je upravo počinjao narodni ustank.

Jednog dana došla je do nas Safeta, sestra Hamdije Sinanovića, i prenijela nam poruku da se spremimo za odlazak u partizane. Drugovi su napravili plan koji se, najkraće rečeno, sastojao u sljedećem: 12. oktobra 1941. jedna naša jedinica napašće voz na pruzi između Bravnica i Vinca, a mi treba da sjednemo u drugi vagon, odakle će nas partizani „zarobiti“ i izvesti na slobodnu teritoriju. Istovremeno nam je rečeno da ponesemo soli, duvana i crvene čoje.

Ne mareći za opasnost i neizvjesnost, Ruta i ja smo bile srećne i pri samoj pomisli da ćemo se naći sa svojim istomišljenicima, da ćemo se boriti protiv teške nepravde koja je nanijeta našim narodima. Na-

mjeru smo povjerile majci. Ona nas je pomilovala i rekla: „Hvala Partiji što nastoji da se bar vi spasete. Idite, djeco moja, za nas stare i iznemogle nemojte brinuti, sve će se nekako svršiti.“

Spremili smo sve što je traženo. Majka nas je nježno izljubila. Potom nas je pratila tužnim pogledom sa kućnog praga, jer nije smjela da podje do željezničke stanice.

Sve je teklo prema dogovorenom planu. Međutim, ispred Vinca je neki čovjek vidio da su na kolosijeku postavljene prepreke. Mašući rukama, dao je znak mašinovodi da zaustavi kompoziciju. Potom se naš voz, uz pucnjavu partizana, vratio u Jajce. Akcija nije uspjela.

Mi smo se, s punim koferom raznog materijala, vratile kroz grad. Moja sestra stavila je maramu na jedno oko, kao da je povrijedena. Dogovorile smo se da odmah briznemo u plač ako nas neko zapita šta se zbilo. Time smo željele da dočaramo svoju tobožnju preplašenost.

Poslije tog događaja, uglavnom smo sjedile u kući. Povremeno nam je dolazila Safeta i obavještavala nas o tome šta će drugovi preduzeti da bismo se pridružile partizanima.

Slijedeća akcija organizovana je 27. januara 1942. Tada smo izašle na oslobođenu teritoriju u muslimanskoj nošnji. S nama je iz grada pobegao i Ahmed Džubo.

Branko Lacić

NAŠE DJELOVANJE U ZGRADI USTAŠKE POLICIJE

Brijački salon Mustafe Muje Džube, mog dobrog druga iz tog vremena, koji se nalazio u zgradi kod Travničke kapije, bio je jedan od punktova ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta u Jajcu. Tu su svakodnevno navraćali komunisti i napredni omladinci, tu su stizale pismene i usmene poruke, razmjenjivane informacije, prikupljana municija, sanitetski materijal i druga sredstva.

Džubo je odlazio u zatvor da brije uhapšene komuniste i ostale rodoljube, među kojima je od kraja juna bio i Jusuf Filipović, pa je to bila povoljna prilika za održavanje veze ilegalne partijske organizacije u Jajcu s uhapšenim drugovima. Pri tome je Mujo ispoljavao veliku snalažljivost i hrabrost. Posebno mi je ostalo u sjećanju organizovanje bjekstva uhapšenog Marka Đakovića.

Odmah poslije hapšenja toga druga iz Slavonskog Broda, jajački komunisti počeli su razmišljati kako da ga oslobole i prebace do ustaških jedinica. Ta prilika nam se ukazala jednog dana kad je policajac Andrija Pastuhović doveo Đakovića na saslušanje u zgradu Ustaškog redarstva, u kojoj se nalazio i Džubin brijački salon. Mujo je to posmatrao i očekivao trenutak kad će se policajac i uhapšenik vratiti od istražitelja. Čim su se oni pojavili na vratima redarstva, Mujo je priskočio policajcu i zamolio ga da sa uhapšenikom svrati u salon, odnosno da omogući da Đakovića obrije kad je već tu, kako radi njega ne bi morao ići u zatvor udaljen desetak minuta hoda. Pošto je policajac udovoljio Mujinoj molbi, zatvorenik je sjeo na stolicu za brijanje. On je znao za namjeru drugova da mu omoguće bjekstvo, jer mu je Mujo o tome govorio za vrijeme brijanja u zatvoru.

Poslije nekoliko trenutaka, po ranije pripremljenom planu, u salon je ušla ljepuškasta konobarica iz obližnje gostonice i pozvala policajca na jedno piće „preko puta”. Pastuhović se malo kolebao, ali je ustao i otišao, ostavivši Marka i Muju same. To je bio trenutak koji smo priželjkivali. U salonu se, kao slučajno, našlo još nekoliko naših drugova. Oni su zaklonili Đakovića, omogućivši mu da iza njihovih leđa pobegne prema Travničkoj kapiji. Omladinac Safet Kliko prihvatio ga je i odveo do saradnika narodnooslobodilačkog pokreta Salke Bibića,

radnika „Elektrobosne”. Bibić je Đakovića prebacio do Krezluka, odakle je sretno stigao u redove janjskih partizana.

Dok je izvodio Đakovića iz Jajca, da bi otklonio svaku sumnju, Safet Kliko se „bezbrižno” poigravao loptom i tako skretnao pažnju na sebe. Bjegunac je išao petnaestak koraka iza njega i nikome nije bio sumnjiv.

Kad se policajac Pastuhović vratio u salon, zaprepastio se vidjevši da nema Đakovića. Mujo mu je rekao da je uhapšenik malo prije izašao iz radnje, te da ga je, navodno, video kako stoji pored njega (policajca) u gostonicama, a zatim dodao da je vjerovatno sam otisao u zatvor. Tada se policajac uputio prema zatvoru, nadajući se da bi Mujina „prepostavka” mogla biti tačna. Međutim, Đaković je pobegao u suprotnom pravcu.

Mustafa Džubo je bio jedan od glavnih aktera i u spašavanju zarobljenog partizana Sime Mitrića iz jajačkog zatvora; Mujo mu je prilikom brijanja u zatvoru prenio sva potrebna uputstva. Pored ostalog, bilo je obezbijedeno da čuvat će zatvora Ibrahim Popaja, koji je činio značajne usluge jajačkim ilegalcima, otključavajući u određeno vrijeme vrata kroz koja će Simo izaći napolje, a pgtom napustiti grad uz pomoć Besima Ganibegovića.

Plan je u potpunosti uspio. Besim je sačekao Simu i odveo ga prema selu Žaskoplju, odakle se preko Orahovice i Gorice brzo stiže u Janj. Kad su došli do Memiševe vode, susrela ih je domobranska patrola. Besim se brzo snašao. Izjavio je da njih dvojica idu iz obližnje kafane, pa su uspješno savladali i tu prepreku. Tako se Simo bezbjedno vratio u partizanske redove.

Ahmed Džubo

PUNKTOVI NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA U JAJCU

Raznovrsni oblica ilegalne aktivnosti protiv okupatora i njegovih bliskih saradnika ostvarivani su u Jajcu od uspostavljanja ustaške vlasti. Većina građana gledala je s prezirom na tu kvislinšku vlast i na dvadesetak Jajčana koji su stupili u njenu službu.

Ustaški teror nad Srbima, Jevrejima i Romima, a naročito proganjanje komunista i drugih naprednih ljudi, povećavali su mržnju prema ustašama i okupatorima. Uporedo s tim, razvijala se ilegalna aktivnost koju su organizovali komunisti i ostali rodoljubi. Ta aktivnost poprimala je sve raznovrsnije oblike, a u nju su se, najčešće spontano, uključivali i mnogi građani koji nisu simpatisali komuniste, ali su mrzili ustašku vlast i bili protiv zlostavljanja i istrebljivanja nedužnih sugrađana srpske, jevrejske i romske nacionalnosti, protiv pljačkanja njihove imovine i drugih terorističkih postupaka.

U toj ilegalnoj aktivnosti sudjelovao je relativno velik broj građana, što je predstavljalo njihovo svojevrsno uključivanje u narodnooslobodilački pokret. Nemoguće je pomenuti sve te Jajčane i njihov doprinos, jer su mnogi bili angažovani i mimo znanja i uticaja partiskske organizacije. Osim toga, konspiracija je znatno uticala da razne sitnije akcije i aktivnosti, kao i njihovi akteri, ostanu i do danas nepoznati.

Kad je riječ o spontanim akcijama, pomenuću jednu u kojoj sam sudjelovao poslije hapšenja prve grupe jajačkih komunista i rodoljuba, krajem jula 1941. Napredni omladinci i skojevci saosjećali su sa uhapšenim drugovima. Razmišljali smo šta bi trebalo uraditi da bi im boračak u ustaškom zatvoru bio snošljiviji. Poslije nekoliko različitih prijedloga, dogovorili smo se da kupimo što više cigareta i da ih po mraku prebacimo preko zatvorskog zida. Vjerovali smo da će uhapšeni drugovi sutradan pokupiti te cigarete, kad ih čuvare izvedu u zatvorsko dvorište na uobičajenu šetnju. Dobro se sjećam kako smo Kasim Burek i ja, jedne noći, u korpi donijeli do zatvorskog zida dvadesetak kutija sa po stotinu cigareta. Čim smo se uvjerili da nas niko ne gleda, prebacili smo kutije u zatvorsko dvorište. Željeli smo da time podsjetimo naše uhapšene drugove da nisu sami. Kasnije su na isti način, ispod kuće Ahmeta Cane, bacali cigarete zatvorenicima i ostali omladinci iz naše grupe.

Sjećam se, takođe, da smo jednog ljetnjeg dana Kasim i ja pronijeli glavnom ulicom, ispred zgrade ustaškog redarstva, pun ceger puščane municije. Kasim je tu municiju kupio od nekih domobrana za vlastiti novac.

Napredni omladinci sudjelovali su i u raznim drugim ilegalnim aktivnostima. Slušali su emisije zabranjenih radio-stanica i širili njihove vijesti, pisali antifašističke parole po gradu i si.

Za održavanje veza s jajačkom partijskom organizacijom, odnosno s rukovodstvom narodnog ustanka u Janju i Pljevi, u Jajcu je 1941. stvoreno više punktova i kanala.

Jedan od tih punktova bila je slastičarnica „Jadran”, koja se nalazila kod Banjalučke kapije. Njen vlasnik Kerim Dželadinović Beli i njegov brat Hasan bili su povezani s partijskom organizacijom, pa su preko njih uspostavljene veze s jajačkim komunistima. U tu slastičarnicu dolazio je i član oblasnog komiteta KPJ u Banjaluci Branko Babić Slovenac, s kojim je bila povezana partijska organizacija Jajca, zatim Ivica Mažar i drugi komunisti. Tu su se, pored ostalog, svakodnevno sastajali napredni omladinci i gradani Jajca, da bi se obavijestili o novostima i dogovarali o ilegalnim akcijama.

Drugi punkt bio je brijački salon Mustafe Muje Džube, kao jedno od glavnih sastajališta aktivista narodnooslobodilačkog pokreta. Kod Muje su svakodnevno navraćači komunisti i napredni radnici. Dolazio je i Nemanja Vlatković sve dok nije zaprijetila opasnost da ga ustaše uhapse. Kasnije su tu stizale njegove poruke iz Janja, kao i poruke Jusufa Filipovića. Aktivisti su u toj brijačnici razmjenjivali informacije o postupcima i namjerama ustaških vlasti, prikupljali municiju i sanitetski materijal, planirali oslobadanje uhapšenih komunista i rođoljuba iz ustaškog zatvora itd. Sve je to, tako reći, činjeno naočigled neprijatelja, jer se u istoj zgradi nalazila ustaška policija.

Treći punkt, a moglo bi se reći i glavni, nalazio se u Gostionici „Šangaj”, čiji je vlasnik bio Rezak Tirić. Zajedno s Rezakom zadatke su izvršavali omladinac Safet Kliko, Besim Ganibegović i drugi ilegalci. U toj gostionici svakodnevno su se sastajali aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta, najčešće u večernjim časovima. Oni su razmjenjivali mišljenja o vojno-političkoj situaciji, prikupljali podatke o brojnom stanju, rasporedu i namjerama neprijatelja, nabavljali sanitetski materijal, oružje, municiju i razna druga sredstva koja je tražilo rukovodstvo ustanka.

U tu gostionicu dolazio je veliki broj domobrana, dok su ustaše 1 njemački vojnici navraćali rjede. Od domobrana se ponekad moglo saznati dosta podataka o namjerama, pokretima, borbenim akcijama i gubicima neprijatelja, a po reagovanju, izgledu i opštem stanju tih vojnika mogao se izvesti zaključak o njihovom moralu, sklonostima i si.

Nekoliko važnih podataka o namjerama ustaške policije saopštili su Rezaku Tiriću i Hamdiji Sinanoviću pojedincima koji su radili u ustaškom redarstvu i domobranskoj komandi garnizona. To su bila obavještenja o predstojećim hapšenjima sumnjivih lica, pretresima i sličnim mjerama. Zahvaljujući tome, pojedini ilegalci izbjegli su hapšenje, odnosno uspjeli da sklone kompromitujući materijal prije pretresa koje je vršila policija.

Veze sa ustanicima u Janju i Pljevi najčešće su održavane preko Sedinca i Jezera. Obostrane poruke i pisma preko Šedinka prenosili su Hasan Hamur, Stanko Vukadin, Lucija Popržen i Mile Rakita, zvani Čedo, a preko Jezera Fehko Šehalić, Đuro Savatić, Besim Ganibegović, Jovo Nikolaš, Nikola Tikvedžija i sinovi Jovanke Purić. Svi su oni bili veoma hrabri i snalažljivi, ali mi je najviše ostao u sjećanju dobrodušni i mudri čiča Stanko Vukadin, koji je do rata radio u šedinačkom rasadniku. Uvijek s lulom u Zubima, šeširom na glavi, rancem na ledima i debelim štapom u ruci, odlično je vršio svoju kurirsku dužnost. Često je pred neprijateljskim stražama i patrolama veoma vješto simulirao pivanstvo i tako se provlačio do Jajca i natrag. Ponekad je morao gaziti Vrbas da bi stigao do partizana ili od njih do Jajca.

Koristeći se svojim biciklom, Safet Kliko je materijal iz Gostionice „Šangaj“ prevozio izvjesno vrijeme do Skele i predavao ga Stanku Grabiću, a kasnije je prenošen u naselje Pijavice, do kuće Mehe Hamura. Otuda su ga prebacivali u Bravnicu, potom je odnošen u Janj.

U toj gostionici smješteni su i ilegalci koji su dolazili sa strane da bi uspostavili vezu s jajačkom partijskom organizacijom. Tu je u avgustu 1941. prenočio i Đuro Pucar Stari, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu.

Četvrti punkt bio je u trgovini i piljarnici braće Ibre, Kasima i Kemala Bureka, kod Plivskog mosta. Tu su, takođe, prikupljani razni materijali za partizane. Braća Burek su često kupovali municiju od pojedinih domobrana, a neki simpatizeri NOP-a, koji su se sticajem okolnosti nalazili u toj kvislinškoj vojsci, davali su im borbena i druga sredstva bez naknade. Sve što je tu prikupljano pakovano je u ambalažu za voće i povrće. Te pakete su najčešće preuzimali Hasan Hämür i sinovi njegovog brata Fehke, omladinci Asim i Mujo, a potom ih zaprežnim kolima prevezili do Bravnicu i predavalni partizanima.

Peti punkt bio je gostionica Sajda Popa je, koja se nalazila u Tomasovoj kući, kod mosta, na lijevoj obali Plive. Njemačkim vojnicima bio je zabranjen ulazak u tu gostionicu. Tu su pristizali paketi sanitetskog i drugog materijala, a preuzimali su ih aktivisti NOP-a i iznosili iz grada do partizanskih predstraža. Gostionica je bila sumnjiva, pa je stalno bila pod prismotrom ustaške policije. Prije jednog policijskog pretresa, iako je o tome kasno obaviješten, Sajd je uspio da u zadnji čas uništi dva paketa sanitetskog materijala koji se zatekao u potkrovilju gostionice. Tada je izbjegao hapšenje, ali je nešto kasnije ipak zatvoren. Poslije izlaska iz zatvora našao se u grupi sumnjivih Jajčana koji su mobilisani u domobrane. Na taj način je udaljen iz Jajca.

Kuća Mehe Hamura, u naselju Pijavice, bila je šesti, veoma važan ilegalni punkt. Jer u tu kuću su iz grada pristizali razni materijali za partizane. Braća Meh, Fehko i Hasan, Fehkini sinovi Asim i Mujo, Mehin sin Hazim i još neki članovi brojne porodice Hamur činili su značajne usluge NOP-u. Oni su često, odlazeći na svoje imanje u Bravnicama, gdje su imali i mlin, uzgred prenosili poruke, prevozili sanitetski materijal, poneku pušku i bombu, municiju i drugo. Za prebacivanje toga materijala koristili su se vlastitim zaprežnim kolima. Česte odlaske na „ničiju zemlju“ objašnjavali su ustaškim i domobranskim stražama potrebotom da u svom mlinu samelju žito, da prevezu dubre

(ponekad su ispod dubreta bile puške, bombe ili municija), da oru, kopaju, beru plodove ...

Tako su se Hamuri, posebno Hasan i omladinci Asim i Mujo, često izlagali opasnosti da budu otkriveni. Asim je kasnije uhapšen. Umro je ubrzo poslije oslobođenja zemlje od posljedica torture kojoj je bio izložen u ustaškoj policiji.

Sedmi punkt se nalazio u Šumskoj upravi, gdje su inž. Emil Špiler, Sulejman Veletanlić, Ankica Bliznac i Drago Rašlić prikupljali razna sredstva za potrebe NOP-a. Osim toga, Špiler je velikom broju seljaka srpske nacionalnosti davao potvrde da su zaposleni u šumskim radilištima, pa ih je time štitio od ustaških progona i olakšavao im održavanje veza sa ustanicima. Značajan doprinos Emila Špilera i njegovih saradnika ogledao se i u tome što su iz magacina šumskih radnika davali besplatno životne namirnice partizanskim porodicama iz Jajca i okoline, a i ostaloj sirotinji.

Neprijatelj je kasnije otkrio i uhapsio Sulejmmana Veletanlića. Ustaše su ga ubile u jednoj šumi kod Travnika.

Osmi punkt bio je u kući Fehke Šehalića, koja se nalazi osamljena na periferiji grada, pokraj puta. Tu je, takođe, pristizao razni materijal, a Fehko ga je, uz pomoć Đure Savatića i Besima Ganibegovića, otpremao do partizanskih predstraža na Orahovici i u Jezeru.

Preko tog punkta jajačka partijska organizacija dostavila je i nekoliko važnih obavještenja i izvještaja o namjerama neprijatelja. Tim pravcem su, najčešće, prebacivani u partizane omladinci i omladinke iz grada, kao i zarobljeni partizan iz Janja Simo Mitić, čije je bjekstvo iz jajačkog zatvora i izvođenje do Orahovice organizovala partijska organizacija. U tom poduhvatu, kao i u nekim sličnim aktivnostima, značajne usluge pokretu činio je Ibrahim Popaja, čuvar zatvora. On je ponekad, na zahtjev aktivista NOP-a, ostavljao otključana vrata jajačkog zatvora i tako stvarao mogućnost da se uhapšeni drugovi spasu.

Ponekad su poruke i materijal upućivani i preko veze u Vincu. Tu vezu s partizanima održavali su Branko Kvrgić iz sela Bilinčića i braća Ibro i Mujo Delić iz Grabante.

Sve te punktove i kanale partijska organizacija je održavala i usmjeravala preko svojih aktivista. Zahtjevi za dostavljanjem podataka o neprijatelju i raznog materijala najčešće su stizali od Nemanje Vlatkovića, Đoke Jokića, Jakice Altarca i Mustafe Ganibegovića Ganije.

Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta nabavljali su oružje, municiju, sanitetski i drugi materijal na razne načine. Većinu tih stvari dobijali su od simpatizera NOP-a, a neka i kupovali za sopstveni novac. Kancelarijski materijal i ostalu tehničku robu nabavljali su isključivo za novac.

U pružanju materijalne pomoći NOP-u sudjelovali su mnogi građani i građanke Jajca, pa ih je nemoguće sve pomenuti. Sjećam se da je pokretu nesebično pomagao jajački ljekar Ibro Brkić, izlažući se više outa velikim opasnostima. On je činio sve što je mogao: spasavao komuniste i ostale građane koji su bili uhapšeni, prikrivao ilegalce u svojoj kući, pružao materijalnu i moralnu pomoć aktivistima...

Mnogo je pomagao i agronom Abdurahman Tupara. On je iz magacina sa životnim namirnicama kojim je upravljao davao žito parti-

zanskim porodicama, gradskoj i seoskoj sirotinji, a činio je i razne druge usluge NOP-u.

Martin Raguz, zakupac Hotela „Grand”, omogućavao je komunistima da u prostorijama tog ugostiteljskog objekta održavaju svoje sastanke. Uz to, kad god je bilo potrebno, posredovao je u povezivanju jajačkih komunista sa ilegalcima koji su dolazili sa strane, a jednom prilikom je u mjesnoj apoteci preuzeo znatnu količinu sanitetskog materijala, koji je postepeno slat na ustaničko područje.

Među ostalim jajačkim rodoljubima posebno su se isticali Fahrija Filipović, fra Jozo Markušić, fra Bono Ostojić, hodža Mustafa Kadrić, Čamil Mulaomerović i njegovi sinovi Ibrahim i Fadil, Smail Hadžiosmanović, Čamil Kapidžić, Mujo i Muharem Hodžić, a pokret su pomagali i trgovci, ugledni Hrvati Anto i Ivo Andukić, Jozo i Ivo Pranjko, Jurica Majetić i još neki, zatim porodice starog sindikalnog aktivista Kučere, Dželadinovića, Milana Bačanovića, Ganibegovića, Rajića, Ahmeta Cane, Lacića, Hrnjića i mnoge druge.

Najviše sanitetskog materijala i lijekova pribavila je Anka Kornicer iz apoteke svoga muža. Ona je davala i novčane priloge Partiji. Manje količine sanitetskog materijala nabavljane su i preko Huse Begića, koji je bio zaposlen u ambulantni „Elektrobosne”.

Sredstva prikupljena u gradu, na pomenutim punktovima, prenosili su do Hamurove ili Šehalića kuće aktivisti NOP-a, najčešće omladinci Safet Kliko, Besim Ganibegović, Zvonko Bilan, Alojz Kudrnaček, Ibro Karahodžić, Mirko Kučera, Kasim Burek, Hazim Eminfendić, omladinke Razija Karahodžić, Danica Andukić i drugi. Ali ponekad su upakovanu municiju i bombe prenosile i Muslimanke koje, inače, nisu bile svojevoljno uključene u pokret. One, u stvari, nisu ni znale šta nose; one su samo izlazile u susret molbi nekog od sugrađana (aktivista) da predaju paket ovom ili onom čovjeku. Taj način prenošenja materijala korišćen je prvenstveno zbog toga što su Muslimanke tada bile obučene u žarove, pa su neprijatelji najmanje sumnjali u njih.

Bilo je i raznih uzbudljivih situacija prilikom iznošenja municije i drugog materijala iz grada. Tako je, na primjer, omladinka Razija Karahodžić, dok je u korpici nosila municiju da bi je predala Asimu Hamuru, jedva uspjela izbjegći najveću neugodnost. Municija je u korpici bila prekrivena slojem drvenog uglja, ali je svaki pažljivi posmatrač mogao zaključiti da Razija nosi nešto znatno teže. Dok je išla preko mosta, ka desnoj obali Plive, neočekivano je susrela ustaškog oficira. On je počeo da joj se udvara, nastojeći da je otprati do kuće. Najmučnija situacija nastala je kad je ustaša od Razije kavaljerski zatražio da joj ponese korpu. Djevojka se vješto branila i uporno odbijala ponuđenu uslugu, pa se nekako uspjela otarasiti opasnog pratioca. Tu scenu su sa zabrinutošću posmatrali drugovi koji su Raziji predali korpicu samo nekoliko trenutaka prije toga. Kad je opasnost prošla, i njima je pao teret sa srca, a kasnije su odali priznanje svojoj odlučnoj i snalažljivoj drugarici.

Izuzetnu hrabrost i dovitljivost ispoljavali su i mnogi drugi jajački ilegalci, koji su često prkosili neprijatelju. Ipak, čini mi se da je Besim Ganibegović bio najhrabriji među njima. Ustaška policija, a naročito „Kulturbund”, stalno su bezuspješno nastojali da otkriju kanale preko

kojih su Jajčani održavali veze s partizanima. Vjerovali su da se te veze uspostavljuju preko Ljubovića, Vaganja i Krezluka. U Vaganju su postavljeni i zasjede, ali je bilo očigledno da su se prevarili.

Značajno mjesto u aktivnosti jajačkih komunista 1941. zauzimao je i rad među domobranima. Naime, u domobranstvo tzv. Nezavisne Države Hrvatske bilo je mobilisano dosta poštenih Hrvata i Muslimana, naprednih radnika i intelektualaca koji su simpatisali NOP. štaviše, neki od njih su bili i povezani s Partijom. S njima su ne samo održavane redovne veze nego je i ostvarivan politički uticaj kojim su pridobijani za saradnju i pružanje pomoći NOP-u, što se prvenstveno ogledalo u davanju municije i drugih sredstava potrebnih partizanima. Derviš Kršlak i Rezak Tirić održavali su vezu s Mesudom Hotićem, koji je jedno vrijeme bio u Jezeru, Hazim Eminefendić s Mustafom Cerom iz Donjeg Vakufa, Kasim Burek s Mehmedom Mečom itd.

Jajački komunisti su 1941. održali niz sastanaka na kojima su razmatrali svoje zadatke u novonastaloj situaciji stvorenoj dolaskom okupatora i uspostavljanjem ustaške vlasti, zatim radi uključivanja u pripreme za ustank i jačanja ustaničkih redova. Dominantni zadaci članova Partije u tom periodu bili su propagiranje narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno široka politička i mobilizatorska aktivnost. Jedan takav sastanak održan je krajem 1941. i u mojoj kući na Harmanima. Sjećam se da je Berta Kučera došla na taj sastanak pokrivena muslimanskim žarom, a isto tako se i vratila u grad.

Ilegalne aktivnosti koje je organizovala i usmjeravala partijska organizacija značajno su doprinijele razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u jajačkom kraju, njegovom omasovljavanju i svestranom jačanju. Rodoljubi svih nacionalnosti — Hrvati, Muslimani, Srbi i Jevreji — udružili su svoje snage da bi što prije pobijedili neprijatelje i izvezeli slobodu. Oni su od početka narođenooslobodilačke borbe shvatili da samo složni i zbratimljeni mogu pobijediti okrutne okupatore i domaće izdajnike. To shvatanje su sve više ispoljavali u borbenoj i revolucionarnoj praksi, dokazujući da su istinski neimari bratstva i solidarnosti.

Hanka Materić-Rujanac

PUT KA SLOBODI

^v'Vivjela sam u braku s Mustafom Mujom Džubom sve do njegove pogibije u bitki za ranjenike na Neretvi, marta 1943. Još prije drugog svjetskog rata i okupacije naše zemlje Mujo mi je govorio o nepravdama u Kraljevini Jugoslaviji, posebno o izrabljivanju radničke klase. U Jajcu je tada bilo puno sirotinje. Kao i mnoge druge radničke porodice, teško smo živjeli. Jedva smo sastavlјali kraj s krajem. Živjeli smo od Mujine zarade, a pomagao nam je i njegov brat Ahmed.

Poslije okupacije naše zemlje, Mujo je često bio u duštvu jajačkih komunista i simpatizera Partije. Sve češće je odlazio na sastanke s drugovima, a kući donosio i brižljivo sakrivaо razne materijale. Ponekad je doturanje manjih paketa povjeravaо pojedinim rođakama i drugim Muslimankama iz komšiluka. Tada su Muslimanke nosile žarove, pa ih ustaška policija nije pretresala, a one nisu znale da nose opasne materijale. Kad je neka od tih žena naišla u „pravo vrijeme“ pored njegovog briačkog salona, koji se sticajem okolnosti nalazio u zgradи Ustaškog redarstva, Mujo bi je zamolio da „usput ponesе do njegove kuće jedan paketić“.

Sjećam se da je jednog dana, marta 1941. godine, u našu kuću na Harmanima došao predratni komunist iz Jezera Šaćir Maslić, inače Mujin rodak. On je s Mujom razvrstavaо nekakve odštampane papire koji su se već nalazili u našoj kući, a potom su njih dvojica nekud odnijeli veći dio tog materijala. Kasnije mi je Mujo ispričao da su on i Šaćir otišli preko Volijaka do Memišove vode, odakle su materijal uputili zaprežnim kolima u Jezero. To su bili razni leci, koji su tih dana djelimično rasturani i po Jajcu.

Mujo je ručne bombe i puščanu municiju, koje je najčešće sam donosio kući, a ponekad ih slao i po muslimanskim ženama, sakrivaо u kokošnjcu i oko kuće, u bašti. Sa bombama je bilo razlicitih zgoda i nezgoda, ali se srećom sve dobro završavalо. Na primjer: jednog dana, dok su se naše dvije djevojčice igrale u dvorištu, do njih se dokotrljala bomba koju su kokoške u kokošnjcu iščeprkale. Djevojčice su uzele bombu i počele da se igraju njome. Kad sam izašla pred kuću i vidjela da naša starija kćer drži u rukama bombu, oblio me je hladan znoj. Pritrčala sam, uzela bombu i dobro je sakrila, a djevojčice su počele

da plaču što sam im oduzela „igračku”. Kasnije sam Muji zamjerila zbog toga i zamolila ga da bude oprezniji.

Djelujući kao aktivist narodnooslobodilačkog pokreta, Mujo je postepeno angažovao i mene. Cesto mi je govorio da moram biti čvrsta i uporna, te da u slučaju hapšenja ni po cijenu života ne smijem odati drugove i drugarice koji su navraćali u našu kuću.

Od ilegalnih skupova u našoj kući najviše mi je ostao u sjećanju sastanak održan krajem novembra 1941. godine, u poslijepodnevnim časovima. Na tom sastanku je, osim muškaraca, bila i drugarica Berta Kučera. Ona je došla u muslimanskom zaru, a tako je i otišla poslije sastanka, jer je bila pod prismotrom policije. Na tom sastanku, koliko se sjećam, proučavan je proglaš CK KPJ.

Dok je sastanak trajao, ja sam stajala ispred kuće i pazila da ne naide policija, jer mi je Mujo rekao da moramo biti oprezni. Srećom, sve se dobro završilo — učesnici sastanka razišli su se bez ikakvih teškoča.

Pošto je Mujo pobjegao u partizane, često sam pozivana u policiju i saslušavana. Nekoliko puta su me i udarali. Mujina majka, naše djevojčice i ja živjele smo uglavnom od pomoći komšija i prijatelja, jer nam ustaška vlast nije dala potrošačke karte. Dani su nam bili dugi kao godine. Živjele smo u punoj neizvjesnosti i očekivale dan kada će nas otjerati u logor. Zbog toga i želje da budem u redovima boraca za slobodu, razmišljala sam kako da sa kćerkicama pobjegnem na partizansku teritoriju. Nekako upravo u to vrijeme jednog dana, sasvim iznenada, dođe nam u kuću neki seljak sa konjem i donese pismo od Muje. Dobro se sjećam: seljak je podigao konju rep i izvadio pisamce ispod zadnjeg kolana. Brzo sam ga pročitala, a zatim napisala kratak odgovor.

Uskoro sam krenula prema slobodnoj teritoriji. Bilo je to u junu 1942. Sa sobom sam povela obje djevojčice. Emiru sam vodila za ruku, a Zekiru nosila u naručju. Sretno smo se pro vukle između neprijateljskih straža i stigle do Šedinca. A tamo je bio Mujo, tamo su bili partizani, tamo je bila sloboda. Krenula sam putem koji mi je pokazao Mujo. Bila sam prva Muslimanka iz Jajca koja je stupila u redove boraca za slobodu.

Mirko Mijatović

OKUPLJANJE RODOLJUBA U KREZLUKU

Sela desno od Vrbasa, koja gravitiraju rječici zvanoj Rijeka, nisu do drugog svjetskog rata imala revolucionarnih tradicija. Osim toga, u prosvjetnom i ekonomskom pogledu spadala su među najzaostalija sela u bivšem jajačkom srežu. To pokazuje i činjenica da do rata u njima nije postojala nijedna osnovna škola. Bila su „bogu iza leda”, kako to narod obično kaže. Samo u nekoliko sela većinu stanovništva činili su Muslimani, a u ostalim Srbi. Između njih nije bilo nikakvih trzavica niti sukoba. Naprotiv, vladala je sloga kakva se samo poželjeti može.

Tako dobri odnosi zadržani su i poslije okupacije naše zemlje. Iako je ustaška vlast stavila Srbe van zakona, a Muslimane proglašila „hrvatskim cvijećem” (kako bi ih pridobila i uvukla u zločine), ona u tome nije imala gotovo nikakvog uspjeha na pomenutom području.

Istina, ni u srpskim ni u muslimanskim selima nije bilo politički obrazovanih i pravilno orijentisanih ljudi, koji bi revolucionarno djelovali i poveli narod u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, ali ni ustaška vlast nije u njima imala neki veći uticaj. Okupatori i ustaše bili su prezauzeti akcijama protiv antifašističkog fronta u Jajcu, a još više nastojanjem da uguše masovni narodni ustanak u Janju i Pljevi.

Bježeći od ustaškog terora, na naše područje u maju 1941. došao je Jakica Altarac, komunist iz Jajca. On je prije rata katkad boravio u našem susjedstvu, kod svoje sestre, koja je bila udata u Karauli, ali tada nije ispoljavao neku političku aktivnost. Međutim, Jakica se poslije izvjesnog vremena vratio u Jajce, a potom je dospio u ustaški zatvor u Travniku. Pošto je uspio pobjeći iz zatvora, koncem juna prebacio se u Janj radi priprema za ustanak, a početkom jula ponovo je došao u Jajce, kao ilegalac. Nešto kasnije vratio se u Krezluk, gdje je ostao sve do početka 1942. On je bio u dvostrukoj opasnosti: kao Jevrejin i kao komunist. Zato smo ga morali dobro čuvati. Najviše smo ga sakrivali Dugonjić iz Dubrave i ja. Sestra mu nije mogla puno pomoći, jer je i ona bila u nemilosti samo zato što je Jevrejka. Ipak, povremeno je uspostavljala s njim vezu preko najpovjerljivijih ljudi, ali u strogoj tajnosti.

Neposredno poslije dolaska Jakice u naš kraj, uspostavili smo dosta čvrstu vezu s partijskom organizacijom u Jajcu. Ja sam prije ustanka nekoliko puta išao u Jajce i svraćao kod njegovog oca. Kasnije je Jevrejima bio zabranjen svaki dodir sa ostalim ljudima, a ubrzo su ih otjerali u logore smrti. Ta sudbina zadesila je i Jakičinu porodicu.

Kad je buknuo ustanak u Janju i Pljevi, narod krežlučkih sela reagovao je različito. Jakica i njegovi saradnici nastojali su da pridobiju što više ljudi za narodnooslobodilački pokret. Obezbijedili smo oko 20 pušaka. Blagoje Samardžić i ja organizovali smo patriotski raspoložene ljude, odnosno rasporedili straže i uputili patrole prema Jajcu i komunikacijama. Osnovni zadatak bio im je da štite sela od upada ustaša i pljačkaša. Iščekivali smo dolazak ustanika iz Janja, kako bismo se sa njima spojili i obrazovali jedinstven front. Gajili smo iluziju da naša sela mogu postati stalni sastavni dio tog fronta u teritorijalnom i organizacijskom smislu. Tek kasnije smo uvidjeli da je to nerealno.

Istovremeno sa zaštitom naših sela od upada ustaša uspjeli smo da oko dvije nedelje onemogućimo odlazak mještana u Jajce. No očekivana pomoć iz Janja nije stizala, pa je bilo sve više zahtjeva da se ta zabrana ukine. Najveću drskost ispoljavao je Slavko Kovačić, koji je i ranije važio u svom selu kao ljigavac i prevrtljivac. Njemu i još nekima uporno smo onemogućavali da odu, ali smo, ipak, ubrzo popustili. To nam se osvetilo ubrzo poslije njihovog povratka iz grada. Kovačić je počeo u selu da propagira „normalizovanje“ odnosa sa ustaškom vlašću. Upozoravao je na odmazdu ustaša prema nepokornima, isticao da oni i Nijemci raspolažu silom kojoj se нико ne može suprotstaviti. To je bila klica razdora i početak cijepanja jedinstva stanovništva naših sela. Srećom, Kovačić nije imao dovoljno uticaja u selu, pa smo nastavili svoje aktivnosti, naravno prema konkretnim prilikama i sa postojićim snagama. Od njega smo morah prikrivati svoj rad i veze.

Jakica je bio inicijator svih naših značajnijih akcija, iako se naložio „u sjenci“ zbivanja zbog svog statusa. On je brzo uspostavio vezu sa komunistima u Jajcu. Ta veza je održavana zahvaljujući najviše Besimu Ganibegoviću, koji je dosta često dolazio u naša sela pod izgovorom da nabavlja drva i namirnice. Jakica je uspostavio vezu i sa braćom Lolićima, poznatim komunistima iz Travnika. Ne znam detalje tih veza i dogovora, ali se sjećam da smo govorili o stvaranju stalne ustaničke baze u centralnoj Bosni, sa osloncem na ustanike u Janju. Veza sa Travnikom održavana je preko jedne Muslimanke, djevojke po imenu Hamša (kćeri mesara iz Karaule). Tada smo ostvarili kontakt i sa ustanicima na Imljanima. Posrednik nam je bio Blagoje Mijatović iz Gostilja.

U međuvremenu smo razvili propagandu u korist ustanka i pokrenuli akciju sakupljanja pomoći u novcu i odjeći. Za to smo imali široku bazu u svim srpskim i muslimanskim selima, a u svakom od njih grupu koja se na njih neposredni je starala o obavljanju predviđenih poslova. Međutim, akcija bi među Muslimanima bila mnogo uspješnija da se, poslije zauzimanja Šipova i Jezera, na naše područje nisu doselile izbjeglice iz toga kraja. Neki od došljaka širili su vijesti da među ustanicima ima dosta četnika sa kokardama, te da oni pljačkaju i maltre-

tiraju muslimansko stanovništvo. To je izazvalo izvjesno kolebanje, pa i strah neobaviještenih Muslimana u krezlučkim selima. Zato smo uporno suzbijali te glasine. Nas nekolicina odlazili smo kod novodošlih Muslimana, garantovali im da će među nama živjeti mirno i bezbjedno, ali ih i upozoravali da ne šire ustaške izmišljotine o ustanicima. Žnali smo da se tada među ustanicima nalaze i četnički orijentisani ljudi. Međutim, ustaška propaganda je cio ustanak prikazivala kao djelo četnika, tvrdeći da oni pljačkaju i ubijaju sve Hrvate i Muslimane. Za relativno kratko vrijeme potpuno smo uspjeli da suzbijemo ustaške laži. Sjećam se da nam je, na primjer, Huso Kokić iz sela Kokića odjednom dao 1000 dinara kao svoj prilog za ustanike u Janju. To je do tada bio najveći prilog na cijelom našem području.

Prvih dana januara 1942. Jakica je otisao u Janj i priključio se tamošnjim ustanicima. Koliko mi je poznato, on je to učinio na zahtjev ustaničkog rukovodstva.

Drago Topic

ODLAZAK GRUPE DONJOVAKUFSKIH OMLADINACA U PARTIZANE

Boravak poštenih ljudi u okupiranom Donjem Vakufu bio je veoma rizičan, jer su ustaše danonočno ispoljavale svirepost prema svima koji ih nisu podržavali, posebno prema osumnjičenim i potencijalnim pristalicama komunista i narodnooslobodilačkog pokreta. Znatan broj nedužnih mještana likvidiran je već prvih dana okupacije, a mnogi su očekivali istu sudbinu čameći po zatvorima ili logorima.

Imajući u vidu to nesnosno i opasno stanje, napredni omladinci iz Donjeg Vakufa, okupljeni na jednom od svojih čestih tajnih sastanaka, izrazili su želju da pobjegnu u partizane. Istovremeno je odlučeno da ja o tome obavijestim Ahmeda Šahtana, našeg sugrađanina, koji je rukovodio ilegalnim aktivnostima za potrebe NOP-a.

Ušao sam u Šahtanovu prodavnici i rekao mu:

— Nas nekolicina riješili smo da pobegnemo u Janj, jer ovdje ne možemo opstati. Stalno nas prate i progone ustaše Kazimir Matović, Marko Gošuljević i drugi.

Na to mi je Šahtan odgovorio:

— Šta ćete u Janju? Tamo biste džaba jeli hljeb, a nemaju ga dovoljno ni mještani!

Tek što je Šahtan to izgovorio, iz drugog dijela prodavnice, iza zastora, pojavi se čovjek u uniformi ustaškog satnika. On me ispitivački pogleda kroz naočare i reče:

— Mali, dođi ovamo!

Svjestan da je taj „ustaša“ slušao moj razgovor sa Šahtanom, prišao sam mu bojažljivo. Ali, njegove riječi su me još više zbulile i iznenadile.

— Ti ne smiješ otići, jer si ovdje potrebniji nego u Janju! Treba pomagati Šahtanu! — rekao mi je strogo, ali sasvim mirno i uvjerljivo.

Šahtan je potvrdio te riječi, a zatim mene i ostale omladince prekorio što nismo pitali šta on misli o našem eventualnom odlasku u partizane. Obećao sam da nećemo otići i požurio da obavijestim drugove.

Svi su omladinci bili iznenadeni kad sam im ispričao šta sam doživio i čuo. Pokušali smo da odgonetnemo ko je „ustaša“ s kojim ~ sam razgovarao, ali smo se morali zadovoljiti zaključkom da je to neki

dobar čovjek, možda i komunist, koji se po potrebi presvukao u ustašku uniformu. Šahtan nam je kasnije rekao da smo bili u pravu.

Poštujući pomenuti stav naših starijih i iskusnijih drugova, svi smo ostali u Donjem Vakufu do druge polovine decembra 1941. godine. Tada smo, ipak, odlučili da Voju Ilića pošaljemo u selo Košćane, koc njegovog rođaka Josipa Ilića, sa zadatkom da sazna šta ima u Janju i kako bismo najlakše otišli tamо. Vojo se vratio poslije nekoliko *dam* i o svemu nas iscrpno obavijestio. Rekao nam je, pored ostalog, da j« u Josipovoj kući bila jedna patrola iz Janja, pa je vidio da su naš borci naoružani puškama i pištoltima.

Taj sastanak održali smo u kući Mike i Ile Gnatića. Osim njLt dvojice, bili smo prisutni Slavko Ivica, Vojo Ilić i ja. Razmotrivši sve okolnosti koje smo smatrali najhitnjim i usvojili konačnu odluku c bjekstvu u Janju.

Sportsko društvo „Jug“ (Donji Vakuf)

Vojo je sam otišao u Košćane, a otuda produžio za Janj. Slavk i ja dogovorili smo se da izademo iz grada pod izgovorom da idem u selo Daljan po brašno. Uzeli smo od kuća vreće, ali svojim porodicama nismo rekli šta namjeravamo. Kad smo krenuli, grad je bio gotov« pust. Glavni uzroci tome bili su, vjerovatno, jaka hladnoća i velik snijeg. Rijetki prolaznici kretali su se samo uzanim i dubokim prtinama.

Kad smo sitgli do mosta na Vrbasu, stražar-domobran nas je upitao:

— Kuda idete, djeco?

Slavko mu je odgovorio da smo krenuli u selo Daljan po brašno. Vidjevši vreće u našim rukama, stražar nam je odobrio da produžimo. Na drugoj strani mosta nalazio se talijanski stražar. On nam je nešto rekao na svom, nama nerazumljivom jeziku, pa smo bili prinuđeni samo da mu pokažemo vreće. Klimnuo je glavom kao da je shvatio o čemu je riječ, a zatim nam rukom pokazao da prođemo.

Nešto dalje, kod stovarišta rezane građe, primjetila su nas dva radnika. Jedan od njih bio je naš drug i istomišljenik Šefket Rejhan.

— Odoste li vi? — upitao nas je znatiželjno.

U želji da izbjegnemo sve eventualne teškoće, i njemu rekosmo da idemo po brašno.

Kod kuće Nine Kunovca sreli smo domobransku patrolu. Još jednom isto pitanje i isti odgovor. Voda patrole izrazio je nevjericu riječima:

— Ma, kakvo brašno, svi su mlinovi zamrznuti!

Opet smo se snašli. Rekli smo da je naše žito ranije samljeveno i da idemo samo da uzmemo brašno. Domobrani su nas pogledali sumnjičavo, ali su dozvolili da nastavimo put. Postavili su nam i uslov — da se za jedan sat vratimo u grad.

Ubrzo smo stigli u selo Pribraću i svratili u kuću moje tetke Stane Đurić. Kad smo joj otvoreno rekli gdje smo krenuli, ona nas je ubjedila da to nipošto ne učinimo, jer će ispaštati naši roditelji. Međutim, tetkin stav nije mogao promijeniti našu čvrstu odluku. Pošto smo kod nje ručah, zamolili smo je da našim roditeljima javi kuda smo otišli, kako nas ne bi tražili i nepotrebno brinuli o nama.

Dok smo boravili kod tetke Stane, naišao je Vlado Đurić, seljak iz istog sela. Kad je saznao kuda smo se uputili, rekao je da će nas on odvesti do Slatine.

Idući prema Slatini, morali smo na smjenu praviti prtinu u neobično dubokom snijegu. Najteže nam je bilo dok smo savlađivali strminu pored Čekrka. Ipak, nekako smo stigli u Slatinu pred samu noć. Došli smo u kuću Mile Tešića i dogоворili se da tu prenoćimo. Nešto kasnije, kod Tešića je došao i Drago Vasić iz Košćana. Kad smo mu rekli da smo krenuh prema Janju, Vasić nam je povjerio da će i on tamo, jer nosi neki materijal za partizansku komandu. Potom smo dugo razgovarali o najaktuelnijim zbivanjima i čitali odštampane vijesti koje je ostavila partizanska patrola boraveći tu prije nekoliko dana.

Sutradan ujutru, pošto smo doručkovali u kući Mile Tešića, produžili smo put. Morali smo savlađivati duboki snijeg i podnositi hladni zimski vjetar koji nas je nemilice šibao. Uz to, stalno su nas zasipale pahuljice novog snijega. Tako iscrpeni i promrzli, stigli smo do Krive jelike (vrh planine Stolovaša).

— Stoj! Ko ide? — začuli smo najednom povik.

— Ide Drago Vasić! — odgovorio je naš saputnik.

— Drago naprijed, a ostali stoj! — odjeknuo je glas sa druge strane.

Vasić je odmah postupio prema upozorenju i uspostavio neposrednu vezu s ljudima koji su nas zaustavili. Bila je to partizanska patrola upućena prema Slatini.

— Ko je tobom? — začuli smo pitanje upućeno Vasiću.

— Dva dječaka bježe iz Donjeg Vakufa — uslijedilo je objašnjenje
Kad je patrola prišla Slavku i meni, borac koji se nalazio na čel
povika:
— Ovo su špijuni, treba ih pobiti!
— Ma kakvi špijuni, bolan, Savko, ovo je sin šumara Riste To
pića, a ovo unuk Vlade Ivice — objasni Drago Vasić uzbudeno, poka
zujući rukom prvo na mene, a potom na Slavka.
Voda patrole Savko Ponjević (kasnije je stupio u četnike i posta
komandant njihovog bataljona) pogleda nas strogo i reče Vasiću:
— Dobro, sutra ćemo to provjeriti u Slatini... Vodi ih u koman
du i predaj komesaru Esadu.
Kad smo stigli u selo Podobzir, Drago nas je odveo kod političko
komesara. On nas je lijepo primio i pažljivo slušao dok smo mu priča
kako smo pobjegli i zbog čega, ne izražavajući nikakvu sumnju u naš
iskrenost. Naravno, tome je doprinio i Drago Vasić, jer je potvrdio sv
što smo rekli Slavko i ja.
Nas dvojica smo raspoređeni u istu četu. Meni je ubrzo povjeren
dužnost kurira na relaciji Podobzir—Čuklić. Tu sam ponovo srelo Voj
Ilića, koji je uspio da stigne u Janj nešto prije Slavka i mene.

Ljiljana Miralem

OTPOR OMLADINE OKUPATORU I NJEGOVIM SLUGAMA

Krajem 1941. Slavko Ivica, Drago Topić i Vojo Ilić okupljali su oko sebe preostalu vakufsku omladinu. Prvi sastanak održali smo negdje početkom novembra u kući Ljeposave Topić. Na sastanku su bili Slavko Ivica, Drago Topić, Vojo Ilić, Nevenka Topić, Mihajlo Gnjatić, zvani Mika, i njegov brat Ile, Anika Cvijanović, Pero Lukić, Joco Purnjaga, Niko Mirković, Miroslav Ivica, Gospava Kovljanić, Boro Sukara i ja. Zaključili smo da niko ne smije otici u domobrane ili na rad u Njemačku, da se niko ne smije pokrstiti i da treba organizovati odlazak u partizane. Ali do odlaska nismo smjeli sjediti skrštenih ruku, već prikupljati podatke o neprijatelju i njegovim namjerama.

Sjećam se da su 21. novembra 1941. partizani napali Donji Vakuf. U gradu je nastao metež. Ustaše je zahvatio strah. Zaključivši da je to povoljna prilika za odlazak u partizane, počeli smo se dogovorati o objekstvu iz grada. Međutim, stigli su Talijani iz Bugojna sa tenkovima, pa je napad partizana odbijen. Odmah smo saznali da je pilana „Pansini“ izgorjela i da je neprijatelj imao dosta gubitaka.

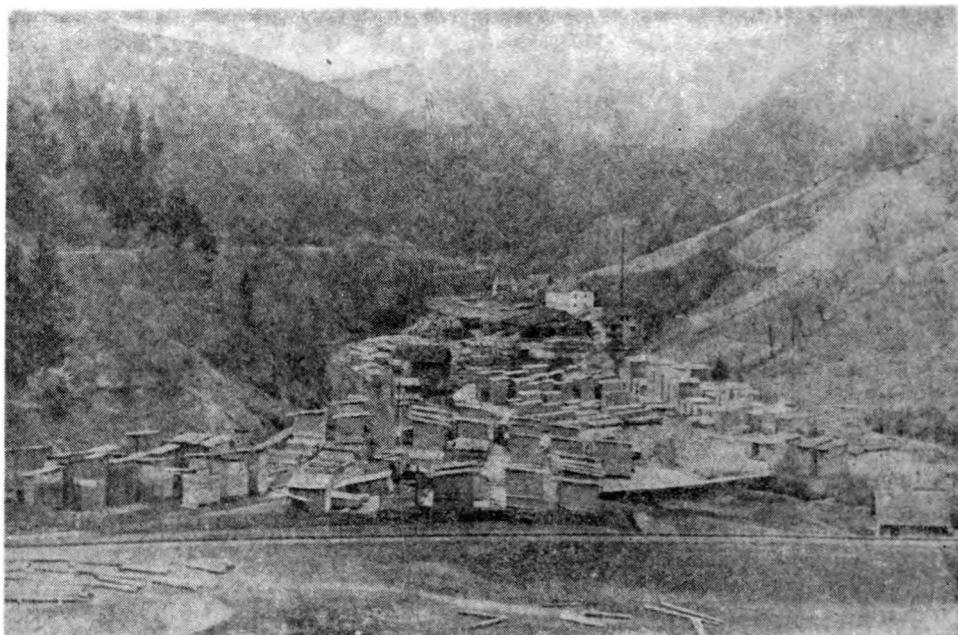
Poslije odbijanja napada, ustaše su uhapsile Slavka Ivicu, Mladinku Kisina i još nekoliko ljudi iz bliže okoline Donjeg Vakufa, kao simpatizere partizana. Govorili su da je Slavko bio u tjesnoj vezi s partizanima koji su izvršili napad. Čuli smo da ih u zatvoru muče i tuku tražeći priznanje. Međutim, nisu imali nikakvih dokaza da su krivi, pa su ih nakon tri nedjelje pustili.

Poslije izlaska iz zatvora, Slavko je morao da se javlja ustaškim vlastima svako jutro i veče u određeno vrijeme. Ali, to Slavku nije obeshrabriло. Ponovno se aktivirao i na sastanku dobio zadatak da obezbijedi vezu za odlazak grupe omladinaca u partizane, jer je postojala opasnost da će ih ustaše pobiti ili odvesti u logor.

U gradu se 27. decembra 1941. pročulo da su Slavko Ivica, Drago Topić i Vojo Ilić otišli u partizane, a svojim ukućanima su rekli da idu u neki seoski mlin po brašno. Ostali omladinci nisu otišli uglavnom zbog otpora roditelja. Uz to, neki su se bojali da će nastradati njihove porodice, a bilo je i straha od jakе hladnoće i velikog snijega. Ustaše su sve više plašile narod, a posebno porodice odbjeglih omladinaca, zahtijevajući da ih po svaku cijenu vrate. Obećavali su da im se neće ništa

dogoditi ako se prijave ustaškoj vlasti. U protivnom, zlikovci su prijetili da će biti poubijani njihovi najbliži.

U proljeće 1942. čuli smo od Mire Nenad da žandarmi, ustaše i domobrani organizuju akciju hvatanja partizana. Žandarmerijski načelnik Kazimir Matović i Marko Košuljević posebno su planirali da uhvate Ahmeta Šahtana i Slavka Ivicu, tvrdeći da se oni nalaze u planinskim selima oko Donjeg Vakufa, te da su otkriveni njihovi jataci. I zaista, sutradan su Matović i Košuljević poveli nekud oko pedeset svojih vojnika. Kad su se predveče vratili, hvalisavo su izjavili da su u šumici kraj sela Slatine ubili Šahtana, Ivicu i još jednog partizana. Međutim, nakon dva dana iz Slatine je došla Milka Stolić i donijela mi pismenu poruku od Slavka. Tražio je da mu javim je li izvršena smjena vojske u Vakufu, odakle su novi došli i kako su razmješteni, da li se skladište municije još nalazi u istoj zgradbi. Te podatke sam odmah poslala po Milki i izvjestila Slavka kako se u Vakufu pročulo da su Šahtana, njega i još jednog partizana ubili prije tri dana.

Pilana u Semešnici kod Donjeg Vakufa

Mladićima koji su otišli u partizane divili smo se zbog njihove hrabrosti. Na žalost, svoje mlade živote dali su u borbi za slobodu Mića Ivica, Ile Gnjatić, Joca Purnjaga, Pero Lukuć, Niko Marković, Nevenku Topić i mnogi iz sela opštine Donji Vakuf.

Njemački fašisti i ustaše likvidirali su oko dvjesto pedeset stanovnika Donjeg Vakufa i okolnih sela. Neki od njih su odmah ubijeni a većina je nestala nakon odvođenja u zloglasne logore.

Milenko Zagorac

NAJTEŽI DANI U DONJEM VAKUFU

Aktivnost ustaša osjećala se u Donjem Vakufu još prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, ali je znatno pojačana prvih dana okupacije. Željno očekujući fašističke trupe, ustaške bande razoružavale su pripadnike bivše jugoslovenske vojske, pljačkale trgovinske radnje i drugu imovinu Srba i Jevreja. Sjećam se, pored ostalog, da su na Zagorčevom polju zaustavili i opljačkali voz koji je redovno saobraćao na relaciji Donji Vakuf—Bugojno. U toj grupi pljačkaša i nasilnika bili su Marko Košuljević, Muharem Zulić, Matko Knežić i još nekolicina. Putnike i službeno osoblje istjerali su iz vagona i naredili im da istovarađuju brašno, šećer, zejtin, pirinač, gas i ostalu robu. Potom su mobilisali ljudstvo, konje i kola, utovarili sav taj plijen i odvezli ga svojim kućama.

Okupatorske jedinice stigle su u Donji Vakuf 16. aprila 1941. Ustaše su im priredile srdačnu dobrodošlicu, a pošteni građani bili su ogorčeni i uplašeni. Kvislinzi su, pod zaštitom okupatora, odmah uspostavili svoju vlast. Za tabornika je izabran trgovac Kasim Trto, okoreli frankovac. Nastalo je teško stanje, prepuno neizvjesnosti i opasnosti. Ustaše su počele da hapse najnaprednije mještane, prvenstveno Srbe i Jevreje. Kao taoci su odvedeni najugledniji ljudi: Vlado, Nikica i Makso Ivica, Izidor Meler, Simo Mijatović, Mitar Nenad, Risto Cvijić, Žarko Kalaba, Boro Popić, Milan Topić, Vlado Zelen, Nikica Špirić, Risto Ivčić, Vojo Ninković, Branko Vujić, Svetko Vidović, Đorđe Vuković, Bogdo Vukelja i Nino Kunovac. Nešto kasnije uhapšeno je i željeznicom upućeno u nepoznatom pravcu oko dvjesto ljudi. Za njihovu sudbinu nikad se nije saznalo, ali o tome dovoljno svjedoči podatak da se nijedan nije vratio svojoj kući.

Ustaški tabornik Kasim Trto mogao je sa dvije-tri riječi da odluči koga treba uhapsiti, zlostavljati, protjerati ili ubiti. U tome su ga dosljedno slijedili žandarmerijski narednik Kazimir Matović, ustaški policijac Marko Košuljević, Muharem Zulić, Mehmed Čavak i Smajo Bajrić. Po nedjelima su se takođe isticali Ajanović i Jelen, čijih imena se ne sjećam (ovaj drugi bio je vozovođa u firmi „Ugar“). Mnoge porodice u gradiću i okolnim selima obuzela je tuga protkana strahom i panikom.

Neki Muslimani su u toj teškoj i neizvjesnoj situaciji štitili svoje prijatelje i komšije srpske nacionalnosti. Obavještavali su ih da se sklanjaju kad god su mogli saznati za ustašku raciju, preporučivali im da ne odlaze u grad bez velike nužde (naročito muškarci od 18 do 55 godina života), kupovali im u gradu razne kućne potrepštine, upozoravali ih da izbjegavaju noćivanje u kućama i slično.

Uprkos okupatorskom i ustaškom teroru, koji je bio uperen protiv svih progresivnih ljudi, mnogi Donjovakufjani uključili su se u narodnooslobodilački pokret već prvih mjeseci poslije početka opštenarodnog ustanka u Bosni i Hercegovini.

Napredni omladinci okupili su se 5. novembra 1941. u kući Ljeposavice Topić. Taj sastanak organizovali su Slavko Ivica, Drago Topić i Vojislav Vojo Ilić, a njemu su još prisustvovali Joco Purnjaga, Nevenka Topić, Mihajlo i Ile Gnjatić, Ljiljana Špirić, Milenko, Novo i Simo Zagorac, Pero Lukić, Anika Cvijanović, Niko Marković, Miroslav Ivica, Gospava Kevljan i Boro Sukara. Sastankom je rukovodio Slavko Ivica. Podugo smo razgovarali o situaciji u gradu i njegovoj okolini, a potom usvojili stav da se niko ne odazove pozivima za domobranstvo, rad u Njemačkoj i radne jedinice. Naprotiv, trebalo je vršiti pripreme za odlažak u partizane. Uslovi za rad pristalica narodnooslobodilačkog pokreta bili su vrlo teški. U gradu se nalazilo puno ustaša, domobrana i Talijana. Bilo je ograničeno kretanje svih mještana koji nisu saradivali sa okupatorom i njegovim slugama. Izlazak iz grada bio je gotovo nemoguć bez specijalnog odobrenja.

Partizani iz susjednog Janja sve češće su izvodili diverzantske i druge akcije na donjovakufskom području. Onesposobljavah su željezničke pruge, ceste i mostove, što je neprijateljima otežavalo brzo prebacivanje jedinica, ratnog materijala i drugih sredstava. Željeznički saobraćaj na relaciji Jajce—Donji Vakuf prekidan je više puta, čak i po nekoliko dana. Osim toga, partizani su kidali telefonske veze, napadali neprijateljske posade i patrole.

Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta iz Donjeg Vakufa i šire okoline, zavisno od konkretnih okolnosti, prikupljali su oružje, municiju, vojnu opremu, sanitetski i kancelarijski materijal, odjeću, hranu, duvan i druga sredstva neophodna partizanima u Janju i Pljevi. U tim veoma opasnim i značajnim akcijama najaktivniji su bili Ahmed Šah- tan, Naim Vajzović, Lazar Katić, Džemal Zečević, Nikola Zagorac i Ljiljana Špirić. Materijal je obično dopreman u sela Košćane (Josipu Iliću), Slatinu (Tomi Tešiću) i Jablan (Stanoju Naorcu), a potom novim vezama u Janj. Za otpremanje sredstava koja su donošena kod Zagorevih kuća bio je zadužen Nikola Zagorac. On je najčešće povjeravao meni, Novi, Branku, Simi i Bori Zagorcu da na konjima prebacujemo te stvari do partizanskih jedinica i komandi u Janju. Mi smo zadatke izvršavali s voljom i radovali se svakom svom uspjehu.

Pomoć partizanima u sanitetskom i drugim materijalima stizala je i iz Bugojna. Slali su je Jusuf Babić, inž. Boris Benić, Nikola Svitljanović, Gojko i Simo Kunovac—Čorić. Oni su, takođe, dostavljali razne značajne podatke o neprijateljima. Sve je to trebalo doturiti na predviđena mesta, što prije i u strogoj tajnosti. Zadaci su bili ne samo vrlo značajni nego i izuzetno opasni.

Sjećam se, na primjer, da je jednog jutra do naših kuća stigao Slavko Ivica iz Donjeg Vakufa i donio poveliku kutiju sa sanitetskim instrumentima, lijekovima i zavojima. Taj materijal, izvjesnu količinu duvana i neku pismenu poruku predao je Nikoli Zagorcu, a ovaj je odmah pozvao mene i rekao mi: „Mali, brzo nešto pojedi, a onda se spremi da ovo hitno odnesesh u Janj.“ Instrumenti su bili neophodni za hirurške intervencije u partizanskoj bolnici. Putovanje do Janja zahtjevalo je dosta napora, posebno pri savlađivanju planinskog masiva Krive jelike. Inače, Slavko Ivica je više puta donosio do Zagorčevih kuća razne materijale koje su slali Nairn Vajzović i dr Jakov Altarac, iz Donjeg Vakufa.

Koncem 1941. godine, u toku noći, kod naših kuća stigla je velika grupa partizana iz Janja, među kojima sam prepoznao Jovana Kunovca, Nedu Jandrića i Peru Lukića. Tražili su da ih prebacimo sa lijeve na desnu obalu Vrbasa. Pošto je s rukovodiocem te grupe precizirao sve što je bilo neophodno, posebno mjesto i vrijeme prelaza, Nikola Zagorac odredio je mene, Branka, Simu, Novu i Boru Zagorcu da pomognemo u izvršavanju toga zadatka. Jedni su vodili konje, drugi imali ulogu izviđača i sli. Sve je teklo po planu. Kad su partizani prešli na drugu obalu i krenuh dalje, Nikola nam je naredio da prije povratka kućama zametemo prtinu snijegom. To je bila mјera predostrožnosti, jer se moglo desiti da neprijatelj po tragovima otkrije mjesto prelaza, a potom i da sazna kud su partizani otišli, koji seljani su im pomagali itd. Uz put smo Nikolu upitah ko je bio partizanski starješina u oficirskoj uniformi. On se malo predomišljao, a potom nam rekao da je to Stanko Kutanjac, komandant jedne jedinice. Istovremeno nas je upozorio da nikome ne kazujemo bilo šta o partizanima i njihovom prelasku preko Vrbasa.

Samo nekoliko dana poslije toga događaja pročulo se da su partizani napali neprijateljske posade na željezničkim stanicama Komar i Oborci. Naši borci su na Komaru ubili nekoliko neprijateljskih vojnika i spalili staničnu zgradu, a u Oborcima nisu uspjeli da likvidiraju dobro utvrđenu i naoružanu posadu. Kutanjčeva grupa, koja je poslije prelaska Vrbasa ojačana novim borcima, izgubila je u tim okršajima dva druga — Jovana Kunovca i Radu Glišića.

Pošto su saznale da su partizani prešli preko Vrbasa, ustaše su namjeravale da spale sva srpska sela u tom rejonu. Međutim, to se nije dogodilo zahvaljujući angažovanju Fehima Omeragića, Ive Andrića i Ragiba Bešira. Oni su nekako uspjeli da nas zaštite, ali smo od tada bili još više izloženi kontroli i opasnostima. Da se ustanak ne bi proširio i na prekovrbaska sela, ustaško-domobranske snage ustremile su se prema Zijametu i Krezluku. Osnovni cilj bio im je da zadrže pod svojom kontrolom željezničku prugu i cestu na relaciji Travnik—Donji Vakuf—Jajce, veoma važne saobraćajnice ză njih i okupatora. Zato su svim silama nastojali i na kraju uspjeli da potisnu partizansku grupu sa tog područja.

Ustaška vlast u Donjem Vakufu posumnjala je da Ahmed Šahtan radi za narodnooslobodilački pokret. Međutim, neko je Šahtana obavijestio da će biti uhapšen, pa je nekako uspio pobjeći u selo Rosulje, u kuću Stanka Nežića. Potom je jednog jutra došao u vrbak na desnoj

obali Vrbasa, naspram Zagorčevih kuća odakle je pozvao Nikolu Zagorca i zatražio pomoć u prebacivanju preko rijeke. Pošto je vodostaj bio visok, nisu postojali uslovi za bezbjedan prelazak gazom. Zato je Nikola uputio svog sina Krstu i mene da Ahmeda prevedemo preko mosta u selu Kopćiću. Krsto je bez poteškoća prešao preko mosta, po red domobranske straže, a potom se uputio niz desnu obalu Vrbasa prema mjestu gdje se ilegalac nalazio. Poslije nepunog sata, njih dvojica su se pojavili kod mosta. Šahtan je bio obučen u žensku narodnu nošnju, a preko ramena je nosio grebene za češljjanje vune. Kad ih je stražar zaustavio i upitao kuda idu, Krsto je smireno rekao da su pošli kući, jer mu je „majka“ bila kod sestre u selu Sultanovićima. Ne primjetivši ništa sumnjivo, stražar im je strogo naredio da požure. Ja sam ih čekao na lijevoj obali, skriven nedaleko od mosta. Kad smo stigli kući i malo se odmorili, Krsto je otišao sa Ahmedom do prve partizanske baze.

Ne sjećam se svih zadataka koje smo izvršavali, ali znam da ih je bilo mnogo. Uvijek smo se izlagali opasnostima bez predomišljanja, svjesni da samo takvim angažovanjem možemo doprinijeti uspjesima narodnooslobodilačkog pokreta i pobojdama naših jedinica. Partizanski punkt kod naših kuća bio je vrlo značajan. Tu su dolazili kuriri iz Janja i ilegalci iz Donjeg Vakufa, stizali razni materijali i obavještenja. Rijetko smo mogli normalno prespavati noć. Budio nas je svaki lavež pasa i bat koraka. Međutim, zahvaljujući spremnosti i budnosti svakog pojedinca, uključujući i nekolicinu nas dječaka, neprijatelji nikad nisu uspjeli otkriti ili onemogućiti naše akcije.

Partizani iz Pljeve i Janja napali su 21. novembra 1941. na Donji Vakuf i pilanu u Semešnici. Tada su se u donjovakufskom garnizonu nalazile domobranske i talijanske jedinice, a i izvjestan broj ustaša.

Bataljon „Iskra“, pod komandom Sime Šolaje, napao je Talijane kod željezničke stanice i obližnje pilane „Ugar“, ali je postigao samo djelimičan uspjeh. Naime, poslije višečasovne borbe, kad se očekivalo da će Pljevci potpuno osvojiti protivnička uporišta, od Bugojna su iznenada prodrli talijanski tenkovi i otpočeli djejstvo, pa su naše jedinice bile prisiljene da se povuku. No one su prethodno ubile, ranile i zarobile znatan broj neprijateljskih vojnika, prevrnule jedan voz u rejonu Zagorčevih kuća, onesposobile tri kamiona, pokidale telefonsku liniju prema Bugojnu i zaplijenile nešto oružja, municije i vojne opreme. U tim okršajima poginula su tri naša boraca, a šest ih je ranjeno. Među njima je bio i zamjenik komandanta 3. krajiškog odreda Rade Marijanac, koji je bio ranjen u nogu.

Čete Bataljona „Pelagić“ zapalile su pilanu „Pansini“ u Semešnici i likvidirale domobransku posadu kod nje, onesposobile dio pruge prema Jajcu i potom stigle do samog Donjeg Vakufa. Partizani su u Semešnici iznenadili domobranu, što je posebno doprinijelo da zadatak izvrše vrlo brzo i bez gubitaka. Oni su, pored ostalog, zarobili i razoružali desetak domobrana, zaplijenili izvjesnu količinu municije, odjeće i drugih sredstava. A nešto kasnije, stigavši do gradića, neke čete ovog bataljona odmah su stupile u borbu protiv domobranskih satnija koje su bile tu locirane i raspoređene za odbranu. Kvislinci su oko podneva počeli odstupati prema Oborcima, ali su ih u tome sprječile njihove

jedinice koje su ubrzo, kao pojačanje, stigle vozom od Travnika. Tada su udružene domobranske satnije, uz žestoku vatru iz raznovrsnog naoružanja, nasrnule na položaje janjskih partizanskih četa. Međutim, one su se povukle tek predveče, po naređenju štaba odreda.

Osim partizana, u ovom napadu na Donji Vakuf sudjelovali su mnogi mještani, prvenstveno omladinci. Oni su kidali telefonske linije, rušili željezničku prugu, prekopavali cestu i postavljali prepreke na njoj, nosili ranjenike i zaplijenjeni materijal. U tome su posebno bili zapaženi omladinci iz sela Jablana, Kutanje, Urije i Daljana.

Poslije odstupanja partizanskih jedinica, ustaški zlikovci, ozlođeni zbog gubitaka u okupatorskim i kvislinškim jedinicama, odmah su počeli hapsiti najsumnjivije mještane. Najprije su zatvorili Slavka Ivicu i Mladinku Kisina, a nešto kasnije pet Zagoraca — Mirka, Nastu, Novu, Simu i mene. U zatvoru su nas batinali, mučili na razne načine i iznuravali uskraćivanjem hrane i vode, tražeći da priznamo da smo saradivali s partizanima. Pošto to nisu postigli, strpali su nas u voz i sproveli u Traynik. Tam su nas mještanima predstavili kao partizane i zlikovce, ubice njihovih očeva i braće, što je nekima bio dovoljan razlog da nas psuju i gadaju raznim predmetima. Jedan gradačan uperio je prst u mene, opsovao mi partizansku majku i rekao: „Šta, i ti tako mali postao si partizan?!“

Strpali su nas u zloglasnu travničku „Crnu kuću“. Saznavši za to, advokat Makanec odmah je intervenisao kod ustaških vlasti da nas oslobole, tvrdeći da nemamo nikakve veze s partizanima i da smo pošteni mladići. Međutim, kvislinzi su tražili od advokata da to svojim potpisima potvrdi bar osamdeset građana. Ne znam je li Makanec obezbijedio te potpise, ali nas su poslije deset dana pustili iz zatvora, pod uslovom da se svaki drugi dan javljamo ustaškoj vlasti u Donjem Vakufu. Zadržali su samo Novu Zagorec, kao taoca. Njega su pustili tek poslije dva mjeseca.

Slavko Ivica ostao je u zatvoru 17 dana. Zlikovci su ga mučili na razne načine, davali mu preslanu hranu i uskraćivali vodu, budili ga noću i odvodili na saslušanje. Međutim, Slavko im nije rekao ništa o svom učešću u narodnooslobodilačkom pokretu, niti je odao nekoga od saradnika. Bio je izuzetno čvrst i nepokolebljiv, a i branio se vrlo vješto. Koliko mi je poznato, njega su pustili iz zatvora na intervenciju Ibrahima Balagića i Naima Vajzovića, uz obavezu da se dvaput dnevno, ujutru i uveče, javlja ustaškim vlastima. Sve to Slavka nije pokolebalo. On se odmah ponovo aktivirao u ilegalnom radu, kao organizator i učesnik raznih akcija, a 27. decembra 1941. uspio je da pobegne iz Donjeg Vakufa zajedno sa Dragom Topićem i Vojislavom Ilićem.

Jednog dana 1941. godine (ne sjećam se datuma), grupa ustaša koju su predvodili Marko Košuljević i Muhamet Zulić došla je u selo Daljane i uhvatila Niku, Miloša, Dragu, Mladinku i Ljubu Sukaru. Kad su ih zlikovci poveli, iz kuće je odjeknula kuknjava žena pomiješana sa vriskom djece, a potom je sva ta nejač istrčala napolje. Međutim, sve molbe su bile bezuspješne. Staviše, banditi su odmah počeli nemilosrdno tući uhapšenike. Ljubi su naredili da upregne konje u kola, a onda su se svi zajedno odvezli prema Bugojnu. Uz put su ustaše u selu Kopčiću na isti način postupile prema Mladinku Radiću, njegovom ocu

i jednom rođaku. Potom su ih sve strpali u bugojanski zatvor i poslije nekoliko dana poveli prema rijeci Vrbasu da ih strijeljaju. Sticajem okolnosti, Mladinko Radić, Miloš i Drago Sukara nekako su ostali živi, nepogodeni. Pritajili su se između leševa dok su zločinci otišli, a potom pobjegli kućama.

Ubrzo je Drago Sukara otišao u selo Uriju do Gojka Arambašića, a potom se zajedno s njim uputio prema Pruscu. Tamo su zamolili Salihu Hadžiabdića da od talijanske komande obezbijedi Dragi i Mladinku Radiću pismene dozvole za slobodno kretanje. Salih je u tome uspio, pa su njih dvojica otputovali u Sarajevo da nabave neku robu za trgovinu. Vraćajući se kući, u vozu su saznali da su partizani napali Donji Vakuf i pobili mnoge Talijane, domobrane i ustaše. Zato su u Travniku prekinuli vožnju, u želji da izbjegnu eventualne neprijatnosti. Međutim, tu ih je neki ustaša prepoznao i prijavio. Odmah su uhapšeni i u toku noći, prvim vozom, sprovedeni prema Donjem Vakufu. No tamo nikad više nisu stigli. Zlikovci su ispred tunela na Komaru zaustavili voz i istjerali uhapšenike napolje. Naredili su im da pored jednog drveta iskopaju sebi raku, a potom ih strijeljali i na brzinu zatrpani zemljom. Tako su Drago Sukara i Mladinko Radić životima platili svoju lakomislenost.

Prema nepotpunim i nedovoljno provjerenim podacima, ustaše i njihovi gospodari, fašisti, likvidirali su već prvih mjeseci okupacije oko dvjesto pedeset ljudi iz Donjeg Vakufa i obližnjih sela. Ali za njih nikad nije bilo dovoljno žrtava. Ubijali su redom sve rodoljube, svakoga ko nije bio za okupaciju i ustaški pokret. Samo 2. avgusta 1941. uhapsili su i otjerali u logore smrti nekoliko desetina ljudi.

Međutim, narod je sve više volio i pomagao narodnooslobodilački pokret, a najspasobniji ljudi stupali su u partizanske jedinice. Mnogi od njih, boreći se hrabro kao pripadnici jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, dali su svoje živote za slobodu i novo društveno uređenje. Među njima su Jovan i Savo Kunovac, Miroslav Ivica, Ile i Nedeljko Gnjatić, Nevenka Topić, Joca Purnjaga, Milan i Nikica Mekinić, Mira i Ljubo Pavlović, Pero Lukić, Ramo Smajić, Niko Marković, Ranka Jovanović, Nikola Zagorac, Teufik Omeragić, Milan Glamočak, Nina Baškalo, Tomo Čulum, Mitar Vujić, Boro Sukara, Erma Eloring i mnogi drugi.

Milan Matić

IZMEĐU SLOBODNE TERITORIJE I NEPRIJATELJSKIH UPORIŠTA

Nekoliko dana poslije početka ustanka u Janju i Pljevi, 2. avgusta 1941. godine, ustaše su pohvatale i otjerale u donjovakufski zatvor deset viđenijih ljudi iz sela Semina, Rasavaca i Vukova. Od njih su preživjela samo dvojica, a ostali su likvidirani na nekom od mnogih tadašnjih gubilišta.

Saznavši da se ustanak u Janju sve više rasplamsava, neki ljudi iz pomenutih sela odlazili su tamo u želji da vide šta se zbiva, odnosno da uspostave vezu sa svojim priateljima i poznanicima. Ti kontakti doprinijeli su da talas narodnooslobodilačkog pokreta relativno brzo zahvati i područje uz lijevu obalu Vrbasa, nizvodno od Donjeg Vakufa. Narod je sve više shvatao i prihvatao ciljeve borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Prva iskustva susjeda bila su dragocjena. Ljudi su počeli da se povezuju i tajno dogovaraju o prikupljanju oružja, municije i vojne opreme. Mnogi su željeli da se što prije uključe u borbu.

Već 24. avgusta 1941. grupe ustanika iz Janja došle su u Vukovo, Slatinu i još neka sela na tom području. Cilj im je bio da prošire ustaničku teritoriju i pridobiju što više ljudi za narodnooslobodilački pokret. Od tada je njihova veza sa stanovništvom mnogih donjovakufskih sela bila neprekidna i čvrsta. Jedna grupa janjskih ustanika napala je tih dana magacine firme „Ugar“ na Padalištu i onemogućila neprijatelje da eksplatišu tamošnju šumu. Druga grupa izvrsila je prepad na pilanu „Pansini“ vi Semešnici, gdje je zaplijenila nešto oružja, municije i drugog materijala. Treća grupa izvela je akciju na željezničkoj pruzi ispod sela Rasavaca, nedaleko od Željezničke stanice Bárice. Naši borci su poremetili dio pruge, a potom napali i znatno oštetili voz koji je naišao od Jajca. Tu su zarobili nekoliko domobrana, žandarma i finansa, oduzeli im oružje i municiju, uzeli -iz voza sve što je moglo poslužiti za život i borbu. Sav plijen je, na konjskim samaricama, ubrzo otpremljen u Janj, a zarobljenici su saslušani u Rasavcima i istog dana pušteni da slobodno odu kud žele. Taj postupak je pozitivno odjeknuo ne samo u selima na tom području nego i među lažno informisanim i zavedenim pripadnicima neprijateljskih formacija.

Sutradan, 25. avgusta, iz Donjeg Vakufa je pošao prema Jajcu voz u kojem su se nalazili ustaše, domobrani i pružni radnici. Cilj im

je bio da poprave porušenu prugu kod Barica. Međutim, ustanici su iz zasjede, kod Kamenjače, otvorili vatru na tu kompoziciju i prisilili je da se vrati. U tom okršaju ranjen je jedan domobranski satnik. On je, nešto kasnije, podlegao ranama.

Istog dana, komandir ustaničke jedinice Petar Pepa Crepulja poslao je jednog seljaka iz Balića da odnese pismo ustaškom taborniku u Donjem Vakufu. To je, u stvari, bio zahtjev da se neprijateljska posada predala ustanicima bez borbe. Kad je tabornik pročitao pismo i viđeo da je dobro sročeno i lijepo napisano, rekao je prisutnima da ustanike koji su stigli nadomak Donjeg Vakufa predvodi neki veliki „školac”.

Janjski ustanici kontrolisali su pomenuto područje duž lijeve obale Vrbasa sve do 3. septembra 1941. godine, odnosno do početka velike neprijateljske ofanzive na njihovu slobodnu teritoriju. Tada je jedna ustaška jedinica došla u Vukovo od Babinog Sela. Zlikovci su strijeljali, zaklali ili bacili u vatru sve mještane koje su uspjeli uhvatiti — šestoro djece i četiri odrasle osobe. Istovremeno su zapalili 12 kuća, 17 štala, 15 pojata i 20 ambara i kućara.

Saznavši za dolazak ustaša, svi stanovnici Semina blagovremeno su pobjegli u šumu. Da bi ih pohvatali i likvidirali, banditi su pribjegli lukavstvu. Zapalili su samo pola sela i pritajili se okolo kao divlje zvijeri, računajući da će ugroženi narod požuriti da se smjesti u nesagorjele kuće. Međutim, kad su vidjeli da je taj „mamac” uzaludan, odnosno da se mještani ne vraćaju, dokrajčili su uništavanje njihovih domova i pomoćnih zgrada.

Nastupajući prema Janju, ustaše su u neposrednoj blizini ugledale seljaka koji je išao prema Seminu, s ciljem da izvidi šta se tamo događa. Iako je bio gotovo u bezizlaznoj poziciji, taj čovjek je uspio da pobjegne zahvaljujući psima koji su ga pratili. Naime, baš u trenutku kad je potrcao nazad, psi su navalili na ustaše i omogućili nu da umakne.

U zaseoku Grabu, gdje su živjele porodice Samardžić i Glišić, ustaška rulja je uhvatila dvadeset osoba raznog uzrasta. Odmah je uslijedilo naređenje da svi uđu u kuću Mirka Samardžića, pod izgovorom da će im tamo starješina jedinice saopštiti nešto važno. No, cilj zlikovaca bio je da te bespomoćne seljake likvidiraju brzo i što lakše, a uz to i na svirep način. Čim su svi ušli u kuću, zločinci su zaključali vrata i počeli da pale kuću. Da bi prizor bio još užasniji, jedan ustaša je aktivirao ručnu bombu i ubacio je kroz prozor. Međutim, Nedeljko Glišić uhvatio je bombu u letu i hitnuo je napolje, pa je ona eksplodirala među ustašama. Ostalo je nepoznato kakav je bio efekat Nedeljkove odvažnosti (da li je koji ustaša ubijen ili ranjen), ali su zlikovci sigurno doživjeli iznenadenje i bar za trenutak se razbježali. Neki zatvorenici su iskoristili tu priliku i izbjegli sigurnu smrt iskakanjem iz zapaljene kuće. Među njima su bili domaćin Mirko Samardžić, njegova žena i dijete, Stanoje, Stanojka i Mara Glišić. Svi ostali (četmaestoro) izgorjeli su zajedno s kućom. Pošto su zapalili i ostale zgrade u Grabu, zločinci su produžili prema Janju. U šumi su našli seljaka Dragoju čatića i odmah ga strijeljali. On je bio petnaesta žrtva iz Semina, među kojima su polovicu sačinjavala djeca mlađa od 10 godina. Istovremeno je

spaljeno 11 kuća, 16 štala, 13 pojata i 18 ambara i kućara, opljačkan znatan broj grla stoke, izvjesne količine životnih namirnica i druge pokretne imovine.

Ustaše su u Rasavcima ubile Marka Vasića i njegovu ženu — osamdesetogodišnjake koji nisu mogli bježati. Ko je, uostalom, mogao i pomisliti da će izrodi iskaljivati bijes nad nemoćnim starcima. Tu je, takođe, spaljen veliki broj stambenih i drugih objekata: 31 kuća, 39 štala, 33 pojate i 28 ambara i kućara. Opljačkano je sve što se dalo otjerati ili ponijeti.

U selu Đihanićima živjele su dvije pravoslavne porodice — Vasići i Glamočaci. Zlikovci su na licu mjesta ubili devet lica, od kojih sedmoro Vasića, a njihove kuće opljačkali i zapalili.

Većina stanovnika pomenutih srpskih sela pobjegla je blagovremeno u šumu. Tamo su, u zbjegovima, ostali sve do završetka neprijateljske ofanzive na Janj i Pljevu. Potom su ustaše, preko svojih saradnika, pozivale narod da se vrati u sela i pokori njihovoj vlasti, obećavajući da se nikome neće dogoditi ništa loše. U protivnom, ti fašistički podanici prijetili su da će poubijati cijele familije. Pošto je u zbjegovima nestalo hrane, porodice su se masovno vraćale na zgarišta svojih domova. No neprijatelji ih ni tu nisu ostavili na miru. Odmah su došli i sve redom otjerali u Donji Vakuf. Stanovnike Semina i Rasavaca ostavili su u tamošnjem zatvoru, a narod iz Vukova otjerali u Babino Selo. Za zatvor u Donjem Vakufu poslužio je bivši Srpski dom. Odmah su svi sumnjivi muškarci izdvojeni u posebne prostorije. Zlikovci su ih saslušavali i mučili, nastojeći da od njih iznude priznanje o saradnji sa ustanicima i učešću u akcijama protiv „nove vlasti”.

Ubrzo je u Donji Vakuf pristigla i velika grupa ljudi iz sela Ljuše, koji su se predali ustašama po nagovoru izdajnika Cvijana Popovića. Njih su strpali u prostorije bivše opštine i žandarmerijske stanice, a potom ih danonoćno saslušavali, maltretirali i mučili. Ustaški agenti su obećavali pojedincima slobodu samo ako im prokažu saradnike narodnooslobodilačkog pokreta i učesnike u akcijama protiv ustaško-domobranskih jedinica i posada. Neki malodušnici i kolebljivci povjerovali su fašističkim slugama i izdali svoje susjede. Potom je izdvojeno i 22. septembra otjerano u Travnik četrdeset devet ljudi iz Ljuše, Rasavaca i Semina. Tamo su zatvoreni u tzv. „Crnu kuću”, gdje su ih zlikovci prebijali i mučili na razne načine. Krajem istog mjeseca izvedeni su pred prijeki vojni sud. Branilac im je bio poznati travnički advokat Makanac, ali ni to nije mnogo pomoglo. Na smrt su osuđena 24 zatvorenika, od kojih je polovina odmah strijeljana. Ostali su odvedeni u nepoznatom pravcu. Iz te grupe preživjela su samo dvojica. Među osuđenima na smrt bilo je najviše Ljušana (19), dok su ostali bili iz Rasavaca (5). Pored ostalih, strijeljana su i tri brata Vasić.

Dvadeset pet zatvorenika koji nisu osuđeni na smrt otjerani su na prisilni rad u Sebešić, odakle su kasnije uspjeli pobjeći kućama. Ostali Srbi iz privrbaskih sela zadržani su u donjovakufskim zatvorima do polovine oktobra 1941. Tada su se, izmučeni i napačeni, vratili na svoja imanja i nastavili da žive u strahu i neizvjesnosti. Uz to, nisu imali „krova nad glavom”, hrane, odjeće, obuće niti drugih stvari neophodnih za život. Neki su zatekli izvjesne količine neovršenog žita,

što im je bilo spasonosno za prehranjivanje porodica, ali je svima najviše nedostajala stoka, odnosno meso, mlijeko i mlječni proizvodi. Da bi preživjeli, morali su sagraditi bajte za stanovanje. Jer zima je bila na pomolu, a nisu postojali uslovi da se obezbijedi bolji smještaj. Ipak, bez obzira na te gotovo nepodnošljive uslove, najodlučniji seljaci su nastavili da sarađuju sa narodnooslobodilačkim pokretom i partizanskim jedinicama. Ćak su, prema svojim skromnim mogućnostima, i materijalno pomagali svoje borce i narod najugroženijih janjskih sela. Posebnu nedaću donijela im je epidemija tifusa, koja se vrlo brzo širila cijelim područjem. Mnogi od njih bili su žrtve ove opake bolesti.

Sela o kojima je ovdje riječ nalazila su se između slobodne teritorije i neprijateljskih uporišta, pa su u njima i oko njih često vođene borbe. Prvi narodni odbornici, kao predstavnici nove vlasti, izabrani su početkom 1942. Sjećam se da su Ljupko Glišić (Rasavci) i Boško Matić (Semin) ostali na tim dužnostima sve do kraja rata.

Milan Vujić

SPASONOSNO POZNANSTVO

Za vrijeme prvih borbi u Janju, sve do velike neprijateljske ofan-

zive, bio sam u 2. četi i učestvovao u svim većim borbama.

Kad smo razbijeni na Gorici, nisam se povukao sa ostalima prema Vitorogu, nego skrenuo kroz šumu i došao u svoje selo Drenov Dol. Pošto se ono nalazi u velikoj uvali, mislio sam da tu nema ustaša ili drugih neprijateljskih vojnika. Za svaki slučaj, prilazio sam vrlo oprezno. Kad sam se sasvim primakao, neko od mojih komšija pozvao me je po imenu. Obradovao sam se čuvši da je u selu neko ostao živ. Naokolo se širio težak zadah spaljenih zgrada. Stoka je bila raštrkana po šumama i njivama. Istina, nigdje nije bilo stada, već samo pojedinačne grupice ovaca i pokoje goveče. To je ostalo poslije ustaške pljačke.

Kod seoskog groblja iznenada sam naišao na grupu ustaša i desetak seljaka iz Drenovog Dola i Kamenice. Oni su me primijetili. Ustaše su mi, prijeteći oružjem, naredile da dođem do njih, što sam i učinio.

Psujući mi sve odreda, zlikovci su me zapitali gdje sam bio. Rekao sam da mi je kuća izgorjela, pa nemajući šta da jedem išao sam na njivu da uberem koji kukuruz-pečenjak. Nadao sam se da će me ta izmišljena priča spasti. Uključili su me u grupu seljaka i sve nas potjerali uz strminu prema Orahovici. Kretali smo se u koloni. Gotovo svakoga od nas pratio je po jedan ustaša. Iza mene je išao brkajlija koji je bio strašan ne samo po svom smrknutom i krvničkom izgledu nego i po psovskama, prijetnjama i nemilosrdnom udaranju kundakom po našim leđima. Strahujući da će me putem ubiti, potrudio sam se i nekako uspio da se progroram naprijed, van domašaja svog groznog pratioca.

Na vrhu Orahovice zatekli smo desetak ustaša. Među njima je bio i jedan brkati narednik, koji nas je dočekao najpogrđnijim psovskama. Otvoreno nam je rekao da će nas sve pobiti. Naokolo su grupe zlikovaca hvatale i sakupljale ljude, žene, djecu i stoku. Pomišljaо sam da će mi se uz put pružiti prilika za bjekstvo, ali sam uvidio da od toga neće biti ništa. Predao sam se sudbini, kao i ostali seljaci koje sam gotovo sve poznavao.

Ubrzo su nas izveli na Goricu, gdje se nalazilo još više vojske. Potpuno sam izgubio nadu u bjekstvo. Otuda su moju grupu vratili na

Orahovicu, prema čerkazovićima. Iznad Vukadinovih kuća, od kojih su poslije paljevine ostale samo kamene zidine, počeli su nas vezivati debelim kanapom i telefonskom žicom. Ja sam posljednji došao na red. U tom trenutku prišao mi je jedan ustaša i počeo da me pretresa i ispituje. Dok je on to radio, čuo sam da me neko zovnuo po imenu. Osvrnuo sam se i ugledao da me k sebi poziva neki domobran iz grupe koja se nalazila u blizini nas. Ustaša mi je dozvolio da odem tamo, Kada sam prišao domobranu, on me je zapitao da li ga poznajem. U strahu, osjećajući smrtnu opasnost, zaista ga nisam poznao. Tada mi je on rekao da smo zajedno služili u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i istovremeno me povukao za rukav podalje od svoje grupe. Tiho je rekao da odmah bježim i pokazao mi pravac. Čim sam malo odmakao ustaša koji je ranije počeo da me vezuje povikao je da stanem. Međutim, moj poznanik je intervenisao. Rekao je da po njegovom naređenju treba da uhvatim i dotjeram jedno goveče. Pošto se ustaša primirio nastavio sam spasonosni hod. Ukrzo sam zamakao za kosu i izbjegac njihove poglede, a potom kroz šumu sretno stigao među svoje drugove ustanike, odlučan da se više ne odvajam od njih. Prethodno sam u šum čuo puščanu paljbu iz pravca Orahovice. To su zlikovci ubijali moje komšije i poznanike.

Dominko Antunović

SA JUSUFOM FILIPOVIĆEM U JASENOVAČKOM LOGORU

Ako se još dobro sjećam, za Jusufa Filipovića, čuo sam negdje 1936. godine, a prvi put ga susreo tri godine kasnije, prilikom gostovanja studentskog kulturno-umjetničkog društva „Studentska brazda“ u Jajcu. Tada sam posjetio Jajce zajedno sa Mahmutom Bušatlijom i još nekolicinom drugova iz Sarajeva. Privlačio nas je umjetnički program, ali isto toliko i želja za upoznavanjem sa drugovima koji su stizali iz ostalih mjesta sa istim ciljem.

Moj prvi susret sa Jusufom bio je veoma kratak. Zapravo, sastojao se u onom formalnom i najkraćem upoznavanju kroz čvrst stisak ruku i izgovaranje imena i prezimena. Međutim, u toku tri slijedeće godine više puta sam slušao o njemu i njegovom radu, a naročito od drugova iz Travnika. Muhammed Kulenović, Abid Lolić, Izet Sujoldžić i drugi, vrlo često su ga pominjali i visoko cijenili i njega i njegovu borbu. Jednom prilikom, dobro se sjećam, Abid Lolić mi je rekao da je Jusuf veliki revolucionar i neustrašiv borac, a i jedan od najizgrađenijih marksista koje je do tada susreo. No, iako sam želio, u tom predratnom vremenu nije mi se pružila prilika da osobno i bolje upoznam tog toliko hvaljenog druga i borca.

Međutim, takva prilika pružila mi se malo kasnije. Po drugi put susreli smo se na neželjenom mjestu, na mjestu koje nam je najmanje odgovaralo u tim sudbonosnim danima. Bilo je to u krugu zloglasnog ustaškog logora Jasenovac. Ali nisam se iznenadio, jer je bilo sasvim logično i razumljivo da se Jusuf, poslije svega što je godinama činio za Komunističku partiju i radnički pokret u svom voljenom Jajcu, među prvima našao ustašama na meti.

Sarajevska grupa interniraca, u kojoj sam se i ja nalazio, stigla je u logor Jasenovac 19. novembra 1941. godine, a zatim je smještena u samo potkrovље ciglane. Svega nekolikodana poslije nas, doveđen je i Jusuf. On nam je ispričao šta je sve prethodilo njegovom hapšenju i kako je zatvoren, zatim kako je provodio vrijeme u jajačkom zatvoru i, konačno, zbog čega je i na koji način sproveden u logor. Po njegovim riječima, učinio je veliku grešku odbivši da izide iz zatvora kad su mu to drugovi jednom akcijom bili omogućili. Priznao je da se takva greška može napraviti samo jedanput u životu, ali

već je bilo kasno. Umjesto šumom i naoružanim drugovima, bio je okružen bodljikavom žicom i krvnicima kakve istorija do tada nije upamtila.

Ali Jusuf je bio jedan od onih koji se nikad ne predaju. Ne treba nipošto izgubiti glavu i predati se bez borbe — bio je njegov moto. Jusufova vedrina i nepokolebljiva vjera u konačnu pobjedu imale su pozitivan odraz na sve nas. Ni glad, ni zima, ni svakodnevno ubijanje ljudi, pa čak ni samo saznanje da ćemo i mi jednog dana doći na red, njega nije moglo pokolebiti. Prosto je bio neumoran u nastojanju da nas ohrabri. Govorio je da nema bezizlazne situacije, da se ne smijemo prepustiti beznađu i si.

O Jusufu kao čovjeku i neustrašivom revolucionaru jasno svjedoči i ovaj „isječak” iz tih naših zatočeničkih dana. Jednog predvečerja, koncem januara 1942. godine, naš grupnik Vladimir Lule Frković, saznao je preko nekih svojih drugova, Jevreja, da će te večeri prvo biti likvidirana oveća grupa Cigana, zvanih Parapatići, koji su privremeno bili smješteni na spratu ispod nas (pored samih ciglarskih peći). Zatim, da će po nas doći i odvesti nas na Gradinu za Parapatićima, tačno u jedan sat poslije pola noći. Saznavši to, Jusuf i Lule dali su se odmah na posao. Trebalo je što prije isplanirati napad na ustaše koji će doći po nas s ciljem da im otmemmo oružje a zatim da napadnemo na Upravu logora i na glavnu logorsku kapiju, koju su štitili mitraljezi.

U našoj grupi bilo je nešto više od 120 zatočenika, računajući i izvjestan broj drugova iz Zagreba, koji su uhapšeni i dotjerani u logor poslije miniranja zagrebačke pošte. Međutim, tu se nalazilo i nekoliko kriminalaca i propalica, od kojih je trebalo dobro skriti tu našu namjeru o napadu.

Osim Jusufa i Luleta, u planiranju napada učestvovalo je još nekoliko iskusnih drugova. Kad je plan bio gotov, odnosno do tančina razrađen, uslijedilo je upoznavanje ostalih povjerljivih drugova sa svim što je neophodno da bi akcija uspjela, a prvenstveno sa njihovim konkretnim obavezama. To upoznavanje vršeno je pojedinačno. Pozvani bi prethodno legao između Jusufa i Luleta, a ovi su mu potom špatom saopštavali zamisao o predstojećem napadu i davali konkretnе zadatke

Ni danas ne mogu da shvatim Jusufovu staloženost i mirnoću dok mi je objašnjavao suštinu plana i detalje akcije: odakle i kako treba napasti, čime gađati, kuda bježati, kako pomagati drugovima... Čak mi je rekao da su nekolicina, kao nekakva prethodnica, određeni da ustašama saspu prašinu u oči (i od toga je mnogo očekivao).

Taj dan je prošao veoma brzo. Nastupila je strašna i mrkla noć. Ležali smo zbijeni jedan uz drugoga, čekali i strepili. Kad su ustaše napokon došle i počele da vezuju grupu Parapatića, više nije bilo dile me. Onda smo sasvim bili sigurni da je obavještenje tačno, te da će doći i po nas čim pobiju Cigane.

Jusuf nas je obilazio i bodrio sve do odvođenja Parapatića, a potom je prilegao. Ja sam ležao između njega i Luleta, koji je jedini imao časovnik, i to sa fosforisanim kazaljkama i brojkama. Bilo je tačno

pola noći. Dakle, preostao je još samo jedan sat, svega šezdeset minuta do dolaska ustaša i početka bitke golorukih i iznemoglih sa moćnim i do zuba naoružanim zvijerima u ljudskom obliku.

Najkraće rečeno, zadatak je glasio: čim čujemo da dolaze, treba polako i bez ikakve gužve da zauzmemo predviđena mjesta, odnosno da budemo spremni za napad prethodno pripremljenim komadima cigle, crijepta i letava, pa i pregrštima prašine.

Napetost je sve više rasla. Još je sa Gradine odjekivao samo neki pucanj. To su zlocinci gasili i posljedne znake života pripadnika velikog ciganskog plemena Parapatići. Luletovo srce otkucavalo je te jezive trenutke tako snažno i brzo da sam ga sasvim dobro čuo. Isti slučaj bio je i sa mnom. Drhtao sam. Ne znam da li od straha ili od uzbudjenja pred onim što je ubrzo trebalo da se dogodi. Međutim, Jusuf je bio sasvim pribran i miran.

Jusuf Filipović

Ali, uzaludno smo čekali, zlikovci nisu dolazili. Da li su toga dana već bili premoreni silnim ubijanjima, ili su imali nekog još prečeg od nas — to nismo saznali. Mnogima od nas je lagnulo što nam se, eto, produžio život za koji dan, sedmicu ili mjesec. Međutim, Jusuf je njihov nedolazak doživio kao šok. Bio je uvjeren da smo dobro pripremljeni i da bi akcija uspjela. Možda je to, uistinu, i bila jedna od boljih pričika da se zajednički rehabilitujemo za nedovoljnu budnost koja nas je i dovela u tako nezavidan položaj.

Od preživjelih drugova saznao sam kako je Jusuf završio svoj mučenički život negdje u dalekoj Norveškoj. On je i tamo pokazao svoju pravu vrijednost. Drugovi koji su ga dobro poznavali nisu bili nimalo iznenadjeni njegovim herojskim držanjem i prkosnim govorom pred samo pogubljenje.

SEPTEMBARSKA OFANZIVA

Radomir Mitrić

NEPRIJATELJSKA OFANZIVA NA JANJ I PLJEVU

Ofanzivne akcije Narodne vojske Janja i Pljeve, koja je od 27. do 29. avgusta 1941. oslobođila Šipovo, Jezero i sreski centar Mrkonjić-Grad, omogućile su našim jedinicama da zaposjedu položaje u neposrednoj blizini Jajca i time stvore uslove za napad na taj grad. Jajce je za okupatora i ustaše bilo veoma važan saobraćajni i strategijski centar, pa su odlučili da ga brane po svaku cijenu.

Tih dana je pod komandom ustaškog generala Rumlera otpočela ofanziva na slobodnu teritoriju Bosanske krajine, nazvana po njemu „Rumlerova ofanziva”. Naše akcije oko Jajca poremetile su planove ustaških glavešina i prisilile ih da upute znatan dio svojih snaga na područje Jajca i Mrkonjić-Grada. Tada su iz Bihaća i Bosanskog Petrovca upućene na sektor Mrkonjić-Grada dvije ustaške bojne, a iz Banjaluke je prebačen u Jajce bataljon 718. njemačke divizije sa tenkovima i artiljerijom. Istovremeno su jake ustaško-domobranske snage iz Travniku i Sarajeva koncentrisane u Jajcu, u Donjem Vakufu i Bugojnu.

Iako je bilo očigledno da neprijatelji dovlače pojačanja u Jajce i obližnje gradove, nismo znali kolike su te snage i šta namjeravaju. Pretpostavljali smo da su te jedinice upućene kao pojačanje za odbranu pomenutih gradova, a ne radi izvođenja ofanzive na našu slobodnu teritoriju. U našim jedinicama tada nije bila organizovana obaveštajna služba koja bi prikupljala podatke o brojnom stanju, pokretima i namjerama neprijatelja, što je bio velik nedostatak za uspješno komandovanje i korišćenje borbenih snaga.

Ohrabreni značajnim pobnjedama, mislili smo da neprijatelj tih dana ne može preduzeti velike ofanzivne akcije, već da će se uglavnom braniti na prilazima Jajcu i Donjem Vakufu. Zbog takve procjene situacije desilo se da je izvjestan broj naših boraca poslije oslobođenja Šipova i Jezera, po odobrenju komandira četa, pošao kućama da obide svoje porodice, s tim da se do 4. septembra vrati u svoje jedinice. To je neke čete znatno oslabilo.

Poslije oslobođenja Šipova i Jezera, naše jedinice zaposjele su položaje zapadno i južno od Jajca — u obliku polukruga. Pljevski bataljon, sa pet četa, nalazio se na lijevoj strani rijeke Plive, u selu Prisoju, odakle je preko Boraka izbio iznad Gornjih Mila. Prva i 2. četa Bataljo-

na „Gorki” i 6. janjska četa zauzele su položaje na desnoj strani rijeke Plive kod sela Zaskoplja i Drenovog Dola, pa iznad sela Cusine — sve do puta koji povezuje Bravnice sa Šedincem i Grbavičkim poljem. Treća četa Bataljona „Gorki”, pod komandom Marka Ponjevića, dobila je zadatku da prekine željezničku prugu i telefonsku liniju između Jajca i Donjeg Vakufa, a potom da kontroliše cestu uz desnu obalu Vrbasa i onemogući dolazak pojačanja neprijateljima u Jajce. Ljušanska četa pod komandom Svetka Obradovića, zatvarala je pravac od sela Doganovaca i Torlakovca, dok je Podobzirska četa, pod komandom Petra Crepulje, kontrolisala i zatvarala pravac od Donjeg Vakufa preko sela Jablana, Slatine i Vukova. Vagansko-jasička četa nalazila se u Prosjeku i zatvarala pravac od Kupresa.

Naša artiljerijska oruđa, zaplijenjena u borbama za Šipovo i Jezero — haubica 105 mm i top „pito” 37 mm — postavljena su na Goričkim livadama, koje dominiraju Jajcem, odakle je ispaljeno nekoliko granata prema gradu. Posluge tih oruđa izvršavale su naredjenja Rade Marijanca, koji im je odredivao i ciljeve. U Jajcu se svakog dana očekivao naš napad.

Ustanička rukovodstva Janja, Pljeve i Mrkonjića — uz prisustvo Danka Mitrava, komandanta štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu — planirala su da napad na Jajce izvršimo u noći između 5. i 6. septembra. U skladu s tim, vršene su i odgovarajuće pripreme u četama.

Međutim, ni neprijatelji nisu mirovali, — vršili su pripreme za ofanzivu na naše jedinice i na cijelu ustaničku slobodnu teritoriju. Napad vrlo jakih snaga na naše položaje otpočeо je 3. septembra u ranim jutarnjim časovima iz više pravaca. Znatne neprijateljske snage napadale su na Mrkonjić-Grad od Ključa, Sitnice i Banjaluke (preko Bjelajca), a druge, još jače, iz Jajca, Donjeg Vakufa, Bugojna i Kupresa okružavale su naše jedinice na slobodnoj teritoriji Janja i Pljeve.

Cestom Jajce—Šipovo, preko Jezera, nadirao je bataljon 718. njemačke divizije, u čijem su sastavu bili tenkovi, topovi i pješadija na vozilima. Ta jedinica naišla je na žestok otpor pljevskih četa. Na mjestima gdje je cesta bila prekopana, Pljevci su napadali njemačku kolonu iz zasjeda i tako sprečavali njeno brzo prodiranje prema Jezeru i Šipovu.

Pljevske čete napadale su Nijemce i istovremeno se povlačile preko sela Stupne ka Šipovu i Pljevi. Nijemci su iz tenkova, topova i drugog naoružanja žestoko tukli naše položaje po brdima, što je predstavljalo podršku ustaško-domobranskim jedinicama koje su bile isturene u napadu na naše čete. To je bila prva oružana borba naših mlađih ustaničkih jedinica protiv njemačkih fašista. Njemačka motorizacija uspjela je da se probije i 3. septembra predveče uđe u napušteno Šipovo. Od Jajca do Šipova ima svega 22 kilometra. Tu udaljenost motorizacija može da prede za nešto više od pola sata, a Nijemci su se, zbog otpora naših snaga, morali probijati cio dan.

Jedna ustaško-domobraska bojna nastupala je iz Jajca uporedno sa njemačkom motorizacijom. Ona je imala zadatku da preko sela Stupne izade lijevim krilom u Šipovo, a glavninom u Trnovo i Gerzovo, kako bi potom preko sela Dragnića i Podgorije izbila na Željezničku

stanicu Mliništa i povezala se sa ustaškom bojnom koja je od Mrkonjić-Grada nadirala u tom pravcu preko Podrašnice, Medne i Pecke.

Istovremeno su od Jajca — preko Zaskoplja, Čusine i Drenovog Dola — na položaje 1. i 2. čete Bataljona „Gorki” i 6. janjske čete napadale zloglasna 10. ustaška hercegovačka bojna, pod komandom bojnika i krvoloka Ivana Herenčića, i jedna bojna 9. domobranske pukovnije iz Travnika. Na njihovom lijevom krilu, po jedna ustaška i domobraska satnija nadirale su preko selâ Cojluka i Cipića na položaje 3. čete, s ciljem da je potisnu, osiguraju željezničku prugu i cestu kod Bravnica, a potom da iz kanjona potoka Šedinca zaobiđu selo Goricu i napadnu na desni bok 1., 2. i 6. čete, kako bi ih razbile i ovладale Goričkom visoravni (time i Grbavičkim poljem). Jedna domobraska satnija napadala je od Vinca, preko Bilinčića, na desni bok 3. čete.

Iz doline rijeke Vrbasa, od sela Doganovaca, nasrnule su na položaje Ljušanske čete jedna domobraska satnija 9. pukovnije i jedna ustaška satnija.

Od Donjeg Vakufa, preko sela Jablana i Slatine, u pravcu Krive jelike i sela Podobzira krenule su po jedna ustaška i domobraska satnija, koje su napale Podobzirsku četu, dok su bugojanske ustaše, pod komandom koljača Nikole Jurišića, nadirale ka selu Pribeljcima.

Preko Prosjeka — u pravcu sela Jasika, Vodice i Vagana — od Kupresa su napadale jedna domobraska satnija 9. pukovnije i jedna satnija po zločinima čuvenih kupreških ustaša, koja je u selima pravila pustoš: ubijala odrasle muškarce, starce, žene i djecu, palila njihove domove i pljačkala imovinu.

Dakle, ustanička slobodna teritorija Janja i Pljeve našla se pod udarom neprijateljskih snaga raspoređenih u obliku potkovice. Jedino nije bio neposredno napadnut pravac preko Đuleta i Vitoroga, u čijoj se pozadini nalazila slobodna teritorija Glamoča.

Osim pomenutih ustaško-domobranskih jedinica, u ofanzivi na Janj i Pljevu učestvovale su grupe žandarma i znatan broj „domaćih” ustaša iz Jajca, Jezera, Šipova i okolnih sela. Oni su zajedno sa hercegovačkim, kupreškim i bugojanskim ustašama učestvovali u zločinima vršenim nad nedužnim narodom toga kraja. Upadali su u sela i zaseoke, pljačkali stoku i drugu imovinu, ubijali ljude bez obzira na pol i godine starosti. Izvjestan broj mjesnih ustaša nije bio uniformisan, ali su svi imali oružje. To je, uglavnom, bio ološ iz muslimanskih i hrvatskih sela.

U toj ofanzivi, samo radi okruženja Janja i Pljeve, prema grubom proračunu, učestvovalo je preko 5 000 neprijateljskih vojnika. Ako se uzmu u obzir i jedinice koje su istovremeno izvodile ofanzivne akcije na sektorima Mrkonjić-Grada i Glamoča, odnosno posredno učestvovalo u ofanzivi na Janj i Pljevu, te snage su brojale oko 10 000 dobro naoružanih ustaško-domobranskih i njemačkih vojnika.

Naše snage su gotovo deset puta bile malobrojnije od neprijateljskih. A ako još uporedimo opremu i naoružanje jedinica, odnos je bio još mnogo nepovoljniji. Ipak, ustaničke jedinice pružale su snažan otpor. Najžešće borbe vođene su na glavnim pravcima: Jajce — Čusina — Drenov Dol — Gorica — Grbavičko polje, Jajce — Jezero — Šipovo, Bravnice — Šedinac — Grbavičko polje i Torlakovac — Ljuša — Podobzir.

Izvršavajući dobijeni zadatak, 3. četa je 2. septembra prekinula željezničku prugu kod tunela ispod sela Cipića i dočekala putnički voz koji je oko 13 časova stigao iz Travnika. U kompoziciji koja je naletjela na porušenu prugu i upala u našu zasjedu nalazilo se oko 80 neprijateljskih vojnika. Oni su odmah poslije iskliznuća lokomotive zauzeli povoljne zaklone i pružili žestok otpor. Naša četa zasula je voz puščanom i mitraljeskom vatrom, ali nije mogla da mu pride. Neprijateljski vojnici uspjeli su da se brzo srede, čak i da zaposjednu obližnji tunel, pa je bilo očigledno da pruga nije porušena na mjestu koje obezbjeđuje potpuno ostvarenje plana akcije. Treća četa je dugo držala voz pod vatrom, a potom se povukla.

Sutradan su iz Jajca, preko Bravnica i Čojluka, dvije ustaško-domobranske satnije napale na lijevo krilo 3. čete, a jedna (od Bilinčića) na njeno desno krilo. Četa se hrabro borila, ali je zbog obuhvatnog napada ustaša i domobrana bila prisiljena da napusti željezničku prugu i selo Cipić, odnosno da se povuče prema Šedincu i Grbavičkom polju.

Najžešća borba vodena je iznad Orahovice, na Goričkim livadama. Neprijatelj je žestoko jurišao na te položaje i zauzimao ih nekoliko puta u toku dana, ali su naše jedinice uspjevale da ponovo osvoje izgubljene pozicije. Jedinicama koje su se branile na Gorici komandovao je Savko Ponjević, tadašnji komandant Bataljona „Gorki”, uz pomoć Rade Marijanca. U toku tih okršaja, koji su trajali cio dan, neprijatelj je pretrpio znatne gubitke. Od naših boraca poginuli su Milan Tošić, Spiro Knežević i komandir 1. čete Gojko Rakita, a ranjeni su komandir 3. čete Marko Ponjević i tri borca. Gojko Rakita istakao se hrabrošću već prvih dana ustanka, zbog čega je stekao popularnost među borcima i dobio veliko priznanje izborom za komandira 1. čete.

Neposredno poslije pogibije Gojka Rakite, neprijateljske jedinice izvršile su silovit juriš na položaje naših četa, pa su one bile prisiljene da se povuku prema Grbavičkom polju. Neprijatelj je zaplijenio našu haubicu, ali bez zatvarača, jer su borci uspjeli da ga blagovremeno skinu i sakriju. Pošto su ustaše i domobrani ovladali dominantnim visovima oko sela Gorice i iznad Grbavičkog polja, 3. septembra naveče prestao je organizovani otpor naših snaga na tom području.

Za vrijeme borbi na goričkom sektoru protiv višestruko nadmoćnijih neprijateljskih snaga, naše položaje su cio dan nadlijetali, mitraljirali i bombardovali neprijateljski avioni. Oni su takođe bombardovali sela Cuklić, Podobzir, Babiće, Strojice i još neka.

Istovremeno, dok su se naše čete povlačile sa Gorice, Ljušanska i Podobzirska četa odbile su napade neprijatelja na njihove položaje kod Jazmaka i natjerale ga u bjekstvo prema selu Doganovcima. Ali pošto su zauzele Goricu i Šipovo, ustaško-domobranske snage su sutradan, 4. septembra, ponovo napale selo Ljušu. Tada su, poslije kratke borbe, uspjele potisnuti Ljušansku i Podobzirsku četu.

Možda bi ove dvije čete pružile žilaviji otpor ustaško-domobranskim satnjama i u ponovljenom napadu da u međuvremenu nisu bile obaviještene o našem povlačenju sa Gorice. Naime, Savko Ponjević je poslao kurire koji su obavijestili komandire Ljušanske i Podobzirske čete o situaciji na Gorici. Saznavši kakav je sadržaj pisma, izvjestan

broj boraca napustio je svoju četu i pošao kući da spasava svoju porodicu.

Naše snage nisu mogle razbiti dobro pripremljenu neprijateljsku ofanzivu i onemogućiti njihovim jedinicama da privremeno ovladaju slobodnom teritorijom Janja i Pljeve, ali su mogle primjenom gerilskog načina ratovanja nanijeti neprijateljima mnogo veće gubitke. Najveća naša greška sastojala se u tome što smo prihvatali frontalnu borbu koju nam je neprijatelj nametnuo. Istina, tada nismo imali dovoljno iskustva ni u gerilskom načinu ratovanja. Neke akcije te vrste izvodene su uglavnom spontano i sa malim grupama boraca.

Kad je neprijatelj ovladao našim položajima na Gorici, kod Ljuše, Jezera i Šipova, donijeta je odluka da se ustaničke jedinice povuku lijevo od rijeke Janja i da organizuju jači otpor. Međutim, u tome nismo uspjeli, jer su se u međuvremenu pojavile neprijateljske snage i na Prosjeku, iz pravca Kupresa. Tada su mnogi borci pošli kućama da spasu svoje porodice prije no što nađe neprijatelj. U toj situaciji došao je do izražaja i seoski lokalizam. Neki borci sa lijeve strane rijeke Janja napuštali su borbene položaje na Gorici i kod Ljuše, uz otprilike ovakva obrazloženja: „Nećemo da ginemo braneći Goricu, Natpolje i Ljušu; idemo da branimo svoja sela.“ Sličnih pojava bilo je i u drugim našim četama.

Znatne neprijateljske snage ulogorile su se 3. septembra uveče ispod sela Gorice, a njemačka motorizovana jedinica i dijelovi ustaško-domobranskih satnija u Šipovu. Sve druge ustaško-domobranske jedinice zanoćile su na prilazima teritoriji Janja — kod Krive jelike, Prosjeka i Ravne gore.

Ustaše su odmah te večeri, poslije upada u selo Goricu, počele pljačkati imovinu, paliti kuće i zlostavljati narod. Sva sela kroz koja su prolazile ustaške jedinice dok su se kretale od Jajca prema Janju — Čusina, Žaovine, Zaskoplje, Ljoljići, Drenov Dol, Gorica i druga — postala su prava poprišta ustaškog terora. Mještane su obuzeli strah i panika. Najčešće pitanje bilo je: kako i gdje se skloniti ispred neprijatelja?

Neki seljaci, pa i pojedini borci, smatrali su da je sve izgubljeno i da samo treba spasavati goli život. Bilo je i onih koji su za nastalu situaciju okrivljivali ustanike. Borcima koji su nosili oružje govorili su da ga bace, tvrdeći da ustaše zbog njih pale sela. Neki seljaci stavljali su na svoje kuće bijele krpe, kao znak pokornosti i predaje. Očekivali su da će na taj način zaštititi svoje domove, ali su ubrzo uvidjeli da se varaju. Shvativši da ne smiju dočekati ustaše kod kuće, bježali su duboko u šume.

Sagledavši novonastalu situaciju, ustaničko rukovodstvo preporučilo je narodu i borcima da se povlače prema planini Vitorogu, smatrajući da im je to najsigurnije sklonište, odnosno da neprijatelj tamo ne može prodrijeti.

Bilo je podosta seljaka koji nisu mogli shvatiti tu situaciju, niti ocijeniti kakva im opasnost prijeti. Oni su polazili od toga da nikome nisu ništa skrivili pa se nemaju čega bojati. Drugi su smatrali da treba sklanjati samo muškarce sposobne za oružanu borbu, to jest da starci, žene i djeca mogu ostati kod svojih kuća, jer im ne prijeti nikakva opas-

nost. Svi koji su tako postupili, platili su lakomislenost životom svojim ili svojih najbližih.

U selima Janja i Pljeve nastala je stravična noć. Na spavanje niknije ni pomisljao. Narod je u toku noći izbacivao imovinu iz kuća, jei je bilo očigledno da neprijatelj pali sela. Mnogi su razne stvari zakočivali u zemlju po najbližim šikarama, a dio imovine tovarili na konj i nosili sa sobom u zbijeg.

Već sutradan su bila gotovo pusta sva sela koja su se nalazila na pravcu neprijateljskog pohoda. Kod kuća su ostali samo oni koji su vjerovali da im neprijatelj neće ništa učiniti, zatim stari i bolesni, žene sa nejakom djecom.

Neprijatelj je 4. septembra, u ranim jutarnjim časovima nastavio prodiranje u dubinu slobodne teritorije Janja. Sela i šume bili su izloženi artiljerijskom i minobacačkom djejstvu. Zatim je pješadija frontalno pretresala šume i spaljivala sela. Ža ustanički Janj i Pljevu nastali su najteži dani. Svako selo bilo je obavijeno dimom, cito kraj postao pravo mučilište. Svi koji su živi pali u ruke ustaša, bez obzira na pol i uzrast, bili su svirepo mučeni i ubijani, kuće i pojate spaljivane, sva imovina uništavana. Cito kraj stenjao je u ropcu, bolu i tuzi. Područje Janja i Pljeve bilo je nedjelju dana prekriveno dimom. Sva sela našla su se u plamenu, a stanovništvo je podvrgnuto neviđenim mukama. Jednom riječju, uništeno je sve što je mogla vatra spaliti i puška ubiti. Ustaše su vješto i brzo palile zgrade, stogove žita, sijena i slame, koristeći se buktinjama natopljenim gasom ili benzinom. Seoske zgrade su većinom bile od drvene građe, pa je i to pogodovalo palikućama.

Nalazeći žene i djecu u zbjegovima, prvo su ih zvijerski mučili, a potom redom ubijali. Masovna ubistva vršili su vatrenim oružjem i paljenjem u zgradama, dok su manje grupe klali noževima, mrcvarili rezanjem noseva, ušiju i drugih dijelova tijela. Vrlo često su, poslije teškog mučenja, ubijali žrtvu vojničkim bajonetom ili su nakon masovnog strijeljanja bajonetima „provjeravali“ da li su svi mrtvi. Ipak, i u takvom masakru poneko je ostao živ.

Opjeni trenutnim uspjehom, zlikovci su se u nekim selima prosto poigravali sa živom djecom koju su otimali od majki. Bacali su ih jedan drugome na vojničke noževe postavljene na puškama i likovali govorеći: „Ovo je banditska zastava.“ Istovremeno su uzvikivali razne šovinističke parole, pjevali uvredljive pjesme i slično. To su, zaista, bili užasni prizori.

Ustaško-domobranska i njemačka ofanziva na slobodnu teritoriju Janja, Pljeve i Šipova trajala je od 3. do 10. septembra 1941. To su bili najteži dani za narod toga kraja. Koljače su potpomagali njihovi avioni koji su svakoga dana krstarili iznad ustaničkog područja, mitraljirali i bombardovali sela. Gađali su i grupice seljaka dok su bježale prema šumama, a bilo je i slučajeva mitraljiranja stada ovaca ili goveda. Od pucnjave i eksplozija nisu se mogli čuti jauci i vrisci djece, žena i staraca.

U svom divljačkom pohodu na slobodnu teritoriju Janja i Pljeve ustaški zločinci nisu poštedjeli ni škole i crkve. Oni su za nekoliko dana zapalili pet osnovnih škola i crkvu u Strojicama.

Ustaše i Nijemci vršili su pravi pokolj nad nedužnim narodom. U septembarskoj ofanzivi na Janj i Pljevu pobili su na zvjerski način 1 681 lice od čega 806 odraslih muškaraca, 286 žena i 589 djece. Ustaše su 296 muškaraca (od 806 pomenutih) odvele kao taoce, ali nijedan od njih nije ostao živ. Neki su odmah pobijeni u Šipovu, a neki kasnije u Gospiću, odnosno u tamošnjem ustaškom logoru.

Ustaše su za sedam dana, koliko je trajala ofanziva spalile gotovo sva sela u Janju i Pljevi. Osim 1 709 kuća i 3 849 drugih zgrada, izgorio je velik broj stogova žita, sijena i slame. Istovremeno je opljačkana sva vrijednija imovina.

Teško je reći koja su sela ili dijelovi slobodne teritorije najviše stradali, jer su ustaške bande palile sve redom i ubijale koga god su uhvatile. Ipak, pomenuće najvažnije podatke za svaku od pet tadašnjih opština na tom području.

U opštini Grbavica — koja je osim istoimenog sela obuhvatala Kneževiće, Natpolie, Gredu, Čuklić, Krčevine, Čifluk, Donje Mujdžiće, Močioce, Volare, Goricu i Lioljiće — ustaše su na zvjerski način ubile 368 djece, 155 žena i 428 odraslih muškaraca. Neke seljake uhvatili su na prevaru i iskoristili ih kao vodiče i nosače opljačkane robe do grada. A kad im više nisu bili potrebni, proglašavali su ih odmetnicima i ubijali poslije teškog mučenja. Ustaše su popalile sva sela u toj opštini. Izgorjelo je 588 kuća i 1 261 druga objekta.

Opštinu Babici sačinjavala su sela Babin Dol, Pribeljci, Podobzir, Ljuša i Babići, iz kojih je ubijeno 106 djece, 50 žena i 132 odrasla muškarca. Ustaše su i u toj opštini zapalile sva sela — 503 kuće i 1 284 druga objekta.

Sela Vagan, Vodica, Jasik, Đukići, Lipovača, Todorići, Podosoie i Popuže pripadala su opštini Strojice. Na tom području ustaše su ubile 55 djece, 39 žena i 32 odrasla muškarca. Većina tih sela nalazi se blizu planine Vitoroga. Zato je znatan broj stanovnika uspio na vrijeme pobjeći u šumu, o čemu svjedoči činjenica da je u opštini Strojice bilo najmanje ljudskih žrtava. Međutim, ustaše su i u tim selima napravile pravu pustoš. Sagorjelo je 386 kuća i 898 drugih objekata. Jedino je ostalo nezapaljeno selo Vagan. Zahvaljujući tome, ono je kasnije dobro poslužilo većini naših rukovodstava i institucija. U Vaganu su bili smješteni Opštinski i Sreski NOO, bolnica, Komanda područja, Sreski i Okružni komitet KPJ, štabovi nekih jedinica i druge ustanove.

Pljevskoj opštini pripadala su sela Brdani, Majevac, Kozila, Olići, Sarići, Šokolac, Dragnić i Gornji Mujdžići. Ustaše su u tim selima ubile 14 žena, 20 djece i 51 odraslog muškarca. Dakle, preko 70 odsto žrtava fašističkog terora bili su muškarci. Njih su neposredno prije ustanka, kao i u toku njega, ustaše hvatale na prevaru i odyodore u Šipovo. Tamo su ih, poslije mučenja u zatvoru, pobili na zvjerski način. Većina tamošnjih sela nije spaljena u septembarskoj ofanzivi, jer su borci Pljeve uspjeli da ih zaštite. Ustaše su zapalile samo 71 kuću i 72 druga objekta.

Ljsinska opština obuhvatala je Lubovo, Bešnjevo, Vražić, Duljce, Staro Šipovo, Stupnu, Perućicu i Šipovo. Ustaše su ubile 163 muškarca, 28 žena i 40 djece iz tih mjesta. Kao i u pljevskoj opštini, najčešće žrtve bili su odrasli muškarci. Naime, mnogi seljaci su pohvatani na prevaru, a potom ubijeni u Šipovu ili u ustaškom logoru kod Gospića. Samo iz

selu Vražića otjerano je i ubijeno 59 ljudi, među kojima i petorica braće Ubiparip. Istu sudbinu doživjela su 34 seljaka iz Lubova. U toj opštini zapaljeno je 196 kuća i 334 druga objekta.

Za vrijeme haranja ustaša po slobodnoj teritoriji Janja, Pljeve i Šipova niko nije bio pošteđen. Ubijali su majke sa djecom u grčevitom zagrljaju, porodilje i novorođenčad, djecu koja su se prilikom bježanja izgubila od roditelja, bolesnike, starce i starice... Neke žene i djevojke su silovali, a potom ih zvijerski ubijali.

Masovno ubijanje ljudi bilo je vrlo česta pojava. Pohvatane grupe seljaka obično su zatvarali u neku zgradu, kosili ih rafalima iz mitraljeza i automata, a potom spaljivali zajedno sa kućom ili pojatom. Tako su u selu Gredi (pojata Luke Ilića) zapalili 83 lica, u Kičelevom Brdu (stari turski čardak) — 76, u Podosojama (košara Nikole Miličića) — oko 60, u Prosjeku (Čatina košara) — 44, u Donjim Mudižićima — oko 40, u Babićima (pojata Mirka Plavšića) — 7 lica itd. Tih dana su zauvijek nestale mnoge porodice u cijelini.

Najviše žrtava bilo je u selu Gredi, koje je pred rat imalo oko 65 domaćinstava i 600 stanovnika. Ustaše su 4. i 5. septembra 1941. u tom selu ubile 167 lica: 78 odraslih muškaraca, 28 žena i 61 dijete. Samo iz tri domaćinstva, u Ilića pojati, izgorijele su 34 osobe. Porodica Petra Damjanovića izgubila je tu 14 članova, porodica Save Ranisavića 11, a porodica Dušana Maleša 9. Iz zapaljene Ilića pojate uspjeli su pobjeći Gligorije Ilić i Cvijan Maleš.

Na isti način stradalo je u Kičelevom Brdu 14 članova porodice Sime Rakite. Jedino su se njegova djeca, sin Blagoje i kćer Rosa, spaslibjekstvom iz zapaljenog čardaka.

Među 44 osobe spaljene u Prosjeku nalazio se 21 član domaćinstva Mihajla Čate, a njegovo dvoje djece bačeno je u bunar.

Samo iz porodice Nike Rakite, u zbijegu na Zborištu ubijeno je 16 članova, među kojima i 4 muška djeteta, dok su 2 osobe ranjene. Nikina žena Joka teško je ranjena u vrat i vilicu. Tu je lakše ranjen desetogodišnji dječak Luka Mitić, koji se nekako izvukao iz gomile mrtvih i ostao živ.

Ustaše su ubile i sedamnaest članova porodice Vaskrsije i Mile Stupara iz sela Krčevina (četiri žene, dva odrasla muškarca i jedanaestro djece, među kojima i dva novorođenčeta). Istovremeno su iz porodica Špire i Ilike Jandrića ubijene 23 osobe.

U selu Čukliću ubijeno je 47 lica, od kojih 29 samo iz porodica Dušana, Tome i Petra Mitića. Iz porodice Sime Kneževića (selo Kneževići) i Spirana Jokića (selo Natpolje) ubijeno je po 9 članova.

Njemačke i ustaško-domobranske snage otpočele su ofanzivu na Janj i Pljevu sa ciljem da potpuno uguše ustank. Naime, prema naredbenju nadležne njemačke komande, trebalo je to područje učiniti „mrtvom zonom”, to jest poubijati sve uhvaćene mještane i uništiti njihovu imovinu, kako preostali ustanici ne bi imali saradnika i materijalne baze za život i borbu. Neprijatelji su, zaista, dosljedno ostvarivali svoje namjere, što pokazuju i pomenuti podaci o ljudskim žrtvama i uništavanju materijalnih dobara. Ali većina naroda Janja i Pljeve, kao i boraca ustaničkih jedinica, blagovremeno se sklonila u šumu planine Vitoroga.

Pod uticajem neprijateljske propagande, ili iz straha, pojedinci su u zbjegovima prinosili razne alarmantne vijesti, koje su povećavale nemir i neizvjesnost. Pričali su, na primjer, da se neprijateljske kolone kreću od Glamoča preko Vitoroga i slično. Neki neupućeni seljaci nasijedali su tim neistinama. Bilo je porodica koje su za nekoliko dana boravka u zbjegu potrošile sve zalihe hrane, pa je i glad negativno uticala na poнаšanje ljudi. Neki seljaci su, čak, bili toliko iznurenii glađu da nisu imali snage za povlačenje u dubinu šume, odnosno prema bezbjednjim mjestima.

U tako teškoj situaciji, pojedini seljaci počeli su da razmišljaju i govore objekstu u Italiju, prikazujući tu zemlju kao zaštitnika srpskog naroda. Koliko je propaganda talijanskih fašista bila opasna, veoma dobro svjedoči i ovaj primjer: jedan borac predložio mi je da bježimo u Italiju, ističući da je on do rata služio u pograničnim jedinicama i da dobro poznaje prelaze preko granice. Naravno, odmah sam se odlučno usprotivio toj lakomislenosti i kolebljivosti, a potom sagovorniku objasnio da su Talijani naši okupatori, te da se protiv njih moramo organizovano boriti kao i protiv svih drugih neprijatelja. Taj drug je kasnije bio odlučan borac, pa je postao i dobar vojni rukovodilac.

Dok su neprijatelji ubijali i palili po Janju, pokušali smo da organizujemo odbranu nekih selih i da napadnemo njihove kolone koje su se nesmetano kretale. Uspjeli smo da okupimo više od 100 naoružanih boraca i da ih postrojimo na trasi šumske pruge iznad Vranića kuća. Borcima su o trenutnoj situaciji u Janju govorili drugovi Nemanja Vlatković i Rade Marijanac. Oni su istakli da treba organizovati napad na ustaše koje su u našoj neposrednoj blizini palile selo Lipovaču. Većina boraca nije ispoljila spremnost za akciju, pa je bilo očigledno da su zapali u krizu. Odustali smo od daljeg insistiranja da napadnemo ustaše, jer nam je bio cilj da zadržimo na okupu što veći broj boraca. U tome smo i uspjeli.

Istovremeno, dok su njemačke i ustaško-domobranske jedinice prodirale u Janj i Pljeven, neprijateljske snage koje su napadale od Banjaluke i Sitnice zauzele su 3. septembra Mrkonjić-Grad. One su potom nastavile nadiranje prema Mliništima, sa ciljem da razbiju i unište ustaške snage na području Medne, Pecke, Gerzova, Baraća, Podgore i drugih tamošnjih selih, te da preko Mliništa uspostave vezu s ustaškim jedinicama koje su nastupale od Glamoča, odnosno da zajedno sa snagama koje su harale po Janju i Pljevi likvidiraju ustanike toga kraja, zauzmu njihovu slobodnu teritoriju, unište stanovništvo i njegova materijalna dobra.

Nastupajući iz pravca Mrkonjić-Grada prema Mliništima, ustaško-domobranska vojska takođe je palila selia, pljačkala imovinu i ubijala stanovništvo. Te jedinice su lijevim krilom bile povezane sa ustaškim snagama koje su operisale u selima oko Šipova. Ipak, glamočke partizanske jedinice dočekale su ih kod Mliništa i onemogućile njihovo dalje napredovanje.

Poslije šestodnevног orgijanja u Janju, znatan dio neprijateljskih jedinica (sa oplačkanom stokom i drugom imovinom) počeo se povlačiti prema Kupresu, Bugojnu, Donjem Vakufu i Jajcu, dok su neke još uvijek krstarile po selima ili se odmarale u Šipovu.

Neprijateljske snage nastavile su 7. septembra nastupanje u više kolona od Strojica, Popuža i Gornjih Mujdžića ka grebenu Pljevskih podova i Kozilima. Međutim, grupa od dvadesetak pljevskih boraca dočekala je i razbila kolonu koja se kretala prema Samogradu i šumskoj pruzi. Potom je grupa od oko 100 ustanika Pljeve, koju su predvodili Simo Šolaja i Čedo Klajić, napala i razbila neprijateljeve snage koje su bile prodrele do ivice grebena Pljevskih podova, zaplijenila brdska top 65 mm, nešto topovskih granata, 3 mitraljeza, nekoliko pušaka, oko 2 000 metaka i 8 konja. U tom okršaju poginuo je sam borac Pero Trivunović, iz sela Majevca. Ustanici su u toj borbi oslobođili nekoliko desetina seljaka koje su ustaše pohvatale prilikom svog nastupanja i gonile ih u sigurnu smrt.

Te pobjede hrabrih Pljevaca ozarile su lica ožalošćenih i poniženih, a što je najvažnije — one su bile od velikog vojnog i političkog značaja za dalji razvoj oružanog ustanka na području Janja, Pljeve i Mrkonjić-Grada. Odmah su se oko Šolaje počeli okupljati borci sa područja Pljeve, a nešto kasnije i njihovi drugovi iz Janja.

Odlučnost i hrabrost Sime Šolaje u tim najkritičnijim trenucima bila je od ogromnog značaja za ustankak. Herojski podvizi njegovi i njegovih najboljih boraca osjetno su uticali na jačanje morala ustanika i naroda u cijelini. Odmah poslije njihovih pomenutih pobjeda nad neprijateljem, iz zbjegova u šumama počeli su pristizati borci i popunjavati čete.

Neprijatelj je vjerovatno želio da se osveti za poraz svoje kolone kod Kozila, pa je ubrzo ka tom selu iz Šipova uputio cijelu bojnu. Jedna domobranska satnija dobila je zadatak da se preko Mujdžića, Donjeg Čuklića, Janjskih otoka i Popuža prebaci iza naših četa ka Kozilima, a tri satnije upućene su u istom pravcu preko Pljeve.

Seljaci su me na vrijeme obavijestili o pokretu domobranske satnije koja se preko Donjeg Čuklića uputila prema Janjskim otokama, pa sam odmah poslao kurira u Kozila da to saopšti Simi Šolaji, Radi Marijanu i Nemanji Vlatkoviću. Oni su odmah preduzeli potrebne mјere za pružanje otpora domobranima. Rade Marijanac i Dušan Rakita, sa tridesetak odabranih i dobro naoružanih boraca, organizovali su zasjedu između selja Popuža i Kozila, na Kozilskim livadama. Satnija je dočekana na brisanom prostoru i razbijena u kratkoj, žestokoj borbi. Tom prilikom su svi naši borci ispoljili primjernu hrabrost i prisebnost, a naročito se istakao Rade Marijanac. On je istovremeno komandovao grupom i sa puškomitraljezom u rukama jurišao na neprijatelja.

Simu Šolaja je sa svojim borcima dočekao tri satnije upućene preko Pljeve. Pošto su ih razbili munjevitim jurišem, ustanici su gonili domobrane prema Šipovu. Toga dana, 10. septembra oko 18 časova, Šolaja i Marijanac su sa svojim borcima ušli u Šipovo. Oni su cijelu domobransku bojnu, zajedno sa „domaćim“ ustašama, natjerali u parnično bjekstvo prema Jajcu. To su bile posljedne snage neprijatelja koje su tada protjerane sa područja Janja i Pljeve, što je ujedno predstavljalo kraj neprijateljske ofanzive u septembru 1941. godine

Zajedno sa ustašama i domobranima, sve muslimanske porodice iz Šipova i okolnih sela pobjegle su prema Jajcu. U Šipovu je ostalo samo nekoliko srpskih porodica koje su preživjele ustaški pokolj.

Muslimani iz Šipova i njegove okoline čuli su ili vidjeli kakve su sve zločine ustaše vršile nad nedužnim stanovništvom Janja i Pljeve, pa su pobjegli strahujući da će naši borci postupati osvetnički. Mnogi Muslimani nisu se saglašavali sa ustaškim zločinima, ali su bili nemoćni da ih spriječe.

Prilikom ponovnog ulaska u Šipovo, naši borci vidjeli su jezive prizore. U vrbaku Šipovačkih bara, blizu Željezničkog mosta, na lijevoj obali rijeke Plive nalazila se velika grobnica u koju su ustaše potrpale zaklane i strijeljane seljake — Srbe iz okolnih sela. Leševi sa bili slabo zatrpani, a dani topli, pa se iz grobnice osjećao nepodnošljiv zadah.

Prostor oko grobnice takođe je djelovao jezivo. Po krvavoj zemlji nalazili su se ostaci odjeće i obuće, kao i razni sitni predmeti. Na vrbici iznad grobnice visila je cijeduljica čiji je sadržaj, koliko se sjećam, bio slijedeći: „Pod ovom vrbom leži preko 500 Srba.” Kasnije je utvrđeno da su ustaše tu strijeljale, zaklale ili na drugi način ubile 530 seljaka raznih godina starosti — od petnaestogodišnjih mladića do osamdesetogodišnjih staraca. To je u našem kraju bio najmasovniji zločin ustaša na jednom mjestu.

Tih dana su i ustaše iz Jezera izvršile masovan pokolj Srba iz Stupne, Perućice, Prisoja, Žaovina i drugih obližnjih sela. Izrodi su na zvijerski način ubili 192 lica, među kojima je bio velik broj žena i djece. Taj zločin, na drugom kilometru puta od Jezera prema Mrkonjić-Gradu, počinile su jezerske ustaše predvođene tabornikom Fahrjom Kapetanovićem. Pokolj je preživjela Sofija Tikvedžija. — Tragovi ustaške kame vidni su na njoj i danas.

Situacija na ustaničkoj teritoriji bila je poslije neprijateljske ofanzive veoma teška. Više od tri četvrtine porodica ostalo je bez krova nad glavom, a zima je bila na pragu. Osim toga, većini porodica prijetila je glad. Nisu bile rijetke ni razne zarazne bolesti koje se gotovo redovno javljaju u takvim prilikama. Seljaci su nas najčešće pitali: „Gdje smjestiti porodicu i čime se hraniti?” Na to pitanje u većini slučajeva nije bilo zadovoljavajućeg odgovora.

Vraćajući se u popaljena sela, ljudi su mogli vidjeti i doživjeti samo stravične prizore. Kuknjava za pobijenim ukućanima ili popaljenim domovima odjekivala je na sve strane. Na pojedinim mjestima nalazile su se velike grupe ubijenih. Ljudi nisu znali šta je preće: sahranjivati mrtve ili živima praviti krov nad glavom. Jer septembarski dani su u tom planinskom kraju hladni. Planinu Vitorog je već prekrivala slana.

Neki seljaci nisu imali čime da iskopaju rake za mrtve članove svojih porodica, jer im je sav alat izgorio zajedno sa kućom i ostalom imovinom, a da i ne govorimo o mogućnostima pravljenja mrtvačkih sanduka. Mnogi su se, ipak, snalazili i u takvim prilikama, zahvaljujući prvenstveno pomoći rođaka, prijatelja i komšija.

Mnogi seljaci su još uvijek strahovali od neprijatelja, naročito prvih večeri. Zato nisu smjeli noći vati blizu zgarišta popaljenih kuća, već su obično odlazili u obližnje šume i tamo obezbjeđivali najnužnije uslove za život. Žene i djeca bježali su iz sela kad god bi u blizini vidjeli vojničku kolonu, pa makar ona bila i naša, jer su se bojali ponovnog dołaska zlikovaca.

Narod i njegovi borci osjetili su sve teške posljedice ofanzive, ali su ih hrabro podnijeli. Zato se nikada nije mogao ponoviti septembar 1941. godine, iako je taj kraj u toku četvorogodišnjeg rata doživio šest neprijateljskih ofanziva.

Ilija Ponjević

TREĆA ČETA BATALJONA „GORKI” U ODBRANI JANJA

Komandant Bataljona „Gorki” Savko Ponjević sazvao je hitan sastanak komandira četa. Bilo je to na Orahovici, 31. avgusta. Osim komandira četa Gojka Rakite, Marka Ponjevića i Dušana Metlića, sastanku su prisustvovali Rade Marijanac, Dušan Rakita i još nekoliko boraca, među kojima i ja. Pošto nam je objasnio situaciju na frontu i istakao predstojeće zadatke, Savko je govorio o sastanku u Mrkonjić-Gradu, na kojem su, osim njega, učestvovali Nemanja Vlatković, Sime- la Solaja i Uroš Drenović.

Izloživši plan napada na Jajce, komandant bataljona je naredio da 3. četa što prije krene prema selima Bilinčiću, Cipiće i Čojluku, s osnovnim zadatkom da prekine prugu Donji Vakuf—Jajce i onemogući pristizanje neprijateljskih pojačanja iz Travnika. Napomenuo je da od te čete znatno zavisi uspjeh naših jedinica u predstojećem napadu. Komandir 3. čete Marko Ponjević odmah je pozvao komandire vodova i saopštio im novi zadatak.

Sutradan, odnosno 1. septembra, 3. četa je krenula prema novim položajima i došla u selo Cipić oko 12 časova. Mještani su se iznenadili kad su vidjeli jedinicu sa preko sto boraca, dosta dobro naoružanih za te uslove. Narod nas je sručno dočekao. Odmah je četi pristupila grupa seljaka koju je predvodio Dušan Popržen. Poslije ručka u tom selu poslali smo patrole prema Bilinčiću, Čojluku i Bravnicama.

Ubrzo je uslijedila odluka da prekinemo željezničku prugu ispod Cipiće. Oko 18 časova spustili smo se do rijeke Vrbasa i izveli akciju. Prugu smo porušili ispred samog tunela, prema Jajcu, umjesto da to učinimo na pogodnijem mjestu za napad na voz. Ubrzo je iz Donjeg Vakufa naišao voz koji je prevozio naoružanje, municiju i raznu vojnu opremu ugroženom jajačkom garnizonu. Neprijatelj nije znao da su ustanici izvršili diverziju; kad je kompozicija naišla na mjesto gdje je prekinuta pruga, iz šina su isklizli samo lokomotiva i službena kola, a vagoni natovareni vojnom opremom i naoružanjem ostali su u tunelu i pozadi njega. Uzalud smo pokušavali da se približimo vozu. Pošto ništa nismo mogli učiniti, povukli smo se u sela Cipić, Bilinčić i Čojluk.

Jake neprijateljske snage napale su našu četu 2. septembra u ranim jutarnjim časovima. One su uspjele potisnuti desno krilo čete,

koje se nalazilo oko sela Bilinčića. Naši borci su bili prisiljeni da se povuku, pa su ustaše i domobrani ušli u to selo i potpuno ga spalili. Odmah smo sve snage orijentisali u tom pravcu i potisli neprijatelja. Zapravo, natjerali smo ga u bjekstvo, i on se u panici povukao prema Bravnicama. Toga dana su neprijatelji pretrpjeli osjetne gubitke. Kad su namjeravali da spale selo Želenkovice, napali smo ih na brisanom prostoru i ubili desetine njihovih vojnika. Na žalost, nismo mogli preći na drugu stranu Vrbasa da bismo pokupili oružje poginulih. Istoga dana, još jače ustaško-domobranske snage krenule su prema položaju naše čete, širokom nekoliko kilometara. Pošumljeni teren omogućavao im je da nam se lako približe. Vodili smo borbu cijeli dan, nesmanjeno žestinom.

Oko 18 časova nalazio sam se u selu Cipiću s grupom boraca i komandirom čete Markom Ponjevićem. Pretpostavljadi smo da toga dana neće više biti okršaja, ali nismo znali šta je sa dijelovima čete koji su bili u rejonu sela Čojluka. Komandir čete je rekao da mi ostanemo tu, a on će poći da vidi kakva je situacija oko Čojluka. U Cipiću su, osim mene, ostali Krstan Ponjević, Špiran Jokić, Tode Jokić, zvani Toljan, Špiran Ružičić i Marko Trkulja, zvani Tošić. Bezbrižno smo se odmarali, misleći da je neprijatelj odstupio i da naša četa drži svoj položaj. S nama su bili i neki mještani. Najednom je odjeknuo pucanj u samom selu. Dok smo se snašli, kuće u donjem dijelu sela bile su već u plamenu. Neki ustaški vojnici primijetili su nas i povikali da bacimo oružje. Brzo smo napustili selo i otvorili vatru na neprijatelja — ja iz puškomitrailjeza, a ostali iz pušaka, i najurili ga. U međuvremenu, dok smo bili u Cipiću jače neprijateljske snage potisnule su našu četu i zapalile Čojluk.

Ustaše su toga dana zvijerski ubijale srpski živalj na području sela Čojluka i Cipića. Pomenuće samo neke njihove zločine. Izvukli su iz trapa Radojku Samardžić, odveli je u šumu i silovali, a potom joj odsjekli glavu i stavili je na grm. Zatim su mrtvu Radojku rasporili, izvadili dijete iz njene utrobe i stavili ga na drugi grm. Andi Vukadin ubili su dvoje male djece u njenom naručju, a nju izboli nožem i ostavili je da se muči. Pavla Popržena bacili su živog u vatru. Uhvatili su ranjenog borca naše čete Stanka Gajića i živog ga ispekli na ražnju u selu Čojluku.

Pošto smo se izvukli iz Cipića, pošli smo prema Šedincu i oko pola noći došli u Natpolje, kod Ćučuzovih kuća. Tu smo našli dijelove naše čete. A sutradan, 3. septembra, komandir je postrojio četu i objasnio nam situaciju. Toga časa je došao Dušan Rakita s vodom dobro naoružanih boraca. Naš komandir je naredio nekolicini drugova da se priključe vodu Dušana Rakite, koji je upućen na Ravnu goru sa zadatkom da spriječi eventualni prodor neprijatelja od Vinca, odnosno napad na naše snage s leđa.

Tada nam je komandir čete saopštio da je neprijatelj dobio velika pojačanja u ljudstvu i tehnički, te da zbog ugroženosti naših snaga s obje strane rijeke Plive moramo što prije priteći u pomoć četama na Orahovici. Meni je naredio da sa deset boraca što prije organizujem zasjedu na Sedinačkom klancu, napominjući mi da bez odobrenja ne smijemo

napustiti taj položaj. Naš zadatok bio je: onemogućiti da neprijatelj napadne ustaničke snage s leđa i boka.

Gotovo trćećim korakom krenuli smo da zaposjednemo klanac. Zauzeli smo najpogodnija mjesta, tako da se ni znatno jače neprijateljske snage ne bi mogle tuda probiti. Pripremili smo ručne bombe i odabrali odlične zaklone iza kamenja. Odmah smo tri druga poslali novom cestom, u izviđanje, kako na drugu stranu niko ne bi mogao proći neprimijećen. Sa sigurnošću smo očekivali da će neprijatelj naići na našu zasjedu, ali to se nije ostvarilo.

Oko Drenovog Dola i Orahovice vođena je žestoka borba od ranog jutra. Ustaše i domobrani, uz pomoć njemačke artiljerije i avijacije, snažno su navaljivali na položaje naših četa. Njemačke jedinice ovладale su dolinom Plive i potpomagale ustaško-domobranske snage sa obje strane te rijeke. Neprijatelji su bili nekoliko puta nadmoćniji u ljudstvu i naoružanju. Ustanici su se borili na život i smrt. Gubici su bili veliki na obje strane, jer je borba sve više vođena prsa u prsa. Eksplozije granata, mina i ručnih bombi odjekivale su svakog trenutka. Osluškujući ta dejstva, ocijenili smo da se front pomjera od Orahovice i Drenovog Dola prema Goričkim livadama, što je značilo da naše jedinice postepeno odstupaju. Ustaško-domobranske satnije izbile su oko 15 časova na Goričke livade i potisnule naše snage. Nije se više oglašavala ni naša haubica koja je do prije jednoga sata tukla neprijateljske polažaje.

Neprijatelj je nekoliko puta pokušao da sa istočne strane zaobiđe desno krilo naših jedinica na Goričkim livadama. Mi smo to primijetili i napali ih s boka, tako da su sva njihova nastojanja ostala bezuspješna. Čim su vidjeli gdje se nalazimo, otvorili su na nas mitraljesku i minobacačku vatru. Međutim, nisu nam mogli nauditi jer su nas prirodni zakloni dobro čuvali. Nastojeći da uspostavimo vezu s našim jedinicama, slali smo patrole prema Drenovom Dolu i Orahovici. Ali one su tamo zadržane da bi pomogle našim jedinicama u borbi, pa smo na kraju ostali samo nas dvojica. Usljedili su novi juriši naših boraca, što smo zaključili po uzvicima „Ura!”, „Naprijed, drugovi!” i sli. Neprijateljski avioni obrušavali su se na nekoliko desetina metara iznad zemlje i zasipali naše položaje mitraljeskim rafalima. To je unosilo izvjesnu paniku u redove ustanika, jer se nisu mogli zadržati na brisanom prostoru. Borbena linija osjetno se pomjerala prema selu Gornjoj Gorici. Otpor naših jedinica bio je sve slabiji i neorganizovaniji.

Nas dvojica smo krenuli prema selu Donjoj Gorici. Kod Goričke lokve stigli smo Savka Ponjevića, Radu Marijanca, Dušana Metlića i još neke druge. Svi su bili umorni i potišteni. Saznali smo da su napustili položaje tek kad ih zaista nisu mogli braniti. Mnogim borcima je ponestalo muncije, pa su i gubići bili sve veći. Vaskrsija Nišić saopštio mi je tužnu vijest: poginuli su Gojko Rakita, komandir 1. čete, Milan Trkulja, moj drug iz djetinjstva, Simo Ćučuz, i još neki drugovi. Na Goričkim livadama ostale su desetine mrtvih sa obje strane.

Komandir 3. čete Marko Ponjević ranjen je teško. Ostao je na poprištu borbe, pa smo mislili da su ga ustaše uhvatile živog. Nisam znao koga mi je više bilo žao: Marka, Goje ili Milana.

Marko Ponjević se, srećom, iako teško ranjen, uspio spasti. Zavukao se pod granje i pokrio lišćem, pa ga ustaše nisu primijetile kad su naišle pored njega. Čim je pao mrak, on se izvukao iz granja i gotovo puzeći umakao. Najteže sam doživjeo smrt svog najmilijeg druga Milana Trkulje, zvanog Tošić. Ustaški kuršum razdvojio nas je zauvijek.

Posmatrao sam naše izmorene borce dok su se u neredu povlačili sa položaja i odlazili preko Grbavičkog polja. Svi su bili tužni. Hitali su svojim kućama da bi spasli ono što se spasti može. Nije bilo borbene pjesme kao prije dva dana. Crni oblak nadvrio se nad janjska sela. Zločinci su ubijali sve redom — od djeteta u majčinoj utrobi, pa do staraca. Gornja Gorica je već gorela. Crveni jezici dizali su se desetine metara uvis. Ustaška rulja uništavala je bez milosti ljude i njihovu imovinu. Palila je kuće, pojate, tek ubranu ljetinu... Za sobom je ostavljala leševe i pusta zgarišta. Znali smo da će to zadesiti i sva ostala sela ustaničkog Janja do kojih zločinci budu doprli.

Simo Vidović

HRABRI KOMANDIR GOJO

Gojko Rakita, zvani Gojo, rođen je 1909. u selu Babinom Dolu, u zaseoku Kičelevo Brdo, u siromašnoj seljačkoj porodici. Bez oca je ostao kao jedanaestogodišnjak, a dvije godine kasnije majka mu se preudala. Odrastao je kod strica Milana.

Gojo je bio veoma bistar i hrabar. Iako nije pohađao osnovnu školu, kao ni mnogi njegovi vršnjaci u Janju, sam je naučio da čita i piše. Uglavnom se bavio stočarstvom, a povremeno je obrađivao zemlju i radio kao seoski dunder. Veoma je dobro izradivao kace, bačve, burad, fučije, vrata, prozore i razne poljoprivredne alatke. Obavljujući te poslove, uspostavljao je neposredne kontakte sa sve više ljudi. Imao je smisla za humor i zabavu, što ga je činilo popularnijim i omogućavalo mu da stekne veliki broj prijatelja.

Vojni rok odslužio je u Kumanovu, 1930. godine. Pokazao se kao dobar vojnik, pa je proizveden u čin kaplara i odlikovan sa dvije medalje „Dobar strijelac“. Kasnije, kad je prvi put bio u rezervi, unaprijeđen je u čin podnarednika. Dok smo zajedno čuvali stoku, vrlo često mi je pričao o svojim doživljajima za vrijeme služenja vojnog roka, posebno o grubom ponašanju kaplara, podoficira i oficira prema vojnicima. Pojedini vojnici su toliko ponižavani, fizički i psihički maltretirani, da su prokljinjali i majku koja ih je rodila.

Poslije napada fašističke Njemačke i njenih saveznika na Jugoslaviju, aprila 1941. godine, objavljena je mobilizacija. Gojo je dobio poziv da se javi u svoju ratnu jedinicu koja se nalazila u Travniku. Kao i mnogi drugi patrioti, želio je da brani svoju zemlju, ali za to nije imao prilike zbog brze kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Mjesec dana poslije toga sramnog poraza, o Goji nije bilo ni traga ni glasa. Njegova porodica i prijatelji izgubili su svaku nadu da će se uopšte vratiti kući. Mislili su da je poginuo ili bio zarobljen.

Međutim, Gojo je krajem maja stigao kući. Dok se njegova jedinica vraćala sa terena u Travnik, da bi odložila i predala oružje, on se krišom izdvojio i pješice krenuo prema svom rodnom mjestu. Kući je došao po noći. Odmah je sakrio oružje, opremu i uniformu i pojavio se u civilnom odijelu. Već sutradan je otišao u Malu Ljušu (na livade gdje se nalazila stoka), tako da je svega nekoliko komšija znalo da se vratio.

Prilikom prolaska jedne jedinice bivše jugoslovenske vojske kroz Janj na putu za Donji Vakuf, njeni pripadnici su prodavali, poklanjali ili jednostavno ostavljali naoružanje, opremu i odjeću. Gojo je tada nabavio još jednu pušku, nekoliko bombi, dosta municije i vojničku uniformu.

Žandarmi i ustaše saznali su da je Gojo došao kući tek neposredno prije početka ustanka. Bez obzira na sve prijetnje i upozorenja ustaških vlasti, on nije ni pomicao da preda oružje. Krio se u Maloj Ljuši, ne dolazeći kući, tako da su samo članovi njegove porodice i najbolji prijatelji znali gdje se nalazi.

Na poziv KPJ Gojo se odazvao među prvim Janjanima. Pojavio se u uniformi i sa oružjem. Iako je većina ustanika sa područja Babića zaposjela položaje i izvodila akcije prema selu Torlakovcu i Donjem Vakufu, on je sa grupom susjeda došao na sektor Gorice i Močioca. Osnovni razlog za to bila je njegova procjena da glavni napad na ustašku teritoriju može uslijediti iz pravca Jajca, Jezera i Šipova, što se kasnije i potvrdilo. Kad su početkom avgusta formirane ustaničke jedinice, Gojo je jednoglasno izabran za komandira 1. janjske čete. Odmah je sa svojom četom upućen na najosjetljivije mjesto — u pravcu Volara, Maćila i Čifluka, odakle je prijetila najveća opasnost. Jer ustaše su stalno yršile ispadne iz tih sela.

Žandarmerijski narednik Augustin Falat, bivši komandir žandarmerijske stanice u Glogovcu, doveo je 16. avgusta iz Jajca grupu ustaša u jačini jedne satnije, s namjerom da uguši ustanak u Janju. Gojo je tada sa dijelom svoje čete brzo i smjelo pritekao u pomoć 2. i 3. četi, ispoljivši veliku hrabrost i umještost u komandovanju. Poveo je borce na juriš i povikao: „Stoj naredniče, ni koraka dalje! Umakao si mi kad smo napadali žandarmerijsku stanicu u Glogovcu, ali ovoga puta nećeš!“ Istovremeno je stigao i jedan vod 3. čete, koji je udario u lijevi bok ustaške grupe. Neprijatelj je veoma brzo razbijen, a njegov predvodnik Falat zarobljen sa još nekoliko ustaša. Kod Falata je pronađen spisak sa imenima sto četiri seljaka koje je, prema odluci ustaške vlasti, trebalo likvidirati. Na tom spisku bio je i Gojo Rakita.

Ustaničko rukovodstvo povjeravalo je Gojinoj četi najsloženije zadatke. Tako je ona 24. avgusta dobila naređenje da likvidira ustaške posade u Busnovima i Volarima. Hrabri komandir je i toga dana predvodio svoje borce u jurišima. Ceta je zauzela oba sela i oslobođila desetine ljudi koji su bili zatvoreni kao taoci. Njih bi, vjerovatno, ustaše likvidirale kao i nekoliko ranije zatvorenih grupa.

Treća četa i jedan vod 1. čete dobili su najteži zadatak i prilikom drugog napada na Šipovo. Trebalо je da pređu preko Željezničkog mosta na Plivi, iako su ustaše branile taj objekat sa pet mitraljeza. Ne prepustajući ništa slučaju, Gojo je odmah s nekolicinom boraca izvršio izviđanje neprijateljskih položaja, kako bi ustanovio raspored njegovih snaga, a potom četu, pod zaštitom mraka, doveo na jurišni položaj. Petoricu dobrih strijelaca i mi trai j esca Trivuna Cumbu Kovu postavio je na isturena mjesta, da bi u toku napada preciznim gađanjem neutralisali djelstvo iz ustaško-domobranskih utvrđenja. Čim je dat znak za napad, četa je izvršila silovit juriš i zauzela neprijatelj evo uporište ne izgubivši sama ni jednog jedinog borca. Potom je Gojo, ocijenivši

da bi se neprijatelj mogao povući prema Sinjakovu i otuda ugroziti naše snage, uputio dva voda da zaposjednu položaj iznad Starog Šipova. Neprijatelj je zaista pokušao da se izvuče u tom pravcu, ali je bio osuječen.

Gojo je i tokom napada na Jezero ispoljio primjernu hrabrost i umješnost u komandovanju. Uspješno je predvodio četu u napadu desnom obalom rijeke Plive i osvojio utvrđenje kod sela Čerkazovića.

Oslobodenjem Šipova, Jezera i Mrkonjić-Grada stvorena je velika ustanička slobodna teritorija, ali neprijatelji nisu mirovali. Već 3. septembra otpočeli su ofanzivu na Janj i Pljevu. Gojina četa bila je uoči napada u strogoj pripravnosti. Odvažni komandir je obilazio svoje borce na položaju, razgovarao s njima i bodrio ih da izdrže predstojeći napor i teškoće. Noć je bila veoma lijepa i tiha. Samo su se neprijatelji povremeno oglašavali mitraljeskim rafalima i raketama, pokušavajući da osvijetle teren ispred sebe.

Motori neprijateljskih vozila zabrujali su 3. septembra, u ranu zoru. Njemačka motorizovana kolona krenula je od Jajca prema Jezeru. Sve naše čete napadnute su gotovo istovremeno. Obistinilo se Gojino strahovanje — otpočela je zloglasna neprijateljska ofanziva na ustaničku slobodnu teritoriju, koja je narodu Janja nanijela ogromne ljudske žrtve i veliku materijalnu štetu.

Na položaj 1. čete nasrnule su hercegovačke ustaše, poznate po zlodjelima nad golorukim stanovništвом. Komandir Gojko Rakita naredio je borcima da ne otvaraju vatru bez komande, to jest sve dok zlikovci ne priđu na domaćaj ručnih bombi. Ubrzo se začuo njegov odlučni glas, a potom su odjeknule eksplozije ručnih bombi, mitraljeska i puščana paljba. Poslije kratkog okršaja, pozvao je borce na juriš i krenuo među prvima. Ustaše su ustuknule i počele se povlačiti, ostavivši sedam svojih mrtvih vojnika. Ni njihov kontrajuriš nije bio uspješan. Pošto su pretrpjeli još veće gubitke, odustali su od daljih napada na 1. četu.

Međutim, uskoro je počela da tuče njemačka artiljerija, pa je Gojo uvidio da bi dalje zadržavanje na tom položaju imalo kobne posljedice. Uz to, prijetila je opasnost da njegova četa bude opkoljena i uništena, jer su ustaše u meduvremenu potisnule 2. četu (na desnom krilu). Naredio je brzo povlačenje na novi položaj, iskoristivši trenutak neprijateljeve neaktivnosti. To je bilo prvo Gojino povlačenje.

Prva četa izvukla se bez gubitaka na Orahovicu, ispod sela Gorice. Tu je nastavila borbu, u sadjejstvu s 2. i 6. četom, ali nije uspjela odbaciti znatno nadmoćnijeg neprijatelja. Osnovni razlog za to bio je nedostatak municije, jer su neki borci ostali bez ijednog metka u pušci.

Nenaviknut na odstupanje, Gojo je i tada hrabrio borce da izdrže. Iстicao je da će stradati njihove porodice ako ustaše prodru u janjska sela. Ceta se, ipak, morala povući pred jačim neprijateljem, ali je kod sela Gorice ponovo organizovala otpor. Na taj privremeno zaposjednuti položaj stigao je i Rade Marijanac, jedan od rukovodilaca ustanka. Međutim, ni njegovo angažovanje nije pomoglo da ustaničke snage onemoguće dalje nastupanje neprijatelja.

Gojo je poveo četu u juriš, bez obzira na to što je pred njom bio brisani prostor. Tu, na Goričkoj visoravni, neustrašivog komandira

zaustavio je rafal iz ustaškog mitraljeza. Pao je teško ranjen u obje noge, ali se ni tada nije pokolebao. Nastavio je da komanduje jedinicom, podstičući borce na istrajinost, iako je bilo očigledno da je u bezizlaznoj situaciji. Borci Savo Nerac, Trivun Cumbo Kovo, Milan Cumbo Bele, Savko Tomićić i Simo Rakita bezuspješno su pokušavali da izvuku svog teško ranjenog komandira. Jer ocijenivši da je ustanicima ponestalo municije, neprijateljeve snage su brzo izvršile kontrajuriš, praćen žestokom vatrom iz cjelokupnog naoružanja. To je bilo presudno. Gojina četa nije imala nikakvih mogućnosti da zaustavi dobro naoružane i razjarene ustaše. Na poprištu borbe ostao je hrabri komandir Gojo, čiji je lik neizbrisiv u sjećanju njegovih saboraca.

Marko Ponjević

POVLAČENJE SA GORICE

'P) osli je povlačenja moje 3. čete iz Čojluka i Cipića dobio sam r novi zadatak: da se četa prebaci na Goričko polje. U međuvremenu sam primio naređenje da grupu od oko četrdeset boraca uputim prema Ravnoj gori, kako bi uspostavila vezu sa ustanicima iz Ljuše i onemogućila prodor neprijatelja na tom pravcu. Rukovođenje grupom povjereno je Spiri Klisariću i Dušanu Rakiti. Drugu grupu boraca, pod komandom puškomitralskog vođe Ilike Ponjevića, poslao sam u Šedinac da onemoguće eventualni napad neprijatelja na desni bok naših snaga koje su držale položaje na pravcu Orahovica — Goričko polje.

Stigao sam na novi položaj sa dosta oslabljenom četom. Odmah smo prihvatali borbu protiv znatno nadmoćnijih neprijateljskih snaga. Lijevi i desni susjedi bili su nam 1. i 2. četa.

U tom žestokom okršaju bio sam teško ranjen. Borci su se povlačili, napuštajući položaj pod sve jačim pritiskom i ubitačnom vatrom neprijatelja. Zbog toga i nepreglednosti terena, međusobne veze bile su nam sve lošije.

Osjetio sam da mi snaga ponestaje uslijed naglog gubitka krvi. Situacija je bila takva da sam teško mogao odlučiti šta da učinim. Pomisao da se ubijem činila mi se kukavičlukom. Međutim, izgledi da ostanem živ bili su minimalni. Neprijatelj je bio blizu, samo što me nije uhvatio za gušu. Odlučio sam da se zatrepam granjem i lišćem, bar dok prode prvi talas tog divljačkog napada.

Na moju sreću, ostao sam neprimijećen. Čim je pao prvi mrak, počeo sam se puzeći spuštati nizbrdo. U ušima su mi stalno odzvanjali glasovi zlikovaca. Ležeći u granju, jasno sam čuo njihove dogovore, prijetnje, komande i psovke, zvezket oružja i bat koraka.

Iscrpljen gubitkom krvi, gladan i žedan, često sam gubio svijest. Padao sam i ponovo se dizao. Odmičući korak po korak, jedva sam se dokopao neke ograde. Najednom sam primjetio Todora Vojnovića i zamolio ga da mi donese malo vode. Pošto sam se odmorio, krenuo sam dalje, iako mi je snaga bila na izmaku. Todor nije prihvatio moju molbu da ode do prvog zbjega i pronade nekoga ko bi mi mogao pomoći. Izjavio je da ne smije od ustaša. Bojao se da će ga zlikovci uhvatići i ubiti.

Vidjevši da nemam drugog izlaza, uložio sam posljednje moguće napore. Prosto ne znam kako, ali sam poslije dugog lutanja i posrtanja nekako pronašao zbjeg iznad sela Natpolja. Tu je bila i moja porodica. Niko nije znao gdje su borci. Narod je bio prestravljen i tužan zbog ustaških zločina. Već prvog dana neprijateljske ofanzive ubijeni su mnogi stanovnici janjskih sela, a njihovi domovi spaljeni.

Poslije nekoliko dana, posjetili su me borci Ilija, Mirko i Milan Ponjević, čije su porodice takođe bile u zbjegu. S njima su, koliko se sjećam, bili Blagoje Jandrić, Milan Trkulja i još nekoliko drugova. Od njih sam saznao da su na Gorici poginuli komandir 1. čete Gojko Gojo Rakita i još dva ili tri naša borca.

Dok su sela gorjela, narod je bio izložen ustaškim kuršumima i kamama. Tama je pritiskala janjsku visoravan. Mnogi borci su se vratili na zgarišta svojih kuća. Mene su prebacili u bolnicu u Kozilima, gdje sam liječen oko mjesec dana. Potom je stiglo naredenje da sam postavljen za komandira 1. čete. Borbu smo nastavili gotovo bez predaha. Neprijatelji su bili ogorčeni zbog toga što nisu uspjeli da uguše oružani ustank u Janju i Pljevi.

Spiro Jovišević

TRIDESETO RO U VATRI

Jednog septembarskog jutra pronio se glas da se jedna ustaška jedinica pojavila na Obziru. Ta vijest unijela je opštu pometnju u selu. Žene i ljudi su na brzinu uzimali najnužnije stvari iz kuća, a čobani u panici skupljali stoku. Zatim su se svi žurno uputili u obližnje šume.

Porodice Malinović pobjegle su prema Romića dolinama. Svi su brzo preskakali ograde, provlačili se kroz živice i trčali niz strminu. Na kraju su se okupili u jednoj dubokoj dolini, obrasloj gustim lješčarom. Te složne porodice, sa oko trideset čeljadi, ostale su zajedno, na jednom mjestu, što se ubrzo pokazalo kao kobna greška.

Grupa ustaša koja je pretraživala taj dio terena naišla je pored doline u kojoj su bili Malinovići. Primjetivši da su otkriveni, oni su se prosto sledili od straha i nisu ni pokušavali da nešto učine. Najpribraniji je bio Mirko Malinović, koji se izdvojio iz grupe i pobegao. Ustaše su priputcale za njim, ali ga nisu pogodile. Tako se snalažljivi i odvažni Mirko, bježeći kroz doline i lješčare, uspio domoći obronaka Krive Jelike i ostati živ. Iskoristivši malu pometnju među ustašama zbog Mirkovog bjekstva, i stara Ana, zvana Plavuša, uspjela se skloniti u jednu veliku lijesku, pa je tu ostala neotkrivena.

Zlikovci su ubrzo naredili Malinovićima da svi krenu sa njima. Uplašeni ljudi, žene i djeca mirno su pošli za koljačima i palikućama. U toj tužnoj koloni vladala je neka čudna tišina. Samo su se pojedinci međusobno zgledali, kao da se na taj način oprštaju jedni od drugih. Kad su stigli na brežuljak sa kojeg su dobro vidjeli kako njihovo selo nestaje u plamenu, bilo im je još jasnije da ih ustaše vode u smrt.

Malinovići su dovedeni pred kuću Stanka Tulača, koji je uspio da se sa svojom porodicom blagovremeno skloni na sigurno mjesto. Banditi su se razvikali oko njih i počeli odvajati žene i djecu na jednu, a odrasle muškarce na drugu stranu. Muškarce su natjerali da uđu u štalu, a žene i djecu strpali u kuću. Gotovo istog trenutka ispred obojih vrata našli su se puškomitrailjesci. Cijevi su bile uperene u nevine zatočenike. Žene su najednom počele da kukaju i plaču, a djeca su se tresla od straha, plašljivo gledala svoje majke i hvatala ih za ruke.

Taj prizor je zbulio i ustašu koji je držao mitraljez uperen u nedužnu čeljad.

Nekoliko trenutaka kasnije, starješina razbjegnjele bande naredio je kratko i strogo: „Pucaj! Što čekaš! Udri tu srpsku ništariju!”

Mitraljezac je nategnuo mitraljez i pritisnuo obarač. Tijela žena i djece padala su jedno preko drugog kao snoplje. Istu sudbinu doživjeli su i muškarci zatvoreni u štali.

Potom je jedan bandit zatvorio vrata štale i kuće, a dvojica su dobila zadatak da zgrade zapale. Čim su obavili i taj dio posla, žurno su se udaljili od mjesta događaja. Pošli su prema Rosuljama i Poljicama, gdje su nastavili da ubijaju nevine mještane i da uništavaju njihovu imovinu.

U štali i kući vladala je gotovo potpuna tišina. Samo se čulo tiho pucketanje drvene građe, dok se dim zlokobno dizao uvis. Ali najednom je iz lokve krv ustao dječak Momčilo. Za njim su se podigli Jovo, Dragoljub i Cane. Jedan za drugim penjali su se na prozoreći kuće i iskakali napolje. Pošto su pažljivo osmotrili okolinu i vidjeli da u blizini nema nikoga, jedan od njih se približio prozoriću i viknuo:

— Ako je još neko živ, neka izide! Ustaše su otišle, izlazite! Požurite!

Malo su pričekali, a onda potrcali prema štali i ponovili dozivanje. Na žalost, iz štale se niko nije odazvao. Njihovi očevi i stričevi bili su mrtvi. Braća Miloš, Branko i Simo, kao i njihovi bliski rođaci Savo i Ile, nisu više bili među živima. Kao da su ti pošteni, vrijedni i međusobno uvijek složni ljudi željeli da zajedno odu i u smrt.

Hrabri mališani nisu plakali. Otrčali su ponovo pred kuću i nastavili da dozivaju rodbinu. Glasove je začula onesviješćena Rosa, njihova strina, koja je bila samo lakše ranjena u bradu. Digla se i s mukom došla do vrata. Kad ih je nekako otvorila i uvjerila se da zaista nema ustaša, povratila se unutra. Jadna žena počela je da prevrće leševe, nadajući se da će nekoga naći živog. Iz gomile su se jecajima javile djevojčice Koviljka, Jovanka i Milka. Potom se gotovo nečujno oglasila mlada žena Vida, koja je imala na sebi devet rana i nije mogla ustati. Rosa je nekako uspjela da je izvuče ispod mrtvih i iznese pred zgradu. Ukrzo je i Vidina kćerčica Milka počela da plače, oglašavajući se da je živa. Rosa se povratila i Milku žurno iznijela iz kuće, koja se već pretvarala u buktinju. Da je samo malo zakasnila, djevojčica bi izgorjela zajedno sa mrtvima.

Rosa je toga dana dugo pružala pomoć ranjenicima. Dok je pomagala živima, u kući su potpuno izgorjeli njeni mrtvi sinovi Mile i Marinko, a u štali muž Branko. Nije teško zaključiti s kolikom je tugom Rosa gledala ugljenisana tijela svojih najdražih i šta je sve prezivljavala.

Kad su iz obližnjih sela počeli pristizati ljudi da bi pružili pomoć unesrećenima, Rosu su našli udaljenu od zgarišta stotinjak metara. Ležala je glavom naslonjenom na jedan kamen, dok joj je iz ranjene brade polako tekla krv. Nedaleko od nje jaukala je teško ranjena Vida, sva u krvi. Dok su nemoćne ležale očekujući smrt, pridružila im se starica Ana Plavšuša, takođe ucvijeljena nestankom najbližih. Njihovi bolni uzdisaji i jecaji remetili su mrtvu tišinu Romića doline.

Teško ranjena Vidina kćer Milka ležala je iza jedne male lijeske, potpuno zaboravljena. Nju je sasvim slučajno pronašla starica Ana, koja je sjela pored nje, poljubila je i nježno pomilovala po kosi. Spazivši babu, djevojčica je obrisala suze.

— Boli li te, kćeri moja? — upitala je baba Plavšuša djevojčicu, držeći na ruci njenu glavu sa dugom plavom kosom.

Ranjena Milka jedva je otvorila usta, koja su već bila pobijeljela od visoke temperature. Piskavim glasom izgovorila je samo nekoliko riječi:

— Boli me, samo malo me боли. Daj mi vode, bako!

— Donijeće tebi baka vode — obećala je Plavšuša, a zatim joj spustila glavu i uputila se ponovo do njene majke Vide da i njoj pomogne.

Susjedska solidarnost došla je do izražaja i tom prilikom. Spasioci su pronađene ranjenike brzo stavili na čebad i odnijeli u obližnju šumu. Bila je to predostrožnost, jer su se ustaše mogle vratiti svakog trenutka. Za onima koji su prvi sklonjeni uskoro su stigli i ostali: ranjena Rosa, Dragoljub, Momčilo, Jovo, Jovanka i Milka. Napokon su svi ugroženi našli mir u gustom šumarku jelića i omorića. Tu ih je zatekla i noć. Mnogima su, bez sumnje prethodni dan i ta noć bili najdramatičniji trenuci u životu.

Zdravi su pružali pomoć ranjenima i iznemoglima. Istovremeno su ih tješili riječima koje su ulivale pouzdanje, iako ni sami nisu vjerovali da neki teški ranjenici mogu preživjeti. Pa ipak, želje su se ostvarile. Vida i Milka su preživjele veoma kritične trenutke. Rane su im relativno brzo zacijeljene, tako da su poslije nekoliko nedjelja mogle hodati i same se posluživati. Istina, Vidine rane ostavile su trajne posljedice. Ona nikad više nije bila sposobna za neke poslove koje je do tada bez naprezanja obavljala. Rosina rana na bradi takođe je vrlo brzo zaraslala. Ali rana na njenom srcu, za ubijenim sinovima i mužem, nije mogla zarasti. Nju će nositi dok je živa.

Ana Plavšuša nije bila ranjena, ali je doživjela bolove koji su teži od svih fizičkih povreda. Ostala je sama, jer su joj u Tulaćevoj kući i štali ubijeni i spaljeni sin Ile, unuk Jovo i snaha Ljubica. Toga stravičnog dana zauvijek je izgubila mir i san ...

Mirko Ponjević

U ZBJEGU

U septembarskoj ofanzivi na Janj i Pljevu 1941. narod se sklonio po šumama i uvalama. Neobični logori nalazili su se u gajevima iznad Natpolja, Prisjeke i Glogovca, u podnožju planine Đuleta i na mnogim drugim mjestima. Iznad Natpolja, u velikoj šumi, našlo se nekoliko stotina ljudi, žena i djece. Zbjeg do zbjega. Pokušavali su da od granja naprave krov nad glavom. Bio je veliki metež. Krava je pasla pokraj kolijevke, nad kojom se majka nadvijala da bi podojila dijete. Pored gomile neuredno složenog posuđa bila je razastrta ponjava. Postariji seljak sjedio je na džaku i ne obraćajući pažnju na djecu koja su plakala nedaleko od njega. Samo neki smireniji ljudi pokušavali su da razgovorom, bar za trenutak, ohrabre i sebe i druge.

— Eto ustaša prema šumi! — začuo se najednom nečiji usplahiren glas.

Zbjeg se uskomešao. Ljudi su počeli kupiti razbacane stvari. Djeca su vrištala, žene poluglasno prokljinjale te crne dane. Gomile ljudi trčale su čas na jednu, čas na drugu stranu. Teško je bilo ocijeniti kuda treba bježati.

— Tiše, narode, ne idu u šumu! — čuo se drugi glas.

Toga trenutka avion je izbacio bombu u neposrednoj blizini. Miris eksploziva i baruta zapahnuo je zbjeg.

Sela su gorjela već treći dan, a nevini ljudi nestali u plamenu rodnih domova, na bajonetima, pred cijevima vatrengog oružja ... Ustaške bande gonile su i nemilice klale njihovu stoku, pljačkale ili spaljivale najvrednije stvari, žito, poljoprivredne alatke. Neprijateljski avioni često su kružili iznad šuma i mitraljirali zbjegove koje su otkrivali po dimu, pokretima ljudi ili stoke. Avionska bomba koja je pala ispod samog zbjega u Laskića dolu napravila je veliki krater i ubila dvije krave i nekoliko ovaca.

Pošto su uništile sve što su željele, neprijateljske jedinice vratile su se u svoje garnizone. Na mjestima gdje su nekad bila sela — crnila su se zgarišta. Iako u velikom strahu i nedoumici, narod je postepeno napuštao šume i vraćao se tamo gdje su donedavno bile kuće. Ponegde je vatra još tinjala. Nagorjeli leševi djelovali su stravično.

Selo Kneževići nije više postojalo. Tu su zlikovci ubili oko devetnaest osoba svih uzrasta, a najviše djece i žena. Povratnici iz zbjegova izvlačili su leševe i sahranjivali ih bez uobičajenog ceremonijala. Izniklo je mnogo novih humki. U svakom selu novo groblje.

Borac Špiro Klisarić izgubio je cijelu porodicu: ženu i petoro djece. Izvukao je njihove leševe iz zgarišta. Nije pustio ni suze ni glasa. Djelovao je kao skamenjen. Zakopao ih je u šljiviku iznad sagorjelih zidina svoga doma. Nije imao ni dasaka da im skuje sanduke, ni pokrova da im pokrije lica.

Dok je Špiro sahranjivao svoje najdraže, negdje u daljini začula se pjesma. Jedna uplakana žena reče grupi boraca koji su se tu nalazili:

— Bježite, djeco! Ako zlikovci nađu, pohvataće vas žive.

Prisutni su se malo uzbunili. Ali ubrzo je stigao glas da se to ponovo okupljaju naši borci da bi formirali nove čete.

Ni ostala sela nisu mnogo bolje prošla od Kneževića. U Natpolju je pobijeno i spaljeno nekoliko porodica. Tomu Radoša i cijelu njegovu porodicu zločinci su žive zapalili u rodnoj kući. Mnogo žrtava bilo je i u Kičelovom Brdu, Grbavici, Gredi, Močiocima, Čukliću, Krčevinama, Ljuši, Babićima, Popužama. Dok je narod sahranjivao svoje mrtve i pretraživao zgarišta, čule su se razne potresne priče. Na licima očevidača ogledao se užas.

U Natpolju su izginuli mnogi. Jela Jokić, starica od 70 i nešto više godina, sakrila se u trapu za krompir. Kroz mali otvor posmatrala je paljenje kuće Tome Radoša i jezivu smrt njegove porodice. Izbezumljena, ona je pričala: „Stala sam i nisam mogla bježati. Ni sama ne znam kako sam se odjednom našla u trapu komšije Jovana. Valjda sam se tamo zavukla u onoj opštoj pometnji i strahu. Čula sam kako komšija Toma nešto moli jednog ustašu i vidjela da obojica mlataraju rukama. Ali Tomin trud je bio uzaludan. Ustaše su prvo utjerale u kuću muškarce, onda djecu, a žene su uvlačili na silu, jer nisu htjele same da uđu. Kukale su i preklinjale. Najtužnije je vrištala Goša, no i ona je izgorjela.”

Strahote je preživio i stari Todor. On je kasnije pričao: „Čim su nas pohvatili, mene su vezali. Ne znam što me odvedeo od ostalih. Valjda su htjeli da me živa dovedu u Jajce i da se pohvale kako su uhvatili vođu ustanka, a ja ni pušku nisam vidio. Dok su palili jednu kuću, zaboraviše na mene. Valjda su mislili da sam dobro vezan, a ja uhvatih maglu i evo ostadol živ.”

Strijeljana je i porodica Jove Tošića. Ostao je samo stariji sin Os to ja, koji je bio među borcima. On je u gomili strijeljanih našao mrtve oca i majku, a teško ranjeni brat Špiro i sestra Zorka bili su naslonjeni na majčine grudi. Sahranio je oca i majku, kao i mnogi drugi, u dvorištu zapaljene kuće, a sestruru i brata liječio od teških rana.

Anda Vukadin iz sela Gornje Gorice držala je u naručju i štitila rukama dvoje male djece. Ali trud joj je bio uzaludan. Zlikovci su djecu ubili, a nju izboli bajonetima. Nekako je preživjela te rane i ostala teški invalid; kasnije je umrla od posljedica ranjavanja.

Trudnoj ženi Vele Vujića, iz sela Bravnica, rasporili su stomak bajonetom, a ona je nosila dvojke.

Teško ranjena Boja ispričala je i ovo: „Rekli su da se sklonimo kod Malog gaja. Krenu narod tamo, a jedan povisoki sa nekakvim šternama pod vratom, strogo povika: Uhvatite se za ruke i okrenite nam se leđima. Neko se okrenuo a neko nije. Odjednom zapucaše. Izgiboše mi djeca. Padoh i ja. Kad sam se osvijestila, vidjela sam oko sebe gomilu mrtvih. Ne znam šta se kasnije događalo. Ponovo sam došla svijesti ovdje, na zgarištu, gdje su me seljani donijeli.“

Neprijatelj je ostavio za sobom pustoš, glad, stotine ranjenih i bolesnih. Bili su to teški dani, nikad teži u istoriji Janja i Pljeve. Pa ipak, niko nije gubio vjeru u pobjedu.

Cvijan Jovišević

JOKA JE SAČUVALA PUŠKOMITRALJEZ

Seljanka iz Ljuše Joka Obradović, supruga poginulog komandira Ljušanske čete Svetka Obradovića, krila je puškomitraljez u svojoj kući. Svetko je taj puškomitraljez oteo od ustaša, a Joka ga je sklonila poslije njegove smrti. Međutim, ustaše su imale u Ljuši svoje doušnike, pa ih je neko obavijestio da Joka krije puškomitraljez.

Negdje krajem septembra 1941. jaka ustaška formacija uspjela je da uđe u selo Ljušu. Dok su ostale ustaše pljačkale stoku i vršile teror nad seljacima, jedna njihova patrola upala je u kuću Obradovića. Joku i ostalu čeljad istjerali su napolje, a potom počeli detaljno pretresati kuću i sve druge zgrade. Sve su ispreturali, ali puškomitraljez nisu pronašli. Zahtjevali su od Joke i ostalih ukućana da kažu gdje se oružje nalazi, prijeteći da će ih u protivnom pobiti. Za puškomitraljez je znala samo Joka, ali ustaše nisu uspjele da je uplaše prijetnjama i maltretiranjem. Ta hrabra i odlučna žena uporno je tvrdila ne samo da nema oružja nego da ni ne zna kako izgleda puškomitraljez. Pošto joj nisu iznudili priznanje zlotvori su otišli iz sela.

Poslije nekoliko dana Joka je taj puškomitraljez predala 3. četi Bataljona „Pelagić“. Tom prilikom je rekla:

— Evo vam puškomitraljez koji je moj muž Svetko oteo od ustaških koljača. Oni su njime pobili dosta nevinih ljudi, žena i djece. Osveti te žrtve i borite se odlučno za našu slobodu.

Joka je poslije neprijateljske ofanzive na Janj i Pljevu, u kojoj je gotovo potpuno uništeno i njeno domaćinstvo, ulagala velike napore da bi održala svoju porodicu. Iako je dobijala pomoć od narodne vlasti, ona je i posljednji zalogaj dijelila s partizanima koji su često dolazili u njenu kuću. Takva je bila cijela njena porodica.

Stanko Rakita

ZLOČIN USTAŠA U ILICA KOŠARI

Grbavički vis bio je sve više obavljen dimom. Ustaše su palile sela Grbavici, Kneževiće i Čuklić. Starci, žene i djeca iz susjednog sela Grede povlačili su se u grupama prema vrletnoj dolini rijeke Janja.

Kameniti šumarnici skrivali su tužne i uplašene izbjeglice. Starice su uzdisale pogledajući unučad, starci nervozno hukali posmatrajući napušteno selo, a majke čvrsto grlile dojenčad i molečivo ih učutkivale. Ali djeca nisu mogla osjetiti i shvatiti nesreću koja se nad njima nadnijela.

Odjekivah su pucnji i uvici neprijateljskih vojnika. Najednom su uvis šiknuli plameni jezici. Dim je obavio i selo Gredu, zaklonio vidik i sunce. Osim kuća, plamen je zahvatio i raznu drugu imovinu stečenu dugogodišnjim napornim radom.

Pošto nisu nikoga zatekli u selu, razbojnici su počeli pretraživati obližnju dolinu. Opkoljavali su kamenjare i šumarke sve dok nisu pronašli zbjeg. Nedaleko odatle nalazila se Ilića košara. Zlikovci su prestrašene žene, djecu i starce utjerah u košaru. Naslutivši zlo koje će ih snaći, stari Jovo Maleš progurao se do praga, izvadio iz njedara nizak dukata i počeo moliti:

— Evo, gospodine, preklinjem te, nemoj mučiti ovu djecu. Nisu ništa kriva. Svi smo mi ljudi...

Krvnik je zgrabio dukate i snažno gurnuo starca u gomilu prestravljenih žena i djece. Zatim je naslonio mitraljez na prag košare i sasuo smrtonosne rafale u nemoćna tijela. Zapalili su košaru i sa uživanjem gledali kako se djeca ustaničkog Janja guše u dimu i peku u vatri.

Iz gomile ubijenih i velike plamene buktinje uspjeli su pobjeći Cvijan Maleš, Joka Maleš i Gligo Ilić. Oni su neopaženo prokopali rupu ispod brvana košare i potom se sklonili u obližnji šumarak.

U Ilića košari našla su zajedničku mučeničku smrt osamdeset tri nevina stanovnika sela Grede.

Branko Rakita

POKOLJ U KICELEVOM BRDU

Na blagoj uzvišici, nedaleko od izvora rijeke Janja, nalazi se selo Kičelevo Brdo. U njemu su živjeli samo Rakite i Grahovci. Jedna građevina odudarala je po izradi i izgledu od ostalih kuća u selu. Bio je to čardak podignut još u doba turske vlasti. Služio je za stanovanje begova i drugih turskih velikodostojnika. Čardak je poslije propasti turske carevine sačuvan kao sinonim vremena u kojem su naši narodi izrabljivani i ugnjetavani od strane moćnih feudalaca. Niko nije ni slutio da će poslije mnogo godina taj objekat postati grobnica velikog broja ljudi.

Stariji i iskusniji ljudi iz našeg sela sastali su se 3. septembra uveče da bi se dogovorili gdje i kako da sklone porodice. Odlučeno je da se većina posakriva po okolnim gajevima i neobranim kukuzima. Najteže je bilo smisliti kako zaštitići djevojke. Da ih ustaše ne bi pohvatale, odlučeno je da se sklone u jednu jarugu na Gliginoj strani. S njima su otišli moja majka Petra i mali brat Milan. Majka je morala da se sakrije, jer su ustaše znale da je ona žena Gojka Goje Rakite, komandira 1. janjske ustaničke čete. Osim toga, bila je pred porodnjem, pa se sa djevojkama osjećala najsigurnije. Nekoliko staraca odustalo je od prvobitne namjere da se sklone u blizini sela. Odlučili su da sačekaju ustaše, prepričajući se tako njihovoj milosti i nemilosti. Događaji su ubrzo pokazali da je to bilo kobno za cijelo selo.

Ustaše su došle u selo predvodene Jusufom Murtićem, bivšim žandarmom iz Glogovca, koji je poznavao gotovo sve stanovnike Kičelevog Brda. To je ohrabriloto starce. Mislili su da će im Jusuf, kao njihov stari poznanik, poštediti živote i imovinu. Podmukli žandarm je osjetio da mu ti ljudi vjeruju, pa je zatražio da pozove sve mještane, obećavši da se nikom neće dogoditi nešto loše. On se trudio da ostavi što ubjedljiviji dojam. Čak je zamolio starog Mitra Rakitu da mu njegova snaha Bjelica spremi nešto za jelo. Kad je Bjelica došla, s njom se srdačno pozdravio da bi otklonio sumnju i učvrstio ljude u ubjedjenju da im se neće dogoditi ništa neprijatno. Zato su oni odlučili da pozovu sakrivene članove svojih porodica.

Mitrova snaha Bjelica došla je sa dvanaestogodišnjom kćeri Maricom. Luka je dozvao babu, koju smo svi zvali majkom. Ona je dovela snahu Pandžušu i njenih pet malodobnih kćeri. Krstanova baba Joki-

ćuša dovela je njegove sinove — šesnaestogodišnjeg Milu i osamnaestogodišnjeg Mirka, te šesnaestogodišnjeg bratića Milenka. Krstanova nevesta Malinkuša stigla je sa dvoje djece: sedmogodišnjom Mirjanom i petogodišnjim Milenkom. Milanov brat Petar, sin Perin, došao je sa ženom Knežušom, dvoje djece i snahama Darinkom i Pandžušom. Stigla je i Vida, žena Milana Milinog, sa dva sina — osmogodišnjim Dragojem i desetogodišnjim Boškom. S njima su došli moj desetogodišnji brat Krsto, snahe Milka i Darinka, te njihovo četvoro djece. Spasan Rakita, zvani Glico, dozvao je ženu i sina-jedinca Luku. S njima su došli Svetkova snaha Rosa i njenih sedam sinova (svi ispod 12 godina). Pozivu se odazvala i Radenuša, supruga Gojka Bega, sa pet kćeri (sve ispod 13 godina). Došao je i Đuro Rakita sa ženom Stanom i djetetom u kolijevci. Dušan, Tode i Netko Grahovac sakupili su članove svojih porodica. Bilo ih je osamnaestoro.

Zaključivši da su svi mještani na okupu, banditi su napravili obruc oko njih. Potom su od žena i muškaraca počeli oduzimati zlatan nakit i novac, tražeći istovremeno bilo kakav povod za maltretiranje. Čak je i džepni nožić, nađen kod nekoga od seljana, bio dovoljan razlog za batinjanje.

Jusuf Murtić je u međuvremenu ručao kod Mitra i Bjelice, a potom se sa njih dvoje uputio prema čardaku. Milanu Petrovom zapovijedio je da iz čardaka izvede osedlanog vranca. Uzjaho je konja, a zatim naredio potčinjenima da žene, djecu i starce utjeraju u čardak. Milan je za to vrijeme stalno držao vrana. Kad se približio Jusufu, da bi mu predao uzdu, ovaj ga je jednom rukom ščepao za kosu. Istovremeno je drugom rukom, u kojoj je iznenada bljesnuo nož, spretno zaklao iznenadenog starca.

U tom jezivom trenutku svima je postalo jasno kakva ih sudbina čeka. Neki su pokušali pobjeći, ali su odmah izrešetani kuršumima iz mitraljeza i pušaka. A kad su zatočenici primijetili da zlikovci pale njihove kuće, nastala je još veća panika.

Neki su pokušali da iz zapaljenog čardaka pobegnu na zadnja vrata, jer su uspjeli da ih otvore. Međutim, vatra se strahovito brzo širila, pošto su dosta zbijene kuće bile sagradene od lako zapaljive borovine. Oni koji su uspjeli da se provuku kroz plamenu zavjesu, većinom su padali pokošeni ustaškim oružjem. Ta stravična borba za život zavljala je zlikovce. Oni su sa lovačkom strašcu priređivali hajku na izbezumljene ljude. Ostavlјali su teško ranjene da umiru u mukama. Dvanaestogodišnja Joka Rakita, kojoj su bila prosuta crijeva, umrla je poslije tri dana. Slično je prošao i jedanaestogodišnji dječak Božo Rakita. Njemu su se kroz ranu na grudima vidjela pluća, a umro je tek drugog dana. Moga brata Krstu, ranjenog u desno koljeno, odmah su likvidirali. Tako su postupili sa svima koji su bili lakše ranjeni.

Poneko je igrom slučaja izbjegao groznu sudbinu svojih bližnjih. Četiri djevojčice uspjele su pobjeći od ustaša. Devetogodišnje Rosa i Dara su ranjene, a njihove nešto starije drugarice Mara i Petra izbjegle su smrt nepovrijedene. Bračni par Đuro i Stana Rakita izašli su na zadnja vrata čardaka među prvima. Uspjeli su iznijeti i dijete u kolijevci, ali je ono, na žalost, umrlo poslije 15 dana. Jedina žena koja je pukim slu-

čajem, iako teško ranjena, ostala živa među sagorjelim kućama bila je Bjelica.

Od tri porodice Grahovaca, koje su imale osamnaest članova, niko nije preživio. Svi su izgorjeli u kući Tode Grahovca.

Ustaše su poslije zločina napustile selo. Ta banda požurila je da pali i ubija po drugim selima u Janju. Djevojke sakrivene u jaruzi na Gliginoj strani, s kojima se nalazila i moja majka, bile su svjedoci gotovo svega što se odigralo, jer su sa tog mjeseta imale dobar pregled. Ono što nisu uspjеле vidjeti dočarala im je djevojčica Mara, koja je poslije uspješnog bjekstva došla k njima.

Najednom su djevojke primijetile da trojica ustaša idu pravo prema njihovom skloništu. U tom kritičnom trenutku, moja majka je svjesno odlučila da žrtvuje sebe i malog sina, kako bi odvratila pažnju ustaša od skrivenih djevojaka. Zgrabilo je Milana za ruku i pošla iz jaruge što je brže mogla. Čim su ih uočili, zlikovci su požurili prema njima, skrenuvši tako sa pravca kojim su bili pošli. Sustigli su ih i ubili na oko 500 metara od jaruge. Od ljudi koji su ih sahranjivali čuo sam da su njihova tijela bila isprobadana noževima i izrešetana mitraljeskim zrnima.

Naveče su u razorenog selo ušli najodvažniji. Oni su među leševima i zidinama spaljenih kuća pronašli šestoro teško povrijedenih i ukazali im pomoć.

Selo je tih dana pružalo stravičan prizor. Zadah leševa miješao se sa mirisom sagorjelih kuća. To što sam vido i doživio kao trinaestogodišnjak, ostalo je u meni neizbrisivo. Kad god dodem na mjesto zločina, imam osjećanje da se oko mene širi onaj užasni zadah.

Simo Vidović

ZLOČIN U BABIĆIMA

Ustaška grupacija koja se kretala od Donjeg Vakufa — kroz sela Semin, Slatinu i Jablan, pa preko planine Krive jelike — zanociila je u predjelu Rječice, blizu sela Podobzira. Tu su ustaše popalile sve mlinove i ubile nekoliko ljudi.

Ujutro su krenule iz Rječice na sela Pribeljece i Podobzir. U blizini lugareve kuće, iznad Dolina, sukobili su se sa grupom ustanika. Borba je bila neravnopravna i vrlo kratka. Naši borci morali su se povući.

Stanovništvo sela Babića obaviješteno je već iste večeri o dolasku ustaša i njihovoј namjeri, pa je bilo spremno da se skloni ako dođe do napada, tj. ako ustaničke snage ne budu u stanju da spriječe neprijatelja. Narod je napuštao svoje domove i tražio spas u šumama, žbunju, kukuruzima i drugim prirodnim zaklonima. Porodice iz zaselaka Rakita, Kokošara i Raskršća pobegle su u obližnji lješčar Glavicu. Žene, djeca i starci skrivali su se što dalje od kuća, a mlađi muškarci na mesta sa kojih su imali mogućnost da dobro prate kretanje neprijatelja, kako bi stanovništvo mogli na vrijeme upozoriti da se skloni.

Kuća Đure Rakite, zvanog Vére, oko koje se nalazilo nekoliko pomoćnih zgrada, bila je najisturenija u selu Babićima. Iznad nje se dizalo brdo Gajine, obrasio žbunjem i bujadu. Ustaše su zapalile samo štalu udaljenu oko 200 metara od ostalih zgrada i isturenu prema putu Podobzir—Babići. Ostalo je nepoznato zašto nisu zapaljene i ostale zgrade. Možda je zločinaca bilo malo, pa nisu smjeli prilaziti zgradama koje su se nalazile ispod samog brda, bojeći se napada ustanika, ali je banda željela da time zavara narod ostalih sela i zaselaka.

Najednom je neko u zbjegu pronio glas da se Đuro predao, te da mu zbog toga nisu zapaljene ostale zgrade. Ne bi mu, navodno, izgorjela ni štala da je ranije izašao pred ustaše. Niko nije znao otkuda je ta vijest potekla, iako je jedan od prisutnih rekao da su neki čobani, bježeći od ovaca iz Gajina, vidjeli kako se Vere predaje.

Odmah se okupilo nekoliko ljudi. Dok su nagađali o čemu je riječ, neko je predložio da se predaju, kako bi spasli porodice i imanje. Drugi su to odbijali, ističući da ustašama ne treba vjerovati i da je najhitnije sačuvati živu glavu. Nastalo je nadmudrivanje da li se treba predati ili

čekati šta će doživjeti starci koji su ostali kod kuća. Preovladalo je mišljenje da nekoliko viđenijih ljudi treba da ode svojim kućama. Pojedinci su, čak, pomišljali na mogućnost da među ustašama pronađu nekog poznanika. Znači, vjerovali su da bi na neki način mogli spriječiti ubijanje ljudi i spaljivanje domova. Zato su se kućama vratili Jovo Vidović, Milan (Todin), Nikola (Mihajlov), Petar i Mitar Rakita, a Pero Nerac, zvani Perica, starac koji se jedva kretao, nije ni bježao iz sela.

Desetak ustaša zapalilo je imanje Sime Rakite. Potom su banditi krenuli niz Gromile, prema zaseoku Rakitama. Mile Rakita, zvani Baša, nalazio se u kukuružu udaljenom oko 500 metara od kuće. U njegovoј blizini, uza samu njivu, bio je stog žita. Kad su ustaše došle blizu, Mile je najednom čuo riječi: „Hoćemo li ga?“ Sav je pretrnuo od straha, jer je zaključio da su ga zlikovci primijetili. Ali taman kad je smislio riječi kojima će ih zamoliti da ga poštede, prenuo se kao iza sna i ugledao da gori stog žita. Gotovo nije vjerovao svojim očima, ali je bio sav radosan kad je shvatio da su se riječi „Hoćemo li ga?“ odnosile na žito. Pošto nije vidio da su palioći otišli, Mile se još više pribio uza zemlju i gotovo prestao da diše. Međutim, ležeći tako nije mogao primijetiti bilo šta sumnjivo, pa se pomjerio na pogodnije mjesto i osmotrio okolinu. Vidjevši da u blizini nema nikoga, izašao je iz kukuruža. Skrivaо se od grma do grma sve dok nije našao pogodno mjesto da bi mogao posmatrati šta ustaše rade po selu.

Tako je doživio svoj drugi susret sa ustašama. Prilikom prvog susreta, nešto prije ustanka, dobio je bez ikakvog razloga takve batine da se morao lječiti zamotavanjem u sirovu ovčju kožu. Sličnu sudbinu doživjeli su i Spiro Jeftenić, Stanko Rakita, Milovan Pandžić i još neki.

Već je bilo oko 12 časova kad su ustaše prošle gornjim dijelom sela Babića. Toga dana spalili su zaseoke Arkule, Radovance i Jefteniće, dio Rakita i Mrdžanovca. Potom je ustaška kolona krenula prema Strojicama i Vaganu.

Negdje oko podneva vraćao sam se iz skloništa kući sa dva mališana. Mlađi je imao pet, a stariji šest godina. Idući iznad škole, susreli smo trojicu ustaša. Bili smo iznenadeni, jer ih nismo primijetili pred kućom Sime i Dušana Majstorovića. Čim su nas ugledali, naredili su da im pridemo. To su, u stvari, bili naoružani civili sa ustaškim oznakama, koji su došli da pljačkaju. Jedan je imao oko 45 godina. Bio je omalen i malo poguren, sa pocijepanim dugim kaputom na sebi. Druga dvojica imala su jedva po 20 godina. Očito je bilo da su i oni veoma uplašeni. Zvjerali su oko sebe, jer je konfiguracija tla omogućavala da ih neko iznenada napadne iz neposredne blizine. Pitali su nas da li u selu ima kakve vojske i kuda je otišla. Rekao sam im da nisam vidio nikakvu vojsku, bojeći se da ne bih kakvom nesmotrenom izjavom doveo sebe u još opasniju situaciju. Jedan od mlađih povisio je ton:

— Kako nisi video nikakvu vojsku, kad nam je jedan starac rekao da je sinoć ovuda prošlo puno četnika i partizana?!

Odgovorio sam da ih ja nisam vidio, da ne znam ni za kakvu vojsku. Najstariji je počeo da me brani, rekavši:

— Pusti djecu, šta ona znaju?

Potom su mi naredili da im donesem nešto za jelo. Rekao sam da će obezbijediti nešto hrane, samo da mi kažu gdje da ih nadem. U sebi sam pomislio: „Samo da mi se iščupati od vas, živ vam više neću doći.”

Dok je ustaša vikao na mene, letimično sam pogledao prema mališanima koji su se sa mnom vraćali iz zbjegova. Primijetio sam da su ispušteli parčice hljeba koje su nosili u rukama. Bilo je očigledno da su i oni shvatili u kakvoj se opasnosti nalaze. Kad smo se udaljili od ustaša, zapitao sam mališane zašto su bacili hljeb. Rekli su mi gotovo uglas da im je ispaо od straha kad je ustaša počeo da viče na mene.

Pošto im niko nije donio hrane, naoružani pljačkaši su uhvatili Špiru Vidovića i potjerali ga sa sobom da ih provede kroz selo i uputi prema Donjem Vakufu. Spiro ih je odveo do sela Podobzira, a zatim su mu dozvolili da se vrati.

Predveče se narod počeo vraćati iz zbjegova. Neko na zgarišta, a neko u kuće koje toga dana nisu izgorjele. Većina se vratila na zgarište.

U našem selu ubijeno je sedam mještana, pretežno starijih ljudi. Zločini su vršeni na različite načine. Na primjer: Pero Nerac rasporen je nožem, Mitar Rakita ubijen iz vatrenog oružja, a zatim pokriven slalom i zapaljen, Mara Jeftenić živa bačena u zapaljenu štalu...

Na mjestu zvanom Raskršće slučajno sam se našao sa Savom Nercom, sinom ubijenog Pere, i Ljupkom Rakitom, sinom ubijenog Mitra. Ljupko je već znao da mu je otac poginuo. Na žalost, on nam je saopštio još jednu tužnu vijest: moј otac Jovo ubijen je u Rosuljama zajedno s Jovom Komljenovićem i Petrom Rakitom. Cuo je od nekih čobana, koji su posmatrali strijeljanje skriveni u lješčaru, da je moј otac molio zlikovce da ga ne ubiju, jer mu ostaje petoro djece bez oba roditelja (ja sam bio najstariji sa 16 godina). Ali ustaše nisu imale milosti prema bilo kome u tome kraju.

Savo Nerac nam je rekao da je njegov otac ostao kod kuće, ne željeći da bježi sa ostalim narodom. Iako su ga mnogi molili da ode, on je to odbijao govoreći da mu, tako starom život bez kuće nije potreban. Nadao se da mu niko neće ništa zlo učiniti, da od njega nemaju šta da traže, niti da ga bilo zbog čega okrive.

— Vjerovatno su i njega ubili — reče Savo — a zatim nas pozva da podemo s njim.

Starog Peru smo, zaista, našli mrtvog.

Do tada smo samo slušali da ustaše ubijaju nevine ljudе, žene i djecu, a toga dana smo i vidjeli njihova zlodjela. Izvjesno vrijeme smo stajali kao skamenjeni, ne znajući šta da radimo. Počeo je pomalo da nas obuzima i strah. Kao da nas je i ubijeni starac Pero opominjaо na opasnost koja nam prijeti.

Počeli smo mrtvaca pripremati za sahranu. Pošto je bio zgrčen, najprije smo ga htjeli ispraviti. U tom trenutku doživjeli smo zaprepašćeњe — starcu su crijeva bila djelimično ispala iz trbušne duplje.

Ubrzo potom otišli smo da sahranimo Mitra Rakitu. Njega je metak pogodio u potiljak i izbio mu između očiju. Zločincima to nije bilo dovoljno, pa su ga zatrpani slalom i zapalili. Vatra je očigledno bila slaba, jer mu je potpuno sagorjela samo odjeća.

Pošto smo sahranili i Mitra, razišli smo se i priključili svojim porodicama. Međutim, te noći gotovo niko nije oka sklopio. Uspaničeni ljudi obilazili su jedni druge, pričali o svemu što se dogodilo proteklog dana i nagadali šta ih očekuje. Umjesto u preostalim kućama, većina je tu noć provela napolju — u obližnjim šumarcima.

Narod Babića očekivao je sa zebnjom osvit novog dana. Znao je da opasnost još nije prošla, pa čak da mogu nastupiti i teži trenuci. Jer opasnost nije prijetila samo od bandita koji su tuda harali i zanoćili u selu Vaganu. Druga ustaška grupacija, koja je nastupala od Jajca preko Gorice, nalazila se negdje oko Natpolja. Cijeneći prema onome što su do tada saznali o njenim zločinima, ljudi su zaključivali da je ona izuzetno opasna.

Sutradan oko 10 časova pročulo se, pored ostalog, da je u Kičelovom Brdu ubijeno sedamdesetpet stanovnika (znatno više od polovine), odnosno svi koji su uhvaćeni.

Sličnu sudbinu doživjeli su i stanovnici zaseoka Radovanci (selo Babići). Pošto prethodnog dana nije izgorjela kuća Oste Radovanca, u nju se sklonilo nekoliko porodica. Krvoloci su došli iznenada i odmah ubili deset ljudi. To je bio užasan pokolj. Cvijeti su izvadene oči, a dječa Vaskrsija, Gospava, Rosa i Radojka poklana su jedno pored drugog. Mala Milka zaklana je u naručju bake Milice.

Za dva dana u selu Babićima i njegovim zaseocima ubijene su dvadeset i četiri nevine žrtve. To su većinom bili nemoćni starci, žene i djeca.

Joka Rakita

NA TBOLNIJI DANI U MOME ŽIVOTU

Početkom septembra 1941., a i mnogo ranije, naši najspasobniji muškarci nalazili su se u Gorici, sa ostalim borcima iz Janja. Kad je 3. septembra ujutru tamo počela borba, mi smo u našem selu Grbavici jedva čuli štektanje mitraljeza i eksplozije bombi. Osim žena i djece, u selu se nalazio samό pokoj starac. Razgovarajući međusobno, žene su izražavale strahovanje da će naši borci izginuti. Pitale smo se šta bi onda bilo od nas i naše djece. Neke starije žene počele su se krsiti i prizivati Boga. Nismo ni slutile da će već sutradan žene i djeca stradati gore nego što je ikad neka vojska stradala u ratu.

Negdje poslije podneva u našu kuću su banuli iz Gorice moј djever Petar, Ranko Rakita i Špiran Jokić iz Natpolja. Bili su neobično zarinuti, mračnih lica, kao da su se ispod zemlje digli. Odmah smo nislutili da se desilo neko zlo. Okupili smo se oko njih da bismo čuli najnovije vijesti iz Gorice. Oni su nam odmah, s velikom tugom, rekli da je naš front u Gorici probijen i da ustaše pale obližnja sela Drenov Do, Cipić, Brišiće i druga. Tada su već bili stigli i do Gorice, gdje su takođe počeli da pale sve odreda.

Dok smo im na brzinu spremale ručak, međusobno smo razgovarale i nagadale šta će biti sa nama. Oni su nam rekli da ustaše, vjerojatno, neće dirati djecu, ali da bi žene mogli maltretirati i silovati. Petrova žena Jela i ja upitasmo tiho Petra kuda će se oni povući i šta mi da radimo. Petar reče da se vojska povlači prema Strojicama, te da je najbolje da sve vrijedne stvari iznesemo iz kuća i posakrivamo po šumama i rupčagama. Svi smo bili ubijedeni da će nam kuće popaliti, ali da neće tuci nas i našu djecu. Za svaki slučaj, dogovorili smo se da svu djecu odnesemo u šumicu kod našeg tora za ovce, udaljenog oko jednog kilometra prema selu Kneževićima. Računali smo i na pomoć moga muža Nike, Petrovog brata.

Ustaše su zanoćile u Gorici. Mi te noći nismo spavale, već smo iznosile i skrivale životne namirnice, pokućstvo, odjeću i druge vrednije stvari. Ujedno smo pripremale našu djecu, kako bismo ih sutradan rano sakrile u šumarku van sela. Moj sinčić od jedanaest mjeseci spavao je u kolijevci. Rosa i Pejka takođe su imale djecu u kolijevkama. Sutradan smo nas tri uprtile svoje kolijevke sa djecom i odnijele ih

kod torova. Moj muž Niko čekao nas je tamo sa ostalom djecom. Kad smo stigle blizu tora, u jednu šumicu, ustaše su već bile na oko pola kilometra od nas. Neki banditi primijetili su Niku i zapucali na njega. On se sakrio pod granje omorika, a potom kroz grmlje i trnje pobjegao nizbrdo.

U tome trenutku Rosa reče Pejki i meni da bježimo, a da će ona naći bolje sklonište za djecu i potom se sakriti ili pristići nas. Mi je poslušasmo i pobjegosmo niz strminu. Putem nam se pridruži Pejkina kćer Dara, stara 21 godinu. Ali, nismo odmakle ni 600—700 metara, sa naše desne strane pojavise se ustaše i povikaše da stanemo. Istoga časa začusmo pucnjavu kod našeg tora, ali nismo ni slatile da to ustaše ubijaju Rosu i našu djecu. Dara i Jela odmah stadoše, a ja nastavih da bježim. Pomislila sam da je bolje da me ubiju u bjekstvu, nego da im živa padnem u ruke. Da bih lakše trčala, skinula sam sa sebe debeli zubun i bacila ga. Ali tek što sam pomislila da sam umakla, slijeva se pojavise druge ustaše i povikaše da stanem. Nisam imala kud, poslušala sam ih. Tada mi pride jedan mlad ustaša u civilnom odijelu, uhvati me za desnu ruku i upita kuda bježim.

Nas nekoliko žena i dječaka Luku odmah je odveo do nekog svog starještine, koji je bio tu nedaleko od nas. Ispitivali su nas zašto bježimo, gdje su nam muževi i slično. Ja sam im rekla da nemam muža. Potom su nas poveli prema Ćukliću. Pošto smo prešle svega oko 250 metara, susrela nas je velika grupa ustaša sa zastavom. Jedan od naših sprovodnika upita nekog starješinu šta da radi sa nama. Taj mu reče da nas vodi „u sklonište“. Tada je moglo biti oko četiri sata poslije podne. Nešto ranije pala je slaba kiša, pa je zemljište bilo vlažno i klizavo.

Nas petnaestak, među kojima i nekoliko dječaka i djevojčica, doveli su u jednu doljinu nedaleko od Ćuklića. Tiho sam rekla Jeli da će nas odmah pobiti. Čim smo stigli u tu dolinicu, poredali su nas jedno uz drugo. Nalazila sam se do jetrve Jele, Petrove žene. Ustaše sa puškama i strojnicama postrojile su se naspram te nejači. Bilo ih je oprilike koliko i nas. Osim toga, svuda okolo bili su stražari, kako neko od nas ne bi uspio pobjeći.

Bila sam svjesna situacije u kojoj se nalazim. Ipak, ustašu koji je stojao naspram mene, sa uperenom puškom, gledala sam pravo u glavu. Čim su opalili plotun, svi smo popadali. Ja sam se onesvijestila i više nisam znala šta se oko mene dogada. Najednom sam osjetila da dolazim sebi, kao da se budim iz dubokog sna. Još je bio dan. Začula sam neki tih i nerazgovjetni razgovor. Pošto sam osjećala neopisivu žeđ, zatražila sam malo vode. No kuršumi su mi bili razbili zube i oštetili jezik, pa sam mogla samo mumlati. Kako sam kasnije doznala, među gomilom lešava nalazili su se pritajeni Mijoljka Rakita i Luka Mitrić, dječak od osam godina. Luki je bila prebijena noga, a Mijoljki su meci samo okrznuli glavu. Ona je ostala živa, jer je pala čim su zločinci ispalili plotun. Potom su se na nju stropoštala i zaklonila je tijela troje mrtve djece.

Mijoljka mi je prišla i zapitala me da li se mogu kretati uz njenu pomoć. Kad sam joj rekla da me podigne, jedva je razumjela šta govorim. Bila sam sva u krvi. Jedino mi je predio oko lijevog oka bio

čist. Bilo mi je jasno da sam ranjena u usta i da mi je izbijeno dosta zuba. Zapitala sam Mijoljku ima li čime da mi zavije glavu. Nije me odmah razumjela, pa sam joj morala to ponoviti i rukama pokazati. Čim je shvatila šta hoću, odmah je skinula svoju bošču i njome mi zavila glavu. Zatim smo krenule prema šumarku u kojem smo ostavile svoju djecu. Držeći me ispod ruke, nastojala je da mi što više pomogne. Ona me je, u stvari, vukla uz dolinu. Cesto smo zastajkivale da bismo se odmorile. Kad smo tako prevalile oko 200 metara, pala sam na zemlju i rekla joj da ne mogu dalje. Bio je već mrak. Onda me je ona ostavila i otišla natrag po svoju sestru Stanu, kojoj su zločinci prebili noge. Uprtila je sestru na leđa i odnijela je uz dolinicu, a ja sam ostala bespomoćno ležeći na zemlji.

Poslije izvjesnog vremena, žedna i iscrpena, osjetih drhtavicu. Najednom me obuze želja da se vratim natrag, među mrtve. Pomislih da će mi tamo biti lakše i toplije. Opirući se na ruke, puzila sam prema leševima. Iako sam bila udaljena svega oko 200 metara, trebala su mi cijela dva sata da dopužem do njih. Onesvješćivala sam se nekoliko puta. Ali, čim bih došla sebi i prikupila malo snage, kretala sam dalje. Poslije mnogo vremena, uz velike napore, uspjela sam da dopužem do stratišta.

Noć sam provela okružena mrtvacima. Bila je to najužasnija noć u mome životu. Osim fizičkih bolova i nemoći, užasno me je mučilo osjećanje da se nalazim bespomoćna među leševima svoje rodbine i komšija, a uz to i sve veća slutnja da su zlikovci pobili moju i ostalu djecu koja su ostala u šumici nedaleko od naše kuće. Više puta sam padala u nesvijest i ponovo se budila. Kad je svanulo, najednom mi je nadošla neka nova snaga, koja je proisticala iz želje da nađem svoju djecu. Nekako sam se privukla jednom grmu, otkinula dvije grane i od njih napravila štapove. Koristeći se tim pomagalima, ranjenu nogu sam vukla, a na zdravu se oslanjala. Bezbroj puta sam padala od iznemoglosti, ali nisam odustajala. Putem sam posmatrala kako gore kuće u obližnjim selima, svuda dokle su mogle doprijeti moje žalosne oči. Naokolo nije bilo žive duše. Jedino sam katkad čula zvona na razjurenog stoci, blejanje ovaca i riku govedi.

Toga dana sam prevalila svega oko 400 metara. Nastupila je druga užasna noć. Provela sam je u rijetkoj bujadi, neopisivo žedna i gotovo izbezumljena. Kad je osvanuo novi dan, sunčan kao i prethodni, ponovo sam sakupila nešto snage i pomoću štapa krenula dalje. Toga dana, neprestano se odmarajući i stalno posrćući, prešla sam oko jedan kilometar i stigla do mjesta gdje smo nas tri nesretne majke ostavile djecu. Ne mareći za bolove i iznemoglost, priskočila sam svojoj koljevcu, da pogledam nejako čedo. Ali, kad sam skinula pokrivač i unutra ugledala unakaženo dijete — sa izvadenim očima, razbijenom lobanjom i ranama od bodeža svuda po tijelu — onesvijestila sam se i stropoštala na zemlju. Ne znam koliko sam ostala ležeći u nesvijesti. U takvom stanju našao me je Stanko Rakita, koji je stigao nešto kasnije tražeći svoju djecu. Na žalost, doživio je što i ja — bila su pobijena zajedno sa našom djecom. On je odmah otišao i o tome obavijestio mog muža Niku, a ja sam u međuvremenu došla sebi. Kad je Niko stigao, izgledao je napola lud. Gledao je u mene izbezumljeno, bez riječi ili

bilo kakvog znaka. Najednom je sjeo na kamen, sagnuo glavu na koljena i počeo da kuka. Ostali smo bez sve četvoro djece. Ponovo sam skupila snagu i dala Niki znak da ne plače, što ga je malo trglo i smirilo.

U jednom trenutku čula sam kako neko reče: „Nema ništa od nje, gotova je.” Znala sam da se to odnosi na mene. Međutim, na veliko čudo, osjećala sam još uvijek ogromnu volju za životom. Odmah su me oprali vodom i odvili onu bošču kojom mi je Mijoljka prije dva dana zavila glavu. Sve se bilo speklo, krv usirila, a po ranama su gamizali bijeli crvi. Padala sam u nesvijest od bolova i iznemoglosti, ali sam, ipak, sve to izdržala. Kasnije su me dugo hranili mljekom kroz slamku, jer nisam mogla otvoriti usta.

Tih dana sam doznala i za sudbinu mnogih drugih seljana. Na našoj Boji bilo je devet rana od bodeža. Ona je ranjena prilikom strijeljanja. Kad su zločinci primjetili da je živa, izboli su je kamama. Ipak, nisu je dokrajčili. Spasla su je dva zubuna od debelog sukna; rane su bile dosta plitke. Ona je sve to preživjela, kao i ja, i doživjela oslobođenje naše zemlje.

Cvijan Jovišević

IZGORJELI SU U VODENICI

Neprijateljske snage izbile su 3. septembra 1941. kod Podobzir ske rječice, u rejon gdje su se nalazile vodenice koje su pripadale stanovnicima Ljuše i Podobzira. Ustaše su u vodenicama zatekle Saku Joviševića iz Podobzira, Cvijana Simotića i Peru Popovića iz Ljuše, koji su mljeli žito. Oni su svu trojicu potjerali prema Žečevića vodenici. Putem su sreli članove Sakine porodice — suprugu Savu, sina Slavka i unuka Mirka. Ustaše su i njih uvrstile u malu kolonu i potjerale pred sobom.

Pored Sake Joviševića iznenada se našao ustaša po imenu Muhamrem, inače Rom, koji je dugo bio kovač u Podobziru. Saku je to trenutno ohrabrilno. Pokušao je da se s Muharemom srdačno pozdravi. Međutim, ovaj ga je grubo odgurnuo i naredio mu da ide prema vodenici. Sako je ipak uspio da mu kaže:

— Ti si Muhareme, kod nas bio kovač. Kovao si kose, crtala, lemeše, noževe, motike, sjekire ... Sve što nam je bilo potrebno. Naši ljudi su ti bili zahvalni.

Sako je to govorio i ubrzano koračao, a Muharem je samo nešto nerazumlivo mumlao, sve dok nisu stigli pred vodenicu. A onda je Muharem zamahnuo desnom rukom i zario nož u Sakin vrat. Čuo se samo slab krik. Krv je šiknula. Sakina žena je zajaukala. Djeca su zaplakala. Ali nisu imali prilike da dugo kukaju. Na njih su se, kao divlje zvjeri, bacile ostale ustaše i iskasapile ih. Na isti način ubili su Cvijana Simotića i Peru Popovića.

Pošto su se malo odmorili kraj svojih žrtava, Muharem i njegova družina pobacali su mrtva tijela u vodenicu i zapalili je. Tako su izgorjele prve žrtve ustaškog terora na obroncima Krive jeline.

Vijest o pokolju brzo je doprla do žitelja sela koji su se tog dana nalazili u zbjegu. Žene su zakukale i bijelim boščama brisale suze koje su im se slivale niz obraze. Najpobožniji su molili boga za pokoj duša izginulih.

Neko je u zbjegu ispjevalo ove stihove:

Mora me mori,
kuća mi gori.
Žita nema,
zima se sprema.
Čeljad u zbjegu,
srce im u ledu.

Stoka zijani,
žito potamani.
Djeca vrište,
žene pište.
Mlijeka nema,
zlo se sprema ...

Krvnik Muharem je poslije po Donjem Vakufu pričao svojim poznanicima da je u početnoj fazi ofanzive, pored ostalih, ubio Saku Joviševića i njegovu porodicu. Ali on je ubrzo morao da napusti ustašku miliciju. Vratio se svom zanatu i mirovao sve do 1944. godine, kada ga je uhvatila naša vojska. Dugo nije htio priznati svoje zločine. No pritižešnjen činjenicama, morao je sve ispričati. Izrečena mu je kazna koju je zasluzio i pravda je bila zadovoljena.

Pero Miličić

GROBNICA NEPOZNATIH

Poznajem rijeku Janj još od djetinjstva. Upoznao sam je onda kad sam na njenim obalama čuvao stoku i gledao ljude kako iz pjenušavih virova vade pastrmku sa crvenim pjegama. Upoznao sam i sve vodenice uz rijeku. Zalazio sam u njih i sa vodeničarima u slast jeo pšeničnu pogaču. Sjećam se mnogih zbivanja oko rijeke Janja, ali najbolje pamtim događaj koji se početkom septembra 1941. odigrao nedaleko od njene lijeve obale, u mome selu Podosoju.

Tih dana su neprijateljske snage, sastavljene od ustaša i domobrana, prodrele u Janj. Narod je bježao prema planini Vitorogu. Među posljednjima se povlačila velika grupa stanovnika selja Podgrede, Babića i Grbavice. Jedna ustaška jedinica sustigla ih je u trenutku kada su prelazili rijeku Janj. Potjerali su ih u Podosoje, do štale moga komšije Nikole Miličića, zvanog Jandre. Na tom mjestu se odigrala krvava drama. A šta se tu dogodilo, ispričao nam je Đuro Miličić:

— Toga dana sklonio sam se u jedan šumarak iznad sela. Vidio sam kad su ustaše dotjerale oko 70—80 čeljadi iz pravca rijeke Janja. Na grub način su ih ugonili u štaluu i podrum. Sve koji nisu mogli stat u zgradu pobili su i poklali napolju. Na isti način likvidirali su ne koje su utjerali u štaluu. Čuo sam prigušene jauke, ali se ubrzo sve utišalo. Štaluu su odmah zapalili. Potom su na pobijenu čeljad ispred štale na nijeli dosta granja i slame, a onda i njih zapalili. Odmah zatim ustaše su se razletjele po selu. Vatra je ubrzano zahvatila sve zgrade. Selo je, tako reći, sravnjeno sa zemljom. Odlazeći, zlikovci su za sobom ostavili pustoš. Jedino su zidovi izgorjelih zgrada svjedočili da je tu do juče bilo naši selo. To je bila žalosna istina.

Ustaše su istog dana u blizini sela uhvatile i likvidirale dva imenjaka — Iliju Jošića i Iliju Lekića. Napuštajući selo, stari Ilija Josip poveo je svog psa ovčara. Kad su ga ustaše sustigle, zaklale su ga a psi ubile iz puške. Ilija je na mjestu zločina zatečen kako u stisnutoj pesnici čvrsto drži svezanog psa. Bio je to stravičan prizor. Pomislio sam da se nismo blagovremeno sklonili na obronke Vitoroga, sigurno bi nas zadesila ista sudbina.

Poslije šest dana našeg boravka na planini, u zbjegu je zavladali glad. Morali smo nešto preduzimati da spasemo čeljad. Nas šestorica

odlučili smo da se noću prebacimo do sela i potražimo hranu. U toj grupi su, osim mene, bili Cvijan Jošić, Jovo, Simo, Cvijan i Osto Miličić. Rodbina nas je ispratila sa zebnjom, bojeći se da čemo nastradati.

Kretali smo se oprezno, osluškujući tutnjavu tenkova oko Mujdžića i Šipova. Često su odjekivale i eksplozije mina i granata, jer je oko Kozila i Pljevskih Podova vođena borba. Neprijateljske satnije nalazile su se na položajima kod Popuža, Sakanovih i Đukića kuća, u Rastiku. U svitaj zore, iscrpeni gladi i dugim putovanjem, stigli smo iznad našeg sela i vidjeli da ga više nema. Oko zidova sagorjelih zgrada jedino su se vrzmali psi, koji su raznosili kosti i druge dijelove ljudskih tijela

Na zgarištu u Janju
(Snimak iz foto-archive Vojnog muzeja u Beogradu)

sa zgarišta Jandrine štale. Bez riječi, gotovo paralisani, dugo smo gledali zgarište i slušali zavijanje uznemirenih pasa.

Neko je od nas bio priseban. Predložio je da podemo prema janjskim vodenicama — da tamo potražimo brašna. Ustali smo i krenuli. Ubrzanim koracima spuštali smo se u dolinu Janja. Cilj nam je bio da se što prije domognemo brašna, kako bismo se u toku naredne noći vratili svojima na Vitorogu.

Stigavši na obalu rijeke, bili smo neprijatno iznenadeni. Ustaše su se pobrinule da spale i vodenice. Jedino nije bila izgorjela vodenica porodice Milovac. Na našu sreću, u njoj smo pronašli nešto brašna. Nasuli smo ga u torbu i krenuli nazad. U toku noći stigli smo na Vitorog i donijeli brašno. Žene su ispekle nekoliko pogacha.

Verući se uza stijene prema selu razmišljao sam o spaljenim vodenicama, o tome gdje ćemo, ako ostanemo živi, mljeti žito. Na kraju sam zaključio: ako bude života, biće i vodenica. Neko će se naći da ih izgradi.

Poslije nekoliko dana u zbjeg je doprla vijest da su se neprijateljske jedinice povukle iz Janja i Pljeve. Zapravo, njih su kod Kozila i Pljevskih Podova razbili Simela Šolaja i Rade Marijanac sa svojom ustaničkom vojskom. Zlikovci su pobjegli prema Šipovu i Jajcu.

Na tu vijest, krenuli smo prema spaljenom selu. Uz put smo nailazili na stravične prizore. U jednoj dolini našli smo sedamnaest kolijevki i u svakoj od njih mrtvo dijete. Leševi su se već raspadali. Saznali smo da je u tom pravcu bježao narod iz sela Babica. Kad su ih ustaše pristigle, majke su za trenutak ostavile djecu. A šta se potom desilo — bilo je očigledno. Kasnije sam saznao da je u Janju bilo još takvih i sličnih prizora.

Poslije nekoliko časova putovanja, stigli smo u svoje spaljeno selo. Ljudi se nisu predavalni. Odmah su otpočeli da prave nastrešnice od pruća nad zidinama izgorjelih kuća, želeći da svojim porodicama obezbijede ma kakav krov nad glavom. Naveče se iz tih neobičnih nastambi pomaljala prigušena svjetlost.

Sutradan je grupa ljudi počela da sabira kosti i neizgorjele dijelove tijela poubijanih ljudi. Sve što je pronađeno sahranjeno je u zidinama Nikoline štale. Ta velika grobnica, sa ostacima sedamdeset meni nepoznatih osoba, nikad nije otvorena. Ona se i danas nalazi na istom mjestu, kao svjedočanstvo o ustaškim zločinima.

Posebno se sjećam jednog stravičnog prizora neposredno prije tog sahranjivanja. Među ljudima koji su sakupljali dijelove iskasapljenih tijela našla se i hrabra žena Joka Miličić. U jednom trenutku Joka je uzela jednu mrtvu ruku i počela je milovati i suzama zalijevati. Bila je to ruka njene snahe, koju je prepoznala po prstenju i narukvici. No ta nije bilo sve. Kada je Joka našla odsječenu glavu svoje majke, prolomic se njen jezivi krik. Svi prisutni su se okupili oko nje pokušavajući da je utješe, ali niko nije mogao zadržati suze.

Bio sam kao skamenjen. Prosto nisam mogao riječ izgovoriti. *A* i da sam mogao, sve bi riječi bile suvišne.

Svetko Mitrić

KAKO SAM PREŽIVIO SEPTEMBARSKU OFANZIVU

Kao trinaestogodišnji dječak, toga ljetnjeg dana čuao sam stoku u Jelovcu i Poljicima. Cijelog dana slušao sam jaku puščanu, mitraljesku i topovsku paljbu iz pravca Gorice. S vremenom na vrijeme pojavljivao se i neprijateljski avion „brege“. Kružio je iznad Gorice i Natpolja, mitraljirao i bacao bombe. Činilo mi se da je pucnjava sve bliža. Predveče sam vidio da su zapaljene neke kuće u Gorici. Plamen se dizao visoko. Povremeno bi preko Poljica prošao pokoji ustanik. Nisam znao šta se dešava, ali sam osjećao da predstoji nešto strašno. Kad je pucnjava počela da jenjava, broj zapaljenih kuća u Gorici se povećao. Plamen je bivao sve veći. Počele su da nailaze grupe naših boraca. Od nekih sam saznao da je neprijatelj probio naš front, te da se oni zbog toga povlače. Pojavile su se i grupe žena sa djecom. Neko mi je rekao da se neprijatelj približava i da stoku gonim kući. To su činili i ostali čobani.

U selo su se prije uobičajenog vremena slivala stada goveda, ovaca i koza. Nastala je velika užurbanost i pometnja. Seljane je obuzeo strah, jer su svi već znali da je naš front probijen. Razmišljali su šta da preduzmu, kako da se spasavaju. Moj stric Toma i otac Sima radili su užurbano. Skrivali su žito i drugu imovinu. Kad je pao mrak, vidjeli smo plamen i iz pravca sela Ljuše i Podobzira. Zaključili smo: neprijatelj je stigao i tamo. Naši najstariji odlučili su da bježe sa porodicama. Shvativši realno opasnost od neprijatelja, Radomir je otišao sa svojom ženom Anicom i trogodišnjim sinom Perom u pravcu povlačenja naših jedinica, a Vasa i Novak povukli su se sa grupama boraca. Toma, Sima i Krsto natovarili su na jednog ili dva konja ono što je najnužnije — brašno, hljeb i nešto pokrivača — a potom su naše porodice krenule u pravcu Strojica. Zaustavili smo se u Vujanovićima, u blizini rijeke Janja. Tu se moj otac Sima dogovorio sa Tomom da on sa mnom i bratom od strica Vase, Milošem, krene dalje preko Janja, kako bi nas dvojicu ostavio kod mojih ujaka u selu Strojicama, a da Toma, zavisno od situacije, vodi računa o ostaloj porodici.

Nerado smo se odvojili od ostalih. Čim smo stigli u Strojice, otac je Miloša i mene ostavio kod ujaka Branka, a on nekud otišao. U našem društvu se na neki način našao Boža Mitrić, nešto stariji i iskusniji od

nas dvojice. Pošto smo se osjećali usamljeni u „tuđem svijetu”, a uz to stalno slušali priče o zvjerstvima neprijatelja (kako sve pale i ubijaju), dogovorili smo se da bježimo dalje. Napustili smo kuću mog ujaka i nastavili da se povlačimo sa grupama koje su žurile prema planini Vitorogu.

U šumama smo zatekli veliki broj zbjegova. Uplašeni seljaci nastojali su da se koliko-toliko prilagode tim uslovima. Ložili su vatre, klali stoku i pripremali jela. Svako se snalazio kako je znao i umio, a nas trojica, umorni i gladni, bez ikoga svoga, bili smo u toj masi izbjeglaca prepušteni sami sebi.

Neprijatelj je već drugi dan palio i ubijao po selima. Janj je bio sav u plamenu, kao neka velika buktinja. Imali smo utisak da nebo gori. Ipak, Božo je predložio da se vratimo u Janj i potražimo svoje porodice. Napustili smo Vitorog i krenuli svojim kućama. Radovali smo se što ćemo uskoro biti sa svojima, što ćemo se najesti. Idući niz planinu, susretali smo nove izbjegllice. Ali nismo mnogo obraćali pažnju na njih. Kad smo se približili rijeci Janju, ispred sela Podosoja, zaključili smo: još malo pa ćemo biti sa svojima.

Najednom se pred nama pojavila porodica našeg rođaka Riste Mitića, zvanog Šljokića. Bježeći prema šumi i planini, na brzinu su nam ispričah da neprijatelj u našem selu ubija koga god uhvati. Ubijedili su nas da se vratimo s njima na Vitorog. Istog dana tamo se pojавio i moj otac. Našoj sreći nije bilo kraja.

Trećeg ili četvrtog dana, pošto smo saznali da se neprijatelj koначno povukao iz našeg sela, vratili smo se kući. Prizori koje smo uz put gledah u selima bili su stravični. Sela Todorići, Podosoje i Greda postojala su samo po nazivima, jer su kuće bile spaljene. U Podosoju smo naišli i na žrtve ustaškog terora. Neki su bili ubijeni iz vatrenog oružja, a neki izgorjeli u zapaljenim zgradama. Tu je spaljena velika grupa seljaka. U Gredi takođe užasna slika — stradale su cijele porodice.

Kasno popodne stigli smo u naše selo. Tu smo zatekli moje stričeve Tomu i Krstu. S njima su bili komšije i rođaci — braća Petar i Dušan Mitić i još neki. Gledah smo se sa zebnjom, ne pozdravljujući se. Kad smo ih upitali šta je sa našim porodicama, odgovorili su da ne znaju. Na veliku nesreću, naši stariji bili su uvjereni (na osnovu iskustava iz nekih ranijih ratova) da neprijatelj neće zlostavljati žene i djecu.

Pošli smo u pravcu Grede, preko njiva, gledajući desno i lijevo. Kad smo bili u blizini Dučanovice, začuli smo glas iz mjesta zvanog Kućište. Sima Mihajlović nam je iz daljine objasnio da je vidio kad su zlikovci doveli i poubijali naše porodice na jednoj njivi iznad Dučanovice. Pošli smo u tom pravcu i ubrzo pronašli gomilu leševa naših najbližih i najdražih.

Na svirep način bilo je ubijeno deset članova moje uže porodice i sedamnaest članova šire porodice Mitić — braće Savku, Petra, Dušana i Iliju. Svi su bili na gomili sem dvojice dječaka — Mirka Petrovog i Pere Dušanovog, koji su pokušali bježati. Mirko je smrtno pogoden, a Pera teško ranjen. Umro je poslije mjesec dana.

Jovo Todorić

DIVLJAČKA NAJEZDA USTAŠA

Pred polazak moje porodice u zbjeg prema Vitorogu, ispred naše kuće naišao je Krstan Todorić, zvani Perišić. Njegovi su već ranije napustili selo, a on je ostao ne znajući ni sam zbog čega. Prihvatio sam njegov prijedlog da mu se pridružim, da ostanem s njim u selu. Iako sam bio maloljetan, nisam ni tražio majčinu saglasnost za taj rizični postupak.

Noć je Krstana i mene zatekla usamljene u selu. Jedini naši sa-patnici bili su gladni i uznemireni psi. Oni su se odavali lavežom, a nas dvojica smo tiho razgovarali, pokušavajući da predvidimo dalji razvoj događaja. Tek tada sam potpuno shvatio da je naša odluka da ostanemo bila lakomislena. Tako je, zaključio sam, mislio i Krstan. Bili smo nervozni i gladni, ali nismo jadikovali. Znali smo da ni našima u planini nije ništa bolje. Do ponoći smo osluškivali da li nam se neko približava i osmatrali u pravcu Babića i Ćuklića. Vidjevši da se požari ne šire, zaključili smo da su neprijateljske snage zanoćile na mjestima do kojih su stigle u toku dana. Zato smo legli uz jedan stog žita kod moje kuće, bez ikakvog pokrivača. To mjesto nalazilo se u blizini šume, pa je bilo pogodno za bježanje ispred zlikovaca.

Sutradan smo rano krenuli prema Perinoj pećini i uz put posmatrali kako neprijatelj, pošto je zapalio Džaića kuće nedaleko od desne obale rijeke Janja, nastupa ka Strojicama. Brzo smo se prebacili do Brda i Gutića kuća. U blizini kuće Save Gutića, kuma mojih roditelja, oko podneva spazismo njegovu suprugu Jelu i još jednu ženu. Išle su prema ustašama koje su se nalazile kod kuće Cvijana Popadića. Jela je, umjesto bijele zastave, nosila bošču na podignutom štapu. S njima su se predale još tri žene, nadajući se da će tako sačuvati svoje kuće i živote. Međutim, zlikovci su ih ubrzo sve pobili i nastavili da pale njihove i druge domove.

Krstan i ja izmicali smo ispred ustaša postupno, od šumarka do šumarka. Tako smo stigli do crkve u Strojicama i sklonili se iza nje. Otuda smo ubrzo primjetili da nam se ubice i palikuće približavaju gotovo sa svih strana. Ispalili su nekoliko metaka prema nama, ali nismo bili sigurni jesu li nas uočili. Brzo smo se povukli u šumicu Vranovinu, a otuda krenuli prema Osoju i Rakitama. Stalno smo se osvrtali i na-jednom ugledali da gori crkva, škola i zgrade oko njih. Stigavši iznad

Rakitinih kuća, zapazili smo da je košara Špiretine Todorića tek počela da gori. Brzo smo razvalili zapaljeno stepenište i time uspjeli spasti zgradu.

Uveče smo se nas dvojica vratili u naše selo. Ali, na našu žalost, od njega je ostalo samo veliko zgarište. Jedino su unezvijereni i gladni psi, zavijajući kao kurjaci, svjedočili da je tu donedavno bilo naselje. Košara moje porodice nije izgorjela, jer je bila slabo potpaljena. Vatra se sama ugasila kad su palikuće otišle. U vazduhu je bilo puno smrada, dima i pepela. Izuzetno tužni zbog svega što smo vidjeli i doživjeli, Krstan i ja dogovorili smo se da odmah krenemo prema Vitorogu. Išli smo zajedno do Markezovih košara. Tu smo se ujutru rastali, u želji da se priključimo svojim porodicama.

Došavši kod svojih, ispričao sam im šta se zabilo u Strojicama. Po zbjegovima se pronijela Vijest da su kupreške ustaše izašle na Vitorog. Trebalо je napustiti košare i potražiti sigurnija mjesta. Uputili smo se prema Misiru, vrletnom predjelu obrasлом travuljinom i drvećem. Čim smo tamo stigli, sklonili smo se u šumu. Tu se našao veliki broj seljaka svih uzrasta, među kojima i mnogi borci janjskih ustaničkih jedinica. Izbjegavali smo da ložimo vatre, znajući da bi nas ustaše lako otkrile po dimu. U Misiru smo ostali dan i noć, a potom se vratili u svoje košare.

Sutradan oko podneva začuo se drhtavi muški glas između Marijančevih i Baraćevih košara. To je stari Cvijan Todorić, zvani Perišić, dozivao sinove Krstana i Stevana da dodu odmah kući „zbog važnog posla“. Oni mu se nisu odazvali, niti su otišli. Vjerovatno su iz blizine vidjeli da ih je otac zvao pod pritiskom ustaša.

Ubrzo smo začuli pucnje, a nešto kasnije vidjeli dim i plamen kod Perišića košara. Pošto se to događalo nedaleko od nas, predveče sam odlučio da odem tamo i ustanovim šta se zabilo. Ne znajući jesu li zločinci otišli, prebacivao sam se vrlo oprezno koristeći se žbunjem i drvećem. Došavši blizu mjesta požara, video sam da je plamen potpuno zahvatio košare. U blizini nisam nikoga zapazio, iako sam pažljivo posmatrao i osluškivao.

Kad sam se još više približio toj ogromnoj buktinji, najednom sam osjetio užasan zadah i gotovo istovremeno primijetio leš poluizgorjele Stevanove žene Gospave. Nedaleko od nje ležala je mrtva staru Pana, takođe djelimično spaljena. Zlikovci su, vjerovatno, njih dvije posljednje bacili u vatru pa su pokušale pobjeći. Druga je pretpostavka da su se one nekako uspjele izvući iz zapaljene košare poslije čega su ih ustaše dokrajčile rafalima.

Svi ostali, njih petnaestoro ili sedamnaestoro (većinom djeca, žene i starci), gorjeli su zajedno sa svojim do tada omiljenim utočištem na planini. Ljudska tijela su jezivo cvrčala i rasplamsavala vatru. Bespomoćan i ozalošćen, drhteći od uzbuđenja i očajanja, pobjegao sam otuda kao sumanut.

Dan-dva kasnije vratili smo se u sela na svoja zgarišta. Narod je bio potišten zbog velikih ljudskih i materijalnih gubitaka, ali je trebalo misliti na budućnost preživjelih. Zima je, tako reći, bila na pragu. Izgradnja bajti i drugih skrovišta prihvaćena je i ostvarena kao prvorazredni zadatak.

Mirko Šumar

DIJETE NA BAJONETU

Dan poslije proboga fronta, u septembarskoj ofanzivi ustaše su još u ranu zoru zapalile sela Kićelevo Brdo i Borje, a onda krenule ka Babinom Dolu. Taj dan je bio izuzetno lijep.

Još dok su ustaše palile Borje i ubijale pohvatane seljake, stanovnici Babinog Dola shvatili su opasnost koja im prijeti. Mnogi od njih su žurno iznosili iz kuća i sakrivali po kukuruzima žito i ostale namirnice, dok su drugi bježali prema obližnjem pošumljenom brdu Dubravama i tjerali stoku pred sobom.

Gotovo u svakom selu ostao je poneko od starijih ili iznemoglih, a bilo je i lakomislenih. Pojedinci prosto nisu vjerovali da ustaše ubijaju ljude bez ikakvog razloga, pa su ostajali kod kuća i sačekivali ih. U Babinom Dolu su tako postupili stariji ljudi Dušan Šumar, Pero Radman, Luka Radoš, Nikola Pandžić i Ile Radman. Prva žrtva tog nečasnog pohoda ustaša bio je Luka Radoš. Zločinci su ga zatekli pred njegovom kućom, koja se nalazila na samom kraju sela. Da ne bi stvarali buku, jedan ustaša mu je prekratio život nožem. Tako ostali ljudi koji su se nalazili u selu nisu mogli znati šta se Luki dogodilo i šta njih očekuje, iako su prethodno čuli zapomaganje i pucnjavu iz Kićelevog Brda.

Trgovac Dušan Šumar, invalid iz prvog svjetskog rata, nije smatrao potrebnim da bježi, jer je bio poznat po dobroćudnosti. On se, čak, obradovao kad je među ustašama ugledao svog doskorašnjeg prijatelja Jusufa Murtića.

Međutim, Jusuf Murtić i njegov kolega po krvoločnosti Mujo Bašić imali su zločinačke namjere. Kad su se približili domaćinu, Jusuf je povikao:

— O, Dušane, zdravo i kako si? Gdje su ti čeljad i ostali seljani Babinog Dola? Hajde, bolan, zovi da dođu svi koji žele spasti kuću, nikome ništa nećemo učiniti.

Ne sluteći nikakvo zlo, Dušan je poslao Peru Radmana da pozove sve koji su se nalazili u blizini. Prvi je došao Spiro Kovač, pa je Dušan i njega poslao da zove ostale. Sazivajući seljane, Spiro je naglašavao da su stigli Jusuf i Mujo. Ukrzo su počeli dolaziti najhrabriji među onima koji su bili skriveni u obližnjim kukuruzima. Stigla su i Dušano-

va braća Košta i Tode, potom Milan Mršić. Kad su Milana upitali ima li još ko da dode, on je rekao da su stigli svi koji su čuli poziv.

— Vodite ih u štalu! — prekinuo je Murtić mučnu situaciju.

Mala kolona uputila se prema štali Mirka Panića, koja je već bila otvorena. Uz pogrdne psovke i udarce kundacima u leđa iznenađenih ljudi, zlikovci su ih požurivali da što prije uđu u štalu.

Kad su prevareni seljaci shvatili namjeru ustaša, nisu imali mogućnosti da bilo šta izmijene. Bili su goloruki i šokirani naglim preokretom, a uz to opkoljeni koljačima naoružanim do zuba. Ipak, zaključivši da nema šta izgubiti, Milan Mršić je iznenada protčao pored ustaša i počeo bježati, ali jedan zlikovac ga je odmah hladnokrvno pogodio hicem iz puške. Milan je pao potruške i ostao da leži nepomično. Odmah zatim, dugi mitraljeski rafal presjekao je sve one koji su utjerani u štalu. Pošto su zlikovci uvukli unutra mrtvo tijelo ustrijetljenog Mršića, jedan od njih je potpalio hrpu slame u štali i odmah istrčao napolje. Plameni jezici počeli su ubrzo da ližu krov. Cijela štala postala je za tili čas velika buktinja. U njenom središtu bili su pobijeni seljaci Dušan, Košta i Tode Šumar, Milan Mršić, Špiro Kovač, Sava Rakita i Pero Radman.

Dok se kod štale Mirka Panića odvijala užasna drama, Jovo Pandžić je izišao iz gaja na drugom kraju sela i krenuo kući. Za Jovom je pošla njegova snaha Mara, noseći u naručju sina koji je imao jedva godinu dana. Jovi je prišao jedan zlikovac i odmah mu, bez ikakvog povoda, odsjekao glavu nožem.

Vidjevši taj stravični prizor, Mara se gotovo skamenila. Bio je to užas koji se teško može i saniati, zvjerstvo od kojeg se ledi i krv u žilama. Jedan od njih potjerao je Maru pred sobom. Ta mlada i jedra se-ljanka, do malo prije puna života, išla je nesigurnim koracima. Noseći u naručju svoga sinčića, nije znala kuda je tjeraju i šta se može dogoditi slijedećeg trenutka.

Na malom proplanku iznad sela istrgli su Mari sinčića iz ruku. Dok su je silovali, mališan je ležao pored nje na ledini. A kad su je, potom, izboli bajonetima, uputila mu je posljednji pogled. Vjerovatno je predosjećala da i njega očekuje strašna smrt.

To se i dogodilo. Jedan zlikovac podigao je sa zemlje uplakano dijete i bacio ga prema drugom. Maleno tijelo napravilo je blagi luk kroz vazduh, a potom se, uz jeziv vrisak, nabolo na vješto podmetnuti bajonet postavljen na pušku. Iz grudi mališana šiknula je krv, slivajući se niz pušku i ruke svirepog ubice. Ali, krvoloku to nije smetalo. Stavše, to ga je zabavljalo. Zgradio je mrtvo tjelašće i nabacio ga na bajonet drugom ustaši. Zlikovačku igru te dvojice hladnokrvno su posmatrale ostale ustaše iz njihove grupe.

Materijalni gubici bili su veliki, ali ih je narod gotovo zanemario u odnosu na ljudske žrtve i brigu o spasavanju sopstvenih života. Ljudi su se teško vraćali na spaljena ognjišta. Mnogi su odlučili da odmah stupe u borbene redove. Iako selo Babin Dol nije imalo mnogo stanovnika, dalo je dvadeset boraca. Ne računajući žrtve fašističkog terora, iz tog mesta je u borbi za slobodu poginulo šest ljudi.

Jovo Jandrić

ZBJEGOVI NA VITOROGU

Kao aktivni omladinac, bio sam u selu Popužama, koje po svom geografskom položaju gravitira Vitorogu i Đuletu. U tom pravcu otstupao je narod iz Gorice, Natpolja, Čuklića, Močioca i ostalih sela toga područja. Preda mnom se pojavio nesvakidašnji prizor: narod je bježao sa svih strana. Mnoge žene su nosile djecu u naručju ili u kolijevkama. Čak sam vidio majku koja je nosila troje djece, a nije mogla ponijeti ništa što im je potrebno za život. Neki su gonili stoku i dovinkivali se. Djeca su plakala, a njihove majke prokljinjale i nebo i zemlju. Bježao je i narod iz Ljuše, Podobzira, Babića i drugih sela. U Janju je 4. i 5. septembra 1941. nastao opšti haos. Narod je bio obuzet strahom i neizvjesnošću.

Neko je pronio glas da ne treba bježati, to jest da neprijatelj neće ubijati i paliti ako narod zatekne u selima i kućama. Najlakovjerniji, kao i većina starih i iznemoglih, odlučili su da ostanu. Nadali su se da će sačuvati domove, kako bi sa svojim porodicama imali gdje provesti surovu zimu. Gotovo istovremeno stizale su sasvim suprotne vijesti: po njima, ustaše su ubijale sve živo, pa čak i mačke.

Narod je iznosio iz kuća i skrivaо najpotrebniju imovinu. Mnogi su uspjeli skloniti žito, brašno, krompir, pasulj i ostale životne namirnice, pa čak i zakopati ih u zemlju. To su, naravno, mogli činiti samo stanovnici sela koja su bila duboko u slobodnoj teritoriji. U selima koja su bila na udaru nije se ništa moglo skloniti.

Izbjeglice iz Čuklića, Natpolja, Kneževića, Gorice, Močioca, Mujdžića i ostalih sela pričale su u Popužama da ustaše nemilosrdno ubijaju nevini narod. Neki od njih su jedva izmakli ispod ustaškog noža. Mnoge seljake su pohvatale i poklali, ne ostavljajući ni stare i iznemogle. Zločinci su žene i djecu zatvarali u kuće i spaljivali ih.

Odugovlačenje je moglo biti kobno. Svi su se na brzinu spremali i bježali prema planini Vitorogu. Nije bilo vremena ni da se umijesi i ispeče hljeb, kako bi djeca imala šta pojести u šumama Đuleta, Smiljevca, Crnog vrha i Vitoroga, na nadmorskim visinama od 1 100 do 1 900 metara, tamo gdje ponekad i ljeti zalepršaju pahuljice snijega.

Veliki broj stanovnika Janja bio je 5. septembra na obroncima pomunutih planina. Mnogi su dotjerali i stoku. Odatle se dobro vidjelo

i čulo da se naše jedinice još odupiru neprijatelju, naročito na Šolajnom sektoru. Ustaško-domobranske jedinice prodirale su sve dublje u Janj. Vatre su izbjigale na sve strane. Planula su i sela Čuklić, Babici i Podobzir. Prešavši rijeku Janj, neprijatelj se približavao posljednjim slobodnim selima opštine Strojice — Popužama i Kozilima. Prethodno je zapalio Podosoje, Maksimoviće, Đukiče, Lipovaču i druga sela u Strojicama. Najednom su planule i Popuže ...

Janj je bio obavljen dimom, pa se gotovo ništa nije vidjelo. Plamen se probijao kroz dim, dosežući visinu i do 100 metara. Kuće pokrivenе daskom lako su gorjele. Pucketanje zapaljene građe miješalo se sa pucnjavom vatre nog oružja i kuknjavom seljaka. Bio je to prizor koji je nemoguće opisati.

Pored nas je naišla Mara Jandrić (Simina), uplašena i zadihana. Po njenim riječima, ona je jedina uspjela da iznese živu glavu iz Popuža, gdje su ustaše klale sve živo.

— Vidjela sam da su mojoj kumi Milici, ženi Jove Rakite, odvalili donju vilicu i bradu, pa joj brada visi na grudima. Ona mi je davala rukom znak da bježim što prije u šumu, kako i mene ne bi zaklali — pričala je Mara.

Neprijatelji su vidjeli da narod masovno bježi prema šumama. Zato su počeli da koriste svoju artiljeriju od Ljuše i sa Grbavičkog polja, tukuci po podnožju i obroncima Vitoroga, posebno po putevima kojima se narod uglavnom povlačio.

U šumama je nastao opšti metež. Narod i stoka razbjegali su se na sve strane. Iznenadno djelstvo neprijateljske artiljerije rasturilo je mnoge porodice. Ljudi su tražili i dozivali svoje najbliže. Svako je nastojao da spaše goli život. Mnoga djeca izgubila su se u šumi. Preplašena stoka lutala je bez čobana. Razni predmeti domaćinstva bili su bačeni i ostavljeni.

Narod iz sela Popuža zanočio je 5. septembra u kolibama na Đuletskim livadama. Sudbina se te noći poigrala sa ženama Stojana Jandrića i Ilijom Sakanom: pred samu zoru, 6. septembra, porodile su se. A imale su još male djece ispod dvije godine, koju je takođe trebalo nositi. Istog dana, oko 10 časova, neprijatelj je prodro prema tim kolibama, pa je narod počeo bježati dublje u šumu. Jandrićeva i Sakanova žena ponijele su sobom i svoju novorodenčad. Međutim, kad su vidjele da je neprijatelj blizu i da neće moći spasti ostalu djecu, odlučile su da bebe ostave pokraj puta. Poslije nekoliko časova, kad se situacija malo smirila, roditelji su se vratili u nadi da će svoju djecu naći u životu. Ali bilo je kasno — bebe su već bile mrtve. Roditelji su ih na licu mjesta sahranili i nastavili da bježe sa ostalim narodom, jer su neprijateljski vojnici bili još uvijek blizu.

Slijedećeg dana nastale su nove teškoće — počela je da pada jaka kiša. Surova planina je pokazala svoje čudi. Istina, pošto u šumi nije bilo vode, kiša je u neku ruku dobro došla, jer je narod patio od žeđi. Skromne zalihe hrane takođe su brzo potrošene, pa je nastala i glad. Uz to, narod nije smio ložiti vatru, jer su neprijateljski avioni stalno nadljetali šumu. Većina porodica hranila se travom i mljekom od stoke koju je sa sobom gonila.

U tako teškim uslovima narod je u šumi ostao četiri ili pet dana. Mnogi ljudi su bili prisiljeni da se noću provlače kroz neprijateljske položaje i odlaze na svoja zgarišta, kako bi donijeli nešto hrane koju su sakrili prije no što su napustili sela.

U to vrijeme Solaja je sa grupom boraca bio u šumi iznad sela Kozila. Kad je neprijatelj stigao do toga sela, u namjeri da i njega zapali, naši borci su se sredili i udarili na zlikovce svom žestinom. U toku okršaja Pljevoi su se izmiješali s neprijateljem. Poslije borbe prsa u prsa naši borci su natjerali zločince u bjekstvo.

Vrativši se iz šume na svoja pusta ognjišta, narod je naišao na neopisive prizore. Sve je do temelja bilo spaljeno i uništeno. Na sve strane ležali su leševi nevinih ljudi, većinom staraca, koji nisu uspjeli pobjeći ispred neprijatelja.

Na primjer, zločinci su strijeljali ženu Pere Rakite — Gospavu i njeno petoro djece. Jednom djetetu metak je prošao kroz vrat, ali je ostalo u životu. Na istom mjestu strijeljana je žena Jove Krmpota. Nedaleko od tog mjesta nađena je mrtva Milica žena borca Jove Rakite. U drugom zaseoku strijeljani su Jakov i Miloš Crepulja sa svojim ženama. Svi su bili stari između 70 i 80 godina.

U zaseoku Jandrićima ostala je stara i paralizovana Sava Jandrić. Kad je primijetila da neprijatelji pale kuće, ona je na koljenima i rukama ispuzala preko praga, kako ne bi izgorjela. Ali okrutne ustaše su je i tako nemoćnu mrcvarile, potom ubile.

Iz zaselaka Jerkića i Sakana (u kući Bogdana Jerkića) zapaljeno je nekoliko porodica. Tu je izgorjelo preko dvadeset osoba većinom male djece, starijih žena i ljudi.

Takvih i još težih prizora bilo je i u drugim selima Janja i Pljeve.

Lazar Simić

ODBRANA DOLINOM PLIVE I NAŠI PROTIVNAPADI

Početak septembarske ofanzive na Janj i Pljevu 1941. zatekao je Pljevski bataljon na položajima kod Jajca. Naime, po zauzimanju Jezera 28. avgusta, naše čete su bez zadržavanja produžile nastupanje i kroz zaselak Gavriće, predveče, izašle na greben Lice i selo Gornje Mile odmah iznad Jajca, a janjske niz desnu obalu Plive preko sela Žaovina na Oštro brdo i zaselak Brišiće. Sa njima smo održavali vezu preko rijeke samo pogledom.

Naredna dva-tri dana i noći uz pomoć seljaka vršili smo prekopavanje i zarušavanje puta Jajce—Jezero—Šipovo na svakom pogodnom mjestu cijelom njegovom dužinom. Pošto nismo mogli ostvarivati neposredni dodir sa ustaničkim jedinicama koje su zauzele Mrkonjić-Grad i dijelom snaga nastupale niz Crnu rijeku prema Bočcu, to su upućivane grupe boraca da povremeno uspostavljaju vezu sa njima. Među nama se počelo razgovarati o pripremama za napad i na sam grad Jajce.

Međutim, tih dana je neprijatelj vršio opsežne pripreme za napad na naše snage, o kojem nismo mogli ništa saznati. U noći između 28. i 29. avgusta u Jajce je iz Travnika stigla jedna domobrantska pukovnija, a sutradan i njemačka motomehanizovana jedinica iz Banjaluke, koja je imala i tenkove. Trećeg septembra u 5 časova izjutra ustaško-domobranske snage su iz Jajca izvršile napad preko Pijavice, Ćusine i Kamenice na janjske čete koje su bile na desnoj obali Plive kod Kanala, Zaskoplja, na Oštrom brdu i Brišiću. Istovremeno, na naše pljevske čete su napali Nijemci preko Careva polja i južnih padina Gole planine. Pješadija je nastupala preko Griča i Vrbice prema Gornjim Milama, a tenkovi drumom uz rijeku Plivu prema Jezeru. U prvim časovima borbe uspješno smo usporavali napredovanje njegove pješadije, a tenkovi su bili zaustavljeni kod prvih prepreka koje smo postavili na drumu kod Donjih Mila. Na drugoj obali Plive janjske čete su pružale žestok otpor sa položaja zapadno od sela Kamenice i sa Oštrog brda, dok je njihovo lijevo krilo na Kanalu i kod Zaskoplja moralо napustiti prvobitne položaje, zbog jake bočne vatre neprijatelja sa lijeve obale Plive od sela Donjih Mila. Na taj način za prva četiri časa borbe u dolini Plive prak-

tično nije došlo ni do kakvih promjena na položajima i kod obostranog rasporeda snaga.

Međutim, na našem lijevom krilu daleko oko Mrkonjić-Grada situacija se razvijala nepovoljnije toga jutra. U prvom naletu neprijatelja gerilski odredi koji su branili Rogolje počeli su odstupati drumom prema Baraćima i preko planine Lisine kroz selo Šibove u pravcu Čardaka duboko u oslobođenu teritoriju. Zato je neprijateljeva motorizacija bez teškoća već oko 7 časova stigla drumom od Rogolja u Mrkonjić-Grad. Poslije kratkog zastanka u gradu, nastavila je pokret drumom prema Jezeru i oko 8 časova čelom kolone izšla na Previla. Time je bila neposredno ugrožena pozadina Pljevskog bataljona. Radi toga su naše čete, da bi izbjegle napad neprijatelja s leđa, bile prisiljene da se oko 9 časova povuku sa svojih položaja u posljednjem trenutku. Neke grupe boraca su se morale probijati kroz međuprostore u neprijateljskoj koloni u pokretu na drumu od Previla ka selu Majdanu i Jezeru. Nove položaje smo zauzeli na sjeverozapadnim padinama Sinjakova iznad Jezera i sela Majdana, odmah iznad druma Jezero—Mrkonjić-Grad.

U popodnevnim časovima toga dana neprijatelj je pojačao djelstvo svoje avijacije po položajima janjskih četa na Oštrom brdu, u Orahovici, na Rastovoj kosi, Ljetištu i visoravni Gorici. Ubrzo je uslijedio jak napad neprijateljske pješadije, pa su te naše jedinice morale napustiti položaje u blizini Plive i zaposjeti nove na samom grebenu visoravni Gorici. Ispred našeg bataljona njemački tenkovi su ušli u varošicu Jezero i produžili cestom za Šipovo, ali smo ih zaustavili kod Crvenih stijena. Istovremeno, na našem lijevom krilu neprijatelj je sa Previla preko sela Hoćuna, Majdana i Đumezlja silovito napadao naše čete na Sinjakovu. Tek predveče uveo je svoje svježe snage i uspio ovladati grebenom Sinjakovo, a kod janjskih četa — Goricom. Povlačeći se sa Gorice prema Grbavičkom polju, naši su ostavili haubicu 105 mm. Cvijo škalonja iz Mujdžića, koji je bio nišandžija na tom oruđu, tvrdi da su zatvarač skinuli i sakrili u neko granje.

Sutradan, 4. septembra, Pljevski bataljon je lijevokrilnim četama zaposjeo položaje duž Saričke kose, a na desnom krilu pored Oličkog jezera i Oličkog gaja iznad Gornjih Mujdžića. Lijevo od nas neprijateljske jedinice, nastupajući drumom Podrašnica—Mliništa, ušle su oko 17 časova u selo Baraće i Čenice. Ispred naših četa neprijateljske kolone od Jezera dolinom Plive, preko Perućice i Lubova, zauzele su Šipovo, a ona kroz Trnovo izšla na drum Sokolac—Gerzovo—Baraći kod Gerzova. Janjske čete koje su se branile na pravcu Grbavičkog polja bile su prinuđene da svoje snage povuku na istočne obronke Vitoroga i Đuletske livade. Pljevske čete su se povukle sa Saričke kose, Zanatuše i Gluvića brda na greben Pljevskih podova, gdje su bile i formirane prvih dana ustanka. Predveče su jedna ustaška bojna iz Gorice i njemačke snage iz Šipova izašle na desnu obalu rijeke Janja. Tako su neprijatelji zaposjeli gotovo cijelu našu slobodnu teritoriju i sabili ustaničke jedinice na mali prostor ispod planine Smiljeva i Vitoroga. I kod boraca i kod naroda nastupili su trenuci velike neizvjesnosti i beznađa. Niko pouzdano nije znao šta će donijeti sutrašnji dan. U toku noći između 4. i 5. septembra mnogi borci su samovoljno napuštali čete u potrazi za svojim porodicama, a potom se opet vraćali u svoje jedinice. Te noći

između janjskih i pljevskih četa nije bilo nikakve veze, a sa onima iz Dragić Podova i Podgorije nismo je imali još od samog početka ofanzive. Sa grebena Pljevskih podova cijelu noć smo posmatrali kao na dlanu plamene buktinje u kojima nestaju sve građevine na cijelom prostoru Janja, Šipova, Sokolca, Dragić Podova.

Petog septembra, oko 7 časova, neprijateljske snage prešle su s desne na lijevu obalu rijeke Janja u pravcu Pljevskih podova. Prelaz su izvršili na četiri mjesta: u Čifluku, Donjim Mujdžićima, Otokama (kod čukličkih mlinova) i Podosoju. Istovremeno su se neke njihove jedinice prebacile na lijevu obalu potoka Vaganca, prema selu Vaganu. Pravci pokreta tih kolona nedvosmisleno su upućivali na zaključak da će nas napasti preko našeg desnog krila, jer je lijevo krilo naših položaja iznad izvora Plive zbog velike strmine dosta nepodesno napadati iz pljevske kotline. Istovremeno, na našem lijevom boku sa linije Sokolac — Gerzovo — Baraći, preko Dragić Podova i Podgorije nastupale su neke druge neprijateljske jedinice ka Pljevskim podovima, ali se nije moglo pouzdano ocijeniti kako će taj manevr izvesti, iz opreznosti koju su morali imati prema pravcu Čardaka. Tako se naš bataljon našao u polukruženju, koje se sve više stezalo. Vidjevši šta se događa, Simo Šolaja i njegov zamjenik Čedo Kljajić naredili su nam da se ni po koju cijenu ne povlačimo sa Pljevskih podova. Čekali smo neprijatelja uzbudeni i uznemireni kao mornari na nasukanom brodu na jako uzburkanom moru. Sve nam je nekako izgledalo kao izgubljeno i nemoguće. Premještali smo se sa jednog mjesta na drugo — čas tamo, čas ovamo. Zbog toga je malo trebalo pa da nas neprijatelj iznenadi. Nedaleko od nas ustaše su zapalile kuću Mile i Stevana Mijatovića, a jedna njihova satnija izašla je od Ikanovaca na Giginu glavicu. Kod kuće Save Prole, zvanog Bojandića, odjeknuli su puščani hici. Začuo se i vrisak žena i vapaj djece koje su zlikovci ubijali.

Grupa u kojoj sam se toga trenutka nalazio bila je podijeljena na dva dijela. Oko trideset boraca bilo je na mjestu zvanom Kalder kućište, na krajnjem desnom krilu naših položaja, a oko sedamdeset na koti 927, sjeveroistočno od sela Kozila. Svi smo gotovo istog trenutka, s oružjem u rukama, potrcali preko Olića dolova i Kačareve livade u pravcu Gicine glavice. zajedno s nama, borcima, na juriš su pošli svi odrasli stanovnici sela Kozila-Prole i Olića. Predvodio ih je Mirko Bojanov Prole.

Neprijatelj je vatrom iz puškomitrailjeza i pušaka sa Gicine glavice uzaludno pokušavao da spriječi naš prođor. Naše lijevo krilo u trku je razbilo poveliku grupu ustaša na Strukanovom skoku i Gadžića livadi, kod mjesta zvanog čečavka, a potom se probilo na sjeverni dio Gicine glavice. Istovremeno je desno krilo, napadajući preko Babukigon dola, izvršilo silovit juriš i zauzelo južne padine Gicine glavice. Složno smo udarili na neprijatelja. Nastao je pravi lom, jer smo se izmiješali. U pojedinim trenucima nije se znalo ko koga i čime udara. Okršaj je trajao svega tridesetak minuta. Ustaše smo prinudili na povlačenje u pravcu Ramića Orahovice. Gonili smo ih u stopu i zarobili njihovu komoru — 3 konja sa 9 sanduka municije. To je bio plijen kakav smo samo poželjeti mogli. Municija nam je bila najpotrebnija. Naš

protivnapad trajao je kratko, jer smo se morali zaustaviti na ivici grebena.

Ustaše su i tu, istočno od Pljevskih podova, izvršile masovan zločin. U kući i gaju Save Bojandića, gdje se nalazio zbjeg nekoliko porodica iz Mujdžića, zlikovci su ubili i spalili preko četrdeset osoba. Sličan zločin počinili su istog dana i u kući Stevana Prole, zvanog Mješala, a kod kuće Ile Kedže, u osoju zvanom Bocevina, ubili su petnaest osoba. Ustaška milicija je pobila i zapalila porodice Stojana Zekića i Stojana Gvozdenca u njihovim kućama (Gornji Mujdžići).

Mnogi naši borci doživjeli su tada užasne trenutke, jer su pronašli strijeljane, poklane ili na drugi način ubijene svoje najbliže i najdraže. Tako je Nina Bosnić našao mrtve oca Milu i brata Krstu; Ilija Zekić — majku Stanu i svu porodicu svog strica Stojana; Todor, Dragoja, Lazo, Obrad i Gliša Gluvić oca Nikolu; Mihajlo, Rade i Nikola Marić majku Savu i snahu Jovanku; Krstan i Mićo Kedža brata Ilu; Đuro Lajić majku Petru i sestru Ristu; Marko i Cvijo Škalonja — svu bližu rodbinu. I tako redom, gotovo svi smo izgubili ponekog iz porodice. A svi smo vidjeli napola preklanu desetogodišnju kćer Stanka Bašića Unčanina, koja se polusvjesno pužući pomjerala za svojim standom ovaca. Bili su to i suviše uzbudljivi i potresni trenuci, koji ostaju duboko urezani u svijesti.

Istog dana, odmah poslije okršaja na Giginoj glavici, neprijatelj je brzo sredio svoje jedinice i ponovio napad na naše položaje. Tada su se odnekud pojavila tri aviona, koja su iz brišućeg leta mitraljirala Kozila, Debelu kosu i Rodušu. U tim rejonima bili su zbjegovi iz sela Majevca, Olića, Šobića, Gluvića i Kozila, koje je cio dan uznemiravala i artiljerijska vatra. Neki naši borci su odlazili kod svojih porodica da vide što ta se tamo zbiva, a na povratku su nam donosili kruh i poneko parče neslanog kuvanog mesa.

Povremeno je neprijatelj usmjeravao svoju artiljerijsku i minobacačku vatru i na naše položaje sjeveroistočno i sjeverno od sela Kozila. Granate i mine padale su više od 30 minuta po Giginoj glavici i koti 927, zatim dalje ivicom Pljevskih podova, po koti 913 i Gradini. Uz podršku te vatre, jake ustaško-domobranske snage kretale su se prema nama. Dok su spaljivali zaselak Kačare, Kuzmanove i Unčaninove kuće, mi smo pod zaštitom dima napustili Giginu glavicu i kotu 927 i povukli se nešto unazad kroz Grabež i selo Kozila. Jedan dio naše grupe zaustavio se jugozapadno od Kozila, na mjestu zvanom Izlazak i koti 913, a drugi dio na Ravnicama i Samogradu. Zato su neprijateljske snage, neometane stigle na Kozilske livade iz dva pravca: iz Popuža i iz Mujdžića. Gotovo istovremeno, ustaško-domobraska rulja koja je došla preko Podgore, kroz Pitome doline, prodrla je sa Lipove glave u Bukovac. Ona je spalila Guzijanove, Penine i Gluvića staje u Sujačama, šumsku kuću i Petrovića kuću u Bukovcu, u podnožju planine.

A kad su banditi počeli da pale stogove sijena u Kozilima, poslužila našeg mitraljeza „švarc-loze”, kojom je rukovodio Čedo (Spasanov) Olić, učinila je podvig od presudnog značaja. Čedo je sa svojim drugom istrcao na brežuljak zapadno od kozilskog groblja i dugim rafalima iz mitraljeza raspalio po neprijateljevim redovima. Ta vatra je zbumila neprijatelja, pa je počeo odstupati sa istočne ivice sela Kozila,

sa kote 927, Stublova i Brajinog brijege. Ćedin podvig je ohrabrio sve naše borce; izgledalo je kao da su dobili krila. Svi smo hitro iskočili iza kamenih ograda sa zapadne ivice sela Kozila i Samograda, složno jurišajući na neprijatelja. Jedna grupa boraca, koju su predvodili Todor Gluvić i Petar Pelja Prole, razbila je na Ravnicama (k. 870) kolonu ustaša koji su spalili Bukovac. Tu je oslobođila veliki broj žena, djece i staraca koje su ustaše pohvatale po okolnim šumama i u Bukovcu. Druga grupa, kojom je komandovao Simo Šolaja, jurišala je pored sela Kozila i Stublova pravo ka Giginoj glavici. Treća grupa je sa Čedom Kljajićem u protivnapadu preko zaselaka Zavlake, Izlaska, pored groblja i preko Brajinog brijege ka Olićima razbila neprijatelja i zaplijenila jedan top kalibra 65 mm na Čirkuši. Tada je poginuo naš borac Pero Trivunčić iz Majevca.

Neprijatelj je odstupio na cijelom frontu odbrane našeg bataljona prema Sarićkoj kosi i selu Donji Mujdžići, a mi smo ostali na ivici grebena Pljevskih podova, jer smo trpjeli bočnu vatru sa grebena Draganić Podova. Kasniji događaji su pokazali da je taj okršaj predstavljao dobijenu bitku za nas u septembarskoj ofanzivi.

Sutradan, 6. pa sve do 10. septembra velike grupe ljudi okupljale su se na Pljevskim podovima kao na nekom svetilištu. Iza naših položaja, koje smo zaposjeli od Popuža do ptjevske Gradine, nalazio se gotovo sav srpski živalj iz doline Plive i donjeg toka Janja. Tu su došli i stanovnici Stupne, Perućice, Bešnjeva, Lubova, Vražića i Sokolca. Žene, djecu i starce smještali smo u kuće, mljekare i kolibe, a svi muškarci sposobni za borbu dobrovoljno su stupali u naše redove. Mnogi su dobili oružje koje smo zaplijenili 5. septembra.

Akciju za preuzimanje Šipova otpočeli smo sa Pljevskih podova. U stvari, to je bio nastavak borbi od 5. septembra, jer smo bili prvi napadnuti, pa se naš protivnapad brzo pretvorio u energično gonjenje neprijatelja.

Borba je počela 10. septembra u 13 časova. Tada sam bio komandir voda -u 5. četi. Moj vod je branio Giginu glavicu i čečavku do Strukanovog skoka, na krajnjem desnom krilu bataljona. Zatvarali smo pravac od Donjih Mujdžića i održavali vezu sa janjskim četama na Popuškim brdima i kod zaseoka Kačara. Bilo je vedro i toplo vrijeme. Oko 10 časova primjetili smo da kolona sa komorom dosta natovarenih konja dolazi od Šipova u Donje Mujdžiće. Bilo nam je jasno da je to neprijateljska kolona, jer ispred nas u pravcu Šipova nije moglo biti naših snaga.

Naredio sam Iliju Šejtanu da krene sa mnom naprijed, u izviđanje. Sa raskršća seoskih puteva zapadno od Orahovice ugledali smo da sa Visočana, preko Gajeva, u pravcu Gornjih Mujdžića nastupaju neprijateljske kolone u raščlanjenom rasporedu. Požurili smo natrag, prema Kozilima, da bismo što prije obavijestili naše o dolasku neprijatelja.

Kad smo došli do Vasiljevog dola, iznenada je iz jednog šumarka iskrsla grupa neprijateljskih vojnika i gotovo nas okružila. Bila je to prethodnica neprijatelja koji je nastupao iz pravca Šipova uz desnu obalu Janja, kroz Krčevine, Pasjake i Potkamen, a u rejonu Otoka, kod Čukličkih mlinova, prešla na lijevu obalu i krenula dalje preko Boce-

vina, sjeverozapadno od Popuža (zaselak Ševari). One su imale namjeru da napadnu naše čete s leđa.

Šejtan i ja smo bili obučeni u vojnička odijela, pa su se zato neprijateljski vojnici malo zbunili, a jedan od njih je glasno upitao: „Ko je tamo — je li doli Franin vod?” Odgovorio sam mu potvrđno i dodao da požure prema jednoj vododerini desno od nas. Kad su oni potrcali u tom pravcu, Šejtan i ja skočili smo u stranu, zaledli za neko kamenje i otvorili vatru iz pušaka. U istom trenutku, kao po dogovoru, njihovu glavninu napali su u desni bok Janjska četa sa Popuških brda i moj vod sa Giginе glavice. Sa kote 927, preko livada zvanih Ćirkuše i Strukanov skok, napali su ih 2. i 3. vod naše čete, a potom i ostali. Za nepun sat žestoke borbe prinudili smo neprijatelja da se povuče niz dosta strmu i otkrivenu Petrovića kosu, gdje smo mu nanijeli znatne gubitke. Istovremeno su naša 2. i 4. četa, nastupajući preko sela Olići i Rastovače, napale neprijatelja na Gluvića brdima i Zanatuši, a 1. i 3. četa brzo su prodrije preko sela Brđana i izašle na Sarićku kosu. Sa te kose i Visočana produžili smo da gonimo neprijatelja preko Sarića i istog dana oko 17,30 časova ponovo smo uzeli Šipovo.

U Šipovu smo naišli na tragove neviđenih zločina. Na primjer, naši borci su pronašli poveliku grupu poubijanih ljudi u šupi za drva kod žandarmerijske kasarne. Tu je bilo i staraca koje su zlikovci poklali i postavili uza zid, a ispod brada im podmetnuli štapove sa ukrštenim rukama na njima, kako bi izgledalo da prirodno sjede. Ostali su ležali na zemlji, jedan preko drugog. Krv je tekla na sve strane, pušila se i širila zadah, a neki dijelovi tijela još su se trzali. Kad nam se već učinilo da tu nema nikog živog, jer su naši pozivi bili uzaludni, iznenada je između leševa skočio jedan čovjek, kao sumanut projurio kroz grupu okupljenih boraca i izgubio se u polju. Tek kasnije smo saznali da je to bio Mirko Miljević, seljak iz Vražića, koji se onesvijestio prije nego što je došao na red za klanje, a povratio se upravo kad su naši borci upali u kasarnu. U prvi mah, on nije znao šta se oko njega dešava.

Danilo Rakita

LJUŠANSKI SLUČAJ

Kad je u julu 1941. buknuo ustank na području Janja veliki broj Ljušana odazvao se pozivu i krenuo prema mjestu odakle su odjeknuli prvi hici. Do tada su pažljivo skrivali znatan broj pušaka. Na zbornom mjestu (Lukića arman) bilo je oko četrdeset pet naoružanih boraca. Svi su oni izrazili spremnost za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, koja je već bila zahvatila velik broj sela u Janju, Pljevi i oko Jajca. Tom prilikom usvojena je odluka o formiranju Ljušanske čete. Za komandira je predložen i izabran Simo Lujić, lugar iz Ljuše, a za njegovog zamjenika Svetko Obradović. Ubrzo je, međutim, dužnost komandira čete povjerena Obradoviću, jer se pokazalo da Lujić nije sposoban i odlučan.

Samo je Cvijan Popović, jedan od najbogatijih seljaka u Janju, bio protiv ustanka, ističući da još nije vrijeme za borbu.

Već prvih dana ustanka Ljušanska i Podobzirska četa izvele su zajednički nekoliko akcija na obližnja uporišta. Posebno su bile važne akcije rušenja željeznicke pruge i napadi na vozove između Donjeg Vakufa i Doganovaca, koji su izvedeni između 2. i 3. i 23. i 24. avgusta 1941. Potom je uslijedilo nekoliko akcija rušenja telefonskih stubova i kidanja telefonskih veza.

Neprijatelji su uvidjeli da imaju protiv sebe jake i dobro organizovane ustaničke snage na području Janja i Pljeve. Jedno od obavještenja koja su tih dana pristigla neprijatelju bilo je: seljak Nenad Bočić iz Torlakovca donio je puškomitrailjez partizanima. Negdje u to vrijeme, u Jajce je došla 10. hercegovačka ustaška bojna, kojom je komandovao Ivan Herenčić. On je sa svojom bojnom imao „vatreno krštenje“ na ljušanskom frontu (kako smo tada nazivali svoje položaje). Naime, prvih dana septembra 1941. dijelovi Herenčićeve bojne, uz pomoć „domaćih“ ustaških jedinica, krenuli su iz Vinca i Doganovaca prema Doganovoj kosi. Ljušanska i Podobzirska četa dočekale su ustašku vojsku, razbile je u prvom naletu i prisilile na povlačenje. Odstupajući preko Ipote i Grabante prema Vincu, zlikovci su hvatali i odvodili nevine seljake. U tom naletu odveli su prema Jajcu dvadeset i jednog čovjeka. Sve te poštene ljude pobili su u Podmilačju.

Dok smo mi ratovali, Cvijan Popović je šurovao sa ustašama i pravio planove kako će nas razoružati i predati njihovoj vlasti. On je počeo djelovati kao izdajnik onoga dana kada je svog brata Stevana poslao u Torlakovac, do komandanta ustaške milicije Augustina Mursela. Koliko se sjećam, Stevan je sišao kod Mursela deset dana prije početka septembarske ofanzive na Janj i Pljevu. Mursel je imao zadatak da Cvijana poveže sa svojim pretpostavljenim starješinama. Po svemu sudeći, Stevan je ugovorio jedan od sastanaka između Augustina i Cvijana. Njih dvojica su se uglavnom sastajali u šumi iznad Murselove kuće i na jednoj livadi niže Doganove Kose. Poznato je, takođe, da se izdajnik Popović sastajao i sa satnikom Selom. Cvijana su obično pratili Risto Rakita, Petar Lukić i Branko Radoš. Razgovori između Popovića i Sela obavljeni su u četiri oka (pratnja je ostajala po strani).

Nikad se nije saznao o čemu su se njih dvojica dogovarali, ali se ipak po Cvijanovim postupcima moglo zaključiti šta su namislili. On je poslije jednog sastanka obavio niz pojedinačnih razgovora s borcima Ljušanske čete. Tumačio im je svoje poglede na razvoj ustanka, otupljivao oštricu borbe protiv okupatora i njegovih pomagača, govorio o snazi okupatora. Sve u svemu, unosio je paniku i demoralisao borce. Tih se dana nije pouzdano znalo da Cvijan Popović održava tajne sastanke sa ustaškim funkcionerima, ali je bilo očigledno da njegovi stavovi i postupci idu u prilog neprijatelju. On je već tada omalovažavao ustanak, govoreći da smo mi slabi i slično, da Ljušansku i Podobzirsku četu treba rasformirati i predati se ustaškoj vlasti. Seljacima iz Ljuše govorio je protiv Podobzirske čete, ističući da se u njoj nalaze samo „babičke šuge” koje nemaju šta da jedu, pa otimaju njihovu stoku i žito. Za to je saznao jedan od vođa ustanka u Janju, naš susjed Dušan Rakita, zvani Plina. On je poručio Cvijanu da će, ako pokuša da Ljušansku četu predla neprijatelju, biti izведен pred vojni sud i strijeljan. Čuvši to, Cvijan je požurio među borce u namjeri da im održi govor prije nego što Dušan dode.

Cvijan je u svom istupanju napadao Dušana, nastojeći da onemoći njegov uticaj na borce Ljušanske čete. Govorio je, na primjer, da Plina (Dušan Rakita) pokušava da ih omete u namjeri da se predaju, i da mu se treba u tome suprotstaviti. Treba takođe zadržati dio oružja, da bi se njime mogla braniti marva od „babičkih šuga”.

Poslije tog sastanka, Cvijan je još intenzivnije saradivao s ustašama. Stalno je brinuo kako će izvršiti obećanje dato ustaškim starješinama: da će ugušiti ustanak u Janju. Veliki župan Plive i Rame, Bahrija Kadić, obećao mu je milion kuna ako razbije ustanak u Janju i Pljevi.

Kad je počela septembarska ofanziva na Janj i Pljevu, Cvijan je zaigrao „na sve ili ništa”. Poručio je Ljušanima da se odmah predaju ustaškim vlastima u Torlakovcu. Mnogi seljaci i izvjestan broj boraca krenuli su da se predaju. Među njima su bili: Dušan i Mirko Pisarić, Ostoja i Svetko Tulać i Špiro Radman (iz Vodovoda); Đuro (Savin), Đuro (Ilijin), Perica, Jovo, Trivun i Pero Obradović (iz Obradovića Dola); Pero, Špiro, Simo, Marko, Mirko, Svetko, Jovo i Mitar Popović (iz Popovića Dola); Cvijan, Perica, Momčilo, Milan, Dušan — zvani Bego, Savo, Tomica i Svetko Lukić (iz Lukića Dola); Ostoja, Sava i Mile Že-

čević (iz Zečevića Dola). Oni su formirali kolonu koja je krenula prema Torlakovcu. Bili su tu i Tode, Ile, Miloš i Riste Rakita, Jovo Radoš, Riste Simotić, Stanko Gavrić, Risto i Jovo Jovetić, Simo Kodić i Niko i Mile Boloban. Cvijan je uspio da iz Doganove Kose nagovori na predaju Spiru Glamočaka i Mirka Rakitu. Pošto je u našoj četi bio i izvjestan broj boraca iz Rasavaca, Cvijan je i njih ubijedio da se predaju. Bili su to Mladinko, Mile i Rade Vasić, Sava i Mladinko Ćulum i Žekanović Andelko.

Ustaški satnik Šel došao je u to vrijeme sa svojom vojskom u Ljušu i počeo da pali i pljačka po selu. Ustaše su opljačkale i stoku koju mještani nisu uspjeli skloniti. Otjerano je oko 700 grla sitne stoke i 70 goveda.

Dok su se seljaci i bivši borci polako spuštali niz Jazmak, prema Torlakovcu, ostavljali su za sobom spaljeno i opljačkano selo, a u njemu mnogo sitne i nezbrinute djece, žene koje su civilje za muževima i domovima. Bio je to, možda, najteži dan za selo Ljušu od njegovog nastanka. Činilo se da bi proplakalo i lišće sa grana, a kamoli biće koje ima dušu i srce.

Seljaci su za nepun sat stigli u Torlakovac. Na cesti ih je sačekala i blokirala grupa ustaša, a zatim im je vođa grupe naredio da krenu prema Donjem Vakufu. Najstariji u koloni, Pero Lujdć — nešto zbog starosti, nešto zbog iscrpenosti — počeo je izostajati. Zlikovci su ga najprije samo požurivali, zatim ga počeli gurati kundacima i konačno mu ispalili metak u čelo. Jadni starac ostao je pokraj puta nesahranjen.

Čim su stigli u Donji Vakuf, postrojili su ih na raskrsnici pored džamije. Pred stroj je istupio ustaški zastavnik Vinko Jerinović, u pratinji Vinka Barabana. Počeo je da ispituje došljake o ustanku i ustanicima u Janju. Posebno se raspitivao o onima koji su napali voz, koji su se usudili da krenu protiv vojske Ante Pavelića. Dok su ga ljudi samo nijemo gledali, Jerinović je pozvao Jozu Čavara i Edu Groma, željezničare, koji su bili u vozu kad je napadnut. Trebalо je da prepoznaju napadače.

Čavar je polako išao pored stroja i pažljivo gledao. Kažiprstom desne ruke hladnokrvno je pokazivao: Dušana Pisarića, Milana, Momčila i Dušana Lukića, Simu i Spiru Popovića, Milana, Mladinka, Radu i Andelka Vasića, Mladinka Ćuluma, Ristu Jovetića i Ristu Simotića.

Sve pokazane su odmah povezali i sproveli u travnički zatvor, gdje im je ustaški sud izrekao smrtnu kaznu. Istovremeno su jedanestoricu osudili na po 5 godina robije i otjerali u ustaški logor u Gospiću, gdje su samo trojica preživjela rat i dočekala slobodu. Ostale seljake takođe su sproveli u Travnik. Neke od njih, iako su učestvovali u ustanku, oglasili su zavedenjem.

Dok je željezničar Čavar pokazivao ljude koji su učestvovali u akciji i nosili oružje, njegov kolega Edo Grom izveo je iz stroja Spiru Popovića i zahtijevao od njega da potvrdi ono što je Jozo rekao. U stvari, tražio je da potvrdi da su ljudi koje je Čavar izdvojio bili najaktivniji u akciji, obećavši mu da će ga pustiti kući. Spiro je potvrdio, ali mu to nije ništa pomoglo. Sproveli su ga u Travnik, zajedno sa ostalima.

Travnički rodoljubi obavijestili su odmah rukovodstvo NOP-a da je trinaest naših drugova ubijeno u Smrekama iznad Travnika. Uspjeli su saznati i imena ustaša koji su učestvovali u likvidaciji tih ljudi. Bili su to Mirko Zec — logornik, Ante Rajić, Fabian Mišković i Krešo Šimunac. U izvještaju je takođe stajalo da su ih udarali maljevima, tmokopima i čekićima. To je bilo izuzetno svirepo mučenje. Na gubiliste je poveden i travnički ljekar Sulejman Hafizadić Beg, da bi konstatovao smrt osuđenih. Beg je, zbog velikog uzbuđenja, nakon povratka u grad dobio srčani udar od kojeg je i umro.

Ostali Ljušani su poslije izvjesnog vremena pušteni kućama. Putem su ih susretale žene i raspitivale se ko je poginuo. Tužno je bilo gledati seljanke u trenutku kad su saznale da su im muževi ubijeni. Djeca su plakala za očevima, žene za muževima. Razlijegali su se tužni vapaji rasplakanih udovica i tridesetoro njihove djece. Uz njih su plakali i ostali seljani. Malo je bilo onih koji nisu pustili suzu i prokleli izdajnika Cvijana Popovića, koji je poštene ljudi predao ustašama. Narod je bio željan osvete. Stoga su se mnogi ponovo latili oružja i krenuli u borbu.

Zbog svog razbijjačkog djelovanja, Cvijan Popović je u novembru 1941. bio pritvoren po naređenju štaba 3. krajiškog odreda, ali je poslije nekoliko dana pušten na slobodu zbog nedostatka dokaza o njegovoj vezi sa ustašama. Međutim, on je poslije toga još intenzivnije saradivao sa kvislinzima okupatora, a ubrzo i pobegao k njima. Pretvodno je (u maju 1942. godine) ponovo bio uhapšen, ali je uspio pobjeći iz partizanskog zatvora. Poslije oslobođenja zemlje stigla ga je zaslužena kazna. Uhvaćen je, osuđen na smrt i strelnjan.

Marinko Lajić

KAKO SAM PREŽIVJEO ZVJERSTVA USTAŠA U MUJDŽIĆIMA

Bila je nedjelja, 22. ili 23. jul 1941. Kad sam dotjerao naša dva goveđa sa popaska, majka sjede ispred kuće, pod šljivu, uze mene i mog mlađeg brata Žarka preda se, nasloni nam glave na krilo i poče nas milovati. Otac je u kući, na ognjištu, kuvao puru. Najednom majka povika:

— Eno ustaša!

Čuvši to, otac zaključi:

— Bogami, idu po mene!

Primjetismo da dvojica ustaša, s noževima na puškama, žure putem preko Krčevine, udaljeni svega nekoliko desetina metara od naše kuće. S njima su išla dva seljaka. Kad pridoše bliže, prepoznasmo našeg rođaka Lazara i nekog Nedžiba. Ne znam da li se taj preživao Maglić ili Malkoč, ali smo ga svi potajno zvali Drhto. Bio je degenerik; ruke su mu se tresle kao jasikov list. No iako takav, pristupio je ustašama. Imao je i pištolj.

Ustaše pridoše našoj kući i zatekoše oca kod ognjišta.

— U ime Nezavisne Države Hrvatske, ruke uvis! — povika mu Mujo Bašić.

— Gospodine, ja sam goloruk čovjek, ne dajem otpor i poštujem vlast, pa zašto da dižem ruke?! — odvrati otac.

Ustaša ponovi istu rečenicu, držeći pušku „na gotov“. Otac ustaše sa tronošca i pokori se nasilniku. Svezaše mu ruke lancima, a potom se ustaša Bašić obrati majci:

— Ženo, koga ti imaš?

— Imam četvoro djece i peto pod srcem, gospodine. Nemojte mi goniti čovjeka. Šta će ja s ovolikom djecom bez muža, pred porodajem.

— Imaš oca i braću, oni će ti pomoći! — reče Mujo i naredi da mene pošalju po djeda Gaju.

Otrčah do djedove kuće i rekoh o čemu je riječ. Djed odmah krenu sa mnom. Požurisimo putićem preko njiva. Kad uđosmo u našu kuću, ustaša Bašić okrenu se djedu i drsko ga upita:

— Gajo, imaš li žita za ovu djecu?

— Nemam, gospodine, otkud bih imao! — reče djed. — Nemojte vi njima oca goniti, pa će im on nabaviti žita!

- Ne pitam te za to, nego obezbijedi djeci žito!
- Nemam, gospodine, kod mene je dvanaestoro čeljadi!
- Sutra otidi i užanji kod Glišića! — prodera se ustaša.
- Gospodine, ne da Ilčin Glišić svoga žita!

— Kad ti kažem, otidi! Ako ti ne bude dao, ja ču mu ga pokositi!

Daće i ono iz hambara! Reci mu da je naredio Mujo Bašić!

Djed učuta, očigledno nezadovoljan. Majka plačući pruži svezanim mužu hlače od „štruksa” i opanke „švabake”, malo potkovane na petama. Otac poče da se spremi, ne dozvoljavajući majci da mu pomogne obuti opanke. Nekako ih zaveza, podižući naizmjenično noge na prag visok oko pola metra. Pri tome je koljena provlačio između svezanih ruku.

— Gospodine, nemam hljeba da mu stavim u torbu! — požali se majka.

— Ne treba njemu ništa! Sve čemo mu mi dati! — odgovori ustaša podrugljivo i viknu mom ocu da krene.

— Zbogom, Mileva! Zbogom, djeco! — reče otac uzbudeno, a potom se na brzinu sagnu i poljubi četvorogodišnjeg sina Žarka.

Pratili smo pogledom oca i njegove progonoice, sve dok nisu zamakli u gaj. Otac je išao naprijed, za njim ustaša Bašić, zatim onaj drugi (omanjeg rasta i mlađi od Muje), pa Nedžib i Lazar. Djed Gajo je ostao malo kod nas, nešto porazgovarao s majkom, svojom kćeri, a onda pošao kući u Osoje.

Kasnije smo čuli da su ustaše otjerale Cvijana Bužanina, Gojka i Stojana Gvozdenca i mnoge druge seljake. Nijedan od njih nije se vratio kući.

Pet-šest dana poslije očevog odlaska, djed Gajo je pokosio priželen ječam na Dočiću i sutradan, u ponedjeljak, otpočeo vršidbu. Oko 17 časova začusmo puščane hice iz Kozila. Malo dalje, prema Balaćevoj gradini, oglasi se i mitraljez kratkim rafalom. Nakon pola sata, nedaleko od nas naiđoše dva mladića između 20 i 25 godina, naoružana karabinima. Jedan u ljetnjoj vojničkoj uniformi, a drugi u civilnom odijelu.

— Zdravo, Gajo! — povika onaj u uniformi. — Sta ono gore pucketata?

— Zdravo, djeco! Ja ne znam ko je gore — uzvrati djed.

— Idemo mi da vidimo ko je — reče mladić.

Odoše žurno i zamakoše prema kući Dušana Bosnića. Djed i majka zaključiše da bi mladić u uniformi mogao biti sin Ćibe Maglića, vlasnika male trgovine na obali potoka, koji teče prema rijeci Janju ispod mosta između Donjih i Gornjih Mujdžića.

Dok su djed i majka kupili slabo previjani ječam u vreće, isti mladići vratiše se putem od Knežića kuća i gromko zapjevaše: „Boj se bije, bije, bije; crveni se barjāk vije, za slobodu naroda — radnoga ..

Djed se začudi:

— Otkud oni da pjevaju tu pjesmu!?

Sutradan oko osam časova začusmo nekoliko puščanih hitaca iz pravca Kozila, od Ljubića gaja, a zatim i od Kedžinih i Crepuljinih kuća. Neko im je „odgovarao” sa Maglića glavice i od Medilovića kuće.

Toga dana su mnogi Muslimani, noseći najnužnije stvari, pobjegli prema Šipovu. Koliko se sjećam, tada je u Gornjim Mujdžićima živjelo najmanje trideset muslimanskih porodica.

Ustaničke jedinice iz Janja i Pljeve bile su na položajima. Pljevci su tih dana zaposjeli pogodna mjesta od Popuža do Oličkog jezera i Đulbića gaja (iznad čosića). Nešto domobrana i ustaša nalazilo se u Šipovu, a većina na Saričkoj kosi i Borovici. Mi smo još uvijek bili kod kuće, iako su preko nas povremeno fijukali mitraljeski rafali sa Saričke kose. Smatrali smo da ćemo, ako zatreba, lako pobjeći u šumu.

Jednog jutra, početkom avgusta, otpoče intenzivnija pucnjava na Saričkoj kosi, a potom sve bliže i bliže. Potjeramo goveda i pobjegosmo prema Osojama, babi i djedu. Dok smo žurili uz potok, majka je jedva ponekad uspijevala ponijeti najmladeg sina Georgija. Opanke smo imali samo majka i ja. Ostala djeca morala su se zadovoljiti vunenim čarapama, koje su se brzo pocijepale na pjeskovitom tlu.

Pucnjava je odjekivala sve bliže. Napadači ubrzo stigoše nasred sela i mitraljez zaštektu iz Lončarevog gaja, seoske utrine na uzvišici. Zrna su katkad zujala i pored nas, ali se niko nije sklanjao. Naš komšija Đuro Gvozdenac, visok mladić, ostao je sam pored svoje kuće. Iz puške je često pripuckivao prema ustašama koje su mu se sve više približavale i palile seoske domove. Zapalili su i novu kuću moga djeda Gaje. Đuro je bio uporan u namjeri da omete palikuće, ali mu je trud bio uzaludan. Planulo je i nekoliko kuća Lujića, a u jednoj se vatru ugasila čim su banditi odmakli. Očigledno su je u žurbi slabo potpalili.

Goneći svoja goveda što dalje u šumu, naidoh povrh niske šikare zvane Kreš, koja dopire do ograda i livada na Džiginoj glavici, a potom stigoh do ledine „Bacaljke“. Na njoj su se čobani često okupljali radi bacanja kamena s ramena i klisanja, pa je po tome i dobila ime. Odatle sam video da gori i Bušanova kuća u Orahovici, sazidana od kamena prije samo 3—4 godine. Grupa ustaša žurila je prema kući porodice Lončar, iz koje su, srećom, svi blagovremeno pobjegli. Kad banditi stigoše do vratnice dvorišta, iz obližnje vododerine začuh odlučan glas: „E, nećete to zapaliti, banditi!“ Gotovo istovremeno, sa tog mesta odjeknu pucanj i jedan palikuća pade na zemlju. Pritrčaše mu dvojica i odvukoše ga u zaklon, a i ostali pobjegoše od kuće. Meni nepoznati borac ispali još dva-tri metka prema njima, a onda nastade tišina. Bilo je očigledno da su ustaše odstupile.

To je bila prva paljevina u Mujdžićima. Grupa izroda upala je u nezaštićeno selo i zapalila 17 kuća. Poslije nekoliko dana planule su i obližnje kuće ustaških porodica. Nastradali seljaci vraćali su „milo za drago“, što je, na žalost, bio znak da nastaje uzajamno uništavanje imovine i dalje pogoršavanje međususjedskih odnosa.

Poslije povlačenja ustaša, susreo sam veliki broj čobana, seljaka u zbjegovima i boraca-ustanika. Svi su komentarisali tek protekle događaje i nagadali šta bi moglo uslijediti. Iako nisam bio siguran da se zločinci neće povratiti, odlučio sam da podem kući. Uz put naidoh kraj kuhinje jedne ustaničke jedinice, u Gornjim Mujdžićima, gdje se povećala grupa mladića nadmetala u bacanju kamena s ramena. Na ledini su razapeli volovsku kožu da se malo osuši, kako bi od nje mogli praviti opanke.

— Dobro jutro! — javih im se poluglasno.

Jedan od njih mi uzvrati pozdrav i odmah pođe prema meni. Bio je gologlav, u janjskoj narodnoj nošnji. Zapazih na njemu čojane hlače, „rajhthozne“, duboke cipele i vunene čarape, „zagariju“ i košulju širokih rukava, bijelu kao snijeg.

— Čiji si ti, dječko? — upita me taj momak, lijep kao djevojka.

— Mile Lujića — odgovorih mu.

— A gdje ti je otac?

— Otjerale ga ustaše prije sedam-osam dana — odvratih tiho i tužno.

— Da nije negdje ostavio pušku, pištolj ili kakvo drugo oružje?

— priupita me sagovornik.

— Znam da je imao samo nekakvu vojničku sablju ...

— Hajde, donesi je! — reče mi simpatični mladić.

Koliko se sjećam, to je bilo 22. ili 23. avgusta. Stigavši u nezaključanu i praznu kuću, odmah sam pretražio tavan, ali očeve sablje nije bilo. Ipak, vratio sam se u Gornje Mjudžiće da to javim novom poznaniku, ali ga tamo nisam zatekao.

Uoči Velike gospojine, 27. avgusta, u našu kuću dodoše Pero i Petkuša. Pošto smo nešto večerali, odnekud izbi njihov sin Đuro, prava momčina, uvijek veseo i nasmijan.

— Otkud ti, sine, u ova doba? — upita ga Petkuša.

— Navratih da vidim jeste li živi. Valja sutra rano napasti na Sarićku kosu i oduzeti Šipovo! — objasni on.

Svi smo legli jedno pored drugog, na slamu prostrtu u sobi. Na jednom se začu eksplozija bombe na Sarićkoj kosi, a potom druga, treća, četvrta ... Odjeknuše i povici „Ural“, puščani pucnji i mitraljesci rafali. Iako bez oružja, Đuro se brzo spremi i zamače u noćnu tminu. Borba se sve više rasplamsavala i potrajala je nekoliko dana. Naši su zauzeli Šipovo i Jezero.

Ubrzo je ustašama i domobranima pristigla u pomoć njemačka motorizovana jedinica iz Banjaluke. Udrženim snagama su nasrnuli na Janj i Pljevu sa svih strana, naročito od Jajca i Donjeg Vakufa. Nijemci su stigli u Mjudžiće i uspjeli da iz školske zgrade oslobođe oko pedeset domobrana zarobljenih na Borovici prilikom borbe za Šipovo. Istovremeno su ustaško-domobranske snage nastupale prema Grbavičkom polju od Jezera i Bravnica. Naše jedinice bile su prisiljene da se povuku iz Gorice i drugih uporišta.

Predveče je njemačka patrola iznenadila u selu mog djeda Gaju, Maksima i Ostoju Bosnića. Dok su brali šljive, da bi ih odmijeli porodicama skrivenim u šumi, faštisti su uperili oružje u njih i odmah počeli prijetiti svima koji ne budu pokorni. Izjavili su, pored ostalog, da će sutradan zapaliti sve kuće u kojima ne nađu porodice. Djed je svojevremeno bio austrougarski vojnik oko četiri godine, pa je znao njemačkih riječi koliko mu je bilo potrebno da shvati šta došljaci namjejavaju.

Odmah su uhapsili Maksima i Ostoju, a djedu Gaji naredili da svoju čeljad odmah vrati u selo. Došavši uveče u Osoje, djed je upozorio prisutne seljane da će Nijemci otjerati sve muškarce sposobne za vojsku i preporučio da se oni i dalje skrivaju. Međutim, bio je uvjeren

da za starce, žene i djecu nema opasnosti. Zato je babi rekao da sa šestogodišnjim unukom Čedom što prije goni stoku staroj kući, koja nije izgorjela prilikom nedavne paljevine, a potom je moju majku nagovorio da se i mi vratimo svojoj kući.

Krenuli smo u rasvit zore, noseći nešto stvari i vukući najmlađu djecu za ruke. Pod bremenom tek rođenog djeteta majka se teško krečala. Čim smo stigli kući, odnekud se pojavi dobra baba Petkuša, a gotovo istovremeno zaštekta mitraljez sa naše Krčevine.

— Bježimo u podrum! — povika majka.

Goveda svezasmo, a dječicu strpasmo u jasle. Kroz kidaonicu za dubre i odškrinuta vrata vidjeli smo da nekakvi vojnici prolaze uz potok i baštu, svega tridesetak metara od naše kuće. Bilo je očigledno da nastupaju prema položajima Šolajinih boraca koji su štitili Kozila i bolnicu. Mitraljez iz Krčevine nije prestajao da štekće, a sve češće su se oglašavale i puške.

Poslije sat-dva, neprijateljski vojnici vrtiše se bježeći u neredu niz potok, ali ubrzo ponovo odoše naviše, istim pravcem. Tako tri puta — odstupanje, kratak predah i sređivanje redova, pa novi nasrtaj na Šolajin bataljon. Povremeno smo čuli žestoku borbu. Zajedno sa puščanom i mitraljeskom vatrom odjekivale su eksplozije ručnih bombi.

Nešto prije mraka nastala borbeno zatišje. Ućuta i mitraljez koji je djelstvovao iz Krčevine. Izadosmo iz podruma i najedosmo se nedozrelih šljiva. Baba Petkuša pozurila da traži svoju kćer Ristu i unuke Petru i Stoju. Majka ode prema Osojama, željeći da se s babom (svojom majkom) dogovori kuda da bježimo. Ne prođe ni 15 minuta, kad začuh prijeteći povik:

— Ej, nećeš uteći!

Neko ispalil dvije rakete — prvo crvenu, pa zelenu. Na Krčevini se pojavi desetak neprijateljskih vojnika. Žurili su prema našoj kući. S druge strane dotrča majka i viknu:

— Djeco, bježite babi!

Ona zgrabi svoje novorođenče, sinčića koji još nije imao ni imena. Ali nismo uspjeli umaći banditima. Jedni upadoše u kuću na velika vrata (iz dvorišta), a drugi na mala (iz baštne, sa sjeverozapada). Na Krčevini je ostao njihov puškomitraljezac, vjerovatno da bi što bolje „kontrolisao“ našu kuću i teren oko nje. Pokušavajući da se sakrijem ispod šljiva, kako bih kasnije pobjegao do žbuna obraslog lozom, iz kuće zaučuh vrisku moje majke; gotovo istovremeno puškomitraljezac povika:

— Eno, jedan pobježe niz potok ...

Odmah shvatih da se to odnosi na mene, jer zrna počeše da riju zemlju oko mojih nogu. Nekoliko trenutaka kasnije, iza leđa me iznenadi strogi glas:

— Mali, dodji gore! Gdje ti je babo?!

— Otjerale su ga ustaše još prije svetog Ilike — odgovorih brzo i okrenuh se prema tom došljaku, našem poznaniku odranije.

— Hajde u kuću, nećemo ti ništa!

— Nemojte mi dirati majku — zamolih uplašenim glasom dobro poznatog čovjeka sa „troftaljnim“ civilnim kaputom, šubarom na glavi i puškom u ruci.

Pogled mi se ote za šestogodišnjom sestrom Zorkom (najčešće smo je zvali Zoja) i četvorogodišnjim bratom Žarkom. Saplitali su se o glavice kupusa i žurili prema djedovoju kući, pošto su prethodno, čuvši majčino upozorenje da bježimo, nekako pomjerili jedan proštar na ogradi.

Dok sam razgovarao sa jednim od ustaša i slušao majčino zapomaganje iz kuće, prema meni pojuri drugi ustaša. Bio je crn, visok, sa šljemom na glavi. Ispod te željezne kape virio je fes nabijen do usiju, a na njegovojoj prednjoj strani nalazilo se veliko „U“. Zgrabio me je iza vrata i gurnuo preda se, a onda počeo da me nemilosrdno udara nogom. Najednom sam osjetio užasan bol u lijevom kuku i naglo posmuo. Pao sam na zemlju kao pokošen.

— Hajde brže, šta si se prep'o — vrismuo je zlikovac.

Nisam mogao da se dignem, noge su mi otkazale poslušnost. Ali ustaša je bio uporan. Zgrabio me je za oskudnu odjeću i uvukao preko kućnog praga, postupajući sa mnom kao vuk sa jagnjetom. Nedaleko odatle, naslonjen na trešnju pored sijena, stajao je drugi ustaša. On je, kao da se ništa ne dešava, gledao na suprotnu stranu. Vjerovatno je bio u ulozi stražara-osmatrača.

Čim su me ubacili u kuću, ugledao sam stravičan prizor. Dva zlikovca, koje sam, takođe, poznavao odranije, obračunavala su se bajonetom sa mojom nemoćnom majkom. Jedan joj je divljački zabadao bodež po tijelu, a drugi joj, za svaki slučaj, držao ruke. Majka je uz grudi stezala svog najmlađeg sinčića, rođenog tek prije 12 dana, a njen brižni i očajnički pogled lutao je čas prema dvogodišnjem sinu Georgiju, čas prema meni. Malecki je stajao iza ustaše koji je mene dotjerao i u ručicama držao okomušan klas kukuruza. Ubrala mu ga je sestra Zoja neposredno prije dolaska zlikovaca.

Majka je užasno jaukala, zapomagala i molila zlikovca:

— Nemoj, mili brate, šta smo ti mi krivi!?

No to je bilo uzaludno. Najednom je pala u lokvu vlastite krvi i ispustila dijete iz naručja.

Potom se isti koljač ustremio na mene. Dok mi se primicao s kravim nožem u ruci, pokušao sam da ga nekako odvratim riječima poput onih koje mu je malo prije uputila moja majka. Medutim, on za to nije hajao, već mi je prijeteći rekao:

— Hoću tvoj korin umesti sav! Juče si pucao na mene!

Ne znam kako mu je uopšte palo na pamet da sam ja, slabašni desetogodišnjak, pucao na njega. Zlikovac me zgrabio lijevom rukom za glavu i povio mi mršava leđašca, a desnom podigao bajonet, zario mi ga u lijevu pleću i potegao nado¹ je. Potom je uslijedio snažan udarac ispod lijevog pazuha, tako da je bodež izbio na suprotnu stranu, pa onda tri-četiri iza vrata i jedan u grudni koš podno desnih rebara. Niz moje unakaženo tijelo slivali su se mlazevi tople krvi. Osjećao sam da mi organizam naglo malaksava i da gubim svijest.

Kad je koljač zaključio da mi je zadao smrtonosne rane, odgurnuo me je od sebe i udario bajonetom po glavi. Padajući na zemlju, uz osjećanje da mi je glava pukla, u ušima sam začuo zvuk koji me je podsjetio na snažan udarac mašama po saču. Poslije izvjesnog vremena, došao sam sebi. Oči su mi bile u krvi, a lijeva noga (poremećena u ku-

ku udarcima ustaše koji me utjerao u kuću) vrtjela se kao prebijen zmijski rep, gotovo istim ritmom.

Iako nemoćan, jedva živ, čuo sam da se ustaše dogovaraju kako će zapaliti kuću i nas u njoj. Jedni su donijeli malo sijena, drugi daske sakupljene oko kuće, a jedan je bacao sve to iznad moje glave, na mali tavan, gdje se nalazila ljesa od jasenovog pruća koja je služila za sušenje nedozrelog kukuruza. Najednom sijeno planu i kuća poče da se puni dimom. Palikuće žurno izdoše napolje. Jedan od njih zgrabi malog Georgija (Doku) i baci ga prema ognjištu, sa pet-šest metara. Moj dvogodišnji brat udari ledima o tronožac i vrissnu od bola.

Zločinci zatvorile oboja vrata, zapriječile ih spolja motkama i odoše od naše kuće uvjereni da su potpuno završili svoj „posao”. Vatra se brzo rasplamsavala, uza sve jače pucketanje dasaka, pa je unutrašnjost kuće bila dobro osvijetljena. Ležeći nepomično u krvi, okom koje sam mogao otvoriti potražih majku i braću. Mališani su plakali, bolje rečeno vrištali, ali majka se nije javljala. Georgije je stajao iznad nje, držeći još uvijek kukuruz-pečenjak u ručicama. Plakao je i molečivo vikao: „Mama, peci kuku.” Nije znao ni da izgovori riječ „kukuruz”, ali ga je glad natjerala da instinktivno reaguje i zatrazi pomoć.

Napolju je vladala grobna noćna tišina. Zaključio sam da oko kuće nema nikoga. Vatra na malom tavanu, odmah iznad mene, rasplamsavala se sve jače. Žiške su mi padale pored nosa i gasile se u lokvicama moje krvi. Bezuspješno sam pokušavao da se pomaknem bar malo. Jedino mi se lijeva noga, poremećena u kuku, „samovoljno” pomicala gore-dolje. Plamen je obasjavao majku. Vidio sam da leži na desnoj ruci, licem okrenuta zemlji. Pozvao sam je tiho, želeći da saznam je li živa. Na moju veliku radost, javila se poluglasno:

— Šuti, vratice se da nas pokolju ako čuju da smo živi!

Majka se nekako pridigla, povukla me za nogu i pomjerila ispod vatre. Potom je uspjela da mašama obori na zemlju zapaljene daske i gotovo izgorjelu ljesu, koja je, potpuno suva i čađava, bila kao poručena za požar. Tako je sprječila da vatra zahvati krovnu konstrukciju, izuzev jedne grede. Ona je, srećom, gorjela vrlo sporo, bez plamena. Istovremeno su dogorjevale daske oborene zajedno sa ljesom.

Nešto kasnije, majka je nekako uspjela da me izvuče napolje. Položila me je uza sam ugao kuće, pored ograda koja se nalazila iznad kupusa. Ležeći tu na ledima, bez ikakvog prostirača ili pokrivača, ubrzo sam začuo nekakve zvuke i glasove, a nekoliko trenutaka kasnije ugledao siluete ljudi i konja. Bila je to neprijateljska kolona, koja je nekud žurila puteljkom ispred naše kuće. Naišavši pored izvora, nedaleko od ulaznih vrata, neki vojnici su punili čuturice vodom. Čuturice su zvečale u dodiru sa kamenom pored izvora, oko kojeg se brzo sjatila velika grupa došljaka. Međutim, vjerovatno je starješina te jedinice naredio strogim glasom da niko više ne uzima vodu. Kolona je nastavila pokret i brzo se izgubila u noćnoj tmini. Samo je po obližnjem kukuruzu skakao i rzao jedan otrgnuti konj, uz oštar zveket njegovog tovara i pribora. Možda se na metalnom samaru nalazilo nekakvo oružje, možda sanduci sa municijom ... Negdje u daljini oglašavali su se pucnji i jedva čujni povici ljudi, ali sasvim rijetko.

Niko iz pomenute kolone nije ni pokušao da uđe u našu kuću. Kad smo ponovo ostali sami, primijetih da majka, jedva hodajući, izvodi Georgija iz kuće. Pozvah je i rekoh joj:

— Pogledaj da li su mi crijeva vani! Hladno mi je po stomaku!

Majka mi pridiše noseći očev kaput od grubog sukna, opipa mi trbuš i reče da na njemu nema ničeg. Onda me pokri kaputom, vrati se Georgiju, obori slamaricu koja je bila prislonjena uz ogradu pored kuće i njih dvoje legoše zajedno. Moj najmlađi brat ostao je u kući. Majka nije imala snage da ode po njega.

Uzaludno sam pokušavao da podignem nogu ili glavu. Ležeći kao prikovan za zemlju, osjećao sam užasne bolove. Ali, kad god sam jačnuo, majka me je upozorila:

— Suti, sad će se ustaše vratiti i poklati nas!

Bio sam više u bunilu nego pri svijesti. Najednom, kao kroza san, začuh glas djeda Gaje:

— Bona, Mileva, jesli živa?! — obrati se on mojoj majci.

— Jesam, Gajo (tako ga je zvala, a ne „oče“ ili „tata“), ali znaj da si ovo uradio ti od mene i moje djece, a ne ustaše.

Stvarno, djed nas je nagovorio da se vratimo kući. Možda bismo negdje, duboko u šumi, izbjegli susret s razjarenim ustašama, kao što je to mnogim seljanima uspjelo.

Nešto kasnije čuo sam da jed gasi vatru na tavanu naše kuće, iz koje je istovremeno odjekivao nesnošljiv plač mog najmlađeg brata. Potom sam dugo bio u bunilu, „budeći“ se samo povremeno. Nisam znao šta se događa oko mene. Zvao sam sestricu Zoju i tražio da mi donese hladne vode, osjećao nekakvo gušenje i nesnosnu vrućinu, pa poslije izvjesnog vremena — veliku hladnoću. Međutim, sve je bilo nekako čudno, nenormalno. Nikoga nisam mogao dozvati ili vidjeti. Povremeno je iz Kozila dopirao eho eksplozija. U kući je vrištalio dijete, a pored ograda mukala krava. Nastupila je nova noć ...

Izgubivši svaku nadu, više nisam tražio pomoć. Iznenada me je neko povukao i skinuo sa mene očev teški kaput.

— Pa, ti si živ, Marinko!? — javi se ujak Prodo. — Evo i Gaje. Mi došli da te sahranimo, a ti živ.

Djed me upita znam li šta za dijete. Odgovorih mu da sam maloprije čuo njegov plač. Njih dvojica pozuriše u kuću i naložiše vatru, a onda me donesoše i staviše pored ognjišta, na kaput kojim sam napolju bio pokriven. Djed mi reče da je dijete živo, a gotovo istog trenutka začuh njegov promukli, jedva čujni plač. Primakoše i njega vatri. Tada primijetih da je i ono krvavo i da mu je povijač progorio na tri mjesta. Ko bi znao kako se vatra ugasila na njemu. Kako je djed tvrdio, prije više od trideset sati ostavili su ga u kolijevci blizu ognjišta, a našli ga za vratima. Čudno je da tako mali, star svega 12—13 dana, prevrne kolijevku?! Još je čudnije kako se mogao otkotrljati do vrata! Naši spasioci, djed i ujak, ubrzo pomuzoše kravu i zališe nas svježim mlijekom.

Šta se, u stvari, događalo za onih tridesetak sati, to jest otkako nas je djed Gajo našao u krvi, ugasio vatru na tavanu kuće, vezao kravu Dikulju za ogradu? . . . Najmlađe unuče, dvanaestodnevni dječaka, položio je u kolijevku i ostavio ga da — umre. I ono je bilo ra-

njeno. Zločinac ga je, u majčinom naručju, zakačio bajonetom i rasjekao mu uvo do polovine, neposredno uz glavu. Vidjevši da mu se majka bori sa životom, djed je zaključio da je bolje da dijete umre. Što se mene tiče, djed i majka su ocijenili da mogu živjeti još najviše sat-dva. Bio sam nepomičan i izgubio sam veoma mnogo krvi.

Uvjeren da ćemo ja i moj najmladi brat ubrzo umrijeti, djed je majku i Doku odveo podaleko od kuće. Smjestio ih je na malo slame u konoplji našeg komšije Nike Gvozdenca, a potom se izgubio u noćnoj tmini da potraži svoju kućnu čeljad. Znao je da su mu snahe sa djeecom ostale kod male kuće u Osojama. Kad je tamo stigao, nije našao nikoga. Našao je samo zgarište.

Majka je sa Dokom osvanula u konoplji. Zbog trinaest neprevijenih rana, iscrpena i ozebla, ona dugo nije uspjela ni da ustane. Mogla se koristiti samo sa dva prsta lijeve ruke, jer su joj svi ostali bili paralizani ranama iznad šaka.

Ipak, uz veliki napor i Dokinu pomoć, majka je poslije mnogo pokušaja nekako uspjela da sa dva pokretna prsta uhvati kukuruznu stabljiku. Podigla se i jedva stala na noge, a onda ugledala jedan ljeskov štap i zatražila od Đoke da joj ga doda. Obuzeta brigom šta se desilo sa Zorkom i Žarkom, krenula je prema Osojama. Posrtala je i zastajkivala da predahne, oslanjajući se na štap, ali nije smjela sjesti. Bilo joj je stalno na umu kako je teško ustala prije nego što su pošli. Đoko je gotovo stalno plakao i tražio da jede, ali mu majka nije mogla pomoći. Najednom su pored puteljka ugledali razbacane komadiće ciboka. Đoko ih je uzeo nekoliko i putem pojeo.

U Osoje su stigli tek pred samu noć. Tu nije bilo žive duše, a zgarište je na svojevrstan način svjedočilo o divljaštvu ustaša. Majka se naslonila na ogradu, toliko da predahne i prikupi malo snage, a potom je sa sinčićem ušla u obližnju šumicu. Legli su pored jednog žbuna i Doka je ubrzo zaspao, grijući svoja leđašca uz majčina krvava prsa. Izvor pitke vode, sa drvenim žljebom, bio je udaljen oko 150 metara. Nesnosna žđ natjerala je majku da se izloži novom naporu. Probudila je Doku i nekako ustala, a onda zajedno s njim, uz pomoć štapa, krenula prema izvoru. Stopu po stopu, trpeći užasne bolove, ipak je stigla do vode. Pošto su se napili i okvasili lica, radi osvježenja, uputili su se nazad — prema svom „ležištu”. U istom grmu dočekali su svanuće.

Prosto je nevjerovatno kako je majka sve to izdržala. Osim već pomenutih rasjekotina na rukama, bila je probodena kroz lijevu dojku, u stomak, u prsa ... Ali, imala je i sreće u nesreći — nešto zbog toga što je bajonet bio nedovoljno oštar, a nešto zahvaljujući debeloj i čvrstoj vunenoj odjeći. Rana na stomaku bila je najteža i zadavala joj je najužasnije bolove (dio krvi izlio se u trbušnu duplju). Poslije dvadesetak dana, partizanski ljekar jedva je uspio da joj spase život.

Kako sam već rekao, mene i mog najmladeg brata pronašli su i okrijepili djed Gojo i ujak Prodo (u našoj kući). Potom je ujak uzjahao Vranca i stavio me ispred sebe, pa smo tako krenuli prema šumi. Djed je vodio konja za ular. U svanuće smo stigli do majke, koja je ležala ispod ovećeg kamena na malo sijena i šušnja, pokrivena kudeljnom ponjavom. Tu su i mene položili — neposredno ispod kamena koji je

predstavlja malu nastrešnicu. No on ni zeca ne bi mogao dobro zaštiti od kiše.

Neko mi reče da Žarka i Zorku nisu mogli pronaći, a ujak saopšti majci da joj je najmlađi sin živ, te da nahranjen spava pored vatre u kući.

— Idem ja, Mileva, da donesem dijete — reče ujak.

— Ne znam zašto da ga donosiš, šta će ovakva s njim?! — izjavlja majka. — Ne mogu mu pomoći, niti ga hranić! Grudi mi je zlikovac probuošio nožem...

Ujak je, ipak, donio mališana. Nešto ranije kod nas je odnekud došla ujna Desanka. Ona je uzela malo krpe i djetetu zavezala rasječeno uvo uz glavu. Brigu o njegovoj ishrani preuzela je, uglavnom, ujna Stana — Jandrikuša, Prodina žena. Njoj je dijete umrlo prilikom porođaja u zbjegu.

Moje i majčine rane niko nije pogledao ni previo. Nas četvoro ležali smo pored kamena u šumici. Najednom je kiša počela da pada i brzo nas je nakvasila. Kosina kamena nije predstavljala nikakvu zaštitu. Bili smo izloženi nevremenu i cijelu narednu noć. Kiša je neprekidno pljuštala.

Većina preživjelih seljana bila je još u planini. Selo je bilo gotovo pusto. Samo su neki odrasli muškarci dolazili da zakopaju mrtve ili da odnesu u zbjegove šljiva i kukuruza.

Sutradan se razvedrilo, ali sunčevi zraci nisu mogli prodrjeti do nas u vrtači. Naš komšija Ostoja Kedža došao je do nas iznenada. Kroz plač je ispričao da su mu ustaše pobile svu porodicu, osim jednog djeteta. Tu djevojčicu, staru svega tri dana, ostavili su živu pored mrtve majke. Njegovu majku, staru Petru — Lončarušu, zapalili su u kući. Zakopao je u bašti dio njenih kostiju i ugljenisanog tijela.

— Bolan, Ostoja, jesli li negdje vidio moje dvoje djece, Žarka i Zoju? Već treći dan ne znamo o njima ništa! — bojažljivo upita majka.

Čovjek sjede na mokar kamen, još jače zaplaka i prozbori:

— Jesam, Mileva. Zoju sam zakopao na Bijeloj jabuci, pored jedne mede, a Žarko je možda izgorio s mojom majkom. Jer na zgarištu moje kuće nalaze se neke koščice. Njih nisam dirao ... Zoju je zločinac stigao na prijelazu i raspolovio joj glavu nekim oštrim predmetom.

Majka bolno zajeca. Ostoja joj pride, iako ne znajući šta bi još rekao. Mahinalno joj pruži nekoliko šljiva, potom se malo pribra i upita:

— Da li znaš ko vam je sve to učinio?

Majka mu odgovori potvrđno i kroz plač ispriča kako smo stradali i od koga. U međuvremenu stiže i Krstan Kovač, pa i on sasluša to tužno kazivanje. Zatim njih dvojica odoše kroz šumu.

Istog dana stradali su i mnogi drugi seljani, naši rođaci, prijatelji i komšije. Očevog oca, djeda Niku, zločinci su sustigli i zaklali nadomak kućnog praga, dok se vraćao od kćeri Petre iz sela Čuklića. Imao je 77 godina, ali i on je za izrode bio „opasan”. Prema kazivanju njegovog brata Pere, koji ga je zakopao poslije sedam dana, djed je bio podobro „uskopao” oraniku nogama, a to je značilo da ga je ustaša slabo priklao, namjerno ga ostavio da se muči.

Djeda Gaju i Stojana Trivunčića, starce od po šezdesetak godina, uhvatila je njemačka patrola i otjerala ih kod škole. Tu su, zajedno sa još nekim seljacima, ostali pod prismotrom fašista bezmalo cio dan. Vidjeli su, pored ostalog, kako ustaše i domobrani pokorno slušaju svoje gospodare. Nekoliko puta su išli u napad na Kozila, vraćali se bosonogi i krvavi, izranjavani i iscrpeni, ali su ih Nijemci ponovo upućivali da se tuku, dok oni za cijelo to vrijeme nisu ni mrdnuli iz Mudižića. Samo su bili u pripravnosti, da bi se zaštitali ako zatreba.

Kad su Nijemci predveče otuda krenuli, dozvolili su svojim zarobljenicima da se razbjede. Djed Gajo se sklonio iznad Kovačevih kuća, na Maglica glavici, odakle je dobro čuo jauke žena, djece i staraca. Zlikovići su mnoge od njih žive bacali u vatru. Poznao je glas svog kuma Nine Škalonje, koji je ustašama psovao majku i tražio da ga strijeljaju kao čovjeka, a ne da ga živog bacaju u vatru. Neke grupe su kosili mitraljeskim rafalima, neke utjerivali u košare i spaljivali. Djed je takođe bespomoćno gledao kako u selu gore kuće. Dobro je znao čija je koja. Najednom je primijetio da dim izbjija i iz naše kuće. Odmah je požurio u tom pravcu ...

Baba Marija i njen unuk Čedo, čim su čuli i vidjeli da ustaše kolju i pale, potjerali su goveda i izmakli prema Kozilima. Uspjeli su da stignu u potok iznad kuće Sime Simića, gdje su zatekli dvadesetak odbjeglih suseljana sa stokom. Grupa ustaša saznala je nekako da se tu nalazi zbjeg, pa je nakon pada mraka pokušala da se privuče. Međutim, hrabri Simo Simić ispalio je nekoliko metaka iz svog pištolja i doviknuo banditima da ne prilaze. Oni su se uplašili i odstupili, vjerovatno misleći da se tu nalazi dosta naoružanih ljudi.

Nas četvoro — majka, moja dva mlađa brata i ja — ostali smo u šumi, pod kamenom, punih pet dana. Nismo nikud mogli, niti smjeli. Baba Marija je došla da nam pomogne. Donosila je vodu i nešto hrane, ali vatru nije smjela ložiti. Šestog dana, djed i ujak rekoše da će nas prebaciti u Kozila. Za mene su napravili nosila, a majku i dvoje djece popeli na konja. Tako su nas prebacili do Kozila i smjestili u Krmpotovu kolibu. Drugo slobodno mjesto nisu pronašli, jer je selo bilo puno vojske, ranjenika i izbjeglica. Inače, Krmpoti su majčina ujčevina. Ujaci su joj Cvijo, Mijo, Ilija, Krsto i Košta.

Veličina sobice, u kojoj smo boravili nas četvoro i baka, jedva je dostizala pet kvadrata. Toliko je bilo i predsoblje, iz kojeg je dopirala jaka topota od furune „sljepice“. Na sobici se nalazio jedva primjetljiv prozorčić (otprilike 25 X 25 cm). Majka i ja često smo jaukali od bolova. Gotovo nisam ni spavao zbog toga, a i vrućina je bila nesnošljiva. Osjećao sam da mi je stomak naduven, vjerovatno od rane ispod grudnog koša.

Niko nije skinuo sa nas krvavu odjeću, iako je od ranjanja prošlo sedam dana. Meni omotaše oko stomaka neočišćen goveđi burag. Ne znam ko je to preporučio kao „lijek“, ali sam tu noć dobro zapamtio. Trpio sam velike bolove i smrad, jaukao uzaludno. Kod nas je malo ko dolazio. Mučio sam se do te mjere da bi mi smrt dobro došla.

Srećom, baba i njen brat Cvijo, kućni starješina, otišli su koc komandanta Simele Šolaje. Baba mu se obratila rijećima:

— Simo, brate, šta ćemo s onom izranjavljenom čeljadi? Ima li ikakvog lijeka? Onaj mali Marinko umire, a umrijeti ne može ...

Cuvši to i od Cvije, Simela je došao kod nas u kolibu. Osjetio je smrad i preveliku toplotu čim se pojavio na vratima. Instinktivno se povukao nazad i počeo da viče na babu što nas ne očisti i zašto su stavili smrdljivi govedi stomak oko mene.

— Strpali ste ranjenu i iznemoglu čeljad u ovaj ćumez, naložili vatru i unijeli mrcinište. Hoćete da ih pogušite! — vikao je ljutito Šolaja.

Baba odmah uđe i izbaci smrdljivi burag, koji se oko mene nalazio više od 24 časa. Nešto kasnije dode krupan čovjek i donese najnužniji sanitetski materijal i prigor: makaze, malo vate, flašu rakije i bijelo platno. Makazama mi isijeće košulju i gaćice, skide ih i baci. Sve se je na meni bilo skorjelo od krvi; širio se užasan smrad.

Ležao sam na slami, prekriven ponjavom od kudeljnih otpadaka. Ležaj je bio vrlo grub za moja izranjavljena i gola leđa. Uz lijevu nogu privezali su mi poveliko drvo — da se ne „vrti”. Baba je donijela čistu slamu, a Šolajin bolničar Slavko Ubiparip, iz Duljaka, očistio mi je rane vatom natopljenom u rakiji i prekrio me komadima platna. Slavko mi nije smio dirati duboku ranu na glavi, gdje je i kost bila probijena. Ostavio je kosu slijepljenu za ranu i sve drugo kako je bilo. Potom je očistio rakijom i majčine rane. Ukrzo sam malo zaspao.

Tu smo ostali još pet-šest dana. Kad je stigla vijest da su neprijateljske jedinice protjerane prema Jajcu i Mrkonjić-Gradu, neko je odlučio da nas vrate kući, u Mujdžiće. Moj tetak Vaskrsija Perković i njegov rođak Stojan, zvani Čojda, prenijeli su me na nosilima kojima je ranjeni borac Stanko Jandrić prebačen do Kozila.

Sutradan smo saznali da je Žarko zaista izgorio u kući Ostoje Kedže. Kod praga su nadene njegove koščice, a lobanja u pepelu, pored ognjišta. To je bio gotovo siguran dokaz da su zločinoci odsjekli njegovu glavicu i bacili je pred babu, jer su na istom mjestu nađene i njene kosti. Neke žene su pokupile Zarkove koščice i zakopale ih pored Zojjinog leša.

U kući su, osim mene, ležali majka i Nedjeljko (tako smo nazvali do tada bezimeno dijete). Rane su nam sporo zarastale.

Cijele jeseni i naredne zime nismo morali bježati od kuće. To je doprinijelo da se koliko-toliko zalijećimo. Ali ostale su teške posljedice.

Ipak, najteže su nam rane koje od tih septembarskih dana stalno nosimo u srcima.

**FORMIRANJE TREĆEG KRAJIŠKOG NOP ODREDA
I BORBE DO KRAJA 1941. GODINE**

Radomir Mitrić

FORMIRANJE 3. KRAJIŠKOG NARODNOOSLOBODILAČKOG PARTIZANSKOG ODREDA

"Preći krajinski narodnooslobodilački partizanski odred formiran je J- oktobra 1941. Djelovao je u vrlo složenim uslovima, na mnogo većoj teritoriji nego ostali odredi u Bosanskoj krajini. To je, u stvari, bilo područje desetak predratnih srezova: Jajca, Mrkonjić-Grada, Ključa, Banjaluke, Glamoča, Livna, Bugojna (sa Župresom), Travnika, Kotor-Varoša, Teslića i Prnjavora. Odred je osnovan prema Uputstvu Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu od 19. oktobra 1941. godine, odnosno u skladu sa Zaključcima vojno-političkog savjetovanja u Stolicama kod Krupnja.

Prvi komandant novoformiranog odreda bio je Danko Mitrov, španski borac, a njegovi zamjenici Simo Šolaja komandant bataljona „Iskra“ i Uroš Drenović, komandant bataljona „Petar Kočić“. Osim njih u štabu su bili: dr Vaso Butozan — politički komesar, Nemanja Vlatković — zamjenik političkog komesara, Rade Marijanac — načelnik štaba i Mitar Trivunčić — pomoćnik načelnika štaba. Štab je bio smješten u selu Kozilima (šumarska kuća), iznad izvora rijeke Plive.

Od početka ustanka do formiranja 3. krajinskog NOP odreda, jedinice Narodne vojske Janja i Pljeve — prvo čete potom i bataljoni — djejstvovale su samostalno i pod jedinstvenom komandom, uključujući i ustanike iz Gerzova i Baraća, sa područja Mrkonjić-Grada. U tom periodu nismo imali nikakvog iskustva, pa smo dosta lutali u organizovanju, vojnem i političkom osposobljavanju ustaničkih jedinica.

Prije formiranja štaba odreda, na cijelom janjsko-pljevskom i gerzovačkom ustaničkom području, u ustaničkim jedinicama, bilo je samo devet članova KPJ. Bili smo mladi, bez organizatorskih sposobnosti i političkog iskustva. Osjećao se veliki nedostatak vojnog i političkog kadra, ali ga nismo imali odakle dobiti. Partijska veza sa Oblastnim komitetom KPJ za Bosansku krajинu nije postojala prvih dana ustanka, dok su veze sa štabovima bataljona na ustaničkoj teritoriji Krajine i sa Drvarskom brigadom održavane povremeno. Žbog toga nam je i pomoć iz tih krajeva bila nerедovna i minimalna. Jedan od razloga tako slabog funkcionisanja naših veza proistiće iz udaljenosti Janja i Pljeve od Drvara, Petrovca i drugih žarišta ustanka u Bosanskoj krajini.

Neprijateljske snage napadale su često naše jedinice, jer su Janj i Pljeva bili najistureniji dio slobodne teritorije Bosanske krajine prema travničkoj oblasti, pa je i to otežavalo organizovanje i efikasnije djelovanje komunista u ustaničkoj vojsci i u selima. Pored ostalog, na našem području je sa zakašnjenjem primijenjena direktiva o uvođenju funkcije komesara u četama i bataljonima, prvi seoski i opštinski narodnooslobodilački odbori izabrani su tek početkom novembra 1941. godine, prve čelije Komunističke partije i aktivi Saveza komunističke omladine osnovani su u vojsci i pozadini krajem 1941. i početkom 1942. godine.

Šumarska kuća u Kozilima, u kojoj je boravio štab 3. krajiškog NOP odreda

Bataljoni „Pelagić“ i „Iskra“ ostvarivali su vrlo dobru međusobnu saradnju u napadima na neprijateljska uporišta. Prilikom su jedan drugom u pomoć kad god je to bilo potrebno. Zajednički su oslobođeni Šipovo i Jezero, vodili borbe oko Jajca, Donjeg Vakufa, Kupresa i drugih neprijateljskih uporišta. Međutim, takva saradnja nije nikad ostvarena sa Bataljonom „Petar Kočić“ i njegovim komandantom Urošem Drenovićem.

Formiranje odreda imalo je veliki značaj za dalji razvoj ustanka na tom području, a naročito za učvršćenje, vojno i političko ospozobljavanje četa i bataljona. Такође су stvoreni bolji uslovi za brojno i akciono jačanje organizacija KPJ, za osnivanje prvih aktiva SKOJ-a u jedinicama itd. Već prvih dana poslije formiranja štaba odreda, njegovi članovi počeli su da obilaze jedinice. Komandant i načelnik štaba

održavali su sastanke u komandama četa i štabovima bataljona. Pored ostalog, sa štabovima bataljona planirali su izvođenje diverzantskih akcija na komunikacijama oko Jajca, Jezera, Mrkonjić-Grada, Donjeg Vakufa i Kupresa.

Komesar odreda počeo je odmah da vrši pripreme za postavljanje komesara u četama i bataljonima (gdje nisu postojali). U novembru je održan sastanak svih komesara u bataljonima „Pelagić“ i „Iskra“, dok Uroš Drenović već tada nije dozvoljavao uvođenje funkcije komesara u njegov bataljon. Sastanak je održan u selu Kozilima, gdje se nalazio štab odreda. Tom prilikom je komesar odreda Vaso Butozan opširno govorio o ulozi komesara u političkom radu. Svima nama, komesarima, koji smo prisustvovali tom sastanku bilo je do tada malo poznata ta dužnost. Komesarima su na tom sastanku podijeljeni razni štampani materijali; radio-vijesti, partijsko-politički članci, proglaši i sl. Sve to je trebalo proraditi sa borcima, po četama.

Komandantima bataljona, komandirima četa i njihovim zamjenicima nije bila poznata uloga komesara. Zbog toga oni, u prvo vrijeme, nisu u komesarima gledali svoje ravnopravne saradnike.

Uporedo sa pojačanim političkim radom, komesari su sve više sticali popularnost. Njihov politički uticaj u četama jačao je svakodnevno. Komesari četa su se u tom periodu — osim upoznavanja boraca sa političkim zbivanjima u svijetu, stanjem na frontovima i uspjesima partizanskih odreda u zemlji — morali suprotstavljati raznim negativnim pojavama u četama. A njih nije bilo malo. U jesen 1941. među ustanicima je još uvijek bilo razbijajuća jedinstva naših redova, kao i ljudi sklonih anarhiji i opterećenih šovinizmom. Upornim političkim djelovanjem komesara i članova Partije neki su vremenom uvidjeli da su njihovi stavovi pogrešni, pa su ih mijenjali, dok su pojedinci, zbog toga što nisu mogli raditi šta žele, napustili naše redove.

Hladni jesenji dani nametnuli su i problem smještaja četa, jer su one sve do tada logorovale po selima i koristile zgrade koje nisu bile namijenjene za stanovanje. Poslije ustaške ofanzive na Janj i Pljevu, u kojoj su spaljena gotovo sva sela, postao je vrlo akutan i problem smještaja stanovništva. Dok je većina partizanskih četa bila smještena po selima, to je umnogome otežavalo vojničko i političko uzdizanje boraca, a posebno uvođenje čvršće discipline.

Štab 3. krajiškog odreda nastojao je da naše jedinice što ćešće napadaju neprijateljska uporišta i komunikacije. Bataljoni „Pelagić“ i „Iskra“ izveli su u toku zime 1941/42. znatan broj diverzantskih akcija i napada na obližnje neprijateljske garnizone. Blokirali su Mrkonjić-Grad, likvidirali neprijateljske posade u Jezeru i Majdanu, vodili borbe oko Jajca, Donjeg Vakufa, Kupresa i drugih uporišta. Forsiranje napadačkih akcija imalo je dobre i loše strane. Naše jedinice su u tim borbama postizale značajne pobjede, što je pozitivno uticalo na jačanje moralu njihovih pripadnika i na sticanje ratnog iskustva.

Zalaganjem štaba 3. krajiškog odreda u bataljonima „Pelagić“ i „Iskra“ nastale su velike promjene, što se prvenstveno odnosi na osporljivost jedinica i pojedinaca za borbu. Mnogi borci, koji do ustanika nisu ni vidjeli oružje, naučili su da vrlo vješto rukuju puškama, mitraljezima, bombama i drugim naoružanjem. Istovremeno je poboljša-

vana vojnička disciplina, a politički rad u četama bivao je intenzivniji i plodniji. Sve to se, naravno, pozitivno odražavalo na borbeni moral i svijest ljudi. Borci su sticali saznanja o ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta i svakodnevno se uvjeravali u ispravnost njegove orientacije, nasuprot izdajničkoj ulozi četnika.

Komande četa i štabovi bataljona uspjeli su da se za prva tri mjeseca znatno osposobe u komandovanju jedinicama. U svim četama bataljona „Pelagic“ u oktobru 1941. postavljeni su politički komesari. Međutim, to nije ostvareno u Bataljonu „Iskra“, osim u nekim četama.

Krajem 1941. nastojali smo da u svim našim jedinicama uvedemo borbeni pozdrav „Smrt fašizmu — Sloboda narodu!“ Tada je znatan broj boraca stavio na kape crvenu petokraku zvijezdu, ali ih je bilo dosta i bez nje. Neki su još uvjek nosili kokardu, a neki, čak, oba znaka — i kokardu i petokraku. Pojedini „đilkoši“, kojima je bilo stalo da se na taj način istaknu, nosili su i razne druge značke. Mi smo u decembru 1941. i januaru 1942. poveli političku akciju za skidanje kokarde i stavljanje petokrake. Pored ostalog, na političkim časovima objašnjavali smo borcima šta znači crvena petokraka zvijezda, odnosno čiji je to simbol. Istovremeno smo govorili da je kokarda četnički znak i ukazivali na njihovu izdaju i saradnju sa okupatorom i ustašama.

Todor Jokić

FORMIRANJE BATALJONA „PELAGIC“

Za nekoliko dana svoje ofanzive početkom septembra 1941. neprijatelji su uspjeli ovladati gotovo cijelom ustaničkom slobodnom teritorijom. Oni su u toj divljačkoj najezdi popalili sela, pobili veliki broj žena, djece i staraca, nanijeli seljacima ogromnu materijalnu štetu, ali nisu slomili borbeni duh naroda, niti likvidirali žarište ustanka.

Smatrajući da je razbio ustanike i uništio njihovu materijalnu osnovu za borbu, neprijatelj se povukao u obližnje garnizone.

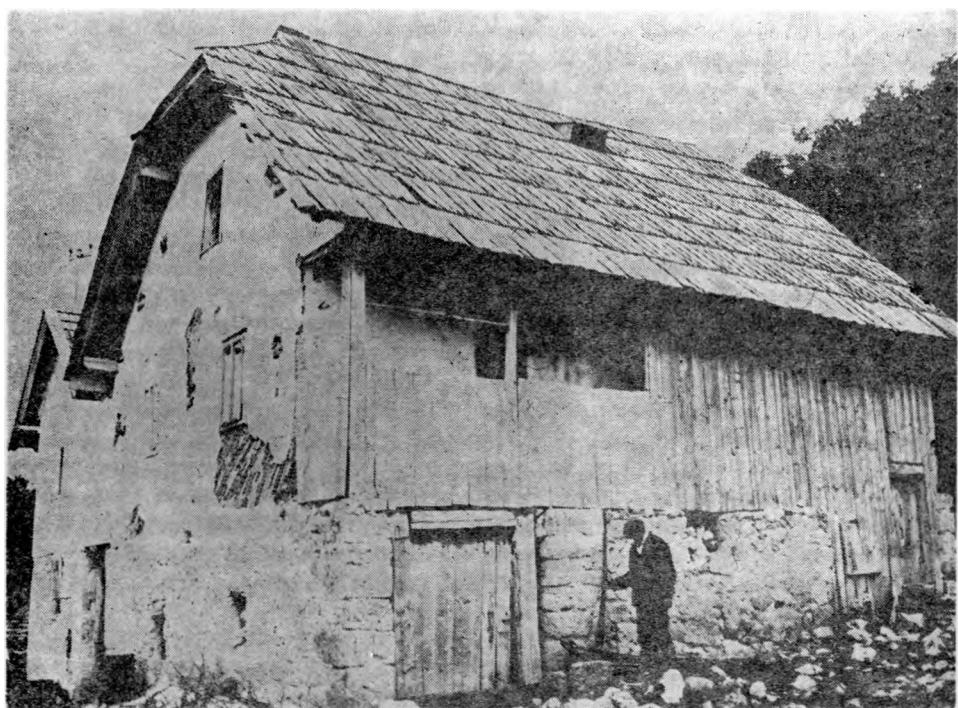
Poslije protjerivanja neprijatelja iz Janja i Pljeve ustaničko rukovodstvo održalo je u selu Kozilima sastanak, na kojem je analiziralo novonastalu situaciju i posljedice neprijateljske ofanzive. Tim skupom je rukovodio Nemanja Vlatković, a u njegovom radu učestvovali su još Rade Marijanac, Dušan Rakita, Simo Šolaja, Čedo Kljajić, Radomir Mitrić i drugi.

Na stastanku u Kozilima odlučeno je, pored ostalog, da se reorganizuje Bataljon „Gorki“. Trebalo je što prije okupiti borce. Nakon povratka sa Vitorog-planine, oni su se obično okupljali u grupe i samoinicijativno organizovali patroliranje i izviđanje terena prema Jajcu, Jezeru i Šipovu. U grupi boraca iz sela Močioča nalazila su se, pored ostalih, i četiri Jandrića: Mile, Mitar, Blagoje i Stojan. Oni su bili naoružani puškama, a imali su i jedan puškomitrailjez. Jedna grupa boraca u selu Natpolju okupila se oko Marka i Ilike Ponjevića, a druga oko Špirana Jokića. Slične grupe postojale su u Kneževićima, Grbavici, Gorici, Čukliću, Gredi, Krčevinama, Čifluku, Volarima i Ljoljićima.

Za nekoliko dana uspjeli smo da formiramo čete, a polovinom septembra i Bataljon „Pelagić“. U izvršavanju tih zadataka bili su najaktivniji Radomir Mitrić, Marko i Ilija Ponjević, Dušan Metlić, Krsto Prole, Mile Jandrić, Vaskrsija i Milan Stupar, Špiran Jokić, Risto Lončar, Spasan i Tode Vujić, Cvijan i Vaso Damjanović, Petar, Mihajlo i Ranko Rakita i još neki istaknuti borci.

Najprije su formirane 1. i 2. četa, a nešto kasnije 3. i 4. Za komandira 1. čete izabran je Marko Ponjević, seljak iz Natpolja, a za njegovog zamjenika Spiro Klisarić, zvani Đuja, seljak iz Kneževića (on je istovremeno vršio dužnost komandira, jer je Marko Ponjević bio ra-

njen i nalazio se na liječenju). Tu četu je sačinjavalo oko osamdeset ustanika iz Natpolja, Kneževića, Grbavice, Čuklića i Gorice, a bila je smještena u Ćučuzovim i Damjanovića košarama (na kraju Grbavičkog polja — prema Šedincu). Imala je oko 60 pušaka, dva puškomitrailjeza i jedan mitraljez. Za komandira 2. čete postavljen je Dušan Metlić Metlo, putarski radnik rodom iz sela Kamenice, a za zamjenika komandira Simo Mitić, seljak iz Čuklića. Njenih sedamdesetak boraca iz Močioca, Krčevina, Volara, Čifluka i drugih sela imalo je oko 50 pušaka, dva puškomitrailjeza i jedan mitraljez. Bila je smještena u Ružičića košarama, kod Smrčevog jelovca. Dužnost komandira 4. čete povjerena je Jovici Mršiću, pograničaru bivše Jugoslavije, a za zamjenika mu je određen Krsto Prole, iz sela Volara. Četa je smještena u Donjim Volarima (u kući Miće Nišića), a sačinjavali su je ustanici iz Velišća, Volara i Ljoljića. Imala je oko sedamdeset boraca, sa pedesetak pušaka i dva puškomitrailjeza.

Kuća Pere Gajića u Čukliću gdje je bilo sjedište štaba Bataljona „Pelagić“

Tih dana su Milan Ilić i Dušan Rakita vršili pripreme za obnavljanje Podobzirske čete od boraca iz Babića, Babinog Dola, Podobzira, Pribeljaca i Ljuše. U tu četu stupili su, pored ostalih, Trivun Cumbo zvan Kovo, Milan Cumbo Bele, Spiro Crepulja, Slavko Tomićić i Bogoljub Gavranić (iz Raskršća i Babinog Dola). Istovremeno je Milan Ilić okupio i uključio u novoformiranu četu grupu boraca iz Pribeljaca, a Cvijan, Trivun i Gojko Jovišević predvodili su ustanike iz Podobzira. Ta jedinica,

sa šezdesetak boraca, nazvana je 3. četa. Imala je oko 50 pušaka i dva puškomi trai jeza. Za njenog komandira izabran je Špiro Crepulja. U njen sastav ušao je i izvjestan broj boraca iz Ljuše. Po nagovoru Cvijana Popovića, u međuvremenu su se ustaškim vlastima predala 64 seljaka iz Ljuše, među kojima je bilo i ranijih boraca, pa nisu postojali uslovi za ponovno formiranje Ljušanske čete.

Novoformirane čete bile su po kvalitetu ljudstva znatno bolje od ranijih, prije svega zbog uključivanja većeg broja omladinaca u njihove redove. Naoružanje je takođe poboljšano u odnosu na stanje krajem avgusta, tj. prije napada na Šipovo. Međutim, još uvijek smo imali boraca sa starim austrougarskim ili lovačkim puškama, a ponekog i bez oružja.

Prilikom formiranja četa i bataljona, priređena je mala svečanost na Grbavičkom polju (Gradina), gdje su se postrojile 1. i 2. četa. Na zboru je govorio Simo Šolaja. Pošto je podsjetio borce na ustaške zločine u toku ofanzive, izrazio je uvjerenje da će svi oni biti hrabri i istrajni u borbama do konačne pobjede nad okupatorom i domaćim izdajnicima. Zatim je saopštio odluku da je za komandanta bataljona određen Ostoja Ćulum, seljak iz Pljeve, koji je do tada bio zamjenik komandira čete u Pljevskom bataljonu. Zamjenik komandanta bataljona postao je Savko Ponjević (ranije komandant Bataljona „Gorki”), a politički komesar Đoko Jokić, srednjoškolac iz sela Natpolja. Nijedan od njih nije bio član KPJ. Štab je tih dana smješten u kući Pere Gajića, u selu Čukliću, gdje je ostao sve do ljeta 1942.

Postavljanjem Ostojе Ćuluma za komandanta Bataljona „Pelagić” učinjen je promašaj, jer su precijenjene njegove vojničke sposobnosti. Osim toga, borci bataljona nisu ga dobro primili. Već u prvoj borbi protiv neprijateljskih snaga, vodenoj 22. septembra 1941. na Grbavičkom polju, Ćulum je i sam uvidio svoju nesnalažljivost i nesposobnost u ulozi komandanta bataljona, pa se ubrzo vratio u Bataljon „Iskra”. Poslije njegovog odlaska za komandanta Bataljona „Pelagić” postavljen je Stanko Kutanjac, koji je do ranjavanja bio komandir 2. čete. Stanko je početkom decembra otišao na novu dužnost, a komandovanje bataljonom povjeren je Dušanu Metliću.

Nešto kasnije, u bataljonu je osnovan Udarni vod od 15—20 boraca (nezvanično nazvan „Crna ruka”). On je izvodio razne diverzantske akcije na terenima gdje se nisu mogle prebacivati veće partizanske jedinice. Bio je dobro naoružan za tadašnje uslove. Formiran je po uzoru na istoimeni vod u Bataljonu „Iskra”. Ti udarni vodovi postizali su dobre borbene uspjehe, ali je samovolja pojedinih boraca stvarala političke probleme. Zbog toga su oba udarna voda rasformirana krajem 1941. godine, a njihovi borci raspoređeni po četama.

Do polovine oktobra 1941. u četama nije bilo političkih komesara. Tada su postavljeni komesari u tri čete: Radomir Mitrić u 1., Vaskrsija Stupar u 2., Milan Ilić u 3. četi. Vid Radman je krajem novembra postavljen za komesara 4. čete, a poslije njegove smrti ovu dužnost je obavljao Mehо Kesten. Za zamjenika političkog komesara bataljona postavljen je Ganibegović Mustafā Ganija, a za zamjenika političkog komesara 3. čete Esad Ademović. Svi komesari četa bili su članovi KPJ. Oni su najzaslužniji za oživljavanje političkog rada u četama. Svakog

dana, kad god jedinice nisu bile angažovane u borbama, održavali su časove i objašnjavali ciljeve narodnooslobodilačke borbe, situaciju na frontovima, razvoj ustanka u našoj zemlji, namjere okupatora i domaćih izdajnika, neposredne obaveze sopstvene jedinice i sl.

Na decembarskom savjetovanju komunista u Pljevi zaključeno je da partijске organizacije treba što prije omasoviti prijemom boraca koji su se isticali svojom moralno-političkom sviješću i hrabrošću. Ovo je omogućilo da se u svakoj četi formira partijска ćelija. U 1. i 3. četi bilo je po pet članova, a u 2. i 4. po tri člana KPJ. Za sekretara ćelije (prema pomenutom redoslijedu četa) izabrani su Radomir Mitrić, Milan Ilić, Vaskrsija Stupar i Vid Radman. Partijска ćelija postojala je i u štabu bataljona. Od tada je politički rad u četama postao još intenzivniji i svestraniji, jer su ga sprovodili ne samo komesari četa nego i članovi KPJ.

Organizovanje bataljona izvršeno je u izuzetno teškim političkim i ekonomskim uslovima na cijeloj ustaničkoj teritoriji u Janju. Tek završena neprijateljska ofanziva ostavila je pravu pustoš. Nastupili su hladni jesenji dani, a većina stanovništva bila je bez krova nad glavom i sredstava za život. Neki borci, iako pravilno orijentisani i odlučni, morali su prije ponovnog stupanja u čete obezbijediti porodicama smještaj i ishranu, što je bilo vrlo teško u tim uslovima. Nešto lakše je bilo drugovima iz porodica koje su imale još čanova sposobnih za rad, jer su mogli njima prepustiti brigu o ishrani, izgradnji bajti ili zemunica.

Većina boraca, seljaka iz Janja, nije imala završenu osnovnu školu, pa je to znatno otežavalo politički rad. Trebalo je mnogo strpljenja i sistematskog rada da bi oni mogli shvatiti osnovne ciljeve naše borbe. Istina, u četama se nalazio i znatan broj boraca koji su prije rata bili šumski radnici ili radnici na gradevinama i drugim objektima u velikim gradovima. Tamo su neki bili uključeni u sindikalne organizacije, učestvovali u štrajkovima i demonstracijama. Većina tih ljudi odmah se bezrezervno opredjeljivala za narodnooslobodilački pokret, usvajajući politiku Komunističke partije.

Prije formiranja opštinskih i seoskih narodnooslobodilačkih odbora, novembra 1941. godine, hranu za naše jedinice sakupljali su od naroda tzv. seoski povjerenici. Komande četa zahtijevale su od njih da obezbijede najnužnije količine mesa, hleba i drugih artikala. Seljaci su sami donosili i predavali četama potrebne namirnice. Kad su čete isle u akcije, komandiri su rasporedivali borce da se hrane u seoskim domaćinstvima, zavisno od imovnog stanja tih porodica. Najsirošniji seljaci bili su oslobođeni te obaveze.

Poslije stvaranja organa narodne vlasti, izmijenjen je način ishrane jedinica. Seoski i opštinski narodnooslobodilački odbori, u saradnji sa novoformiranom bataljonskom intendanturom, sakupljali su hranu za njihove potrebe. Prvi intendant bataljona bio je Rajko Jokić. U četama su osformljene kuhinje, određeni ekonomi i kuvari. Odbori su pokupili od seljaka rakijske kazane i predali ih četnim kuhinjama na upotrebu. Intendantura bataljona izradila je tablicu sljedovanja najnužnijih artikala za svakog borca. Pribavljene namirnice čuvane su do upotrebe u selu Čukliću. Za magaeine su korišćene neke seoske zgrade.

Intendant je organizovao mljevenje žita u vodenicama na rijeci Janju. Za bataljonskog mlinara određen je borac Milutin Blažić.

Sljedovanje za 1. i 2. četu izdavano je na osnovu trebovanja četnih ekonoma. Četvrti i 3. četa nisu se snabdijevale preko bataljonske intendanture, već preko seoskih odbora na područjima svog razniještaja. Nedostatak soli zadavao je najveću brigu ekonomima i kuvarima. Borci su nerado jeli neslanu hranu, pa su se često dobrovoljno javljali za akcije nabavke soli u selima koja je kontrolisao neprijatelj. Ža tu našu nevolju saznale su i ustaše. Zato su nas katkad u borbi izazivali vičući: „Hej, neslani Jovane, hoćeš li soli?! Narod je često oskudijevao u hrani, ali je i posljednji zalogaj dijelio sa svojom vojskom. Rijetko se dešavalo da borci nemaju šta da jedu.

U vrijeme formiranja u bataljonu nije bilo organizovanog saniteta. U stvari, nismo imali ni jednog ljekara u cijelom odredu. Tada su u nekim četama za bolničare određivani borci koji su u bivšoj jugoslovenskoj vojsci služili u bolničkim četama. Teže ranjenike upućivah smo u Prekaju i Drvar, a lakši su liječeni u ambulantama 3. krajiškog odreda. Bataljonski sanitet oformljen je tek 1942. godine. Za referenta toga saniteta određena je Danica Andukić, omladinka koja je došla iz Jajca.

Snabdijevanje sanitetskim materijalom vršeno je uglavnom otimanjem od neprijatelja, a djelimično preko partiskske organizacije u Jajcu i naših simpatizera koji su radili u apotekama i bolnicama u gradovima.

Bataljon „Pelagić“ kontrolisao je teritoriju od Jajca do Donjeg Vakufa — lijevom obalom rijeke Vrbasa i od sela Volara do Jajca — desnom obalom rijeke Plive. Njegove jedinice napadale su ustaško-domobranske posade, štitile slobodnu teritoriju Janja od upada neprijatelja, rušile željezničke pruge i kidale telefonsko-telegrafske linije na relaciji Jajce — Donji Vakuf.

Od važnijih akcija koje je bataljon izvodio pomenuli bismo: zauzimanje i paljenje Jezera 7. i 8. oktobra zajedno sa Bataljonom „Iskra“, zatim, u sklopu napada na Jajce, 2. i 3. novembra zauzimanje Otomalja i Jezera, kada je ubijeno oko četrdeset ustaša. I ovo je bila zajednička akcija sa Bataljonom „Iskra“. Takode je sa Bataljonom „Iskra“ izvršen napad na Donji Vakuf 21. novembra, kada je ubijeno oko pedeset Talijana i domobrana i zadobijen značajan plijen. Zbog brze intervencije neprijatelja grad nije zauzet. Deset dana kasnije (3. decembra), opet zajedno sa Bataljonom „Iskra“, bataljon je vodio žestoke borbe protiv talijanskih i ustaških jedinica u selu Rastičevu kod Kupresa. To je bila prva ozbiljna borba za Talijanima, kojima su nanijeti ozbiljni gubici i zaplijenjeno dosta oružja i opreme. Sredinom decembra Bataljon „Pelagić“ zauzeo je željezničku stanicu Bravnice. Tom prilikom zapaljena je stanična zgrada, a svi uređaji su uništeni. Zarobljeni domobranci vojnici pušteni su kućama, što je bila praksa i u ranijim borbama.

U oči nove, 1942. godine, zajedno sa Bataljonom „Iskra“ napadnuta su sva neprijateljska uporišta od Jezera do Mrkonjić-Grada; zarobljeno je više desetina neprijateljskih vojnika i zaplijenjena znatna količina oružja i opreme. Ovom akcijom veza između Jajca i Mrkonjić-Grada prekinuta je za duže vrijeme.

Bataljon je krajem 1941. bio dosta dobro naoružan. Svaki borac imao je pušku, svaka četa po 3—4 puškomitraljeza, a u bataljonu su postojala i dva mitraljeza. Političko stanje u jednici bilo je vidno poboljšano. Komandni kadar je u dotadašnjim borbama stekao značajna iskustva, a time i povjerenje boraca. U međuvremenu su iz četa otpušteni stariji ljudi, čije su porodice bile nezbrinute, ali su na njihova mesta stupili omladinci.

Nemanja Via tko vie

NARODNI HEROJ DUŠAN METLIC

Poslije sramotne kapitulacije i rasula Kraljevine Jugoslavije, Dušan Metlić Metlo vratio se na svoje radno mjesto cestara u Bravnicama kod Jajca. Znajući da je njegova domovina doživjela izdaju i porobljavanje, osjećao je potrebu da se organizuje oružani otpor fašističkim okupatorima. Uzeo je sakrivenu pušku, počeo da obilazi sela i na prvi ustanički pucanj pridružio se borcima svoga kraja.

Dušan je sa grupom ustnika, na kanalu kod Jezera, već 2. avgusta 1941. razoružao neprijateljsku stražu, zaplijenio nekoliko pušaka i poslao ih drugovima u Janj. To oružje mnogo je doprinijelo razbuktanju ustanka u tome kraju. Nešto kasnije, Metlo je učestvovao u borbama za oslobođenje Volara, Šipova i Jezera, gdje se isticao hrabrošću i postao omiljen borac u svojoj jedinici. Njegova popularnost postala je još veća u vrijeme kad je neprijatelj prodro na oslobođenu teritoriju Mrkonjića, Pljeve i Janja. Drenović je tada kukavički, bez borbe, pobegao u šumu kod Mliništa, dok je Šolaja sa svojim borcima ostao u Kozilima, više Pljeve, sačekao neprijateljske snage i razbio ih. Metlo se istovremeno zabacio protivnicima iza leđa i zajedno sa Šolajom protjerao ih sa područja Janja i Šipova. Tadašnja hrabrost i sposobnost izdigle su Dušana još više — postao je komandir čete.

Pred napad na Mrkonjić, Metlo je već bio komandant Bataljona „Pelagić”. Snage bataljona „Iskra” i „Pelagić” stegle su obruč oko Mrkonjića, u kojem su se nalazili Talijani i ustaše. Napad na grad otpeo je 25. februara 1942. Metlić, Šolaja i Drenović dogovorili su se ko će sa koje strane napadati. Trebalo je da Šolajin i Metlićev bataljon napadaju sa Okruglog brda, a Drenovićev iz pravca Rogolja. Istog dana u zoru počela je borba za Mrkonjić. Bataljoni „Pelagić” i „Iskra”, predvođeni svojim komandantima Metlićem i Šoljom, upali su u središte grada, gdje su vodili ogorčenu borbu. Međutim, očekivani napad iz pravca Rogolja nije uslijedio. Drenović je izdao. Ne samo da nije stupio u borbu protiv talijanskih fašista nego ih je obavijestio o napadu. Janjani i Pljevci borili su se u gradu dan i noć. Naredne noći, pod zaštitom mraka, izvukli su se iz grada. Poslije te borbe, Metlo je postrojio bataljon i obratio se borcima riječima:

— Do rata sam bio član četničke organizacije. Ali danas sam viđio sramnu četničku izdaju... Ko zaista želi da se bori za slobodu svoga naroda, taj treba da prišije petokraku zvijezdu. Mi se moramo u borbi pridružiti braći Rusima. Moramo se boriti ne samo protiv okupatora nego i protiv izdajnika kao što su četnici.

Poslije izdaje kod Mrkonjić-Grada, bandit Drenović je uz pomoć okupatora počeo da stvara uporišta u mrkonjičkim selima. Njegove jedinice i grupe mučki su napadale partizanske bolnice, kurire i patrole, izvještavale Talijane o kretanju naših jedinica i sl. U stvari, Drenović je svoj bataljon otvoreno okrenuo protiv partizana. S druge strane, Metlo je otpočeo odlučnu borbu protiv četnika. Sjećam se kad je on poveo jednu četu iz Bataljona „Pelagić“ — pod nacionalnom zastavom, sa petokrakom zvijezdom — u susret borcima Drvara i Grmeča, da bi se zajednički borili protiv okupatora i izdajnika Drenovića. Kad su na njegove borce ispaljeni prvi izdajnički hici, Metlo je dostojanstveno, uz njemu svojstven osmijeh, smirenio rekao:

— Drugovi, vidite li sada izrode svoga naroda. Mi se moramo boriti protiv sramnih izdajica. To nam je sveta dužnost.

Drenović je drugog dana pozvao u pomoć Talijane iz Mrkonjića. Metlićevi „pelagićevci“ prihvatali su borbu protiv udruženih fašista i četnika, razbili ih i protjerali u grad.

Poslije razbijanja četnika na tom sektoru, Dušan je sa svojim borcima stigao na Manjaču i тамо uništavao četničke izrode po selima. Zatim je pošao u susret borcima sa Kozare i zajedno s njima kod Piskavice stupio u borbu protiv udruženih Nijemaca, ustaša i četnika. Hrabro jurišajući na neprijatelje, Metlo je ranjen. Tom prilikom je pokazao sjajan primjer kako borac treba da cijeni svoje oružje. Iako ranjen u glavu, nije htio ostaviti svoju pušku. Obliven krvlju, vratio se u rov iz kojeg je malo ranije izašao, pištoljem ubio dva Nijemca i zgradio svoje oružje. To je samo jedan od mnogih junačkih podviga Dušana Metlića.

Dok se Metlo i dalje borio protiv Nijemaca, ustaša i četnika, učestvujući sa svojom jedinicom i u oslobođenju Prijedora, izrodi sa sektora Mrkonjić-Grada pronijeli su vijest da je on poginuo, a njegova vojska uništena. Ali kad se jednog dana začulo štektanje mitraljeza sa Dragić Podova, Pljevom i Janjem brzo je prostrujala radosna vijest da su se vratili borci iz Bataljona „Pelagić“ a na njihovom čelu — Metlo. To je bio izuzetno radostan dan i za Šolaju, jer mu je došao u pomoć jedan od najboljih drugova i saradnika, da bi udruženim sнагама očistili sela od ustaša i četnika — narodnih izdajnika, zlikovaca i pljačkaša.

Šolaja i Metlić su sa svojim jedinicama zajednički nastavili borbu protiv četničkih i ustaških bandi na svom području. Potom su dočekali naše proleterske jedinice i zajedno s njima učestvovali u borbama za oslobođenje Kupresa. Tu su i poginuli iste noći, hrabro predvodeći svoje jedinice.

Lik Dušana Metlića ostaje u trajnom sjećanju. On je bio vrlo hrabar borac i istinski rodoljub. U redovima njegovih jedinica iskivan je od prvih dana ustanka bratstvo naših naroda. Bataljon „Pelagić“

bio je jedinica u kojoj su se, osim Srba, borili Muslimani i Hrvati iz Jajca, Jezera i nekih drugih mjesta. Ali koliko god su bordi i narod ustaničkih sela voljeli svoga Metlu, toliko su se neprijatelji plašili susreta s njim, pa i samog njegovog imena. Mnogo puta je u Jajcu prenošena vijest da se Metlo pojavio u gradu, a potom tajanstveno isčezao. Neprijatelji su tada pojačavali straže i strahovali.

Dušan Metlić Metlo

Dušan je posjedovao svojstva pravog komandanta. Neobično staložen i miran, a u isto vrijeme energičan i snalažljiv, nikad se nije dao zbuniti. Donosio je pravilne odluke i u najtežim momentima. U najodlučnijim trenucima nalazio se na čelu svog bataljona, dajući primjer požrtvovanosti i lične hrabrosti. Metlo je bio komandant koga su borci voljeli i poštivali. Imali su puno povjerenje u njega, a on je uvijek uspijevao da ga opravda. Njegovo prisustvo ulivalo je svima snagu i volju da čine podvige koji su, inače, izgledali nemogući. Svojom mirnoćom, staloženošću, prijatnim i blagim osmjehom brzo je osvajao narodne borce. Urođeni smisao za organizaciju i pravilno shvatanje partizanske borbene taktike činili su njegov bataljon izvanredno sposobnim za borbu.

Samo za godinu dana borbe izrastao je u velikog vojnika. Sve te osobine, zajedno sa poštenjem i odanošću narodnooslobodilačkoj borbi, učinili su da Metlo postane jedan od najpopularnijih komandanata u Bosanskoj krajini.

Prilikom napada na ustaško uporište Kupres, 12/13. avgusta 1942. u noći, Dušan Metlić je sa svojom jedinicom likvidirao ustaške bunkere i probio se do prvih kuća. Tu je, u neustrašivom jurišu, pao, pokošen od neprijatelja.

Ilja Ponjević

BORBA NA GRBAVIČKOM POLJU

Tog sunčanog dana, 22. septembra 1941. godine, bio sam kod kude.

Vrli smo malu količinu žita koje nam je ostalo jer nije bilo pokošeno kad su ustaše, početkom septembra, sve popalile. Najednom smo primijetili dvije rakete iz pravca Gorice. To je bio znak da su neprijateljske snage pošle u napad na našu teritoriju. Nismo okljevali ni trenutka. Moj brat Savko i ja odmah smo potrcali prema našoj, 1. četi. Za nama su krenuli i neki ljudi bez oružja. Njihov zadatak najčešće je bio da što više galame, kako bi neprijatelj pomislio da nas je vrlo mnogo. Na mjestu zvanom Kose sreli smo jednog borca koji je žurio da nas obavijesti o izlasku ustaša u Goricu. On nam je rekao da su ustaše uhvatile Stanka Polića, komandira voda u 1. četi. To nas je zaprepastilo. Prosto nismo vjerovali da Stanko — sposoban, hrabar i snalažljiv borac — može da bude zarobljen bez ijednog ispaljenog metka.

Ispred nas nije bilo ustaša. Međutim, saznali smo da je jedna grupa tih neprijatelja pošla od Jajca uz Šedinac i uputila se prema zaseoku Vojnovićima. Odmah smo odlučili da cijela četa krene prema Vojnovićima, u želji da napadnemo ustaše i oslobođimo Stanka. Brzo smo pretrčali preko jednog dola i stigli do Vojnovića gaja. Tu smo našli strijeljanog starca Stevana Mihajlovića iz sela Grbavice. Ustaše su nas primijetile i snažno navalile na našu četu, pa smo zaključili da se tu nalaze njihove jake snage. Moj pomoćnik Tode Tomičić i ja nalažili smo se sa puškomitraljezom na lijevom krilu čete. Ispred nas je bio brisani prostor. Zbog toga ustaše, bez obzira na nadmoćnost, nisu mogle naprijed.

Do nas je došao komandant bataljona Ostoja Ćulum i odatle posmatrao borbu. On je poslao mog pomoćnika Tomičića da komandiru čete Spiri Klisariću prenese neku poruku. Pošto se Tomičić više nije vratio, ubrzo je otisao i Ćulum. Meni je rekao da ne napuštam položaj bez naređenja, uz napomenu da će se on brzo vratiti. Nekako sam odolijevao napadima ustaša, ali oni su se postepeno rokirali ulijevo i izbjegli vatru mog puškomitraljeza. Primjetio sam da je desno od mene, gdje se nalazila glavnina čete, prestao svaki otpor. Još sam malo sače-

kao, a onda krenuo u tom pravcu. Na moju žalost, tamo su već bile ustaše. To me je iznenadilo, jer nisam primijetio kad se četa povukla.

Ustaše nisu pucale, iako je bilo očigledno da me vide. Pomislio sam da možda hoće živog da me uhvate. To je bilo tačno, jer su mi ubrzo doviknuli da bacim puškomitraljez i da se predam. Našao sam se u gotovo bezizlaznoj situaciji. Ipak, iskoristivši njihovu neodlučnost i pogodnu konfiguraciju tla, pretrčao sam kroz obližnji lješčar oko 150 metara i umakao za svojom četom, ka Čučuzovom gaju. Ali primijetivši da mi je odstupnica u tom pravcu presječena, brzo sam skrenuo niz Lubardu, prema Jelovcu, gdje se nalazila četa Dušana Metlića.

Već sam bio strašno umoran — nešto od dugog trčanja i vrućine, a nešto od nošenja puškomitraljeza i nekoliko šaržera municije u torbici. Pomislio sam, čak, da bacim puškomitraljez, ali mi je odmah sinulo kroz glavu kako će se braniti ako budem ranjen. Zrna su rovila zemlju oko mene. Srećom, nijedno me nije pogodilo. Kad više nisam mogao trčati, prilegao sam i poslije kratkog predaha otvorio vatru na ustaše. Tako sam uspio da ih privremeno „prikujem za zemlju“. Čim sam se malo odmorio, nastavio sam da bježim prema Jelovcu. Neko je iz tog pravca otvarao vatru na moje gonioce. Stigavši bliže, ugledao sam Jovidžu Čučuza, borca Metlićeve čete. Dajući mi znak da brzo prodem pored njega, on je rekao da će me i dalje štititi. Međutim, kad sam odmakao dvadesetak metara, Jovidža mi je povikao da ga je neprijatelj ranio. Vratio sam se i video da je pogoden u šaku desne ruke. Upozorio sam ga da se odmah povuče i prilegao uz puškomitraljez. Zasuo sam ustaše rafalima i primorao ih na povlačenje.

Oko 150 metara dalje našao sam vod iz Metlićeve čete kojim je komandovao Simo Mitrić, zvani Mimin. Taj vod je gađao ustaše na Gradini iz mitraljeza i pušaka. Poslije izvjesnog vremena, tu je stigao i Dušan Metlić sa jednim vodom. Ubrzo smo se Dušan i ja odvojili i pošli malo naprijed. Pošto smo zasjeli kod jedne gomile kamenja, on je uzeo dvogled i počeo osmatrati ustaše koje su se grupisale kod Vojnovića gaja. Podesio sam nišan puškomitraljeza na 1000 metara i sa nekoliko kratkih rafala osuo po ustašama. Metlić mi je rekao da sam već nekoga ubio i insistirao da tučem i dalje. I ja sam, golim okom, video da ustaše bježe noseći nekog ranjenog ili poginulog. Njih je zahvatila pometnja. Prva četa tukla ih je iz Čučuzovog gaja, a Metlićeva sa druge strane. Najednom je Metlić naredio da krenemo u napad. Međutim, napredovali smo sporo, jer su brisani prostor ispred nas tukla dva ustaška mitraljeza — jedan sa Gradine (od Topića staja), drugi iz Gorice (od Lončarevih kuća).

Dok su se ustaše povlačile od Donje ka Gornjoj Gorici, primijetili smo da imaju desetak nosila. Nadomak Vojnovića gaja susreli smo Špirana Lončara. On je bježao prema nama. Čim se malo smirio i predahnuo, rekao je da su ustaše, pored ostalih, izgubile jednog bojnika. Njega je, navodno, dok je dvogledom osmatrao položaje Metlićeve čete, pogodilo nekoliko zrna ispaljenih iz tog pravca.

Od Špirana smo takođe saznali da su ustaše, osim Stanka Polića, zarobile u Vojnovića gaju borca 1. čete Iliju Trkulju, zvanog Tošić. Gotovo istovremeno, zlikovci su kod Spiranove kuće uhvatili njegovog sina Simu, brata Joju i rođaka Milana Lončara (njih su natjerali da im

nose ranjenike, a potom ih poubijali u Jajcu). Špiran je tvrdio da se tu nalazila jedna ustaška bojna. Dvije satnije su stigle do Grbavičkog polja uz Šedinac (iz pravca Jajca), a dvije izašle u Goricu uz Busnove (iz pravca Jezera).

Špiran Lončar je pobjegao zahvaljujući lukavstvu. Vidjevši da je ustaše obuzela panika čim im je poginuo bojnik, on je pao i počeo se prevrtati. Potom je iskoristio pogodnu priliku i umakao.

Nurija Ribić

SJECANJE NA MUSTAFU GANIBEGOVIĆA GANIJU

U sudbonosnim danima oslobođilačke i revolucionarne borbe Mustafa Ganibegović, zvani Ganija, bio je i moj učitelj. Zahtijevao je od mene i mnogih drugih da se borimo ne žaleći ni svoje živote, kako bi nova pokoljenja mogla biti srećnija. Početkom rata imao je oko 35 godina. Već tada je bio član KPJ.

Uoči rata družio sam se sa Mustafom. Takmičili smo se u bačanju kamena s ramena, zabavljadi se, razgovarali o životu i društvu. Često sam slušao njegove oštре pošalice na račun režima. Najviše je kontaktirao s Jusufom Filipovićem, istaknutim komunistom iz Jezera, koga sam i ja poznavao. Iako je Jezero bilo malo mjesto, imalo je svoju partijsku organizaciju. U njoj je djelovao i Ganija.

Svaki susret s njim obogaćivao nas je novim saznanjima. Skretao nam je pažnju na predstojeću opasnost od fašizma, naglašavajući da su velike evropske zemlje već pokorene, ali da je to i početak kraja osvajanja, jer je brana protiv fašizma veliki Sovjetski Savez. Dodavao je da ćemo se i mi boriti, te da zato treba da imamo što više oružja i mimici je.

Ganibegović je 1940. organizovao kurs rukovanja oružjem, kojim je stručno rukovodilo meni nepoznato vojno lice. Jedna od aktivnosti Partije sastojala se u tome da što više skojevac i drugih naprednih omladinaca bude uključeno u tadašnje legalne organizacije, kao što je bio „Soko”. Priredivani su i razni vidovi zabave, s ciljem da se okupi što više omladine.

Poslije Pete zemaljske konferencije KPJ, partijske organizacije zbijale su svoje redove i bile sve aktivnije. U Jajcu je 1940. organizovan protest protiv vlasnika hemijske fabrike „Elektrobosna”, a povod je bila vodena brana čija je gradnja ugrozila poplavama okolna imanja seljaka. Tada je žandarmerija počela da hapsi komuniste. Napredni ljudi su prijetili da će poći sa uhapšenima, što je urodilo plodom. Vlast je odustala od hapšenja Jusufa Filipovića, Mustafe Ganibegovića i drugih komunista. Istovremeno je dato obećanje da će brana biti dobro regulisana. Te proteste seljaka i radnika organizovali su Filipović, Ganibegović i drugi članovi KPJ.

Zbog njegove pristupačnosti, Ganiju su podjednako voljeli Srbi, Hrvati i Muslimani. Odlično je poznavao mentalitet ljudi toga kraja i neprekidno kontaktirao s najnaprednjima. Posjedovao je dobre organizatorske sposobnosti, istrajnost i nepokolebljivost. Umio je izabrati ljude s kojima će sarađivati.

Mustafa Ganibegović Ganija

Za vrijeme kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine, koji je više značio rasulo nego borbu, Ganija je bio vrlo aktivan u prikupljanju oružja, municije, odjeće i drugih sredstava koja je ostavljala vojska. Kad je naišao Đački bataljon, koji se malo zadržao i u Jezeru, Ganija je iskoristio priliku da porazgovara s vojnicima, a partijska organizacija obezbijedila je nekim civilna odijela i pomogla im da izbjegnu zarobljeništvo.

Tih dana su nailazile njemačke kolone koje su nastojale da na razne načine demonstriraju svoju snagu. Ni tada Mustafa nije posustao u podizanju moralu mještana. Obraćajući se prisutnima, on je jednom rekao: „Ovo nije kraj, već početak borbe koja će uništiti okupatore i domaće izdajnike!“

Uporedno sa nastupanjem Nijemaca, formirana je kvislinška, ustaška vlast. Kao što se i očekivalo, prva briga ustaša bila je da se obračunaju s komunistima i drugim naprednim ljudima. Uhapšeni su Jusuf i Irfan Filipović, Šaćir Maslić, Lazo Babić, Meho Kesten, Mustafa Ganibegović i još neki. Gotovo istovremeno uhapšen je i izvjestan broj

Srba. To su bili viđeniji ljudi, kao Drago Rosić, Vlajko Brkić i drugi. Zatvorenici su, s vremena na vrijeme, izvođeni u grad da čiste ulice. Cilj ustaša bio je da ih izlože ruglu. Dovikivali su im: „Gdje vam je sada vaš Sovjetski Savez”, „Gdje je Crvena armija?” Jusuf im je hrabro odgovarao: „Njemačka mora propasti! Za sve što činite, odgovaraćete pred narodnim sudom!” Neki od zatvorenika su pušteni. U zatvoru su ostali Jusuf, Irfan, Šaćir i Ganija.

Na dan napada Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez, uhapšeni komunisti iz Jezera, među kojima i Mustafa, uspjeli su pobjeći u Janj. Ustaše su odmah organizovale potjeru za njima. U šumu su takođe pobjegli i neki od ljudi koji su bili osumnjičeni kao simpatizeri Komunističke partije. Nakon povratka iz Janja, Ganija se sklonio u moju kuću. Noći je provodio na tavanu, a rano ujutru sklanjao se u obližnju šumu. Ganijina porodica nalazila se u Jezeru. Ustaše su na nju budno motrile i stalno je maltretirale.

Ustanici su zauzeli Jezero 28. avgusta 1941. i ostali u njemu dva-tri dana. Pripremajući se za povlačenje, spalili smo žandarmerijsku stanicu, poštu i neke druge zgrade koje su ustaše koristile. Upitao sam Ganiju zašto palimo te objekte. Odgovorio mi je da treba uništavati sve što može poslužiti neprijatelju, ističući da je Jezero važna raskrsnica puteva. Prije povlačenja iz Jezera, kratko mi je saopštio da moram ostati u Jezeru radi veze. Preporučio mi je da budem čvrst u svakoj situaciji.

Novembra 1941. Meho Kesten i ja dobili smo preko veze direktivu da bježimo u šumu. Kad smo stigli na područje Janja, javili smo se Ganiji, koji je tada bio zamjenik komesara Bataljona „Pelagić”. Jednom sam ga upitao: „Ganija, kako to da Crvena armija odstupa?” Odgovorio mi je: „Eh, moj Ribo, to je takтика! Ne zaboravi, cilj je uvući neprijatelja što više na svoju teritoriju.” Onda sam ga podsjetio: „Pa, ti si govorio da će Rusi pobijediti neprijatelja za mjesec dana.” Na to mi nije ništa odgovorio, ali me je oštro pogledao.

Uoči napada na Donji Vakuf, krajem novembra 1941. godine, našao sam se po zadatku u štabu Bataljona „Pelagić”. Ganija je bio neraspoložen — boljela ga je rana na nozi koju je zadobio u jednoj prethodnoj akciji. Ali to nije bio jedini razlog njegove potištenosti. Izrazio je žaljenje što ne može učestvovati u borbi, dodavši da komesar treba da bude u prvim borbenim redovima. Tada se ljudi odlučnije bore.

Prije napada na Jezero, 1. januara 1942. godine, prolazili smo po red muslimanskog groblja u selu Volarima. Najednom mi Ganija, kome je humor bio sastavni dio života, tiho reče: „Nurija, ko li će od nas ovdje biti sahranjen?” Slučaj je htio da njega tu sahranimo petnaestak dana kasnije.

Težeći da povrate izgubljene položaje kod Jezera, neprijatelji su 14. januara nasrnuli na naše jedinice. Tada je Ganija teško ranjen u stomak. Zrno mu je ostalo u tijelu. Odstupajući prema željezničkoj stanciji, morali smo na drugu obalu Plive preći brvnom. Ganija je trpio užasne bolove, a snaga ga je neumoljivo izdavala. Putem mi je rekao: „Eh, moj Nurija, vidiš, mene neće biti, ali borba će se nastaviti još

masovni je i snažnije! Čuvajte mi majku i djecu! Recite im da ne tuguju, jer revolucija traži žrtve!"

Klonuo je kod željezničke stanice. Popeli smo ga na konja i uputili se prema Volarima. Sutradan oko podne prestalo je da kuca njegovo toplo, revolucionarno, ljudsko srce. Sahranjen je uz prisustvo saboraca, među kojima su bili Simela Šolaja i Makso Dakić. Četvrta četa ispalila je počasni plotun.

Spaso Kalaba

FORMIRANJE I BORBENE AKCIJE 7. CETE (LISINSKE)

Na južnim padinama planine Lisine, prema rijeci Plivi nalaze se selja Lubovo, Vražić, Bešnjevo i Šipovo. Od boraca iz tih sela formirana je polovinom septembra 1941. 7. četa Bataljona „Iskra“ (u narodu poznata kao Suknjajina četa). Ona je bila locirana u selu Lubovu, u Dugim Njivama.

Sela koja su dala borce za 7. četu odvojena su od susjeda prirodnim preprekama. Sa sjevera ih rastavlja planina Lisina, sa zapada i jugozapada visoravan Borovica i kanjon rijeke Sokošnice, a sa jugoistoka rijeka Pliva. Iako su razbacana, ta sela ipak čine malu geografsku cjelinu. Takav njihov položaj i pravilna orientacija ljudi za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, uz veliku moralnu i materijalnu podršku naroda, omogućili su 7. četi manevar i opstanak u svim situacijama, pa i u proljeće 1942. godine, kad je Trnovačka četa, njen lijevi susjed, pristupila četnicima. Tada su četnici prijetili da će nas uništiti ako im se ne priključimo.

Iako u pomenutim selima tada nije bilo članova Komunističke partije da nam objasne situaciju naslućivali smo velike događaje i počeli se pripremati za njih. Ljudi su sklanjali oružje, koje su većinom dobili od Đačkog bataljona i nekih grupa pripadnika bivše jugoslovenske vojske prilikom njihovog odstupanja tim krajem. Prolazeći kroz Šipovo, jedan rezervni kapetan I klase pozvao je u stranu grupu mlađića koja se zatekla u blizini. Rekao im je gdje su vojnici bacili oružje, savjetujući ih da ga pukupe i privremeno sakriju. Svoj stav obrazložio je tvrdnjom da će vrlo brzo doći svaka puška i svaki metak. U toj grupi mlađića nalazili su se Milan Malešević i Marko Kozomora, koji su među prvima učestvovali u ustanku. Nešto kasnije primljeni su u Komunističku partiju i postali rukovodioci u našim jedinicama.

Tih dana je u Šipovu organizovana žandarmerija, a u nekim selima naoružano po 10—15 ljudi sa starješinom na čelu. Te naoružane grupe imale su neograničenu vlast u selima. Odmah su se počele ponosati siledžijski, naročito prema srpskom stanovništvu. Pljačkali su i maltretirali ljude, zatvarali ih i premlaćivali bez ikakvog razloga. U selu Vražiću uhvatili su 7. jula petnaest ljudi i otjerali ih u zatvor. Tamo su ih divljački mučili, pa su dvojica — Ostoja Dakić i Mladen

Krndija — podlegli povredama. Dvadesetak dana kasnije, 2. avgusta, iz sela Vražića su bez ikakvog povoda otjerali i ubili četrdeset pet ljudi.

U toj teškoj situaciji, komunisti i drugi napredni ljudi pojačali su svoju aktivnost. Savjetovali su ljudima da se sklanjaju ispred ustaša u obližnje šume. Sjećam se da je Besim Ganibegović (rođen u Vražiću) dolazio iz Jajca i nama, Srbima, ukazivao na opasnosti od ustaške vlasti. Mnogi mu nisu vjerovali, misleći da je to neki ustaški trik. Međutim, vrlo brzo se obistinilo sve na šta nas je on upozoravao. Ali za mnoge je već bilo kasno, platili su glavom svoje nepovjerenje prema dobronamjernom čovjeku.

Krajem jula saznali smo za ustank. Počelo je puškaranje oko izvora Plive, u Pljevskim Podovima, Dragniću i drugim selima nedaleko od Šipova. Milan Jakšić i neki željezničari od Drvara pobjegli su iz Šipova u šumu. Tako su nekoliko dana kasnije postupili Mile Kalaba, Đudo Savičić, Milko Suknjaja i drugi.

Ustaše su bile sve nesigurnije, počela ih je hvatati panika. Svoj bijes su iskaljivali nad nedužnim stanovništвом. Pljačkali su sela i ubijali ljude bez ikakvog razloga, ali su time samo pogoršavali svoj položaj. Njihovim postajama u Šipovu i Jezeru stigla su tih dana pojačanja iz Jajca i drugih obližnjih garnizona. Tada su zaposjeli položaje oko Šipova i počeli se utvrđivati. Najjače snage postavljene su na Sařiku kosu i visoravan Borovicu, iznad sela Vražića. Sa tih položaja upadali su u ustanička sela, pljačkali ih i palili. Kad god su zatekli nekoga od mještана, nisu ostavljali živo, pa ni dijete u kolijevci. Naši borci su ih često dočekivali i prisiljavali na povlaчење.

Većina boraca buduće 7. čete bila je iz Vražića i Lubova. Oni su se poslije zauzimanja Šipova orijentisali ka Mrkonjić-Gradu i učestvovali u njegovom oslobođanju. Potom je uslijedio pokušaj da se od boraca iz pomenutih sela formira jedna jedinica. Međutim, neprijatelj je koncentrisao jake snage i ubrzo uspio povratiti Mrkonjić-Grad i Šipovo, pa je to privremeno omelo naš plan.

Polovinom septembra, na planini Lisini (u rejonu Čagorice), održan je sastanak ustanika na kojem je usvojena odluka o formiranju 7. čete Bataljona „Iskra“. Inicijativa je potekla od grupe boraca predvođenih Milkom Suknjajom. U tu četu stupila je većina sposobnih ljudi iž Lubova, Vražića, Bešnjeva i Šipova, a pridružila im se i grupa ustanika iz Perućice. Svi su bili raspoloženi za borbu, ali smo imali svega četiri pištolja, sedam vojničkih i četiri lovačke puške. Međutim, poslije duge diskusije, raznih nagadanja i kombinacija, riješili smo da formiramo jedinicu. Uza svakog naoružanog borca bila su dva nenaoružana, kao neka vrsta smjene na položajima.

Za komandira čete izabran je Milko Suknjaja, koji je već do tada ispoljio vrline upornog i hrabrog borca. On je za vrijeme neprijateljske ofanzive na našu slobodnu teritoriju ostao na području svoga sela i planine Lisine, sačekivao grupe ustaških pljačkaša, progonio ih i razoružavao. Do našeg povratka tamo okupio je oko sebe grupu boraca i postao popularan među njima. Za komandire vodova izabrani smo Dušan Malešević i ja, a za ekonoma čete Branko Štiklica. Dužnost političkog komesara povjerili smo Mići Kalabi, ali nismo shvatili njegovu

ulogu. Čini mi se da ga nismo ni zvali „politički komesar”, nego samo „komesar”, što je poticalo od istoimene funkcije u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Tek nešto kasnije, uvidjeli smo pravi značaj djelovanja političkog komesara.

Za mjesto boravka čete predviđen je zaselak Duge Njive — Radići. To mjesto je središte okolnih sela, a i po konfiguraciji tla najviše je odgovaralo za odbranu čete i njene teritorije.

Pošto sve sposobne ljude nismo odmah mogli uvrstiti u borbeni dio čete, rasporedili smo ih u radnu grupu kojom je rukovodio ekonom Branko Štiklica. Grupa je snabdijevala četu hranom i drugim potrebama, a za vrijeme borbenih akcija služila kao njeno pojačanje, odnosno rezerva. Većina stanovništva takođe je učestvovala u sakupljanju hrane i obezbjeđivala zimnicu za borce. Na taj, način uspjeli smo ne samo podmiriti sopstvene potrebe nego i dio namirnica poslati drugim jedinicama Bataljona „Iskra”, kojim je komandovao Simela Šolaja.

Komanda bataljona primila je s velikim zadovoljstvom vijest o formiranju naše čete. Ona je postala neka vrsta njegove predstraže, jer ga je obezbjeđivala od iznenadnih napada neprijatelja iz rejona Mrkonjić-Grada.

PRVE BORBENE AKCIJE

Dva-tri dana poslije formiranja naše čete, jedan njen vod sukobio se sa grupom od oko četrdeset ustaša koja se kretala od Majdana preko Sinjakova, prema Bešnjevu. Neprijatelj je napadnut kod mjesta zvanog Mala Lokva, gdje se tome najmanje nadao. Iznenadni juriš naših boraca natjerao je ustaše u panično bjekstvo. Međutim, zahvaljujući gustoj šumi, a još više nedostatku municije u našem vodu, ustaše su se uspjele izvući. U toj borbi zaplijenili smo tri puške i nekoliko torbica sa municijom. Uspjeh je bio skroman, ali je neprijatelj spriječen da upadne u naša sela i pljačka i zlostavlja narod. Ta i slične akcije ustanika, koje su kasnije bile sve češće i uspješnije, doprinijele su da nas mještani prihvate kao svoje istinske zaštitnike. Seljaci su pored nas osjećali sigurnost i mogli su mirnije obavljati svoje svakodnevne poslove.

Drugu značajniju borbu naša četa vodila je 21. septembra 1941. Tek što smo zaposjeli položaj Mala Lokva—Čagorica, u našem susjedstvu oglasilo se oružje 6. Stupljanske čete, koja je zatvarala pravac od Jezera ka Šipovu, uz lijevu obalu Plive. U isto vrijeme, otpočela je djelstvo 4. četa Bataljona „Pelagić“. Što je vrijeme više odmicalo, čuli smo sve žešću vatru i po njoj zaključili da neprijatelj prodire u našu pozadinu. Ukrzo potom, naša četa se sukobilala sa ustaškom kolonom koja je od Majdana, preko Sinjakova, nastupala prema Lubovu. Iako smo se žestoko borili, nismo mogli zadržati neprijatelja. Međutim, uspobili smo njegovo nastupanje, a zatim mu se zabacili iza leda. Ostavili smo grupe boraca na važnijim mjestima, a glavnina čete požurila je za neprijateljskom kolonom. Na Lubovačkoj rijeci, u zaseoku Arambašićima, sustigli smo njenu zaštitnicu i neke zaostale dijelove, napali

ih i ubrzo razbili, a zatim produžili za glavninom. Ta neprijateljska jedinica, nakon prelaska Lubavačke rijeke, krenula je u dva pravca. Jedan dio pošao je kroz zaselak Omeroviće, u pravcu sela Trnova, a drugi ka zaseoku Borovicama i istoimenoj visoravni. Desna kolona stigla je do škole u Trnovu, a lijeva do zaseoka Borovica.

Dok smo mi vodili borbu na planini Lisini i dalje ka selu Lubovu, neke jedinice Bataljona „Iskra“ i dvije čete Bataljona „Petar Kočić“ (Trnovačka i Dragnička) stupile su u djelstvo na prilazima selu Trnovu, odnosno u podnožju visoravni Borovice. Čim je zapazio jake snage sa čela i osjetio nesigurnost u pozadini, neprijatelj je počeo da se povlači niz rječicu Trnovicu, prema Šipovu.

Ocijenivši kako će se situacija razvijati, zauzeli smo položaj sa kojeg je bilo moguće djelstvovati po lijevom boku neprijatelja, u pravcu njegovog povlačenja. Jednu grupu boraca ostavili smo u selu Lubovu, u zaseoku Arambašićima, sa zadatkom da sprečava povlačenje protivnika ka planini Lisini. Glavnina čete zaposjela je položaj na južnim padinama uzvišenja Branjašca (zaseoci Dakići i Lužine). Tu se sa našom četom nalazila grupa boraca iz Pljeve. Dobro maskirani, u zasjedama, očekivali smo da neprijatelj pride što bliže, nadomak ručnih bombi, a zatim otvorili vatru i izvršili juriš. U žestokoj borbi na vrlo malom prostoru, koja se završila okršajem prsa u prsa, potpuno smo razbili neprijatelja. Međutim, zahvaljujući mraku koji se spuštalo, on je uspio izvući dio snaga, a potom ih prikupiti u rejonu Grabeža (iznad Šipova). Na bojištu je ostavio oko pedeset mrtvih, dok su na našoj strani smrtno ranjeni Savo Vranić, komandir 3. čete Bataljona „Iskra“, i Todor Gluvić, borac te jedinice.

Neprijateljske snage koje su nastupale od Jezera prema Šipovu izbile su u selo Vražić, ali su ih Pljevci zadržali pod Borovicom i natjerali na povlačenje. Međutim, na Grabežu su se spojile obje neprijateljske kolone, pa su narednog dana u tom rejonu (između Šipova i Bešnjeva) nastavljene ogorčene borbe. Tek pred sam sumrak, naše snage uspjele su prisiliti neprijatelja na povlačenje ka Jezeru, preko Stupne i Perućice. Ustaše su uz put ubijale mještane i palile njihove domove. U selu Perućici ubile su tridesetoro Kačara i Rosića — žena, djece i staraca — a potom ih spalili u jednoj kući. Tu smo naišli na stravičan prizor. Među ugljenisanim tijelima raspoznivali smo majke sa djecom u naručju. Bilo je očigledno da su one, do posljednjeg daha, grčevito nastojale da spasu svoju nejač.

U toj borbi zaplijenili smo 2 puškomitrailjeza, 10 pušaka, znatnu količinu municije i drugog materijala. Time smo povećali broj naoružanih boraca i postali jači. Automatsko oružje uticalo je na povećanje našeg ugleda u tom kraju, a i borci su postali sigurniji u sopstvene mogućnosti, uvjereni da će u narednim okršajima sa neprijateljima postizati još bolje rezultate. Dotadašnja iskustva pokazala su, pored ostalog, da ručnim bombama sa bliskih odstojanja možemo razbiti i znatno veće protivničke snage, da iznenadenje u borbi ima veliki značaj i sl. Na moral je, naravno, uticala i činjenica da do tada nismo imali žrtava, pa čak ni ranjenih boraca. Stanovništvo naših sela radovalo se uspjesima čete. Seljaci su mogli slobodnije obavljati uobičajene poslove

u kućama i na poljima. Bili su sigurniji da ih neprijatelj neće lako iznenaditi.

Neprijateljske snage razbijene u prethodnoj borbi gonili smo ka Jezeru i slijedeće večeri izvršili napad na to naselje. Naše rukovodstvo donijelo je odluku o napadu vidjevši da su ustaško-domobranske jedinice nesređene i zahvaćene panikom, odnosno da možemo „na ledima neprijatelja” ući u Jezero bez velikih napora i žrtava.

Krenuli smo u sami sumrak. Desnom obalom Plive napadao je 1. bataljon, „Pelagić”, a lijevom, u zahvatu komunikacije Šipovo—Jezero, 2. bataljon, „Iskra”, i dvije čete iz 3. bataljona, „Kočić”. Naša četa nastupala je pravcem: Barevac—Sinjakovo—Đumezlige—Bag. Desno od nas kretala se jedna pljevska četa, a jedan vod iz Dragnićke čete obezbjedivao nam je lijevi bok od neprijateljske intervencije sa područja Mrkonjić-Grada. Naređeno nam je da se neopaženo privučemo što bliže neprijatelju, kako bismo ga iznenadili. Trebalo je otpočeti napad u 22 časa. Noć je bila veoma mračna, bez zvijezda a zemljište ispresjecano, pa smo se kretali teško i sporo. Ipak, pošto smo dobro poznavali teren na pravcu kretanja, uspjeli smo stići do Đumezlja na vrijeme i neprimjetno. Tu, iznad samog Jezera, sukobili smo se sa neprijateljem. Nastala je vrlo žestoka borba, ali smo već u prvom naletu natjerali ustaše da se povuku u naselje Jezero.

Poslije likvidacije neprijatelja u Đumezljama naša četa prebacila se preko komunikacije koja od Jezera vodi ka Mrkonjić-Gradu. Počeli smo da se penjemo na uzvišenje Bag, koje je bilo opasano rovovima i dobro branjeno. Osvajanje Baga nije išlo lako. Branioci nisu odstupili ni poslije nekoliko naših juriša. Tek u svanuće, kad su neke naše jedinice ušle u Jezero, četa je ovladala Bagom. Neprijatelj je, u stvari, držao to uzvišenje sve dok je trajao otpor u Jezero. Potom su se njegove glavne snage, uz velike gubitke, povukle prema Jajcu. Na žalost, mi smo se zadovoljili postignutim rezultatima. Nismo iskoristili potpunu pometnju i paniku u neprijateljevim redovima, odnosno mogućnost da u tom naletu osvojimo i Jajce.

Neprijatelj je u borbi za Jezero pretrpio velike gubitke u ljudstvu i materijalu. Osim toga, izgubio je vrlo važno uporište i raskrsnicu puteva prema Jajcu, Mrkonjić-Gradu i Šipovu. Naša četa je u toj borbi zaplijenila dosta oružja. Već smo imali oko 40 pušaka i 2 puškomitrajke, što je za ono vrijeme bilo značajno naoružanje.

Oslobodenjem Jezera i likvidacijom neprijateljskih uporišta oko njega prekinuta je veza između Jajca i Mrkonjić-Grada. Time su stvoreni uslovi za bolju koordinaciju akcija naše čete i ustaničkih jedinica sjeverno od Mrkonjić-Grada i Jajca, a veliki značaj imalo je i širenje slobodne teritorije. Narod se osjećao slobodnije i izražavao je sve veće povjerenje u našu borbu. Satjerani u gradove, neprijatelji više nisu mogli na lak način nasrtati na našu slobodnu teritoriju, pljačkati, zlostavljati i ubijati narod. Bili su u situaciji da se moraju braniti i obezbjediti od naših upada u same njihove garnizone. Otežano im je bilo i snabdijevanje raznim poljoprivrednim proizvodima.

Položaj 7. čete uglavnom je stabilizovan uz komunikaciju Jezero—Mrkonjić-Grad, što je bilo značajno s obzirom na približavanje zime. Njeno osnovno boravište ostalo je i dalje na Sinjakovu. Otuda

smo mogli kontrolisati komunikaciju Jezero-Mrkonjić i na njoj često organizovati zasjede manjim neprijateljskim snagama koje su se tuda kretale. Naš desni susjed bila je 6. četa (Stupljanska), koja je držala položaj iznad same komunikacije Jezero—Šipovo. S tom četom smo ostvarivali vrlo dobro sadjejstvo. U svim značajnijim akcijama učestvovale su zajednički obje čete. Kad god je bila napadnuta jedna od njih, druga joj je priticala u pomoć. Međutim, sa Trnovačkom četom, našim lijevim susjedom, koja se nalazila daleko iza nas (iznad sela Trnova), veza je od početka bila slaba, a ubrzo je sasvim prekinuta. Slično je bilo i sa Dragnićkom četom. Ona je izvjesno vrijeme držala sa nama položaje na planini Lisini, a onda se povukla na Dragnića podove i više se nije pojavljivala.

Kako se zima sve više primicala, morali smo izvršiti pripreme za djelstva i život u tim uslovima. Trebalo je, prije svega, obezbijediti snabdijevanje čete. Razgovarali smo sa pojedinim ljudima iz naših sela, kako bi nam i oni pomogli svojim predlozima, a i materijalno. Da bismo što lakše prebrodili teškoće u zimskim uslovima, bilo je nužno pripremiti i znatne količine ogreva.

Prvih dana novembra 1941. komandir naše čete Milko Suknjaja dobio je pismo poslato iz Dragničke čete. Suština pisma odnosila se, uglavnom, na dolazak Talijana u naš kraj, to jest u Mrkonjić-Grad. Talijani su, navodno, željeli da štite narod od ustaša. Uz to, tvrdili su autori pisma, Talijani su vrlo jaki, pa im se ne bismo mogli suprotstaviti. S tim u vezi, predlagali su da ne držimo položaje, vec da nađemo sigurno sklonište do proljeća, a onda bi se vidjelo šta treba dalje raditi. Koliko se sjećam, pismo su potpisali Ilija Ilica Vasić i Stevan Prole.

Treba imati u vidu da se naša četa teritorijalno nalazila između bataljona „Iskra” i „Petar Kočić”. Njoj su se obraćali štabovi oba bataljona, iako je stvarno pripadala Bataljonu „Iskra”, kojim je komandovao Simela Šolaja.

Poslije kratke diskusije, rukovodstvo čete odlučilo je da sa pismom upozna sve borce. Kad su borci saznali o čemu je riječ jednoglasno su osudili stav potpisnika pisma. Nisu mogli ni zamisliti da odustanu od borbe protiv ustaškog i okupatorskog terora. Četa je na tom skupu odlučila da i dalje drži svoje položaje i da se bori protiv svih neprijatelja. O tom događaju odmah je izvještena Komanda bataljona „Iskra”, a poslije dva-tri dana održana je konferencija ljudstva iz naših sela, na kojoj smo saopštili sadržaj pisma i odluku čete. Svi prisutni su osudili izdajnički stav potpisnika pisma i jednoglasno nas podržali.

Na toj konferenciji osnovan je narodnooslobodilački odbor koji će pomagati četu i izvršavati druge zadatke za potrebe naše borbe. U odbor su izabrani Jakov Štiklica i Jošo Bajić (selo Bešnjevo), Marko Suknjaja i Niko Kopanja (Lubovo), Pero Miljević, Petar Vidović i Mile Malešević (Vražić) i Ilija Kačar (Perućica). Nešto kasnije pridružilo im se nekoliko predstavnika sela Stupne, a u martu 1942. godine, nakon dogovora komandi 6. i 7. čete sa tim predstavnicima naroda, formiran je Opštinski narodnooslobodilački odbor Lisina.

Taj odbor je neprekidno radio sve do oslobođenja naše zemlje. Sjedište mu je bilo u Dugim Njivama. Odbor je sa našom i Stupljan-skom četom, kao i sa seoskim odborima, ostvarivao vrlo dobru saradnju za sve vrijeme svoga rada.

Uz moralnu i materijalnu pomoć stanovništva svojih sela, 6. i 7. četa su ostale na borbenim položajima i još više se aktivirale u napadi-ma na neprijateljska uporišta oko Majdana i Mrkonjić-Grada, na komunikacijama Jezero—Mrkonjić-Grad i Jezero—Šipovo.

Sedma četa izvodila je razne akcije, odbijala pokušaje neprijateljskih grupa da upadnu na našu slobodnu teritoriju, sprječavala pljačku i nasilje ustaša u selima između Jajca, Jezera i Mrkonjić-Grada. Na komunikaciji Mrkonjić-Grad—Jezero postavila je nekoliko zasjeda, a krajem novembra (ispod Vođevog Poda) uhvatila ustaškog satnika Andriju Simunovića. Zarobljenog satnika sproveli smo u Komandu Bataljona „Iskra”.

Svaki uspjeh naše čete borci su dočekivali sa radošću; ali ne samo borci nego i stanovništvo sela iz kojih je četa poticala. Mještani su često posjećivali svoju jedinicu i donosili borcima poneku ponudu. U stvari, narod je pazio borce kao svoje najrođeni je, dijelio s njima i dobro i zlo. Tako je praktično potvrđivano jedinstvo naroda i njegove vojske.

Takav odnos stanovništva prema četi bio je jedan od najpresudnijih faktora u njenoj borbi da se održi i sačuva partizanski karakter. To je naročito došlo do izražaja u proljeće 1942. godine, kad je nastala teška situacija zbog pojačanog uticaja četnika u tom kraju. Ovo tim prije što smo se nalazili na lijevom krilu Šolajinog bataljona i bili u kontaktu sa dijelovima četnički orijentisanog bataljona Uroša Drenovića. Četa se ne samo održala u toj kritičnoj situaciji, koju je posebno pogoršalo političko previranje u našem bataljonu, nego je izvjesno vrijeme obezbjedivala i vezu 3. krajiškog odreda i ribničkih jedinica. Posredstvom naše čete, u to vrijeme je putovao za Ribnik i Radomir Mitrić (koliko se sjećam — dva puta). Našeg kurira Đuru Đudu Savičića, dok se jednom prilikom vraćao sa ribničkog područja, otkrili su četnički doušnici. Izbjegao je najgore zahvaljujući dobrom poznavanju terena i bjekstvu kroz obližnju šumu.

Cetnici sa područja Mrkonjić-Grada pokušali su nekoliko puta da nas pridobiju ili razoružaju. Jednom su, čak, da se oni ne bi kompromitovali kod naroda toga kraja, angažovali protiv nas jaku grupu četnika sa Manjače. Ali došljaci su udarili u prazno. Nisu našli četu ni u njenom logoru, ni na položajima na kojima je najčešće bila, pa su otisli ne ostvarivši namjeru.

Mi smo uvijek bili na vrijeme obaviješteni šta nam četnici pripremaju, pa je to doprinosilo da uspješno izbjegavamo njihove zamke. Planina Lisina sa okolinom omogućavala nam je dobro manevrisanje, a u izvjesnim prilikama i skrivanje. U vrijeme kritičnih situacija rijetko kad smo dva puta zanoćili na istom mjestu. Naravno, treba imati u vidu i činjenicu da smo tada izbjegavali sukobe sa četnicima, kako bismo opstali na svom terenu. S tim je bio saglasan i štab odreda, što su nam saopštili Rade Marijanac i Simo Šolaja kad su nas posjetili i ostali s nama više od 24 časa.

Mislim da je bilo vrlo značajno, ako ne i presudno, što su gotovo sve važnije odluke o borbenim i drugim akcijama čete proizilazile iz stavova boraca izraženih na četnim sastancima. Posebno se sjećam sastanka održanog poslije ubistva Drage Prole i u vrijeme političkog previranja u našem bataljonu. Tada smo se okupili na jednom brežuljku U šumi između Radakovih i Štikličnih kuća. Osim pripadnika jedinice, tu su bili odbornici iz tog kraja i svi viđeniji ljudi. Komandir čete JUliko Suknjaja i još neki drugovi govorili su prisutnima o nastaloj situaciji, a potom je uslijedila diskusija. Trebalо je odlučiti kakav će stav zauzeti četa prema najnovijim pojavama. Najstariji čovjek na tom skupu, Marko Suknjaja, ustao je poslije dugog čutanja i prilično oštro nam rekao da bi nas prokleo ako bismo postali četnici jer sadašnji četnici nisu ni slični nekadašnjim, ovi šuruju sa ustašama i okupatorom. Istovremeno nas je pozvao da se i dalje borimo protiv ustaša i svih njihovih saveznika, bez obzira ko oni bili i kako se zvali.

Uz naša obrazloženja, skup je jednoglasno prihvatio taj stav. Markov djed je bio četovođa nekadašnjih četnika u Jasenovim Potocima, pa je njegovo pozitivno istupanje imalo izuzetan značaj. On je, uz to, bio vrlo ugledan i cijenjen domaćin, a u četi su mu bili sin Stanko i unuk Aleksa (poginuli su u četvrtoj, odnosno petoj neprijateljskoj ofanzivi, kao izvanredni borci).

Četni sastanci su bili značajni ne samo za naše jedinstvo nego i za političko izgradnivanje i pravilan odnos boraca prema narodu. Ni sam čuo da se neko sa područja naše čete ili iz sela kroz koja smo prolazili požalio na postupak nekog borca. Sedma četa je, zaista, po svemu bila prava partizanska i narodna jedinica.

Što se tiče pravilnog političkog opredjeljenja, treba imati u vidu da su kroz naš kraj prolazili i u četi se zadržavali istaknuti vojni i politički rukovodioci: Danko Mitrov, Vaso Butozan, Nemanja Vlatković i mnogi drugi. To je, svakako, znatno uticalo da četa odabere pravi put i u najkritičnijim situacijama.

NAPAD NA MAJDAN

Grupa boraca i starješina iz 7. čete, koju su predvodili Milko Suknjaja i Mesud Hotić, krenula je 29. decembra 1941. prema selu Majdanu i komunikaciji Mrkonjić-Grad—Jezero. Zadatak grupe bio je izviđačkog karaktera. Trebalо je, prije svega, saznati što više podataka o rasporedu neprijatelja i jačini njegovih posada na Kraljevcu i Vođevom Podu. Grupa je ostala na izviđanju dva dana, iako je temperatura bila vrlo niska, a snijeg dosta dubok. Osmatranjem zemljišta i prikupljanjem podataka od naših ljudi, dobijena je približno realna predstava o snazi neprijatelja na pojedinim uporištima. Grupa se u noći između 30 i 31. decembra vratila u sastav čete. Nešto ranije, na to područje stiglo je nekoliko pljevskih četa iz sastava Bataljona „Iskra“. S njima je bio i štab bataljona. Poslije analize prikupljenih podataka, razrađen je plan napada na neprijateljska uporišta u Majdanu i na komunikaciji Jezero—Mrkonjić-Grad.

Zaključeno je da u neprijateljskim uporištima Kovačevcu, Jelićima, Kraljevcu, Okruglači i Omaru ima po dvadeset do trideset ustaša-mještana, a u Vodevom Podu gotovo jedna kombinovana ustaško-dombranska satnija. Intervencija protivničkih snaga mogla se očekivati od Mrkonjića, pa je trebalo izvršiti napad noću i obezbijediti se sa te strane.

Bataljon „Iskra“ pripremao se da likvidira neprijatelja u pomenutim uporištima, da prekine vezu Jezero—Mrkonjić-Grad i ovлада komunikacijama između ta dva mjesta. Desno od nas napadao je Bataljon „Pelagić“. Neposredno sadještvo s njim bilo je povjerenog 6. četi. Komandant Bataljona „Iskra“ Simela Šolaja dao je konkretne zadatke svim četama, odredivši tačno koja će uporišta napadati i kada.

Početak napada na sva uporišta bio je predviđen za 1. januar 1942. godine, u 2 časa. Bataljon je pošao na zadatak u određeno vrijeme i 31. decembra oko 24 časa prikupio se iznad Tankovca na Sinjakovu (sem čete koja je upućena preko Vranovine i Koca). Tu je Simela Šolaja održao kratak govor u kojem je najprije ukazao na značaj akcije, a potom istakao neke slabosti neprijatelja. Napomenuo je, pored ostalog, da treba dobro iskoristiti oslabljenu budnost protivnika u novogodišnjoj noći.

Poslije govora uslijedio je još jedan kratak dogovor starješina, a onda smo krenuli u predviđenim pravcima. Snijeg je bio poveliki, a noć vedra i vrlo hladna. Kretali smo se oprezno i sporo, jer je trebalo neprijatelja iznenaditi. Približili smo se Kraljevcu i Majdanu, a on nas još nije primjećivao. Grupa naših boraca, u kojoj je bio i komandant Solaja, ušla je uz put u kuću ustaše Tubana. Ne sluteći o kakvim je posjetiocima riječ, domaćin im je mirno otvorio vrata, ali ni naši borci nisu znali da pred sobom imaju ustašu. Kad je Tuban video da su mu u kuću upali partizani, iskočio je kroz prozor i umakao. Bježeći prema Kraljevcu, uzbunio je ustašku posadu, pa je ona ubrzo otvorila vatru i uspjela da nam pruži otpor. Žbog toga je borba na pravcu nastupanja tih četa otpočela nešto prije nego što je bilo predviđeno.

Borba u Majdanu bila je žestoka, a naročito na pravcu nastupanja 4. i 7. čete. Sa Kraljevcu su nas ustaše tukle iz svih vatreñih sredstava još dok im se nismo dovoljno približili. To je bila vrlo važna otporna tačka u lancu neprijateljskih uporišta na komunikaciji Mrkonjić—Jezero. Pošto se na malom prostoru nisu mogle razviti dvije čete, komandant bataljona je usmjerio jednu prema koti 662, sa koje je takođe otvorena vatra na nas.

Oko Kraljevca se razvila žestoka borba. Neprijateljski mitraljezi i puškomitraljezi tukli su nas neprekidno. Mi smo im uvraćali vatrom iz pušaka i jednog puškomitraljeza (ostali puškomitraljezi bili su nam zamrznuti i nisu mogli djelovati). To je ohrabrilno neprijatelja, jer su vjerovatno ocijenili da su naše snage male. Zato su počeli vršiti ispade i jurišati na nas bacajući bombe. No ubrzo su uvidjeli svoju zabludu i povukli se u rovove. Njihov otpor bio je vrlo jak. Uzastopno smo jurišali, pokušavajući da izademo na Kraljevac, ali nismo uspjeli. Neprijatelj se grčevito branio, ne napuštajući nijedan rov u svom uporištu. Borbu za Kraljevac vodili smo sve do zore.

Bilo je očigledno da na taj način ne možemo zauzeti uporište, pa je odlučeno da ga dijelom snaga držimo u blokadi. Ostale snage upućene su niz potok između Okrugljače i Jelića, kako bi se sa zapadne strane pojavile prema koti 662. Tu kotu (Jeliće) osvojili smo vrlo brzo, a zatim se orijentisali prema Okrugljači i Oamaru. Te položaje smo, takođe, lako likvidirali.

Potom su tri čete upućene preko komunikacije Mrkonjić-Grad—Jezero. One su odmah otpočele borbu za osvajanje ustaškog uporišta u Vođevom Podu. Međutim, tu su u međuvremenu pristigle neprijateljske snage koje su se povukle sa drugih položaja, pa se broj branilaca znatno povećao.

Kad je likvidacija Vođevog Poda već bila na pomolu, otpočela je neprijateljska intervencija iz Mrkonjić-Grada. Četa koja se nalazila na tom pravcu vodila je žestoku borbu protiv tih snaga i oko 12 časova uspjela je da ih odbaci nazad, preko Previla i Pirovače. Međutim, neprijatelj je ponovio napad jačim snagama i uspio potisnuti našu četu ka Majdanu. Time je ugrožen lijevi bok naših jedinica koje su već bile prišle Vođevom Podu. S obzirom na novonastalu situaciju, morali smo odustati od daljeg napada na to uporište. Većinu snaga usmjerili smo na neprijatelja koji se pojавio od Mrkonjić-Grada. Borili smo se žestoko i uspjeli da sprječimo njegov prodor na oslobođenu teritoriju.

Kraljevac smo još uvijek držali u blokadi. Odlučili smo da ga likvidiramo tek kad su zaustavljene snage koje su intervenisale od Mrkonjić-Grada. Tom dobro utvrđenom uporištu mogli smo prići samo sa jedne strane, uskom stazom, ali je ona bila izložena žestokoj vatri ustaškog oružja. Ocijenivši da ne možemo prići bez velikih žrtava, odlučili smo da u grupama zaposjednemo sva uzvišenja oko Kraljevca, te da djelstvom sa njih učutkamo ustašku posadu. Kad smo to postigli, ustaše su se sklonile u utvrđenje i nisu mogle štititi stazu. Tada je nekoliko boraca, s kojima je bio i komandant bataljona Šolaja, uspjelo da se brzo približi braniocima i ručnim bombama likvidira prednji dio utvrđenja. Potom su se bombaši probili u centar utvrđenja i prisilili preostale ustaše da poskaču u jamu koja se nalazila u sredini tvrđave. Komandant Šolaja pozvao je ustaše da izadu iz jame i da se predaju, ali su zločinci to odbili. Ubrzo su naši borci ubacili bombe u jamu. Tako je likvidirana cjelokupna posada tog uporišta (oko 30 ustaša).

Mada u toj borbi nismo osvojili najjače neprijateljsko uporište Vođev Pod, uspjeh naših jedinica bio je veliki. Likvidirali smo većinu ustaško-domobranskih položaja i nanijeli tim protivnicima zнатне gubitke u ljudstvu i materijalu. Komunikacija između Jajca i Mrkonjić-Grada ponovo je bila pod našom kontrolom. Ta dva neprijateljska garnizona izgubila su međusobnu vezu.

Zaplašen našim uspjehom u Majdanu, neprijatelj je naredne noći napustio Vođev Pod i povukao se u Mrkonjić-Grad. Naše jedinice su odmah iskoristile tu situaciju i zaposjele najvažnije objekte na tom području. Time je neprijatelj u Mrkonjiću bio potpuno blokiran. Kasnije je izbjegao potpuno uništenje samo zahvaljujući četničkoj izdaji.

Naša četa je u borbi za Majdan zaplijenila 1 puškomitrailjer, 8 pušaka, 10 bombi, znatnu količinu municije i drugog materijala. Nijedan od njenih boraca nije tada ubijen niti ranjen.

Uprkos izdajničkom djelovanju četnika, koje je neko vrijeme bilo vrlo opasno, 7. četa je jačala iz dana u dan. Ona je u drugoj polovini 1942. ušla u sastav 7. kраjiške NOU brigade. Tada je njenih sto trideset pet boraca, pored ostalog oružja, imalo 7 puškomitrailjeza.

Milko Suknja ja

SJECANJE NA 1941.

Moje selo Lubovo nalazi se na samim padinama planine Lisine, gdje je obradiva zemlja vrlo slaba, te su se ljudi pretežno bavili stočarstvom. Kako su naši seljaci u većini bili siromašni i slabo obaviješteni, to smo okupaciju Jugoslavije, pa i ustank, dočekali nespremni i bez neke orijentacije.

Teror okupatora, a naročito domaćih izdajnika-ustaša, bio je nepodnošljiv. Saznanje o okupljanju nekih grupa po šumi i početku ustanka narod je sa oduševljenjem dočekao, videći u tome jedini spas od ustaškog terora.

Kada je oslobođeno Šipovo i kada su ustaničke snage krenule prema Jezeru i Mrkonjić-Gradu, većina sposobnih, a naročito mlađih ljudi iz moga sela uključila se u njihove redove i učestvovala u oslobođenju Mrkonjić-Grada. U borbama oko Mrkonjić-Grada zadržali smo se nešto oko nedjelju dana i tada je bilo pokušaja da se od boraca iz sela Lubova, Bešnjeva i Vražića formira jedna jedinica, odnosno četa. S obzirom da je ubrzo uslijedila jaka neprijateljska ofanziva, do toga tada nije došlo.

Neprijatelj je vrlo brzo povratio Mrkonjić-Grad, Jezero i Šipovo. Jakim neprijateljskim snagama ustaničke snage nisu se mogle suprotstaviti, iako su pružale mjestimičan otpor, nego su se povukle uglavnom prema planini Vitorogu i Mliništima. U toj svojoj ofanzivi neprijatelj je poubijao sve što je živo našao u selima, a popalio sve što je moglo gorjeti. Ja sam imao prilike da, pritajen u planini Lisini, posmatram taj prizor. Sva sela, gotovo do planine Vitoroga i Mliništa, bila su u plamenu. Dim iz zapaljenih kuća širio se okolo, i kada je nestalo dima, umjesto sela pojavljivala bi se samo crna zgarišta. Zaista užasan prizor. Ljudi su godinama radili i mučili se, a za nekoliko časova od kuće i drugih seljačkih objekata nije ostalo ništa.

Prilikom povlačenja naših snaga ka planini Vitorogu i Mliništima, nekoliko mladića, koji mahom nisu ni vojsku služili, i ja nikako se nismo mogli odvojiti od našeg sela i planine Lisine, te smo se sklonih u stijene zvane Crljenice. Odatle smo imali dobar pregled o kretanju neprijatelja, a mjesto je bilo dosta nepristupačno i skrovito. Jedno veče sišli smo u selo da bismo obišli porodice i uzeli hranu i drugo

što nam je potrebno, jer je moj zaselak i zaselak mojih rođaka bio zaklonjen i nismo vidjeli što se u njemu događa. Međutim, kad smo došli u zaselak, umjesto kuća i drugih zgrada našli smo zgarište i mrtvu čeljad pored njega. Samo od moje porodice našao sam trinaest čeljadi zverski ubijenih. Ovo je bio težak udarac za nas i nešto što čovjek prije toga ne bi mogao ni zamisliti. Tu noć, i ne samo tu, proveli smo sahranjujući čeljad, a rano ujutru povlačili smo se u svoja skloništa.

Naša grupa brojala je oko pet do šest ljudi gotovo nenaoružanih jer, sem mene, niko nije imao oružja. Poslije smo počeli izlaziti iz našeg skloništa i držati položaj oko sela, da bismo spriječili pojedince i manje grupe ustaša da pljačkaju ono što je poslije požara ostalo, a naročito da odgone stoku. Nešto kasnije, kada smo se počeli oglašavati, došao nam je Ilija Kačar iz sela Perućice sa nekoliko drugova, a on je jedini imao vojničku pušku, odijelo, opasač, fišeklije i bio kompletan vojnik. Sad smo ipak predstavljali nešto i slobodnije smo dočekivali manje grupe ustaša, a naročito smo napadali i progonili pljačkaše. Za nekoliko dana naše aktivnosti naša grupa povećala je svoje naoružanje na 5 vojničkih pušaka. Kada je Simela Šolaja po drugi put oslobođio Šipovo, naša grupa je iz Grabeža napala neprijatelja s leđa, tako da je napravila pometnju u njegovim redovima i time olakšala borbu za Šipovo.

Po oslobođenju Šipova stvara se slobodna teritorija i naša grupa se iz dana u dan povećava ljudima iz sela Lubova, Vražića, Bešnjeva i Šipova. Narod je uvidio da se samo borbom može oslobođiti ustaškog nasilja i sačuvati svoje selo i svoju porodicu.

Polovinom septembra 1941. na planini Lisini, na mjestu Cagarici, formirali smo svoju četu. Ja sam izabran za komandira čete, a za političkog komesara Mićo Kalaba. Komandiri vodova bili su Dušan Malešević i Spaso Kalaba. Moj zamjenik bio je Dušan Malešević, a Mićin — Spaso. Komanda čete je obavljala i razne dužnosti u pozadini, sve do formiranja narodnooslobodilačkih odbora u selima lisinske opštine. Do izbora odbora u selima i opštini mi smo oformili jednu grupu ljudi kao neku vrstu suda, koja je rješavala probleme u našim selima i presudjivala o greškama boraca u četu.

Mi smo u samom početku imali velike teškoće, jer nismo imali organizovanih ljudi, članova KPJ, koji bi nas politički orijentisali. Najteže je bilo za oružje, jer smo imali velik broj ljudi bez oružja, koje je trebalo otimati od neprijatelja, često i golim rukama. Nije nam bilo lako ni za ljude, s obzirom da su okupator i ustaše otjerali u taoce, a zatim pobili preko pedeset odsto sposobnih ljudi iz sela iz kojih smo regrutovali borce za našu četu.

I pored svih ovih i drugih teškoća, naša četa imala je veliki uspjeh u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Ona je do formiranja 7. krajiške NOU brigade 1942. uspjela oteti od neprijatelja 125 pušaka, 5 puškomitrailjeza, veće količine municije i drugog ratnog materijala, tako da je bila dobro naoružana i postala pravi zaštitnik sela. Za sve to vrijeme nismo imali težih gubitaka.

Po svom ponašanju i poštenju, naša četa je prednjačila u našem kraju. Nije bilo slučajeva da se neko požalio na postupak naših bora-

ca. Oni nisu ubili ni jednog zarobljenog neprijateljskog vojnika, nego su ih sprovodili u komandu čete, a mi smo ih slali višoj komandi.

Kada su formirani narodnooslobodilački odbori u svim našim selima i kada je izabran Opštinski NOO za lisinsku opštinu, nama je umnogome olakšan rad. Odbori su preuzeли brigu o zbrinjavanju pozadine. Umnogome su pomogli i u snabdijevanju i opskrbljavanju čete materijalnim sredstvima, a naročito hranom i ogrevom. Naši odbori su vrlo dobro saradivali sa svim jedinicama koje su se nalazile na našem terenu ili su prolazile preko njega.

Kada je počelo previranje u Bataljonu „Iskra”, kojem je pripadala i naša četa, našli smo se u dosta kritičnom stanju. Naš lijevi susjed, Trnovačka četa, poodavno je prestala da vodi borbu protiv neprijatelja i prišla je četnicima. U našoj četi nije bilo komunista koji bi politički djelovali, pa ipak smo uspjeli da održimo jedinstvo u našim redovima i četa je ostala partizanska, i pored svih navedenih okolnosti.

I kod nas je bilo pojedinaca koji su tražili da i mi pristupimo četnicima uvjeravajući nas da nećemo moći drukčije opstatiti. No uspjeli smo ipak da ih ubijedimo da ostanu u četi, da budu dosljedni borci za slobodu. Treba istaći da iz sela koja su formirala našu četu tokom cijelog rata niko nije otišao u četnike.

Mnogo nam je pomoglo da održavamo jedinstvo vojske i naroda to što smo uveli, kao formu svoga rada, održavanje čestih sastanaka naših odbornika, viđenijih ljudi iz sela sa svim borcima. Na ovim sastancima najviše smo raspravljali o tome kako opstati u kritičnoj situaciji, šta učiniti da nam neko ne ode u četnike. Ovakvi sastanci bili su vrlo korisni, kako za četu tako i za naš narod. Narod je znao kakvo držanje i stav ima četa, a borci čete su znali šta misli narod i dobijali njegovu podršku u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Milan Gutić

FORMIRANJE 7. JANJSKE ČETE

Krajem septembra 1941. u sastav Bataljona „Iskra” ušla je novoformirana 7. janjska četa, koju su sačinjavali borci iz Todorića, Vagana i Pribeljaca. U sastav čete uključen je i vod Nikole Nikaća Savkovića, koji se nalazio na položaju u selu Vodici. Borci su za komandira izabrali Nikolu Nikaća Savkovića, a za njegovog zamjenika Miroljuba Sakana. Komesar čete je jedno vrijeme bio Stipo Bilan, da bi ga potom zamijenio Jovo Milovac.

Po zadatku štaba Bataljona „Iskra” četa je trebala da zatvara pravac prema Kupresu i ne dozvoljava upade neprijatelja na našu slobodnu teritoriju. Drugi zadatak joj je bio da se povezuje sa jednom grupom naoružanih seljaka iz Blagaja, kojom je rukovodio član KPJ Ignjat Marić.

Četa je krajem 1941 izvela nekoliko borbenih akcija. Izdvojio bih dvije najznačajnije. Prva je izvedena 21. novembra 1941. na području Donjeg Vakufa. Četa je dobila zadatak da likvidira nekoliko spoljnih utvrđenja i da prekine prugu između Donjeg Vakufa i Bugojna. Zadatak je uspješno izvršen. Međutim, zbog iznenadne intervencije talijanske motorizovane kolone iz Bugojna, ostale jedinice 3. krajiškog NOP odreda, koje su učestvovali u napadu na Donji Vakuf, morale su se povući, pa se i naša četa povukla s njima. U drugoj značajnijoj borbi četa je učestvovala kod Rastićeva 3. i 4. decembra 1941. Na pravcu svog djejstva četa je uspjela da zaustavi prođor talijanskih snaga sa pravca Kupresa, a potom je učestvovala u gonjenju neprijatelja prema Kupresu. Neprijatelj je pretrpio znatne gubitke u ljudstvu i materijalnim sredstvima. Četa je zaplijenila nekoliko pušaka, izvjesnu količinu municije i dosta hrane.

Poslije izvjesnog vremena štab 3. krajiškog NOP odreda naredio je komandi čete da uputi jednu grupu boraca u Vukovsko kod Kupresa, kao pojačanje ustanicima; grupom je komandovao Nedeljko Manojlović. Zadatak nam je bio da pomažemo u podizanju i širenju ustanika u tom kraju. Neposrednu pripremu grupe izvršio je Stipo Bilan. Među upućenima bila su i četiri člana KPJ: Miroljub Sakan, Slavko Medić, Čedo Vranić i Milan Gutić. Vođa grupe je bio Miroljub Sakan.

Po dolasku u Vukovsko pronašli smo Nedeljka Manojlovića i stavili mu se na raspolaganje. Moram posebno istaći da su nas Manojlović, njegovi borci i narod ovog kraja srdačno primili i da je naš dolazak imao i politički značaj. Ustanak je u to vrijeme poprimio masovni karakter. Pošto su dovoljno ojačale partizanske snage u ovom kraju, nije bilo potrebe da se tamo zadržavamo i naša grupa se vratila u sastav svoje čete.

Spiro Špika Ilić

IZ ZBJEGA — U STROJ CETE

Nekoliko boraca iz sela Pribeljaca u septembarskoj ofanzivi napazilo se sa narodom u zbjegu. Poslije povlačenja neprijatelja borci su s narodom sahranjivali poubijane ljude, žene i djecu.

Odjednom je, na drugoj strani doline, oko sela Vodica, počelo puškaranje. Pokušao sam da ocijenim gdje se to dešava, ali je bilo teško utvrditi mjesto pucnjave. Djeca su se u strahu okupljala oko majki. Hrabičili smo ih, iako nismo znali da li im je tu sigurno.

Nešto kasnije k nama je stigao jedan borac iz Strojica. Čini mi se da je to bio Cvijan Lazukić. Rekao mi je da prikupim sve borce iz Pribeljaca i da sa njima dođem na Betlanovac, više sela Jasika. Tu se, prema njegovim riječima, nalazi grupa boraca iz Strojica i od prikupljenih boraca, po direktivi rukovodstva ustanka, biće formirana nova četa. Lazukić nam je, takođe, saopštio da su strojički borci razbili u Prosjeku ustašku kolonu koja je gonila opljačkanu stoku i drugu imovinu iz Janja i pri tom su ubili nekoliko ustaša. Tada mi je bilo jasno zbog čega je došlo do puškanja.

Čim sam to čuo, pozvao sam brata Đordja i rekao mu da prvo obide mrakodolski i petrovački zbjeg, a potom da podje na Malinovu kosu i Javorje i da pozove ostatak boraca k meni. Za nekoliko časova prikupilo se oko tridesetak boraca. Krenuli smo prema Jasiku i vrlo brzo smo stigli na Betlanovac i povezali se s borcima iz Strojica. Borci iz ostalih sela su, takođe, pristizali. Stvoreni su uslovi za formiranje nove čete. Koliko se sjećam, tu su, osim nas Pribeljčana, stigli borci iz Strojica, Vagana, Jasika i Vodica.

Odmah sutradan se pristupilo izboru komandira čete. Moram reći da je bilo natezanja među borcima oko njegovog izbora. Predlagana su dva kandidata, Nikola Nikać Savković i Miroslav Sakan. Ipak je većina boraca bila za Nikolu Nikaća Savkovića, a Sakan je ostao njegov zamjenik. Štab odreda se saglasio sa izborom Savkovića i potvrđio izbor. Kada je uvedena funkcija komesara u našim partizanskim jedinicama, na tu dužnost je postavljen Stipo Bilan, a nešto kasnije ga je zamijenio Jovo Milovac, borac naše čete. Postavljeni su i komandiri vodova i de-setari, ali se više ne sjećam koje smo drugove birali na te dužnosti.

Moglo bi se reći da je formiranje čete bilo formalno završeno. Međutim, imajući u vidu da će se pred četu postavljati raznovrsni zadataci, trebalo je mnogo šta uraditi oko političkog prosyjećivanja boraca. Dobar broj njih preživljavao je krizu i traume poslije ofanzive. Neki su izgubili jednog ili više članova porodice. Bili su spremni na osvetu, optužujući Muslimane i Hrvate za ubistvo svojih najbližih. Mi smo uporno ukazivali na štetnost takvog gledanja i zalagali se za bratstvo i jedinstvo među našim narodima. Borcima smo objašnjavali da okupator i ustaše nastoje da nam nametnu bratoubilački rat. Što je dalje vrijeme odmicalo sve smo više uvidali da ćemo na pitanju bratstva i jedinstva morati još više raditi. U četi su tada bili članovi KPJ Jovo Milovac, Stipo Bilan i ja, kao i tri kandidata za članove KPJ, skojevci Simo Božić, Đorđe Ilić i Šefik Talić. Krajem 1941. i početkom 1942. primljeno je nekoliko boraca u Partiju, i to: Cedo Vranić, Miroslav Sakan, Milan Gutić, Slavko Medić i Šefik Talić. Na prijemu novih članova KPJ najviše je radio član Okružnog komiteta Teufik Kadenić Cinkara. Našim političkim radom uspjeli smo da narod ovog kraja, sve masovnije učestvuje u oslobođilačkoj borbi.

Slavko Malinović

PRVA BORBA PROTIV TALIJANA

Cestom od Mliništa, preko Baraća i Gerzova, kuda su se do tada uglavnom kretali pješaci, seljačka volujska kola i pokoji konjanik, naišla je 29. oktobra 1941. motorizovana kolona talijanske fašističke vojske. Prema nekim podacima, ta jedinica pripadala je Diviziji „Sasari”, a došla je iz Glamoča. Vjerovatno je namjeravala da razbije ustaničku vojsku Pljeve i Janja, a potom da se smjesti u Šipovu. Govorilo se da je tu negdje demarkaciona linija između njemačke i talijanske okupacione zone.

Posmatrao sam kolonu sa pogodnog mjesta. Prema slobodnoj procjeni, bila je duga više od dva kilometra — možda motorizovani bataljon. Čelo kolone je zastalo kad je izbilo u Sokolac. Ubrzo se grupa oficira popela na jedno uzvišenje. Neki su izvukli dvoglede iz futrola i počeli osmatrati okolinu.

Fašistički vojnici su iskoristili zastanak i razmiljeli se po selu. Naviknuti na pljačku, otpočeli su je i ovdje. Odjekivalo je skičanje pohvatanih svinja, kreštanje kokošaka. Neki su brali kukuruz i vadili krompir...

Tog oktobarskog dana 1941. godine, u jutarnjim časovima, šest Šolajinih četa (iz Bataljona „Iskra”) nalazilo se na položajima oko Mrkonjić-Grada i Jajca, pa nije imao ko da presretne faštiste. Međutim, kao i više puta ranije, Šolaja se snalazio. Nalazeći se u Pljevi, on je sakupio mali broj boraca koje je imao na raspolaganju, a pozvao je i narod da im se pridruži. Onima koje je sretao objašnjavao je uzbudnim glasom da talijanskim fašistima ne smijemo dozvoliti da tuda prođu. Jer, tvrdio je Simela, ako ih pustimo u Šipovo, oni će nas opljačkati i zauzeti teritoriju koju smo oslobodili od ustaša, dodajući da ćemo imati više žrtava ako budemo ponovo oslobođali Šipovo, Pljevu i Janj, nego što smo ih imali u vrijeme ranijih borbi za ta mjesta.

Svi su to prihvatali i krenuli prema Sokolcu od Plivskog mosta pored Tičića kuća, a sa sobom je poveo i nekolicinu omladinaca, među kojima sam bio i ja. Trčao sam za Šolajom uz brda, sve do zaseoka Jakšića. Tamo su nas dočekali seljani i obavijestili Šolaju gdje se Talijani nalaze, koliko ih ima i šta su do tada preduzeli. Simela nije gubio

vrijeme. Odmah je počeo da raspoređuje svoju malobrojnu vojsku. Pozvao je Osto ju Ćuluma i dao mu zadatak:

— Ti ćeš sa deset boraca i 2 puškomitraljeza krenuti prugom prema Željezničkoj stanici Sokolac pa ćete otuda napasti Talijane, a mi ćemo putem lijevo od vas pravo prema Kalkanovoj kući.

Slobodanu Malinoviću i meni naredio je da se popnemo na dva obližnja hrasta i da posmatramo kako će se neprijatelj ponašati kad otpočne borba. Trebalо je da ga, po mogućnosti, blagovremeno obaveštavamo o najvažnijim zapažanjima.

Borba je otpočela oko 14 časova. Već u prvim trenucima poginulo je nekoliko neprijateljskih vojnika. Iznenadeni napadom ustanika, Talijani su počeli da se povlače prema Gerzovu. Napuštali su kamione i ostavljali ih prazne na cesti. Na prostoru koji su kontrolisali naši borci poslije prvog okršaja nalazilo se desetak vozila.

Talijani su, ipak, uzvratili jakom vatrom iz raznovrsnog naoružanja. Artiljerijske granate najviše su pogadala zaselak Jakšiće. Jedna je eksplodirala u kući Stevana Grahovca i izazvala požar. Nešto dalje, od artiljerijskih granata poginuli su borci Petar Balać i Gojko Bajić. Puškomitraljezac Marko Kljajić smrtno je pogoden mitraljeskim rafalom, a ranjeni su borci Dušan Simić i Jovo Marković.

Situacija se ubrzo promijenila. Ocijenivši da su ih napale slabe snage, Talijani su se sredili i povratili izgubljene pozicije, a time došli i do vozila koja su nešto ranije napustili. Šolaja i njegovi borci bili su uporni. Zadržavali su neprijatelja, nadajući se da će Bataljon „Iskra“ stići da se uključi u borbu. Međutim, to se nije ostvarilo, pa su se Šolaja i njegovi borci povukli u Pljevu. Nisu uspjeli ni da iznesu ranjene Jovu Markovića i Dušana Simića. Talijani su ih zarobili.

Umorne ćete Bataljona „Iskra“ počele su pristizati tek predveče. Ali umjesto zaslужenog odmora, uslijedio je novi borbeni zadatak. Šolaja je grupu boraca uputio da organizuje zasjedu kod Kelečevih kuća na Otokama, kako bi dočekali neprijatelja ako kreće u tom pravcu. Koliko se sjećam, jednu četu je uputio preko Dragnić Podova, na Lazica gredu, da bi otuda napala Talijane. Ravnoteža snaga je bila uspostavljena, ali je prednost bila na našoj strani. Jer ustanička vojska je dobro poznavala teren i imala je izrazito bolji moral.

Saznavši da je partizanima stiglo pojačanje, Talijani su se ubrzo povukli prema Mrkonjić-Gradu. Međutim, iako je ta borba, tako reći, bila jedna od svakodnevnih, najobičnijih, Šolajin bataljon se poslije nje još više pročuo.

Mesud Hotić

PRODOR U DOLINU VRBASA

Slobodna teritorija na kojoj se nalazio 3. krajiski partizanski odred protezala se od Donjeg Vakufa i Jajca, pa preko Mrkonjić-Grada do nadomak Banjaluke. Odred je kontrolisao i područje Glamoča i Kupresa. Formiran u oktobru 1941. godine, taj odred je izrastao iz Narodne vojske Janja i Pljeve, kako su tamošnje ustaničke snage nazivane prvih dana narodnooslobodilačke borbe. Imao je šest bataljona. Oni su, izuzev šestog, osim brojne oznake imali i simbolične nazine: 1. bataljon — „Vasa Pelagić”, 2 — „Iskra”, 3 — „Petar Kočić”, 4 — „Soko” (na području Gornjeg i Donjeg Ribnika), 5 — „Budućnost” (na području Glamoča).

Odredom je komandovao mladi i hrabri komunist Danko Mitrov, učesnik španskog građanskog rata. Među komandantima bataljona bili su već tada legendarni junaci Bosanske krajine Simo Šolaja i Dušan Metlić. Jedino komandant 3. bataljona Uroš Drenović nije želio narodu slobodu. On je svoj bataljon proglašio četničkim i već tada prikriveno šurovao sa Talijanima i ustašama u Mrkonjić-Gradu.

Bataljoni „Iskra” i „Vasa Pelagić”, koji su djelstvovali na području Janja i Pljeve, a dijelom i oko Kupresa, bili su vrlo aktivni u borbi protiv neprijatelja. Oni su u čestim i žestokim okršajima stalno brojno jačali i dobro se naoružavali. U borbama oko Šipova i Jezera zaplijenili su topove koji su kasnije „šetali” po Bosanskoj krajini, radi korištenja u napadima na jaka neprijateljeva uporišta. Mada je teritorija tih bataljona bila opustošena varvarskim postupcima neprijatelja, a mnoge porodice unesrećene masovnim zločinima ustaša, narod je svesrdno pomagao svoju vojsku. Akcije naših jedinica pratilo je ponekad i više od stotinu seljaka. Oni su rušili željezničke pruge i ceste, a potom, došavši do oružja, uključivali se u borbu. Zbog toga neprijatelji nisu nikad mogli utvrditi kolike ih snage napadaju. Istina, pojedinci su, katkad, prisvajali zaplijenjena sredstva na svoju ruku, ali smo uvek uspjevali da to saznamo. Kako su komande partizanskih jedinica i narodnooslobodilački odbori počeli dio plijena ustupati narodu, oni su se postepeno oslobadali te „navike”.

Poslije žestokih borbi na Otomalju, Bagu i u Jezeru, sredinom novembra 1941. godine, kad je uz velike gubitke potpuno razbijena

jedna ustaška bojna, bataljoni „Iskra” i „Vasa Pelagić” dobili su zadatak da zauzmu Donji Vakuf.

Mi nismo u to vrijeme raspolagali tačnim podacima o neprijateljevim snagama u Donjem Vakufu. Znali smo samo da one nisu jake, to jest da se tamo nalaze dva bataljona — po jedan talijanski i domobranci. Takođe smo saznali gdje su locirani jedni, a gdje drugi, kao i to da je jedan mitraljez postavljen na Sahat-kulu (na uzvišenju iznad gradića).

Ti podaci su bili dovoljni da štab odreda „skroji” plan napada. Plan je bio sasvim jednostavan i davao je samo osnovnu orijentaciju jedinicama, a konkretna rješenja prepuštena su inicijativi starješina i boraca. Bataljon „Iskra” dobio je zadatak da zauzme pilanu i željezničku stanicu, gdje su bili Talijani, a Bataljon „Vasa Pelagić” — da likvidira domobransko uporište u Semešnici, s tim da jednu četu prebací preko Vrbasa (na Kisinovo brdo), da bi se spriječila intervencija iz pravca Travnika, a sa jednom četom da prodire u grad — lijevom obalom Vrbasa. I u tom napadu je upotrijebljen Šolajin top „pito” 37 milimetara, dok haubici iz Kozila nismo mogli prebaciti preko Krine jerlike zbog vrletnosti terena. Top je dobio samo jedan zadatak: da „učutka” neprijateljev mitraljez na Sahat-kuli. To je bilo sasvim realno, jer nismo imali dovoljno granata za njegovu svestraniju upotrebu. Ipak, sama činjenica da smo već 1941. imali artiljerijska oruđa značila je mnogo. Naš ugled u narodu bio je sve veći, dok je neprijatelja obuzimao strah.

Napad smo otpočeli 21. novembra u zoru. Gusta jesenja magla prekrivala je dolinu Vrbasa, tako da se Donji Vakuf nije uopšte vidoio. To nam je odgovaralo, jer smo se mogli neopaženo privući neprijatelju i iznenaditi ga. Razvijajući se za napad iz sela Slatine, bataljoni su krenuli ka svojim ciljevima i ubrzo utonuli u maglu.

Bataljon „Vasa Pelagić” zauzeo je poslije kraće borbe neprijateljevo uporište Semešnicu i zarobio četraest domobrana. Prebacivši dio snaga preko Vrbasa, on je ubrzo otpočeo djelstvo u samom gradu. Poslije prvih časova borbe, kod neprijatelja smo zapazili kolebanje. Domobrani su se pripremali da napuste grad.

Uspješno je nastupao i Bataljon „Iskra”. Jedna četa ovladala je željezničkom stanicom, dok su ostale vodile borbu sa Talijanima kod pilane. Blokirani talijanski vojnici davali su ogorčen otpor. Među našim bombašima, kao i mnogo puta ranije, bio je njihov omiljeni komandant Šolaja. Bombe su nanjeli neprijatelju znatne gubitke.

Iako je bilo već uveliko svanulo i magla se podigla, borba za grad je nastavljena. Nikačeva četa, tj. 7. četa Bataljona „Iskra”, zaplijenila je voz koji je u kratkom zatišju borbe uletio u stanicu ne znajući da su partizani već tamo. Poštanski vagon je odmah evakuisan, a putnici su poslije kraćeg ispitivanja pušteni na slobodu.

Šolajin top „pito”, iako je nišanjenje vršeno kroz cijev, neutralisao je mitraljez na Sahat-kuli. Međutim, kad su domobrani već počeli da bježe u grupicama ka Travniku, najednom su se od Bugojna pojavili talijanski tenkovi. Te „čelične grdosije” niko nije očekivao, a uz to smo bili i potpuno neiskusni za borbu protiv njih. Zato su bata-

Ijoni užurbano počeli napuštati grad, iako je bio gotovo potpuno osvojen.

Naši gubici bili su neznatni. Jedan borac je poginuo, a ranjeni su zamjenik komandanta odreda Rade Marijanac i komandir čete Dušan Rakita. Zarobljene domobrane, među kojima su bila i dva ranjena, pustili smo kućama uz savjet da se više ne bore protiv partizana i da nam ubuduće donose svoje oružje. Mnogi od njih su kasnije tako i postupali.

U tom napadu nismo uspjeli do kraja. Ipak, štab odreda je imao pozitivno mišljenje o njegovom značaju. To je bio prvi organizovani napad 3. krajiškog odreda na jedan veći garnizon u kojem su bili Taliđani. Pošto su tada razni pročetnički elementi govorili da se ne treba boriti protiv Talijana, da su oni „zaštitnici srpskog naroda od ustaških progona“ i tome slično, taj napad je pozitivno uticao na dalji razvitak oslobodilačke borbe u ovom dijelu Bosanske krajine.

Ilija Ponjević

NAPAD NA DONJI VAKUF I SEMEŠNICU

U toku priprema za napad na Donji Vakuf 1. četa Bataljona „Pelagić”, u kojoj sam se nalazio, stigla je 20. novembra oko 13 časova u selo Podobzir. Tu smo se sastali sa ostalim četama našeg bataljona, a pristigao je i Bataljon „Iskra”, koji je bio brojniji od našeg. Koliko se sjećam, tu je stiglo šest Šolajinih četa. Bilo je divno posmatrati već prekaljene borce iz Janja i Pljeve. Ranije se tako i u tolikom broju nikad nismo okupili na jednom mjestu. Svi smo očigledno bili raspoloženi za nove okršaje. Među nama su bili komandant odreda Danko Mitrov, komesar Vaso Butozan, načelnik štaba Rade Marijanac i komandanti bataljona Simela Šolaja i Stanko Kutnjac. Meni je posebno bilo drago što sam se poslije dužeg vremena sastao sa svojim drugovima iz Udarne grupe Šolajinog bataljona „Iskra”. Ranije sam, kao borac Udarne grupe 1. bataljona, često kontaktirao s njima. Naročito su mi ostale u sjećanju zajedničke akcije protiv ustaša i domobrana.

Predveče smo krenuli u pravcu Donjeg Vakufa i oko 20 časova došli u selo Slatinu. Tu smo se rasporedili po kućama radi odmora. Komanda odreda i komande bataljona smjestile su se u kuću Nikole Tešića, gdje su razradile plan predstojećeg napada. Prvoj četi Bataljona „Pelagić” naređeno je da krene niz rječicu Semešnicu i zauzme pilalu na njoj, a potom da se preko obližnjeg mosta prebaci preko Vrbasa na kotu 846 (Novo Selo), kako bi se otuda — preko Kisnovog brda — neposredno uključila u napad na Donji Vakuf. Druga četa, kojom je komandovao Dušan Metlić Metlo, dobila je zadatak da sadjejstvuje s našom četom u napadu na domobransku posadu kod pilane, s tim da što prije produži pokret i zaposjedne željezničku prugu i cestu Jajce—Donji Vakuf (oko jedan kilometar nizvodno od ušća Semešnice u Vrbas). Prugu je trebalo onesposobiti za saobraćaj, a potom pored nje i ceste, na najpogodnijim mjestima, postaviti jake zasjede da bi se onemogućio eventualni pokušaj neprijatelja da od Jajca i Vinca uputi pojačanja u Donji Vakuf.

Pripreme za pokret obavljene su brzo. Jelo nismo kuvali, jer je svaki borac imao suvu hranu za jedan dan. Neki borci su drijemali sjedeći, a mnogi su po grupama tiho razgovarali o predstojećim okršajima. Borci Bataljona „Iskra” bili su zadovoljni zadatkom, dok smo mi,

„pelagićevci”, žalili što nam se nije pružila prilika da napadnemo Talijane. Pljevci su imali okršaj s njima kod Sokolca, nešto manje od mjesec dana ranije, a mi još nijednom nismo bili u toj situaciji. Znajući da nam to nije pravo, neki drugovi iz Pljeve zadirkivali su nas pričajući o napadu na Talijane kao o nekakvoj snabdjevačkoj akciji. Jedan je sa sigurnošću izjavio:

— Biće do mile volje satova, konzervi, oružja i municije...

— Donijećemo nešto i vama. Znamo da kod one sirotinje u Semešnici, ustaša i domobrana, možete jedino naći malo oružja i hrane

— „tješio” nas je drugi.

Odmah poslije pola noći, zavisno od dužine maršute, jedinice su počele da odlaze prema mjestima svog angažovanja u napadu. Čete Bataljona „Pelagić” krenule su gotovo istovremeno. Što smo se više približavali cilju, obavijala nas je sve gušća jesenja magla. Maršovali smo u potpunoj tišini. Samo se katkad mogla čuti poluglasna psovka nekog od boraca koji nisu mogli „kontrolisati” svoje noge na klizavom putu. Nasuprot tome, žubor potoka i cvrkut ptica pričinjavali su nam zadovoljstvo.

Uz pomoć pouzdanih vodiča, bez teškoća smo stigli nadomak pilane u Semešnici. Kad je kolona tu zastala, prišao mi je komandant bataljona Stanko Kutanjac, moj prijatelj još iz dana kad smo bili šumski radnici na Ravnoj gori, i upitao me:

— Je li u redu tvoja „kujica” (popularni naziv za moj puškomitrailjer)? Hoće li te iznevjeriti? Vjerujem da ćeš jutros zaplijeniti bolju „kujicu”!

— Siguran sam da nema bolje „kujice” od ove moje! Ona pogada gdje oko pogleda. Već je neprijateljima zadala dosta jada.

Moj puškomitrailjer, kojim sam rukovao od prvih dana ustanka, bio je zaista popularan u bataljonu. Neko ga je, valjda zbog specifičnosti upotrebe, nazvao „kujica”. Vjerovatno sam se po načinu djelstva razlikovao od ostalih puškomitrailjezaca. Moji drugovi su tvrdili da po rafalima uvijek znaju gdje se nalazim u toku borbe.

Naša, 1. četa dobila je u praskozorje posljednja uputstva i razvila se u streljački stroj. Borci su opkoljavali pilanu toliko oprezno da ih domobranska straža uopšte nije primijetila niti osjetila. Čak i kad smo se približili na oko 100 metara, nigdje nije bilo žive duše. Najednom je tišinu poremetio uzvik: „Stoj, ko ide!” Niko nije odgovorio glasom, ali su sijevnule već pripremljene bombe. U istom trenutku, naši borci su sa tri strane povikali: „Juriš!”, „Ura!”, „Hvataj ih žive!” Iznenadeni i zbunjeni domobrani su se slabo branili. Jedini cilj im je bio da nekako pobjegnu. Mi smo za nekoliko trenutaka bili kod pilane. Dio jedinice presjekao je neprijatelju odstupnicu, pa smo ih, zaista, počeli hvatati žive. Komandir 4. čete Jovica Mršić i njegovi borci nisu mogli odoljeti iskušenju. Dojurili su na mjesto obračuna i pomogli nam u hvatanju domobrana i ustaša. Koliko se sjećam, ubili smo trojicu ustaša koje su iz jednog rova uporno nastojale da nam se odupru. Zarobili smo četrnaest domobrana i dvojicu ustaša, zaplijenili 3 puškomitrailjeza, 15 pušaka i znatne količine municije, vojne opreme i hrane.

Tu se nismo dugo zadržali. Prešli smo preko obližnjeg mosta na Vrbasu i uputili se ka Novom Selu (Kisinovo brdo — kota 846). Četvrta

četa pošla je odmah za nama. Ona je skrenula desno, uz cestu prema Donjem Vakufu. Nedaleko od nas nalazile su se i ostale čete Bataljona „Pelagić”.

Kad su čuli pucnjavu i primijetili dolazak vojske, seljaci su se sklonili u podrume i na druga pogodna mjesta. Ali počeli su se pojavljivati čim je prostrujala vijest da su stigli borci iz Janja. To su, uostalom, mogli zaključiti i po našim povicima „Živjela narodnooslobodilačka vojska!”, „Živjela sloboda!”, „Naprijed, partizani!” i sl. Oni su ranije ponešto čuli o ustanicima-partizanima, ali su im najdostupnije bile laži. Ustaše i domobrani govorili su o nama sve najgore, predstavljajući nas kao divljake, bezbožnike, ubice, pljačkaše, palikuće... Međutim, prateći naše ponašanje prema narodu i odlučnost u nastojanju da protjeramo okupatore i njihove sluge, vrlo brzo su shvatili da smo mi istinski borci za slobodu, njhovi zaštitnici.

Napredujući prema Donjem Vakufu, osjećali smo da je otpor ustaša i domobrana sve slabiji. Zato nas je iznenadilo naređenje da se zaustavimo na dostignutoj liniji, baš kad smo bili nadomak varošice. Jer svim borcima je bilo saopšteno da nam je krajnji cilj u tom napadu zauzimanje Donjeg Vakufa, odnosno protjerivanje Talijana, ustaša i domobrana, jačanje vlastitih pozicija na tom području i pribavljanje najneophodnijih sredstava za život i borbu.

Nekoliko minuta poslije našeg napada na posadu kod pilane u Semešnici začuli smo eksplozije bombi, mitraljesku i puščanu paljbu u Donjem Vakufu. Znali smo da je to Šolajin bataljon napao Talijane kod željezničke stanice i obližnje pilane. Međutim, borba je postepeno jenjavala. Do nas je eho dopirao sve slabije. Po tome smo zaključili da Bataljon „Iskra” odstupa, ali nismo znali je li to posljedica snažnog otpora neprijatelja ili nekakvo taktičko nadmudrivanje. Tek kasnije smo saznali da su Talijani, uključivanjem tenkova u borbu, prisilili čete Bataljona „Iskra” na povlačenje.

Najednom su se jake domobranske snage okomile na čete Bataljona „Pelagić”. Bilo je očigledno da su njihove satnije stacionirane u Donjem Vakufu dobine pojačanje. Desetine topovskih granata i minobacačkih mina rovile su zemlju oko nas. Uslijedilo je naređenje da se povlačimo. Naša, 3. četa, koja se nalazila na lijevoj obali Vrbasa, uspješno je zadržavala domobrane i omogućila 1. i 4. četi da se prebace preko rijeke.

Krenuli smo uz rječicu Semešnicu, pored pilane koja je već bila sva u pepelu. Bili smo zadovoljni prije svega zato što smo zadatak izvršili uspješno — uništili pilanu i likvidirali posadu kod nje — a pri tome nismo izgubili nijednog borca. Prema selu Jablanu maršovali smo u koloni po jedan. Iza 1. čete kretale su se 4, 2. i 3. Iz Jablana smo, poslije kratkog odmora, produžili pokret u pravcu Krive jelike i ubrzo se sastali s Bataljom „Iskra”.

Borci iz Pljeve nisu bili raspoloženi. Pričali su nam da su Talijane zatekli nespremne i prišli do samih bunkera. Zasuli su neprijatelje bombama i počeli da osvajaju njihova utvrđenja. Međutim, sve snage nisu bile tu kad je trebalo iskoristiti pometnju u redovima branilaca. A onda, u vrijeme najžešće borbe, Talijanima je stiglo pojačanje iz Bugojna. Naše borce posebno su iznenadili tenkovi, jer ranije

nisu imali prilike da se sukobe s njima. To je, izgleda, bilo odlučujuće za donošenje odluke o povlačenju.

Tu smo čuli da je poginuo Mirko Prole, zvani Mijić, jedan od hrabrijih boraca Bataljona „Iskra”. Pominjući ga kao svog prijatelja i „desnu ruku”, Šolaja je brisao suze, iako je bio poznat po čvrstini i u najtežim prilikama. Načelnik štaba odreda Rade Marijanac bio je ranjen u nogu. Međutim, to se na njegovom licu nije moglo primjetiti. Jašući na konju, razgovarao je sa borcima oko sebe i hrabrio ih. Pošto smo stigli u Podobzir, zarobljeni domobrani su saslušani i potom pušteni kućama.

Milan Prole

BORBA NA KUPREŠKOM POLJU

Dolazak talijanske vojske na naše područje doista je otežao i onako složenu situaciju u kojoj se nalazilo stanovništvo, a pogotovo tek osnovane i slabo naoružane ustaničke jedinice. Morali smo otimati od neprijatelja ne samo oružje i municiju nego i gotovo sve ostalo što nam je bilo potrebno. U tako teškim uslovima razvoja ustanka jake talijanske posade približavale su se našim snagama. Nai-me, talijanske jedinice su u jesen 1941. zaposjele Mrkonjić-Grad, Ključ, Glamoč, Kupres i još neke gradove. S njima smo već tih dana imali nekoliko okršaja u Sokolcu i Pruscu (kod Donjeg Vakufa). Stanovništvo nas je često obavještavalo da Talijani upadaju u sela, hvataju ljudе i odvode ih u logore. Istovremeno su pljačkali stoku i sve drugo što je bilo vrijedno.

Jednog decembarskog dana izvršili smo pokret sa pet četa Bataljona „Iskra“. Pravac kretanja bio je: Kozila—Vagan—Blagaj. U rejon Blagaja i Rastičeva stigao je 4. decembra i Bataljon „Pelagić“. Toga popodneva svi smo se razmjestili po seoskim kućama. Vrijeme je bilo hladno, sa gustom maglom. Jedinice su se te noći, uz potrebno obezbjedenje, odmarale; neprijatelj nas nije uzneniravao. Za večeru smo imali dosta mesa i krompira.

Sutradan, oko devet časova, naše patrole su izvijestile da je neka talijanska jedinica krenula od Kupresa prema selima u kojima smo se odmarali. Brzo smo reagovali. Uslijedilo je kratko naredenje da zapo-sjednemo borbene položaje na blagim kosama između Blagaja i Rastičeva. U sastavu našeg bataljona bila je i četa sa Kupresa. Njeni borci odlično su poznavali teren, pa nam je to mnogo koristilo pri raspoređivanju snaga. Desno od nas, na brežuljcima Matića brda (ispred Blagaja), nalazio se Bataljon „Pelagić“. Dio njegovih snaga bio je orijentisan prema Zloselu. Lijevo od nas nije bilo naših jedinica.

Neprijatelj jačine oko jednog bataljona iz talijanske Divizije „Bergamo“ (prema nekim podacima — dva bataljona) kretao se od Kupresa do Rastičeva u jednoj koloni. Kad je primijetio naše snage, brzo se razvio u manje kolone, a postepeno i u streljački stroj. Istovremeno je kolona ustaša nastupala od Zlosela prema Blagaju, održavajući neposrednu vezu sa Talijanima.

Posmatrali smo podilaženje neprijatelja našim položajima. Međutim, dobili smo naređenje da otvorimo vatru tek kad nam se približe na odstojanje koje garantuje uspješno djejstvo pješadijskog naoružanja. Talijani su iz minobacača i topova već tukli položaje Bataljona „Pelagić”, koji su im bili najbliži. Naši borci ispoljavali su nestapljenje i nervozu. Jer ležali su u zaklonima na smrzloj zemlji, a Talijani su sporo prilazili. Kad smo, najzad, i mi otvorili vatru, nastala je žestoka borba. Naravno, gustina vatre bila je mnogo veća sa protivničke strane. Mi smo, zbog nedostatka municije, primjenjivali partizansko „pravilo”: pucati samo kad se neprijatelj može sigurno pogoditi.

Žestina borbe dostigla je vrhunac oko podne. Najednom smo primijetili da se Talijani brzo utvrđuju na dostignutim linijama. Znaјući da su oni žilavi i neprijatni kad djejstvuju iz utvrđenja i iza dobrih zaklona, prešli smo u napad. Iznenadnim i snažnim jurišem razbili smo neprijatelja ispred sebe i primorali ga na povlačenje. Jedna naša četa imala je zadatak da tuče neprijatelja u lijevi bok. Ona je uspješno stigla do samog Rastićeva i time stvorila povoljne uslove za opkoljavanje Talijana. Osjetivši to, fašisti su počeli da se povlače bez ikakvog reda. Bilo je to, u stvari, njihovo panično bjekstvo. Tada smo se i praktično uvjerili da su slabi borci na otvorenim položajima. Ustašku jedinicu takođe smo razbili i protjerali prema Zloselu.

Ta borba na Kupreškom polju — više poznata kao borba za Rastićevu — završena je porazom naših protivnika poslije podne, oko 15 časova. Talijani su pretrpjeli teške gubitke. Ubili smo im trideset osam vojnika i dva poručnika, a zarobili osam vojnika i jednog kapetana. Podatke o broju ranjenih nismo mogli saznati. Istovremeno smo zaplijenili 40 pušaka, 4 puškomitrailjeza „fiat”, 2 mitraljeza „breda”, oko 10000 puščanih metaka, 2 neispravne radio-stanice i dosta drugog materijala.

Prema zarobljenim Talijanima postupali smo sasvim korektno. Ponašali su se kukavički — stalno su molili za milost. Nama je odgovaralo da ih sve oslobođimo, ali u zamjenu za četvoricu naših zarobljenih drugova. Bili su to Rade i Jovo Marković, Dušan Simić i Dušan Jerkić.

Iz našeg bataljona poginuo je samo Makso Marković Todin, a ranjeni su Zdravko Maleš, Todin Galić i Marko Glišić.

Ta naša pobjeda nad jednom regularnom i dobro opremljenom jedinicom djelovala je na borce ohrabrujuće. Takođe se pozitivno odražila i na povjerenje naroda u svoju vojsku.

Ahmed Džubo

SJEĆANJE NA JAKICU ALTARCA

Jakov Jakica Altarac, crnooki partizan, visok i vitak momak kovrđave i kao ugljen crne kose, temperamentan i hrabar čovjek, rođio se 1923. godine u Jajcu, u trgovackoj porodici.

Osnovnu školu pohađao je u Jajcu, a gimnaziju u Sarajevu. Družeći se sa naprednim omladincima, u sarajevskoj gimnaziji upoznao se sa idejama Komunističke partije i opredijelio se za revolucionarni rad i borbu. Član KPJ postao je krajem 1939. Pripadao je čeliji obnovljene partijske organizacije u Jajcu.

Još dok je pohađao gimnaziju, Jakica je u Sarajevu vodio žučne diskusije sa svojom bogatom rodbinom koja nije mogla shvatiti njegovo oštro protivljenje bezobzirnom eksploataciju radnika i seljaka, njegovo zalaganje za pravdu, slobodu i jednakost među ljudima i narodima. Kad su mu otac i rođaci rekli da će ga, poslije završetka gimnazije, zaposliti u jednoj od fabrika čiji su akcionari bili i oni, Jakica je to odlučno odbio. Rekao im je da bi on, čak ako bi i otisao u njihovu fabriku, odmah pobunio radnike protiv vlasnika, jer se ne slaže sa eksploatacijom i politikom koju vode kapitalisti.

Ne prihvativši savjete svoje bogate rodbine „da prestane brinuti 0 drugima...” i „da je najvažnije da on živi dobro...“ Jakica je napustio Sarajevo i otisao u Karaulu kod Travnika. Tamo je izvjesno vrijeme radio u maloj pilani koja je bila vlasništvo njegovog zeta. Tu se potpuno sradio sa radnicima. Osvajao ih je svojom jednostavnosću, pomagao im u radu i govorio o borbi radničke klase za bolje uslove rada i života, protiv eksploatacije i drugih nepravdi u kapitalističkom društvu. Zbog svoje političke aktivnosti i vatrenog propagiranja revolucionarnih ideja, bio je i hapšen.

Kad je poslije okupacije naše zemlje i uspostavljanja tzv. Nezavisne Države Hrvatske počeo progon komunista, Jevreja, Srba, Roma 1 mnogih rodoljuba, Jakica se kratko vrijeme skrivaо u Krezluku, a potom otisao u Karaulu. Tamo je uhapšen i sproveden u Travnik. U zatvoru nije dugo ostao. Dok su ustaše njega i druge zatvorenicke sprovodile na kopanje nekih kanala, kovao je plan objekstvu. Dogovorio se sa jednim drugom da pokušaju pobjeći za vrijeme pazarnog dana, kad je čaršija puna svijeta. „Kad procijenim da je najbolja prilika za

bjekstvo”, rekao je Jakica svome drugu, „tihu će izgovoriti ,2i-bje’ (bježi). Ti potrči na lijevu, a ja će na desnu stranu.”

Pričao mi je jednom prilikom, na vrlo zanimljiv način, kako je njegov plan o bjekstvu uspješno ostvaren. Ali, atmosferu je dočarao tako kao da se radilo o nečem svakidašnjem, a ne o biti ili ne biti. „Pošto sam rekao ,Ži-bje’ i strugnuo na jednu, a moj drug istovremeno na drugu stranu, ustaša koji nas je sprovodio ostao je zbunjen. Nije znao za kim da trči, a pucati nije smio zbog naroda. Dok se on snašao i povikao ,držte ih, narode, ne dajte im da uteknu...’, mi smo već bili daleko od glavne ulice. Ja sam uz Fatmić, pa kroz Potur i druge mahale iznad nje stigao do podnožja Vlašića. Vidjevši da me niko ne goni, odatle sam polako nastavio putovanje preko Vlašića do Karaule, a poslije nekoliko dana prešao Karaulsku goru i stigao u Jajce.”

Napad fašističke Njemačke na Sovjetski Savez bio je signal za odiazak poznatih komunista iz Jajca. Oni su se prebacili u Janj, gdje su ušli u sastav prve oružane grupe koju su sačinjavali komunisti iz Janja, Jezera i Jajca.

Jakov Jakica Altarac (sa šeširom) i Mustafa Džubo

Sa Jakicom sam u toku rata proveo mnoge uzbudljive i priyatne trenutke. Bili smo zajedno u 1. četi Bataljona „Pelagić”. Više puta smo odlazili zajedno u patroliranje i borbene akcije na željezničkoj pruzi Jajce—Donji Vakuf. Jakica se uvijek isticao hrabrošću. Volio je da razgovara o svemu i da se šali. Cesto smo pričali o nezaboravnim dani-

ma naše mladosti, o rodnom gradu, djevojkama, izletima, zabavama. Iz Jakićinih velikih crnih očiju i iz svake njegove riječi zračio je neuništiv optimizam, vjera u pobjedu idealu za koje smo se borili. Neumorno je tumačio liniju naše Komunističke partije i ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta. Bio je sekretar partijske čelije u 1. četi. Svi drugovi su ga voljeli i veoma cijenili.

U najboljem sjećanju ostale su mi naše zajedničke borbene akcije oko željezničke pruge, 1942. godine. Jednog proljetnog dana, kad je šuma olistala, privukli smo se u neposrednu blizinu domobranske straže kod Vinačkog tunela i počeli pozivati domobrane na predaju. Jakica je izašao na jednu čistinu i otpočeo dijalog sa komandirom straže, Dizdarom, koji nam je prijetio. Najednom je Dizdar počeo da puca na Jakicu. Zrna su rovila zemlju oko njega, ali on je i dalje stajao i vikao domobranima da se ne bore protiv partizana. Vidjevši u kakvoj se opasnosti nalazi, iskočio sam iz zaklona i povukao ga u šumu. Tada sam prvi put vido koliko je Jakica hrabar, koliko je spremjan da prkositi neprijateljima i smrti.

Nešto kasnije, u junu 1942. godine, vraćali smo se jedne noći iz zasjede koju smo bili postavili neprijateljskom vojnemu transportu na ušću potoka Glasinca. Pošto transport nije naišao te noći, uslijedila je odluka da se u Šedinac vratimo prugom, preko Bravnice. Sa nama je bio i proslavljeni partizanski komandant Simo Šolaja. Kasno u noći stigli smo do Željezničke stanice Bravnice. Šolaja je upitao: „Ko će skočiti do čuprije da vidi šta rade domobrani?“ Jakica je to pitanje jedva dočekao. Sa njim smo pošli još dva druga i ja.

Most na Vrbasu u Bravnicama čuvah su domobrani. Bilo ih je između dvadeset pet i trideset, a nalazili su se u velikom bunkeru iznad ceste, na uzvišenju koje je dominiralo okolinom. Kraj samog mosta, na desnoj obali rijeke, bio je stražar u rovu. Na sredini mosta nalazio se „jež“ od bodljikave žice. Ispred te prepreke bile su poskidane podnice mosta u širini od oko tri metra. Sve to učinjeno je da partizani ne bi mogli preći preko mosta na desnu obalu rijeke.

Kad smo stigli na sredinu mosta, primjetili smo prepreku od bodljikave žice. Dok je Jakica sa dva naša druga razgledao dio mosta sa kojeg su domobrani uklonili podnice, ja sam rasturao partizanske letke oko ograda mosta, stavljajući kamenčiće na njih da ih vjetar ne bi odnio. Kako smo se kasnije uvjerili, sve to je iz rova posmatrao pospani stražar, koji je od nas bio udaljen samo desetak metara. Čim se malo pribrao, on je preplašenim, jedva čujnim glasom uzviknuo: „Stoooj!“ i opalio iz puške, a potom počeo da bježi prema bunkeru. Srećom, njegovo zrno nije nikoga pogodilo, a Jakica je već u sljedećem trenutku uzvratio vatrom i ranio stražara u nogu. Kad se domobraska posada uzbunila i otvorila vatru iz svih oružja, mi smo već bili sa Šolajom i drugovima kod Hamurovog mlinu. Idući prema Šedincu, pričali smo im „šta rade domobrani u Bravnicama“.

Sa Jakicom sam bio i u zasjedi na putu Jajce — Bravnice, prilikom partizanskog napada na domobransku posadu u ovom selu (u noći između 21. i 22. jula 1942. godine). Tada smo zarobili i razoružali bezmalo cijelu domobransku posadu. Naš zadatak je bio da pređemo Vrbas ispod sela Kamenica, te da u zasjedi sačekamo i pohvatamo

domobrane koji pobjegnu iz Bravnica. Pošto niko nije bježao prema Jajcu, mi smo te noći ostali bez plijena. Pred zoru smo ponovo pregazili Vrbas i vratili se u Kamenice. Svratili smo u kuću Gajića da kod ognjišta osušimo nakvašenu odjeću. Kad smo izašli iz kuće, već se bilo razdanilo. Ustaše sa Cvitkovca primijetile su nas i otvorile žestoku mitraljesku vatru. I tada im je Jakica prkosio. Jedva smo se, kroz uvale i šumarke, izvukli iz opasne zone i srećno stigli u Šedinac.

Posebno je bio uzbudljiv naš ulazak u rodni grad Jajce, prilikom njegovog prvog oslobođenja, 25. septembra 1942. Poslije slamanja neprijateljskog otpora, sa Jakicom sam najprije svratio u zgradu ustaške policije. Tu smo preturili policijsku kartoteku i pronašli dosijee sa fotografijama našim i naših drugova iz Jajca. Sve naše fotografije smo pokupili, a onda krenuli prema Jakičinoj kući, koja se nalazila u Pliva mahali. Ali kuća je bila pusta. Ustanovili smo da je u njoj stanovaо ustaški oficir koji je, po svoj prilici, pobjegao živ iz Jajca. Razgledali smo stvari koje je ustaša napljačkao, a potom se uputili mojoj kući, na Harmane. Jakičina porodica nije više bila u Jajcu, jer je znatno ranije otjerana u logor. Nismo mogli o njoj ništa doznaći.

Kod moje kuće, koju je mina partizanskog bacača bila ozbiljno oštetila, pronašli smo moju staru majku. Čula je naše glasove iz područja susjedne kuće i počela nas dozivati. Plakala je od radosti vidjevši da smo živi. Podjednako je grlila i ljubila i mene i Jakicu. To je samo donekle bila utjeha mom dobrom drugu Jakici, jer on nije zatekao svoju majku da bi je zagrlio i izljubio poslije četrnaest mjeseci provedenih u borbi za slobodu.

Posljednja borbena akcija u kojoj je Jakica učestvovao i u kojoj je, po ko zna koji put, ispoljio primjernu hrabrost, izvedena je krajem oktobra 1942. na obroncima planine Vitoroga, u blizini sela Strojice. On se sa grupom partizana smjelo probio u borbeni raspored neprijatelja. Sačekali su grupu neprijateljskih vojnika koji su vodili konje natovarene municijom i nekolicinu ubili, a ostale natjerali u bjekstvo. Međutim, kad je Jakica uhvatio čelnog konja za ular, pristigla je druga grupa Nijemaca i otvorila žestoku paljbu na Jakicu i ostale naše drugove. Mitraljeski rafal presjekao je život neustrašivog revolucionara Jakova Jakice Altarca, koji je mnogima služio za primjer. Veoma rano je prestalo da kuca veliko srce jednog od najistaknutijih mladih komunista koji su ponikli u Jajcu između dva rata. Jakičina hrabrost, plemenitost i druželjubivost, a i njegova ljepota — vitak stas, crna kovrdžava kosa, veliki crni brkovi i dvije niske kao snijeg bijelih zuba — ostaće mi u sjećanju do kraja života.

Petar Vidović

KIJRIR ZA DRVAR

Početkom septembra 1941. dobio sam naređenje da se javim Šolaji, koji je tada komandovao Pljevskim bataljonom, jer je Mitar Trivunčić bio ranjen prilikom napada na Jezero. Tada se štab nalazio u lugarskoj kući u Kozilima.

Solaja mi je saopštio da sam određen za kurira prema Drvaru i da sutradan ujutro budem spremam za putovanje. Iako sam znao da u to vrijeme nije lako pješice stići u Drvar, bio sam veoma zadovoljan. Među nama su stalno kružili razni glasovi o drvarskim „gerilcima“. Pomislio sam: „E, sad ču ih vidjeti.“ Cijelu noć razmišljao sam kakvi su to ljudi, je li to nekakva specijalna vojska. Odlazak na veliku oslobođenu teritoriju zaista je bio dovoljan razlog za zadovoljstvo.

Iz lugarske kuće u Kozilima, u kojoj se nalazilo ustaničko rukovodstvo Pljeve i Janja, iseljen je lugar Trivun Paravina, rodom iz sela Bastasa kod Drvara. Ne znam zbog čega, ali je Paravinu sa porodicom i cijelom pokretnom imovinom trebalo otpremiti u njegov rodni kraj. Zato su određeni i goniči njegove stoke. Bilo nas je desetak naoružanih. Ujutro smo poranili i krenuli pravcem Kozila—Cardak—Kurozeb, Mliništa—Ubavića dolina—Poljice—Prekaj a—Drvar.

Poslije dolaska u Drvar oslobodio sam se Paravine i pošao u Komandu mjesata da predam poštu koju sam donio od Šolaje. Takođe sam predao poštu Mitru Trivunčiću, koji je kao ranjenik ležao u drvarsкоj bolnici.

Komandi mjesata javljao sam se više puta dnevno, jer mi je rečeno da će biti pošte za Šolaju. U Drvaru sam proveo nekoliko dana.

Prije nego što smo došli u Drvar, prenoćili smo u Poljicama. Već tu smo dosta saznali o ustanku u Drvaru i borbenim uspjesima na tom području. Posebno smo bili zadovoljni kad smo čuli da su oydašnji seljaci obaviješteni o Šolaji i topovima koje smo zaplijenili u Šipovu, Jezeru i Kozilima.

Tražeći da se javim, neko u Komandi mjesata u Drvaru nazvao me „Šolaja“. Za mene je to bila velika čast. Navraćao sam u Komandu mjesata više puta dnevno, ali nisam dobijao nikakve zadatke. Kod Trivunčića u bolnicu nisam odlazio. Interesantno je da su mnogi u Drvaru znali o Šolaji više od mene. U Komandi mjesata hvalili su borbenost

naših partizana, ali su govorili i o nedisciplini, tj. o pojedincima koji poslije akcija samovoljno napuštaju položaje i odlaze kućama. Pomicali su i neku neslogu, o kojoj ja nisam ništa znao.

Rečeno mi je da će 25. septembra dobiti poštu. Toga jutra video sam da se u Komandi mjesta nalazi veliki broj rukovodilaca, ali nisam znao ko je glavni. Još dok sam doručkovao kukuruzu sa nekakvom čorbotom, oglasili su se topovi od Grahova i Trubara.

U gradu je nastala žurba. Jedan visoki čovjek, dobro izbrijan lijepo podšisan, došao je kod menze i povikao: „Šolajin kurir da se odmah javi.“ Kad sam se javio, on mi je rekao da moram evakuirati iz Drvara Mitra Trivunčića. Dodao je da će za njega dobiti konja krenuti zajedno sa još nekim našim kuririma.

Saopšteno je da Talijani napadaju grad. Odmah je otpočela evakuacija prema Crvljivici i Oštrelju. Grad su napustili svi koji nisu bili pod oružjem. Naređenja su izvršavana disciplinovano, organizovano bez panike i prevelike uznemirenosti. Čak mi se činilo da je ta hladno krvnost pretjerana.

Trivunčić je dobio osamarenog konja. On se nije mogao oslanjati na ranjenu nogu. Jahao je na konju, a njegova supruga i dvoje djece išli su pješke. Mitar je, istina, manje dijete često stavljao ispred sebe na konja. Meni i ostalim pratiocima rečeno je da Trivunčića moramo dobro čuvati i predati Šolaji. Ako bi Talijani presjekli cestu Mliništa—Mrkonjić-Grad, naređeno nam je da oprezno pređemo kod Vrbljana. Nisam shvatao to naređenje, znajući da je Trivunčić bio komandant bataljona sve do ranjavanja, ali zadatak je trebalo izvršiti.

Kad smo bili više Drvara, prema Mokronogama i Prekaji, topovi i minobacači već su tukli grad. Partizani su zapalili fabriku celuloze Mandićevu pilanu, kako se tada zvala, zahvatio je plamen. Vidjeli smo kolonu talijanskih tenkova koja je silazila u grad iz pravca Trubara. Pucnjava je odjekivala na sve strane. Po okolnim brdima vođena je žestoka borba. Partizani su se najčešće oglašavali puščanom i mitraljejskom paljbom, a Talijani topovima, minobacačima i mitraljezima. Pojavili su se i fašistički avioni, koji su mitraljiranjem i bacanjem svježnjeva bombi stvarali veliku buku.

Brzo smo odmicali cestom prema Mokronogama i Prekaji, a zatim bez odmora stigli u Poljice. Otuda smo skrenuli u lijevo, ka lugar skoj kući na kraju šume Risovca, gdje smo se dobro odmorili i ručali. Imali smo i vodiča koji je dobro poznavao put preko planine Risovca prema Gornjem Ribniku. Iznad Ribnika smo skrenuli u selo Vrbljane i tu prenoćili.

Putovali smo bez poteškoća, zahvaljujući prvenstveno gustim šumama. Samo smo pokatkad čuli avione koji su preletjali iznad nas. Već smo bili na slobodnoj teritoriji, pa nas je i to hrabriло. Iz Vrbljana smo poranili i prešli cestu Mliništa—Mrkonjić-Grad kod sela Podgore. Dakle, ponovo smo stigli na teritoriju koju su kontrolisali Talijani (tako su nas obavijestili mještani). Takođe smo čuli da su Talijani ušli u Mrkonjić-Grad. Ubrzo smo primijetili da talijanska motorna vozila često prolaze cestom u oba pravca. Morali smo voditi računa da nas ne primijete ...

Preko Dragić Podova, doputovali smo u Kozila 27. septembra i predali Trivunčića. Ja sam Šolaji uručio poštu. Sticajem okolnosti, još dugo sam ostao kurir — sve do formiranja 3. krajiškog odreda. Tada sam određen za pratioca Vase Butozana, političkog komesara odreda.

Radomir Mitić

BORBE U DOLINI PLIVE I POKUŠAJ NAŠIH JEDINICA DA ZAUZMU JAJCE

Prilikom odstupanja posljednjih ustaško-domobranksih jedinica koje su učestvovale u septembarskoj ofanzivi na Janj i Pljevu, muslimansko stanovništvo iz Šipova i okolnih sela napustilo je svoje domove i povuklo se prema Jajcu. Mnoge od tih porodica kasnije su se odselile u Travnik, Visoko i druga mjesta. Većina njihove imovine ostala je u napuštenim kućama, a znatan dio ljetine na njivama. Sve je to bilo nezaštićeno, izloženo propadanju i neovlaštenom prisvajanju.

Bataljon „Iskra”, po naređenju štaba 3. krajiškog NOP odreda, organizovao je prikupljanje žita iz napuštenih muslimanskih kuća, kako bi obezbijedio izvjesnu količinu hrane za naše jedinice i bolnicu. Sakupljeno žito evakuisano je odmah i smješteno u selu Kozilima. Na sličan način postupio je i Bataljon „Pelagić”. Naime, 4. četa toga bataljona sakupila je žito iz muslimanskih kuća u Volarima i Čifluku.

Međutim, osim tog organizovanog sakupljanja žita, koje je bilo povjerenog ustaničkim jedinicama, u napuštene kuće upadali su i seljaci iz okoline. Oni su odhosili žito i drugu imovinu koja im je mogla korisno poslužiti, potom palili kuće i druge zgrade. Tako su već u septembru i oktobru 1941. spaljene sve napuštene muslimanske kuće i pomoćne zgrade, a s njima i znatan dio druge imovine. Na njivama je ostao neobran kukuruz. Za tu berbu bili smo zainteresovani i mi i naši neprijatelji.

Želeći da obezbijede berbu kukuruza u dolini rijeke Plive, ustaše i domobrani su 5. oktobra (nedjelja) izvršili napad na područje Šipova od Jezera i Mrkonjić-Grada. Oni su za tu akciju angažovali brojno jake snage. Ustaška bojna napadala je cestom od Jezera prema Šipovu, dok su dvije satnije 9. domobranske pukovnije nastupale od Cusina — preko Drenovog Dola, Orahovice i Ljoljića — ka Volarima i Šipovu. Stupanjska četa pružila je žestok otpor ustaškoj bojni. Isto tako, čete Bataljona „Pelagić“ uporno su se borile protiv domobrana, ali naše snage nisu bile toliko jake da bi mogle zadržati dobro pripremljen i silovit napad neprijatelja. Ta borba sa ustašama i domobranima trajala je cio dan. Neprijateljske snage uspjele su potisnuti naše čete, pa su potom zagospodarile Šipovom i nekim selima oko njega. Ustašama je pomogla jedna domobraska satnija iz Mrkonjić-Grada. Ona

je, napadajući preko Sinjakova i Lisure, vodila borbu sa 7. četom Bataljona „Iskra” i štitila desno krilo ustaške bojne. Poslije duge i žestoke borbe, ta satnija se uspjela probiti do sela Trnova.

Sutradan, 6. oktobra, dio ustaških snaga usmjerio je napad prema selima Lubovu, Trnovu i Gerzovu. Istoga dana, naše jedinice pripremale su se za napad na neprijateljske snage koje su prodrle u Šipovo. Taj napad izvršen je 7. oktobra u jutarnjim časovima, uz učešće gotovo svih naših jedinica. Bataljon „Iskra”, osim čete koja se nalazila na Projeku, nastupao je lijevom obalom Plive — preko Šipova, Lubova i Stupne — prisiljavajući ustaše na povlačenje prema Jezera. Čete Bataljona „Pelagić“ istovremeno su napadale desnom obalom Plive — od Volara, Ljoljića i Gorice — goneći neprijateljske snage takođe ka Jezeru. Ta žestoka borba trajala je cijel dan. Neprijatelj je, iako u povlačenju, na nekoliko mjestâ organizovao odbranu i žilavo se odupirao. Na uzvišenju iznad sela Čerkazovića, u rovovima, nalazili su se glavni branioci Jezera. Međutim, naši borci su ih razbili silovitim naletom i natjerali ubjekstvo. Neposredni branioci Jezera bili su utvrđeni i na uzvišenju Bag, koje dominira naseljem. Njih su potisnuli borci Bataljona „Iskra“, pa su naše jedinice u sam sumrak potpuno osvojile Jezero.

Prema našoj procjeni, gubici neprijatelja u toj borbi bili su dvanaest poginulih i preko dvadeset ranjenih. Na našoj strani poginuli su Todor Gluvić i Milan Prole, a ranjeni komandir 4. pljevske čete Savo Vranić i jedan borac.

Kasnije je propalo još nekoliko neprijateljevih pokušaja da ovlađa dolinom Plive radi berbe kukuruza sa napuštenih imanja. Tu berbu su obavili seljaci iz Pljeve, Stupne i drugih obližnjih sela, pod zaštitom naših jedinica, čime su donekle ublažili problem ishrane boraca i porodica koje su u septembarskoj ofanzivi ostale bez najnužnijih sredstava za život.

Neposredno prije ulaska naših jedinica u Jezero muslimansko stanovništvo iz tog naselja pobeglo je prema Jajcu. Taj narod je napustio svoje domove pod uticajem ustaške propagande — vjerujući da ustaniči ubijaju sve Muslimane. Jajce je tih dana bilo prepuno „muhadžira“, kako su mještani nazivali izbjeglice. Položaj tih ljudi bio je vrlo težak i neizvjestan. Živjeli su od oskudne pomoći ustaške vlasti, u lošim smještajnim uslovima.

Pošto je Jezero bilo značajno neprijateljsko uporište, posebno za odbranu Jajca i održavanje saobraćaja komunikacijama prema Mrkonjić-Gradu i Šipovu, naše rukovodstvo je odlučilo da ga zapalimo. Čim su ustaničke jedinice ušle u to naselje, planule su sve zgrade osim kuće Fahrije Filipovića, čiji su se sinovi Jusuf i Irfan, članovi KPJ, nalazili tada u ustaškom zatvoru u Jajcu. Ustaše su ubrzo uhapsile starog Fahriju, sumnjujući da održava vezu s partizanima. Fahrija nam je odmah poručio da zapalimo i njegovu kuću, što smo učinili poslije tri dana. To je znatno olakšalo položaj porodice Filipović, a i Fahrija je ubrzo pušten iz zatvora.

Poslije toga, sve do kraja rata, Jezero više nije predstavljalo jako neprijateljsko uporište, iako su se u njemu stalno nalazile po jedna ili dvije satnije domobrana, koje su sa Baga obezbjeđivale cestu Jajce —

Mrkonjić-Grad. Kad god su naše jedinice napale Bag, uspjele su da razbiju domobrane i uđu u Jezero.

Neprijateljske snage počele su se sve više utvrđivati u gradovima, pa su u jesen 1941. organizovale spoljnu i unutrašnju odbranu Jajca. Posebnu pažnju posvetile su izgradnji bunkera na okolnim dominirajućim uzvišenjima, naročito prema ustaničkoj teritoriji u Janju i Stupni, jer im je otuda prijetila najveća opasnost. Pored ostalog, na brdu Ćusinama uspostavili su vrlo solidnu odbranu, sa bunkerima i žičanom ogradom. Jedan od isturenih položaja za odbranu Jajca bio je na brdu Otomalju kod Jezera. Na uzvišenju Bagu, takođe pored Jezera, kao i na Gradini iznad Vinca, nalazile su se zabunkerisane domobranske jedinice, a posadu u Bravnicama činio je jedan njihov vod. Naše jedinice su vrlo često, gotovo svakodnevno, izvodile diverzantske akcije oko Jajca i Jezera, posebno na komunikacijama koje su iz tih mesta vodile prema Donjem Vakufu i Mrkonjić-Gradu.

Štab 3. krajiškog NOP odreda pripremao je napad na Jajce za 3. novembar 1941. u četiri časa ujutru, s osnovnim ciljem da se uništi fabrika „Elektrobošna“. Dijelovi Bataljona „Iskra“ vodili su oko Jezera lakše borbe još 29. oktobra. Prije napada na Jajce trebalo je iste noći likvidirati ustaške i domobranske posade koje su se, kao isturene predstraže, nalazile u utvrđenjima na Otomalju i Bagu. Prema našoj ocjeni, u Jajcu i na okolnim uporištima, koja su pripadala tom garnizonu, bile su tada jedna ustaška i jedna domobraska bojna i oko 150 žandarma, policajaca i drugih naoružanih lica.

Napad na Jajce izvršili su 1. bataljon „Pelagić“, kojim je komandovao Stanko Kutanjac, i 2. bataljon „Iskra“, pod komandom Sime Šolaje, dok je 3. bataljon „Petar Kočić“ osiguravao cestu između Ključa i Mrkonjić-Grada. Prvom bataljonu dodijeljene su (kao pojačanje) dvije čete 2. bataljona. Ostale čete 2. bataljona dobine su zadatak da u ponoć napadnu i likvidiraju utvrđenja na Bagu, a potom da nastave pokret cestom sa lijeve strane rijeke Plive prema selu Milama, brani i kanalu za fabriku „Elektrobošna“, na donjem dijelu Velikog jezera, kod sela Zaskoplja. Jedna četa toga bataljona kontrolisala je i obezbeđivala prilaze od Mrkonjić-Grada.

Zadatak 1. bataljona, sa dvije pridodate čete 2. bataljona, bio je da napadne Jajce između lijeve obale Vrbasa i desne obale Plive. Pret-hodno je trebalo likvidirati ustaške satnije na Otomalju. Taj zadatak povjeren je 1. četi Bataljona „Pelagić“ i 4. četi Bataljona „Iskra“, s tim da se one potom pridruže ostalim jedinicama određenim za napad na Ćusine, Bravnice i Jajce. Bilo je planirano da te dvije čete otpočnu borbu za osvajanje Otomalja 2. novembra u 24 časa (istovremeno kad i dio 2. bataljona na Bagu), kako bi napad na Jajce mogao uslijediti u predviđeno vrijeme. Druga četa 1. bataljona određena je za napad na Željezničku stanicu Vinac, a 3. četi toga bataljona naređeno je da zauzme Željezničku stanicu Doganovci i sprijeći eventualnu intervenciju neprijatelja od Donjeg Vakufa i Travnika. Odjeljenje boraca sa topom „pito“ postavljeno je na Orahovicu, kako bi moglo djejstvovati po ustaško-domobranskim položajima oko grada.

Misljam da su pripreme za napad na Jajce izvršene vrlo solidno. Raspoloženje boraca bilo je dobro. Ubijedeni da ćemo razbiti nepri-

jatelja, upasti u Jajce i uništiti hemijsku fabriku, mobilisali smo veliki broj seljaka i konja radi evakuisanja zaplijenjene robe na slobodnu teritoriju.

Napad na Otomalj otpočeo je, prema planu, 2. novembra u 24 časa. Međutim, 4. četa 2. bataljona nije napredovala po planu. Njeno kretanje usporavao je strm, krševit i pošumljen teren na zapadnoj strani brda, zbog čega se 1. četa 1. bataljona našla u situaciji da sama stupi u borbu protiv utvrđenog i nadmoćnijeg neprijatelja. Iako iznenaden, neprijatelj je po intenzitetu naše vatre mogao lako zaključiti da ga napadaju ne mnogo jake snage. Zato je pružio žestok otpor i prisilio 1. četu da se povuče poslije dvočasovne borbe.

Ocijenivši tu situaciju pravilno, štab 1. bataljona naredio je Janjskoj četi 2. bataljona da se uključi u ponovni napad na Otomalj. U međuvremenu je uspostavljena veza sa 4. četom. Pošto je i ona bila spremna za borbu, sve tri čete su istovremeno, oko 5 časova, počele da nastupaju prema ustaškim položajima. Naši borci su se približili bunkerima i zasuli ih ručnim bombama. Ustaški položaji bili su vrlo pogodni za odbranu, što se prvenstveno odnosi na prirodne zaklone od kamena. Osim toga, branici su imali dosta mitraljeza, puškomitrailjeza, ručnih bombi i municije, dok smo mi morah štedjeti svaki metak.

Nedaleko od mene nalazio se u zaklonu Dušan Rakita. Ranije sam od drugova čuo da je on izvanredan borac, a tu sam se i lično uvjerio u njegoyu hrabrost i hladnokrvnost. Uz to, gadao je iz puške vrlo precizno. Cim bi se neki od ustaša digao da baci bombu ili da nanišani prema nama, Dušan ga je obarao preciznim pogotkom. Kad smo zauzeli neprijateljske položaje, iza zaklona prema kojima je Dušan gadao našli smo oko deset poginulih ustaša. Neki od njih bili su pogodeni u čelo.

Iako odlučni i uporni, ni poslije nekoliko pokušaja nismo uspjeli da potisnemo branioce, jer su nas neprekidno zasipali ubitačnom vatrom. Kad smo osjetili da im je ponestalo ručnih bombi, izvršili smo silovit juriš uz borbeni poklic „Ura!“ Naši borci su uskakali u ustaške rovove, a oni su u neredu bježali niz brdo, ka rijeci Plivi i Velikom plivskom jezeru. Obuzeti strahom i panikom, čak i neplivači su poskakali u Jezero. Oni koji se nisu udavili uspjeli su da izmaknu prema Jajcu, bježeći desnom stranom Plivskog jezera. Četvrtu četu gonila ih je u stopu.

Tako smo, poslije petočasovne žestoke borbe, razbili ustaše i osvojili brdo Otomalj. U toj borbi ubijeno je oko četrdeset, a ranjeno sedam ustaša, zaplijenjen jedan mitraljez, jedan puškomitrailjez, 10 pušaka, 2500 metaka, znatan broj šatorskih krila i više od 100 čebadi. Iz naših jedinica nije niko poginuo, a lakše je ranjen borac 4. čete Stanko Kovač.

Jedinice Bataljona „Iskra“ brzo su livkidirale neprijateljsko uporište na Bagu i prekinule telefonske linije Jajce—Jezero i Jajce—Mrkonjić-Grad. Međutim, one nisu mogle nastaviti prodor prema Jajcu sve dok su se ustaše nalazile na Otomalju. Oko 10 časova, pošto smo zauzeli i to brdo, oba bataljona krenula su ka Ćusinama, u namjeri da napadnu Jajce. Gusta magla prekrivala je toga jutra sve obližnje kotli-

ne, uključujući i Jajce sa okolinom, a brda na kojima smo se mi nalažili obasjavalo je sunce. Magla je neprijatelju otežavala osmatranje i omogućavala nam da se neprimjetno približimo cilju.

Čete 1. bataljona, zajedno sa 4. i Janjskom četom 2. bataljona, spuštale su se u kolonama prema Čusinama i kanalu, gdje su se nalažili ustaški bunkeri. Istovremeno su čete 2. bataljona krenule ka selu Milama i kanalu fabrike „Elektrobosna“. Međutim, najednom se ispod Mila začulo bruhanje kamionskih motora. To je ustašama i domobrancima pristizalo pojačanje iz Jajca, u nastojanju da zadrže naše napredovanje i zaštite grad.

Saznavši za novonastalu situaciju, štab odreda (koji se tada nalazio u Jezeru) odlučio je da odustanemo od napada na Jajce. Osnovni razlozi bili su slaba vidljivost i nemogućnost da u to doba dana, oko 11 časova, iznenadimo neprijatelja. Neprijateljske snage bile su svakako u pripravnosti već od početka našeg napada na Bag i Otomalj. Naredenje je glasilo da se sve čete vrate u Janj i Pljevu. Kurir iz štaba odreda stigao nas je na brdu zvanom Vinogradine, koje se nalazi iznad sela Čusina.

Dok smo se vraćali prema selu Gorici, moja četa kretala se na začelju kolone. Cim smo izašli iz šume na čistinu, s leđa nas je napala domobranska bojna upućena iz Jajca u pomoć ustašama na Otomalju. Ona je na nas otvorila minobacačku, mitraljesku i puščanu vatru, ali smo uspjeli da se izvučemo bez gubitaka.

Treća i 4. četa Bataljona „Pelagić“ otpočele su planirane akcije tačno u određeno vrijeme — 3. novembra u 4 časa ujutru. Pod komandom Dušana Metlića, 2. četa je porušila željezničku prugu i prekinula telefonsku liniju nedaleko od Vinca, a potom pokušala da likvidira neprijateljsku posadu u stanici i kod mosta na Vrbasu. Međutim, ustaše su se uporno branile. Naročito je bila ubitačna njihova vatra sa vinačke tvrđave, pa borci 2. čete nisu uspjeli da osvoje ni stanicu ni obližnji most. Jurišali su nekoliko puta, stizali do same stanične zgrade, ali ih je neprijatelj stalnim djejstvom prisiljavao na povlačenje. Poslije višečasovne žestoke borbe, komandir čete ocijenio je da su napor užaludni, pa je borcima naredio da se povlače. Primijetivši to, branioci su preduzeli protivnapad. Oni su se u jednom trenutku pomiješali sa našim borcima, što posebno svjedoči o jačini njihovog pritiska. Tom prilikom, u velikoj gužvi, zarobili su borca Simu Mitića, a poginuli su nam borci Ilija Jandrić iz sela Močioca i Ilija Muždeka iz sela Krčevina.

Jedan vod 4. čete napao je Željezničku stanicu Bravnicu, porušio dio pruge i prekinuo telefonsku liniju prema Jajcu. Domobranska posada jačine jednog voda pružila je slab otpor i pobjegla preko Vrbasa u selo Bravnicu, a potom u Jajce. Naš vod je izveo tu akciju bez ikakvih gubitaka. Ubrzo su prema Bravnicama i Vincu upućena pojačanja iz Jajca, ali ona nisu stigla da stupe u borbu. Jer naše jedinice su se povukle prije njihovog dolaska.

Treća četa uspjela je da razbije domobransku posadu na Željezničkoj stanci Doganovci. Ona je, takođe, izvršila diverziju na željezničkoj pruzi i telefonskoj liniji, a potom se bez gubitaka povukla u selo Podobzir.

Napad naših jedinica na uporišta oko Jajca bio je dobro sinhronizovan. Sve čete su gotovo u potpunosti izvršile dobijene zadatke. Zbog toga, iako nismo osvojili grad i uništili hemijsku fabriku, značajan uspjeh postignut je likvidacijom ustaško-domobranskih uporišta na Bagu i Otomalju. Osim gubitaka u ljudstvu i ratnom materijalu, neprijatelji su pretrpjeli štete rušenjem dijelova željezničke pruge Jajce—Travnik i kidanjem telefonskih linija na više mjesta. Odustajanje od napada na Jajce nije značilo prestanak naših borbenih aktivnosti u tom rejonu. Izvodili smo razne diverzantske akcije na komunikacijama oko Jajca, napadali ustaško-domobranske posade i slično.

Stanko Rakita

SJECANJE NA VIDA RADMANA

Vid Radman, seljak iz Grbavice, bio je čovjek čutljiv i miran; uvijek je zračio dobrotom i skromnošću. Oči blage, tijelo vitko, mršavo, na licu topao osmijeh.

Mi, tamošnji čobančići, osjetili smo Vidovu dobrotu bezbroj puta. Njegova Kućišta bila su usred širokog, gotovo beskrajnog pašnjaka ispod sela Grbavice. Sklanjajući se od kiše, svraćali smo pod krov njebove košare ili pojate, a on nas je pozivao u kuću. Njegova supruga Cvita, koju smo zvali Vidovica, najčešće nas je gostila pečenim krompirima.

Drugovao sam na pašnjaku sa Vidovim sinom Todom, dječačićem mojih godina, koji je mnogo cijenio svoga oca. Mi, dječaci, bili smo zaljubljeni u junačke pjesme i junake. Znali smo za Marka Kraljevića, Miloša Obilića, Starinu Novaka... Jednog dana dok smo razgovarali o junacima Tode je rekao da je Lenjin najveći junak.

Prvi put sam čuo za tog junaka i poželio da nađem pjesme o njemu. Jednog aprilskog dana 1941. godine, pošto su fašisti okupirali našu zemlju, kiša je nas, čobančice, ponovo natjerala da svratimo u Vidovu kuću. Dok smo se grijali oko ognjišta, Vidovica je izašla u dvorište. Najednom sam na maloj čadavoj polici ugledao dvije debele knjige. Radoznalo sam uzeo jednu, misleći da je pjesmarica. Prevrćući listove, našao sam lijepu sliku: čovjek blagog pogleda, sa bradicom. Ispod slike je pisalo: Lenjin.

Pomišlio sam: „Žnači, to je taj junak”, i nastavio da prevrćem listove, tražeći pjesme. Ali sva knjiga je bila jedna velika priča.

Najednom se na vratima pojavio Vid, sav mokar od pljuska.

— Šta to, gledaš godinu ti tvoju! — viknuo je strogo i istrgao mi knjigu iz ruku. — To nije za tebe, još si malen!

— Volim ja sve knjige i sve junake — rekao sam poluglasno, čudeći se postupku dobrog čovjeka.

— Lijepo je to što voliš knjige i junake, ali ovo nije za tebe! — uzvratio mi je Vid, a na licu mu se pojavio smiješak.

— Jeste za mene! Ja volim i Lenjina! — izustio sam važno.

— Kojeg Lenjina, dijete?! — upitao je, očigledno iznenađen.

— Lenjina iz ove knjige! — rekao sam nekako smjelije.

— E, slušaj ti, momčiću, vidim da si pametan, ali junak Lenjin je tajna. I ti od danas čuvaj tu tajnu.

Od tog dana čuvao sam tajnu o kojoj ništa nisam znao i još više zavolio Vida Radmana. Bio sam ponosan što i ja, jedanaestogodišnjak, mogu da čuvam neku tajnu.

U selu se tih dana pričalo o nekakvoj Pavelićevoj državi i ustašama. Vid je često prolazio kroz selo i razgovarao s ljudima. Osjećao sam da su to ozbiljni i tajni razgovori. Lica mojih roditelja bila su zabrinuta.

Iznenada je planuo ustank protiv okupatorske, fašističke vlasti. Vid Radman je ponosno i smjelo stupio među ustankike. Počeo je jasno i glasno da govori o svome Lenjinu i revoluciji u Rusiji.

Gledao sam i ispratio ustankike iz Grbavice: Vida Radmana, mog brata Ranka, rodaka Mihajla, Milana Milovca... Među tim hrabrim ljudima zamišljao sam i Lenjina, čovjeka sa slike iz Vidove debele knjige. Taj za mene tajanstveni junak tajanstveno je ušao u ustank. Tada sam se oslobođio Vidove i svoje tajne, počeo sam nesmetano maštati o Lenjinu.

Ustanak se rasplamsao. Formirane su čete. Vid je u svim borbama bio među prvima. Kasnije sam saznao da je on nekad bio zaposlen u jajačkoj fabrići, gdje je kao fizički radnik doživio svu nepravdu i eksploraciju kapitalističkog društva. Tamo je saznao za Komunističku partiju Jugoslavije, shvatio ciljeve za koje se ona bori. Član Partije postao je krajem 1940. u Grbavici.

Ustanici su izvojevali prve velike pobjede. U Grbavici se pjevalo o Simeli Šolaji, Radi Marijancu, Dušanu Metliću. Pričalo se o Dušanu Rakiti, učitelju Nemanji Vlatkoviću, Mustafi Ganibegoviću Ganiji, Milanu Iliću ... Pročula se i radosna vijest da je Ranko Rakita sa grupom boraca zarobio na Gorici ustaškog komandira. Stigla je i tužna vijest da su poginuli prvi ustanici: Nikola Topić i Gojo Rakita. Narod je s ponosom govorio o našim prvim mitraljescima Iliju Ponjeviću i Vasi Damjanoviću. Bio sam sav ushićen. I gusle su počele da slave ustanak. Uz gusle su stvarane nove junačke pjesme, koje su posebno zanosile djecu.

Početkom januara 1942. borci su donijeli u selo Vida Radmana, bolesnog i iscrpenog. Brzo se pronio glas da je on, kao komesar čete, u borbama za Šipovo i Jezero bio neustrašiv junak. Pored ostalog, zagazio je u duboku Plivu i zaronio u talase da bi izvadio mitraljez koji su fašisti bacili bježeći pred našim borcima. Bila je velika hladnoća, oko 20 stepeni ispod nule, pa je dobio zapaljenje pluća. Pošto nije bilo ljekara i bolnice, pao je na postelju u svom uništenom selu Grbavici. Ležao je u staroj kući Krstana Rakite, jedinoj koja nije izgorjela u požaru, mada je ustaška banda i nju bila zapalila. U toj kući nalazio se narodni odbor. Tu su Vidu ukazivali svu moguću njegu i pažnju. Svaki dan sam tuda prolazio i jednom skupio dovoljno hrabrosti da uđem i vidim bolesnog junaka. Bio je u bunilu, gorio od visoke temperature, teško disao. Njegove dobre, blage oči bile su zatvorene. Uz njega su se nalazili Vidovica, Jovo Rakita i još nekoliko ljudi. Svi su bili zabrinuti. Tuga na njihovim licima mnogo mi je kazivala. Vid je tog dana izdahnuo.

Sutradan je sahranjen u Gornjoj Grbavici. Na snježnoj bjelini iskupili su se svi seljani. Došli su i Vidovi drugovi, partizani. Jedan od njih govorio je o Vidovom junaštvu. Iznad svježeg groba ispaljen je počasni plotun. To je za mene bila još jedna velika tajna o životu i smrti.

Risto Zubić

UTICAJ USTANKA U JANJU I PLJEVI NA RAZVOJ USTANKA U KUPRESKIM SELIMA

Već prvih dana ustanka u Janju i Pljevi, s tamošnjim rukovodstvom povezali su se Ignjat Marić i Drago Prole iz Blagaja kod Kupresa, obojica članovi KPJ. Ubrzo su Drago Prole, Pavle Karan i Nedeljko Knežević stupili u borbene redove Janjana, a Špiro Špiran Zubić i Mitar Ždero, zvani Bilko, priključili su se ustanicima Glamoča. Ignjat Marić okupljaо je povjerljive ljude i pripremaо ustanak na području Blagaja.

Strahujući od ustanka, ustaše su sve više vršile pritisak na srpski živalj u Blagaju. Poslije izlaska iz ustaškog zatvora Savo Mijatović, Pero Zubić i ja krili smo se po šumama i danju i noću. Pošto su ustanici iz Janja tada držali položaj prema Blagaju, ustaše su sve više pojavčavale kontrolu nad tim područjem. Oni su naročito bili oprezni u oktobru. Svakodnevno su slali izvidnice i patrole u tri pravca: iznad sela, kroz selo i ispod sela. Te grupe su imale po pet-šest ljudi, a većinom su bile naoružane puškama i po jednim puškomitrailjezom. U njima je bilo i žandarma.

Tih dana Nedeljko Kovačević i ja riješili smo da stupimo u 7. janjsku četu Bataljona „Iskra“. Ona se nalazila na položaju u Projeku, a njena komanda u Plavšića kući. Kad smo stigli do čete, patrola nas je odvela komandiru Nikoli Nikaću Savkoviću. S njim smo u pomenutoj kući (komandi) zatekli borca Slavka Medića. Objasnili smo Savkoviću zašto smo došli, ističući želju da stupimo u njegovu četu; on nas je bezvoljno slušao i sumnjičavio posmatrao. Nije nas poznavao, a i po prirodi je bio dosta krut čovjek. Potom smo mu rekli da nas dobro poznaje Drago Prole i zatražili da se vidimo s njim. Zadržali su nas tu da prenoćimo i obećali da će Drago doći ujutru.

Nisu nas prevarili. Drago je sutradan došao sa položaja i rekao komandiru da smo njegove komšije i školski drugovi, te da nas zna kao dobre ljude i sli. Mi smo Dragi, uz prisustvo Nikole Savkovića, saopštili želju da se borimo protiv neprijatelja. Međutim, ne čekajući šta će nam Drago odgovoriti, Nikać je rekao: „Mi imamo više boraca nego oružja. Ne trebaju nam borci bez oružja.“ Prole nas je lijepo primio, ali nam nije mogao pomoći da ostanemo u toj jedinici. Ipak, dao nam je korisne prijedloge i savjete da se vratimo u Blagaj i da

utičemo na ljude da se sklanjaju ispred ustaških patrola, kako ne bi dospjeli u zatvore i logore, da formiramo gerilsku grupu, i da čuvamo selo od upada neprijatelja, da pronađemo oružje koje seljaci kriju, da održavamo vezu sa ovom četom, i da je obavještavamo o kretanju i postupcima neprijatelja.

Poslije povratka u Blagaj, formirali smo grupu od pet boraca. To su bili Savo Mijatović (komandir), Nedeljko Kovačić, Boško Matić, Mirko Ždero i ja. Uskoro smo počeli sa prvim akcijama.

Početkom decembra kod Zubića kuća formiran je vod, a za njegovog komandira izabran je Slavko Zubić. Taj vod je ubrzo prerastao u Blagajsku četu. Na to područje stigle su 2. decembra jedinice 3. krajiskog NOP odreda — bataljoni „Iskra” i „Pelagić”, pod komandom Sime Solaje i Stanka Kutnjaka. Njima se pridružila novoformirana Blagajska četa.

Narednog dana, oko 8 časova, od Mašeta prema Rastičevu kretala se velika kolona Talijana i ustaša. Ustaška jedinica razvila se desno i u streljačkom stroju stigla do Mekotina, gdje je zauzela polazni položaj. Njena jačina bila je otprilike kao jedan bataljon, dok su Talijani imali oko 700 vojnika. Oni su, takođe u streljačkom stroju, zaposjeli položaj od Stipića kuća prema Čardaku i spustili se pod Matića brdo. Vjerovatno su neprijatelji bili obaviješteni da se naše jedinice koncentrišu u Blagaju.

Čim su protivničke snage primijećene, Bataljon „Iskra” zauzeo je položaj iznad Mekotina, a Bataljon „Pelagić” na Matića brdu, duž puta pored Zubića kuća ka Vranokraku. Top „pito” postavljen je na Ševino brdo, odakle je počeo da djeluje po neprijateljskim položajima. Blagajska četa takođe je zauzela borbeni raspored. S njom su pošli i mnogi nenaoružani seljaci, noseći vile, kose, sjekire i druge alatke. Italijani su bili dobro naoružani topovima, minobacačima i mitraljezima.

Borba je trajala od 9 časova do predveče. Tada su naše jedinice izvršile juriš, a za njima i pomenuti seljaci sa alatkama. Protivnici su razbijeni i natjerani u bjekstvo prema Kupresu. Naše snage oslobodile su selo Rastičeve i zaplijenile dosta oružja, municije i vojne opreme. Ubili smo oko pedeset i zarobili dvanaest Talijana, među kojima i jednog ranjenog majora.

U toj borbi poginuli su komandir Blagaj ske čete Slavko Zubić i dva borca iz Šolajinog Bataljona „Iskra”. Najveći dio zaplijenjenog oružja dat je Blagajskoj četi. Za njenog novog komandira postavljen je Spiro Zubić, a za političkog komesara Ignjat Marić. Od tada je Blagajska četa bila u sastavu Bataljona „Iskra” sve do formiranja Kupreškog bataljona. Ona je poslije borbe kod Rastičeva ostavljena u Blagaju, zajedno sa 7. četom. Te dvije čete su u decembru napadale manja ustaška uporišta i postavljale zasjede na Lovrića poljani, Mrđobarama, Suvaji i drugim mjestima. Odmah poslije formiranja Blagajske čete na tom području su osnovani narodnooslobodilački odbori.

ČETVRTI DIO

**FORMIRANJE OKRUŽNOG KOMITETA KPJ I ORGANA
NARODNE VLASTI**

Radomir Mitrić

AKTIVNOST OKRUŽNOG KOMITETA KPJ U JANJU I PLJEVI

Polovinom oktobra 1941. formiran je Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Jajce. Prvo njegovo sjedište bilo je u bivšoj žandarmerijskoj stanici u Glogovcu, a kasnije u Mujdžićima, Vaganu i drugim selima. Uglavnom, taj komitet se za vrijeme rata nalazio na teritoriji Janja i Pljeve. Prvi sekretar Okružnog komiteta bio je Kasim Hadžić, radnik iz Banjaluke, a članovi Teufik Kadenić, takođe radnik iz Banjaluke, i Stole Kovačević, intelektualac iz Ključa. U stvari, to je bio biro Okružnog komiteta. Jer to rukovodstvo je tek kasnije popunjeno ostalim članovima.

Za cijelo naše ustaničko područje bilo je od velikog značaja to što se sjedište Okružnog komiteta nalazilo u Janju. U vrijeme osnivanja Okružnog komiteta na ustaničkom području Janja i Pljeve djelovala je samo jedna ćelija Komunističke partije od deset članova. Svi mi, tadašnji komunisti, bili smo u ustaničkim jedinicama, ali nismo imali dovoljno političkog i organizatorskog iskustva. Te nedostatke nadoknadivali smo donekle mladalačkim poletom, disciplinovanim izvršavanjem zadataka i borbenošću.

Svoju aktivnost u periodu priprema za ustanak usmjeravali smo na sprovodenje direktiva i političkih stavova Centralnog komiteta KPJ i drugih partijskih organa. U tome smo, i pored svih teškoća, postizali dobre rezultate. Događaji su u ljeto i jesen 1941. bili izuzetno burni. Odvijali su se brzo, kao na filmu, pa ih je bilo gotovo nemoguće dobro pratiti i pravilno usmjeravati. Zato nije lako ocijeniti šta nam je u tom periodu bilo najteže: vršiti pripreme za ustanak, uz poštovanje zahtjeva o strogoj ilegalnosti; organizovati ustanike i objašnjavati im situaciju u kojoj se naša zemlje našla poslije fašističke okupacije; boriti se da međunacionalni razdor — koji je pod uticajem okupatora i kvislinga raspirivan između Srba, s jedne, i Hrvata i Muslimana, s druge strane — ne preraste u bratobilački rat; ukazivati pomoći stanovništvu da bi se ublažile posljedice ustaških zlodjela u Janju i Pljevi... Sve te teškoće uspješno smo savladivali. Uspjeli smo da u vrlo kratkom periodu formiramo čete i bataljone, da pripremimo i izvedemo više značajnih akcija, među kojima i napade na neprijateljska uporišta, a što je posebno važno — da u toj složenoj situaciji obezbijedimo

značajan uticaj Partije u vojsci i u narodu. Cjelokupna politička aktivnost komunista bila je usmjeren na formiranje i učvršćivanje borbenih jedinica, zbog čega su mnogi drugi problemi na ustaničkom području bili zapostavljeni.

Do dolaska Okružnog komiteta na našu slobodnu teritoriju nismo osnivali seoske i opštinske narodnooslobodilačke odbore, kao organe vlasti, koji bi rješavali mnoge probleme stanovništva i brinuli se o snabdijevanju ustaničkih jedinica. Takođe nismo bili organizovali aktive Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-a), ni u vojsci ni u pozadini, iako su za to postojali svi uslovi. Politički rad sa stanovništvom na oslobođenoj teritoriji bio je kampanjski i sastojao se u povremenom održavanju zborova. Niko od članova KPJ nije bio zadužen za politički rad u pozadini. Naša partijska ćelija prilagođavala se vrlo sporo novim uslovima rada, a posebno se teško oslobođala sektaškog odnosa prema ljudima koji su svojim radom i ponašanjem zasluživali prijem u članstvo KPJ. To se negativno odražavalo i na stvaranje uslova za osnivanje novih ćelija Partije u vojsci i pozadini.

Dolaskom Okružnog komiteta KPJ na područje Janja i Pljeve, odnosno njegovim političkim radom, ostvarene su značajne promjene. Okružni komitet je u početku veći dio svoje političke aktivnosti posvetio sredivanju stanja u ustaničkim jedinicama. To se prvenstveno ogledalo u pružanju pomoći onim članovima KPJ koji su neposredno bili zaduženi za stvaranje partijskih ćelija i skojevskih aktiva u bataljonima i četama. Takođe je ukazivao pomoć komesarima četa i bataljona u organizovanju političkih aktivnosti, snabdijevao ih najnužnijim materijalima i sli.

Okružni komitet nije zapostavljao ni politički rad u pozadini. Sjećam se sastanka članova KPJ koji je održan početkom novembra 1941. u selu Čukliću, u kući Pere Gajića, gdje se nalazio štab Bataljona „Pelagić“. Na tom sastanku bili su svi članovi Partije iz toga bataljona: Milan Ilić, Mustafa Ganibegović, Esad Ademović, Vid Radman, Stojan Mitrić, Meho Kesten i ja. Sastankom je rukovodio član Okružnog komiteta Teufik Kadenić. Tada je osnovana ćelija KPJ Bataljona „Pelagić“. Za njenog sekretara izabran je Mustafa Ganibegović Ganija, zamjenik komesara bataljona.

Na tom sastanku diskutovali smo o političkom stanju u jedinici, o prijemu u Partiju novih ljudi i o stvaranju partijskih organizacija u četama. Zaključili smo, pored ostalog, da odmah primimo u članstvo KP Vaskrsiju Stupara, komesara 2. čete, i Spirana Mitrića, seljaka iz Čuklića. Članovima Partije i štabu bataljona postavljen je zadatak da se aktivno uključe u pripreme za osnivanje seoskih i Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora na području Grbavice, kao i da se angažuju u stvaranju aktiva SKOJ-a.

Taj sastanak je bio od velike koristi, jer su odmah poslije njega uslijedile konkretne akcije. Da bismo dobili u vremenu, najprije smo pristupili osnivanju Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora. Već u prvoj polovini novembra 1941. održana je Prva skupština Opštinskog NOO Grbavica, u čijem radu su učestvovali i povjerenici iz svih sela postavljeni odmah poslije dizanja ustanka. Skupština je za predsjednika odbora izabrala seljaka iz Grbavice Stanka Raki tu, a za sekretara

Milana Radovanca. Takođe je izabran Izvršni odbor Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora. Skupština je usvojila i zaključak da se svim selima što prije izaberu narodnooslobodilački odbori od tri do pet članova. Prvo sjedište Opštinskog NOO bilo je u Glogovcu.

U novembru su, takođe, formirane grupe kandidata KPJ po četvrtima. Odabrani su najbolji borci, koji su uživali ugled među drugovima, i pokazivali interesovanje za stupanje u Partiju. Sa svakim kandidatom za člana KPJ radili smo pojedinačno.

Koliko se sjećam, sličan sastanak članova KPJ održan je i u štabu 3. krajiškog odreda, u selu Kozilima, kojem je u ime Okružnog komiteta prisustvovao sekretar Kasim Hadžić. Na tom sastanku osnovana je čelija KPJ pri štabu odreda, a za njenog sekretara izabran je Nemanja Vlatković. Pristup problemima bio je isti kao na sastanku u Čukliću, a usvojeni su i slični zaključci. Poslije tog sastanka uslijedio je osnivanje opštinskih narodnooslobodilačkih odbora u Pljevi, Strojicama (Janj), a potom su izabrani odbori u selima tih opština.

Krajem decembra 1941. održan je drugi sastanak čelije Bataljonz „Pelagić”, takođe u selu Čukliću, kojem je prisustvovao Teufik Kadenić. Tom prilikom razmatrano je sprovođenje zaključaka sa prošlog sastanka. Ocijenili smo da su svi zadaci dobro izvršeni i da su komunisti bili politički aktivni. U diskusiji o radu sa kandidatima KPJ konstatovano je da su stvoreni uslovi za osnivanje četnih partijskih organizacija, pa je uslijedio zaključak da odmah pristupimo ostvarenju te obaveze. Tada je Teufik Kadenić, u ime Okružnog komiteta, predložio da se organizuje biro Sreskog komiteta. U taj forum ušli su Mustafa Ganibegović (za sekretara), Milan Ilić, Esad Ademović, Stojan Mitrić i ja. Stojan je bio zadužen za rad sa omladinom. Biro Sreskog komiteta, računajući prema stažu u članstvu, bio je sastavljen od mlađih i neiskusnih članova KPJ. Ali on je počeo da radi dosta dobro. Koliko se sjećam, Kadenić se zadržao na području Grbavice nekoliko dana. Za to vrijeme, boračevći u 1. i 2. četi Bataljona „Pelagić”, razgovarao je s mnogim borcima, posebno s kandidatima za članove KPJ. Takođe je, zajedno sa mnom i Vaskrsijom Stuparom, učestvovao u osnivanju partijskih organizacija u tim dvjema četama. Stole Kovačević nalazio se tih dana u Podobziru, gdje je osnovao čeliju KP u 3. četi Bataljona „Pelagić“. Januara 1942. formirana je čelija KPJ i u 4. četi toga bataljona.

Poslije osnivanja partijskih organizacija u četama, ranija bataljonska čelija brojno se smanjila. Nju su sačinjavala samo tri člana — dva seljaka i zamjenik komesara bataljona. No štapska čelija ostala je u tom sastavu kratko vrijeme. Ubrzo su u članstvo KPJ primljeni Đoko Jokić, komesar bataljona, Makso Dakić, načelnik štaba bataljona, i Milan Milovac, sekretar štaba. Prijemom u Partiju tih drugova stvoreni su uslovi za osnivanje posebne štapske čelije od četiri člana. Za njenog sekretara, poslije pogibije Mustafe Ganibegovića, izabran je Milan Ilić.

U selu Čukliću primljena su tih dana u Partiju dva mladića. Novoformirana čelija imala je četiri člana. Njen sekretar bio je Špiran Mitrić, a članovi Stojan, Jovo i Savko Mitrić.

U bataljonu „Iskra” pripremanje kandidata za članove KPJ, odvijalo se znatno sporije, pa su zbog toga i čelije u četama osnovane kasnije. U Janjskoj četi toga bataljona formirana je čelija sredinom februara 1942. godine, a bataljonska (od četiri člana) oko dva mjeseca kasnije. Mislim da su i u tom bataljonu postojali uslovi za omasovljjenje Partije, kao i u Bataljonu „Pelagić”, ali osnovna teškoća ogledala se u tome što su članovi Partije istovremeno bili i članovi štaba odreda, pa nisu mogli neposredno politički djelovati u četama. Osim toga, oni su 'malo' poznivali borce i njihove vrline, jer nisu bili rodom iz te sredine. Trebalo je vremena da drugovi iz drugih krajeva upoznaju borce, odnosno da steknu njihovo povjerenje. Ali zahvaljujući upornom političkom radu, mnogi drugovi koji su došli sa strane, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, zauzimali su u narednim godinama rata značajne političke i vojne funkcije u komandama naših jedinica i drugim organima.

Polovinom januara 1942. u Janj i Pljevu stigao je Rajko Bosnić, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku krajину. S njim je na područje Grbavice došao Teufik Kadenić. Oni su održali sastanak sa grupom članova Partije u sjedištu štaba bataljona „Pelagić”, u selu Čukliću, na kojem je razmatrana mogućnost osnivanja aktiva SKOJ-a u vojsci i pozadini. Ocijenjeno je, pored ostalog, da postoje uslovi za formiranje tih aktiva u Čukliću i Grbavici. Ubrzo je zakazan sastanak u kući Tome Mitića. Na taj skup, osim mladih boraca, došli su Stojan i Novak Mitić (Čuklić), Bogdan i Savko Savić (Grbavica). Iz 1. čete Bataljona „Pelagić” stigli su Todo Jokić i Dušan Radoš. Sastankom je rukovodio Rajko Bosnić, a bili smo prisutni još Teufik Kadenić i ja. Rajko je govorio o ulozi i zadacima SKOJ-a u narodnooslobodilačkom ratu i pokretu, a potom istakao potrebu osnivanja aktiva u selima i četama. Za sprovođenje tog zadatka zadužen je Stojan Mitić. Novosformirani aktiv SKOJ-a u Čukliću sačinjavali su Novak Mitić (sekretar), Momir, Jovo i Zorka Mitić. U Grbavici je osnovan aktiv od šest članova. To su bili: Bogdan Rakita (sekretar), Spiro i Mile Rakita, Savko Savić, Božo Milovac i Ilija Mihailović.

Članovi Biroa Okružnog komiteta KPJ ukazivali su neposrednu pomoć i opštinskim narodnim odborima na taj način što su povremeno prisustvovali njihovim sjednicama i govorili odbornicima o najvažnijim zadacima. To je za mlade organe narodne vlasti bilo od velike koristi, jer oni tada nisu imali nikakvog iskustva u radu, niti bilo kakvih pisanih uputstava i propisa.

Štab odreda i štabovi bataljona takođe su pomagali opštinskim odborima, a istovremeno im postavljali razne zadatke. Naime, štabovi su od odbora najčešće zahtijevали da za potrebe vojske sakupljaju od naroda žito, pasulj, krompir i stoku za klanje; da organizuju sjeću i dovlačenje drva za jedinice, štabove i bolnice; da formiraju konjske komore sa pratnjom; da mobilisu ljudstvo za rušenje neprijateljskih komunikacija i sl. Pri izvršavanju tih zadataka bilo je dosta teškoća i nesporazuma, jer je stanovništvo na oslobođenoj teritoriji oskudjevalo u hrani. Neke porodice su gladovale već u jesen 1941. godine, poslije neprijateljske ofanzive na Janj i Pljevu. Medutim, gledano u cje-

lini, Janjani i Pljevci dijelili su sa svojom vojskom posljednji zalogaj hrane.

Okružni komitet težio je da u političku aktivnost na terenu uključi članove štabova i druge rukovodioce partizanskih jedinica, a najviše ih je angažovao da učestvuju u radu seoskih konferencija i zborova. Iako je politička aktivnost znatno poboljšana u jesen 1941. i početkom 1942. godine, ona se još uvijek nije osjećala u svim sredinama. To je najčešće zavisilo od preduzimljivosti i sposobnosti članova KPJ i SKOJ-a, a posebno od njihove odgovornosti. Kampanjski rad nije bio rijetkost. Pojedini vojni i politički rukovodioци smatrali su da je dovoljno održati politički čas u četi ili konferenciju u selu, a zapostavljali su rješavanje suštinskih problema koje je nametala svakodnevna praksa. Komunisti iz čelija u jedinicama, osim nekolicine, djelovali su politički samo u vojsci, iako u selima na tom području (izuzev Čuklića) nije bilo partijskih organizacija. Nametala se obaveza šireg političkog angažovanja u pozadini. Trebalo je, pored ostalog, pripremati kandidate za članove KPJ, raditi sa omladinom i osnivati aktive SKOJ-a, organizovati žene i pionire, pomagati seoskim i opštinskim odborima da što uspješnije izvršavaju zadatke.

Biro Sreskog komiteta KPJ osnovan je krajem decembra 1941. Ali tek što je počeo da djeluje, poginuo je sekretar Biroa Mustafa Ganibegović Ganija. To se dogodilo u borbi protiv ustaša kod njegovog rodnog mjesta Jezera, 14. januara 1942. Gubitak je bio težak za sve nas, jer je Ganija uspio da vrlo brzo stekne simpatije boraca i naroda na području Grbavice. Poslije njegove pogibije, za zamjenika komesara bataljona postavljen je Milan Ilić, koji je istovremeno vršio dužnost sekretara Biroa Sreskog komiteta Partije. Iako je bio politički vrlo aktivan, Milan nije mogao brzo ovladati suštinom problema koji su postojali u bataljonu i na slobodnoj teritoriji. Ne zna se šta je tada bilo teže — obezbijediti smještaj ili ishranu porodicama koje su poslije neprijateljske ofanzive ostale bez krova nad glavom i tek prikupljene ljetine. U tim teškim uslovima pojavile su se i razne bolesti: tifus, tuberkuloza, šuga i druge.

Međutim, bez obzira na tako teško stanje, neprijatelji nisu uspjeli da pokolebaju borce i narod, odnosno da ih odvrate od narodnooslobodilačkog pokreta. Naprotiv, narod se sve više uvjeravao da je borba protiv okupatora i domaćih izdajnika, pod rukovodstvom Partije, jedini pravi put ka slobodi. Zato su neprijateljskoj propagandi naslijedali samo pojedini kolebljivci i malodušnici.

Djelujući na oslobođenoj teritoriji Janja i Pljeve, Okružni komitet KPJ uspješno je objedinjavao politički rad u vojsci i pozadini.

Vaskrsija Stupar

SJECANJE NA KASIMA HADŽIĆA

U oktobru 1941. Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu postavio je Kasima Hadžića za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Jajce. Komitet je djelovao na području Jajca, Mrkonjić Grada, Ključa, Glamoča, Livna, Kupresa, Donjeg Vakufa, Skender Vakufa, Kotor Varoša, Teslica i Prnjavora. Sjedište Okružnog komiteta bilo je u Janju u Glogovcu.

Dolazak Hadžića i Okružnog komiteta na ustaničko područje Jajna bilo je od velikog značaja za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u jajačkom kraju. Jer Hadžić je bio iskusan partijski radnik, koji je sav svoj život posvetio revolucionarnom radničkom pokretu u Banjaluci.

Kao sekretar Okružnog komiteta, Hadžić je mnogo doprinio organizacionom i političkom sređivanju i brojnom jačanju partijske i skojevske organizacije u Janju i Pljevi, kao i osnivanju seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora. Posebno se zalagao za stvaranje partijskih organizacija u ustaničkim jedinicama i za što temeljnije upoznavanje boraca sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe. O tome najbolje govori činjenica da je krajem 1941. u jedinicama 3. krajiškog odreda bilo sto dvadeset sedam članova Partije, od čega u bataljonu „Pelagić“ devetnaest članova. On je održavao i veze sa ilegalnom partijskom organizacijom u Jajcu dajući joj uputstva za rad. Nastojao je da svoje političko znanje i iskustvo prenese na mlade kadrove, posebno da im pomogne u zauzimanju pravilnih političkih stavova.

Hadžić je pokretao šire akcije za rad u narodu i organizovanje pozadine koja treba da služi ciljevima NOP-a. Već krajem 1941. izabrana su 243 seoska narodnooslobodilačka odbora i petnaest opštinskih na području djelovanja Okružnog komiteta. On je nastojao da preko seoskih partijskih organizacija i narodnooslobodilačkih odbora organizuje masovno učešće naroda u NOP-u. Neumorno je objašnjavao suštini okupatorske politike, najodlučnije osuđivao zlodjela ustaša i četničku izdaju i ulagao izvanredne napore u širenju bratstva i jedinstva naših naroda.

U izvještaju o radu Okružnog komiteta od 20. oktobra 1941. do 20. februara 1942. Kasim detaljno opisuje patnje i stradanja naroda i

pustoš koju su za sobom ostavili okupator i ustaše. Govoreći o masovnom ubijanju djece, žena i staraca, spaljivanju sela, o gladi, nije teško zaključiti s jedne strane, koliko je on duboko saosjećao sa narodom i njegovim patnjama i, s druge, kao najodgovorniji komunist, krenuo u akciju da preko partijskih organizacija i seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora organizuje spasavanje naroda od zime i gladi.

Za dva mjeseca održano je 86 partijskih sastanaka, vojničkih konferencija, sjednica narodnooslobodilačkih odbora i narodnih zborova. Posebno, Hadžić podstiče rad omladine i žena na pojedinim područjima. Tu su i pitanja kulturno-prosvjetnog rada, agitacije i propagande, rasturanje štampe, letaka i drugog materijala koji je umnožavan u Okružnom komitetu.

Kasim Hadžić

U toj značajnoj aktivnosti valja istaći da je Hadžić bio inicijator i organizator Okružnog partijskog savjetovanja koje je održano decembra 1941. u Pljevi. To savjetovanje je bilo od značaja za dalje širenje i produbljivanje narodnooslobodilačke borbe. Za ustaničko područje Jajna značajna je i Sreska partijska konferencija za srez Jajce koju je Hadžić organizovao u Glogovcu. On je nama, učesnicima ove konferencije, podrobnije govorio o političkim i socijalnim ciljevima naše borbe, ozbijanju ustaničkih redova, o bratstvu i jedinstvu, a naročito o potrebi da se otkrivaju i razobličavaju četnički elementi.

U sjećanju su mi ostali urezani Hadžićevi moralni i ljudski kvaliteti. Bio je veoma pristupačan, otvoren i skroman, i svojim ličnim primjerom i požrtvovanim radom snažno uticao na ljude s kojima je dolazio u dodir, zbog čega je bio voljen i cijenjen u ustaničkom Janju.

Teško me je pogodila vijest o Hadžićevoj pogibiji. Izgubili smo ga u vrijeme kada je toliko bio potreban Partiji i oslobodilačkom pokretu. Kada se vraćao sa savjetovanja sekretara okružnih komiteta Bosanske krajine, 6. maja 1942. godine, „naoružan“ novim zadacima i planovima za borbu protiv svih neprijatelja NOP-a, Kasima je kod Gornjeg Ratakova, nedaleko od Ključa, dočekala grupa četnika. Ocijenivši da ne može umaći iz obruča, hrabro se upustio u borbu do posljednjeg metka i junački pогинuo.

Za dugogodišnju revolucionarnu aktivnost i junaštvo u narodno-oslobodilačkoj borbi proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije, 26. jula 1949. godine.

Ilija Sakan

OSNIVANJE I AKTIVNOSTI OPŠTINSKOG NARODNOG ODBORA U STROJICAMA

Krajem oktobra 1941. u selu Kozilima održana je konferencija aktivista narodnooslobodilačkog pokreta iz strojčkog kraja. Skup je sazvao i njegovim radom rukovodio Nemanja Vlatković, tada zamjenik komesara 3. krajiskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Na dnevnom redu bile su dvije tačke:

1) informisanje o događajima na jugoslovenskom i drugim ratištima;

2) formiranje narodnooslobodilačkih odbora na našem području.

Na toj konferenciji bili su predstavnici osam do devet sela: Pero Jeftenić Peričić, Makso Rakita, Petar Cumbo Crni, Tode Jeftić Džokin, Milan Vidović (Babići); Čedo Čedonja i Cvijan Gajić, Krsto i Stojan Milovac (Lipovača); Cvijan Ilić (Vodica); Simo Rakita (Todorići); Pavo i Lazo Jandrić (Popuže); Tode Rakita, Sander i Dušan Lukić (Ljuša); Tode Malinović i Trivun Jovišević (Podobzir) i Stevan Marijanac (Vagan). Uvjeren sam da su tu bili i predstavnici sela Pribeljaca, ali se njihovih imena ne mogu sjetiti.

Prisutni su saslušali izlaganje Nemanje Vlatkovića s velikom pažnjom. On nam je tom prilikom govorio o temeljima narodne vlasti. Rekao je, pored ostalog, da su organi stare vlasti potpuno prestali da rade poslije dizanja ustanka, pa je nužno organizovati našu vlast, odnosno formirati narodnooslobodilačke odbore na oslobođenoj teritoriji. Potom je istakao najhitnije zadatke buduće vlasti.

Prema riječima druge Vlatkovića, koje su ubrzo potvrđene u praksi, osnovna obaveza narodnih odbora bila je pomoći partizanskoj vojsci u borbi protiv neprijatelja, a prvenstveno briga o njenoj ishrani i smještaju. Naravno, trebalo je voditi računa o ravnomjernom opterećenju domaćinstava (prema ekonomskoj moći), što je zahtijevalo popis stoke, žitarica i drugih materijalnih dobara neophodnih za život. Odbori su, istovremeno, imali zadatak da pomažu porodicama postradalim u neprijateljskoj septembarskoj ofanzivi na Janj i Pljevu, prvenstveno onima čiji su najsposobniji članovi bili u partizanskim jedinicama. Zapravo, bilo je nužno izgrađivati bajte i druge objekte za privremeni smještaj stanovništva, jer bi, u protivnom, mnoge porodice dočekale zimu bez „krova nad glavom”. Osim toga, narodnoj vlasti bilo je povje-

reno održavanje reda u pozadini, rješavanje eventualnih sporova između seljaka i si.

Dok je Nemanja govorio o zadacima narodnooslobodilačkih odbora, sumnjičavao sam vrtio glavom. Najmanje sam vjerovao u mogućnost zbrinjavanja porodica postradalih u neprijateljskoj ofanzivi, tim prije što mi se činilo da većina prisutnih ne vidi izlaz iz novonastale situacije. Pomislio sam: „Ko koga da spasava kad je većina domaćinstava u istom ili sličnom položaju.“ Svima nam je bilo poznato da je stanovništvo gotovo svih sela „pod vedrim nebom“.

Poslije duge diskusije došli smo do zaključka da valja prionuti na posao, pokrenuti ljude da učine sve što je moguće, pravilno usmjeriti akciju. Narod je bio ne samo voljan da se angažuje nego i svjestan činjenice da u toj situaciji nema drugog izlaza.

Konferencija je završila rad donošenjem odluke o osnivanju Opštinskog narodnog odbora Strojice. Stevo Marijanac imenovan je za rukovodioca grupe koja je dobila zadatak da po selima održi konferencije radi biranja odbornika. Takođe smo odlučili da poslije izbora seoskih odbornika zakažemo novu konferenciju predstavnika stroj ičkog područja, sa ciljem da formiramo Opštinski narodni odbor. Istovremeno je trebalo izabrati presjednika koji se u to vrijeme zvao komandant opštine.

Zahvaljujući angažovanju Steve Marijanca, ubrzo su izabrani seoski odbornici: Stevo Kvrgić i Ile Marijanac (Vagan), Čedo Gajić, Vaskrsija i Lazo Jandrić (Popuže), Vaskrsija Šegrt i Petar Vuleta (Podosoje), Cvijan Ilić (Vodica), Krsto Milovac (Lipovača) i drugi. Međutim, ne sjećam se ko su bili odbornici iz Doganove Kose, Ljuše, Vodovoda, Podobzira, Babića i Pribeljaca.

Koliko se sjećam, na drugoj konferenciji predstavnika selà strojčkog kraja (u skladu sa odlukom usvojenom u oktobru), za opštinske odbornike izabrani su Jovo i Krsto Milovac, Cvijan Ilić, Čedo Čedonja Gajić, Risto Raden, Petar Vuleta, Ile Marijanac i ja. Za komandanta opštine imenovan je Stevo Marijanac. Međutim, on je poslije dva mjeseca smijenjen, a ta dužnost povjerena je meni. Opštinski odbor Strojice djelovao je u pomenutom sastavu do početka marta 1942. godine.

Novoosnovana narodna vlast radila je u veoma teškim uslovima. Narod nije imao gotovo ničeg za normalan život, jer su neprijatelji u septembarskoj ofanzivi spalili ili opljačkali sve što je bilo vrijedno. Odbornici su prikupljali i ravnopravno dijelili preostalu hranu, organizovali izgradnju raznih privremenih nastambi i sl. Štab 3. krajiskog odreda nabavljao je eksere i druga naj neophodnija sredstva, a odbornici su angažovali radnu snagu i rukovodili poslovima. Bajte su „nicale“ dosta brzo, ali ih je bilo teško izgraditi za sve ugrožene. Neke porodice su dugo nalazile utočište u zemunicama iskopanim i uređenim na brzinu. Istovremeno su ulagani veliki napor da se obezbijede kakva-takva skrovišta za stoku.

Gliša Gluvić

POZADINSKA VLAST U PLJEVI

Prvih dana avgusta 1941. pljevski ustanici pod komandom Simele Šolaje bili su vojnički organizovani i svrstanji u pet četa. One su bile raspoređene prema ustaškom uporištu Šipovo—Sarićka kosa. Da bi borci redovno dobijali hranu, svaka četa imala je ekonomu i kuvara. Snabdijevanje četa vršeno je prvih dana na dobrovoljnoj osnovi, tako što su stanovnici slobodnih sela donosili četnim kuhinjama razne namirnice. Na isti ili sličan način hranu je dobijao i veliki broj izbjeglica koje su bile smještene po kućama u Kozilima i Pljevskim Podovima. Taj narod je napustio na brzinu svoje domove bježeći od ustaškog terora, pa je ostao bez ikakvih sredstava za život.

Rukovodstvo ustanka preduzimalo je mjere za što bolje organizovanje pozadine. Tako je već u prvim danima ustanka Tanasija Prole bio rukovodilac pozadine, a formirana je i pozadinska straža od osam ljudi, računajući i njenog komandira Todora Gluvića. U sastavu straže bili su Jovan Šolaja, Risto Kljajić, Lazo Vještica, Mirko Marić, Petar Aćimović, Đurađ Gajanović i Dušan Vujković. Svi stražari bili su naoružani vojničkim puškama.

U svim selima i zaseocima postavljeni su povjerenici: za Kozila — Brajo Prole, za Oliće — Stanko Olić, za Pljevske Podove — Pejo Prole, za Gluviće i Šobiće — Maksim Gluvić, za Markanoviće i Pastire — Bojan Pastir, za Majevac — Stanko Kljajić i za Brđane — Trivun Marković.

Zadaci straže bili su održavanje reda u oslobođenim selima i prikupljanje još neotkrivenog oružja i municije. Povjerenici u selima i zaseocima starali su se o blagovremenom prikupljanju namirnica za ishranu jedinica, bolnice i izbjeglica.

Tako je bilo sve do napada na Šipovo, 27. avgusta 1941. godine, kad su zadaci pozadinske vlasti znatno povećani. U svakom selu određeni su ljudi za komoru radi obavljanja raznih poslova, kao što su: prebacivanje sredstava zaplijenjenih od neprijatelja, prikupljanje žita, stoke, odjeće, obuće i svega što je potrebno vojsci i narodu. Prilikom zauzimanja Šipova i protjerivanja neprijatelja prema Jajcu, povukao se i znatan broj muslimanskih porodica. Imanja su ostala napuštena upravo u vrijeme kad je ljetina bila u jeku sazrijevanja. Trebalo je plodove sabrati i prebaciti na slobodnu teritoriju, a potom ih smjestiti

u ambare, podrume i razne improvizovane magacine koji su se nalazili u Kozilima i Pljevskim Podovima. Glavni magacioneri u tim selima bili su Risto Olić i Pejo Prole.

Pozadinska straža je upućivala komoru na zadatke i brinula se o njenoj bezbjednosti za vrijeme prikupljanja i transport ovan ja sredstava, hrane i druge robe. Popis i procjenu ljetine koju je trebalo prebaciti na slobodnu teritoriju vršila je pozadinska komisija. Postojala je i nadzorna komisija, koja se brinula o ispravnosti rada pozadinske, a njen rukovodilac bio je Nemanja Vlatković, dok su članovi bili Ostoja Aćimović, Lazo Gluvić i drugi.

Hrana iz magacina izdavana je na osnovu naloga. Za snabdijevanje mesom korišćena je stoka zaplijenjena od neprijatelja ili prikupljena od dobrovoljnih davalaca preko povjerenika u selima. Stoku su čuvali i hranili čobani. Hrana za štab i bolnicu spravljana je u zajedničkom kazanu, a izbjeglice su sebi kuvale posebno. Borci u četama većinom su jeli hrana pripremljenu iza položaja.

Polovinom novembra 1941. ukinuta je funkcija pozadine i formiran Opštinski narodnooslobodilački odbor za oslobođenu teritoriju Pljeve — od predstavnika selà i zaselaka. Predsjednik toga odbora postao je Bojan Pastir, kome je bila potčinjena i opštinska straža. Na dužnost komandira straže postavljen je Jovo Prole.

Opštinski narodnooslobodilački odbor nije imao samo zadatak da snabdijeva vojsku nego se starao i o organizovanju života na oslobođenoj teritoriji. Naročito se brinuo o obradi zemlje, čuvanju stočnog fonda, snabdijevanju ogrevom i kontroli sječe šuma. Postojao je čak 1 čavar šuma, koji je bio naoružan. Odbor se starao i o kurirskim vezama sa susjednim terenima. Te veze ostvarivali su većinom mladići na konjima, prema zahtjevima i uputstvima ustaničkog štaba. Pružanje pomoći nezbrinutim porodicama i iznemoglim pojedincima bilo je, takođe, jedan od važnih zadataka Opštinskog NO odbora i seoskih odbora. Na primjer, odbor je mogao da vrati sa fronta borca čija porodica nije zbrinuta. U toku avgusta kao i poslije septembarske ofanzive sakupljena je sva ljetina u dolini Plive sve do Jezera. Opštinski NO odbor organizovao je i radne akcije, angažujući žene i omladinu koja nije bila dorasla za borbene jedinice. Oni su uglavnom pomagali u obavljanju poljoprivrednih radova porodicama poginulih boraca i domaćinstvima bez radne snage. Rukovodilac jedne grupe bio je Krstan Gluvić, zvani čićoja.

Na rijekama Plivi i Janju, u mlinovima koji nisu spaljeni u septembarskoj ofanzivi, mljeveno je žito za potrebe naših jedinica i naroda tog kraja. Za mlinare u nekim od njih odredivali smo borce koji su bili vični tome poslu.

Odbor je organizovao i akcije žena u pletenju čarapa, pravljenju opanaka, šivenju rublja i odjeće za borce na položajima, ranjenike i bolesnike. Posebna briga vođena je o blagovremenom i kvalitetnom snabdijevanju bolnice raznim potrebama, a prvenstveno hranom. Bila je predviđena i evakuacija bolnice ukoliko neprijateljska vojska prodre na slobodnu teritoriju. Tačno se znalo ko će i kako vršiti evakuaciju ranjenika prema planini Đuletu, gdje je bila uređena rezervna baza za smještaj bolnice.

Šolaja i drugi članovi ustaničkog štaba često su obilazili bolnicu. Oni su svojim prisustvom i drugarskim razgovorima podizali moral ranjenika, ojačavali njihovu vjeru u pobjedu i podsticali ih da što bolje podnose bolove i teške uslove života.

Tako organizovana narodna vlast djelovala je na području Pljeve do ljeta 1942. godine, tj. do dobijanja „Fočanskih propisa” o narodno-oslobodilačkim odborima, koje je izdao Vrhovni štab NOV i POJ.

Jovo Mitrić

ORGANIZOVANJE NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA U GRBAVICI

Početkom ustanka, poslije stvaranja slobodne teritorije u Janju, na tom području nije postojala pozadinska vlast koja bi obavljala razne poslove za potrebe ustaničkih jedinica i stanovništva. O tome nije bilo nikakvog uputstva, niti je ko znao kako bi trebalo postupati. Ipak, već u prvoj polovini avgusta 1941. komande četa i bataljona imenovale su po selima povjerenike. Njihova osnovna dužnost bila je da prikupljaju hrana za ustanike.

Za povjerenike su najčešće birani stariji ljudi, nedovoljno sposobni za vojsku, ali je osnovni uslov bio da uživaju ugled među seljancima. Međutim, ponegdje je ta dužnost povjeravana i bivšim seoskim knezovima, uglavnom ljudima koje je narod cijenio i poštovao. Sve češće su dobijali zadatak da organizuju razne akcije, na primjer prenošenje i spremanje hrane za jedinice, sazivanje stanovništva na zborove i konferencije i dr.

Kad su naše jedinice krajem avgusta zauzele Šipovo i Jezero, znatno je povećana slobodna teritorija. Odmah je u Šipovu, gdje je i do rata bilo sjedište pljevske opštine, uspostavljena opštinska narodna vlast za cijelo to područje. Dužnost komandanta opštine, kako smo tada nazvali predsjednika, povjerena je Đoki Jokiću, političkom komesaru Bataljona „Gorki”, a za njegovog zamjenika postavljen je Esad Ademović. Brzo je obezbijeden i okrugli pečat sa tekstrom „Komanda opštine Šipovo” s petokrakom zvijezdom u sredini.

Ta opštinska vlast funkcionalisala je vrlo kratko — od 27. avgusta do 3. septembra 1941. godine, to jest do početka ofanzive ustaško^dromobranih i njemačkih snaga na slobodnu teritoriju u Janju i Pljevi. Naše jedinice i narod morali su se povući u planinu Vitorog i druge obližnje šume.

Poslije neprijateljske ofanzive, seoski povjerenici su nastavili da rade, ali u mnogo težim uslovima. Osim brige o sakupljanju hrane za partizanske jedinice, morali su pomagati porodicama u otklanjanju posljedica ofanzive, jer su neprijatelji popalili mnoga sela, poubijali veliki broj stanovnika, opljačkali i uništili najpotrebniju imovinu.

Pošto su obaveze u rješavanju tih problema prevazilazile mogućnosti i sposobnosti povjerenika, Okružni komitet KPJ za Jajce preuzeo

je krajem oktobra neke mjere za organizovanje seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora i donio odluku o podjeli slobodne teritorije na opštinska područja. Grbavičkoj opštini pripalo je 13 sela, koja su se nalazila na prilično velikom prostoru, u slijedećim granicama: desna obala rijeke Janja do njenog ušća u Plivu, desna obala Plive do ušća Janja do naselja Jezera, desna obala rječice Glogovca, te od njenog izvora preko planine Ravne gore i Šedinca, uključujući i selo Drenov Dol.

Dogovor o organizovanju seoskih i opštinskih odbora postignut je na sastanku u štabu Bataljona „Pelagić“ u Čukliću, kojem je prisustvovao i član Okružnog komiteta Teufik Kadenić. Usvojen je stav da se što prije okupe predstavnici svih sela, radi izbora opštinskog rukovodstva. Na taj sastanak pozvani su, uglavnom, ranije izabrani povjerenici, a održan je 8. novembra u Glogovcu. Tom prilikom je za predsjednika Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora izabran Stanko Raktić, a za sekretara Milan Radovanac. Prvo sjedište NOO bilo je u Glogovcu (crkvena zgrada).

Najvažnije odluke sastanka u Glogovcu bile su:

- na konferencijama svih odraslih mještana u selima izabrati narodnooslobodilačke odbore od tri ili pet članova (prema veličini naselja);
- održati sastanak svih seoskih odbornika i izabrati članove Opštinskog NO odbora, uz nastojanje da to prvenstveno budu predsjednici seoskih odbora;
- prema utvrđenom razrezu, po selima prikupljati hranu za potrebe naših jedinica;
- odmah pristupiti otklanjanju posljedica neprijateljske ofanzive, pri čemu težište treba da bude na obezbjeđivanju smještaja i ishrane seljacima čije su kuće spaljene, imovina uništena ili opljačkana, a prvenstveno siromašnim porodicama koje nemaju dovoljno radne snage ili su im sposobni članovi domaćinstva u jedinicama;
- mobilisati seoske majstore, prvenstveno tesare, da pomažu najugroženijim porodicama u podizanju bajti i drugih stambenih objekata, pa čak i zatražiti od nadležnih komandi da se neki ljudi vični graditeljskim poslovima privremeno vrate iz jedinica u sela.

U svim selima održane su konferencije na kojima je mještanima govoren o potrebi stvaranja narodne vlasti i njenim zadacima. Biranje odbornika vršeno je javnim glasanjem. Nastojali smo da budu izabrani pošteni i ugledni ljudi, koji će svojim radom opravdati povjerenje birača. Bilo je dosta problema u vezi s tim. Na primjer, neki seljaci su odbijali da prihvate odborničku dužnost, jer su znali kakve ih teškoće očekuju u izvršavanju zadataka kao što su obezbjeđivanje smještaja i ishrane za nezbrinute, briga o snabdijevanju jedinica i sl. Međutim, nasuprot takvima, bilo je ljudi koji su se iz raznih špekulantских pobuda nametali da ih narod izabere za odbornike. Radilo se, prije svega, o nastojanju da sebe zaštite od raznih materijalnih izdataka i drugih obaveza. Zbog toga i nekih objektivnih teškoća, kao što su hladnoća i borba za goli život, izbori po selima završeni su tek krajem januara 1942. godine, pa je tada i konstituisan Opštinski NO odbor od jedanaest

članova. Poslove narodne vlasti obavljali su u tom periodu ranije imenovani povjerenici i seoski odbornici koji su blagovremeno izabrani. Sjedište Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora premješteno je tih dana u Grbavicu.

Pečat Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora Cuklić iz 1941. godine

Radomir Mitrić

VEZE SA ORGANIZACIJOM KPJ TJ JAJCU

Veza sa partijskom organizacijom u Jajcu postojala je od prvih ustaničkih dana; ponekad česta, a neki put rijeda. Održavali su je Nemanja Vlatković i Radomir Mitrić. Prva dva mjeseca zahtjevali smo od drugova iz Jajca da nam šalju obavještajne podatke o stanju i brojnosti neprijateljskih snaga u Jajcu. Poslije formiranja štaba 3. krajiškog partizanskog NO odreda u oktobru 1941. redovnije je održavana veza sa Jajcem.

Sjećam se da je ugovorena lozinka bila: „Tempo — Silni”. Mi smo već tada imali kanale preko kojih smo slali važna pisma i iz Jajca dobijali informacije o jačini neprijatelja; zatim sanitetski materijal i razne druge priloge. Vezu je održavalo nekoliko lica; Hamur Hasan, iz Jajca, Stanko Vukadin i Lucija Popržen, iz Bravnica.

Hamur Hasan i njegova braća imali su svoju njivu u Bravnicama, odmah iza željezničke stanice, kraj puta koji od Bravnica preko Šedinača vodi za Janj. Drugovi iz Jajca su znali da Hasan često odlazi na njivu. Te zime je sa njive odvukao kukuruzovinu u Jajce, a iz Jajca je izvlačio stajsko đubre na njivu.

Preko puta Hasanove njive nalazio se njegov mlin — vodenica na Šedinačkom potoku. Kada je Hasan imao neke stvari da predá, on ih je oprezno ostavljao u mlinu uza sam koš ili negdje na drugo pogodno mjesto. Ključ od mlina ostavljali smo pod jednom kamenom pločom. Sa ključem je Hasan ostavljao i cedulju u kojoj bi napisao gdje je šta ostavio. Nekoliko puta ostavio je puščane metke, po neku ručnu bombu, a sjećam se da je jednom ostavio jednu, a drugi put dvije puške. Pored toga, donosio je sanitetski i drugi materijal.

Pored kanala preko Bravnica uspostavljena je veza preko sela Ćusina sa Fehkom Šehalićem, koji je tada bio kandidat za člana KPJ. Ovu vezu uspostavio je Makso Dakić, koji je polovinom novembra 1941. izašao u Janj i stupio u Bataljon „Vasa Pelagić“. Kako je rodom iz sela Ćusina, to je dobro poznavao ljude koji su bili spremni da svojim požrtvovanim radom pomažu NÖP. Jedne noći otisao sam sa Maksom Dakićem u selo Ćusine na sastanak sa Đurom Savatićem. Tada je Đuri postavljen zadatak da zajedno sa Fehkom Šehalićem prikuplja podatke o neprijateljskim snagama u Jajcu. Kasnije je ova veza vrlo dobro

funkcionisala. Makso je više puta odlazio po noći u selo Cusine i dobijao podatke o brojnosti neprijateljskih snaga u Jajcu. Jedan naš kanal funkcionisao je preko sela Krezluka, a glavna naša veza bio je Mirko Mijatović.

Preko ovih kanala, u zimu 1941/42. godine, iz Jajca su izašli na područje Janja članovi KPJ: Jakov Altarac, Branko Lacić, Marko Đaković, Hamdija Sinanović i Mujo Džubo, kao i članovi SKOJ-a Mehmed Burek, Ahmed Džubo, Zlata Salom, Hazim Eminefendić, Derviš Halać, Ibro Karahodžić, Zuhdija Omerspahić i Besim Ganibegović i kandidat za člana KPJ Ruta Salom. Njihov dolazak bio je od značaja kako za pojačanje političkog rada tako i za stvaranje povjerenja i bratstva između Srba, Muslimana i Hrvata.

U decembru 1941. partijska organizacija u Jajcu organizovala je bjekstvo Sime Mitića iz ustaškog zatvora. Njega su, kao partizana, ustaše zarobile 3. novembra prilikom našeg napada na Željezničku stanicu Vinac. Svakog dana očekivalo se njegovo strijeljanje, i tu kaznu trebalo je izvršiti javno, valjda radi zastrašivanja građana i naših simpatizera u Jajcu i okolini. Jusuf Filipović, koji je takođe bio u jajačkom zatvoru, uz pomoć komunista iz grada pripremio je bjekstvo Sime Mitića iz zatvora na slobodnu teritoriju. Organizovao je da sa Simom pobjegne i jedan ustaša, rodom iz Glamoča, koji je zatvoren zbog nekakvog kriminala.

U organizovanju ovog bjekstva, pored Jusufa, učestvovali su Mujo Džubo, član KPJ, i Besim Ganibegović, član SKOJ-a, te Ibro Popaja, čuvar zatvora, koji je kao naš simpatizer činio više usluga Jusufu i partijskoj organizaciji u Jajcu. Te noći, kada je Simo pobjegao iz zatvora, na straži je bio Ibro Popaja. Odmah po izlasku iz zatvora Besim Ganibegović dočekao je Simu Mitića i njegovog saputnika, i izveo ih van grada, a potom su oni nastavili bjekstvo prema slobodnoj teritoriji Janja. Na Sedinačkom putu, sa grupom boraca 1. čete Bataljona „Vasa Pelagić”, dočekao sam Simu i njegovog saputnika. Simo mi je rekao da je taj njegov saputnik po svojim zločinima na području Glamoča i da je Jusuf rekao da ga treba likvidirati. Taj ustaša sproveden je u štab 3. krajiškog NOP odreda, koji je provjerio i utvrdio da se stvarno radilo o velikom ustaškom zločincu, pa ga je kao takvog stigla pravedna kazna.

Ovaj poduhvat Jusufa i komunista u Jajcu imao je i političkog odjeka u Jajcu i Janju.

Početkom januara 1942. ukazala se potreba za uspostavljanjem neposrednog kontakta sa članovima partijske organizacije iz Jajca. Sekretar Okružnog komiteta KPJ Kasim Hadžić dao mi je zadatak da zakažem sastanak, s tim da drugovi iz Jajca odrede mjesto sastanka. U to vrijeme sastanak se mogao održati samo noću, negdje u neposrednoj blizini grada. Ovo zbog toga što su ustaške straže kontrolisale sva lica koja ulaze i izlaze iz grada. Preko veze ugovoren je da se sastanak održi sredinom januara, u kući koja se nalazila sa lijeve strane Vrbasa, pored Kameničkog puta, na mjestu gdje se odvajao željeznički kolosijek za Fabriku karbida, današnju „Elektrobošnu”, od glavne željeznič-

ke pruge. Tamo se sada nalazi preduzeće „Šedinac“. Ta kuća udaljena je od prve ustaške straže, kod mosta na Vrbasu, oko 500—600 metara. Iznad kuće je brdo Čusine, gdje su se tada nalazili ustaško-domobranski bunkeri, a preko Vrbasa na brdu Cvitkovac bile su ustaše takođe u bunkerima iz kojih se ova kuća mogla gadati; u Bravnicama, koje se nalaze oko 2,5 kilometra od kuće prema ustaničkoj teritoriji, bila je domobranska straža.

Meni je povjeren zadatak da podem na taj sastanak. Kasim mi je dao instrukcije koje je trebalo da prenesem jajačkoj partijskoj organizaciji. Na taj sastanak pošao sam sa dva naoružana druga. Jedan od njih bio je Krsto Mitić, dok se imena drugog borca ne sjećam. Iz čete smo pošli pred mrak, jer je trebalo iz Janja do Jajca, po zimskoj noći i dosta velikom snijegu, preći put dug preko 15 kilometara. Ta noć mi je ostala u sjećanju po svojoj hladnoći. Bilo je vedro, pa je mjesecina obasjavala naše vrletne puteve. Domobransku posadu u Bravnicama zaobišli smo seoskim putem koji iznad Bravnica preko sela Kamenice vodi za Jajce. Time smo Bravnice s posadom ostavili sebi za leđima.

Za vrijeme dok smo putovali ustaše i domobrani iz svojih bunkera na Čusinama i Cvitkovcu često su se oglašavali pucnjavom iz pušaka i puškomitrailjeza. To je po neki put činila i domobranska straža iz Bravnica. Kao da su se na taj način međusobno sporazumijevali. Iz sela Kamenica i Bravnica, poslije pucnjave, obično se javljao lavez pasa, jer ih je to uz nemiravalо. Mi smo ponekad zastajali i provjeravali da našim prolaskom nismo izazvali uz nemirenost pasa i pucnjavu straža.

Poslije napornog putovanja, došli smo do ugovorene kuće i po moću lozinke „Tempo — Silni“ međusobno se sporazumjeli. Odmah sam jednog od mojih drugova postavio na stražu iznad kuće, a ja sam sa drugim borcem ušao u kuću. Prostorija u koju smo ušli bila je za nas koji smo prilično bili ozebli dobro zagrijana. Moram priznati da se ipak nisam ugodno osjećao u toj kući jer se nalazila blizu ustaških straža. Od ove kuće se vrlo lijepo vidjelo ulično osvjetljenje i svjetla u kućama na Skeli.

Sa drugom iz jajačke organizacije razgovarao sam o radu i prenio mu zadatke Okružnog komiteta koji su se odnosili na: prikupljanje pomoći za naše borce, naročito ljekova i drugog sanitetskog materijala u kojima se tada u nas u bolnici veoma oskudjevalo; zatim na upoznavanje građana sa ciljevima NOB-a, politički rad među domobranima, prikupljanje podataka o brojnom stanju neprijateljskih snaga, njihovom pokretu i namjerama, kao i o organizovanju udarnih grupa od omladinaca koji bi prilikom našega napada na grad napadali na neprijateljska uporišta unutar grada. Razgovarali smo i o našim kanalima preko kojih smo održavali veze. Ovaj naš razgovor trajao je nešto duže od jednoga časa. Za to vrijeme straža nad kućom se smjenjivala svakih pola sata. Pošto smo obavili razgovor, mi smo se u toku noći istim putem vratili u 1. četu, koja se nalazila na Grbavičkom polju. Ovaj zadatak riješio sam uspješno, ali uz velike napore.

Nisam znao ime moga sagovornika iz jajačke organizacije. To je bio čovjek srednjeg rasta, dosta naočit, star 30—35 godina, lica okruglog, smeđe kose.

U martu 1942. organizovan je poseban Vod za vezu, kojem je bio komandir Mujo Džubo; on je nastavio održavanje veze sa partijskom organizacijom u Jajcu.

SPISAK BORACA SA JAJAČKOG PODRUČJA
POGINULIH 1941. GODINE

1. AĆIMOVIĆ Mitra JOVO — rođen 1924. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu prilikom borbe za oslobođenje Sipova kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.
2. BAJIĆ Jove GOJKO — rođen 1919. godine u selu Bešnjevu, opština šipovo. Srbin, zemljoradnik, poginuo u oktobru kod Sokolca kao borac Bataljona „Iskra”.
3. BALAĆ Laze STANKO — rođen 1900. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u oktobru kod Sokolca kao borac Bataljona „Iskra”.
4. BALAĆ Vase PETAR — rođen 1908. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u oktobru kod sela Sokolca kao borac Bataljona „Iskra”.
5. BALAĆ Stevana STOJAN — rođen 1904. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru na Kozilima kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.
6. BLAŽIĆ Sime DUŠAN — rođen 1921. godine u selu Mujdžićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod Donjeg Vakufa kao borac Bataljona „Iskra”.
7. BLAŽIĆ Sime PERO — rođen 1912. godine u selu Mujdžićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u decembru kod sela Rastičeva kao borac Bataljona „Iskra”.
8. BOŽIĆ Špire BOŽO — rođen 1902. godine u selu Podobzira, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod sela Podobzira kao borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.
9. BOŽIĆ Stanka SAVO — rođen 1915. godine u selu Borcima, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod rodног sela kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.
10. CREPULJA Jove MILAN — rođen 1919. godine u selu Babinom Dolu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod Babinog Sela kao borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.
11. ĆIRKO Đure ILIJA — rođen 1916. godine u selu Sarićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru u Kozilima kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.
12. ĆUĆUZ Todora SIMO — rođen 1906. godine u selu Krčevinama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod sela Gorice kao borac Janjskog gerilskog bataljona.

13. ĆULUM Pavla MLADINKO — rođen 1903. godine u selu Rasavcima, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustaškoj vlasti i ubijen u Travniku. Bio je borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.

14. DOŠLOV Stevana STOJAN — rođen 1892. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu nedaleko od Šipova kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

15. ĐUKIĆ Mitra DRAGOJA — rođen 1913. godine u selu Strojicama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod Donjeg Vakufa kao borac Bataljona „Iskra”.

16. ĐUKIĆ Cvđe ŽIVKO — rođen 1918. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru u Šipovu kao borac Bataljona „Iskra”.

17. GAJIĆ Nikole STANKO — rođen 1908. godine u selu Čukliću, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo krajem septembra kod sela B ravnica kao borac Bataljona „Pelagić”.

18. GLAMOČAK Mile SVETKO — rođen 1922. godine u selu Ljuši, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustaškoj vlasti i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.

19. GLIGORIĆ Nikole STEVO — rođen 1874. godine u selu Prisoj, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod rodnog sela kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

20. GLUVIĆ Nikole TODOR — rođen 1903. godine u selu Olićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu prilikom borbe za oslobođenje Šipova kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

21. JAKŠIĆ Mile STANKO — rođen 1909. godine u selu Sokolcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u oktobru kod Mliništa kao borac Bataljona „Iskra”.

22. JANDRIĆ Mile ĐURO — rođen 1905. godine u selu Močiocima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod sela Gorice kao borac Janjskog gerilskog bataljona.

23. JANDRIĆ Krstana ILIJA — rođen 1895. godine u selu Močiocima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod Vinca kao borac Bataljona „Pelagić”.

24. JANDRIĆ Bojana MAKSO — rođen 1916. godine u selu Vodici, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru na planini Vitorogu kao borac Bataljona „Iskra”.

25. JANDRIĆ Stanka OBRAD — rođen 1910. godine u selu Popužama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod naselja Jezera kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

26. JERINIĆ Ostoje PERO — rođen 1922. godine u selu Duljcima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo kod sela Stupne kao borac Bataljona „Iskra”.

27. JERKIĆ Sime BOJAN — rođen 1895. godine u selu Strojicama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo kod sela Đukića kao borac Bataljona „Iskra”.

28. JERKIĆ Vase ĐURO — rođen 1910. godine u selu Strojicama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo kod sela Đukića kao borac Bataljona „Iskra”.

29. JOKIĆ Mile MIRKO — rođen 1908. godine u selu Natpolju, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, na položaju kod sela Gorice razbolio se u oktobru i nakon kraćeg vremena umro kao borac Bataljona „Pelagić”.

30. JOVETIĆ Spire RISTO — rođen 1908. godine u selu Ljuši, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustašama i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.

31. KALAJDŽIJA Pane NIKOLA — rođen 1914. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo kod Šipova kao borac Bataljona „Iskra”.

32. KELEČ Đure LAZO — rođen 1916. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u oktobru kod sela Stupne kao borac Bataljona „Iskra”.

33. KIZA Cvijana ČEDO — rođen 1910. godine u selu Lubovu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod rodnog sela kao borac Lisinske čete Pljevskog gerilskog bataljona.

34. KLJAJIĆ Nikole MARKO — rođen 1907. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod sela Sokolca kao borac Bataljona „Iskra”.

35. KVRCIĆ Petra SAVA — rođen 1905. godine u selu Podobziru, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod rodnog sela kao borac Podobzirske čete lanjskog gerilskog bataljona.

36. LAKETIĆ Jove ĐURO — rođen 1911. godine u selu Kovačevcu, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, na prevaru uhvaćen i ubijen u Mrkonjić-Gradu. Bio je borac Pljevskog gerilskog bataljona.

37. LAKETIĆ Save LAZO — rođen 1922. godine u selu Kovačevac, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, na prevaru uhvaćen i ubijen u Mrkonjić-Gradu. Bio je borac Pljevskog gerilskog bataljona.

38. LAKETIĆ lie MILAN — rođen 1916. godine u selu Kovačevac, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, na prevaru uhvaćen i ubijen u Mrkonjić-Gradu. Bio je borac Pljevskog gerilskog bataljona.

39. LAKETIĆ Nikole MILE — rođen 1916. godine u selu Kovačevcu, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, na prevaru uhvaćen i ubijen u Mrkonjić-Gradu. Bio je borac Pljevskog gerilskog bataljona.

40. LAKETIĆ Nikole NIKOLA — rođen 1918. godine u selu Kovačevcu, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, na prevaru uhvaćen i ubijen u Mrkonjić-Gradu. Bio je borac Pljevskog gerilskog bataljona.

41. LEKIĆ Ile PERO — rođen 1910. godine u selu Podosoje, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod Šipova kao borac Bataljona „Iskra”.

42. LUKIĆ Jove DUŠAN — rođen 1904. godine u selu Ljuši, opština Donji Vakuf, Srbin, šumski radnik, na prevaru predat ustašama i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.

43. LUKIĆ Save MILAN — rođen 1904. godine u selu Ljuši, opština Donji Vakuf, Srbin, šumski radnik, na prevaru predat ustašama i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.

44. LUKIĆ Tome MOMČILO — rođen 1918. godine u selu Ljuši, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru uhvaćen i predat ustašama i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.

45. MALINOVIĆ Jove BRANKO — rođen 1912. godine u selu Podobziru, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod rodnog sela kao borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.

46. MALINOVIĆ Pere DUŠAN — rođen 1910. godine u selu Sokolcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo kod čardaka kao borac Bataljona „Iskra”.

47. MALINOVIC Dragoljuba ILE — rođen 1912. godine u selu Podobziru, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod rodnog sela kao borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.
48. MALINOVIC Jove MILOŠ — rođen 1902. godine u selu Podobziru, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod rodnog sela kao borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.
49. MARIJANAC Cvijana VLADO — rođen 1903. godine u selu Vaganu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu na Javoru kao borac Janjskog gerilskog bataljona.
50. MARKOVIC Marka LJUPKO — rođen 1917. godine u selu Duljcima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u oktobru kod Mliništa, kao borac Bataljona „Iskra”.
51. MARKOVIC Tode VOJIN — rođen 1910. godine u selu Brdanima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod rodnog sela kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.
52. MARKOVIC Tode MAKSO — rođen 1913. godine u selu Brdanima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u decembru na Kupresu kao borac Bataljona „Iskra”.
53. MARTIC Stanka ILIJA — rođen 1911. godine u selu Stupni, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod rodnog sela kao borac Bataljona „Iskra”.
54. MILOVAC Mile JOVO — rođen 1918. godine u selu Ljoljićima, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, poginuo krajem jula kod Mliništa kao borac Drvarskog NOP odreda.
55. MILOVAC Jove KRSTO — rođen 1919. godine u selu Lipovači, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod Donjeg Vakufa kao borac Bataljona „Iskra”.
56. MILOŠEVIC Save NIKOLA — rođen 1905. godine u selu Cifluku, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod rodnog sela kao borac Janjskog gerilskog bataljona.
57. MUŽDEKA Stojana ILIJA — rođen 1914. godine u selu Krčevinama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod Vinca kao borac Bataljona „Pelagić”.
58. NIKOLAŠ Jove PERO — rođen 1914. godine u selu Kovačevcu, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod Majdana kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.
59. NIŠIĆ Save SIMO — rođen 1903. godine u selu Volarima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod Bravnica kao borac Janjskog gerilskog bataljona.
60. OBRADOVIĆ Save SVETKO — rođen 1898. godine u selu Ljuši, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod rodnog sela kao komandir Ljušanske čete Janjskog gerilskog bataljona.
61. OPARNICA Pere JOVO — rođen 1910. godine u selu Lubovu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod rodnog sela kao borac Lisinske čete Pljevskog gerilskog bataljona.
62. PEĆO Koste PETAR — rođen 1910. godine u selu Babinom Dolu, opština Šipovo, Srbin, radnik, član KPJ. Povrijeđen u diverzantskoj akciji na pruzi Jajce—Donji Vakuf početkom avgusta, a umro u Kozilima od tih povreda. Bio je borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.

63. PANDŽIĆ Krstana SIMO — rođen 1910. godine u selu Babinom Dolu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u oktobru na Vukovu kao borac Bataljona „Pelagić”.

64. PETKOVIC Trivuna ĐURO — rođen 1919. godine u selu Volarima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru u Mrkonjić-Gradu kao borac Janjskog gerilskog bataljona.

65. PILJIĆ Vida MILAN — rođen 1912. godine u selu Popužama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo kod Jajca kao borac Bataljona „Iskra”.

66. PILIĆ Save PETAR — rođen 1891. godine u selu Krezluku, opština Jajce, Srbin, radnik, poginuo u septembru kod Jezera kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

67. PILIĆ Stanka STEVO — rođen 1914. godine u selu Popužama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru u selu Mujdžićima kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

68. PISARIĆ Đure DUŠAN — rođen 1918. godine u selu Vodovodama, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustašama i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.

69. PLAVŠIĆ Đure SIMO — zvani Rus — rođen 1889. godine u selu Pribeljčima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, ranjen u decembru na Suvaji (kod Kupresa) i nakon kratkog vremena umro od zadobijenih rana. Bio je borac 7. janjske čete Bataljona „Iskra”.

70. PLJUCA Sime JOVO — rođen 1905. godine u selu Donjim Mujdžićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, ranjen u avgustu prilikom napada na Šipovo i umro od zadobijenih rana kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

71. POJATAR Dane LAZO — rođen 1914. godine u selu Stupni, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod Šipova kao borac Bataljona „Iskra”.

72. POJATAR Milana PERO — rođen 1921. godine u selu Stupni, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod rodnog sela kao borac Bataljona „Iskra”.

73. POLETANOVIĆ Đure KOŠTA — rođen 1910. godine u selu Vaganu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu na Sarićkoj kosi kod Šipova kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

74. POLIĆ Nike STANKO — rođen 1905. godine u selu Kneževićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, zarobljen u septembru kod sela Gorice, otjeran u Jajce i ubijen. Bio je borac Janjskog gerilskog bataljona.

75. PONJEVIĆ Stanka DUŠAN — rođen 1915. godine u selu Natpolju, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, ranjen u avgustu kod sela Cerkazovića i poslije kratkog vremena umro od zadobijenih rana. Bio je borac Janjskog gerilskog bataljona.

76. POPOVIĆ Pere LAZO — rođen 1915. godine u selu Kovačevcu, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod rodnog sela kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

77. POPOVIĆ Nikole SIMO — rođen 1901. godine u selu Ljuši, opština Donji Vakuf, Srbin, radnik, na prevaru predat ustašama i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.

78. POPOVIĆ Miće ŠPIRO — rođen 1910. godine u selu Ljuši, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustašama i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.

79. POPOVIĆ Stanka SPIRO — rođen 1904. godine u selu Ljuši, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustašama i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.
80. PROLE Pane MILAN — rođen 1906. godine u selu Sarićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod naselja Jezera kao borac Bataljona „Iskra”.
81. PROLE Bojana MIRKO — rođen 1914. godine u selu Kozilima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod Donjeg Vakufa kao borac Bataljona „Iskra”.
82. PROLE Jove STANKO — rođen 1906. godine u selu Kozilima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu na Sarićkoj kosi kod Šipova kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.
83. PRPIĆ Savana PETAR — rođen 1918. godine u selu Krčevinama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u oktobru kod sela Volara, kao borac Bataljona „Pelagic”.
84. RADMAN Krstana ŠPIRO — rođen 1912. godine u selu Vodovodama, opština Donji Vakuf, Srbin, šumski radnik, na prevaru predat ustašama i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.
85. RAJAK Maksima MARKO — rođen 1919. godine u selu Duljcima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo kod Čardaka kao borac Bataljona „Iskra”.
86. RAKITA Ilije GOJKO-GOJO — rođen 1909. godine u selu Babićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod sela Gorice kao komandir 1. čete Janjskog gerilskog bataljona.
87. RAKITA Đure JOVO — rođen 1893. godine u selu Popužama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod Šipova kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.
88. SAVIĆ Milana ILIJA — rođen 1923. godine u selu Ljoljićima, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru na Otomalju kod Jezera kao borac Bataljona „Pelagić”.
89. SIMIDŽIJA Rade PERO — rođen 1900. godine u selu Volarima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod sela Gorice kao borac Janjskog gerilskog bataljona.
90. SMILJANIĆ Stanka DANE — rođen u selu Prisoje opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, poginuo kod sela Gorice kao borac Janjskog gerilskog bataljona.
91. ŠEVAR Stevana GOJKO — rođen 1912. godine u selu Popužama, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik poginuo u septembru kod rodnog sela kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.
92. ŠMANJA Stojana LJUBO — rođen 1916. godine u selu Sarićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo kod rodnog sela kao borac Bataljona „Iskra”.
93. ŠOLAK Milana PERO — rođen 1901. godine u selu Perućici, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu na Otomalju kod Jezera kao borac Janjskog gerilskog bataljona.
94. ŠOLAJA Laze NIKOLA — rođen 1904. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, poginuo u avgustu u Mrkonjić-Gradu kao borac Bataljona „Iskra”.
95. TEGELETIJA Tode RADE — rođen 1904. godine u selu Lubovu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod Šipova kao borac Lisinske čete Pljevskog gerilskog bataljona.

96. TOPIĆ Stanka NIKOLA — rođen 1902. godine u selu Cukliću, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod sela Gorice kao borac Janjskog gerilskog bataljona.

97. TOPIĆ Cvije MAKSO — rođen 1912. godine u selu Cuklićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod Vinca kao borac Bataljona „Pelagić”.

98. TOŠIĆ Sime ŠIRO — rođen 1905. godine u selu Kneževićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod sela Gorice kao borac Janjskog gerilskog bataljona.

99. TRIVUNČIĆ Nike PERO — rođen 1914. godine u selu Majevcu, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u novembru kod sela Kozila kao borac Bataljona „Iskra”.

100. TRKULJA Tode ILIJA — rođen 1901. godine u selu Natpolju, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, zarobljen u septembru kod sela Gorice, otjeran u Jajce i strijeljan. Bio je borac Bataljona „Pelagić”.

101. TRKULJA Tode MILAN — rođen 1914. godine u selu Natpolju, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u oktobru kod sela Gorice kao borac Bataljona „Pelagić”.

102. UBIPARIP Bože ILIJA — rođen 1914. godine u selu Duljcima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u oktobru kod rodnog sela kao borac Bataljona „Iskra”.

103. UBIPARIP Đure SAVO — rođen 1900. godine u selu Duljcima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod naselja Jezera kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

104. VASIĆ Jove MILE — rođen 1912. godine u selu Rasavcima, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustaškoj vlasti i ubijen u Travniku. Bio je borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.

105. VASIĆ Jove MLADINKO — rođen 1915. godine u selu Rasavcima, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustaškoj vlasti i ubijen u Travniku. Bio je borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.

106. VASIĆ Jove RADE — rođen 1905. godine u selu Rasavcima, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustaškoj vlasti i ubijen u Travniku. Bio je borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.

107. VIDOVIĆ Marka JOVO — rođen 1898. godine u selu Babićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru u Babićima kao borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.

108. VUKADIN Nikole BOŽO — rođen 1905. godine u selu Žaovinama, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu na Otomalju kod Jezera kao borac Janjskog gerilskog bataljona.

109. VULETA Jove ĐURAD — rođen 1905. godine u selu Podosoje, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u avgustu kod šipova kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

110. ZEČEVIĆ Riste MILE — rođen 1900. godine u selu Ljuši, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustašama i ubijen u Travniku. Bio je borac Ljušanske čete.

111. ZEC Đure SIMO — rođen 1918. godine u selu Perućica, opština Jajce, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod rodnog sela kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

112. ZEKANOVIĆ Vase ANDELKO — rođen 1915. godine u selu Rasavcima, opština Donji Vakuf, Srbin, zemljoradnik, na prevaru predat ustaškoj vlasti i ubijen u Travniku. Bio je borac Podobzirske čete Janjskog gerilskog bataljona.

113. ŽIŽA Stojana GOJKO — rođen 1917. godine u selu Sarićima, opština Šipovo, Srbin, zemljoradnik, poginuo u septembru kod sela Popuže kao borac Pljevskog gerilskog bataljona.

N A P O M E N A :

U ovaj spisak uvršteni su svi borci koji su poginuli u gerilskim, odnosno partizanskim jedinicama — kao i oni koji su dali svoje živote aktivno učestvujući u narodnooslobodilačkom pokretu na raznim zadacima. Spisak poginulih boraca sastavljen je u saradnji sa opštinskim i mjesnim organizacijama SUBNOR-a Donji Vakuf, Jajce i Šipovo. I pored svih nastojanja da ovaj spisak palih boraca bude što potpuniji Redakcijski odbor ne isključuje mogućnost da je neki borac izostavljen a poginuo je 1941. godine.

SADRŽAJ

I

JAJAČKO PODRUČJE DO DRUGOG SVJETSKOG RATA I OKUPACIJE

II

DOGAĐAJI POSLIJE OKUPACIJE I PRIPREME ZA USTANAK

III

POČETAK PRAVILOG USTANAKA U JAJAČKOJ GODINI		
Đuro Pucar Stari	—	239
Sjećanje na prve borbe oko Jajca —	—	
Nemanja Vlatković	—	244
Prvi dani ustanka u jajačkom srezu	—	
Radomir Mitrić	—	249
Janj i Pljeva u ustanku —	—	
Jovo Kljajić	—	273
Ustanički dani u dolini Plive	—	
Mesud Hotić	—	286
Sjećanje na Nemanju Vlatkovića —	—	
Radojka Kos-Vranić	—	289
Simo Šolaja iz mog djetinjstva	—	
Jovo Kljajić	—	291
Sjećanje na Simelu —	—	
Stanko Rakita	—	300
Šolaja —	—	

SEPTEMBARSKA OFANZIVA

FORMIRANJE TREĆEG KRAJIŠKOG ODREDA I BORBE DO KRAJA 1941. GODINE

IV

FORMIRANJE OKRUŽNOG KOMITETA KPJ I ORGANA NARODNE VLASTI

JAJAČKO PODRUČJE
U OSLOBODILAČKOM RATU I REVOLUCIJI
1941—1945.

Zbornik sjećanja

Korektor:
Tatjana Varičak

Tehnički urednik:
Fikret Dautović

Štampa:
RO štamparsko preduzeće „Budućnost”, Novi Sad.

Štampano u 5.000 primjeraka, 1981.

I S P R A V K E

STRANA	RED	STOJI	TREBA
98	1 i 12	Metlo	Metlić
98	12	Popržan	Popržen
120	15 i 18	najveši	najviše i najviši
135	38	Mekmed Dželadinović	Mehmed Đelilović
139	10	primakao	primicao
142	50	od početka	do početka
146	20, 24, 34	Mujo	Mijo
147	1	Mujo	Mijo
151	9	Nijemaca	Nijemcima
162	1	Razija	Razija
		Dželadinović-Čatak	Čata k-Dželadinović
162	5 i 17	Huso	Juso
182	13	Poljici	Poljicima
182	35	od	do
211	10	Nadžibeg	Nedžibeg
217	6	Altaraca	Altarac
250	27	Dujan	Đuđa
251	1	simom	Simom
252	48	Simo i Risto kovač	Simo i Risto Kovač
253	13 i 14	dve ustaše	dvojicu ustaša
268	43	ćarkazovića	Ćerkazovića
292	45	formirane	formiranja
295	38	dvije ustaše	dvojica ustaša
324	22	došle su dvije ustaše	došla su dvojica ustaša
327	36 i 49	Jevtenić	Jeftenić
343	20	oruđa	sredstva
372	30	razbio	razdvojio
373	12	gradićem	naseljem
373	16	gradić	Jezero
378	1	Duljaca	Duljaka
384	2	Milem	Milom
387	17	Teufegdžija	Tufegdžija
391	20	Volujak	Volijak
440	46	Duljce	Duljke
501	26	Džiginoj	Giginoj
507	45	Gojo	Gajo
509	44	govedi burag	govedi drob